

“Кыргыз Республикасында
гуманитардык билим берүүнү өзгөртүү”
ПРОГРАММАСЫ

Л.Н.ГУМИЛЕВ

БАЙЫРКЫ
ТҮРКТӨР

Бишкек 1999

ББК 63.3(0)3 Г—94

Бул китеп «Кыргыз Республикасында гуманитардык билим берүүнү өзгөртүү» программасынын талаптарына ылайык Кыргыз Республикасынын Билим берүү, илим жана маданият министрлиги менен бирдикте «Кыргызстан—Сорос» фонду тарабынан чыгарылды.

Программанын демөөрчүсү—америкалык белгилүү финансист жана ойчул Жорж Сорос.

«Кыргызстан—Сорос» фонду бул китепке өздөрүнүн ой-пикирлерин, сунуштары менен каалоолорун айтуучуларга ыраазычылыгын билдирет.

Гумилев Л. Н.

Г—94 Байыркы түрктөр. —Б.: «Ариал-Принт», 1999. —544 б.

ISBN 9967—11—048—1

Китепте байыркы түрктөр дөөлөтүнүн келип чыгышынын, өнүгүшүнүн жана кыйрашынын мыйзам ченемдүүлүктөрү изилденген. Автор Ортолук Азиянын көчмөндөрүнүн эки доордун — байыркы жана орто кылымдардын чектериндеги тарыхый проблемасына (түрктөрдүн саясий турмушуна, алардын турмуш-тиричилигине, динине, маданиятына), ошондой эле географиялык жайгашуусуна окурмандардын кеңири чөйрөсүнүн көңүлүн бурган.

Г 0503000000—99

ББК 63.3 (0)3

ISBN 9967—11—048—1

© «Кыргызстан—Сорос» фонду, 1999.

АВТОРДОН

Бул китеп 1935-жылы 5-декабрда башталган эле. Ошондон бери ал бир канча жолу кайрадан оңдолуп толукталды. Бирок өтө зор материалдын баарын камтый алган жок жана байыркы түрктөрдүн тарыхына байланыштуу проблемаларды толук чагылдыра албады. Ошондуктан изилдөөнү улантуу жөн гана каалоо эмес, зарылчылык да болуп саналат.

Мен бул ишти аткарууда өз убагында мага жардам берген жана эчак эле арабыздан өтүп кеткен — менин эң сонун өрмөкчүм Г. Е. Грумм-Гржимайлону, насаатчыларым Н. В. Кюнерди, А. Ю. Якубовскийди жана акад. В. В. Струвени өмүрүм өткөнчө унутпаймын.

Учурдан пайдаланып окутуучум М. И. Артамоновго, ушул китепти басмага сунуш кылган профессорлор С. Л. Тихвинскийге жана С. В. Калесникке, досторум Л. А. Вознесенскийге, Д. Е. Алшибайга өзүмдүн ыраазычылыгымды билдиремин.

Мен ошондой эле кеңештери жана сын-пикирлери үчүн рецензенттерим: И. П. Петрушевскийге, В. В. Мавродинге, М. А. Гуковскийге, А. П. Окладниковго, М. В. Воробьевго, А. Ф. Анисимовго, Б. И. Кузнецовго, С. И. Руденкого, Т. А. Крюковага ыраазымын. Эң акырында биздин жалпы alma mater — мени тарыхчынын жогорку кесибине үйрөткөн Ленинград университетине ыраазычылыгымды билдиремин.

Бул китепти боордошторубузга — Советтер Союзунун түрк элдерине арнаймын.

КИРИШ СӨЗ

Тема жана анын мааниси. Адамзаттын тарыхы ырааттуулук менен кылдат изилденген эмес. Европада жана Жакынкы Чыгышта окуялардын ырааты жана коомдук формациялардын алмашуусу XIX к. акырында эле жалпыга жеткиликтүү жыйынды эмгектерде баяндалып, ал эми Индия менен Кытай XX к. башында сүрөттөлүп жазылган болсо, евразиялык талаанын зор аймагы али да болсо өзүнүн изилдөөчүсүн күтүп жатат. Бул өзгөчө тарыхый аренага Чыңгыз хан пайда болгонго чейинки мезгилге тийиштүү, ал убакта борбордук азиялык талаада эки эң сонун эл — хуннулар¹ жана байыркы түрктөр, ошондой эле өздөрүнүн ысымдарын даңктоого үлгүрбөй калган көптөгөн башка элдер түзүлгөн жана кыйрап жок болгон.

Алардын баары бири-бирин гана кайталайт деп эсептөө каталык болор эле, бирок алардын өндүрүш ыкмасы — көчмөн малчылык — чарбанын өркүндөтүүгө дээрлик мүмкүн болбогон бир кыйла түрүктүү формасы болуп саналат. Бирок дүйнөлүк тарыхта хуннулардын жана байыркы түрктөрдүн турмуш-тиричилигинин, мекемелеринин, саясатынын формалары жана орду алардын тагдыры ар түрдүү болгон сыяктуу эле таптакыр ар башка.

Дүйнөлүк тарыхтын фонунда байыркы түрк элинин жана алар түзгөн дөөлөттүн тарыхы мындай деген суроого алып келет: эмне үчүн түрктөр келип чыкты жана дегеле өздөрүнүн тукумдары болуп саналбаган көп элдерге өз атын мураска калтыруу менен эмне үчүн жок болуп кетти? Бул проблеманы саясий тарыхты гана талдоо жолу менен же социалдык мамилелерди талдоо жолу менен чечүүгө бир канча жолу аракет жасалды, бирок эч кандай натыйжага алып келген жок. Адамзаттын тарыхындагы ээлеген зор маанисине карабастан байыркы түрктөр аз санда болгон жана Кытай, Иран менен тыгыз коңшулук алардын ички иштерине таасирин тийгизбей коё албады. Демек, бул өлкөлөрдүн социалдык жана саясий тарыхы тыгыз айкалышкан, ошондуктан окуялардын жүрүшүн калыбына келтирүү үчүн бул экөөнү тең көз алдыда кармоого тийишпиз. Экономикалык конъюнктуранын, атап айтканда, кытай товарларын ташып чыгуунун жогорку же төмөнкү деңгээлине жана Иран өкмөтүнүн бөгөт коюу иш чараларына байланыштуу экономикалык өзгөрүштөр бир кыйла роль ойноду.

Түрк кагандыгы VI к. аягында батышта Византия менен, түштүктө Персия, ал түгүл Индия менен, ал эми чыгышта Кытай менен чектеш болгон соң, албетте, биз карап жаткан мезгилде бул өлкөлөрдөгү тарыхтын өзгөрүшү түрк дөөлөтүнүн тагдыры менен байланыштуу. Анын түзүлүшү кандайдыр бир өлчөмдө адамзаттын тарыхындагы бурулуш учур болуп калды, анткени ага чейин Жер Ортолук деңизинин жана Ыраакы Чыгыштын маданияты өз алдынча айрым болгон, бирок бири-биринин бар экендиги жөнүндө билишкен. Чексиз талаалар жана бийик тоо кыркалары Чыгыш менен Батыштын өз ара катташуусуна бөгөт болгон. Кийинчерээк гана металл үзөңгүлөрдүн ойлоп табылышы жана арабаны алмаштырган унаа көлүктөрүнүн пайда болушу кербендерге чөлдөрдөн жана ашуулардан бир кыйла жеңил өтүүгө мүмкүндүк берген. Ошондуктан VI к. тартып кытайларга Константинополдогу базардын баалары менен эсептешүүгө, ал эми византиялыктарга Кытай падышасынын копейщиктеринин санын эсептөөгө туура келген.

Мына ушундай кырдаалда түрктөр ортомчулардын гана ролун аткарыбастан, ошол эле убакта өздөрүнүн маданиятын өнүктүрүп, аны Кытайдын да, Ирандын да, Византиянын да, Индиянын да маданиятына карама-каршы коюу мүмкүн деп эсептешкен. Бул өзгөчөлөнгөн талаа маданиятынын байыркы салттары жана терең

¹ Караңыз: Л.Н.Гумилев, Хунну.

тамырлары болгон, ошентсе да алар бизге отурукташкан өлкөлөрдүн маданиятына караганда бир кыйла азыраак даражада белгилүү. Арийне, мунун себеби түрктөр жана башка көчмөн уруулар өздөрүнүн коңшуларына караганда азыраак жөндөмдүү болушканында эмес, кеп алардын материалдык маданиятынын калдыктары — кийиз, булгаары, жыгач жана аң терилери ташка караганда начар сакталгандыгында, ошондуктан батыш европалык окумуштуулардын чөйрөсүндө көчмөндөр "адамзаттын жалкоолору" (Виолле ле-Дюк) болгон деген жаңылыш пикир келип чыккан. Азыр Түштүк Сибирде, Монголияда жана Орто Азияда жүргүзүлүп жаткан археологиялык иштер мындай пикирди ар жыл сайын четке кагып жатат, ошондуктан жакында байыркы түрктөрдүн искусствосу жөнүндө биз кеп кыла турган мезгил келет. Бирок изилдөөчүнү материалдык маданиятка караганда түрктөрдүн коомдук турмуш-тиричилигинин жана социалдык институттарынын татаал формалары: эл, дубандык-шатылык система, чиндердин иерархиясы, согуштук тартип, дипломатия, ошондой эле коңшулаш өлкөлөрдүн идеологиялык системаларына карама-каршы койгудай так иштелип чыккан дүйнөлүк көз караштын бар экендиги көбүрөөк таң калтырат.

Жогоруда айтылгандарга карабастан, байыркы түрк коому кадам баштаган жол кыйрап жок болууга алып келүүчү жол болгон, анткени талааларда жана анын чек араларында келип чыккан карама-каршылыктар жоюуга мүмкүн эместей болуп чыкты. Оор учурларда талаа калкынын басымдуу көпчүлүгү өздөрүнүн хандарын колдоодон баш тартышкан, мунун өзү 604-жылы кагандыктын Батыш жана Чыгыш кагандыгы болуп бөлүнүшүнө, 630- жана 635-жылдарда өз алдынчалыгын жоготушуна (ырас, 679-жылы аны кайтарып алышкан) жана 745-жылы элдин таптакыр кыйрап жок болушуна алып келген. Албетте, элдердин бул кыйрашы али бардык адамдардын, аны түзгөндөрдүн жок болушу дегендикти билдирген эмес. Алардын бир бөлүгү талаадагы бийликти мураска алган уйгурларга баш ийип, ал эми көпчүлүгү Кытайдын чек аралык аскерлерине барып жашырынган. Акыркылары 756-жылы Тан династиясынын императоруна каршы көтөрүлүш чыгарган. Түрктөрдүн калдыктары көтөрүлүшкө жигердүү катышып, башка көтөрүлүшчүлөр менен бирге тыптыйпыл болуп кырылган. Дал мына ушул учур түрк элинин да, түрк доорунун да (демек, биздин теманын да) доорон сүрүшүнүн соңу болуп калды.

Бирок "түрк" деген ат ошол бойдон жок болуп кеткен жок. Ал гана эмес ал жарым Азияга тараган. Арабдар Согдианадан түндүк жактагы жоокер көчмөндөрдүн баарын түрктөр деп аташкан. Ошентип алар бул наамды кабыл алышкан, анткени алгачкы түрктөр жер бетинен жексен болушкандан кийин да талаа уруулары үчүн баатырдыктын жана каармандыктын үлгүсү болуп калган. Андан кийин да бул термин дагы бир жолу кайра өзгөртүлүп, тилдик үй-бүлөнүн аталышы болуп калды. Ошентип VI—VII кк. улуу кагандыкка эч убакта кирбеген көптөгөн элдер "түрктөр" болуп калышкан. Алардын ичинен кээ бирлери ал түгүл монголоиддер да болушкан эмес, маселен, түркмөндөр, осмондор, азербайжандар. Башкалары, маселен, курыкандар — якуттардын ата-бабалары жана кыргыздар—хакастардын ата-бабалары кагандыктын эң каардуу душманы болушкан. Үчүнчүлөрү, маселен, балкарлар жана чуваштар байыркы түрктөрдүн өздөрүнөн да мурда түзүлгөн. Бирок азыркы убакта "түрк" терминин кеңири жайылган лингвисттик түшүндүрүүнүн да кандайдыр бир белгилүү негизи бар: байыркы түрктөр хуннулардын убагында эле бышып жетилген жана III—V кк. коомдун басынган чагындагы дымыгуу абалында турган талаа маданиятынын башталмаларын турмушка бир кыйла айкын ашырышкан.

Ошентип, байыркы түрктөрдүн адамзат тарыхындагы мааниси зор болгон, бирок бул элдин тарыхы ушул убакка чейин жазылган эмес. Ал үзүндү жана кыскартылган түрдө гана баяндалган. Бул булак таануу, ономастикалык, этнонимикалык жана

топонимикалык мүнөздөгү кыйынчылыктарды айланып өтүүгө шарт түзгөн. Мындай кыйынчылыктар үшүнчалык зор болгондуктан, бул эмгек дефиницияларды түзүүгө далалат кылбайт. Автор бул эмгек проблеманы чечүүгө карай баскыч катары кызмат кыла ала тургандыгынан гана үмүттөнөт. Китеп тарыхый анализдин жана синтездин методдорун айкалыштыруунун тажрыйбасы катары ойлоштурулган. Байыркы түрктөрдүн жана алар менен байланыштуу же алардан мурда жашаган элдердин тарыхынын айрым көрүнүштөрү гана талдоого алынды. Ушуга эле булактарды жана ономастика менен этногенез проблемаларын сынга алуу таандык. Мунун синтези белгилүү бүтүндүктү мезгилге бөлүүнүн аспектинде түзүлгөн, ошондой эле бүткүл дүйнөлүк тарыхтын өзөгүнө сүрөттөлгөн көрүнүштөрдү киргизүүнүн бирдиктүү процесси катары түрктөрдүн², көк³ түрктөрдүн жана уйгурлардын⁴ тарыхын аңдап түшүнүү болуп саналат.

² Биринчи (546—658-жылдар) кагандыктын түрктөрү

³ Көк түрк — экинчи кагандыктын (678—747-жылдар) түрктөрү.

⁴ Мында көчмөн уйгурлардын хандыгы (747—847-жылдар) гана эске алынып жатат; бул жерде соңку мезгилдеги отурукташкан уйгурлар тууралуу айтылбайт.

Биринчи бөлүк

УЛУУ ТҮРК КАГАНДЫГЫ

ОКУЯЛАРДЫН БОСОГОСУНДА (420—546-жылдар)

Сары дарыядагы өзгөрүштөр. Алсыраган Римди V к. кыйраткан Европадагы элдердин улуу жер которуусу Чыгыш Азияда 100 жыл мурда болуп өткөн. Кытай тарыхында "беш варвардык уруунун доору" (304—399-жылдар) деп аталган мезгилде Түндүк Кытайды хуннулар жана сянбилер басып алып баш ийдирип, ал жерге готтордун, бургундардын жана вандалдардын варвардык королдугуна окшош бир катар эфемердик мамлекеттерди түзүшкөн. Европада Балкан жарым аралында Чыгыш-Рим империясы туруштук бергендей эле, Кытайда да улуу Янцзы дарыясынын жээктеринде өз алдынча Кытай империясы — Хань империясынын мурасчысы туруштук берип жашап калган. Ал да эрте Византия сыяктуу өзүнүн мурунку улуу мамлекетине — гүлдөгөн доордогу Римге окшош болгон сыяктуу эле түндүктөн жана батыштан каптап келген варварларга каршы коргонуу үчүн гана өзүнө күч таба алган. Династияларын көп алмаштырган алсыз жана жөндөмсүз императорлор¹ мурда ошол убакта Хуанхэ өрөөнү аталгандай, "Ортолук түздүктүн" кытай калкын варвардык жолбашчылардын курмандыгына калтырышкан, бирок дегени менен чет элдиктердин аёосуз эзүүсүнө жана туруктуу жүрүп жаткан өз ара согуштардагы кан төгүшүүлөргө карабастан кытайлар Түндүк Кытайда өздөрүн жеңип чыккан элдерге караганда сан жагынан басымдуулук кылган, мына ушунун өзү VI к. Кытайдын кайра жаралышына шарт түзгөн.

Өздөрүнүн атаандаштарынын² баарын жеңип чыккан тоба уруусуна Кытай маданияты өтө жаккан. Тобалар түзгөн эрте феодалдык мамлекет 420-жылга карата бүткүл Түндүк Кытайды бир империяга бириктирип, ал кытайча Вэй (386-жыл) деп аталып калган. Бул тобаханынын өзүнүн букараларынын басымдуу көпчүлүгүн түзгөн кытай калкы менен ымала түзүүгө карай алгачкы кадамы болгон. Көчмөндөрдөн башталган ассимиляция процесси V к. аягында тобалардын тукумдарын чачтарын кырктырууга алып келген, ал эми баш ийгендер менен аралашуу алардын күч-кубатын жана каада-салттарын үзгүлтүккө учураткан. Алар ал түгүл эне тилинде эмес, кытайча сүйлөй башташкан. Тили жана кийими менен бирге алар бир убактарда жеңишке жетишүүгө мүмкүндүк берген талаалык каармандыгы менен ынтымагын жоготушкан, бирок алар дегени менен өздөрүнүн мамлекетин кайра түзүүгө өжөрлөнө умтулган кытай калкы менен жуурулуша алышкан эмес.

Ордо төңкөрүштөрү жана алардын артынан болгон жазалоолор Вэй династиясынын бийлигин бошоңдотору менен сянби императорлорунун кызматында жүргөн кытай полководецтери өздөрүнүн өкүмдарларынан күчтүү жана кубаттуу болуп чыкты. 531-жылы түндүк-чыгышта Гао Хуань көтөрүлүш чыгарып, тоба аскерлерин талкалап, борбор шаары Лоянды ээлеп алды. Адегенде ал династиянын таламын талашкан болуп, ханзаадалардын бирин император кылып жарыялады, бирок өзүнүн полководцеинен коркуп, батышты көздөй — Чанъ-анга качып кетип, ал жерде кытайлашып кеткен сянби аскер башчы Юйвынь Тайдын колдоосуна ээ болду. Гао Хуань ошол эле Вэй династиясынан башка бир ханзааданы такка отургузду. Ошентип, империя Батыш Вэй жана Чыгыш Вэй империяларына бөлүндү, бирок экөөндө тең чыныгы башкаруучулар сянби императорлорун бетке кармап, убактылуу сактап турган кытай полководецтери болгон. Мындай абал узакка созулган жок. Сянбилердин кандуу үстөмдүгү кытайлардын ушунчалык ачуусун келтирип, күчтөр өздөрүнүн колдоруна өткөн соң жеңилгендер менен убаракерленип отурууну каалашкан жок. Юйвынь Тай бир нече жалган императорду

¹ 420-жылы Цзинь династиясы, 479-жылы Лю-Сун, 502-жылы Түштүк Ци, 557-жылы Лян династиялары кулаган

² Хуннулар, муюндар, ди, юйвынь (татабдардын ата-бабалары) жана кидандар

ууландырып өлтүргөн, ал эми анын уулу 557-жылы өзүн жетиштүү кубаттуу деп эсептеп, жек көрүндү династияны жоюп, өзүнүн Бэй-Чжоу³ династиясын негиздөөнү туура деп тапты.

Түндүк-Чыгыш Кытайда сянбилерди ого бетер катуу жазалашты. 550-жылы Гао Хуандын мурасчысы — Гао Ян өзүнүн пайдасына акыркы императорду тактан баш тартууга мажбурлап, аны уу берип өлтүрдү. Императордун 721 адамдан турган тууган-туушкандары бүт өлтүрүлүп, алардын сөөгү коюлбасын үчүн денелери сууга ыргытылды. Жаңы династия Бэй-Ци деп аталып калды.

Түндүк падышачылыктарынын экөө тең экономикалык жана саясий жактан бир кыйла бекем болгон. Жат уруулардын үстөмдүгүнөн бошонгон кытай калкы өзүнүн маданиятын калыбына келтирүү үчүн дүркүрөгөн иш-аракетти өнүктүрдү. Бирок Бэй-Чжоу менен Бэй-Цинин ортосунда келип чыккан атаандаштык алардын күчтөрүн мактап, жигердүү саясат жүргүзүү мүмкүнчүлүгүнөн ажыратты.

Түштүктө Лян династиясынын акыркы императорлору өздөрүнүн башкаруусун зордук-зомбулук жана кылмыштар менен белгилешти, ал эми аларды алмаштырган Чэнь династиясы бул салттарды улантты. 557-жылдагы ордо төңкөрүшү жана акыркы Лян императорун өлтүрүү кулаган династиянын тарапкерлеринин куралдуу каршылыгын туудурду. Көтөрүлүшчүлөр чээндик аскерлердин мизин кайтарып, Кытайдын борборунда Хоу-Лян деген чакан мамлекетти түзө алышты.

Кытай өз ара касташкан, жиктелген төрт мамлекетке бөлүнүп калды. Кытайдын күчүн матаган оор кырдаал эки чакан жана салыштырмалуу алсыз көчмөн дөөлөттөрү болгон Жужанордосу менен Тогон (ТУ-ю-хунь) падышачылыгы үчүн жан сактагыч учур болуп калды. Түштүктөн жасалган кысымдын бошоңдошунун аркасында алар Чыгыш Азиянын алдыңкы мамлекеттеринин катарына кирди. IV к. ортосунда түзүлгөн Жужан талаа хандыгы VI к. башында аз жерден өзүн кыйратып албаган кризисти башынан өткөрдү.

Бирок ал жөнүндө төмөн жакта сөз болот.

Тогон падышачылыгы Цайдамдын талаалуу бөксө тоолорунан орун алган. 312-жылы эле Муюн уруусунан чыккан княздары бар чакан сянби уруусу Түштүк Маньчжуриядан батышка көчүп келип, Көкөнор көлүнүн жанынан орун-очок алышкан. Бул жерде ал падышачылык чачкындугу тибеттик урууларга каршы ийгиликтүү согуш жүргүзгөн, бирок тобаларга каршы өтө ийгиликсиз согуш жүргүзгөн. Ошол согуштун натыйжасы гана Тогон Вэй империясынын вассалына айланып, бирок анын кулашы тогондуктарга эркиндикти кайтарып берди. VI к. экинчи чейрегинде князь Куалюй өзүн хан деп жарыялап, 540-жылы Гао Хуанга элчиликти жөнөтүп, ошонун өзү менен Юйвынь Тайдын душманы болуп калды. Бул факт Тогондун мындан аркы тышкы саясатын аныктады. Ал саясат менен биз төмөн жакта туш келебиз. Тогон зор аймакты ээлеп тургандыгына, анда "шаарлар"⁴ (кьюзы, чындалган кыштактар) болгондугуна жана уюмдашкан башкаруусу бар экендигине карабастан ал күчтүү мамлекет болгон эмес. Курал менен баш ийдирилген тибеттик уруулар боштондукка чыгуу жана өч алуу жөнүндө көксөшкөн; экономикасы экстенсивдик мал чарбасынын негизинде курулган; маданиятынын деңгээли төмөн болуп, ал эми хандардын зомбулугу туруктуу кутумдарды, чыккынчылыкты жана жазалоолорду туудуруп, алар отко май тамызгандай болгон. Мына ушул кырдаалдардын баары Тогондун мүмкүнчүлүктөрүн чектеп, кийинчерээк анын ың-жыңсыз жок болушуна алып келген.

³ Түндүк Чжоу деген мааниде(Бэй-Түндүк)

⁴ Иакинф Бичурин,История Тибета...,84-б.

Жужандар жана телеуттар. Жужан элинин келип чыгышы жөнүндө маселе бир канча жолу коюлган, бирок акырына чейин чечиле элек. Бул жерде суроонун өзү туура эмес коюлган, анткени ал элдин келип чыгышы жөнүндө эмес, түзүлүшү жөнүндө кеп кылуу керек деп ойлоого болот. Жужандарда эл катары бирдиктүү этностук тамыр болгон эмес. Жужан элинин келип чыгышы өзүнчө бир бөтөнчө. Дүрбөлөңдү мезгилдерде кызмат ээринен ооган, жаманатты болгон көп адамдар дайыма эле болуп келген. IV к. ортосунда да бир кыйла ушундайлар болгон. Тоба ханынын станында же хунну шанүйүнүн ордосунда боло албай калгандардын баары талаага качкан. Ошол эле жакка таш боор акимдеринен кулдар, армиядан дезертирлер, кедейленген кыштактардан жакыр дыйкандар качып кетип турган. Аларды бириктирген нерсе теги да, тили да, динге ишеними да эмес, аларды жакырчылыкта жашоого дуушар кылган тагдыры болгон; мына ушулардын баары аларды уюмдашууга мажбурлаган.

IV к. 50-жылдарында сяньби атчандарынын катарында кызмат өтөгөн, мурунку кул Югюлюй деген неме өлүмгө айыпталган. Ал тоого качып кетип, анын тегерегине өзүнө окшош жүзгө жакын качкындар чогулган. Качкындар коңшулаш көчмөндөр менен бир ымалага келип, алар менен бирге жашап калган.

Югюлюйдун мурасчысы Гюйлюхой тоба хандары менен мамиле түзүп, аларга жыл сайын жылкы, калтар жана суусар менен салык төлөп турган. Анын ордосу Жужан деп аталып калган. Жужандар бүткүл Халха боюнча Хинганга чейин көчүп жүргөн, ал эми алардын ханынын ордосу Хангайдын этегине жайгашкан. Жужандардын турмуш-тиричилиги жана уюмдашы бир эле убакта өтө жөнөкөй жана уруулук түзүлүштөн өтө эле алыс болгон. Аскердик жана административдик бирдиги катары миң адамдан турган полк эсептелген. Полк хан дайындаган колбашчыга баш ийген. Полкто жүз адамдан турган он асаба болгон; ар бир асабанын өзүнүн башчысы—жүзбашы болгон. Жужандардын жазуусу дегеле болгон эмес; эсептөөнүн куралы катары койдун корголу же белги салынган жыгач алкак колдонулган. Мыйзамдары согуштун жана талап-тоноп алуунун муктаждыктарына ылайык келген: баатырларын олжонун көбүрөөк үлүшү менен сыйлашып, коркокторду таяк менен сабашкан⁵. 200 жыл дооран сүрүү мезгилинин ичинде жужандардын ордосунда байкаларлык эч деле прогресс болгон эмес — бүткүл күчү коңшуларын талап-тоноого кеткен.

Жужандар бири-бири менен кандай тилде сүйлөшкөн? Кытай булактары бизге өтө ар түрдүү маалыматтарды берет. "Вэйшу" жужандардан дунхулардын бир бөлүгүн көрөт. "Суншу", "Ляншу" жана "Наньшу"⁶ аларды хуннулардын жакын урууларынын бири деп эсептейт, эң акырында Бэйши (?) Югюлюйга гао-гуй тегин⁷ таандык кылат. Түштүк кытайлык тарыхчылардын маалыматтары экинчи колдордон алынган. Ал эми Югюлюйдун өзүнүн келип чыгышы эч кандай мааниге ээ болбойт, анткени анын айланасына бир пикирдештер чогулбагандыгы айкын. Көбүнчө жужандар сяньбиче, тактап айтканда, монгол тилинин диалекттеринин биринде сүйлөшкөн, анткени алардын хандарынын титулдарын кытай тилине которгондо кытай тарыхчысы түп нускасында —"Вэй мамлекетинин тилинде", т.а. сяньби⁸ тилинде айтыларын көрсөткөн. Жужандардын өздөрү да теги тоба⁹ менен бир деп эсептешкен, бирок алардын элинин ар башка уруудан

⁵ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 209-бет

⁶ K Shiratori, Über die Sprache der Hiung-nu..., 18—19-беттер.

⁷ Н. Я. Бичурин (Иакинф), Записки о Монголии, 101-бет; Г.Е.Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 174—75-беттер.

⁸ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 209-бет жана андан кийинкилер.

⁹ Ошондо эле, 226-б.

тургандыгын эске алып, мындай деп айтууга себеп бүдөмүк генеалогиясы¹⁰ эмес, алардын тилдеринин окшоштугу болгон деп ойлоого болот.

Жужан хандыгынын негизги күчү теле урууларын баш ийдирип кармай билүүдө болгон. Өзүнүн тарыхынын башатында, т.а. б.з.ч III к. телелер Ордостон батыш жактагы талаада жашаган. 338-жылы алар тоба ханына баш ийип, IV к. акырында түндүккө карай, Жуңгарияга көчүп барган жана Батыш Монголия боюнча Селеңгага чейин жайылган. Чачкынды болгон соң алар жужандарга каршылык көрсөтө алган эмес жана аларга алман төлөөгө аргасыз болушкан.

Теле уруулары жужандарга өтө керек болгон, бирок жужандардын ордосуна телелер дегеле муктаж эмес болгон. Жужандар оор эмгектен качкан адамдардан түзүлгөн, алардын балдары эмгектенгенден көрө салык жыйнап, оңой олжого туйтунууну артык көрүшкөн.

Телелер мал чарбачылыгы менен кесип кылып, өз малын багып, бирок бирөөгө эч нерсе төлөбөөнү каалашкан.

Мына ушундай турмушка ык коюуга ылайык эки элдин саясий системасы да түзүлгөн: жужандар согуштук күчүнүн жардамы менен коңшуларынын эсебинен жашоо үчүн ордого бириккен; телелер начар байланышкан уруулардын бирикмеси болуп калуу менен, көз каранды эместигин бардык күчүн жумшап коргошкон.

Телелер жужандар менен катар жашашкан, бирок эч нерсеси менен аларга окшош эмес болгон. Алар Хунну империясынын курамынан эрте чыгып, эң жөнөкөй патриархалдык түзүлүштү жана көчмөндүк турмушту сактап калышкан. Элеттик талаада жашаган карапайым көчмөндөргө кытайлаштыруу эч таасирин тийгизген жок, анткени кытайлар үчүн ал жакта кызыктырарлык эчтеке болгон эмес. Телелердин жалпы уюмдашуусу болгон эмес; 12 уруунун ар бири уруу аксакалдары тарабынан башкарылып, "туушкандар ынтымакта жашашкан"¹¹.

Телелер бийик дөңгөлөктүү арабалар менен талааларда көчүп жүрүшкөн, өздөрү жоокер, эркиндикти жакшы көргөн эл болгон жана эч кандай уюмдашууга умтулушкан эмес. Алардын өздөрүнүн аты "теле" болгон; ал алтайлыктардын телеут деген этнониминде ушул убакка чейин жашап жатат. Телелердин тукумдары — якуттар, төлөнгүттөр, уйгурлар ж.б. Алардын ичинен көпчүлүгү биздин мезгилге чейин сакталып калган жок.

Жужан хандыгы. V к. башында Хингандан Алтайга чейинки кең талаада жужандардын Шелун деген ханы чексиз үстөмдүк кылып турган, ал Дэудай — "чаап баратып жаа аткыч" деген наам алган. Телелердин ээлеген жерлерин баш ийдирип, ал Иле дарыясында отурукташкан орто азиялык хуннулар менен кагылышкан. Хуннулардын башчысы Жибаегн деген неме болгон. Онгин дарыясындагы айыгышкан салгылашууда Жибаеги Шелунду талкалаган, бирок бүтүндөй алганда жужандардын дөөлөтүн жеңе алган эмес жана "баш ийип берүү менен өзүнө бейкуттук сатып алган"¹².

Шелундун башкы максаты Тоба-Вэй империясынын күчөшүнө жол бербөө болгон, себеби анын күчү жужан ханынын күчүнөн бир топ артыкчылык кылган.

Кытайдын түштүгүндөгү тынымсыз согуштар гана Тоба-Вэйдин императоруна андан бөлүнүп кеткен букараларын жазалоого тоскоолдук кылган, мына ошондуктан Шелун

¹⁰Салыштырыңыз: Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 174—175-беттер; С.П.Толстов, Тирания Абрауя

¹¹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 215-бет

¹² Ошондо эле, 249-бет

Тобанын бардык душмандарын колдогон. 410-жылы Шелун өлүп, анын бир тууганы Хулюй хандык такка отурган.

Хулюй Тобаны жайына коюп, түндүк жакка кайрылып, ал жерде өзүнө эне-сайлык кыргыздарды (иегу) жана хэвэйлерди (сибирь уруусу) баш ийдирген. 414-жылы ал кутумдун курмандыгы болуп, бирок кутумчулардын жолбашчысы Булучжен да ошол эле жылы набыт болгон. Шелундун аталаш тууганы Датан хандык такка отурган. Анын башкаруусу Кытай менен согушудан башталган, бирок жужандардын жортуулу, ошондой эле алардын артынан жиберилген жазалоо экспедициясы натыйжасыз аяктады. Абал өзгөрүүсүз бойдон кала берди.

418—419-жылдарда жужандар менен орто азиялык хуннулардын жана йүэчжилердин ортосундагы согуш¹³ кайра башталды. Жужандар Тарбагатайга кирип келип, ал жерде баарынын үшүн алгандыктан, йүэчжи тобунун жолбашчысы Цидоло (Кидара) жужандар менен коңшулуктан кетүүнү каалап, түштүктү көздөй ооп, Карши¹⁴ оазисиндеги Боло¹⁵ шаарын ээлеген. Бул жерде ал перстер жана эфталиттер менен кагылышкан. Кидардын шакирттери — кидариттер тарыхта өзүнүн этностук аты менен эмес, жолбашчысынын аты менен белгилүү.

¹³ Бул согуштун датасы төмөндөгүдөй эсептелген: Юэбань менен согушкан Датан 414- жылы такка отурган, ал эми 515-жылы Кытайга жортуул жасаган, демек, ал чыгышта жүргөн болучу. Кытайга андан кийинки жортуул 424-жылы болгон. Демек, Юэбан менен согуш ушул орто аралыкка туш келет. Мунун тууралыгы нумизматиканы колдонуу менен аныкталды. 417-жылы Кидаранын ысмы менен тыйын чыгарылган, бирок С.К. Кабанов кидарит падышачылыгынын негизделген жылы деп 420-жылды эсептейт (караңыз: Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 189-бет; II т. 259-бет; С.К. Кабанов, К вопросу о столице..., 172-бет).

¹⁴ С.К. Кабанов, К вопросу о столице..., 201—207-беттер. Р.М. Гиршмандын кидариттердин борбору Балхта деген божомолу (R.M.Ghirshman, Les Chionites-Nephalites 79—80-беттер) ырасталган жок.

¹⁵ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., II т. 264-б.

АТА-БАБАЛАРЫ

Жужан хандыгынын Вэй империясына каршы согушу. 420-жыл жужандардын күч-кубаттуулугунун толуп турган чагы болду. Түндүктөгү жана батыштагы урууларды оңой жеңип алуу Жужанды Улуу Талаанын гегемонуна айландырды, бирок бул хандыкка бейкуттукту да, гүлдөп өнүгүүнү да эч камсыз кылбады. Жужандардын башкы душманы Тоба-Вэй империясы болгон, ошондуктан жужандардын ханы Датан өзүнүн табигый атаандашынын күч алышына жол бербөө үчүн мүмкүн болгондун баарын жасоого аракеттенди.

424-жылы Датан 60 миң адамдан турган атчандары менен Кытайга каптап кирип, борборуна чейин жетти жана императордун шаар сыртындагы сарайын талап-тоноп алды. Тоба аскерлерин мобилизациялоо жана жужандардын арасында тартиптин жоктугу аны согушка кирбестен кайра тартууга мажбур кылды. 425-жылы тобалар жужанды Гобиден ары кууп таштады. 430-жылы император Тай-уди (Тоба Дао) Түштүк Кытайда өзүнүн колун бошотуу үчүн жужандарды жок кылууну чечти. Сан миңдеген аскерлер талааны каптап киргенде, жужандар туш-тарапка тарап жоголду. Датан батышка бет алып качып, дайынсыз жоголду. Телелер анын адамдарын кызылдай кырды. Датандын уулу — Уди күрөштү улантуудан баш тартып, Вэй империясына алман төлөй баштады. Бирок тынчтыкты Уди өзү 437-жылы бузуп, жортуулга чыкты. Кыязы, жужандар талап-тоноосуз жашай албаса керек. 439-жылдагы жооп катары жортуул Тобанын императоруна эч нерсе алып келген жок: кокту-колотторго жашырынып калган жужандарды жолуктура албай, кайра кайтууга туура келди.

440-жылы Уди Тобанын Хесиге каршы согушунан пайдаланып, кайрадан чек арага кол салды, бирок чек арага калтырылган бүктүрмалар анын авангардын туткунга түшүрүп алды. Жужандар кайрадан артка качты. Ушундай эле окуя 445-жылы кайталанат. Андан кийин, тактысын уулу Түхэчженге (445—464) өткөрүп берип, Уди өлөт.

Эми алардын ролу алмашты: Тоба-Вэй империясынын күч-кубаты артып, ошондон улам анын аскерлери талаага каптап кирет да, жужандарды тоо таянып жашырынууга аргасыз кылат. Чындыгында бул согуш эмес, жөн эле жазалоо жортуулдары болгон.

Түхэчжендин уулу жана мураскору — Юйчен (464—485) күрөштү улантууга аракет кылды, бирок 470-жылы талкаланып, 475-жылы тынчтык сурап, салыгын төлөй баштады. Жужан начарлап, Кытайга жортуул жасоо колунан келбей калды. Эми талап-тоноонун бутасы катары бир кыйла кедей жана алсыз Батыш аймагы тандалып алынды. 460-жылы жужандар Турпан өрөөнүн ээлеп алып, ал жерде өзүнүн мурунку союздаштарын — жеңиштүү тобалардан качып кеткен түштүк хуннуларды жазалады. 470-жылы жужандар Хотанды талап-тоноп кетишти, бирок күч алып калган эфталиттердин мамлекети жужандардын агрессиясын токтотту. Жужандын чек арасы Теңир-Тоо болуп калды.

Жужандардын жаңы ханы Доулун (485—492) "таш боор, канкор адам"¹ болгон. Ал өзүнүн такка отурушун бир ак сөөктү бүтүндөй уруусу менен бирге өлүмгө тартуу менен белгиледи. Мындай жорук өлкөдө кыжырданууну туудурду. Хандын Кытайга кол салууга ниеттениши ого бетер жаккан жок. Жортуул жеңиштүү аяктаса да, кол салуудан кийин кытай аскерлеринин жортуулу баштала тургандыгын, алардын мизин кайтаруу ойго келбес иш экендигин бардыгы түшүнүшкөн.

Телелердин уруу башчысы Афучжило Кытай менен согуш баштабоону өтүнүп, ханга кеңеш берди, бирок ал анын жүйөлүү кебин укпасына ынанып, эли менен бирге

¹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 195-бет

көтөрүлүшкө чыкты. Ал убакта телелердин саны бир кыйла көп болгон (Кытай маалыматтары боюнча 100 миң боз үй). Ошентип Афучжило батышка, Иртыш өрөөнүнө көчүп кетти. Ал жерде ал "Теңирдин улуу баласы"² деген титул алып, муну менен жужан ханы менен бирдей орунга доомат арткандыгын билдирди. Мына ошондон кийин согуш оту дүрт эте жалындады.

490-жылы Кытай аскерлери чыгыш жактан талаага каптап кирип, телелер менен бирге Жужанды курчоого алды. Жужандык төбөлдөр бүткүл жоопкерчиликти жолу болбогон ханга жүктөшүп, аны өлтүрүп салышты (492-жыл).

Телелердин батышка көчүшү өтө маанилүү окуя болду: батышта бул чачкынды көчмөндөр өз дөөлөтүн түзүштү³. Азияда этногенез процесси кайрадан башталды. Ошол эле убакта Алтай тоолорунда түрктөр, Брахмапутра өрөөнүндө тибеттиктер эл болуп түзүлдү, ал эми Кытайда орто кылымдык жаркын маданиятты берген Суй жана Тан династияларынын кайра жаралуусу башталды. Ошентип, Чыгыш Азиянын тарыхынын байыркы мезгили аяктап, анын жек көрүмчү калдыгы болгон Жужан да биротоло жок болууга тийиш эле.

Телеуттардын Гаогүй ханды. Телеуттардын бөлүнүп кетиши жана 492-жылдагы мамлекеттик төңкөрүш Жужандын тарыхындагы бурулуш учур болду. Ал Борбордук Азияда гегемондугун жоготуп, эми бийлик үчүн эмес, аман жашап калуу үчүн күрөшүүгө аргасыз болду. Өлтүрүлгөн Доулунду алмаштырган Нагай бар болгону бир жыл бийлик жүргүздү. Ал өзүнүн башкаруусуна "Өтө бейкуттук" деген девизди алды, т.а. өзүнөн мурдагынын жоокердик ой-максаттарынан баш тартты. Нагайдын уулу — Футу мүмкүн болушунча өзүнүн атасынын саясатын улантты⁴.

Ошол эле мезгилде телеуттар жаңы конушуна байырлашып, хунну доорунун акыркы калдыгы Юэбанды жок кылышты. Жаңы жерде телеуттар өздөрүнүн мамлекетин түзүүгө аракет кылышты. Бул үчүн алар элди эки бөлүккө бөлүштү: түндүктүн акими Афучжило. "Улуу император" деген титулду, ал эми түштүктүн акими "Мураскор падыша"⁵ деген титулду алды. Алар өздөрү мамлекеттерин кандай деп аташкандыгы белгисиз, бирок кытайлыктар аны Гаогүй деп аташкан. Аны которгондо "бийик араба" дегенди билдирет. Дал ушул ат менен ал тарыхка кирген.

Саясий жактан Гаопой Кытай тарапка жан тартып, кийим үчүн жибек алууга үмүттөнгөн, бирок ал жибек ага пайда алып келген жок. 494-жылы эфталиттер Иранды талкалап, өздөрүнө тылды камсыз кылгандан кийин түндүк жакка бет алышты. Гаопой дөөлөтүнүн түштүк бөлүгү заматта талкаланып, "Мураскор падыша" өлтүрүлдү, анын үй-бүлөсү туткунга алынып, эл чилдей таркады: бир бөлүгү жужандарга баш ийип, бир бөлүгү Кытай ээликтерине кирип кетти. Кийинки, 496-жылы түндүк дөөлөтү да тез эле басылып алынды. Эфталиттер туткунга түшкөндөрдүн ичинен князь Мивотуну тандап алышып, калган телеуттарды башкарып коюшту. Ошентип, Гаопой эфталиттердин вассалына, жужандардын душманына жана кытайлардын союздашына айланып, бул союз үчүн кытайлар ага 60 таңгак жибек кездемесин төлөп беришти⁶. Кыязы, бул мезгилде (497-жылы) эфталиттер Карашаарды басып алып, ал эми Түрпан оазисидеги Гаочан княздыгынын акими кытай Жу Кытай өкмөтүнөн анын букараларын кабыл алууну жана

² Ошондо эле, 217-бет.

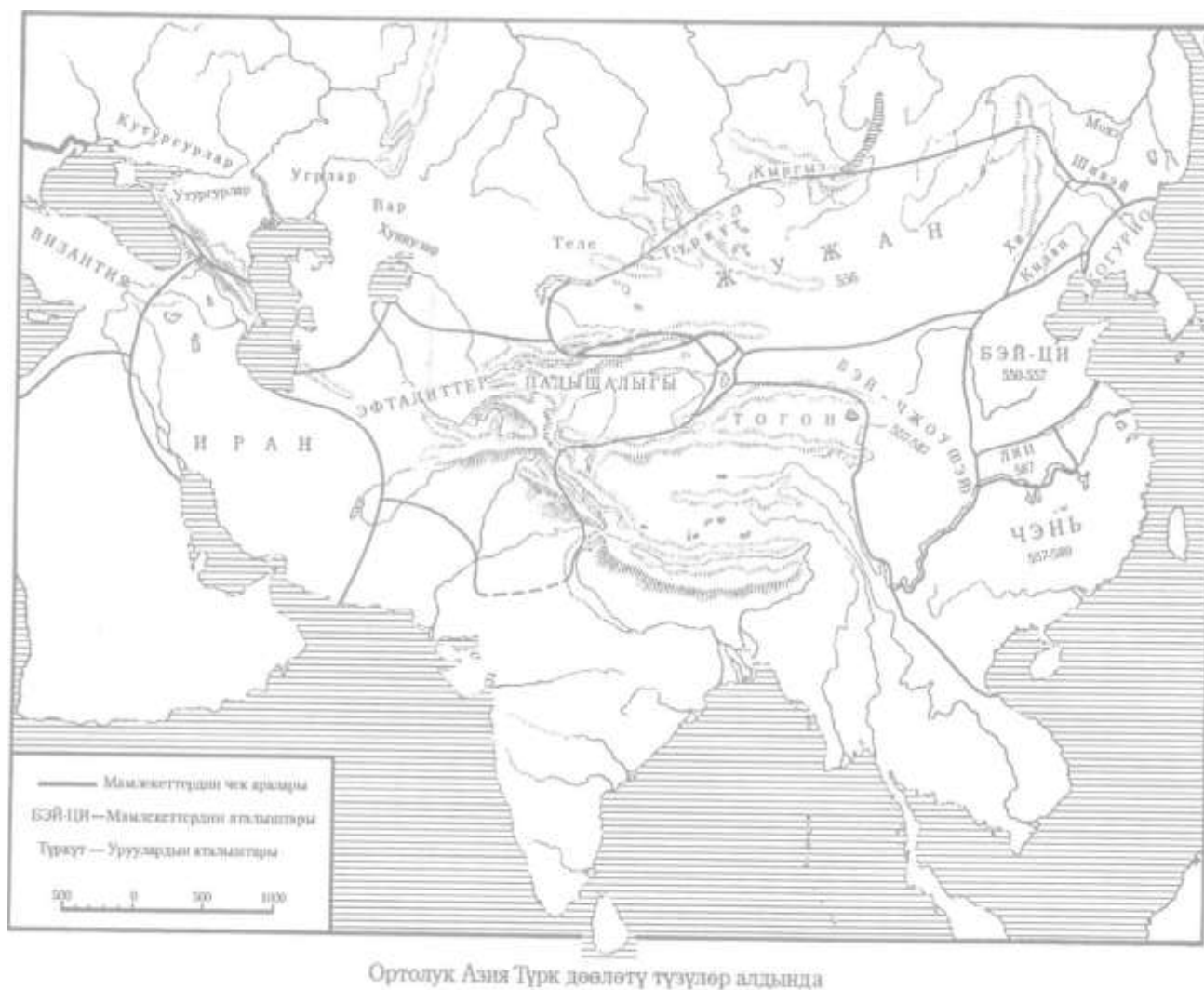
³ Батыш телелерди телеуттар деп атоо ыңтайлуу жана туура, анткени алтайлык телеуттар алардын тукумдары болуп саналат, ал эми чыгыш урууларын, советтик историографияда айтылып жүргөндөй телестер деп атоо туура болот

⁴ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 196-бет

⁵ Ошондо эле, 217-бет

⁶ Ошондо эле

кытай жерине көчүрүүнү өтүндү. Жужандын айланасындагы болот алкак улам тарып, кысымга ала баштады. Бирок гаочандыктар өздөрүнүн отурукташып калган жерин таштап кетүүнү каалабай, өзүнүн акимин өлтүрүшүп, Жужанга кошулуп кетишти. Бул экономикалык оор жагдайды бир аз жеңилдетти, анткени дыйканчылык кылган Гаочан Жужанды дан, мөмө-жемиштер жана кездемелер менен жабдый алмак; бирок бул Кытайдын императору Сюань-у-динин жинин келтиргендиктен саясий абалды курчутту. Ал Футу хандын тынчтык жөнүндө өтүнүчүнө Түштүк Кытайды багындыруу менен алек бушуп жаткандыктан, түндүк менен ишинин жоктугун, ал эми дегинкиси Футуну жана жужандарды козголоңчу букаралар⁷ деп эсептей тургандыгын билдирди. Ошол убакта Гаочанда Кытайды жактагандар салтанат куруп, Жужан менен союз бузулду (500-жыл)⁸.

Батыш аймакта Кытайдын кызыкчылыктарын колдоо үчүн ал жакка Мын Вэйдин кол башчылыгы астында туруктуу аскерлердин үч миндик отряды жиберилет. Отряд Хамиге

⁷ Ошондо эле, 196-бет

⁸ Ошондо эле, II т. 251-бет

жайгашып алып, жужандарды кыса баштайт. Футунун Кытайга жиберген жаңы элчилиги жоопсуз калтырылды. Жужандарга каршы 60 таңгак жибекти өз кандары менен төлөөгө тийиш болгон телеуттар көтөрүлдү; Пүлэй көлүнүн жанында Мивоту жужандарды талкалады. Алар түштүккө карай качышты, бирок Бэйшан тоолорунда Мын Вэйдин кытай отряддары каршы алды. Дүрбөлөңгө түшүп кайра качканда жужандар телеуттарга туш келип, кайрадан талкаланды (508-жыл). Кылычташып чабышууда арамза хан Футу каза болду. Мивоту анын баш терисин Мын Вэйге жиберди. Бул үчүн ага музыкалык аспаптардын толук топтолмосу, 80 музыкант, 10 таңгак кызыл жана 60 таңгак ар түрдүү түстөгү жибек кездеме түрүндө белек жиберилди.

Каза болгон Футунун мураскору Чеуну эки жолу Кытай менен макулдашууга аракет кылды, бирок күч гана аны сактап каларын түшүндү. 516-жылы ал Гаогюйга кол салып, Мивотуну талкалады жана аны туткунга түшүрүп алып, өзүнчө бир өзгөчө ыкма менен өлтүрдү. Туткундун буттары кырчаңгы аттын курсагына таңылып, аны Мивоту жанчылып өлгөнгө чейин кууп жүрүшкөн. Кийин Мивотунун баш сөөгү лак менен боёлуп, идишке айландырылган. Жужандардан аман калган телеуттар эфталиттерге кошулуп кеткен⁹. Мына ошондон кийин Жужандардын ханынын элчилигин Вэй императору Сяо минди (518-жыл) кабыл алган. Аларга вассалдык милдеттенмелерин так аткарбагандыгы үчүн сөгүш берилген¹⁰. Мындай салт ар кандай ыкка көнүшүүгө жол берген жана Жужан үмүтсүз абалдан чыккандай көрүндү.

Жужандагы чыр чатактар. Чеуну Жужанды сактап калуу үчүн мүмкүн болгондун баарын жасады. Телеуттарды талкалагандан кийин ал батышта согушту уланткан жок жана эфталиттер менен келишим түздү. Союз жужандык хан бийкечтери менен эфталиттик төбөлдөрдүн ортосундагы никелер менен бекемделди¹¹. Чыгышта жужандар маньчжуриялык уруулардын бири дидэуганды биргелешип талкалоо жана Маньчжурияда Вэйдин ордосунун позициясын бошоңдотуу үчүн Корея (Гао-Гюйли) менен мамиле түздү¹². Турпан маселеси да жакшылык менен чечилди. 518-жылы Кытай өкмөтү Турпан оазисинен Ички Кытайга калкты көчүрүп кетүү оюнан расмий түрдө баш тартып, Гаочан княздыгын тааныды¹³. Турпандыктардын жужандар менен соода жүргүзүүсү токтолгон эмес деп божомолдоого болот; жужандар дан жана кездемелер менен дайыма жабдылып турган. Жужандарга темир буюмдарды алардын алтайлык вассалдары — түркүктөр (түкүй-түрктөр) жеткирип турган.

Бирок ордодогу биримдик бузулду. Жужанга буддизм келип кирди. Адаттагыдай, будда миссионерлери биринчи болуп ханды буддистке айландырышты. Станда "шамандар" — буддалык дин кызматкерлери жана "ни" деген кечил аялдар пайда болду. Жаңы шарттарда буддизм укмуштуудай формага ээ болду: маселен, кечил аялдардын никелүү күйөөлөрү болгон, бирок бул ханды оңтойсуздантпаса керек. Бирок маалыматтардын аздыгына карабастан, буддизм баарына эле жага берген эмес деп айтууга болот. Оппозиция хандын үй-бүлөсүндө да, аскерлерде да пайда болду. Жужанда мурдагыдан да зарыл керек болгон биримдик жоголду. 513-жылы жужандардын Кытайдагы элчилигинин башында шаман Хунсюань турган, ал "бермет капталган

⁹ Ошондо эле, I т. 218-бет.

¹⁰ Ошондо эле, 197-бет.

¹¹ Ошондо эле, 203-бет. Кыязы, жужан-эфталит союзунун түзүлүшү эфталит падышачылыгы менен Вэй империясынын достук мамилелерин бузса керек. 516-520- жана 526- жылдарда эфталиттик элчилик Түштүк Кытайдагы Лян империясына жиберилген. Мына ошол сүйлөшүүлөрдөн антиобалык коалицияны уюштуруу аракетин байкоого болот. (K Hannestad., Les relations de Byzance . 452—453-беттер).

¹² Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., II т. 74-бет

¹³ Ошондо эле., I .252-б.

идолду"¹⁴ алып келген. Бул көчмөндөрдүн тарыхында динчил адам мамлекеттик кызматкер ролунда чыккан биринчи учур эле.

Төмөндөгү андан бетер кызыктуу. Жужандардын станында Дэу-хунь дивань деген ат менен жаш шаман аял жашаган. Анын "дивань" деген аты персче "оопай" дегенди түшүндүргөндүгү көзгө урунат. "Ал дубалап дарылаган (т.а. арбактардын күчү менен эмдеген) жана Чеуну ага дайыма ишенген"¹⁵. Кытай летопись жазуучусу аны алдамчы деп эсептейт жана анын алдамчылыгы жөнүндө баяндама берет, бирок бизге анысы кызык деле эмес. "Чеуну аны абдан урматтап сүйгөн жана анын кеңеши боюнча иш жүргүзүп жатып, мамлекеттик башкарууну баш аламандыкка алып келген"¹⁶. Ордодо фаворит аялга оппозиция пайда болуп, 520-жылы Чеуну жүрүштө жүргөндө ханыша-эненин буйругу боюнча диванды муунтуп өлтүрүшөт. Чеуну кайтып келгенде энеси төбөлдөр менен жашыруун макулдашып, аны өлтүрүшөт да, такты өзүнүн экинчи уулу Анахуанга өткөрүп берет.

Он күн өткөндөн кийин Чеуну үчүн өч алынат. Хандын Шифа деген тууганы станга кол салып, аны талкалайт. Анахуан Кытайга качып кетүүгө үлгүрөт, ал эми анын энеси жана бир туугандары өлтүрүлөт. Анахуан Кытайда ырайым күтүп жүргөнчө анын аталаш агасы Поломын өзүнүн тарапкерлерин чогултуп, Шифаны талкалайт. Шифа Маньчжүриядагы дидэуган¹⁷ уруусуна качып барат, бирок ошол жерде өлтүрүлөт. Поломын хан титулун кабыл алат. 521-жылы ал көтөрүлүш чыгарган телеуттар тарабынан талкаланып, өзүнүн букараларынын калгандары менен Кытайга көчүп кетет. Жужан кайрадан өлүп жок болуунун босогосунда калат.

Акыр аягында Кытай өз максатына жетти: жужандык эки хан анын колуна түшүп берди. Түндүктөн келгендер мындай деп айтышкан: "Мамлекет чоң дүрбөлөңгө түштү. Ар бир уруу өзүнчө жашайт жана бири-бирин кезектешип талап-тоноп турат"¹⁸.

Мындай чыр-чатактардан телеуттар х: кыйнап өлтүрүлгөн Мивотунун иниси Ифу Гаогуй мамлекетин калыбына келтирип, 521-жылы Поломындын жужандарын талкалап, аларды Кытайга кийире кууп таштаган¹⁹. Ошол эле жылы күзүндө Анахуандын ордун баскан бир тууганы Синифа гао-гуйлардан Кытайга качып кетет. Кытай өкмөтү бул ийгиликти бекемдемек болот. Поломынды жана анын тарапкерлерин Кытайдын ичине, Көкөнор көлүнүн жанына көчүрүп, ал эми ишенимге көбүрөөк кирген Анахуанды чек арадан тышкары — Дунхуандан түндүк жакка жер котортот. Поломын дароо эле эфталиттерге качып кетүүгө аракет кылат, анткени анын үч карындашы эфталиттик падышага турмушка чыккан эле. Бирок Поломын кармалып калып, түрмөдө өлөт. Анахуан өтө чыдамкай эле. 522-жылы ал айдоо үчүн 10 миң кап таруу сурап алат. Бирок жужандар тарууну жеп коюшкан окшойт. Ошонун натыйжасында кийинки жылы аларда ачкачылык башталып, Кытай калкын талап-тоноого алып келет. Бул ишти териштирүү үчүн жиберилген Кытай чиновнигин Анахуан кармап алып, жакын аралыктагылардын баарын талап-тоноп туруп, өзүнүн бүткүл ордосу менен түндүккө көчүп кетет. Ал жерге жетип алган соң Кытай чиновнигин бошотушат. Анахуандын артынан жиберилген куугун куру кол кайтат²⁰. Мына ушундай чаташтырган авантюра жужандарды сактап калган.

¹⁴ Ошондо эле, 196-бет.

¹⁵ Ошондо эле, 197-бет.

¹⁶ Ошондо эле.

¹⁷ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., II т. 79-бет

¹⁸ Ошондо эле, I т. 202-бет.

¹⁹ Ошондо эле, 219-бет.

²⁰ Ошондо эле, 204-бет.

Вэй империясы өтө тездик менен ыдырай баштайт, ошентип ар жыл сайын жаңыча саясий кырдаал түзүлө берет. 496-жылы эле хилер (татабдар)²¹ козголоң чыгарган Батыш Маньчжурия колдон чыгат; Түштүк Кытайда Лян империясы активдеше баштап, эң акырында, 524-жылы өлкөнүн түндүгүндөгү Вэйе чебинде көтөрүлүш чыгып, тез эле жайылып кетет. Анахуан бул көтөрүлүштү басууга чыгып, 525-жылдын жазында козголоңчуларды талкалайт. Бул үчүн "ар кандай буюмдар менен" сыйлык жана толук кечирим алат. Эми кезек Гаогюйга жетет. Телеуттар менен жекеме-жеке калган жужандар аларды тыптыйпыл кылып талкалайт. Ифу согушту улантууга аракет кылган иниси Юегюй тарабынан өлтүрүлөт, бирок ал да 534—537-жылдарда талкаланат. Ифунун уулу Биди өзүнүн аталаш агасын өлтүрүп, каршылык көрсөтүүгө башчылык кылат. 540-жылы Биди жужандар тарабынан талкаланып, Гаогюй дөөлөтү жашоосун токтотот. Ошол убакта Кытайда Вэй империясы өз ара күрөшү тыйылбаган чыгыш жана батыш бөлүктөргө ажырайт. Бул жерде Анахуан гегемон катары чыгат, анткени эки тарап тең ага жагынууга аракет кылган.

Бул кандуу жужан даңкынын соңку шооласы эле.

Бөрү канчыктын тукумдары. Уруу санжырасын билүү жана аларды атайын изилдөө борбордук азиялык элдер үчүн илгертеден мүнөздүү болгон²². Мында алардын ичинен көпчүлүгү түпкү теги катары бул же тигил айбанатты аташкандыгы кызык. Маселен, тибеттиктер өздөрүнүн ата-бабалары деп маймылдын эркегин жана ракшастын (токой ээсинин) ургаачысын, моңголдор көк жалды жана бугуну, телелер да бөрүнү жана хунну шанүйүнүн кызын, ал эми түрктөр — хунну ханзаадасын жана бөрү канчыкты эсептешкен. Акыркы эки уламыш те илгери, калыбы, бул элдер улуу Гоби чөлүнүн түштүк четинде жашап жаткан мезгилде пайда болсо керек, анткени мифология кандайдыр бир даражада саясий тарыхтын жана этногенездин фактылары менен түзөтүлөт.

Түндүк Кытайды багындырууда тобалар жеңген уруулардын арасында "Ашинанын беш жүз үй-бүлөсү"²³ болгон. Бул "беш жүз үй-бүлө" IV к. кытайлардан хуннулар жана сяньбилер²⁴ жеңип алган Шэньсинин батыш бөлүгүндө жашаган "аралаш ар түрдүү уруулардан"²⁵ келип чыккан. Ашина Хэсини (Ордостун батыш жагындагы, Хуанхэнин куймалары менен Наньшандын ортосундагы аймак) ээлеп турган хунну ханы Муханга баш ийген. 439-жылы тобалар хуннуларды жеңип, Хэсини Вэй империясына кошуп алганда "Ашина беш жүз үй-бүлөсү менен жужандарга качып барган жана Алтай тоолорунун түштүк жагынан орун-очок алып, жужандар үчүн темир казып алып турган"²⁶

Текст байыркы түрктөрдүн бүткүл элинин эмес, алардын башкаруучу төбөлдөрүнүн гана келип чыгышы жөнүндө баяндайт. Байыркы түрктөрдүн келип чыгышынын бул божомолунда уламыштык эчнерсе жок. Кыязы, Ашина эмнегедир көп сандаган сяньби жана хунну хандыктарындагы ымалага келе албаган жигиттерден турган чакан кошуундун жолбашчысы болсо керек. Мамлекеттер деп атоого болбогон мындай майда аскердик

²¹ Ошондо эле II т.73-б.

²² Рашид-ад-Дин, Сборник летописей, 153-бет.

²³ Беш жүз үй-бүлө — "аз"дегенди билдирген кыйырма сөз (Л.Н. Гумилев, Три исчезнувших народа, 105-бет)

²⁴ Кытай историографиясында бул доор У-ху, т.а. "беш жапайы уруу" деп аталган. Кытайдын аймагында көчмөндөр түшкөн мамлекеттердин тизмесин караңыз: Л.Н. Гумилёв, Китайская хронографическая терминология в трудах Н.Я. Бичурина на фоне всемирной истории, — Н.Я. Бичурин, Собрание сведений по исторической географии Восточной и Срединной Азии деген китепте; 656—662-беттер.

²⁵ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 221-бет.

²⁶ Ошол эле жерде.

бирдиктер III—V кк. дүрбөлөңдү доордо дайыма пайда болуп, из калтырбастан кайра жоголуп турган.

Кытайлар Ашина хандарынын букараларын Ту-кю деп аташкан. Бул сөздү П. Пельо "түрк+үт", т.а. "түрктөр" деп туура, бирок, түркчө эмес, монголчо көптүк түрдөгү суффикс менен туура чечмелеген. Байыркы түрк тилинде бардык саясий терминдер монголчо көптүк түрдө айтылган. Бул түрктөрдүн тил чөйрөсүнө сырттан киргизилген деп ойлоого негиз берет.

"Түрк" деген сөздүн өзү "күчтүү, чымыр" дегенди түшүндүрөт. А.Н. Кононовдун айтканына караганда, бул — жыйынды ат болуп, кийин уруулук бирикменин этностук атына айланып кеткен. Бул бирикменин алгачкы тили кандай гана болбосун, V к. карата ал тарыхтын аренасына чыкканда, анын бардык өкүлдөрүнө ошол мезгилдеги уруулар аралык тил — сяньби тили, т.а. байыркы монгол тили, түшүнүктүү болгон. Бул буйруктун, базардын, дипломатиянын тили болгон. Ушул тил менен Ашина 439-жылы Гобинин түндүк чет-жакасына өткөн. "Ашина" деген сөз "бөрү" дегенди билдирет. Түркчө бул — бөрү же карышкыр, ал эми моңголчо шоно//чино деген сөз. "А" — кытай тилиндеги үрматтоонун префикси. Демек, "Ашина" "айкөл бөрү"²⁷ дегенди билдирет. Кытайлашууга дуушар кылынбаган бул сөз араб жазуусунда Шанэ деген ат²⁸ менен сакталып калган.

Ашинанын хандарын тотемисттер деп атоо канчалык укук ченемдүү экендиги жөнүндө маселе биздин билимдерибиздин азыркы убактагы абалында чечилиши мүмкүн эмес²⁹, бирок "бөрү" деген ат VI к. түрктөр үчүн зор мааниге ээ болгондугу айдан ачык. Кытай авторлору "түрк ханы" жана "бөрү" деген түшүнүктөрдү синонимдер деп эсептешет, кыязы, түрк хандарынын өздөрүнүн көз карашына таянышат окшойт. Сяньби ханышасы өзүнүн күйөөсүн, Шаболио ханды "хан өзүнүн касиети боюнча бөрү"³⁰ деп айтканы кокусунан эмес; ошондуктан түрктөргө кол салуудагы инструкцияда мындай деп айтылган: "мындай чара колдонуу керек: көчмөндөрдү чилдей кууп, бөрүлөргө кол салуу керек"³¹. Бөрүнүн алтын башы тартылган сүрөт түрк желектерин кооздоп турган³², ошентип, эң акырында түрктөрдүн теги келип чыгышы жөнүндө эки уламышта тең биринчи орун бөрү канчыкка таандык³³. Бири-биринен айырмаланып турган эки уламыштын экөөнө тең тарыхый окуяга — Ашинанын ордосунун Гансудан өтүшүнө эч кандай шилтеме жоктугу мүнөздүү. Ошондуктан уламыштар Алтайда келип жаралган да, мүмкүн, келгиндердин бөтөнчө абалга укугун негиздөө үчүн атайын түзүлгөн деп ойлоого болот.

Биринчи уламыш ал "Батыш аймагынан батышты карай тараган жактагы Хуннунун ордо бутагы" жөнүндө, т.а. Аттиланын дөөлөтү жөнүндө баяндаганы менен кызык. Бул бутак коңшулары тарабынан тыптыйпыл кырылган; бир гана, душмандар колдорун жана буттарын кертте чабышып, өзүн сазга ыргытып жиберешкен тогуз жашар бала аман калган. Ал жерде андан бөрү канчыктын боюна бүткөн. Баланы баары бир өлтүрүшөт, бөрү канчык болсо Алтайга качып барып, ал жерден он бала төрөйт. Тукуму көбөйүп, "бир канча муун өткөндөн кийин Асянь-ше деген бирөө өзүнүн бүткүл аймагы менен үңкүрдөн чыгып, өзүн жүжан ханынын вассалы деп тааныган". Ошентип, бул уламышка ылайык,

²⁷ Л.Н. Гумилев, Три исчезнувших народа, 104—105-беттер. Адабият келтирилди.

²⁸ Macoudi, les prairies dor, 289-бет

²⁹ G.Clauson, Turks and wolves, 1—22-беттер (айрым оттиск)

³⁰ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 237-бет.

³¹ Ошондо эле, 290-бет; E. Chavanes..Documents., 61-бет.

³² Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 229-бет Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 229-бет

³³ Ошондо эле, 220-бет; 3. Julien, Documents..., 327-328-беттер; Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten ..., 5-бет

алтайлык түкйү-түрктөр (түркүт) батыш гунндардан, бирок түздөн-түз эмес, мистикалык жол менен, бөрү канчык аркылуу келип чыккан, анын үстүнө батыш гунндар 468-жылы тушта жок кылынгандыгын, ал эми түрктөр 545-жылы эле эл болуп калыптангандыгын эске алсак, анда алардын көбөйүшүнүн жана муундарынын алмашуусунун ылдамдыгына таң калууга гана болот эле!

Экинчи уламыш түрктөрдү жергиликтүү Со уруусунан жана дагы эле бөрү канчыктан чыгарат. Уламыш боюнча, Со уруусунун эли "өздөрүнүн келесоолугунун кесепетинен" (ал эмнеден көрүнгөндүгүн түшүндүргөн эмес) өлүп жок болгон, болгону бөрү канчыктын төрт небереси гана аман калат. Биринчиси аккууга айланып, экинчиси Цигу деген ат менен Абу жана Гянь дарыяларынын ортосуна, ал эми үчүнчүсү менен төртүнчүсү — түштүк Алтайдагы Чуси (Чуе) дарыясына жайгашат. Бул уламыш Н.А. Аристов тарабынан түшүндүрүлгөн, ал уламыштагы Сону Бия дарыясындагы түндүк алтайлык кумандин уруусун Со уругу менен салыштырып, биринчи небересин лебедин — ку-кижи уруусу менен, ал эми экинчисин Абакан (Абу) менен Эне-Сайдын (Гянь-Кем) ортосунда жашаган кыргыздар менен байланыштырат. Улуу небереси — биринчи уламыштагы Асянь-ше. Ушул жерден ал экөө туташат³⁴.

Качкындар туш келген Монгол Алтайынын тоо этектеринде хуннулардан келип чыккан жана түрк тилинде сүйлөгөн уруулар жашаган. Мына ушул жергиликтүү уруулар менен Ашина княздын чоролору биригип, аларга "түрк" же "түркүт" деген ат берилген.

Бул сөздүн тагдыры биздин тема үчүн ушунчалык эске тутарлыктай жана маанилүү, ошондуктан бул баянга өзгөчө көңүл буруу керек. "Түрк" деген сөз 1500 жылдын ичинде өзүнүн маанисин бир канча жолу өзгөрткөн. Биз көргөндөй, V к. түрктөр деп Ашина княздын айланасына баш кошкон ордо жана VI—VIII кк. түзүлүп, түркчө сүйлөгөн чакан эл аталган. Бирок ошол эле тилде сүйлөгөн коңшу элдер дегеле түрктөр деп аталган эмес. Арабдар Орто жана Борбордук Азиядагы көчмөндөрдүн баарын сүйлөгөн тилине карабастан түрктөр деп аташкан. Рашид-ад-Дин тилинин белгиси боюнча түрктөр менен монголдорду айырмалай баштаган, ал эми азыркы убакта "түрк" — бул этнографиясын да, ал түгүл тегин да эске албаган лингвисттик гана түшүнүк, анткени кээ бир түрк тилинде сүйлөгөн элдер түрк тилин коңшулары менен аралашууда өздөштүрүп алышкан. Мындай ар түрдүүлүктө терминди колдонууда тактап алуу зарыл. Тарыхы биздин китепте баяндалып жаткан элди, чаташууга жол бербөө үчүн биз түрктөр деп атайбыз, анткени VI к. аларды жужандар менен кытайлар ушундай деп аташкан³⁵.

Кандай гана тектен чыкпасын Ашинанын ысымы астында бириккен жанагы "беш жүз үй-бүлө" согуштагы ийгиликтердин өзгөрүшү аларды Кытайдан Алтайга сүрүп салганга чейин өз ара монголчо сүйлөшкөн. Бирок жүз жыл бою түрк тилиндеги чөйрөдө болуу, албетте, оозеки сөздүн ылдам өзгөрүшүнө көмөк көрсөтүшү керек эле, анын үстүнө монголдордун "беш жүз үй-бүлөсү" түрк деңизиндеги бир гана тамчы болгон. VI к. ортосуна карай Ашина уруусунун мүчөлөрү да, аларды ээрчигендер да таптаза түрктөшүп кетип, өздөрү менен кошо ала келген титулдук наамдарда гана монгол тилинин издерин сактап калган деп божомолдоого болот.

Жогоруда баяндалгандын негизинде түрк тилинин келип чыгышы жана өздөрүн "түрк"/"түркүт" деп атаган элдин түзүлүшү — таптакыр эки башка көрүнүш экендиги байкалып турат. Азыр түрк тилдери деп аталган тилдер байыркы заманда³⁶ түзүлгөн, ал эми "түркүт" эли V к. акырында Алтай жана анын тоо этектери үчүн мүнөздүү болгон

³⁴ Н.А. Аристов, Заметки..., 5-6.

³⁵ Бул шарттуу терминди биз 1959-жылы сунуш кылганбыз. (караңыз: Л.Н. Гумилёв, Алтайская ветвь..., 105-бет; М.И. Артамонов, История хазар, 104-бет).

³⁶ Н.А. Баскаков, Тюркские языки, 30-бет.

токой-талаа ландшафтынын шарттарында этностук аралашуунун натыйжасында келип чыккан. Келгиндердин жергиликтүү калк менен биригип кетиши ажеп эмес болгондуктан, жүз жылдан кийин 546-жылга карата алар байыркы түрк эли же түркүктөр деп аталып калган бир бүтүндүктү түзүп калган.

Ал эми түрк тилиндеги чөйрөнүн өзү ошол убакта Алтайдан батышты карай алыс жакка, гуздар, каңгылар же печенегдер, байыркы болгарлар жана гунндар жашаган өлкөлөргө таркоого үлгүргөн.

АШИНА УРУУСУНУН УЛУУ ДӨӨЛӨТҮНҮН ТҮЗҮЛҮШҮ (545—481-жылдар)

Байыркы түрктөрдүн (түркүттөрдүн) тарыхынын башталышы. Ар бир элдин тарых таржымалынын тамырлары эң байыркы заманга сүңгүп кетсе дагы, бардык доорлордун тарыхчыларында элдин келип чыгышын аныктаган датадан берки (алардын пикири боюнча) тарыхын жазууну баштоого умтулуу бар. Маселен, римдиктер өтө эле шарттуу датаны — Римдин негизделишин, арабдар толук чындык датаны — Мухаммеддин Меккеден Мединага качкан датасын тандап алышкан, орус летописчилери орус тарыхынын "башталышын" 862-жылга туура келтиришкен, француз хроникачысы болсо өз тарыхын Хлодвиг Меровингден "башташса", тарыхчылары Огюстен Тьерринин саамалыгы менен аны 843-жылга — Улуу Карлдын империясынын бөлүнүшүнө таандык кылышкан д.у.с. Түркүттөр үчүн мындай дата 545-жыл болгон.

Түндүк Кытайда жаңы согуш башталат¹. Чыгыш Вэй империясынын акми Гао Хуань жужандардын ханы Анахуан жана тогондордун падышасы Каулюй² менен союз түзүп, Батыш Вэй империясына кол салган жана өзүнүн атаандашы Юйвынь Тайды катуу кысымга алган; бирок союздаштар чечкиндүү жеңишке жетишкен эмес. Өзүнө тарапкерлерди издеп Батыш Вэйдин императору Вэньди кайдагы бир Ань Нопаньто³ деген кишини достук мамилелерди түзүү үчүн түрк ханы Бумынга⁴ жиберет.

545-жылы түркүттөргө келген элчи⁵ абдан жакшы кабыл алынат. "Ордодо бири-бирин куттукташып, бизге азыр улуу дөөлөттүн элчиси келди, жакында биздин мамлекет да жогорулайт деп жатышты". Мына ушул анчалык мааниси жоктой факт жужандардын үстөмдүгү түркүттөр үчүн оор болгондугун жана өздөрүнүн эркиндиги үчүн согуштун сөзсүз боло тургандыгы аларды коркутпагандыгын көрсөтүп отурат.

Өз элинин маанайына карай ой жүгүртүп, Бумын өзүнүн өкүмдары — жужан ханына карата калыссыздыгын көрсөтүп, Батыш Вэйдин борбору Чанъанга белектер менен кошо жооп катары элчиликти жөнөткөн жана өзүнүн өкүмдарынын душманы менен союзду бекемдеген. Бирок бул жужандар менен кол үзүшүүгө алып келген жок: кыязы, сүйлөшүүлөр өтө жашыруун жүргүзүлсө керек. Бул элчиликтер Батыш Вэйдин жана анын мурасчысы Бэй-Чжоунун союздашы катары 550-жылы Бэй-Цинин династиясы бекемделген Түндүк-Чыгыш Кытайга каршы багытталган түркүттөрдүн дөөлөтүнүн чыгыш саясатын чейрек кылымга аныктады. Бирок, дүйнөлүк саясатка кошулуу менен Бумын өзү алман төлөп жүргөн жужандарга каршы күрөшүү үчүн өтө алсыз экендигин түшүнгөн.

¹ H.Cordier, *Historie generale...*, 356-бет.

² Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 85-бет.

³ Ань Нопаньто "Цзю-Цюандан келген көчмөн чет жерлик" деген атка конгон. (Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 228-бет), тактап айтканда, андан 100 жыл мурда Ашина ордосу пайда болгон Хеси деген жерден келген. Анын келип чыккан теги тарыхый булакта кокусунан баса белгиленген жок: ал жакка түркүттөрдүн тилин билген киши жиберилген, ошонун өзү Ашинанын ордосу өзүнүн түпкү мекени менен байланышын үзбөгөндүгүн көрсөтүп турат.

⁴ Орхон жазууларында ал Бумын-каган деп аталган. В. Бартольд (Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Историческое прошлое Бэй-шаня китебине рецензия*: СПб., 1898,—ЗВОРАО, .XI т. 1899,358-бет) жана П.М.Мелиоранский (Патятник в честь Кюль-Тегина, 64,94—95-беттер), Истеме хан экөөнү бир адам катары берүүгө аракет кылышкан. Бирок Томсен (Thomsen, *Inscriptions de l'Orchon...*, 95 бет), Маркварт (J.Marguare, *Historische Clossen...*, 185-бет), Аристов (Заметки..., 9-бет) жана Г.Е. Грумм-Гржимайло (Западная Монголия..., 219-бет) бул экөө кытай Иль-ханына туура келе турган Тумын жана Шетеми деген эки бир тууган экендигин ынанымдуу далилдешкен.

⁵ S.Julien, *Documents* vol.3.p.329. Н.Я. Бичуринде 535-жыл турат, бирок бул дата туура эмес, анткени ал кезде империя жаңыдан гана урап, күчтөрдүн жайгашуусу али айкын эмес эле. 545-жыл деген датаны Lui-Mau-tsai (*Die chinesischen Nachrichten...*,S.6) берет.

Бумын союздаштыктын жана вассалдыктын парзын ак ниеттүүлүк менен аткармак болду. Мындай учур ошол эле жылы келди.

Батыш теле уруулары жужандардын эзүүсүнө зор кыйынчылык менен туруштук берип жатты. Акыры, алардын чыдамы жетпеди: алар көтөрүлүш чыгарып, жужандардын жүрөгүнө сокку уруу үчүн батыш Жуңгариядан Халханы карай каптап жөнөдү. Жортуул ушунчалык начар уюштурулуп жана мезгили боюнча ушунчалык начар эсептелгендиктен муну пландуу уюштурулган согуш эмес, элдин кыжырдануусунун капысынан чыккан жарылуусу эле деп болжолдоого болор эле. Тарых ал түгүл көтөрүлүштүн жолбашчыларынын ысмын сактап калбады. Телелер орто жолго келгенде Гоби Алтайынын коктуларынан узун найзачан, каңылтырлуу соот кийген тапталган семиз аттарга минген түркүттөрдүн каз катар тизилген атчандары чыга келди. Телелер артынан сокку урууларын күтүшкөн эмес, андан тышкары алар түркүктөр менен салгылашууга ниеттери жок болуучу, анткени алар түрктөрдөн эч жамандык көрүшкөн эмес, алардын ниети жек көрүмчү жужандар менен салгылашуу болучу. Ошондуктан алар дароо эле Бумынга толук баш ийип берүүгө макул болушту, ал эми Бумын ал сунушту кабыл алуу менен Жужанга карата экинчи жолу калыс эмес мамиле жазады.

Талаада баш ийип берүү — өз ара милдеттендирүүчү түшүнүк. Букаралыгында 50 миң түтүнү⁶ болсо да, анда жашагандар эмнени каалай тургандыгын билгенинде гана ага ээ боло аласың; башкача болгондо букараларыңан да, өз башыңан да ажырайсың. Телелер бир гана нерсени — жужандарды жок кылууну каалаган, кыязы, Бумын аларды өз ордосуна кабыл алып жатканда ушуну билген. Бирок анын уруулаштары да ушуну каалаган соң согуш болбой коймок эмес. Өзүнүн букараларынын тилегине хан макул болду, ошентип окуя ылдам өзгөрүп жатты.

Жужанды талкалоо. Жужандар менен жаңжал чыгарууга умтулуп, ошол эле убакта өзү күнөөкөр болуп калууну каалабай, Бумын чыр чыгарууга шылтоо издеди. Ал жужандардын ханы Анахуанга кызын аялдыкка берүүнү өтүнүп кайрылды. Бул, талаанын салты боюнча, аны хан менен тең абалга коёр эле, бирок өзүнүн беделин түшүрбөс үчүн хан буга макул болмок эмес. Ачууланган хан: "Сен менин темир эриткичимсиң, (түркүттөр жужандар үчүн темир эриткен), мага ушундай сунуш айтууга кантип батындың"⁷, — деп одоно жооп берет. Хандын баш тартышы Бумынды «таарынтып койдү». Ошентип, анын ойлогону ордунан чыкты. Жарашууга карай жолду бөгөө үчүн ал жужандардын элчисин өлтүрүүгө буйрук берди, эми Батыш Вэйдин ордосу менен келишүү ага абдан зарыл болду. Ал Вэнь-ди менен сүйлөшүүлөрдү кайра баштап, 551-жылдын жайында Кытайдын ханыша бийкечи Чанлени аялдыкка алды, мунун өзү көчмөндөрдүн арасында анын кадыр-баркын биротоло бекемдеди. Капысынан кол салууну пайдаланууга умтулуп, Бумын 552-жылы кышында жортуулга чыкты жана жужандарды толук жеңди. Анахуан өзүн-өзү өлтүрүп, ал эми анын уулу Янлочен өзүнүн союздаштар цилерге⁸ качып кетти.

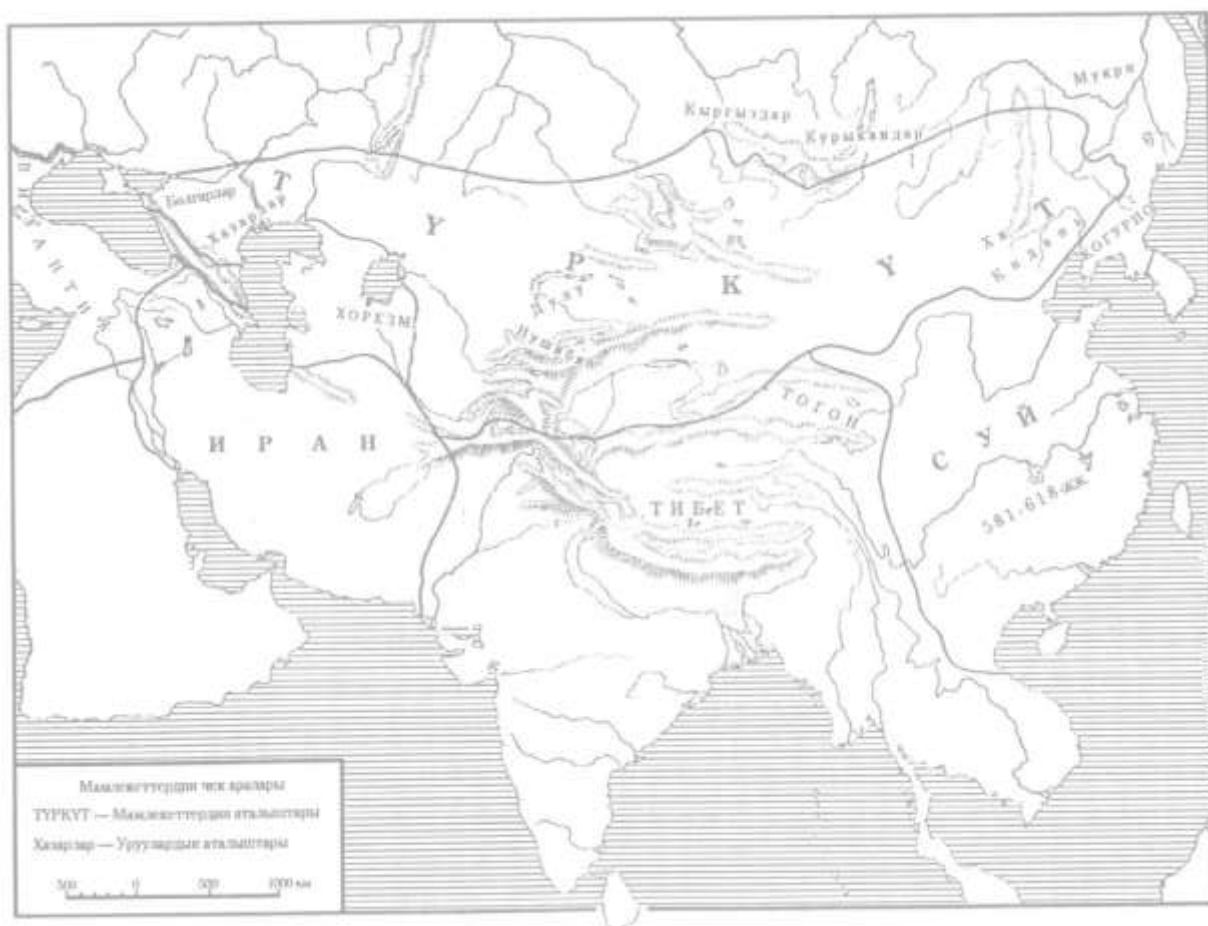
⁶ Н. Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 228-бет. Г.Е. Грумм-Гржимайло жужандарга каршы "паряурумдар" согушса керек деп божомолдойт (Западная Монголия..., 220бет), бирок боз үйлөрдүн саны Борбордук Азиянын бардык теле урууларынын Д. Позднеев келтирген саны менен туура келет (Исторический очерк уйгуров, 38—39-беттер). Ошондуктан Бумын ага чейин Жуңгарияда байырлаган жана жужандар кырылып жок болгондон кийин Байкалга жана Керуленге чейин чыгышты карай таркаган теле урууларынын конфедерациясын бүт бойдон багындырган деп ойлоо керек.

⁷ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 228-бет.

⁸ S.Julien башкача которот: Анахуан өзү уулу Янлоченди өлтүрүп, Циге качып кетет (Documents vol.3, 330-бет), бирок Ган-му (Иакинфтин котормосунда, История Китая) Анахуан өзүн-өзү өлтүргөндүгү жөнүндө кабарлайт.

Бумын Ил-хан деген титулду кабыл алды, бирок 552-жылдын акырында дүйнөдөн кайтты. Такка анын уулу отуруп, Кара Ысык-хан деген титулду алды⁹.

Түркүттөр күтүлбөгөн жерден¹⁰ талкалаган жужандар өзүнүн каза болгон ханынын аталаш агасы Дыншунцзыны жолбашчылыкка шайлап, күрөштү улантышты. Бирок Лайшан тоосунун жанындагы салгылашта алар кайрадан таптакыр талкаланды. Алардын бактысына бул көпкө созулган жок, Кара Ысык-хан табышмактуу кырдаалда каза болуп, анын уулу Шету¹¹ бийликтен четтелип, такка Кара Ысык-хандын иниси Кушу отуруп, Муган хан¹² деген титул алды.

VI к. акырындагы түркүттөрдүн доолоту.

⁹ Коло Исиги хан

¹⁰ S.Julien, Documents... vol.3 p.350-6.

¹¹ 57-бетти караңыз.

¹² Бул айбанаттык — Цзушу (кушу—куш); уруулук — Сыгинь (йегин-небере, жээн); ылакаптык янды — жеңүүчү; титулдук — Муюй, же Муган хан деген ысымдар менен белгилүү. Биз анын илимий адабиятта жазылып калган Муган-хан ысмын калтырдык (караңыз: S. Julien Documents..., 331-бет)

Жаңы хан бекем, каардуу, баатыр, акылдуу болгон жана согуштан башка эч нерсеге кызыккан эмес¹³. 553-жылдын кеч күзүндө ал жужандарды кайрадан талкалады. Ци императору өзүнүн шордуу союздаштарын кабыл алып, аларды кууп келаткан түркүттөрдүн мизин кайтарды¹⁴. Бирок жужандар Кытайда жашай албады. Өз малынан жана мүлкүнөн ажыраган, эмгекке көнбөгөн жужандар каракчылык кыла баштады, ошондуктан Ци өкмөтү 554-жылдын жазында эле аларга каршы аскер жиберүүгө аргасыз болгон. Жужандар такыр талкаланат. Бирок бул алардын жүрүш-турушун өзгөрткөн жок, ошентип 555-жылдын жайында Ци императору жужандарды өз аймагынан талаага айдап чыгып, ал жерде аларды түркүттөр менен кидандар дароо талкалады¹⁵.

Дыншунцзы ордонун калдыктары менен Батыш Вэйден баш калкалар жай издөөгө жөнөдү, бирок ал жерде Ци империясына каршы союздаштар катары түркүттөргө муктаж болучу, ошентип түркүттөрдүн элчисине колу-буту байланган үч миң жужанды өткөрүп беришти. Элчи чоңдорунун баарынын башын алууну буйруп, балдары менен "княздарды ээрчип келген" малайларга кечирим берди¹⁶. Жужандар такыр жок кылынып, түркүттөр Улуу талаанын бүткүл чыгып жарымынын ээлери болуп калышты. Жужандарды кырып жок кылуу боюнча көрсөткөн кызматы үчүн түркүттөр ошол эле 556-жылы Батыш Вэй империясынан өч алышты. Жужандардын баштары Чаньандын чыгыш дарбазаларынын түбүндө алынып жатканда бириккен түркүт-кытай аскерлери Тогонго каптап кирип келишип, анын калкы Нанышань¹⁷ тоолоруна жашынууга аргасыз болушат. Жеңип чыккандар Куалүй хандын резиденциясы — Көкөнордун жанында жайгашкан Шудун шаарчасын жана Хэмчен дагы бир шаарын алышты. Кийинки жылы тогондуктар Кытай жерине жортуул жасагандыгы үчүн өч алууга аракет кылышты, бирок чептерди ала албаган соң кайра чегинүүгө аргасыз болушкан. Ци империясы өздөрүнүн өлүп бараткан союздаштарына эч нерсе менен жардам кыла албады, анткени мурда эле түндүктөн кидандардын (553-жылы¹⁸) жана түштүктөн Лян падышачылыгынын (555-жыл¹⁹) чабуулун токтотууга күчүн сарптаган болучу. Юйвынь Тайдын ийгиликке шыктанган уулу — Юйвынь Цзю легитимизмдин чүмбөтүн алып ыргытууга батынып, Вэй династиясынын акыркы императорун тактан баш тартууга мажбурлап, 557-жылы такка отурду жана өзүнүн династиясын Бэй-Чжоу деп атады.

Чыгыштагы согуш. Жужандардын жазасын бергенден кийин, түркүттөр өздөрүнүн көчмөн коңшуларына каршы чечкиндүү аракеттерге өттү. 554-жыл княздыктан империя түзүлгөн жыл болду. Түндүктө Цигу мамлекети жеңип алынды. Кытайлар Цигу деген ат менен кыргыздарды же чиктерди түшүнгөндүгү айкын эмес²⁰, эмнеси болсо да ушул убактан баштап Муган хан өзүнүн түндүк чек арасын камсыз кылды, бирок түркүттөр Саян тоолорун ашып өтө алган жок²¹.

¹³ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 229-бет.

¹⁴ Иакинф Бичурин, История Китая.

¹⁵ Liu Mau-tsaï, Die chinesischen Nachrichten...35-6.

¹⁶ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 208-бет.

¹⁷ Иакинф Бичурин, История Тибета. 85-бет.

¹⁸ H.Cordier, Histoire generale....359-6.

¹⁹ Иакинф Бичурин, История Китая.

²⁰ Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 222—311-беттер.

²¹ Караңыз: J. Bacot, Reconnaissance..., 146-бет. Тибеттик текстте Зама-каган же Зама-моган деп аталган адам, Пельонун туура баамдоосу боюнча — Муган хан (ошондо эле, 151-бет). "Зама" деген ысым "Озмыш" болушу мүмкүн эмес, анткени көк түрктөрдүн акыркы падышасы Озмыш хан (төмөн жагын караңыз) өзүнүн падышачылыгынын эки жылы ичинде (742-744) түндүккө жортуул жасаган эмес (салыштырыңыз: G.Glauson, A propos du manuscrit., p. 13). "Зама" деген сөздү "Азма"— "жолдон адашпаган" деп окуу керек ("аз" этишинин терс мааниси). Бул сыяктуу эпитеттер түркүт хандарынын титулдук тизмесинен көп жолугат.

Ал мезгилде чыгышта үч эл жашаган: кытайлар хи деп атаган татабдар, кидандар жана кытай географтары Шивей²² деп атаган отуз татар уруулары жашаган. Бул үч элдин баары моңгол тилинин диалектинде сүйлөшкөн, турмуш-тиричилиги жана маданияты жагынан жакын болгон, бирок дайыма өз ара касташып турган. Татабдар Хингандын батыш капталдарында жашап, Бэй-Ци²³ менен союздаш болгон. Кидандар Ляохэ дарыясынын түндүк жагындагы Маньчжуриянын талаа бөлүгүн ээлеген. Алар татабдар менен дайыма согушуп, демек, Бэй-Ци менен жаңжалдашып турган. 553-жылы Бэй-Цинин императору Вэнь-ди кидандарды талкалап, элинин бир кыйла бөлүгүн баш ийдирип алган. Калгандары Когүриёго (Корея)²⁴ качып кеткен же Сары деңиздин бассейнине чейин келген түркүттөргө баш ийип берген.

Кидандардын үстүнөн болгон жеңиштин натыйжасында Бэй-Ци мамлекети күч алган эмес, тескерисинче, өзүнүн тышкы саясий абалын начарлаткан, анткени эми түркүттөрдүн ээлеген жерлери аны түндүктөн курчап турган. Сянбилердин калдыктарын катуу жазалоо жана зор каражатты талап кылган буддизмди ачык колдоо тышкы душмандарга каршылык көрсөтүүнү бошоңдоткон. Ал эми ошол эле убакта Бэй-Чжоу түркүттөр менен союздун аркасында, ошондой эле анын акимдери кызматчылар катмарына таянгандыктан, буддалык жана даостук кечилдерге каражаттар чыгымдабагандыктан өсүп жана чыңдала берди. Император У-ди 579-жылы буддизмге жана даосизмге тыюу салуу жөнүндө буйрук чыгарды; бул кытайлык Генрих VIII "Теңирдик башталма" деген ысым алып, өзүнүн тактысынын эки капталына Будданын жана Лао-цзынын бедиздерин коюуга буйрук берип, алардын ортосуна отуруп эл көзүнчө жүгүнүүнү²⁵ кабыл алган, ал ушуну менен диндин беделин түшүрүүгө умтулган. Чжоу империясы ал түгүл Батыш Азияда кеңири белгилүү боло баштайт, ал жактагы ар кандай акимдер аны менен байланыш түзүүгө умтулган. Маселен, 553-жылы эфталиттерден²⁶, 555-жылы — Ирандан²⁷ элчиликтер келген. Тогондуктарды²⁸ бул жолу чжоулуктардын гана күчү менен кайра дагы бир жолу талкалагандан кийин 559-жылы — Гаочан (Гурпан) 561-жылы Куча²⁹ жана 564-жылы Карашаар өз элчилерин³⁰ жиберешкен.

Бэй-Чжоу империясынын башкы милдети Бэй-Ци чыгыш империясын талкалоо болгон, бирок анын эгер пайдалана билсе, өз алдынчалыгын сактап калуу үчүн жетиштүү ички ресурстары бар эле. Бардык маселени түркүт ханы ким тарабында боло тургандыгы чечмек.

561-жылы эки император тең Мухан ханга кызын күйөөгө берүү өтүнүчү менен элчилерин жиберешкен. Дөөлөттүү Бэй-Циден келген белектер аз жерден азгырып кете жаздады, бирок чжоулук элчилердин дипломатиялык айлакерлиги Мухан ханды союздук келишимге бек турууга аргасыз кылды³¹. Ал белектердин ордун согуш олжолоруна ээ болуу менен толтурмай болду.

563-жылы союздаштар Цзиньянь шаарын камоого алып, бирок ийгиликке жетише албады, ошентип түркүттөр өлкөнү талап-тоноп, өздөрүнүн талааларына кайтып кетишти.

²² Л.Л. Викторова, К вопросу о расселении монгольских племен

²³ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., II т. 78-бет.

²⁴ Ошондо эле, 75-бет.

²⁵ Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten..., S.36; . H.Cordier, Histoire generale..., 380-бет.

²⁶ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., II т. 269-бет.

²⁷ Ошондо эле, 263-бет.

²⁸ Ошондо эле, 252-253 б.

²⁹ Ошондо эле, 257 б.

³⁰ Ошондо эле, 256-бет.

³¹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 232-бет. S. Julien Documents.3. 337-бет; Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten..., S.20.

Кийинки жылы жортуул кайталанып, бирок Лояндын³² алдында цилердин чжоулук армиялардын бирине урган катуу соккусу Мухан ханды аскерлерин кайра алып кетүүгө мажбурлады. Иши онунан чыкпай калганына карабастан, ал Ци тарап кайрадан сунуш кылган союздун четке какты. Бул союздук келишимге ылайык Чжоу империясы түркүттөргө жыл сайын 100 миң таңгак жибек кездемесин төлөп тургандыгы менен түшүндүрүлөт.

572-жылы Мухан хан дүйнөдөн кайтат. Анын бир тууганы жана мурасчысы Тобо хан Чжоу империясы менен кол үзүшпөстөн Ци империясы менен тынчтык келишимин түзөт. Ошондо Чжоу алман төлөөдөн баш тартууга батынганда, түркүттөрдүн бир жолку гана согуштук кыр көрсөтүүсү мурунку абалды калыбына келтирүү үчүн жетиштүү болуп чыкты. Түркүттөрдүн каптап киришинен чочулаган Ци империясы тынчтык үчүн салык төлөө менен өзүнүн казынасын түбүнө жетти. Тобо хан "түштүктөгү эки бала (Чжоу менен Ци) бизге баш ийип турса болду, анда бизге кембагалдыктан коркуунун кереги жок"³³ деп айткан экен.

Ци империясы менен союз түркүттөрдүн Кытай менен маданий жактан жакындашуусуна алып келген. Хандын станында буддалык кечилдер пайда болуп, Тобо ханды өз динине киргизишкен. Будданын миссионери башка динге ишенгендерге караганда Будданын жолун жолдогон Ци империясынын байлыгы жана күчү буддизмдин аркасында жетишилди деп ханды ишендирүүгө аракет кылган. Ци империясынын талкаланышы түркүттөрдүн буддизмден көңүлүн калтырды, ошентип 581-жылы Суй династиясы такка келгенден кийин буддисттер Кытайга кайра кетүүгө тийиш болгон³⁴.

576-жылы чжоулар цилерди талкалап, Пхинъянь шаарын ээлеп алышат. Цилердин шаарды кайра тартып алууга аракети ийгиликке жетишкен жок, ошентип, Ечен шаарында курчоодо калган ци императору аны өткөрүп берүүнүн алдында Гао Юань-цзун княздын пайдасына тактыдан баш тартты, бул князь да 577-жылы туткунга түшүп калды.

Талкалангандыгына карабастан кулаган династия Тайюань шаарынан чыккан Гао Бао-нин³⁵ деген кайраттуу коргоочуга ээ болду. Талкаланганга чейин эле 576-жылы ал азыркы убактагы Чахардагы чек аралык Инчжоу чебинин коменданты болуп дайындалган. Кыска убактын ичинде Гао Бао-нин кытайлардын ичинде эле эмес, көчмөндөрдүн арасында да сый-урматка ээ болгон. Династия кулагандан кийин бул кырдаал ага көз каранды эмес абалды камсыз кылган. Гао Бао-нин принципсиз саясий куу чирен эмес болчу, анда Түндүк Кытайдын кайра жаралышына көмөк көрсөткүдөй моралдык күчтөр: парзынан тайбастык, патриотизм жана күрөштөгү кайра жаңгыс көшөкөрлүк бар эле. Ал жеңип чыгуусунун ардактуу багынып берүүсү жөнүндө сунушун четке кагып, өзүн Ци династиясынын акыркы өкүмдары — түркүттөргө качып кеткен князь Гао Шао-инин талапкери деп жарыялаган. Бул жакшы жосуну үчүн Гао Бао-нинге канцлер деген наам (албетте, кызматын ээлөө мүмкүнчүлүгүсүз) берилген.

Түркүттөрдүн ханы да, анын көз карашынан алганда, Бэй-Чжоунун өтө күчөп баратканынан чочулап, жеңилген династия тарабына өттү. Бул союзга өз императоруна каршы көтөрүлүш чыгарган жана Фаньянда³⁶ (Пекиндин жанында) бекемделип алган полководец Люй Чжан-цзы да кошулду.

Гао Бао-нин өзүнүн карамагындагы бүткүл күчүн дароо мобилизациялап, Гао Шао-и тарабында чыкты. Бирок ал кечигип калды. Анын аскерлери Ляохэнин жээктерине жетери

³² Иакинф Бичурин, История Китая.

³³ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 233-бет.

³⁴ Liu Mau-tsaï, Die chinesischen Nachrichten..., 36-37-беттер.

³⁵ Ibid, 31—32-беттер.

³⁶ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений по исторической географии..., 17-бет.

менен эле Фаньянь талкаланып, көтөрүлүш басылды деген кабар ага келип жетти. Гао Шао-и түркүттөргө кайтып келет, ал эми Гао Бао-нин өзүнүн аймагында бекемделди.

Бэй-Чжоу үчүн өтө коркунучтуу душман түркүттөр болуп чыкты. 578-жылы Тобо хан Кытайга каптап кирип, чжоулук армияны таптакыр талкалады. 579-жылы башталган сүйлөшүүлөр үзгүлтүккө учурап, согуш аракеттери түркүттөр үчүн зор ийгилик менен улантылды. Бирок Кытай элчиси Тобо ханды белектер менен алдап, 580-жылы тынчтык келишими түзүлдү. Ал келишимге ылайык Гао Шао-и өткөрүлүп берилип, Чжоу мамлекетинин борбору — Чанъянга жиберилди. Ал Сычуанда сүргүндө жүрүп каза болгон³⁷.

580-жыл түркүттөрдүн кубаттуулугунун жеткен чеги болду. 581-жылы Тобо хан өлүп, ал эми Кытайда Чжоу династиясы түркүттөрдүн эң жек көрүмчү душманы — күжүрмөн генерал, Суй династиясынын негиздөөчүсү Ян Цзян тарабынан кулатышты. Мунун өзү саясий кырдаалды толугу менен өзгөрттү. Гао Бао-нин өзүнүн душмандарынан кийин да көпкө жашап, Чахарда өз алдынча князь, түркүт хандарынын союздашы болуп кала берди³⁸.

Батыштагы согуш. Чыгыш чек арада активдүүлүгүн көрсөтүү менен, түркүттөр ошол эле убакта батышка жортуулдарын жасады. Тилекке каршы, бул өтө маанилүү окуя тарыхый булактарда жетиштүү түрдө толугу менен чагылдырылган эмес, бирок окуялардын жалпы жүрүшүн белгилөөгө болот.

Батыштагы жортуулга Бумындын иниси Истеми-каган башчылык кылган. Истеми-каган мурда эле Бумынды коштоп жүрүп он уруунун жолбашчыларын³⁹ башкарган; калыбы, алар угор тегиндеги түндүк алтайлык уруулардын жолбашчылары болсо керек. Азыр түрктөшүп кеткен алардын тукумдары шорлор, кумандиндер, лебединдер ж.б. болуп саналат. Истеми хандын аты түрктүкү эмес, угордуку болгондугу жана ата-бабаларынын арбагынын⁴⁰ аты болуп саналгандыгы кокусунан эмес. Кытайлар анын аскерлеринин санын 100 миң адам деп аныкташкан, бирок бул сан жоокерлердин чыныгы санын эмес, полководецтин рангын, бул учурда эң жогорку рангды чагылдырат, мунун өзү анын "багадуржабгу"⁴¹ деген титулуна ылайык келет.

Истеми өзүнүн жортуулун 552-жылдан кийин баштаган, анткени абарлар бул жылы али өз алдынча уруу болуп, Бумындын сөөгүн коюуга белектерин жибеишкен⁴², кыязы,

³⁷ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 234-бет; Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten..., 33-бет.

³⁸ Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten.-44 б.

³⁹ E.Chavannes, Documents..., 38-б.

⁴⁰ G.Gyorffy, Du clan hongrois..., p.950sg.

⁴¹ Багадур — түрк тилине VI к. эле кирген монгол сөзү. Ж а б г у — кагандын орунбасары (караңыз: Л.Н.Гумилев, Удельно-лествичная система..., 24-бет).

⁴² Батышка жортуулда Истеми өзүнүн агасын коштогон Шаванн деп туура эмес эсептейт (Documents..., p.219), бирок Шаванндын заманында "араг" этноними али ачыла алек болучу да, "apurim" деген экинчи этноним менен бирге "араг-apurim" (V.Thomsen, Inscriptions de l'Orkhon) же парпурум (П.М. Мелиоранский, Памятник в честь Кюль-Тегина, 65 бет, Radloff, Die alttürkischen Inschriften, 1895, S.429) деп окулчу. Радлов бул этностук топту телелердин фуфоло уруусу менен салыштырган. Маселени түрк окумуштуусу, Bahaeddin, Ogeldin Kaktürce yasitlarinen "Apurim lari ve "Fu-lin" problem, Belten IX, № 33 (Түрк тарых коомунун журналы) деген макаласы чечкен, мында ал апурим — бул Рум, т.а. Византия экендигин далилдеген. Ушул жана башка изилдөөлөрдүн аркасында батыш жортуулдун убагын тактоого мүмкүн болуп калды, бул өз кезегинде түрк алинин батыш жана чыгыш бутактары бир мезгилде өкүм сүргөнү жөнүндө Шаванндын гипотезасын жокко чыгарат. Истеми өзүнүн аталашы Муган хандын жабгусу катары батышты багындырууга жөнөгөн жана "Күл-тегиндин чоң жазуусунда" эки бир тууган чыгыш түрктөрүнүн ата-бабалары катары эске салынышы бул элдин эки бутагынын байыркы убакта болгондугун жокко чыгарат. Бөлүнүү болсо VII к. гана биз төмөндө карай турган кырдаалдарда болгон.

553-жылы күзүндө жужандарды чечкиндүү талкалагандан кийин болсо керек. Жүрүшкө чыгуунун эң жүйөлүү мезгили — жужандар талкаланып, талаага чөп өсүп чыккан 554-жылдын жазы болгон. Жердин оту атчандар үчүн чечүүчү мааниге ээ эле.

Алга карай ылдам жылышына караганда түркүттөр катуу каршылыкка учурашкан эмес. 555-жылы алардын аскери "Батыш деңизге"⁴³ чейин жеткен. Бул аталыш менен Каспий деңизин эмес, Арал деңизин түшүнүү керек, анткени Фирдоуси Истеминин ээликтеринин төмөндөгүдөй чек араларын көрсөтөт: "Чинадан (Кытайдан) тартып Жейхундун (Аму-Дарыянын) жээгине чейин жана Чачтын (Ташкенттин) ары жагы боюнча Гүлзариунга (Сыр-Дарыя) чейин"⁴⁴.

Бул цитатанын негизинде биз 555-жылдагы чек араны бир кыйла так белгилей алабыз: ал Ташкенттен түндүгүрөөктү көздөй кетип, андан кийин түндүккө карай бурулушунда Сыр-Дарыяны кесип өткөн жана кеңири багытта Аму-Дарыянын чатына жана Арал деңизинин түштүк жээгине чейин жеткен. Согдиана жана Бухара бул убакта эфталиттерге баш ийип турган, мына ошол эфталиттер менен баскынчылар кагылышкан⁴⁵. Мына ошентип, түркүттөр бир жарым жылдын ичинде бүткүл борбордук Казакстанды, Жети-Сууну⁴⁶ жана Хорезмди⁴⁷ өзүнө баш ийдирип алган.

Бирок андан ары кыйынчылыктар башталды. Арал деңизинин түндүк жээктеринде түркүттөр хуни (хиониттер)⁴⁸, вар⁴⁹ жана огор⁵⁰ урууларынын каршылыгына туш келди. 558-жылы гана бул уруулар талкаланып, түркүттөр багынып берүүдөн баш тарткандардын баарын алдына салып кууп Волганын жээгине чыгышкан. Булар вар жана хуни урууларынын калдыктары — кийин бирдиктүү авар⁵¹ элине бириккен 20 миңге жакын адам⁵² болгон.

Түркүттөр Волганы кечип өтпөстөн Урал боюндагы талааларды баш ийдирүү менен чектелишкен. Ушуну менен Истеминин батыштагы жортуулу аяктаган. Төрт жылдын ичинде жетишилгендин баары кагандыктын алдына бир катар жаңы саясий милдеттерди койгон.

Бүткүл азиялык талааны кучагына алган бирдиктүү дөөлөттүн пайда болушу Кытайдын, Византиянын жана Ирандын дипломатиясы үчүн зор маанидеги фактор болуп калды.

⁴³ S. Julien, Documents..., vol.3, p.331.

⁴⁴ Firdousi, Le livre des rois, VI, p.310.

⁴⁵ Бул факт Хан-муда гана белгиленген (караңыз: Иакинф, История Китая).

⁴⁶ Ал жерде байырлаган чүй тобунун нушиби жана дулу урууларынын каада-салты түркүттөрдөй эле болгон жана тил жагынан да аз айырмаланышкан (E. Chavannes, Documents..., p. 47).

⁴⁷ Түркүт ханына баш ийген уруулардын арасында орус летописериндеги хвалисстерге жана хорезмдиктерге (С.П.Толстов. Новогодний праздник "Каландас"... 95-6.) окшоштурушкан холиаттар (Менандр, 381-6.) эскерилет.

⁴⁸ Хиониттер — сармат-алан урууларынын тукумдары, С.П. Толстов ачкан Сыр-Дарыянын чатындагы "саз шаарларынын" тургундары (караңыз: Л.Н. Гумилев, Эфталиты..., 134-6.).

⁴⁹ Вар, же уар — хиониттердин коңшулары, угор тобунун уруусу (караңыз: Феофилакт Симокатта, История, 160-6.).

⁵⁰ Огорлор, же угрлар — венгрлердин ата-бабалары; алар VIк. Башкыртстандын аймагында жана Волга менен Уралдын ортосундагы талааларда жашашкан (караңыз: Э. Молнар, Проблемы этногенеза..., 96—97-6.). Рубрук Башкыртстандын калкы XIII к. эле өз тилин сактап калгандыгын кабарлайт, ал венгрлерге да түшүнүктүү болгон (Путешествия в восточные страны..., 122—211-6.).

⁵¹ Феофилакт Симокатта бул "жалган аварларды" "чыныгы аварлар" менен, т.а. Ортолук Азияда жашаган көпкө созулган талаш-тартышты туудурган (караңыз: М.И. Артамонов, История хазар, 64—65-6.).

⁵² Дестунис, Византийские Историки, 374-6.; М.И. Артамонов, Очерки... 24-6.

VI к. 50-жылдарынын акырындагы Кара деңиз боюндагы саясий жагдай, негизинен Византиянын аяр жана алысты көрө билген саясатынын натыйжасында өтө татаал жана оор болгон. Днепрдин жана Дондун чатындагы аймакты болгарлардын кутургур эли ээлеп турган. Аларга уруулаш утургурлар Кубанда жашаган. Византия кутургурлардын Фракияга чабуулунан жапа тартып, белектерди берип жана элчилерди жиберүү менен утургурларды кутургурларга каршы согуш аракеттерине түрткөн. Юстиниандын айлакер саясаты бул тууган урууларды дээрлик бири-бирин кырып жок кылууга чейин жеткирген⁵³.

Утургурлардан чыгыш жакта Кума дарыясынын районунда жана Дагстанда өтө жоокер сабир уруусу жашаган. Сабирлер византиялык-персиялык согушка, адегенде Иран тарабында, андан кийин ага каршы активдүү катышкан. 552-жылы алар Агванияны жеңип алып, бирок 554-жылы эле перстер⁵⁴ тарабынан талкаланган.

Кубандын жээгинде Византиянын ишенимдүү союздаштары аландар жашаган. Алар аркылуу гректер жаңы варвар элдин — аварлардын пайда болгондугу жөнүндө биринчи жолу кабар алышкан.

Аварлар Кара деңиз боюнда. Түркүттөрдүн жортуулунан качкан аварлардын абалы бир караганда үмүтсүздөй көрүнгөн: алардын артында бир кыйла күчтүү душман турган, алардын алдында согушка көнгөн жана жеңе билген, күчтүү, көп сандуу жана бай элдер турган. Аварлар малынан да, туулуп өскөн өлкөсүнөн да ажыраган жакыр качкындар болгон. Алар эмне үчүн жана кандайча аман гана калмак турсун, жеңип да чыгышкандыгын ошол мезгилдеги саясий кырдаалды кунт коюп карап чыгуу менен гана түшүндүрүүгө болот.

Аварлардын биринчи милдети душмандан оолак кетүү болгон. Ондой берди болуп ошол мезгилде Орто Азияда эфталиттер активдешип, "Аварлар асманга учуп кеткидей, түрктөрдүн кылычынан кутулуп кеткидей канаттуу эмес, алар сууга чуңгуп кирип, терең деңиз айлампасына барып жоголгудай балык да эмес, алар жер кезип тентип жүрүшөт. Эфталиттерди талкалап бүткөндөн кийин, аварларга кол саламын, ошентип алар менин күчүмөн кутулуп кете албайт"⁵⁵ деп айткан Истемини алагды кылып турушкандыктан аварлардын максаты ишке ашты.

Эфталиттерге каршы активдүү аракеттерди Истеми 561-жылы гана, Хосрой Ануширван Юстиниан менен тынчтык келишимин түзүп, чыгышка көңүл бурууга жетишкенде гана баштаган. Орто Азияда тыянак тынчтык келишими 571-жылы түзүлгөн жана түркүттөр ошондо гана батышка кайрадан көңүл бура алышкан, бирок мындай тыныгуудан ийгиликтүү пайдаланышкан аварлар эми Истеми хан үчүн кол жеткис болуп калышкан.

Түркүттөрдөн качып алыстаган соң аварлар өздөрүнө союздаштарды издей башташты. Алар аландардын жолбашчысы Саросийден⁵⁶ Византия менен жакындашууга көмөк көрсөтүүсүн өтүнүштү. Саросий аварларга макул болуп, алардын элчисине Лазикага жетүүгө жардам берген. Ал жактан элчи аны ишенимсиздик менен көңүлсүз кабыл алышкан Константинополго жеткирилген. Бирок Юстиниан башында мечник Валентин турган элчиликти жооп катары жөнөткөн. Валентин аварларга белектерди алып келип, империянын башында Иран турган душмандарына каршы аракеттерди баштоону сунуш кылды. Ошентип, аварлар менен аландардын ортосунда келишим түзүлгөн (558-жыл) .

⁵³ М.И. Артамонов, Очерки, 22-бет.

⁵⁴ Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t.9, p.328.

⁵⁵ Менандар, 328-б.

⁵⁶ Г.В. Вернадский бул ысым эмес, "Сар-и-ос" т.а. "остордун башчысы" деген титул (перс.) деп божомолдойт. (G.Vernadsky, Ancient Russia, p.194).

Бирок Византиянын душмандарына кол салуунун ордуна аварлар анын союздаштарын каптап киришкен.

Алардын биринчи курмандыгы сабирлер болуп калды, анткени бул "вар" деген жаңы элди V к. ортосунда өздөрүнө катуу сокку урган азиялык аварлар (абар) катары кабыл алышкан. Мындай жаңылыштык сабирлердин арасына дүрбөлөң түшүрүп, аварлардын жеңип чыгышына түрткү болгон. Анчалык чоң эмес лингвисттик жаңылуу мына ушуга алып келген. Сабирлердин артынан империянын ишенимдүү союздаштары утүргүрлар, төмөнкү Дондун сол жээгинде жашаган залдар да жапа тартышты. Андан кийин аварлар Донду кечип өтүшүп, анттарды талкалап кирип, бул элди таптакыр талап-тоноого дуушар кылышты.

Кайсы бир убакта Кавказда аварларды аландар колдогон сыяктуу эле Кара деңиз боюнда бул роль кутүргүрлардын үлүшүнө туура келди. Аварлар менен кутүргүрлардын ортосунда союздун түзүлгөндүгүнө түздөн-түз көрсөтмөлөр булактарда камтылбаса да окуялардын бүткүл жүрүшү жана кыйыр маалыматтар мындай союз болгон деп божомолдоого мүмкүндүк берет.

551-жылдан 558-жылга чейин кутүргүрлар Византия империясынын чек араларына жакындап келүүгө батына алышкан эмес. Мунун себеби белгилүү: кутүргүрлардын чыгыш чек арасы византиялык аяр дипломатиянын аркасында утүргүрлар тарабынан коркунуч астында турган, ал эми батыш чек арада Кара деңиз боюндагы талаалардан тартып түндүккө карай бүткүл токой-талаа тилкесинде жашап жаткан көп сандаган ант уруулары коркунуч келтирип турган. Менеандар аварлар "утүргүрларга каршы согушту башташты" деп жазган, андан кийин жортуулдардын натыйжасында анттардын жерин тыптып кылышкан. "Анттардын акимдери жакырлык абалда калышып, үмүттөрүн үзүшкөн"⁵⁷. Тилекке каршы, Менандр анттар эмнеден үмүт үзүшкөндүктөрү тууралуу кабарлабайт, анын үстүнө анын баянында ушунчалык көп нерселер айтылбагандыктан, аварлык-византиялык сүйлөшүүлөрдүн натыйжалары жөнүндө анын кабарларын сын көз менен кайра карап чыгуунун зарылчылыгы пайда болот.

Валентиндин элчилигинен кийин аварлар Византиянын тарапкерлерин — сабирлерди, утүргүрлары жана анттарды талкалашкан. Бул аракеттер Византиянын таламдарына кескин карама-каршы болгондуктан, мында, албетте, Иран утушка ээ болгон.

Иш жүзүндө, аварлар Константинополго гана кайрылышты, ал түгүл сүйлөшүүлөр ордунан чыккан күндө да Ктезифонду тоотушкан жок деп айтууга дегеле мүмкүн эмес. Аварлар менен персилердин ортосунда союз түзүлгөндүгү жөнүндө божомолду кабыл алсак, анда эмне үчүн аварлар Кавказды таштап кетүүгө мажбур болгондугу түшүнүктүү болот. Византиянын ишенимдүү союздашы, аландардын князы Саросий мындай шарттарда аварларга жардам көрсөтө алмак эмес, ал эми мындай жардамдан ажыраган аварлар жеңишке жетишкендигине карабастан Кавказдын этегинде кармалып тура алышпады, анын үстүнө алардын аркасында түркүттөрдүн коркунучтуу күчү турган эле.

Бирок гректердин душманы болгон кутүргүрлардын Заберганы Византияга жана анын достору утүргүрлар менен анттарга каршы күрөшүү үчүн аварлар менен союздаш болгонго, албетте, кубанычта болушту. Чынында эле, утүргүрларды талкалагандан кийин аварлар кутүргүрларды тыл жагынан коопсуз кылар замат Заберган Балкандын ары жагына жаңы жортуул жасады жана Константинополдун дубалдарына чейин жетти. Ошол эле убакта, аварлардын элчилигинен кийин дароо эле Константинополдо түркүттөрдүн

⁵⁷ Менеандар 324-б.

элчилиги пайда болду (558-жылдын июлу) жана ал элчиликте жакшы кабыл алышты. Кыязы, ал да грек-авар мамилелеринин салкын тыртышында роль ойносо керек.

Мына ошентип, 558-жылы персиялык дипломатия Византия үчүн жаңы күчтүү душманды түзүү менен жана кооптуу коңшуларын өз чек араларынан Балканды көздөй жөнөтүп жиберүү менен жеңишке жетишти. Андан аркы окуялардан көрүнүп тургандай, персиялык-авардык союз 628-жылга чейин жашады жана Византия империясын аз жерден талкалаган жок.

Анттар аварлар менен макулдашууга аракеттенишип, аларга адегенде туткундарды бошотуп алуу максаты болгон элчи Мезамирди жиберешкен. Мезамир аварларга келгенден кийин өзүн опсуз тоотпогондук маанайда алып жүргөн соң анын элчилик абалына карабастан аварлар тарабынан өлтүрүлгөн. Элчини өлтүргөндөн кийин аварлар анттарды талап-тоноону жана багындырууну уланта беришти.

Мындай жигердүү союздаштын колдоосуна таянып, кутургурлардын ханы Заберган чыгыш жактан ага эч ким коркунуч туудурбайт деп эсептеп, славиндер менен союз түзүп, Византияга каптап кирди. 559-жылы мартта ал Дунайдан муз аркылуу өтүп, өзүнүн аскерлерин 3 отрядга бөлгөн: биринчиси Макендония аркылуу Элладага карай жылып, Фермопилге кирип келди, экинчиси Фракиянын Херсонесин коргогон чыңдоолорго коркунуч туудурду, өзү башында турган үчүнчү отряд жер титирөөдөн кыйраган жана шалакылыктын айынан калыбына келтирилбеген Узун дубалдын тешиги аркылуу өтүп барды.

Константинополдо дүрбөлөң башталды: эбак унутта калган кары аскер башчысы Велизарийди табышып, ал варварларды борбордон кууп чыкты. Башка отряддардын да мизи майтарылды. Бирок буга карабастан Заберган Фракияда өзүнүн лагерин жайгаштырып, ага бир кыйла сумма төлөп беришкенче жана утургурларга бергендей "белектер" убада кылынмайынча талап-тоноосун уланта берди. Ошондон кийин гана кутургурлар Фракияны таштап кетишти.

Юстиниан дароо утургурлардын жолбашчысы Сандилх менен байланышып, ошондон кийин утургурлар Забергандын Фракиядан кайтып келаткан отряддарынын бирине кол салып, аны жок кылып, тартып алынган олжону Сандилх гректерге кайтарып берген. Мына ушулардан кийин болгон согуш эки элди тең ушунчалык алсыратып, ошончолук эле көлөмдө аварлардын пайдасына кызмат кылды.

565-жылы Юстин II өзүнүн империясын жетиштүү кубаттуу деп эсептеп, аварларга белектерди төлөөнү токтоткон. Бирок аварлардын күчү өсө берди. 565-жылы алар Тюрингияны талкалап, франктардын королу Сигезбертке каршы ийгиликтүү согуштарды жүргүздү. 567-жылы аварлар лангобарддар менен биригип, буга чейин Византия жардам берип келген гепиддерди жок кылды жана Тисса өрөөнүн ээлеп калышты.

Бир жылдан кийин, лангобарддар Италияга кеткенден кийин аварлар бүткүл Паннониянын ээлеп, Борбордук Европага коркунуч туудуруп калды. Алардын күчүн аварлардын ханына толугу менен баш ийген анттардан, батыш славяндардан жана кутургурлардан турган көмөкчү аскерлер түзгөн. Аварлардын биринчи ханы Баян Византияны коркутуп, 568-жылы кекирейүү менен мындай деп билдирген: "Мен мындай адамдарды Рим жерине кууп жиберем, алар таптакыр кырылып калышса да менин кабыргам кайышпайт". Ошентип ал 10 миң кутургурду жортуулга жиберген⁵⁸.

Жогоруда сыпатталган окуялар VI к. 60-жылдарындагы эл аралык саясаттын сырын айкындап турат. Иран менен Византия келишпес душмандар болушкан. Византиянын

⁵⁸ Менандар, 391-б.

душмандары сыяктуу эле аварлар үчүн Иран менен союз түзүү зарыл болгон, ал эми аварлардын душманы болгон түркүттөр Византия менен ынак достук мамиледе боло алган.

Бирок күчтөрдүн мындай жайгашуусун түркүттөргө да, Иранга да кас эфталиттердин мамлекетинин болушу татаалданткан. Ошондуктан Истеми ханга Юстин менен сүйлөшүүлөргө караганда Хосрой Ануширван менен союзда болуу бир кыйла пайдалуу болгон⁵⁹. Болжол менен 560-жылы перстер менен түркүттөр чабуул коюу союзун түзүшкөн, бул союз, биринчиден, "Пероздун шахынын өлүмү үчүн өч алуу"⁶⁰ экинчиден, Согдиананын гүлдөгөн шаарларына ээ болуу үчүн түзүлгөн.

Эфталиттер эки, ал түгүл үч фронтто согушууга аргасыз болгон, анткени эфталиттердин падышасы Михракула Кашмир менен Пенжабды ээлеп туруу менен индиялыктарга каршы айыгышкан согуш жүргүзгөн⁶¹.

Эфталиттерди талкалоо. Сасаниддик Ирандын чыгыш саясаты анчалык жетиштүү изилденген эмес, бирок булактарда сакталып калган айрым маалыматтар деле изилдөөчүнү ал саясат ийкемдүү жана кыраакылык менен жүргүзүлгөндүгүнө ынандырат. Маселен, Түндүк-Чыгыш Кытайдын таасиринин күчөшү Иранда дароо эле байкалып, 555-жылы эле Чанъянга перстердин элчилиги келген. Ошол эле убакта түркүттөргө элчилик жиберилип, (бул, албетте, мурунураак болгон), натыйжада Истеми хандын кызы менен шахтын никеси аркылуу бекемделген союз түзүлгөн⁶².

Эфталиттер өздөрүнүн союздаштарын — жужандарды жоготкондон кийин тынчсызданышып, ал түгүл 553-жылы Кытай менен мамиле түзүүгө аракет кылышкан, бирок Батыш Вэйдин башкаруучусу Юйвынь Тай түркүттөр менен союзда болгондуктан, эфталиттердин ниетине макул болушпаса керек. Эфталиттердин өздөрүнүн арасында биримдик болгон эмес. Катулф деген улуу даражалуу төрө Гатфар падышаны согуш чыгаруудан токтотуп калат, бирок аны текебер падыша кемсинтип койгондуктан өзүнүн уруулаштарына чыккынчылык кылып, перстердин шахына⁶³ качып кеткен.

Активдүү согуш аракеттери 560-жылы Гатфар тукургандан кийин башталган. Кагандын шаханшах менен тыгыз мамилелерине тынчсызданып, ал мындай жакындашууга тоскоолдук кылуу үчүн баарын жасамак болду. Согда аркылуу келаткан түркүттөрдүн элчилигинин бир атчандан башкасы бүт бойдон мууздап өлтүрүлгөн. Дал ошол тирүү калган түркүт Истеми ханга кайгылуу кабарды алып келген⁶⁴. Мына ошентип, согуш сөзсүз чыга турган болуп калат. Истеми колдо болгон аскерлеринин баарын топтойт. Алардын

⁵⁹ Firdousi, Le livre des rois, VI, p.310

⁶⁰ Tabari, Zotenberg, pp.161—162.

⁶¹ Н.К. Синха, А.Ч.Банерджи, История Индии, 94—95-беттер.

⁶² Фирдоуси бул нике эфталиттерди талкалагандан кийин, т.а. 569-жылдан кийин түзүлгөн деп эсептейт, бирок түрк кызынын уулу Хормизд IV 579-жылы такты мураска алган, ал эми бойго жетип турса да 590-жылы 6-февралда тактан кулатылган (Себеос, История императора Иракла, 34-бет; Н.В. Пигулевская, Византия и Иран, 88-бет). Шаванн ушунчалык кеч датаны четке каккан (Documents..., p.229), бирок Табаринин версиясы боюнча нике жана союз Кытай маалыматтары боюнча эфталиттерге каршы 555-жылы башталган согушка чейин бир жыл мурда түзүлгөн. Кыязы, кытайлар маалыматты персиялык элчиликтен алган. Бул дата Истеминин батышка жортуулунун башталышы менен туш келет, ошентип Хормизддин курагы шектенүүнү туудурбайт: каза болгон убакта ал 36 жашта, ал эми анын уулу 16—18 жашта болгон (караңыз: Th. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber, S. 187; Tabari, Zotenberg, pp.161—162). Элчилик ошондой эле Белазуриде жана Ибн-Хордадбегде сөзгө алынат, бирок алардын баяндамасы өтө бурмаланган жана чындыкка окшобойт (караңыз: A. Christensen, l'Iran sous les Sassanides, 1944, p.380).

⁶³ Менандар, 328-327-б.

⁶⁴ Firdousi, Le livre des rois, VI, p.310

арасында мурда эфталиттердин букаралары болуп келген хотандар да болгон⁶⁵. Хосрой Ануширван өзүнүн союздашынан мурда озунуп, 562-жылы эфталиттерге биринчи соккуну урган⁶⁶, бирок согуш ушуну менен бүтүп калган жок.

Түркүттөрдүн авангардынын биринчи курмандыгы Чач (Ташкент) болгон, мында түркүттөр кылычтап өлтүрүүнү уюштурушкан⁶⁷. Андан кийин түркүттөрдүн башкы күчтөрү Чырчык суусу аркылуу өтүп⁶⁸, Маймуркта өзүнүн авангарды менен бириккен⁶⁹. Эфталиттер Бухаранын жанына топтолушкан⁷⁰, бирок Гатфар түркүттөрдүн атчандары артыкчылыкка ээ болгон түздүктө согушка киришүүгө батына албай, тоого карай чегинген жана Несефтин (Карши) жанында согушка кирген⁷¹.

Фирдоусинин сөзү боюнча, түркүттөр чабуул жасап киргенде согдулар мөгдүрөп азап чегишкен, ошентсе да эфталиттер үчүн согушууну каалашкан эмес. Несефтин жанындагы салгылашуу сегиз күнгө созулуп, эфталиттердин толук кыйрашы менен аяктаган (565-жыл). Аман калгандары эфталиттер дөөлөтү үчүн өз алдынчалыктын мезгили бүткөндүгүн түшүнүп, Гатфарды тактан түшүрүшкөн жана чаганиандык князь Фагоништи падышалыкка шайлашып, аны Хосрой Ануширванга баш ийүүгө милдеттендиришкен, алардын ою боюнча түркүттөргө каршы тура алмак.

Хосрой бир эле убакта кагандын катын жана Фагоништен баш ийип берүү жөнүндө сунушун алып, бирок экөөнө тең жооп берген эмес. Батыш чек араны ачык калтыруудан чочулаган төбөлдөрдүн пикирине карабастан ал өз аскерлеринин башында болуп, Хорасанга карай чабуул жасаган⁷².

Жалпы душман талкалангандан кийин союздаштар бири-бирине карата душманга айланган. Ушул убакка чейин жалпы душманды талкалоонун зарылчылыгын басаңдатып келген кагандык менен Ирандын ортосундагы пикир келишпестиктер эми ачыкка чыгып, өтө терең, ал түгүл келишпес болуп калган. Бирок аларды териштирүүгө биз төмөндөгү бапты арнайбыз, ал эми азырынча эфталиттерге кайра кайрыла туралы.

Куралдын жана каардын күчү менен Орто Азияда гегемондукка жетишкени менен эфталиттер өздөрү багындырган өлкөлөрдө кеңири белгилүү боло алышпады.

VI кылым Орто Азия үчүн экономикалык жана маданий жактан жогорулоонун мезгили болгон. Шаарлар өскөн жана байыган, дыйканчылык, кол өнөрчүлүк жана соода гүлдөгөн. Бул убакта согдулар тажрыйбалуу жана шыктуу далдалчы көпөстөр катары чыгышкан. Алар Кытай менен Жер Ортолук деңизинин ортосунда үзгүлтүксүз байланышты түзүп, бул үчүн байыркы кербен жолдорун пайдаланышкан. Бирок соодага жужандардын каракчылыгы жана эфталиттердин коңшулары менен жүргүзгөн туруктуу согуштар тоскоолдук кылган. Талааны жана Согдиананы бириктирген түркүттөр соода үчүн эң сонун мүмкүнчүлүктөрдү ачышкан, ошентип, согду көпөстөрү түркүт хандарынын ишенимдүү букаралары болуп калышкан. Түркүттөргө мындай калыс букараларга ээ болуу пайдалуу болгон. Ошентип, Орто Азия Кагандыктын ажырагыс бөлүгү болуп калды. Түзүлгөн абал эфталиттерге реванш алуу жолун кесип таштады жана аларды өз тоолорунда бекинип

⁶⁵ Ibid, p.312.

⁶⁶ Менандр, 377-бет; Vivien de Saint Martin (Les Huns. blancs.,p. 77) жакыныраак датаны — 563-жылды берет.

⁶⁷ Firdousi, Le livre des rois, VI, p.312

⁶⁸ Г.В. Птицын, К вопросу о географии "Шах-Намэ", 302-бет.

⁶⁹ Маймург — Самарканд областындагы княздык, Заревшандан түштүк жакта (В.В. Бартольд, Туркестан...,95-бет).

⁷⁰ Firdousi, Le livre des rois, VI, p.312

⁷¹ Lebeau, Histoire du Bas-Empire,t.10,p.63

⁷² Firdousi, Le livre des rois, VI, p.316.Sg.

жатууга мажбур кылды, ал жерде алардын калдыктары биздин мезгилге чейин аман калышкан⁷³.

⁷³ Л.Н. Гумилев, Эфталиты..., 129—140-беттер.

ЖИБЕК ЖАНА КЕРБЕН ЖОЛУ

Кербен соодасы. Эфталиттерди жана түндүк кытайлык падышачылыктарды талкалагандан кийин түркүттөр саясий гана эмес, экономикалык да кубаттуулукка жетишти, анткени Батыш менен Чыгышты бириктирген улуу кербен жолу алардын колунда болуп калды.

Бул жол Чанъяндан башталып, тоо кыркаларынан агып түшкөн суулар сугарган көп сандаган өрөөндөр аркылуу Наньшандын тоо этектерин бойлото кеткен. Жолдун бул бөлүгүнөн өтүү жеңил келген, бирок андан кийин чөл аркылуу кеткен Хами оазисине чейинки жол өтө татаал болгон да, андан ары Люкчун ойдуңунан Турпанга карай бурулган. Ушул эки оазис жана дагы бир канча коңшулаш оазистер биригип өз алдынча Гаочан княздыгын түзгөн. Анын калкы жаңы мекенине биротоло байыр алган, кытайлык көчкүн аскерлердин тукумдары болгон.

Гоачандан кербен жолу экиге ажыраган. Анын бир тармагы Теңир-Тоонун түштүк тоо этектери боюнча Карашаар, Куча жана Ак-Суу аркылуу өтүп, андан кийин Ысык-Көлдү бойлоп Чүй дарыясынын өрөөнүнө, андан Талас өрөөнү аркылуу Исфарага кеткен. Экинчи, түндүк тармагы да Гоачандан башталып, түштүк Жуңгария боюнча Үрүмчү, Манас, Күркүрө суусу жана Ирэн-Шабирган тоолору боюнча Иле дарыясынын өрөөнүнө жеткен, андан ары түштүккө, Орто Азияга бурулган. Мындан тышкары дагы бир татаал жол Теңир-Тоонун ашуулары аркылуу Карашаардан Юлдуз өрөөнү аркылуу Иле өрөөнүнө түшкөн, бирок бул жолду сейрек пайдаланышкан¹.

Орто Азияда кербендер эс алышкан. Эң ири которуштуруу пункттарынын бири Пайкент шаары болгон. Ал жактан жол Хорасан аркылуу Рейге жана Хамаданга, византиялык Несевия (Низиб) чеби аркылуу Сирияга жана Константинополго кеткен. Кытай деңизинен Персиянын чек арасына чейин 150 күндүк жол болгон, ал жактан Рим чек арасындагы Низибге чейин дагы 80 күндүк жол болгон².

Соода өтө жандуу жана кирешелүү болгон, бирок муну натуралай чарбанын шарттарында жашап жаткан эл массасы эмес, азем буюмдарга муктаж социалдык төбөлдөр тейлеген. Кытайлар Ирандан өзүнүн императорлорунун аялдары үчүн өтө кымбат баадагы каш боёочу атактуу осмону алып турушкан. Вавилондук килемдер да өтө сейрек учуроочу товарлардан болгон. Эң акырында, Кытайга сириялык таза жана жасалма асыл таштар, Кызыл деңиздин шурулары жана берметтери, Сирия менен Египеттен кездемелер, Кичи Азиядан баңги заттары ташылып келинген³. Бирок, сооданын эң маанилүү буюму жибек болуп, ал Европага Августтун заманынан бери түшө баштаган⁴. Византиянын жибекке болгон керектөөсү өтө зор болгон, анткени сарайдын жана аристократиянын муктаждыктарынан тышкары жибек варварлар менен мамилелерде, атап айтканда, көмөкчү аскерлерди жалдоодо валюта катары пайдаланылган.

Юстиниандын дүйнөлүк үстөмдүккө умтулуусу византиялык өкмөттү англосаксондук падышачылыктарды кошуп алганда Европанын бардык мамлекеттери менен дипломатиялык байланыштарды түзүүгө аргасыз кылган. Белектерге, паралоого, жоокерлерди жалдоого зор өлчөмдөгү жибек талап кылынган. Жибек үчүн Византия

¹ E.Chavannes, Documents..., p.5. Кыргызстандан Карашаарга үчүнчү жол боюнча 1893- жылы өткөн биринчи европалык В.И. Роборовский болгон (караңыз: В.И. Роборовский, Путешествие в восточный Тянь-Шань...)

² Ш.Диль, Юстиниан..., 542-бет.

³ A.Christensen, l'Iran sous les Sassanides, 1944, p.129.

⁴ Mc.Govern, The Early Empires p.5.

Европадан союздаштарды да, жалдангандарды да, ар кандай товарларды да, кулдарды да алып турган. Сооданын аркасында Юстиниан дүйнөлүк саясатты жүргүзө алган, ал анын бийлигине бүткүл Жер Ортолук деңизин дээрлик баш ийдирген. Византияда жибек алтын жана асыл таштар менен бирдей бааланган⁵.

Бирок бул эң кымбат товар менен Византияны жабдып турган жол Түндүк Иран аркылуу өткөн жана Сасанид өкмөтү бул кербен соодасынын үстүнөн контролду колунан дегеле чыгарган эмес. Кайра иштетүү үчүн жибек сырьёсунун өтө көп бөлүгүн өзүнө калтыруу менен ирандыктардын өзү каалаган баасы боюнча батыш өлкөлөрүнө өзүнүн буюмдарын сатууга дайыма мүмкүнчүлүгү болгон⁶.

Византия империясынын бошоңдошуна аракет кылып, перстер албетте, анын товар жүгүртүүсүнүн өсүшүнө эмес, жибекке баанын жогорулашына умтулушкан. Анын максаты Византиядан мүмкүн болушунча көбүрөөк акча өндүрүп алып, аны саясий жана аскердик жактан бошоңдотуу болгон. Товардын жүгүртүлүшүнүн өсүшү Иран үчүн пайдасыз болгон, анткени Византия жибектин баасы кандай болсо да аны европалык базарда кайра сатуу менен ордун толтуруп алган, мунун өзү ага согуштук потенциалын арттырууга жардам берген. Ошондуктан перстер жибек менен соода жүргүзүүнү тыкандык менен жөнгө салып, ага жогору гана баа койбостон, Батышка ташылып кетүүчү жибектин санын да чектеп турган⁷.

Албетте, Византия түзүлгөн мындай абалга макул боло алган эмес, анткени жибек үчүн ашык төлөө менен өзүнө кас Ирандын күчөп кетишине көмөк көрсөткөн. Согуштардын ортосундагы аралыктарда Константинополдун ордо сарайы өлкөдөн мамлекеттин душмандарынын колуна канчалык алтын агып кетип жаткандыгын кайгыруу менен көрүп турган⁸. Бирок экономикалык көз карандылыктан бошонууга жасалган аракеттер ийгиликсиз болду. 531-жыл тушта Юстиниан африкалык көпөстөр Инди океаны аркылуу жибекти ташууну жөнгө салуу жана ага арачы болуу ролун өзүнө алыш үчүн Эфиопия менен макулдашууга аракет кылып көрдү⁹, бирок перстер индиялык порттордо ушундай эле таасирге ээ болгон соң эфиопторго алардан жибек сатып алуу монополиясын тартып алууга мүмкүнчүлүк болбоду, ал эми 532-жылы түзүлгөн тынчтык келишими сооданын кадимки тартибин калыбына келтирди¹⁰.

Иран менен 540-жылы башталган жаңы согуш Юстинианды жибекке бааны атайын буйрук менен төмөндөтүүгө аргасыз кылды, бирок персиялык көпөстөрдү бул баа боюнча жибекти сатууга мажбурлоого эч кандай мүмкүнчүлүк болбоду. Натыйжада Сирияда сырьёнун жоктугунан жибек токуу мануфактурасы бүлгүнгө учурады¹¹. 570-жылы Хосрой Ануширван Йеменди басып алып, византиялыктарга Кызыл деңиз жана Инди океаны аркылуу чыгышка карай жолду биротоло жапты. Мына ушул убакта тарыхый оюнга жаңы өнөктөш — Түркүт кагандыгы киришти. Жогоруда белгиленип кеткендей, түркүттөр Кытайдан салык түрүндө зор сандагы жибекти алып турган. Хандар өз боз үйлөрүн жибек менен жапкандыгына карабастан өздөрү алган жибектин баарын пайдалана алышкан эмес.

⁵ Караңыз: Гелиодор, Эфиопика, 99-бет.

⁶ A.Christensen, *l'Iran sous les Sassanides*, 1944, p.128; Н.В. Пигулевская, *Византийская дипломатия...*, 187-бет.

⁷ Ш. Диль, Юстиниан..., 546-бет.

⁸ Ошондо эле, 544-бет.

⁹ Н.В. Пигулевская, *Византийская дипломатия...*, 198-бет.

¹⁰ Ш. Диль, Юстиниан..., 546-бет.

¹¹ Ошондо эле, 548-бет; Н.В. Пигулевская, *Византия на путях в Индию*, 90—94-беттер.

Эфталиттерди талкалагандан кийин согдулар түркүт ханынын букаралары болуп калышты. Алар илгертеден эле Чыгышта да, Батышта да шылуун далдалчылар жана көпөстөр катары белгилүү болгон. Эфталиттик кожоюндарды түркүттүк кожоюндарга алмаштыруудан алар пайда гана алышкан, анткени аларга Азиянын ички областтарына бөгөтсүз жана коркунучсуз жол ачылмак. Согдулардын кызыкчылыгы үчүн жибек менен соода кылуу өтө кеңейтилди, бул өзүнүн ашык жибектерин сатуунун жолун издеген түркүттөрдүн кызыкчылыгы үчүн да кызмат кылды.

Согду Маниах. Ошентип, согду көпөстөрү эфталиттердин талкаланышы өздөрүнүн гүлдөшүнүн башталышы деп өтө адилеттүү эсептешкен. Чынында эле, Кытайга баруучу жол ачык жана коркунучсуз болгон, ал эми түркүттөрдүн өздөрү талап-тоноп же алман түрүндө алынган жибекти кайда батырарын билишкен эмес, ошондуктан далдалчы буга чейин болуп көрбөгөндөй баюу мүмкүнчүлүгүн алган. Кеп жибекти Византияга жеткирүүдө гана болгон, бирок бул жөнүндө Персиянын шахы менен макулдашуу керек эле. Истеми хан өзүнүн жаңы букараларынын оюн туура көрдү, анын үстүнө бул анын жан-жөкөрлөрүнүн таламдары менен да шай келген. Ошондуктан хан ишкер согдуларда топтолуп кеткен жибектин запастарын Иран аркылуу ташып өтүүгө уруксат алууга жетишүү тапшырмасы менен атайын элчи катары Хосрой Ануширванга жиберүүнү өтүнгөн согдулук Маниахтын сунушуна жандили менен макул болду. Ал түгүл элчи персиялык падышага соодага катышууну, т.а. жибекти өзү сатып алып, аны Батышка кайра сатууну сунуш кылды¹². Согдулар мындай операцияда товардын баасы жагынан бир аз зыян тартканы менен аны жүгүртүүнү көбөйтүүдөн бир кыйла көбүрөөк пайда алышмак эле.

Албетте, персиялык өкмөт мындай бүтүмгө бара албады, анткени бүткүл жибекти Византияга жөнөтсө, бир канча жыл өткөндөн кийин Евфратта Ирандын бардык күчү анын мизин кайтаруу үчүн жетпегидей көп сандаган жалданма армия турар эле. Жибекти өлкөнүн ичинде пайдаланууга Ирандын калкынын сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн төмөндөгү мүмкүндүк берген эмес. Жибекти сатып алуу менен алтынын жоготмок, батыш саясатын жүргүзүү үчүн византиялык императорго жибек керек болгон сыяктуу эле чыгыш саясатын жүргүзүү үчүн Иранга алтын зарыл болгон.

Хосрой союздаш хан кириптер кылган оор абалдан чыгуунун жолун издеди. Эфталит Катүлфтун кенеши боюнча алып келинген жибектин акчасы төлөнүп, элчилердин көзүнчө өрттөлдү. Бул перстер учурдагы абалдын өзгөрүшүнө жол бербей тургандыгын согдуларга көрсөттү¹³. Согдулар дароо ханга даттанып барышты, ал бул жаңжалды басмак болду. Ал Иранга түркүттөрдөн турган жаңы элчиликти жиберди. Бирок бул элчилик да ийгиликке жетишкен жок. Анысы аз келгенсип түркүттүк элчилердин көпчүлүк бөлүгү кандайдыр бир оорудан каза табышып, үчөө же төртөө гана кайтып келишти.

Бул убакта Маниах Иран менен союзда бузууга жана Византия менен мамиле түзүүгө ханды макулдатууга үлгүрдү. Бирок жибекти Каспий деңизин айланып өтүп, Кавказ аркылуу ташып баруу кымбатка турмак жана кооптуу эле: түркүттөрдүн найзачыларынан качып кеткен огорлор көпөстөрдүн кербенин оңой эле талап-тоноп же мууздап салышмак. Иран аркылуу жол болсо кыска жана жеңил эле. Ошондуктан Истеми хан бул талашты курал менен чечүүгө бел байлады. Ал элчилер ууландырылып өлтүрдү деп айыптап, өч алуучу катары чыкты¹⁴.

¹² Менандр, 371—372-беттер.

¹³ Караңыз: Н.В. Пигулевская, Византийская дипломатия..., 209-бет.

¹⁴ Н.В. Пигулевская (Византия на путях в Индию, 202—204-беттер) бул окуяларды башкача түшүндүрөт, бирок менин оюмча, ынандыралык эмес. Ал "али жарым көчмөн (?—П.Г.) абалдан чыкпаган түрктөр кеңири товар алмашууга жөндөмдүү болгон эмес, өзүнүн букараларынын — согдулардын кысымы астында гана алар Маниах башчылык кылган согдулар Иранга элчиликти

Боло турган согуштун олуттуулугун толук түшүнүп, хан союздашка ээ болууга шашылды. Ал ошол эле Маниах башында турган элчиликти Константинополго жөнөттү, ага император Юстин менен соода келишимин гана эмес, Иранга каршы согуштук союзду түзүү тапшырылды. Маниах Константинополго Кавказ аркылуу жетти. Ал дал өз убагында келген эле. 568-жылы лангобарддар Италияга каптап кирип, император Юстин II империянын казнасын Юстиниандын убагында ушунчалык куруткан активдүү батыш саясатынан акылдуулук кылып баш тартты. Анын үстүнө Персияга каршы согуштун кайра башталышы сөзсүз эле, ошондуктан кубаттуу союздаштан баш тартуунун кереги жок эле. Ошондуктан император түркүттөрдүн элчилигин мээримдүү кабыл алып, бул союзду ырастоо үчүн 568-жылы августта үйүнө кайтып бараткан Маниах менен бирге чыгыш шаарларынын полководеци Киликийлик Земархты жиберди¹⁵. Истеми хан византиялык элчини кадырлап кабыл алып, өзүнүн ниетинин чындыгын ырастоо үчүн аны Иранга каршы жиберилген аскерлерди коштоп барууга чакырды.

Хосрой согушту каалаган жок эле. Талас дарыясынын өрөөнүндө түркүттүк аскерлерди персиялык элчилик тосуп алды, бирок тойдо хан персиялык элчилерге караганда Земархты кадырлуу орунга отургузуп, анын көзүнчө элчилерге жемелөө сөздөр менен кайрылды. Персиялык элчилер согуш жөнүндө кабар менен Иранга кайтышты. Ошондон кийин гана хан Земархты коё берип, өзү Маниахтын уулу жана полномочиелүү элчи-түркүт Тагма-Тархандын коштоосунда Константинополго кайтып келди¹⁶. Маниахтын өзү бул убакта дүйнөдөн кайтып, бирок Византия менен кагандыктын союзу аны түзгөн Хосрой өтүп кеткенден кийин да улантышты жана персиялык падышаларды араб халифатары алмаштыргандан кийин деле улантыла берген Иран менен кастык сыяктуу эле хазар кагандарына мурас боюнча өттү.

Эфталиттик мурасты бөлүштүрүү. Согуштун келип чыгышынын расмий шылтоосу Истеми хандын перстер мурда эфталиттерге төлөп келген салыгын талап кылгандыгы болгон¹⁷. Мындан баш тартуу толук мүмкүн эле, ошондуктан хан туура үстүнөн чыкты. Түркүттөрдүн атчандары тез эле Аму Дарыяны кечип өтүп, Журжанда мурда перстер ээлеп

жөнөтүшүнө макул болушкан". Бирок дал көчмөн түркүттөр Кытайдан жибек алып, алар менен согдуларды жабдып турушкан, анткени кытайлар керектүү сандагы жибекти согушсуз беришкен эмес. Анын үстүнө алар жибекти сатууга макул болушса да, согдулар да, перстер да анча баада сатып ала алышпайт болчу, ошондой эле пайда түшүрүүгө мүмкүндүгү болмок эмес. Дал ошондуктан түркүттөр жибекти алман жана олжо катары алышып, алар согдуларга арзанга сатышкан. Мына ошондо гана соода пайдалуу болгон. Андан кийин, багындыргандардын өздөрүнүн жеңип алуучуларына кысым көрсөтүшү мүмкүн эмес; эң акырында, Маниах хандын жан-жөкөрү болгон, ошондуктан ал дипломатиялык полномочиени дал хандан алган, өзүн тобокелге салып Ирандын шахан шахы менен сүйлөшүүгө барган эмес деп ойлоого болот. Истеми- хан согдуларга "өз элчилигин жиберүүгө" уруксат берди деген Менандрдын сөзү дипломатияда жөндөмдүүлүгү жок түркүт бектерине караганда алар ишти жакшы жүргүзүү максатында сүйлөшүүлөрдү өздөрүнө алгандыгын далилдеп турат. Н.В.Пигулевская согдулар "Иран мамлекетинде жибек менен бөгөтсүз соода кылууга" уруксат сурашкан деп эсептейт, бирок Менандр алардын өтүнүчү батышка, Византияга, персиялык казанын арачылыгы менен болсо да жибекти өткөрүү жөнүндө болгон деп түздөн-түз көрсөтөт. Төмөндө Н.В.Пигулевская шахтын жибекти өткөрүүдөн баш тарткандыгы атаандаштыктан корккондугу менен түшүндүрүлөт деп божомолдойт, бирок VI к. жибек менен эркин соода кылуу болгон эмес, демек, атаандаштыктын да болушу мүмкүн эмес. "Иран үчүн түрктөр каалагандай союздаш болгон эмес" деген тыянак менен да макул болууга болбойт. Бир чек арада айыгышкан күрөштү жүргүзүп жаткан өлкө экинчи чек арада тынчтык болушун кантип каалабай койсун? Бирок окуялардын логикасы түркүттөрдү жана перстерди экөөнө тең бирдей жакпаган согушка түрткөн

¹⁵ Менандар, 375-бет.

¹⁶ Тархан — салык төлөөдөн бошотулган адамга берилүүчү титул.

¹⁷ Th. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber..., S.158

келген соода шаарларын жана сирлердин¹⁸ портторун" басып алды¹⁹. Бирок V к. эле эфталиттерге каршы перстер курган чек ара чептери түркүттөр үчүн өтө алгыс болуп чыкты. Чабуул токтотулат да, 569-жылы түркүттөр Согдианага кайтып келишет²⁰. Ушуну менен согуш аракеттери да аяктайт, анткени Истеми хан шахан-шахтын жакшы үйрөтүлгөн туруктуу армиясын тике чыгып талкалоого дегеле умтулган эмес. Византия жакында Месопотамияда согуш баштай тургандыгын жана ал жакка персиялык аскерлер тартыла тургандыгын билип, ал азырынча эфталиттик мурасты бөлүшүү жөнүндө макулдашмак болду. 571-жылдагы келишим боюнча Хосрой Ануширван Синдди, Бостту, ар-Рохажды (Арахозияны), Забулистанды, Тохаристанды, Дардистанды жана Кабулистанды алды. Мындан тышкары, перстерге эфталит ханы Фагоништин мурастык жери — Чаганиан баш ийип калды²¹. Түркүттөрдүн энчисине Согдиана тийди.

Тынчтыктын түзүлүшү Хосрой Ануширван үчүн зор ийгилик болгон. Биринчиден, ал өзүнүн падышачылыгынын чек арасын андан мурда өткөндөрдүн биринин да колунан келбегендей алыска — чыгышка жылдырды; экинчиден ал армяндар көтөрүлүш чыгарган, грузиндер византиялыктарга өтүп кеткен, Аравияда эфиоптор активдешкен батыштагы согуш үчүн өзүнүн күчүн бошотуп алды жана акырында 572-жылы византиялык аскерлер жортуулга чыгып, Низибди курчоого алышты. Өзүнүн жакшы үйрөтүлгөн аскерлерин батышка которуп, Хосрой согуш аракеттеринде тез эле бурулуш жасады жана 573-жылы Даруну алды²². Чынын айтканда, бул ийгиликтер менен ал аргасыздан аракетсиз калган түркүт ханына милдеттүү эле: түркүттөрдүн келишпес душмандары болгон аварлар Савадан тартып Донго чейинки талааны ээлеп алышкан, Ошентип Истеми ханга өзүнүн чабуулун түштүктөн батышка которууга туура келди. 567-жыл менен 571-жылдын аралыгында түркүттөр бүткүл Түндүк Кавказды ээлеп алышты²³ жана Боспорго жакын жерде Византия империясынын ээлеген жерлерине тутумдашты. Балким, алар өзүнүн достору жана кеңешчилери болгон согду көпөстөрү үчүн жаңы кербен жолун ачууга умтулган чыгар.

Перстер жана аварлар эки жагынан кысып кирген Византия хан менен союз түзүүгө жанталашты. Жакынкы жылдарда түркүттөргө Евтихийдин, Иродиондун, Киликийлик Павелдин жана Анангасттын элчиликтери жиберилди²⁴. Бул союз бекемдеп, Чыгыш менен Батыштын ортосунда көпүрө салынгандай көрүнгөн эле, бирок окуя тескерисинче өнүктү.

Византия менен согуш. 553-жылы Византия өзүнүн жибек өнөр жайын иштете баштады²⁵. Прокопий Кесарийскийдин сөзүнө караганда, Константинополго жибек пиллаларды эки христиан кечили, ал эми Феофан Византийскийдин сөзү боюнча, көзөлгөн таяктын ичине катып, бир перс жеткирген имиш. Н.В. Пигулевская пиллалар согду

¹⁸ Сирлер деп Кытай менен жибек соодасындагы далдалчы көпөстөр аталган (Л.Н. Гумилев, Динлинская проблема, 23-бет).

¹⁹ Феофан Византийский, 493-бет. М.Е.Массон 484-жылы перстер ажыраган жана 568- жыл тушта түркүттөр басып алган Журжандагы порттор болгон деп божомолдойт (М.Е. Массон, Фрагменты..., 50-бет).

²⁰ A.Christensen, *l'Iran sous les Sassanides*, p.373.

²¹ Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber...*, S.156-169.

²² Феофан Византийский, 493—495-беттер.

²³ Түркүттөр 6-н-ж-рды (болгарларды), беленжерлерди жана хазарларды баш ийдирип, Дербентке чейин жеткен жана чептерди карап чыгып, талаага кайтып кетишкен (Табари, 1,2, 895—896-беттер; Ибн-аль-Асир, 9—10-беттер — китеп боюнча цитата: М.И. Артамонов, История хазар, 137—138-беттер).

²⁴ Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, t.10., p.169.

²⁵ Феофан Византийский, 493-бет; Новейшая литература, — Н.В.Пигулевская, Византийская дипломатия... деген китепте, 204-бет; Массон, Фрагменты.... 47—51-беттер.

шаарларынан алып келинген²⁶ деп божомолдойт, ал эми Феофандын айткандарына таянган М.Е. Массондун пикири боюнча пиллалар Журжандан алып келинген²⁷. Жибекчилик Константинополдо, Бейрутта, Тирде жана Антиохияда өнүккөн. VI к. акырында жибекти импорттоо жөнүндө маселе Византия үчүн мурункудай мааниге ээ болбой калган²⁸ жана түркүттөрдүн жибек монополиясына ээ болуу үмүттөрү ордунан чыкпай калган. Атаандаштык аларды жибек буюмдарына бааны төмөндөтүүгө мажбурлады, мунун өзү соодадан түшкөн пайданы бир кыйла азайтты.

Жибек менен соода кылуудагы атаандаштыктан тышкары византиялык- түркүттүк мамилелердин салкындашына авар маселеси түрткү берген. 568-жылдагы келишимге ылайык Византия аварлар менен тынчтык жана союз түзбөөгө милдеттеген болучу, ошондуктан авар элчилиги тынчтык жөнүндө жана Паннонияны басып алууга мүмкүндүк берүү жөнүндө өтүнүч менен Юстинге келгенде ал мындай өтүнүчтү аткаруудан баш тарткан болучу²⁹. Ага карабастан, аварлар Паннонияга бекемделип алышып, византиялыктарга сокку урушуп, аларды 570-жылы тынчтык келишим түзүүгө аргасыз кылышкан³⁰.

Мына ушул эки кырдаал саясий жактан кайра топко бөлүнүшү үчүн жетиштүү болгон. Түркүттөр Волгада жаңыдан эле баш ийдирилген уруулардын чөйрөсүндө болгон, алардын баш ийгенинин бир гана себеби: ага чейин түркүттөрдүн оор куралдуу атчандарына теңтайлаша турган душман жок болгон. Аварлардын күтпөгөн жерден күч алышы түркүт кагандыгынын бардык душмандары үчүн, биринчи кезекте кутургурлар үчүн өзүнө тартуу борборун түзгөн жана түркүттөрдүн өздөрү үчүн да коркунуч болгон. Бирок аварлар гепиддер жана гректер менен согушка алагды болуп, согуштун натыйжасы айкын болуп турганда түркүттөр алсыз душманды тоотпой коё алышкан. Аварлар кубаттуу мамлекетти түзүп, Византия менен түзүлгөн тынчтык келишими менен өзүнүн коопсуздугун камсыз кылгандан кийин түркүттөр тынчсызданбай коё албады. Ошентип, чынында эле, Валентиндин элчилигин 576-жылы мурдагыга караганда таптакыр башкача кабыл алышкан.

Элчини сегиз дубандык княздардын бири Түрксанф кабыл алган (бул убакта түркүттөрдүн дөөлөтү улуу ханга баш ийген сегиз дубандан турган). Валентиндин айткан саламына ал мындай деп жооп берген: "Он тилди жана бир алдамчылыкты колдонгон римдиктер деген силер болуп жүрбөгүлө?" Ушул сөздү айткандан кийин оозуна он манжасын тыгып, мындай деп уланткан: "Менин оозумдагы он манжа сыяктуу эле силерде, римдиктерде, тилиңерге сан жетпейт. Бири менен силер мени, экинчиси менен менин вархонит кулдарымды алдап жатасыңар... Силердин падышаңар учуру келгенде мени менен досторчо сүйлөшүп, ал эми өзүнүн ээлеринен качып кеткен менин кулдарым вархониттер (ал аварларды айтып жатат — Л.Г.) менен келишим түздү. Бирок вархониттер түрктөрдүн (түркүттөрдүн — Л.Г.) букаралары катары мен каалаганда өзүмө келишет... Эмне үчүн силер, римдиктер, мындан башка жол жок деп мени ишендирип, Византияга бараткан менин элчилеримди Кавказ аркылуу алып өттүңөр? Силер муну жасап жатканыңардын себеби бул жолдун татаалдыгынан мени Рим жерлерине кол салуудан баш тарттыргыңар келип жатат. Бирок мага Данапр дарыясы кайда экендиги, Истр кайда барып куя тургандыгы, Эвр кайсы жакка агаары жана менин кулдарым вархониттер кандай жолдор менен Рим империясына өткөндүгү белгилүү. Силердин күчүңөр да мага

²⁶ Н.В. Пигулевская, Византийская дипломатия..., 205—206-беттер; Сирийские источники.

²⁷ М.Е. Массон, Фрагменты ..., 50-бет.

²⁸ Ошондо эле, 49-бет.

²⁹ Феофан Византийский, 493-бет.

³⁰ Менандар, 400-бет.

маалым. Мага күндүн алгачкы нуру чачыраган жерден тартып батыштын чектерине чейинки бүткүл жер жүгүнүп турат. О, шордуулар, өз күчтөрүнө ишенип, жеңилбес түрк элине каршы турууга батынган кайраттуу алан элин, утигурлар урууларын карагылачы, бирок алар куру үмүткө жетеленип алданып калышты. Эми минтип алар биздин букаралыгыбызга өтүп, биздин кулдарыбыз болуп калышты³¹.

Бул текст бизге түркүттөрдүн тышкы саясатындагы бурулушту билдирип турат, бирок Менандрдын баяндамасында Түрксанфтын айткандары толук айкын-ачык эмес. Түрксанф кабардар болсо да Византия аварлар менен түзгөн тынчтык келишими гректер Дунайда урган оор соккудан кийинки аргасыз тынчтык экендигин билбей коё алмак эмес. Валентиндин актанышына жүйө деле табылмак, бирок мунун ордуна ал ага коопсуздукту гарантиялаган өзүнүн элчилик абалына, Түрксанфтын атасы менен илгертеден достугуна д.у.с. таянган. Кыскасын айтканда, ал өзүн күнөөлүүдөй алып жүргөн. Мунун себебин араб тарыхчылары Табари менен Саалиби түшүндүрөт. Хосрой Ануширвандын согуштарын сыпаттоодо византиялыктарга каршы жүрүштөн кайтып келгенден кийин Хосрой хазарларга (т.а. батыш түркүттөргө. — Л.Г.) каршы кайрылып, алардын жазасын бергендигин³² кабарлашкан. Бул кабардын күнүн Саалиби белгилеген эмес, бирок Антиохияны алгандан кийин коюлган; табари болсо бул жерде окуяны хронологиялык ырааттуулукта эмес баяндайт. Чынында эле, 575-жылга чейин византиялык элчиликтер түркүттөрдө өтө кадырлуу кабыл алынып келген, бирок 575-жылы Иран менен Византиянын ортосунда жарашуу келишими түзүлүп, Хосрой колу бошогон аскерлери менен өзүнүн душмандарынын союздаштарын талкалай алган. Түркүттөр болсо 570-жылдан 576-жылга чейинки мезгилде Түндүк Кавказды багындыруу менен алек болгон. Алардын жардамы менен Византиянын койгон адамы Гуарам Багратид Картлиде такка отурган (575-жылы)³³. Византияга ишенишип, алар аркадан сокку урууларын күтүшкөн эмес.

Мындай жагдайда Түрксанфтын ачууланышынын себеби түшүнүктүү. Мамиленин бузулушунун кесепети дароо байкалат. 576-жылы түркүттөр утигурлардын колдоосу менен Боспорду алышат, "ушуну менен түрктөр (түркүттөр) римдиктерге каршы согуш жүргүзгөндүгү байкалган"³⁴ Түркүттөрдүн чабуулу ушуну менен токтоп калган эмес. Алар Крымга каптап киришкен, бирок, калыбы, ал жактан сүрүлүп чыгарылган. Андан кийин түркүттөр Батыш Кавказ аркылуу кылуу Византияга жетүүгө аракет кылышкан³⁵, бирок чек арасы Кавказ тоо кыркасы боюнча өткөн Эгриси падышачылыгынын каршылыгына туш болушкан. Ошондуктан алар Закавказьеге өтө алышкан эмес, ошентип 80-жылдардын башында көп сандаган түткундарды кыруу менен чегинүүгө аргасыз болгон. Алар Түндүк Кавказдын түздүктөрүндө жана Дагстандын тоо этектеринде Дербентке чейин гана бекемдене алышкан. Византия үчүн түрк коркунучу өтүп кеткен.

³¹ Менандр, 418—420-беттер.

³² Tha alibi, Histoire des rois des perses..., p.614, Tabari, Zotenberg, II, p.161. Кыязы, Хосрой түркүттөрдөн Журжандагы шаарларды жана портторду тартып алса керек, анткени андан ары бул область Иранга таандык.

³³ M. Brosset, Histoire de la Georgie I. p.216. Броссе бул датадан шектенет, анткени баяндалган кырдаал 589-жылдагы кырдаалга окшош. Мен каталык хронологияда эмес, окуяларды сыпаттоодо деп ойлоймун. Көбүрөөктөрү жана эң соңкулары азыраактарын, бир кыйла мурдагыларын тосуп калган. Башкача айтканда, Гуарам 575-жылы падыша болуп калган деген летопись жазуучуга ишенемин.

³⁴ Менандр, 423-бет.

³⁵ Феофилакт Симокатта, История, 160—161-беттер; Л.Н. Гумилёв, Биография тюркского хана..., 72-бет.

Кытай жана кербен жолу. Эми түркүттөр, согдулар, перстер жана гректер үчүн ушунчалык пайдалуу болгон соодадан жибек өндүрүүчү Кытай эмне пайда тапкандыгын карап көрөлү. Эмгекчил Кытай дыйкандары бул баалуу товарды өндүрүшкөнү менен өздөрү аларды дээрлик пайдаланышкан эмес, анткени салык өтө жогору болуп, тынымсыз чогултулуп турган. Жибек үчүн алынган асыл буюмдар негизинен ордодогулардын керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн кеткен жана ички рынокто байкаларлык роль ойногон эмес. Анысы аз келгенсип, алар сыртка ташылып чыккан жибекке караганда бир кыйла арзанга турган, ошентип, Кытай үчүн бүтүндөй алганда бул соода чыгым гана алып келген. Бирок Бэй-Чжоунун өкмөтү бул абалды өзгөртө алган эмес, туурасын айтканда, өзгөртүүгө батынган эмес, анткени анын саясий ийгиликтери бүт бойдон түркүт хандарынын текебердигине көз каранды болгон: Бэй-Ци жана Тогон түркүттөрдүн жардамы менен гана талкаланган, мындан тышкары Түштүк Кытайды багындыруу алдыда турган эле, тылды камсыз кылбай туруп буга жетишүү мүмкүн эмес болгон. Ошону менен бирге Бэй-Чжоу династиясы кытайлык эмес, сяньбилек тектен келип чыккандыгын жана Түндүк Кытайдын ири жер ээлерине айланып кеткен кытайлашкан сяньби төбөлүнө таянгандыгын эсте тутуу зарыл. "Өрмө чачтуу" тоба тукумдары өздөрүнүн тилин жана салт-санаасын унутуп, түпкү кытайлар үчүн жек көрүндү варварлар, кулга айландыруучулардын тукумдары болгондугун айтуунун муктаждыгы жок. Кытай калкы үчүн Бэй-Чжоунун өкмөтүнүн тышкы саясий багыты да жат болгон. Ушунчалык кымбатка турган түркүттөр менен союз династия талаанын салт-санаалары менен кол үзбөгөндүгүн көрсөттү. Мындан тышкары, даосизмди жана буддизмди куугунтуктоо бул таасирдүү уюмдарды оппозициянын катарына түрттү. Эң акырында, көп элдүү Бэй-Ци падышачылыгынын кошулушу империяда кытай элементин күчөттү. Бирок бышып жетилген окуяларда Гуаньлун деп аталган топ чечүүчү ролду ойноду.

Вэй династиясы кулаган катаал мезгилде көптөгөн бай кытай үй-бүлөлөрү Шаньдундан Шэньсидеги Юйвынь Тайга көчүп кетишти жана алар Гуанчжунь жана Лунси аймактарына барып отурукташты. Алар бул жерде жергиликтүү кытай чиновниктери жана помещиктери менен биригишип, коңшулуктун, этностук биримдиктин жана туугандык байланыштардын негизинде жашаган орду боюнча — Гуань (чжун) жана Лун (си) — Гуаньлун деп аталган топту түзүштү. Акыркы бэй-чжоулук монархтардын убагында "гуаньлун" жолбашчысы бойго жете элек императордун таятасы полководец Ян Цзянь болгон³⁶.

Ян Цзянь "ачуулук, кытмыр болгон жана китепти жаман көрүп, куулук менен аракеттенген; ал өзүнөн коркууга мажбурлай билчү, ошондуктан анын буйруктары тез жана так аткарылган, ал керели кечке эч чарчабастан мамлекеттик иштерди жүргүзгөн"³⁷. Анын саясий симпатиясы жана антипатиясы өзү таянган чөйрө тарабынан аныкталган. Өлкөнүн ичинде социалдык карама-каршылыктарды жумшартууга багытталган иш чараларды жүргүзгөн, ал эми коңшуларына карата мамилелердин курчуп кетишин артык көргөн.

563-жылы түркүттөр менен жаңжал чыгарып, саясаттын багытын өзгөртүүгө аракет кылган. Ал муну төмөндөгүлөр менен негиздеген: "Түркүт жоокерлери сыйлыкты да, жазалоону да тоотушпайт, начальниктерди жакшы урматташпайт жана көпчүлүк учурда тартипти сакташпайт. Аларды башкаруу кыйын эмес. Алардын кубаттуулугу жөнүндөгү кеп бекер экендиги ушундан көрүнүп турат. Алар өкмөттү элчилерди марттык менен сыйлоого түрткүлөөнү гана каалашат, анткени өздөрү ал жакка барганда өч алууну гана үмүттөнүшөт. Ордодо жалган маалыматтарды алат, ал эми аскер башчылары алар

³⁶ Шан Юэ, Очерки..., 178-бет.

³⁷ H.Cordier,Histoire..., p. 25.

жөнүндө угаары менен үрөйлөрү учуп коркуп турушат. Сыртынан караганда душмандар кайраттуудай көрүнүшөт, ал эми иш жүзүндө аларды оңой эле жеңүүгө болот. Азыр, менин пикирим боюнча мурунку да, кийинки да элчилердин баарынын башын алуу керек"³⁸.

Бирок бул сөздөр чындыкты эмес, "Гуаньлун тобунун" программасын чагылдырат. Түрктөрдүн оор куралдуу атчандары кытайдын жөө аскерине караганда көбүрөөк ийкемдүү гана болбостон, илгерки көчмөндөрдөн айырмаланып так маңдайдан сокку уруу ыкмасын мыкты билишкен. 578—579-жылдардагы кагылышуулар түркүттөрдүн согуштук жактан артыкчылыгын айкын-ачык далилдеп отурат. Талаага көңүл буруу багытынын тарапкерлери менен талашып, Ян Цзянь түркүттөрдү сатылган паракорчулар катары түшүндүрүүгө аракет кылган, мунун өзү чындыкка ылайык келе койбос. Бирок анын эң маанилүү жобосу түркүттөргө белектерди, т.а. жибек кездемелерди бербөө сунушу болуп саналат. Бул иш чара чынында эле түркүт хандарынын экономикалык кубаттуулугун үзгүлтүккө учуратып, ошол эле убакта Кытайдын өзүндө салыкты төмөндөтүүгө мүмкүндүк берер эле.

Ошентип, "Гуаньлун тобу" өлкөнү экономикалык жана саясий жактан башкалардан бөлүүнү сунуш кылган. Сунуш кылынган программа император тарабынан четке кагылган. Бирок Ян Цзянь убакытты күтө алган, ал эми убакыт ал үчүн иштеп жаткан эле. Түркүттөрдүн талабы жана кытайлардын күчтөрү Бэй-Чжоу династиясына калыс сяньбий элементиин бошоңдошуна пропорциялуу өсө берди. 581-жылы жазында кытай төбөлдөрү өкмөткө каршы козголоңдун туусун көтөрүп чыгышты жана аларга эл массасы кошулуп кетти. Ян Цзянь бул учурду акыркы императорду — тогуз жашар баланы өзүнүн пайдасына тактан баш тартууга мажбурлоо үчүн пайдаланды. Шордуу бала көп убакыт өтпөй өлтүрүлүп, ал эми Юйвынь уруусунун бардык мүчөлөрү дарга асылды, ошондон кийин козголоң басылды. Жаңы династия Суй деп аталып калды.

"Кытай" партиясы толук жеңишке оңой эле ээ болгондугуна карабастан, Ян Цзянь көп сандаган сяньбий төбөлдөрүн терең кайгыга салууга батына албады. Атайын эдикт менен ал "мурунку династиянын бардык рангалары жана титулдары мурдагыдай эле күчүндө кала бере тургандыгын"³⁹ ырастады. Кытайлашып кеткен сяньбий төбөлдөрү аман калды, мунун өзү Кытайдын өзүнүн, ошондой эле Ортолук Азиянын андан аркы тарыхын аныктады. Ян Цзянь граждандык согушка бара албады. Арийне, бул эдикт болбосо мындай согуш сөзсүз чыкмак эле, анткени алардын алдында: 589-жылы оңой эле аяктаган Түштүк Кытайды багындыруу жана түркүттөрдү талкалоо өңдүү эки маанилүү саясий милдет турган эле. Кийинкиси "Гуаньлун тобунун" жолбашчылары болжолдогондон бир кыйла оор болуп чыкты.

³⁸ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений ..., I. т. 232-бю.

³⁹ Шан Юэ, Очерки..., 180-бет.

КАГАНДЫКТЫН ИЧИНДЕ

Бийлик жана эл. Кытай маалыматтары боюнча, хан көтөрүү бир кыйла татаал азем менен өткөн: жан-жөкөрлөрү аны ак кийизге отургузуп, катышып отургандардын куттуктаган кыйкырыктарынын коштоосунда күн багыты боюнча тогуз жолу айланга көтөрүп өтүшкөн. Андан кийин аны атка мингизип, мойнуна жибек кездемеден сыйыртмак салып, аны улам бошоңдотуу менен ал канча жыл хан болгусу келерин сурашкан. Түркүттөрдүн тарыхында бул суроолорго жооптор башкаруунун мөөнөтүн аныктоодо кандайдыр бир роль ойногондугу байкалбайт; кыязы, бул салт хан шайланма уруу жолбашчысы болгон мезгилден калган эски салт катары сакталып калган. Такты мурастоо татаал система боюнча жүргөн, бул жөнүндө төмөндө өзгөчө сөз болмокчу.

Мамлекетте хандан кийинки биринчи адам ябгу болгон. Чындыгына келгенде ябгу жарым падыша болгон, ошондуктан бул кызматка көбүнчө падышалык кылып турган уруунун мүчөлөрү дайындалган. Маселен, Иль-хан Бумындын убагында ябгу деген наамга анын бир тууганы Истеми ээ болгон. Бирок ошону менен бирге ябгу тактын мураскору болгон эмес; мураскор ээлеп турган кызматына карабастан "тегин" деп аталган. "Шад" деген титул өзүнүн башкаруусунда дубандары болгон хан түкүмундагы ханзаадаларга таандык болгон, маселен, кийин хан болгон Сымо ал никесиз төрөлдү дегендей шек туудургандыктан шад боло алган эмес¹

Төмөнүрөөк маанидеги чиндерди Ашина уруусуна таандык болбогон адамдар алышкан, бирок бардык кызмат орундары мурас боюнча өткөн². Мына ушунун негизинде түркүттөрдүн коому аристократтардын коому болгон деп божомолдоого болот. Бирок алдын ала тыянак жасабай коё туралы.

Эркин адамдар жана төбөлдөр менен катар түрктөрдүн коомунда согуш туткундарынан түзүлгөн кулдар да болгон. Алар негизинен аялдар эле. Истеми хан 569-жылы Земархка кыргыз элинен колго түшкөн туткун кызды белекке берген³ үзүрлүү жортуулдарда Кытайдан миңдеген туткун аялдар алынып кеткен; маселен, 619-жылы Чүло хан Бин-чжоуну алганда "шаардагы бардык аялдар менен кыздарды алып кетип, ал эми Атрпатаканда адамдарды тутуп кетүү (628-жыл) Жакынкы Чыгышта болгон⁴. Эң акырында, туткундарды бөлүштүрүүдө келип чыккан чыр-чатактан Юйгу-шад тагынан ажырап калган⁵. Мына ошентип, түркүттөргө кулчулук болгондугун моюнга алуу керек. Бирок бул жерде мындай деген суроо туулат: көчмөндүк чарбада кулдар кандайча пайдаланылышы мүмкүн? Эгерде кул мунжу болбосо эле ээсинин атына минип дайыма качып кетиши мүмкүн эле да, ошентип ага кеткен чыгымдар акталбашы мүмкүн. Кыязы, кулдун абалы оор болбосо керек. Чындыгында эле бул жөнүндө далилдеген текст бар. 486-жылы Шаболио ханга Суй падыша ордосунун вассалы болуу сунуш кылынган болучу. Шаболио "вассал" деген сөз эмне деп сураган экен. Ага: "Суй падышачылыгында вассал" деген сөз биздеги "кул" деген сөздү түшүндүрөт", — деп жооп беришкен. Хан "Теңирдин уулунун кулу болуу мен үчүн бакыт", — деп жооп берип, элчинин мындай белегине өзүнүн ыраазычылыгын билдирген. Мында келтирилген үзүндү бирөөнүн кулу болуу эмне үчүн кубаныч экендигин ойлоштурууга мажбурлайт. Кыязы, Шаболио хан мындан ары ал Кытай императорунун "qulu" экендигин билгенде башка бир нерсени түшүнсө керек. Кул

¹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т.260-б

² Ошондо эле, 299-бет; S.Julien, Documents vol. 3. p.333; Lui Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten..., S.9,498.

³ Менандар,379-бет.

⁴ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., 246-бет; История агван..., 128-бет.

⁵ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., 287—288-беттер.

деген сөз сөзсүз кандайдыр бир көз карандылыкты чагылдырып турса да “gul” деген сөздү биз туура которуп жатабызбы? Кытайлар “gul” деген сөздүн эквиваленти катары “nu” дегенди эмес, “tch’in” деп эсептешкендиги кокусунан эмес, Н.Л. Бичурин муну “вассал” деп, ал эми Ст. Жюльен—“sujet”⁶ — букара деп которот. Тилекке жараша, орхон жазууларынын кээ бир тексттери “gul” деген сөздүн маанисин тактоого жана бул проблемага тактык киргизүүгө мүмкүнчүлүк берет. Кул-тегиндин “Чоң жазуусунда” мындай деп айтылган: “... табгач будунка баглик уры оглын кул болты, силик кыз оглын кюнг болты...”⁷, т.а. “... табгач элине алар (түрктөр) өзүнүн чымыр эркектик тукуму менен “кул”⁸ болуп калышты жана өзүнүн таза аялдык тукуму менен “күң” болуп калышты”. Бирок бул убакта түрктөр Гобинин түштүгүндөгү талааларда өз алдынча тиричилик кылышкан, Тан империясынын кытай калкы менен салыштырганда көп артыкчылыктардан пайдаланышкан; Жортуулдарга катышуу менен эң сонун кызматтык мансаптарга жетишип, боз үйлөрүнө толгон-токой олжолорду алып келишкен. Эч кандай социалдык эзүүсүз эле башка элдин падышасына баш ийгендигинин фактысы гана айкын көрүнүп турган.

Дагы бир текстти алып көрөлү:

“[Эльтерес-каган] ... өз элин (төмөн жакты караңыз) жана өз каганын жоготкон элди, күндөргө жана кулдарга айланган, түрк тартиби жоюлган элди тартипке келтирген жана үйрөткөн; ал тартипке келтирип, менин ата-бабаларымдын насааттары боюнча үйрөткөн”⁹. Мында да дегеле жеке эркиндиктен ажырагандык эмес, чет элдикке баш ийгендик гана баса көрсөтүлгөн.

Үчүнчү учурда, Барс-бегдин өлүмү сыпатталып жатканда “анын эли кулга жана күңгө айлангандыгы”¹⁰ көрсөтүлгөндө туткунга түшкөндөрдү кул базарында сатуу эмес, жөн эле жеңип алуу болгондугу көрсөтүлгөн¹¹.

Ошентип, “gul” түшүнүгүнүн негизги мазмуну — жат адамга баш ийүү. Мындай түшүнүк XIX к. чейин сакталып калган, бирок кийинки түрктөр кул менен соода кылуу мүнөзүндөгү мусулман маданиятынын системасына кирген соң “gul” деген термин мурда болуп көрбөгөн сатылган кулдарга карата да колдонула баштаган. VI—VIII кк. кулдарды пайдалануу таптакыр башкача болгон: түркүттөр аларды өз жерине алып келип, белгилүү аймактарга отурукташтырып, анан алардан салык чогултуп турушкан¹². Мындан тышкары, аялдарды үй кызматчылары жана токолдор катары пайдаланышкан¹³. Кулдар римдик колондорго окшош болгон деп айтууга болот, бирок “кул” деген түшүнүк биздин мааниде аларга таптакыр ылайык келбейт. С.П. Толстов жалаң гана туткундар жашап, түркүттөргө дыйканчылык азыктары жана кол өнөрчүлүк буюмдары менен алман төлөгөн

⁶ S.Julien, Documents vol. 3, p.497

⁷ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 29-бет.

⁸ С.Е. Маловдо: “кулдар” жана “күндөр” (Памятники..., 1951-37 б.).

⁹ Ошондо эле, 37-38-беттер.

¹⁰ Ошондо эле, 39-бет

¹¹ С.П. Толстов “gul” деген сөздү “кул (раб)” деп түшүндүрүп келип, “кул ээсинин идеологиясы бул жерде басымдуулук кылып турат” деген тыянак чыгарат (Тирания Абря, 45-бет). Териштирилген тексттердин негизинде муну менен макул болууга болбойт. Алар таянып келген башка тексттер болсо С.Е.Малов тарабынан башкача окулат (Памятники..., 1959, 16-бет (текст), 20-бет, (котормо).

¹² Бул система С.П.Толстов тарабынан өзүнүн жасаган билдирүүсүнө карама-каршы сүрөттөлгөн (Тирания Абря, 46—47-беттер).

¹³ А.П. Окладников, Неолит и бронзовый век Прибайкалье, V гл. “Общественный строй”.

кыштактардын болгондугун көрсөткөн¹⁴. Иш жүзүндө булар жаңы букаралар, алман төлөчүлөр болушкан, ал эми түркүттөр алман төлөөчүлөрдү башкара билишкен. "Сүйшү" алмандар жөнүндө бүдөмүк гана эске салат: "Талап кылынган адамдардын, жылкылардын, алмандардын жана малдын санын жыгачка салынган белгилер боюнча эсептешет"¹⁵. Бирок Моисей Каганкатваци түрк кагандыгында букараларга салык салуунун системасын эң сонун сыпаттап берген: "Түндүктүн ханы бүткүл жер бетинин үшүн алып калтаарытып турган. Ал алтын чайкоону, күмүш, темир эритүүнү жана жезди иштетүүнү мыкты билген кол өнөрчүлөргө байкоочуларды жөнөтүп турган. Ал ошондой эле Кура жана Аракс улуу дарыяларынын балыкчыларынан жана товарларынан салык талап кылган, ошону менен бирге персиялык падышачылыктын адаттагы каттоосу боюнча дидрахманы да талап кылган"¹⁶.

Мына ушул үзүндүдөн көрүнүп тургандай, түркүт хандары Ирандын шахтарына караганда көбүрөөк алман алып турушкан, демек, түркүт хандарынын жана төбөлдөрүнүн байлыгы ар бир жеңип алууларда улам ылдам өсө берген. Мындай дайыма талап тоноого Халханын жана Жуңгариянын телес уруулары, кидандар жана Түштүк Маньчжуриянын хилери, Согдиананын шаар-мамлекеттери, тохаристандык хандыктар, Азиянын дан өрөөнү —Турпан, Урал боюндагы угорлор, Кубан боюндагы утүргурлар, Саян-Алтайдын түштүк капталдарындагы токой уруулары дуушар болуп турушкан. Буларга кошумча катары Кытай же жыл сайын алман төлөп, же кыйраткыч жортуулдарга дуушар болуп, ал эми Иран менен Византиядан тынчтык же союз түзүү үчүн компенсация түрүндө белектер түшүп турган. Албетте, бул байлыктардын бир бөлүгү катардагы жоокерлердин колуна тийген, себеби алардын берилгендигинен улам гана баш ийдирилген элдерди ушунчалык катуу эзүүгө мүмкүн болгон. Бирок кирешелердин басымдуу үлүшүн башкаруучу төбөлдөр, өзгөчө хандардын өздөрү алып турган.

Мына ушундай жол менен топтолгон байлык өтө зор болуш керек. Түрк ханынын византиялык элчилерди шаан-шөкөт менен кабыл алгандыгын сыпаттаган баян Менандрда сакталып калган. "... Алар түштөнүшкөндөн кийин, күнү бою ошол чатырда шапар тээп көңүл ачышчу. Чатыр ар кандай түскө боёлгон жибек кездемелерден жасалган. Алар биздегидей жүзүмдөн ачытылган шараптан башкача шарап ичишчу. Алардын ичкен ичимдиктери өзүнчө бир варвардык ичимдик эле"¹⁷. Экинчи күнү алар [римдиктер] башкача түстөгү жибек менен капталган башка чатырга которулду. Бул жерде ар кандай түрдөгү бутканалар турат. Дизавул [Истеми хан] жалаң алтындан жасалган такта отурду. Бул чатырдын ортосунда алтын идиштер жана суу бүркүгүчтөр бар, челектери да алтындан жасалган. Алар кайрадан тойлошуп, ичкилик үстүндө ар кандай керектүү кептерден козгошуп, анан тарап кетишти. Кийинки күнү алар башка бөлмөгө келишти. Мында тирөөчтөрү алтын жалатылган жыгачтан жасалган, тапчандары да алтындалып, төрт бурчунан алтын куштун (павлиндин) бедиздери тиреп турат. Бөлмөнүн алдындагы чоң короодо узунунан бир канча араба тизилип турат, арабанын ичи көп сандаган күмүшкө, идиштерге жана себеттерге толгон, төрт аяктуулардын күмүштөн жасалган көптөгөн сөлөкөттөрү бар, алар бизде жасалгандагы дан эч кем калбайт. Түрк ханынын байлыгы мына ушунда турат"¹⁸.

¹⁴ С.П. Толстов. Древний Хорезм, 261-бет. Чуваштын "куланай" — алман деген сөзүн салыштырыңыз.

¹⁵ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., 229-бет.

¹⁶ История агван...,131-б.

¹⁷ Кытайдын күрүч арагы (салыштырыңыз: Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 216-бет).

¹⁸ Менандар,378-379-бет.

Албетте, бул байлыктын баары талап-тонолуп алынгандар, бирок жарым дүйнөнүн өкүмдары болуп калган түркүттөрдүн жеңиши кокусунан болгон эмес. Алар жалпы көчмөндүк деңгээлден бир кыйла жогору армияны жана башкаруу системасын түзө алышкан, ошондуктан алар жеңишке татыктуу болушкан деп ишенимдүүлүк менен айтууга болот.

Дубандык-шатылык система¹⁹. Улуу түркүт дөөлөтүнүн ичинде анын айланасында болгондогудан кем эмес радикалдуу өзгөрүштөр болуп өттү. Биринчиден, ал такты мурастаонун тартибинен байкалды.

Жогоруда айтылгандай, Иль-хан Бумындын уулу жана мурасчысы — Кара Ысык хан 553-жылдын башында дүйнөдөн кайткан, ал өз атасынан бар болгону жарым жылдан кийин каза болгон. Анын уулу Шету тактан четтетилген. Бийлик Бумындын экинчи уулу Кушуга өткөн, ал Муган хан деген титулду кабыл алган²⁰. Анын убагында түркүт кагандыгынын тышкы саясий кубаттуулугунун башталышына гана негиз салынбастан, дубандык-шатылык система²¹ орнотулган, мунун аркасында түркүттөрдүн дөөлөтү жүз жылдан ашуун Азиядагы үстөмдүк абалды ээлеп туруп, VI—VII кк. улуу дөөлөттөр менен атаандаша алган.

Бул системанын маани-маңызы төмөндөгүдө болгон. Түркүттөрдүн дөөлөтү «узун найзанын жана курч кылычтын жардамы менен» түзүлгөн. Он жылдын (550—560) ичинде түркүттөр Сары деңизден тартып Волгага чейинки бардык көчмөн урууларды өздөрүнө баш ийдиришкен жана дагы жыйырма жыл экспансияны улантышты. Бирок бул зор аймакты баш ийдирип алуу жетиштүү эмес болгон, аны колдо кармап туруу да керек эле. Түркүттөрдүн аёосуз эзүүчүлүк бийлиги жаңы букаралардын жактыруусуна ээ боло алган жок, натыйжада сепаратисттик тенденциялар бир азга да басылбады. Ашинанын династиясына каршы көтөрүлүштөр дөөлөт кыйраганга чейин ар кайсы жерде чыгып турду.

Муган хандын алдында турган эң курч ички саясий проблемаларынын бири чет-жакадагы жерлердин бөлүнүп кетишине жол бербөө проблемасы болгон. Баш ийип берген уруулар карышкырдын башы тартылган байрактарды көтөргөн чарайналуу атчандар жакын болгондо гана кыңк этпестен туруп беришкен. Жетиштүү аскердик күчкө ээ болгон аким гана кыжырданууларды жана бөлүнүп кетүүлөрдү баса алган. Акимдин колунда бийлик да, аскерлер да болуп, ал эми хандын ордосунан аны зор аралык бөлүп турганда ханга берилгендикти сактап калууга акимдин өзүн эмне мажбурламак? Ырас, акимдикке жакын тууганын дайындоого болот, бирок бул абалды ондой алган эмес, анткени тууган-туушкандардын ортосундагы согуштар дайыма эле болуп турган. Мына ошондуктан дубандык-шатылык система кабыл алынган болучу. Анын идеясы өтө эле

¹⁹ Лестовка — Булгаары теспелеринин түрү; аларды мурас ээлөөнүн өзгөчө тартибине колдонуу Никон летописинде жолугат (теспеде бир таш экинчисинин артынан жылдырылган сыяктуу эле акимдик княздар кезек боюнча улуу княздык такты ээлеп келишкен).

²⁰ Байыркы түрктөрдүн ички тарыхын түшүнүү үчүн хандардын ар биринин өз ("айбанаттык") атынан башка титулу болгондугун белгилей кетүү керек, ал анын ээлеген кызматына жараша өзгөрүп турган. Кээ бир түркүт хандары тарыхта эки же үч ысым менен чыгат, маселен: Шету өз аты (ал Бичуринде Нету деп аталган); Эрфу-хан — анын дөөлөттүн чыгышында акимдик хан болуп тургандагы титулу; каган болуп калгандан кийин ал Илигюйлу Ше Мохэ Шаболо-хан деген титулду алган. Ал кытайлар ага берген Шаболо (каракчы) деген ат менен көбүрөөк белгилүү. Кээ бир хандарда титулдары гана же "айбанаттык" ысымдары гана белгилүү (Lui Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten., S 122). Шету "көтөрүлгөн (бийликке)". Эрфу-түркчө Ер+бег; Илигюйлу Ше Мохэ Шаболо-Иль Күлүгшад Бага Ышбара (түркчө) которгондо "Даңктуу дөөлөттүн шады, кудай колдогон кубаттуу хан" дегенди түшүндүрөт. Ысымдардын жана титулдардын баарын чечмелөөгө мүмкүн болбоду, ошондуктан айрымдары алгачкы түрүндө калтырылды.

²¹ Караңыз: Л.Н. Гумилев, Удельно-лествичная система

жөнөкөй: акимдин жакшы ниети жана жеке сапаты анын ханга берилгендигинин гарантиясы боло албаган соң, анын борбордук бийлик менен кол үзүшүп кетпөөгө кызыгуусун түзүү керек болгон. Дубандык-шатылык система такты мураска алуунун кезектүүлүгүн орноткон. Муган хандын мыйзамына ылайык бийлик хандын баласына эмес инисине мурасталган, ал эми хандын инисинен хандын улуу уулуна өткөн. Хандык такты күтүү менен ханзаадалар дубандыктарды башкарып турушкан.

568-жылы түркүт дөөлөтү төрт дубандыкка, ал эми 576-жылы сегиз дубандыкка бөлүнгөн. Бул дубандыктарды Батыш Европадагы феодалдорго окшоштуруу туура боло койбос. Көбүнчө бул жерде көбүрөөк же азыраак белгилүү райондун аскер башчысына баш ийүү менен аскердик күчтөрдүн бөлүнүшү болгон. Жогорку ханды Менандр Арсила деп атайт²². Бул түрктүн Арслан деген атынын бурмаланганы экендигин оңой эле байкоого болот. Биз Муган хан 572-жылы өлгөндүгүн, жаңы мыйзамга ылайык такка анын бир тууганы Тобо хан²³ отургандыгын билген соң, Арслан — бул Тобо хандын өз ("айбанаттык") аты деп божомолдоого болот.

Тобо хан 572-жылы өзүнүн агасынын уулу Шетуга чыгыш жактан, инисине батыш жактан дубандыктарды бөлүп берген. Иниси көп убакыт өтпөй дүйнөдөн кайтып, дубанын Бөрү хан деген титул алып жүргөн өз уулуна калтырган²⁴. Муган хандын уулу Торэмендин²⁵ түндүк жакта²⁶, балким кыргыздар менен чиктердин жеринде ордосу болгон. Жаңыдан эле каза болгон Истеминин балдарынын да дубандары болгон: Кара-Чурииндики²⁷ — Жети-Сууда жана Түрксанфтыкы — төмөнкү Волгада жана Уралда болгон²⁸. Улуу хандын ордосу Алтайдын аймагында, түркүттөрдүн илгертеден берки жерлеринде болгон, ал эми калган эки дубан, кыязы, анын уулдары Амракка²⁹ жана Тегин-Шадга³⁰ таандык болсо керек.

Мындай дубандардын өтө татаал жана чаташкан системасында шатылык так мурастоо жөнүндө мыйзам алгачкы мезгилде оң роль ойногон. Эки жолу жашы жете элек ханзааданын такка отурушуна жол берилген эмес, себеби алар бул дөөлөттү оор абалга калтырышы мүмкүн эле. Бийлик дайыма тажрыйбалуу адамдардын колунда кала берген. Дубандык хандар эртедир-кечтир жогорку бийликти алам деген үмүт менен дүрбөлөң салып, араздашууларды баштаган эмес. Ошентип дөөлөт бардык багыттар боюнча кеңейе берген. Кыязы, түкүмдары менен V к. Ашинанын хандарынын ата-бабалары ымалалашып турган II к. түштүк хуннулардын³¹ такты мураска алуу тартиби дубандардын системасы үчүн үлгү болсо керек, бирок анын мааниси жана колдонулушу башкача. Булактар VI к.

²² Менандр, 374,418-беттер.

²³ Түркчө Табак-хан, т.а. табак көтөргөн хан. Бул буддалык кечил катары патра (садага чогултуу үчүн идиш) көтөрүп кыдырып баскан анын буддалык кызыгуусуна кыйытылып айтылган сөз.

²⁴ Б у р и — карышкыр. Бул ханды Менандр Бо-хан деп атаган. Ал 576-жылы Боспорду алганда утургурлардын башында турган, демек, анын ордосу Кубанда болгон деп божомолдоого болот (Менандр, 422-бет; караңыз: Marqwart, Wehrot und Argon, S.150—151).

²⁵ Торэмен — кытайча Далобянь жана грекче Турумдан калыбына келтирилген титулдук түрк ысымы (караңыз: Л.Н. Гумилев, Великая распря..., 88-бет). Мындан тышкары ал Апа (улуу), кытайча—Або, персче — Абруй деген ысымды алып жүргөн (караңыз: ошондо эле).

²⁶ Бул Чжан-сунь Шэн анын акимдигин "түндүк хандыгы" деп атагандыгынан көрүнүп турат.

²⁷ Анын Тардуш-хан (кытайча Дяньгу Датун-хан, грекче Тарду) деген титулу болгон. Кара-Чурин — "чирик, майпар, майып" дегенди билдирген ат.

²⁸ Түндүк Кавказдан алыс эмес, анткени ал византиялык империянын ээликтерине жортуулду жүзөгө ашырган.

²⁹ Кытайча "Аньло", Бичуринде "Яньло" деп ката жазылган.

³⁰ Бичуринде "Дилеча" деп ката жазылган.

³¹ Л.Н. Гумилев. Хунну, 213—214-беттер.

"чоң үй-бүлөнүн" болушу жөнүндө бизге маалымат бербейт жана бул тартип түркүттөр үчүн жаңы экендигин айкын көрсөтөт. Кандай да болсо анын натыйжалары түрк кагандыгынын тарыхына оң жагынан, ошондой эле терс жагынан да таасирин тийгизбей коё албады.

Иш жүзүндө системанын толук ойлоштуруп түзүлгөндүгүнө жана калыптангандыгына карабастан түркүттөрдүн коому бекем боло алган эмес, анткени жалпы элдик таламдар канааттандырылганына карабастан аскердик төбөлдөр бөлүнүп чыга башташты. Бул өзүнчөлүк өндүргүч күчтөрүнүн деңгээлинин төмөндөгү жана уруулук тиричиликтин сакталып калышына көмөк көрсөткөн көчмөн мал чарбасынын шарттары менен түшүндүрүлөт³².

Түркүттөрдүн ички араздашууларын изилдөөдө биз катардагы кошуундардын Ашинанын хандык династиясына каршы көтөрүлүш чыгарышынын бир да учуруна түш келе албадык. Бардык көтөрүлүштөрдүн башында ханзаадалар же хан тукумунан чыккандар турган.

Түркүттөр бүтүндөй жоокер эл болгон соң, алардын баары Ашина тукумунан чыккан бул же тигил хандын кошуундарында болушкан. Хандар өз жоокерлеринин маанайы менен эсептенгүүгө тийиш болгон, анткени жоокерлер алардын бирден-бир таянычы жана коргоочусу эле. Демек, жоокерлер өз ханын өздөрүнүн таламдарына ылайык иштөөгө мажбур кыла алышкан, же болбосо аны таштап кетишкен. Бирок дөөлөттүн ичинде кагылышуулар болбой коймок эмес. Арийне, жоокерлердин төбөлдөргө каршы күрөшүнүн ордуна жалпы кызыкчылыктары гана эмес, уруулук биримдиги менен да өз ара байланыштуу болгон жоокерлерден жана төбөлдөрдөн турган айрым топтордун ортосундагы күрөш келип чыккан. Мындай жагдайда түркүттөр үчүн династияны кулатуунун эч мааниси деле болгон эмес, анткени ар кандай кыймылга башчылык кылгыдай ханзааданы табуу оңой эле иш болчу. Ошону менен бирге тышкы коркунуч да болгон: бир жагынан, Кытай чабуулга өтүүгө дайыма даяр турган, экинчи жактан, телес уруулары көтөрүлүш чыгаруунун мүмкүнчүлүгүн гана күтүп турушкан. Оор кырдаал түркүттөрдү баш кошууга мажбурлап турган, ошондуктан катардагы жоокерлердин хандарга жана шаддарга каршы бир да көтөрүлүшү болгон эмес.

Бирок кагандыктын тагдыры чечилген эле. Окуяларды баяндоонун алдында тегерегинде (Кытай, Гаочан, Согду, Иран) күчтүү, өнүккөн таптык мамлекеттер болгон мезгилде түркүттөрдүн коомунда таптар түзүлө баштаганын көрсөтө кетүү зарыл. Эрдик менен күчкө каршы куулук жана акча чыккан, ал эми жакшы үйрөтүлгөн жана техникалык жактан жабдылган жалданма аскерлер салгылашууда талаанын чабандестеринен кем калышкан эмес. Кырдаалды эске алуу менен Түрк дөөлөтүнүн кулагандыгына эмес, анын жүз жылдан ашуун жашагандыгына таң калуу керек.

Ордо. Түркүттөрдүн ханзаадаларынын айланасына түркүктөрдөн башка талкаланган жужандардын калдыктары жана кандайдыр бир себептер боюнча туулуп өскөн жерине же Кытай кызматына батпай калган көп сандаган ар түрдүү адамдар топтолгон. Алардын тектери да ар түрдүү болгон, бирок алар өз ара байыркы түрк тилинде сүйлөшкөн, сөздөрүнүн айтылышында гана бир аз айырмачылыктар болгон. Алар "этнос" маанисинде эмес, "демос" түшүнүгүнө жакыныраак мааниде "budun" — элди түзүшкөн, анткени "budun" бектерге (baglar) карама-каршы коюлган. Бул "turk baglar budun" — "түрк бектери жана эл", же болбосо балким "түрк бектеринин эли" жана "turk gara budun" — "кара түрк эли" деген сөздөрдүн контекстинен көрүнүп турат, мында gara budun — масса — эч кандай шылдыңдык мааниси жок түшүнүк; "alti bag budum" — "алты бектин эли", т.а. алты

³² Л.П. Потапов, Ранние формы феодальных отношений..., 28-бет.

бөлүктүн эли дегендик. Мындан "budun" — бул ордонун катардагы тутуму, бектер — акимдик тутум экендиги ушундан көрүнүп турат, ал эми бүткүл система, т.а. бүтүндөй алганда ордо этностук эмес, аскердик- уюмдашуу түшүнүгү. VI к. түркүттөрдүн ордосу урууга ылайык келип, андан кийин дөөлөткө жайылтылган. Ордо үй-бүлөдө жашагандан көрө аскердик турмушту артык көргөн ыктыярдуулар менен толукталып турган.

Ордонун аскер катары адаттагы уюму оң жана сол канаттын болушун камтыйт. Чыгыш канатты түзгөн төлөс жана батыш канатты түзгөн тардуш ушундайлардан болгон. И.Н. Ключинде ³³ "төлөс" жана "тардуш" терминдерин майда-чүйдөсүнөн бери териштирүүдөн кийин аскердик-административдик терминдерди кандайдыр бир белгилүү уруулар менен окшоштуруу жагынан талаш-тартыш ашык болуп саналат.

Е.Прицак "будун" деген терминди улустун бөлүнүшү катары түшүнөт жана аны байыркы моңголдук "ирген" деген термин менен салыштырат ³⁴. Бирок бектерди будунга жогоруда келтирилгендей карама-каршы коюу гана эмес, А.Н. Кононовдун "ирген" деген терминди териштирүүсү ер (эркек) + кин (көпчүлүктүн аффикси) ³⁵ "еркин-ирген" (сөзмө-сөз которгондо "эркектердин тобу") деген термин өз алдынча түшүнүк экендигин, ал эми "будун" релятивдик түшүнүк экендигин көрсөтүп отурат, т.а. ханга, бектерге карата будун болот, ал эми эл этнос катары кйп ³⁶ деп аталган; Е. Прицактын budun и bugun (сөзмө сөз которгондо "бул эл") деген сөздөрдү салыштырууга жасаган аракети философиялык да, тарыхый да көз караштан алганда ынандырарлык эмес ³⁷.

Уруулук бирдик үчүн өзүнүн "огуз" деген термини болгон, аны Е. Прицак бирде ог (жебе) деген сөздүн айтышынын варианты катары, бирде уруунун негизги уюткусунун тармагы катары түшүнөт. Бул маселени да териштирип көрөлү.

Уруу. Адегенде мамлекеттик мекеме катары колдонулуп келген дубандык-шатылык система бара-бара жекече турмушка да кире баштаган. Ал үй- бүлөлүк мамилелерди калыптандыра баштады — мүлктүн бытырандыланышына бөгөт коюп, чоң үй-бүлөлүк жамааттардын түзүлүшүнө көмөк көрсөтө баштады.

Кагандыктын убагында талаанын калкы өтө байып кеткен. Биринчиден, олжо ар тараптан агылып келип, экинчиден, алман хандардын колунан алардын жан-жөкөрлөрүнө келип түшкөн, үчүнчүдөн, талаадагы бейкуттук жана аягы басылбаган талап-тоноолордун токтотулушу мал чарбасынын өнүгүшүнө жакшы таасирин тийгизген. Байлыкка ээ болуу менен катар ал топтоло баштаган; алар ысырап кылынбастан, өз ара бөлүштүрүлбөстөн, чоң үй-бүлөлөрдө сакталып кала берген. Бул уруулук уюмдашуу болгондо гана болушу мүмкүн эле. Мындай уюмдашуунун үлгүсүн зор өлкөнү биргелешип башкарып келген Ашина уругунун хандары көрсөттү. Ири үй-бүлөлөрдүн башчылары хандарды туурап, өздөрүнүн жакын, ошондой эле алыс тууган-туушкандарын башкара баштады. Үй-бүлөлөр өсүп отуруп урууга айланды, бирок өздөрүнүн аймактык жана уюмдашуу биримдигин сактап калышты. Уруу аксакалдары өздөрүнүн кадыр-баркын пайдаланышып, ал түгүл хандын же идыкуттун титулун алууга жутунушкан.

Акырында кагандыктын урандыларында уйгурлар, карлуктар, дулулар жана нушибилер түзүлдү; чыгышта ушул эле жол боюнча кидандар, ал эми батышта — гуздар жана командар (алар половецтердин өзү) пайда болушту. Уруулардын башкы душманы ордолор болгон, алардын таламдары түп-тамырынан карама-каршы жана элдешкис эле.

³³ И.Н.Ключин, Новые данные

³⁴ O.Pritstak, Stammesnamen..., S. 56.

³⁵ А.Н. Кононов, Опыт анализа..., 100-бет.

³⁶ А.Н. Кононов, ошондо эле, 81-бет; С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 397-бет.

³⁷ Л.Н.Гумилев, Орды и племена..., 19-20-беттер.

Уруу аксакалдарды. өз малдарын, багып; бейтараптык үчүн же жалданмаларды бергендиги үчүн Кытайдан белектерди алууну каалашкан. Ордолордун хандары бүткүл жаштарды аскер кошуундарына тартууну, аларды аскерде кызмат өтөбөгөн букаралардын эсебинен тоюндурүүнү жана согуштук коркутуунун жардамы менен кытайлардан алман түрүндө дыйканчылык азыктарын жана кол өнөрчүлүк буюмдарын тартып алууну каалашкан. Ошентип, компромисс үчүн орун калган эмес.

Коңшулары кысымга алган чакан уруулар (буларды баары бир уруктар менен окшоштурууга болбойт) союздарды түзө баштаган, мындай община үчүн "огуз" деген термин аталыш болуп саналган. Этнонимдер катары токуз-огуздар=9 огуз (община) — уйгурлар жана үч-огуз=3 огуз=карлуктар мына ушундан келип чыккан. Тиби боюнча окшош болсо да дулулардын жана нушибилердин союздары огуздар деп аталган эмес, мунун себеби алар башкача кырдаалда — табигый түрдө эмес, түркүттөрдүн ханынын манифести боюнча келип чыккан. Ошондуктан алар будун бойдон кала беришти жана *on og budun* — он ок эл деп аталып калган. "Будун" жана "огуз" терминдеринин ортосундагы катыш төмөндөгүдөн келип чыгат: түрктөр багындырган уйгурлар аларга карата будун болуп калышкан, бирок өзүнүн ички түзүлүшүн сактап калуу менен огуздар болуп кала беришкен. Ошондуктан Билге хан "Токуз-огуз эли менин өз элим болгон"³⁸ деп айтууга толук негизи болгон, т.а. токуз-огуздар ага — тардуштардын шадусуна карата будун болгон; демек, алар ага түздөн-түз баш ийишкен.

"Огуз" терминин ушул сыяктуу түшүнүүгө А.Н. Кононов бул маселеге тийиштүү бүткүл адабиятты сын көз менен изилдөөгө таянуунун натыйжасында келген. "Огуз деген этностук жыйынды аттын түпкү негизи *og*—"урук, уруу" болуп саналат, ал өз кезегинде эски түркчө "оу" — "эне" деген сөз менен түздөн-түз байланышта турат, ушул эле негизден "оуул" — "тукум, уул" жана «оууш» — "урукташ" деген сөздөр келип чыгат".

Мына ошентип, "огуз" деген сөз адегенде жөн эле "уруу", "уруулардын бирикмеси" дегенди түшүндүрүшү мүмкүн, ал кийинчерээк зарыл детерминатив катары белгилүү учурларда аныктама алган жыйынды мааниси бар этностук атка айланып кеткен: токуз-огуз — "тогуз (ар башка) уруу", үч огуз — "үч (ар башка) уруу"³⁹.

Кийинчерээк "огуз" деген термин ("будун" деген термин сыяктуу эле) өз маанисин жоготуп, түркмөндөрдүн легендарлуу ата-бабасы — мусулман пайгамбарларынын катарына киргизилген Огуз хандын атына айланып кеткен⁴⁰.

Окуялардын жүрүшүнүн сунуш кылынып жаткан түшүндүрүлүшүнүн пайдасына негизги жүйө IV—V кк. гаогюйлардын — дилилердин уруктук бөлүктөрүнүн жана VII—VIII кк. телестердин уруулук бөлүктөрүнүн аттарына окшош эместиги болуп саналат. Телестердин шексиз ата-бабалары болгон гаогюйлар⁴¹ 12 патриархалдык урууга бөлүнгөн, ал эми алардын тукумдары телестер 15 урууну түзгөн: Юаньгэ (уйгурлар), сеяньто (сирлерден жана янтолордон курулган уруубу?), Киби, Дубо (тубалар) Гулиган (курыкандар, якуттардын ата-бабалары), Доланьгэ (төлөнгүттөр) Бугу, Байегу—Байырку, Тунло—тонгра, Хун, Сыгье, Хусье, Хигье, Адье (эдиздер) Байси⁴². Дабо менен окшоштурууга мүмкүн болгон тубаларлардан башкасынын баарын салыштырууга болбойт. Туушкандыктын уруктук патриархалдык системасы бузулушу жана эски уруктардын ордуна жаңы бирикмелер келип чыгышы ушундай деп айтууга негиз болушу мүмкүн. Түркүттөр 100 жыл бою телестерди багындырып турушкан жана "алардын күчү

³⁸ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 42-бет.

³⁹ А.Н. Кононов, Родословная турктен, 84-бет. Толук өмүр баяны келтирилген.

⁴⁰ Абул Гази, Родословная история о татарах; АН. Кононов, Родословная турктен.

⁴¹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 214-бет.

⁴² Ошондо эле, 301-бет.

менен түндүктүн чөлдөрүндө баатырдык кылышкандыгы"⁴³ мындай кайра түзүүлөр үчүн жүйөлүү себеп болгон. Демек, телестер будун болушкан жана ордонун системасына жана анын толис-тардуш канаттарына кирген. Мына ошондо турмуштун жаңы шарттарына жооп бербей калган уруктук система аймактык-чарбалык бирикмелер — уруулар менен алмаштырыша баштады деп ойлоого болот. Бул өзгөрүш гаогүй уругун — син— фамилиясы, ал эми телес уруусун — бу (Бичуриндин котормосунда — "муун") деп атаган кытайлар тарабынан белгиленген.

Ошентип, Ашина династиясынын кагандыгынын социалдык структурасынын негизги мүнөздүү белгиси аскердик жана уруулук түзүлүштү айкалыштыруу болгон. Түркүттөр мындай айкалышты иш жүзүнө ашырган Орто Азиянын биринчи көчмөн эли болгон. Алар муну өздөрү түшүнүшкөн жана өз дөөлөтүн "түбөлүк эл" деп аташкан, муну менен телестердин уруулук союздары жана жужандардын жырткычтык ордосунун чарба жүргүзүшү менен салыштырганда туруктуулугун баса көрсөтүшкөн.

"Эль|иль" деген сөз ар түрдүү окумуштуулар тарабынан ар башка которулат жана түшүндүрүлөт (бирок бул жөнүндө кийин сөз болот). Бул түшүнүктөгү эң башкы нерсе — кандайдыр бир үстөмдүк кылган уруу болуп саналган ордо менен бейкуттукта жанаша жашоого аргасыз болгон жеңилген уруулардын болушу.

Бышып жетилген саясий милдеттердин соңку бүтүмү болбосо да, түрк түзгөн социалдык-саясий система VI к. үчүн эң мыктысы болгон: ал түркүттөрдүн талаада басымдуулук кылышын бир канча муунга камсыз кылган жана ошонун эле өзү (мындан аркы баяндоолордон билинет) алардын кыйрап жок болушуна шарт түзгөн.

Өнүгүү стадиясы. Түрк кагандыгына кирген көчмөн уруулардын коомдук өнүгүшүнүн стадиясы жөнүндө маселе өтө татаал жана бир жагынан, түркүттөрдүн жана, экини жагынан, аларга баш ийген көп сандаган уруулардын ортосунда так бөлүштүрүүнү жүргүзбөсөк, ал түгүл божомолдоп чечүү да мүмкүн эмес. Ошондой эле 110 жыл бою өзүнүн өз алдынча өкүм сүрүшүндө кагандык бир кыйла эволюцияны жасап өттү жана VII к. түркүттүк коомдогу ички мамилелер VI к. өз ара мамилелерден өтө айырмаланган.

А.Н. Бернштам байыркы түрктөрдүн коомдук түзүлүшү "эң жөнөкөй феодалдык мамилелердин түзүлүшүнүн эрте формасы болуп саналат"⁴⁴ деген корутундуга келген. Мындай деп ырастоо чыныгы маалыматтарга, ошондой эле жапайылыктын жогорку тепкичинде аскердик демократиянын калыптанышы боюнча Ф.Энгельстин бир мааниде айткандарына да карама-каршы келет. Ф.Энгельс мындай деп жазган: "Жогорку тепкич. Темир кенин эритүүдөн башталат жана тамга жазуусун ойлоп чыгаруунун жана аны оозеки чыгармачылыкты жазып алуу үчүн колдонуунун натыйжасында цивилизацияга өтөт. Жогоруда айтылгандай, өз алдынча басылып өткөн бул тепкич чыгыш жарым шарда гана мурунку тепкичтердин баарын бирге кошуп алгандагы караганда өндүрүш жагынан ийгиликтерге бир кыйла бай. Ага баатырдык доордун гректери, Рим негизделердин алдындагы италиялык уруулар, Тациттин германдары, викингдердин мезгилиндеги норманндар таандык"⁴⁵. Жогоруда баяндалгандын баары түркүттөрдү ушул тепкичке кошууга негиз берет.

Жапайылыктын жогорку тепкичин мүнөздөп келип, Энгельс анын төмөндөгүдөй белгилерин белгилейт. "Бардык маданияттуу элдер өзүнүн баатырдык доорун — темир кылычтын доорун башынан өткөрөт"⁴⁶. Муну темирди эритүүнү жана иштетүүнү

⁴³ Ошондо эле.

⁴⁴ А.Н. Бернштам, Социально-экономической строй..., 145-бет.

⁴⁵ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, 32-бет.

⁴⁶ Ошондо эле, 162-бет

колдонгон түркүттөргө да таандык кылууга болот. "Байлык ылдам өсө берди, бирок айрым гана адамдардын байлыгы катары өскөн"⁴⁷. Ошентип, бул көрүнүштү биз сыпаттап өттүк. "Кулчулук... эми коомдук системанын олуттуу тутумдук бөлүгү боло баштады"⁴⁸. Түркүттөрдөгү кулчулук өнүгүүнүн дал ушул стадиясын башынан өткөрүп жаткан⁴⁹.

"Айдоо жерлери айрым үй-бүлөлөргө — адегенде убактылуу, андан кийин түбөлүккө пайдаланууга берилет. Анын жеке менчикке толук өтүшү бара- бара жана түгөйлөш никенин моногамияга өтүшү менен катар жүзөгө ашырылган. Айрым үй-бүлө коомдун чарбалык бирдиги болуп калат"⁵⁰. Ошентип бул өтмө доорду биз түркүт коомунан да байкайбыз.

Эң акырында, бийлик институту: "Элдин аскердик колбашы — rex, basileus thiudans"⁵¹ зарыл, туруктуу кызмат адамы болуп калган... Согуш жана согуш үчүн уюм эми элдик жашоо-турмуштун туруктуу иш-аракети болуп калат. Мурда кол салгандыгы үчүн өч алуу максатында же жетиштүү болбой бараткан аймакты кеңейтүү максатында гана жүргүзүлгөн согуш эми талап-тоноп алуу үчүн гана жүргүзүлүп, туруктуу кесип болуп калат"⁵².

Булактар бизге согуштар менен жүрүштөрдүн дал ушундай себептерин кабарлайт, дал согуш үчүн чиновниктердин зор системасы түзүлгөн болучу, алар өздөрүнүн колуна аскердик жана граждандык милдеттерди — ябгулукту, шадылыкты, тутукини жана башкаларды кармап турган, алар мүнөздүү өзгөчөлүгү бар кызматтарды мураска алышкан, муну да Энгельс белгилеп кеткен. "Талап-тоноочулук согуштар жогорку колбашчынын бийлигин, ошондой эле ага баш ийген аскер башчыларынын бийлигин күчөтөт... мурастык падышалык бийликтин жана мурастык төбөлдөрдүн негиздерин түптөйт"⁵³.

Ашина уруусунун дөөлөтү дал ушундай болгон. Ал уруулук түзүлүштү өзүнө камтыган аскердик демократиянын стадиясында турган жана өзү үчүн эксплуатациялоонун объекти катары кызмат кылган өз коңшуларына каршы түздөн-түз багытталган. Антагонисттик карама-каршылык талап-тоноочулардын талап-тонолгондорго карата мамилелеринде жаткан; Ашина дөөлөтү Спартага окшошуп кеткен, бирок көп эсе күчтүү жана зор эле⁵⁴.

Мындай жырткыч мамлекеттин негизги күчтөрү анын армиясы жана башкаруу системасы болгон, ошондуктан өз көңүлүбүздү мына ушул жакка топтоп көрөлү.

⁴⁷ Ошондо эле, 163-бет.

⁴⁸ Ошондо эле.

⁴⁹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., II т. 300-бет; С.П.Толстов, Древний Хорезм, 261- бет. С.П. Толстовдун байыркы түрктөрдөгү кулчулукка көз караштары толук ынамдуу көрүнөт.

⁵⁰ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, 164-бет

⁵¹ Хан дагы (биз кошо алабыз. — Л.Г.).

⁵² Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, 164-бет.

⁵³ Ошондо эле.

⁵⁴ С.П. Толстовдун ушундай сыпаттоосун жана талдоосун салыштырыңыз (Тирания Аброя; Древний Хорезм, 261-бет).

ТҮРКҮТТӨРДҮН ӨЗҮНДӨ

Аскердик иши. Түркүттөр жалпы тарыхтын майданына чыккан биринчи адистиги темир казып алуу болгон. Алардын легендарлуу ата-бабасы Ашина түндүккө качып барып, "Жужандар үчүн темир казган"¹ 546-жылы жужан хаганы Анахуан түркүттөрдүн жолбашчысын "Менин темир эритүүчү кулум"² деп атап, түркүттөрдүн башкы кесибин баса көрсөткөн.

Археологиялык чалгындоолордун натыйжасында VI—IX кк. түркүт металлургиясынын эстеликтери табышкан. Алтайда темир кенин казып алуунун издери, ушул эле мезгилге таандык болгон тайыз шурфдар жана забойлор табылган. Темир алуунун ыкмасы көрүк үйлөтүү болгон. Темирди калыбына келтирүү анын кычкылтеги менен көмүртектин кычкылтегине химиялык бириктирүү жолу менен крида деп аталган борпоң металл массасын берген. Крица темиринин сапаты азыр да домна темиринен бир кыйла жогору деп эсептелет³.

Жогорку сапаттуу темирден алтайлык темир усталар бир миздүү бычактарды, балталарды, үзөңгүлөрдү, ооздуктарды, канжарларды, салмактуу ийри кылычтарды, найзалардын жана жебелердин учтарын, ошондой эле асма жана тулгага коюла турган эки түрдүү темир казандарды жасашкан⁴. Бул доордо металлдарды казып алуу жана иштетүү азыркы убактагы Тыванын аймагында да жүргүзүлгөн, анын үстүнө жалаң эле темир эмес, алтын, күмүш, калай жана жез да казылып алынган⁵.

Ал убакта Кыргыз кагандыгынын уюткусун түзгөн Хакасияда темирди көп жерден казып алышкан. Дээрлик бардык кызыл карагай токойлорунда байыркы темир эритүүчү жайлардын калдыктары жолугат. Алтайдагыдай эле бул жерде да эмгек куралдары жана согуш шаймандары — кылычтар жана канжарлар, ошондой эле ат жабдыктарынын тетиктери жасалган⁶.

Түркүттөрдүн замандаштарынын — Ангара боюндагы курыкандардын маданияты да мындан кем эмес болгон. Адегенде, 1912—1914-жылдардагы археологиялык казуулардын натыйжасында алар "курумчулук темир устаканалар"⁷ деген наамга ээ болгон, бирок А.П.Окладников булар башкалар эмес эле курыкандар болгондугун далилдеген. Курыкандардын көрүк үйлөтүү жолу менен алган темири 99,45% таза металлдан турган, ошондуктан өтө ийилчээк жана бекем болгон. Алар бычак, жебелердин жана найзалардын учтарын жасашкан, жарылган казандарды жамаачылап ондошкон. Ошону менен бирге курыкандар мал чарбачылыгы менен, талааларды жасалма сугаруу жолу менен дыйканчылык кылып кесиптенишкен⁸.

Тилекке каршы, эрте орто кылымдардагы көчмөндөрдүн тоо-кен иштетүүлөрүнө алиге чейин системалык түрдө изилдөө жүргүзүлгөн эмес. Бирок бизде болгон маалыматтар деле жазуу булактарына ишенүүгө бизди мажбурлайт. Ал булактарда түркүттөр дүйнөлүк тарыхтын майданына Борбордук Азияда биринчи болуп темирди өнөр жайлык казып алууну өздөштүргөн жана ошонун аркасында өзүн Кытайга жана Тибетке

¹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 221-бет.

² Ошондо эле, 228-бет.

³ С.В. Киселев, Древняя история..., 515-бет.

⁴ Ошондо эле, 516—522-беттер.

⁵ Л.Р. Кызласов, Тува..., 75-бет.

⁶ С.В. Киселев, Древняя история..., 574—581-беттер.

⁷ А.П. Окладников, История Якутской ССР, 295-бет.

⁸ Ошондо эле, 296—1297-беттер.

көз каранды эмес эл катары чыккандыгы ырасталган. Анткени бул мезгилге чейин көчмөндөр өздөрүнүн согуш аракеттеринде ийгиликке жетишүү үчүн зарыл болгон темир куралдарды ошол жактардан алып келишчү⁹. Темир көчмөндөргө мурда деле белгилүү болгон, бирок түркүттөр гана аны массалык түрдө колдонууга киргизген. Земарх ага сатуу үчүн темирди сунуш кылган түркүттөрдү көрүп өтө таң калган жана аны адаштыруу үчүн муну атайын жасап жатат деп шектенген: "Анткени адатта аларда темир табуу кыйын деп айтышат"¹⁰.

Металлургиянын өнүгүшү түркүт хандарына өз армиясын кайра куралдандырууга жана соот кийген атчандардан тандалмалуу сокку уруучу бөлүктөрдү — кытай булактары боюнча фулилерди (т.а. "бөрүлөрдү" — өздөрүнүн канчык карышкырдан мифтик келип чыгышынан улам ушундай деп аталган) түзүүгө мүмкүндүк берген. Алардын куралдарында мүйүз жаалар, чопкуттар, найзалар, кылычтар жана кош миздүү оор кылычтар болгон¹¹. Жазуу булактарынын бул кыскача маалыматтары, тилекке жараша, археологиялык материалдар менен толукталышы мүмкүн.

Эрмитажда түркүттөрдүн гвардиячыларынын сүрөтүн келтирген чопо бедиздер сакталып турат¹². Бул бедиздер бир кыйла кеч мезгил менен (VII к. акыры же VIII к. башы) белгиленгендигине карабастан, аларда тартылган курал-жарак буюмдары VI к. акырынан тартып олуттуу деле өзгөрүүлөргө дуушар болгон эмес деп ойлоого болот, анткени бул мезгилдин ичинде маданий салтында өзгөрүүлөр болгон жок. Бедиздер Турпанга жакын жердеги (Туюк Мазар, Туюк коктусундагы көрүстөн) кытай ак сөөгүнүн көрүндө сакталып калган. Ушул эле сыяктуу табылгалар А. Стейн тарабынан Турпанга жакын жердеги Астана кыштагында жасалган¹³. Жөө аскерлер жана атчандар атчан жүрүүгө ыңгайлаштырылып бирдей кийинтилген. Мунун өзү түркүктөрдө жөө аскерлер аскерлердин өзгөчө түрү катары болбогондугун көрсөтүп отурат. Жоо кийимдери баш кийимден жана сооттон турат, анын үстүнө биринчиси азыркы убактагы казактардын малакайына окшоп кетет, ал металл каңылтырлар менен капталып, күрөң-кызыл көрпө менен кыйылган. Жоокерлер ээкке чейин жеткен бийик жакалуу чапандарды кийишкен. Чапаны тизесинин ортосуна чейин жетип, оң жакка топчуланып, сол өңүрү үстүндө болуп калат. Чапандын үстүнөн металл каңылтырлардан чопкут кийип, ал күрөң-кызыл кыйма менен кооздолгон. Чопкуту тизесине чейин жетип, ичке кур менен курчалган, жеңи кыска, чыканактан жогору. Аны, кыязы, баштан ылдый кийишсе керек. Бул чопкут сарматтардын катафрактна окшош жана соот-чопкуттуу атчандар үчүн мүнөздүү. Бул сыяктуу сооттор Тибетте жакынкы убакка чейин эле колдонулуп келген. Мында каңылтырлар өз ара кайыш менен бириктирилген. Бир кыйла эрте мезгилде куралдардын мындай түрү өтө кеңири таралып, бир кыйла өркүндөтүлгөн, жеңил жана бекем соот көйнөк сүрүп чыкканга чейин кеңири таркаган деп божомолдоого болот¹⁴. Жоокерлер кара темгил тактары бар жаргак шым (илбирстин терисинен тигилсе керек) кийишкен. Өтүктөрү кара, жумшак, кыязы, кийизден болуш керек, биздин учурга чейин эле Тибетте жана Чыгыш Түркстанда кийип жүргөн өтүктөргө окшошуп кетет. Бул кийимдин тибеттик кийимге окшоштугуна карабастан, биз дагы бир айырмачылыкты — Тибет үчүн мүнөздүү болгон бел курдун салаңдаган чачыласынын жоктугун байкайбыз.

⁹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., II т. 172-бет.

¹⁰ Менандр, 376-бет.

¹¹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., II т. 229-бет

¹² Л.Н. Гумилев. Статуэтки воинов..

¹³ А. Stein, Innermost Asia, II т, 614-бет.

¹⁴ Караңыз: J,R.Aspelin, Types des peuples..., p.13 (аскадагы сүрөт жарыяланган).

Куралдын сүрөтү жөө жоокердин бедизинде гана сакталып калган. Бул атчан салгылашуу үчүн гана жарактуу узун найза.

Бедиздерге караганда түркүттөрдүн аттары бийик бойлуу, кең сооруну, ичке буттуу, кыска моюнду жана чоң баштуу болгон. Жалдарынын таралгандыгы жана тегиз кыркылгандыгы жакшылап багылгандыгын баса көрсөтүп турат. Бул жылкылардын монголдук жылкылар менен эч кандай жалпылыгы жок, бирок Саманиддер доорундагы аттардын келбетине жана өзгөчө Хэнаниден табылган бизге өтө окшош¹⁵.

Ат жабдыктары өзгөчө көңүлдү бурат. Көрпөчө салынбаган жазы ээр, ээрдин башы жапыз, эки кара тердиктин үстүнө салынат, мында астыңкы тердик ак кийиз менен кыйылган. Ээри акчыл сары, кыязы жыгачтан жасалса керек, тегерек үзөңгү, куюшкан, көмөлдүрүк жана беш куржун менен жабдылган; азыркы убактагы ээрлерден айырмаланып, омурудон аттын аркасы аркылуу ээрдин алдынан узун шилия кетет. Кыязы, бул тоодон ылдый түшкөндө керек болсо керек. Ат жабдыктары ак тегерек каңылтырлар менен, балким күмүштөр, көмөлдүрүккө, куюшканга жана жүгөнгө тагылган жүрөк түспөлдүү саргыч же күрөң чачылар менен кооздолгон. Аттарынын ооздуктары жок, ушунун өзү жана кыркылган жалдары алардын атчандардын жакшы тапталган жана үйрөтүлгөн аттары катары жакшы пикир туудурат. Арийне, атчандар аргымактарын жанындай жакшы көрүшчү жана оор учурларда аттарына гана ишенишчү. Атчандар ээрге бир аз кыйшайып отурат (казак-орустарча), мунун өзү алар өмүрүнүн көпчүлүк бөлүгүн ээрде өткөргөндүгүн көрсөтүп турат. Көчмөндөрдүн азыркы убактысынан айырмаланып үзөңгүлөрү узун коё берилген. Мындай болушу ээрге минүүдө ылайыктуу болгон деп божомолдоого мажбурлайт: үзөңгү кыска болгондо жаа атууга жана аркан ыргытууга ыңгайлуу, анткени тизелеп турган жоокердин бут булчуңдары титирөөнү амортизациялап турат, ал эми үзөңгү узун болгондо ал атты тизелери менен кыпчып, кылыч чабууда же узун найза менен саюуда бекем кармана алат. Куржундарынын өтө көп санда болушу атчандар узак жол жүрүүгө жана олжо алууга эсептелген деп болжоого болот, т.а. булар гарнизондук эмес, талаа аскерлери болгон.

Ошентип, түркүттөрдүн гвардиясы өздөрүнөн мурункулар сыяктуу талаада эле эмес, тоолордо да аракеттенүүгө ыңгайлашкан оор жарактуу туруктуу атчандар болгон. Албетте, аларга талаа уйгурлары тең келе алган эмес, алар жөнүндө кытайлар бир кыйла шылдыңдоо менен мындай дешкен: "Салгылашууларда катарга тизилишпейт, башкы отряддары бөлүнүп чыгып, каптап киришет. Бир убакта чабуулга кирип, кайра артка чегинип, тыным албай салгылаша алышпайт"¹⁶. Түркүттөрдүн чарайналуу атчандары кытайлардын жөө найзачылары үчүн да, ирандыктардын атчан жаачылары үчүн да татыктуу душман болуп чыккан. Бирок ал жөнүндө төмөн жакта кеп болот.

Турпандык бедиздерден тышкары түркүт жоокерлеринин сөлөкөттөрү Сулекадагы (жогорку Эне-Сай) аскага тартылган сүрөттөрдө бар¹⁷. Атчан, мүйүз жаа менен куралданган, муну мүнөздүү ийрилиши боюнча аныктоого болот. Дагы бир сүрөт андан бетер кызыктуу: "... мойнунан белине чейин калканчтуу брон кийген, чыканагына чейин жеңдери бар, көкүрөгүндө тегерек калканы, курунда кылыч жана саадагы жана оң колунда шалк этмеси бар оор куралдуу атчан кичинекей желекче менен кооздолгон найзасын тизелеп отуруп атып жаткан жаачыга, т.а. саяндык токой-тоолук адамга багыттап турат"¹⁸. Бирок чарайналуу атчандардан тышкары түркүттөрдө жеңил куралданган атчан аткычтар болгон, алар багындырылган элдердин арасынан чогултулган. Коло алкакчадагы

¹⁵ B. Laufer Chinese clay figures, pp. 313—314.

¹⁶ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 215-бет.

¹⁷ J.R. Aspelin, Types des peuples..., p.11, 7-сүрөт

¹⁸ J.R. Aspelin, Types des peuples..., p.12; H. Appeltgren-Kivalo, Alt-altaische Kunstdenkmäler, S.17.

мындай жоокердин сүрөтүн С.В. Киселев 1939-жылы Копён кыштагынын жанындагы казууларда тапкан. "Атчан, баш кийимсиз. Анын узун чачтары шамалга сеңселип турат, чачтары желкесине жип менен байланган. Чолок чапанын кур менен курчап алган. Өтүктөрү жумшак, такасы жок. Оң жак капталында төмөн карай кеңейип кеткен саадак илинип турат. Жаасы татаал, М тамгасына окшош. Аты талаа тукумунан, кең көкүрөктүү, жалдары кыркылып, куйруктары түйүлгөн. Ээр-токуму толук; ээри катуу, ээрдин алдыңкы башы иймек; ээрдин астында жээктелген тердик бар. Көмөлдүрүгүнө жана куюшканына чачылар илинген; үзөңгүлөрү жазы, ийри түрдө; чыйратылган тизгини жана чылбыры бар жүгөн. Ээрдин артында эки жагында тең куржундар илинип турат"¹⁹. Каңылтыр VII к. экендиги так белгиленген.

Мына ошентип, археологиялык материал жазуу булактарынын кемчилигин толтурган. Алардын тез ийгиликке жетиши түркүттөрдө чарайналуу атчандардын болушу менен түшүндүрүлөт. Түркүттөргө чейинки мезгилде салгылашууларды атчан жаа аткычтар чечип келген; чарайналуу пайда болушу алардын маанисин дээрлик жоготкон. Жекеме-жеке салгылашууда жеңил куралданган душманга караганда түркүттөрдүн оор куралдуу атчандары дайыма артыкчылыкка ээ болгон. Анын үстүнө түркүттөр атчандар катарын киргизишкен. Бирок талаа согушундагы эң мыкты түркүт армиясы шаарларды камалоого таптакыр жараган эмес. Анткени жөө калган чарайналуу жоокердин согушка жарамдуулугу азыраак болгон. Шаар дубалдары түркүт дөөлөтүнүн жайылышына чек койдү жана Кытай менен Ирандын көз каранды эместигин сактап калды, бирок талаага келгенде узак мезгилге чейин түркүттөрдүн атчандарына теңдештер болгон эмес.

Бейкуттук кесиптер. Түркүттөрдүн башкы кесиби (согуш иштеринен кийин) көчмөн мал чарбачылык болгон; ири кайберендерге аңчылык кылуу да зор роль ойногон²⁰, ал мезгилде кайберендер талаада жайнап жүргөн. Азыр Гоби Алтайы — дээрлик калк жашабаган жарым чөл, бирок ал мезгилде бул жерде кайберендер көп болуп, уруулардын баары тегеректеп келип аңчылык кылышкан²¹. Тегеректеп аңчылык кылуу кайберендерди айдап берүүчүлөрдүн жана аңчылардын атайын ыкмасын талап кылат, мунун өзү түркүттөр үчүн өтө пайдалуу болгон, себеби аңчылык жоокердик эрдиктерге даярдык, өзүнчө бир манёвр болгон. Жолдуу аңчылык көп сандаган эт берген, ал түркүттөрдүн негизги тамагы болгон²², ал түгүл алар согуш убагында да запастарын толуктоо үчүн аңчылык кылып турушкан²³.

Кайберендердин жана бакма малдын терилери кийимге, чатырларды жабууга жумшалган, ошону менен бирге түркүттөр кийиз бышырууну, жүндөн таар согууну билишкен.

Түркүттөрдүн малынын негизги түрү кой болгон, алардын сөөгү түркүттөрдүн мүрзөсүн казганда көп жолугат. Жылкы да жетиштүү санда болуп²⁴, кымызды түркүттөр шарап ордуна ичишкен²⁵. Тоолуу жерлердин шарттарында көчмөн мал чарбачылыгы көп мал багуу үчүн өтө кыйын болгон, ошондуктан көчмөндөр өз койлорун короо-короо кылып бөлүп айдап, ар бир үй-бүлөнүн кыштоо жана жайлоо үчүн белгилүү жери болгон.

¹⁹ Л.А. Евтюхова жана С.В. Киселев, Чаа-тас у села Копены.

²⁰ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 292-бет; . Lui Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten ..S.8.

²¹ Г.Е. Грумм-Гржимайло, Пост пустынь..., 449-бет.

²² Lui Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten ..S 496.

²³ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 292-бет.

²⁴ Аты менен кошо көмүү VI—VIII кк. үчүн мүнөздүү (П.Г. Кызласов, Тува..., 53—57- беттер).

²⁵ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 231-бет; . Lui Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten., S.42.

Ушундай эле абал VI—VIII кк. болгон, мунун өзүн "түруктуу жашаган жери жок, бирок ар биринин өз жер үлүшү бар"²⁶ деген тарыхый булактын кыска, бирок толук ынандыралык тексти ырастап турат.

Бул экономикалык бирдик түгөй үй-бүлө²⁷ болуп саналган айылдык чарба системасы. Экинчиси топтошуп жашоо системасы: анда бир нече үй-бүлө биргелешип көчүп жүрүп, түнкүсүн айылды арабалар жана күзөтчүлөр менен курчап коюшат. Бул эки система кылымдар бою улам бири-бирин алмашып келишкен, ал эми уруулук түзүлүштүн өнүгүшү же бузулушу менен дегеле байланыштуу эмес. "Чжоушуда" айтылгандар "Таншуда" ушундай эле көрсөтүлгөндөр менен ырасталат, анда биз түркүттөр 641-жылы Алашанга көчүп келгендигин окуйбуз, ал жерде "жайыт кенен, жер кыртышы эң сонун, ошондуктан түркүттөр талаш менен бөлүп алышкан"²⁸. 1948-жылы Алтайда мен жүргүзгөн археологиялык чалгындоолор да түркүттөр калтырып кеткен эстеликтер жерди айрым талаалар жана дарыя өрөөндөрү боюнча айыл-айыл болуп топтошуп пайдалануудан башка система болбогондуктан көрсөтүп отурат. Б.Я. Владимирцов топтошуп жашоо системасы коопсуздук талаптарынан улам келип чыккандыгын белгилейт, ошондуктан айылдык система талаада бекем жана күчтүү бийлик талап-тоноолорду жана уруулар аралык согуштарды токтоткон мезгилде болгондугу түшүнүктүү, ал эми түркүт хандарынын бийлиги дал ушундай бийик болгон. Ушул көз караштан алганда айылдык көчүп жүрүүнүн жана жерди жекече пайдалануунун болушу дегеле мүмкүн эместигин көрсөтөт.

Биздин мезгилде да үй-бүлөлөрдүн көчүп жүрүшү белгилүү аймактар менен чектелген. Маселен, Теңир-Тоодогу ар бир өрөөн белгилүү бир үй-бүлөгө таандык болуп, анын башчысы сырттан келгендерди "өз" өрөөнү аркылуу тоого чыгууга уруксат бербей коё алат. Жерди пайдалануунун бул системасы көчмөн мал чарбачылыктын табиятынын өзүнөн келип чыккан: жайыттардын, эң башкысы суунун чектелүү болушу көчмөндөрдү малын бөлөк-бөлөк жаюуга мажбурлайт, демек, көчмөн чарбачылык жүргүзгөн үй-бүлөлөр да өз-өзүнчө бөлүнө баштайт. Жайыттарды бөлүштүрүү жана чек араларды так сактоо — бул көчмөндөрдү мал сугаруу, жайыттар жана аңчылык жерлер үчүн бир туугандар, боордоштор ортосундагы айыгышкан кагылышуулардан сактап калуунун бирден-бир каражаты болгон. Бирок, албетте, жерди пайдалануунун жогоруда айтылган системасы жеке менчикке эч кандай тийиши жок, анткени жер сатылган да, сатып алынган да эмес.

Турак жай. Тарыхчы башка элдин маданиятынан биз үчүн маанилүү болуп эсептелген, ал эми алар жок болсо ал элди түркөй деп эсептей турган мүнөздүү нерселерди издөөгө умтулган өтө коркунучтуу методологиялык абберациядан качышы керек. Маселен, Европанын жана Алдыңкы Азиянын элдери цивилизациянын тепкичине өтүүдө архитектурасы адамды айран-таң калтырып суктандырган шаарларды курушкан. Түркүттөр болсо үйлөрдү куруп, жемиш бактарын өстүрүшкөн эмес, анткени суук климат жакын жердеги кургак токой жагылып бүтөр замат эле андай шаарларды таштап кетүүгө мажбур кылмак. Бирок таш кепе же жер кепе жылуу, кең кесири жана бир жерден экинчи жерге оңой эле көчүрүлө турган кийиз боз үйлөргө салыштырганда турак жайдын жогорку формасы экендигин эч ким далилдей алган эмес. Жаратылыш менен тыгыз байланыштуу болгон көчмөндөр үчүн мындай боз үйдөгү турмуш өзүнүн каалагандыгы эмес,

²⁶ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 230-бет; Lui Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten ...*, S.10.

²⁷ Бизде түркүттөрдүн үй-бүлөсүндө XIX к. казактардын үй-бүлөсүнөн аялдарга зор урмат көрсөтүүдөн башка кандайдыр бир айырмасы болгон деп божомолдоого эч кандай негиздер жок.

²⁸ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 260-бет

зарылчылык болгон. Жайкысын талаанын чөбү күйүп, ошондо мал жайлоого — тоо шалбааларына жайылууга тийиш, мындай жайлоолор Теңир-Тоонун, Алтайдын, Хангайдын, Хэнтейдин тоо этектерине жайгашкан. Кышында болсо тоолорго кар калың түшүп, мал кайрадан түздүккө түшөт. Бул жерде кар жука болгондуктан мал анын астынан кургак, кыйла азыктуу чөптү тээп жей алат.

Ушундай турмуш-тиричиликте көчмө турак жай баарынан мыктысы болуп саналат.

Боз үйдүн ыңгайлуулугуна токтолгондо, мен улуу кытай акыны Бо Цзюйиге сөз берейин, ал боз үйгө эң сонун ыр менен сүрөттөмө арнаган. Бул булак Лю Мао-цзай²⁹ тарабынан жарыяланган (төмөндө немисчеден орусчага мааниси боюнча которулган ырдын котормосу келтирилген).

КӨК БОЗ ÜЙ³⁰

Жүн чогултуп кийизи үчүн миң койдон,
Туура эки жүз түндүк жасап беришти,
Суу боюнда талдан кыйып андан соң,
Сомдоп бекем кереге-уук керишти.
Чөп үстүнө жоокер боз үй тиктирди
Түндүк жактын түсү сымал көгүлтүр.
Эми ошол көркөм, жаңы көк боз үй
Ээси менен түштүк жакка келиптир.
Тоо, талаадан алыс менин короомдо
Турат азыр ошол боз үй тигилип.
Болбойт экен дубал, бурчу боз үйдө
Бирок ичи жайлуу, жылуу мемиреп.
Боз үйүмдү бороон уруп кете албайт,
Кийизинен бышырылып басылган
Нөшөрлөгөн жамгыр суусу өтө албайт.
Айлуу түндүн көркүн ачып ажайып,
Көк боз үйүм жакшынакай жарашык.
Жүн кийизди кыроо баспайт түк дагы
Кыш-күрөөдө күн бүркөлсө тунарып.
Жылуулугу жан жыргатып көшүлтүп
Жерге тегиз мамык талпак төшөлгөн.
От боюнда бийчи кыздар бий бийлеп,
Ырчы отурат обон созуп четирээк.
Шарап ичип, кызысам да кээ күнү
Киргим келбей тиги турган там үйгө,
Жатып алам жылуу-жумшак боз үйдө.
Очоктогу алоо жалын ойноктоп,
Оролушат көлөкөсү соймоңдоп.
Кызыл чоктун оттой ысык аптабы
Таң аткыча жылуулукту сактады.
Күүгүмдөгөн түндү жарып түнөргөн,
Түтүн булайт жай созулуп түндүктөн.
Тоңуп калган муз да эрип шарылдайт,
Жазда кирген шаркыратма суусундай.
Жыпар жыттуу гүлдөн жасап көшөгө
Көрсөткөнү чакырсаң да, көшөрө
Эч биринин чыккысы жок боз үйдөн.
Күн көрүшкөн чатыр тигип камыштан

²⁹ Lui Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten ..S.471-472 6.

³⁰ Кок-Кюйме (караңыз: А.Х. Маргулан, Казахская юрта., 9-бет). Которгон А.Б. Элебесова.

Адамдарга жылуу кыш да ызгаардуу.
 Сугун артат кечил дагы боз үйгө,
 Жадагалса окуусунун акысын
 Төлөй албай жүргөн тиги окуучу
 Жашасам дейт жылуу-жумшак боз үйдө.
 Мейманымды тосомун боз үйүмдө,
 Бой жеткенде балдарыма берем деп
 Аяр күтүп урунамын күнүгө.
 Хан сарайы жыгач менен курдурган
 Укмуштантып оймологон, бирок да, —
 Көк боз үйгө жетмек эле ал кайдан!
 Ханзаадалар кооздотуп салдырган
 Сарайларга боз үйүмдү алмашпайм.

Кытай акыны орточо оокаттуу көчмөн жашай алгыдай кадимки турак жайды сүрөттөйт. Хандын боз үйү болсо Влахерн сарайынын жасалгасын көргөн византиялык императордун сарайында иштеген Менандр Протекторду да таң калтырган. Ал алтын тактысы бар чатырды сүрөттөп жазат. Чатыр ушунчалык жеңил болгондуктан аны бир атка жүктөөгө болот. Экинчиси — "жибек жабуулар менен кооздолгон", үчүнчүсү — алтын жалаткан тирөөчтөн туруп, алтын бейиш куштары хандын тагын тиреп турат³¹. Мына ушул ажайып кооздуктар биздин күнгө чейин жеткен эмес; жыгач менен кымбат терилер чирип, алтын менен күмүш жамбыга кайра куюлуп, куралдарды дат басып, эчак чаңга айланган. Бирок кат жүзүндөгү булактар көп кылымдар бою бай жана кайталангыс маданият жөнүндө маалыматтарды бизге жеткирди, ошентип алар аз сандаган археологиялык табылгаларга караганда көбүрөөк ишеничке арзыйт.

Аялдардын абалы. Бөлөк-бөлөк үй-бүлө жүргүзгөн койчулук чарба адатта патриархалдык мамилелерди камтыйт³², калыбы түркүттөр деле башкалардан айырмаланышпаса керек. Куда түшүү демилгеси эркектерге таандык болгон жана "атасы, агалары жана атасы боюнча туугандары өлгөндөн кийин өгөй энелерине, келиндерине жана таежелерине" үйлөнүшкөн³³. Мындай салттарга далилдер бар. Нили хан өлгөндөн кийин анын бир тууганы Поши-тегин так менен кошо агасынын аялын — кытайдын ханышасы Сянь-шини мураска алган. Көчмөн элдерде аялдарын мураска алуунун кош мааниси болгон. Биринчиден, үйгө, тагыраак айтканда, боз үйгө жаңы кызматчы аял келген, ошол убактагы шарттарда бул дайыма пайдалуу болгон. Экинчиден, салт-санаада жесирдин укуктарын коргоо каралган, анткени жаңы күйөөсү аны өз аялы катары коргоого жана камкордук көрүүгө тийиш болгон. Балким, мындай нике дайыма эле чыныгы болбошу мүмкүн, ошондой болсо да жесир тагдырдын зомбулугуна калтырылган эмес.

Аялдарга карата мамиле дайыма сый болгон. Уулу боз үйгө киргенде адегенде энесине, андан кийин атасына жүгүнгөн³⁴. Орхон жазууларында Күл-тегин өлүм коркунучуна кириптер болгон тууган-туушкан аялдар калган ордо коргоп жан аябай салгылашканы жөнүндө зор мактоо менен сыпатталат³⁵. Аялдары укуксуз болгон элдерде, маселен, Гиндикуштун патандарында душмандар аялдарды өлтүрүшкөн эмес.

Аялдарды мураска алуу тууралуу келтирилген текст полигамияны билдирет, бирок бул да түркүт аялын укуксуз кылган эмес. Ал түгүл аялдын абалын көз каранды деп

³¹ Менандр, 377—379-беттер.

³² Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, — К.Маркс, Ф.Энгельс, Сочинения, изд. 2, т.21, 156- ж-а кийинки беттер

³³ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 230-..S.Julien, Documents vol. 3, pp.334-335, Lui Mau-tsay, Die chinesischen Nachrichten ..S.42.

³⁴ L.Wieger, Textes historiques, 1673.

³⁵ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 42—43-беттер.

эсептесек да, анын күйөөсүнө таасирин Табари баса белгилейт, ал "түрктөрдө аялдары аркылуу баарына жетишүүгө болот"³⁶ деп жазган. Энеси боюнча тегине зор маани берилген. Маселен, ханзаада Торэменди тактан четтетүүнүн шылтоосу анын энесинин "тегинин начардыгы" болгон. Бул, албетте, шылтоо, анын саясий душмандарынын айла-амалы болгон, бирок кызыктуу аргумент болгон. Укук жалпысынан аялды өтө катуу коргогон: күйөөсү бар аялды зордуктагандык үчүн өлүм жазасы берилип, кызды азгырган адам ага дароо үйлөнүүгө тийиш болгон³⁷. Зордуктоо, көтөрүлүш чыгаруу, чыккынчылык кылуу, киши өлтүрүү жана тушалган атты уурдап кетүү сыяктуу өтө оор кылмыштар менен бир катарга коюлгандыгы өтө кызыктуу. Тушалуу атты уурдап кеткен адам талаанын шартында өлүмгө тартылган, жөнөкөй эле уурулук кылуу жапа тарткандын пайдасына он эсе айып салуу менен чектелген, ал эми чыр-чатакта адамдын мүчөсүнө зыян келтиргендиги үчүн доого жыгылган.

Эң акырында, дагы бир салт-санаа өтө кызык, ал жөнүндө маалымат бизге чейин жеткендигинин себеби ал Тан доорунда Чанъяндагы музыкалык окуу жайдын студент кыздары түркүктөрдөн алгандыгы болуп саналат. Табиттери окшош кыздар салтанаттуу түрдө өз ара бир туугандык союз түзүшкөн, анын үстүнө анын мүчөлөрүнүн саны 14—15 кызга, эң кеминде 8—9 кызга чейин жеткен. Бул кыздар бири-бирин бир тууган эркек балдар деп эсептешкен, ал эми эгерде жаш улан ал кыздардын кимдир бирөөнө үйлөнсө, ал аялдын атын алып, жолдош кыздары жаңыдан нике кыйгандарга "колуктуга каттоого", т.а. анын күйөөсүнө барып турушкан. Жаш келинчек өзүнүн "бир туугандарына" ичи тардык кылган эмес, бирок башка аял "бир туугандарынын" мүчөлөрү менен мындай байланышта болууга жол берилген эмес³⁸.

Мен бул изилдөөдө түркүктөрдөгү топтук никенин келип чыгышы жөнүндө маселени чечким келген жок, бирок анын болушу VI—VIII кк. аялдардын кемсинтилген абалы жөнүндө маселени жокко чыгарат деп ойлоймун³⁹. Көчмөндүк дүйнөдө аялдардын укуктарын чектөө — кийинки болгон көрүнүш, балким, монголдордон кийинки мезгилде Ортолук Азиянын башына түшкөн жалпы төмөндөө менен байланыштуу болсо керек деген ой келет.

³⁶ Tabari, Zotenberg, II p.302.

³⁷ S.Julien, Documents vol. 3, pp.333.

³⁸ Lui Mau-tsaï, Die chinesischen Nachrichten ..S.468.

³⁹ Исламга чейинки мезгилде түрктөрдө аялдардын жогорку абалы бир канча жолу белгиленген (караңыз: А.Н.Кононов, Родословная туркмен..., 104-бет (бир кыйла кечирээк доор — X—XV кк. боюнча маселенин адабияты келтирилген).

ТҮРКҮТТӨРДҮН ДИНИ

Түркүттөрдүн байыркы дини жөнүндө бизге чейин жеткен негизги маалыматтар кытайдын "Вэйшү" жана "Суйшү" летопистеринде камтылган. Ал маалыматтар бири-бирине өтө карама-каршы жана өзүнүн кыскалыгы боюнча адегенде анча түшүнүктүү эместей көрүнөт.

"Вэйшү" түркүттөрдүн дининин төмөндөгүдөй ырым-жырымдарын белгилейт: "1) Күн чыккан өлкөгө карата жыпар жыттуу чыгыш тараптан ордого (хандын) кирүү; 2) бардык төбөлдөр менен бирге ата-бабалардын үңкүрүнө жыл сайын курмандык алып келүү; 3) бешинчи айдын ортоңку декадасында башкаларды чогултуп, дарыянын боюна теңирдин пирине курмандык чалат; 4) батыштагы Дугинден 500 ли жерде бийик тоо бар, анын чокусунда дарактар да, өсүмдүктөр да жок, ал Бодын-инли деп аталат. Аны которгондо өлкөнүн пири дегенди түшүндүрөт"¹.

50 жыл кийинчерээк (VII к. 30-жылдарында) түзүлгөн "Суйшү" жогоруда санап көрсөтүлгөн маалыматтарды келтирбейт, анын ордуна анда мындай деп айтылган: "Шайтандарга жана арбактарга сыйынышат, жин-перилерге ишенишет"².

Биринчиси ички карама-каршылыктарга жык толгон бул таптакыр эки башка жүйөлөрдү кандайча ыкташтырууга болот? Анда күнгө табынуу (1), ата-бабалардын арбактарына табынуу (2) ата-бабалардын арбактарына табынуудан айырмаланып, "Теңирдин арбагына" табынуу, төбөлдөрдүн эмес, элдин кенчи (3) жана тоого табынуу (4). Кытай булагы маселени дегеле чечпегендигин моюнга алуу керек.

"Суйшүнүн" маалыматтарыда анчалык деле айкын эмес: Кытайдын "ху" деген сөзү эмчи, дарымчы жана жин-пери дегенди түшүндүрөт³. Бул учурда биз ким менен ишибиз болуп жатканын тексттен түшүнүүгө болбойт, түркүттөр сыйынган пирлер эмне экендиги: ата-бабаларынын пири (кормос) же жаратылыштын пири (тос) экендиги деле түшүнүксүз. Мына ушул табышмактуу тексттерди териштирүүгө ушул бап арналган.

Негизги проблеманы биз мындайча түздүк: байыркы түркүттөр эмнеге сыйынышкан жана алардына дини өзөктүү концепцияны түзөбү же ар кандай диний ишенимдердин аралашмасы болуп саналабы, эгерде андай болсо алар кайсылар? Түркүттөрдүн байыркы сыйынуулары жөнүндө сөз кылганда мен аларды алгачкы деп эсептеген ойдон алысмын. Түркүттөрдүн өздөрү V—VI кк. гана ар кандай уруулардан түзүлгөн жана алардын ошол доорго таандык болгон диний ишенимдери аларга замандаш болгон башка диндик системалар сыяктуу эле ошончолук өнүккөн.

Римде акыркы патриций Цетег Боэциевонун "Акылмандуулук менен жубатуу" («Утешение мудростью») дегенин окуган. Константинополдо сириялык арык дербиштер никелик символго халкедондук кошумчалар жөнүндө маанилүү грек календерлер менен талаш-тартыш жүргүзүшкөн. Ктезифондо перс төбөлдөрү эми Ормуздга да, Ариманга да ишенишпей, так менен таажынынын союзун узун найзалар менен кармап турган. Согдулук дыйкандардын сепилдерин аралап дүйнөлүк диндин купкуу үгүтчүлөрү сыйкырчылар кыйнаган Мани пайгамбардын ысмын даңкташкан. Кытайда чачтарын алдырган буддалык кечилдер бул дүйнөнүн оопалуулугу жана жалгандыгы жөнүндө император аялдын кулагынын кужурун алып, конфуцийлик акылмандардын кыжырдануусуна жана адептүү

¹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 230—231-беттер; S.Julien, Documents .., vol. 3, p. 335.

² S.Julien, Documents., vol. 3, p. 353; салыштыр: Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 230—231-беттер.

³ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 270—271-беттер

жүрүш-туруштун жана башкаруунун эрежелери жөнүндө жаркылдаган жибекке кара сыя менен жазылган сөздөрүнө көңүл бурушкан эмес. Кербен жолу Жер Ортолук деңизинен Сары деңизге чейин өткөн, ал жол боюнча чөлдөр жана тоолор аркылуу жибектер жана жыпар жыттуу заттар менен бирге идеялар, системалар, концепциялар агылган. Бул жерлердин ээлери болгон түрктөр бардык өлкөлөрдүн үгүтчүлөрү айткандарды көрбөй да, укпай да коюшту бекен? Сары дарыянын жээгинен чыккан алардын ата-бабалары билимдүү Кытайды, гүлдөгөн Согданы, берекелүү Турпанды талаштырган чыр-чатактар жөнүндө билбей коюшмак беле? Ал эми башка жакта, түндүктө акылман жана токтоо, ошондой эле каны кызуу койчу жоокерлерге таасирин тийгизген Сибир жаткан эле. Мына ушул бардык факторлорду эске албай туруп бизге байыркы түркүттөрдүн дүйнөгө көз карашы жана өзүнүн өнүгүшүндө ал башынан өткөргөн өзгөрүштөр түшүнүксүз болот.

Айрым уруулар эл болуп түзүлгөндө өздөрүнүн диндик системасын кошо ала келишкен, бирок динге ишенүүлөрүнүн элементтери окшош, анан да аларды айкалыштыруу өтө ар түрдүү болгон. Түркүттөрдүн дини деле мындан айырмаланган эмес. Бул жөнүндө төмөндөгүдөй суроо келип чыгат: эмне үчүн төбөлдөр жана эл айрым сыйынышкан? Эл кимге сыйынган? Төбөлдөр кимге сыйынган? Эгер хандын өзү эң жогорку дин кызматчысы болсо жин-перилер ким болгон?

Биринчи суроого жооп берүү оңой, анткени бизге түркүттөрдүн структурасы жана алардын этногенези белгилүү. Түркүттөр тутуму татаал эл болгон. Ашинанын "500 үй-бүлөсү", болочоктогу "төбөлдөр" V к. Ордостон келген жана алардан мурда түрк тилинде сүйлөгөн калк жашап жаткан Алтайдын түштүк беттерине отурукташкан. Эки этностук компонент бир бүтүн болуп бириккен, бирок алардын ортосундагы VII к. чейин кара жана ак сөөккө бөлүнгөн айырмачылык белгилүү даражада байкалат. Бул жөнүндө кызмат орундарынын ак сөөктөр чөйрөсүндө мурас боюнча өтүшү жана "асыл тукумдан чыккан" кыздардын карапайым элден чыккан уландарга турмушка чыгышына тыюу салгандык далилдеп турат.

"Вэйшунун" тексти VI к. таандык, ал кезде мындай бөлүнүү жетиштүү өлчөмдө даана болгон, мына ошондуктан булак төбөлдөр менен карапайым элдин диндик пирлериндеги айырмачылыкты, кийин "Сүйшүгү" кирбей калган айырмачылыкты белгилейт. "Сүйшү" кырсыктуу 630-жылга чейин кытайлардын талаада үстөмдүк кылып келген түркүттөрдүн төбөлдөрү менен гана иши болгон доорду чагылдырат. Ошондуктан "Сүйшунун" көрсөткөндөрү дал төбөлдөргө таандык деп ойлоо керек. Ал маселени биз өз убагында карап көрөбүз.

Эми түркүт элинин диний көз караштарына кайрылып көрөлү.

Асманга — Теңирге — табынуу орхон жазууларында да белгиленген: "Адегенде жогоруда көк асман, ал эми төмөн жакта караңгы жер болгон: алардын ортосунда адам балдары жаралган"; Көк-Теңир — бул материалдык асман эмес, биз көрүп турган кадимки асманга карама-каршы коюлга⁴. "Асман руху" дегенде кытайлар дал Көк-Теңирди түшүнүшкөн деп ойлоо керек. Асманга курмандык чалуу ырым-жырымы ал түгүл XIX к. акырында качилерде белгиленген. Ал Тыгыр Таих деп аталып, койду курмандыкка чалуу, кымыз, сүт, айран жана сорпо атап куюу менен коштолгон коомдук сыйынууда турган. Майрамга жакынкы айылдардан эркектер чогулуп, аялдар жана бакшылар киргизилген эмес. Табынуунун объекти "асман жана күн" болгон⁵. Балким, бул "Вэйшуда" сүрөттөлгөн ырым-жырымдын өзү болуш керек. Эки учурду өзгөчө белгилей кетүү керек: биринчиси — бакшы бул майрамга жиберилген эмес жана экинчиси — курмандык чалуунун максаты

⁴ Д. Банзаров, Черная вера.

⁵ Е.К. Яковлев, Этнографический обзор..., 101—102-беттер.

"жарыктын ырайымына" жетишүүдө болгон. Бул эки кырдаал тең өтө маанилүү. Бакшынын барышына жол бербөө бул пир өлгөндөрдүн арбактарына же хроникалык "илгертеден берки арбактарга" эмес, башка кудайга таандык болгондугун далилдеп отурат: "башкалардын айтканына караганда таихке туш келген бакшы жинди болуп, карышып жатып калат"⁶.

Бул эмне деген кудай? Бул сүрөттөөдөн анын атрибуту жарык болуп санала тургандыгы гана айкын; Мындай көрсөтмө ал пирди бизге белгилүү болгон күн пирлеринин ичинен ошол пирди бөлүп алуу менен догманын бөтөнчөлүгүн баса көрсөтүп турат, мында күн асман телосу (Ра-Гелиос) же чыгармачылыктын шыктандыруучусу жана булагы (Аполлон) катары урматталат. Эгерде дагы бир этнографиялык параллель — нганасандардын "таза алачык" майрамы болбосо баары бир бул пир биз үчүн айкын болбос эле⁷. Кастрен нганасандар азыркы убакта толук түрктөшүп кеткен байыркы саяндык угорлордун жакын туушкандары болгон деген божомолду айткан⁸. Четки Түндүккө сүрүлүп кеткенден кийин алар бакшылык демонолатриянын таасирине дуушар болгондугуна карабастан байыркы пирин сактап калышкан. Алар жылына эки жолу — күзүндө, уюлдук түндөр башталаардын алдында жана январдын акырында — күндүн алгачкы шооласы тоо чокуларында көрүнө баштаганда күн-жарыкка курмандык чалышкан. Албетте, пирдин ырым-жырымдык жагы жогоруда сүрөттөлгөндөн өтө айырмаланат, анткени "таза алачык" майрамын бакшы өткөрөт; нганасандар кеминде бир жарым миң жыл бою жаңы кырдаалда, жаңы коңшулар менен, эң башкысы жаңы аймакта жашагандыгы таасирин тийгизген, ал эми биз төмөн жакта көрүп тургандай, изилденип жаткан пирде аймак биринчи даражадагы роль ойногон. Бирок, тышкы айырмачылыгына карабастан, түркүт элинин, түрктөшүп кеткен миң-өзөндүк угорлордун жана нганасандардын табынуу объекттери бир эле нерсе — күндүн жарыгы экендигин ишенимдүүлүк менен белгилей алабыз. Мына ушуга негизделип, бизди кызыктырып жаткан түркүттөргө эң жакын эл катары нганасандардын теокосмостук элестетүүлөрүн карап чыгууга кайрылууга укугубуз бар. Нганасандык диндин доктринасы — плюралисттик анимизм: адамдарга жасалган бардык жакшылык, тактап айтканда, жакшы санаалаштык нуо термини менен белгиленет; ушул эле термин менен белгилүү образга ээ болбогон, бирок өтө урматталуучу көзгө көрүнгөн асман (түрктөрдүн Теңири менен салыштырыңыз) түшүндүрүлөт. Ааламды жаратуучу N lata nuo (жогоруда айтылган "Аман руху" менен салыштырыңыз); анын кызматкери Кой (күн) жаратылган дүйнөгө жетекчилик кылат; күн нурлары — өсүмдүктөрдүн рухтары күн менен катнаша турган жиптер⁹.

Күн пиринин мындай варианты аны сибирдик бакшылыктын башка түрлөрү менен аралаштырууну жокко чыгаруу үчүн жетиштүү даражада оригиналдуу, муну Л.Я. Штернберг¹⁰ көрсөткөн. Ушул сыяктуу бирден-бир доктрина манихейчиликтен байкалат, бирок бул жерде генетикалык байланыш эмес, шексиз конвергенция орун алган.

Бул дин анимисттик генотеизм катары мүнөздөлүшү мүмкүн, анткени С.А. Токаревин изилдөөсү көрсөткөндөй, ар бир уруунун жалпы элдик улуу кудайынан — жарыктын жана асмандын кудайынан башка "тос" катарындагы рухтардын ичинен, тактап айтканда, өлгөн адамдардын арбактары¹¹ — "кормосалар" менен жалпы эч окшоштугу

⁶ Ошондо эле, 103-бет.

⁷ А.А. Попов, Тавгийцы, 48-бет.

⁸ А.А. Попов, Нганасаны, 11-бет.

⁹ А.А. Попов, Тавгийцы, 48-бет.

¹⁰ Л.Я. Штернберг, Первобытная религия..., 533-бет.

¹¹ Караңыз: СА Токарев, Пережитки родового культа..., 154-бет. Азыркы убактагы алтайлык бакшылар арбактарды экиге бөлөт: тос — түбөлүк жашоонун арбактары жана яадан неме (сөзмө-

болбогон илгертеден бери болуп келген рухтардын ичинен өздөрүнүн колдоочусу, өздөрүнүн уруулук кичинекей кудайы болгон.

Ал түгүл "Теңир рухуна" (Nelatupo менен салыштырыңыз) табынуу бир кыйла метаморфозага дуушар болсо да XX к. башына чейин сакталып калган. Теңир руху персче Кудай деп аталып, кийин бакшылардын рухтарынын эң жогоркусу Ульгенден¹² айырмаланып, христиан кудайына окшошуп кетти. Мына ушуга байланыштуу жер кудайынын пирине — тосторго, "жаратылыштын ээлери" — жергиликтүү алтайлыктардын "Алтайларына" жана келгин ыркыттар менен сойондордун¹³ "Йер-Сусуна" тийип өтүү зарыл.

Йер-су (сөзмө сөз "жер суу") жер тосторунун катарына кирет жана жердин, суунун, өсүмдүктөрдүн д.у.с. "ээлеринин" пирине окшошуп кетет. Нганасандарда жердин ээси Фаннида — чымдын алдында жашаган жана өлүп бараткан адамдарды оозун ачып күтүп турган жамандык алып келүүчү рух. Ага арнап кара бугуну курмандыкка чалышат¹⁴. Йер-су ошондой эле таш боор кудай. Ага боз же жээрде жылкыны курмандыкка чалышат.

Ульгенге бакшылык табынуу менен Йер-су пиринин такыр байланышсыздыгын ыркыттар менен сойондор Ульгенге жана башка бакшылык пантеондун башка рухтарына сыйынбагандыгы көрсөтүп турат¹⁵; бул эки уруу тең — жакында эле Саяндан чыгып келгендер, балким, алардын пири — байыркы алтайлык жана нганасандык дин системаларынын ортосундагы байланыштыруучу звено болсо керек.

Бодын-инли тоолоруна сыйынуунун маңызы жөнүндө маселе Л.П. Потаповдун¹⁶ эмгегинин аркасында түшүндүрүлөт, анда автор уруулук менчиктеги коктуга табынуунун, уруулук пирдин промыселдик пир менен байланышын көрсөткөн. Ар бир уруунун өз "Алтайы" бар, ал уруунун мүчөлөрүн тоюндурат. Бул тоолордун, дарыялардын, көлдөрдүн рухуна эмес, тоолордун, дарыялардын жана көлдөрдүн өздөрүнө табынгандык, т.а. биз бул жерде жаратылышты элестетүү эмес, ага жан киришин байкайбыз¹⁷. Анимисттик дүйнөгө көз караштын бул эң жөнөкөй формасы аниматизм¹⁸ деп аталат.

Ашина ордосуна баш ийген алтай элинин байыркы дининин башкы белгилери мына ушундай. Биз жогоруда көрүп тургандай, "төбөлдөрдүн" негизги пири элдик динге таптакыр жат ата-бабалардын пири болгон. VII к. Алтайга келген түркүттөрдүн тукумдары телестер жана чүй төлөнгүттөрү уруулук анимисттик пирден четте турушат¹⁹.

"Төбөлдөр" үңкүрдө курмандык чалган ата-бабалары кимдер болгондугун аныктоо учун түркүттөрдүн келип чыгышы жөнүндө уламыштуу материалды талдоого кайрылып көрөлү. "Суйшуда" Ашина²⁰ ордосунун келип чыгышы жөнүндө тарыхый справка менен катар негизин миф (23-бетти караңыз) түзгөн уламыш келтирилет. Ашиналар талаага чыгып, өздөрүн жужандардын вассалдары деп тааныган VI к. башына чейин "үңкүрдө" жашашкан.

сөз "түзүлгөн неме") — өлгөндөрдүн арбагы. Диний табынуу тосторго гана берилет, өлгөн адам шайтан деп эсептелет, "ал эми шайтанга сыйынууга болобу?" (алтайлык Кулязин).

¹² А.В. Анохин, Материалы по шаманству..., 18-бет.

¹³ С.А Токарев, Пережитки родового культа..., 158-бет.

¹⁴ А.А Попов, Тавгийцы, 48-бет.

¹⁵ С.А.Токарев, Пережитки родового культа..., 149—157-беттер.

¹⁶ Л.П. Потапов, Культ гор на Аятае.

¹⁷ С.А Токарев, Пережитки родового культа..., 151-бет.

¹⁸ Л.Я. Штернберг, Первобытная религия..., 268-бет.

¹⁹ С.А Токарев, Пережитки родового культа..., 157-бет.

²⁰ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 221-бет.

Канчык карышкыр жашырынып жаткан үңкүрдүн сүрөттөлүшү өтө кызык. Үңкүр "Гаочандан түндүк-батыштагы" тоолордо, т.а. Алтай тоолорунун чок ортосунда болгон. "Тоодо үңкүр бар, ал эми үңкүрдө калың чөп өскөн жана бир канча ли айланада түздүк бар. Үңкүрдүн төрт тарабында тең тоолор жатат"²¹. Кадимки эле тоо өрөөнү "Сүйшүдү" үңкүр деп аталгандыгы кызык. Мындай так эместик бир кыйла таң калыштуу жана бул жерде биз бир уламышта эки мазмундун: мифологиялык мазмундун (канчык карышкырдан туулгандыгы) жана тарыхый мазмундун (түркүттөрдүн бир бөлүгүнүн ата-бабаларынын алтай тоо өрөөндөрүнө качышы) айкалышы деген божомолду туудурат.

Чынында эле тарыхый мазмун мусулман авторлору Рашид-ад-Диндин, Хондемирдин жана Абуль-Газинин чыгармаларында толугу менен келтирилген, мында тоо өрөөнү белгилүү атка — Эркене кун, т.а. тик бет деген атка ээ болгон. Балким биз бул жерде байыркы окуянын чагылдырылышын — 93-жылы талкалангандан кийин Тарбагатай өткөөлдөрү аркылуу түндүк хуннулардын кетип калышын жана алардын бир бөлүгүнүн Аптайдын чектеринде отурукташын айтып жаткандырбыз, ал эми канчык карышкыр кайдан пайда болду? — мына ушул мифологиялык мазмун биз үчүн маанилүү.

Баарыдан мурда теле уруусунун келип чыгышы жөнүндө окшош уламышты белгилей кетүү керек. Бул уламыш боюнча хунну шанүйүнүн теңирге арнаган кыздарынын бири карышкырдан уул төрөп, ал теле урууларынын түпкү бабалары болуп калган²². Бул уруулар Ашина ордосу сыяктуу эле Халхага Сары дарыянын боюнан келген. Биз көрүп тургандай түркүттөрдүн да, телелердин да бир эле, окшош мифологеми бар. Андай болгон соң түпкү бабасы карышкырга карата тотемисттик мамиленин көрсөтүлгөн элементинин бир эле түпкү булагы бар деп божомолдоо табигый иш. Уйгурлар жана Ашина ордосу таза түрдөгү тотемистер болушкан деп ырастоо өтө аша чапкан тобокелчилик болор эле, анткени булактарда карышкырларга карата алардын бөтөнчө мамилеси жөнүндө айтылган эмес, бирок биз бул жерде ошол изилденип жаткан мезгилде жашагандар табынган пирге айланган бул айбанатка байыркы тотемдик сыйынуунун изин байкайбыз. Ошентип, VII к. Алтайда эки диний системанын: сибир элдери менен байланыштуу анимизмдин жана улуу чөлдүн түштүк чет-жакасындагы түрк тилинде жана моңгол тилинде сүйлөгөн көчмөндөрдүн тотемисттик апыртылган түсү кошулган ата-бабаларынын пиринин жанаша жашашкандыгын белгилей кетүүгө болот.

Ошондой эле түркүттөрдүн ата-бабаларына сыйынуусу анын келип чыгышын тактоого мүмкүндүк бергендей бөтөнчөлүгү бар экендигин моюнга алуу керек. Ушуга окшош, майда-чүйдөсүнөн бери туш келген диний ишенимдер эхирит-булагаттарда, т.а. Байкал боюндагы буряттарда байкалат.

Байкал боюндагы буряттар — ырааттуу политеисттер. Алар өздөрүнүн пикири боюнча дүйнөнү башкарган 99 теңирге сыйынышат. Ар бир уруу өзүнүн теңирине табынат. Бирок эң маанилүүсү бурят "бакшысы" (кабыл алынган өтө так эмес терминология боюнча) жардамчы рухтун күчү менен эмес, теңирге табынуу жана ата-бабалардын рухуна ырайым кылуу кайрылуусу менен дарылайт жана жаан жаадырат. Ата-бабалары дегеле жардамчы рухтар катары эмес, ырайымчы жана кудай-теңирдин алдындагы өкүлдөр катары каралат. Ошондой эле "бутлдар" (ири таштар же кокусунан табылган байыркы буюмдар болушу мүмкүн болгон ыйык нерселер) өзүнчө эмес (магиялык тумар катары) жана аларда болгон жаны менен (анимизм) эмес, теңирлердин амири менен — асмандагы жекелештирилген кудайлар менен аракеттенет. Политеизмдин мындай өнүккөн системасы менен тотемизмдин реминисценциясы коштолот: дин кызматчысы

²¹ Ошондо эле.

²² Ошондо эле, 214-215-б.

(аны бакшы деп атоого болбойт) кийимине айбанаттын, маселен, карышкырдын, ак куунун, каздын д.у.с. сүрөтү тартылган каңылтырды илип жүрөт. Бул сүрөт ошол уруунун мифтик түпкү тегине — айбанатка²³ таандык экендигин гана көрсөтөт.

Жогоруда келтирилген окшоштук ушунчалык кызыктуу жана маанилүү, мында биз конвергенцияны эмес, генетикалык байланышты көрүп турабыз. Эхирит-булагаттар — буряттардын эң байыркы бөлүгү; сыпатталган салттар биздин доордун башталышына жана V к. Ашина ордосу чыккан этностук баш аламандыкка таандык. Ашина "карышкыр" уруусунан болгон. Мына ошентип, эзелки байланыштын болгондугунда шек жок, анткени буряттар Байкал боюна келе баштаган мезгилде Ашина ордосу ал жерде жок болучу. Демек, биз бир маданий баш аламандыктан — байыркы монголдук сянбилик маданияттан келип чыккан катарлаш эки багытка ээ болобуз.

Бирок VI к. акырында VII к. башында ата-бабалардын тотемдик пири таза түрүндө байкалбайт. Ашинанын жер которуп келгендери менен Тоолуу Алтайдын калкынын ортосунда тыгыз катнашуу синкретикалык сыйынуучулардын түзүлүшүнө алып келген. Муну ушул убакка чейин чечмеленбей келаткан түркүт хандарынын ысмы көрсөтүп турат. Бул ысымдар кытайлык, перстик жана гректик транскрипцияларда сакталып калган жана ар кандай окулуштарды салыштыруу жолу менен түшүндүрүүгө болот. Тобо хандын өз аты Арсила (грекче) түрк-моңголдордун Арслан деген сөзү катары которулат. Кытайдын "Були" деген сөзү "Бөрү" дегенди түшүндүрөт. Айтмакчы, бул аттын моңголдук варианты да бар: "Шэни/Шоно". Батыш хандарынын көп жолуккан "Иби" деген ысымдары "Ибрис" (илбирс), ал эми "Юйгу" "Юкук" (үкү) катары которулат.

Мына ушунун баары канондоштурулган ысым эмес, адамдын курагына жана коомдук абалына байланыштуу өзгөрүп турма сыпаттама аты. Бул негизинен каймана ат. Ошондой эле хан эл үчүн да, төбөлдөр үчүн да биринчи дин кызматкери болгондугун эске сала кетели, т.а. кагандыктын системасында эки пир тең эң сонун айкалышып, бара-бара бирдиктүү бир көз карашка бириккен, бирок бул толугу менен жүзөгө ашырылбай калган, анткени кагандык кулап, аны менен бирге уруулук диний ишенимдердин бүткүл системасы да кулаган.

Л.П. Потапов жана С.А. Токарев сыпаттап жазган уруулук пирдин реминисценциясы Алтайдын токой урууларынын анимизмине таандык, алар тоо кыркаларынын артында байыркы салттардын бир кыйла бөлүгүн сактап калган. Чалкып жаткан талаа мейкиндиктеринде Ашинанын түркүктөрүнүн салттары өтө өзгөрүп кеткен, ошондуктан ата-бабаларынын тотемдик пиринин издери аларда салыштыргыстай аз сакталып калган. Ошондой болсо да ата-бабаларынын тотемдик пири талаа элдеринин маданияты үчүн зор мааниге ээ болот, ошондуктан анын маңызын жана майда-чүйдөлөрүн тактап чыгуу керек.

Дегени менен, түркүттөр кимге табынышканы түшүнүксүз: айбанат ата-бабасынабы же адам ата-бабасынабы? Адамдар болсо кандай адамдарга: баарына элеби же баатырларгабы? Эгер биз "Суйшунун" текстин эске алсак ("рухтарга табынышат"), биринчи вариант жарабайт, себеби жогоруда айтылып кеткендей, VII к. кытайлар дал түркүт төбөлдөрү менен кагылышып турушкан, ошондуктан бул рухтар — VI к. курмандык чалынган ата-бабаларынын ошол эле рухтары экендиги айкын. Бирок бир кыйла кийинки мезгилдин маалыматтары ишти акырына чейин айкындайт, ал ошол эле пирге таандык болбогон жана X к. башындагы араб компиляциясында Абу-Дулафтын эмгегинде сакталып калган. Булак али исламды кабыл ала элек карлуктарда "дубалдарына алардын мурунку падышалары тартылган храм бар"²⁴ деп кабарлайт. Ошондой эле байыркы дунхулар да

²³ Д. Банзаров, Черная вера, 37-бет; С.П. Балдаев, Культ археологических находок.

²⁴ В.В. Григорьев, Восточный или Китайский Туркестан, 243-бет.

"өзүнүн эрдиктери менен даңкы чыккан раматылык уруу аксакалдарын"²⁵ урматташкан. Карлуктардын батыш түркүттөр менен байланышы "Таншунун" түздөн-түз көрсөтүүлөрү менен түзүлгөн, анда "гэлolu", же карлуктар түркүттөрдүн муундары деп аталган. Ошентип, түркүттөрдүн төбөлдөрүндө түркүт элиндеги жаратылышты анимисттик кудайлаштырууга карама-каршы коюлган дүйнөгө тотемдик көз караштан өсүп чыккан баатыр ата-бабаларынын пирине ээ болгон деп айкын белгилөөгө болот.

Мына ушуга байланыштуу түркүттөрдө жандын өлбөстүгү жана аркы дүйнөдөгү өмүр жөнүндө түшүнүктүн бар болгондугун белгилей кетүү зарыл. 576-жылы Истеми хандын сөөгүн койгондо аны аркы дүйнөгө коштоп баруу үчү "төрт хунну аскер туткуну"²⁶ өлтүрүлгөн. 649-жылы император Тайцзундун сөөгүн койгондо Ашна Шэни өзүнүн падыша болуп турган досунан айрылбас үчүн өзүн-өзү сайып өлтүрүүнү каалаган²⁷. Мына ушул эки факт түркүттөр аркы дүйнөдөгү өмүрдү бу дүйнөдөгү өмүрдүн уландысы деп эсептешкендигин көрсөтүп отурат; мындай түшүнүк өтө кеңири тараган, бирок диний аң-сезимдин өнүгүшүнүн бир кыйла эрте стадиясына таандык болуп, бирок ал анимизмден адамда көп эмес, индивидуалдуу жандын болушун божомолдогону менен айырмаланат.

Бирок — илгертеден болгон жана жаратылыш менен байланышпаган бакшылык рухтар — тостор менен аралашуу жалаң гана практикалык мүнөздө болуп, психологиялык жана сексуалдык экзальтациянын жолу менен жетишилген урмат көрсөтпөстөн сыйынуу менен аралашуу кайда?²⁸ Өлгөндөрдүн жандарына каршы күрөшүү үчүн түбөлүк рухтарды добулбастын үнү менен чакырган бакшылар кайда? Сыпатталып өткөн бул эки системада жардамчы рухтар үчүн орун жок, аларсыз бакшы да, дубалоо да жок, ал эми булар бакшылык пирдин негизин түзөт. Ырас, биз териштирген тексттерде сыйкырчылар же жин-перилер жөнүндө да эскерүү калды, бирок баарыдан мурда аларга дубанын милдетин ыйгаруу үчүн алар эмне иш жүргүзгөндүгүн карап көрүү керек.

Фирдоусинин "Шах-намесинде" түркүттөрдүн ортосундагы Герат алдындагы салгылашуу жөнүндө баян камтылган. Аларды автор "Кытайдын түрктөрү" жана перс полководеци Бахрам Чубин деп атайт. Фирдоусинин баяндамасы көп башка булактар: Табари, Саалиби, Балами, Мирхонд, Себеос, VII к. сирия аноними жана X к. перс аноними менен салыштырылган. Ошону менен Фирдоуси жогоруда аталган авторлордун алгачкы булактарын аларга караганда бир кыйла так келтиргендиги аныкталды. Фирдоусинин аңгемесинде башка авторлор эскербеген, бирок биз үчүн өтө маанилүү майда-чүйдөлөр бар. Фирдоуси түркүттүк сыйкырчылыкты жана сыйкырчыны сыпаттап жазат. Ал Бахрам Чубин чечүүчү салгылашуунун мурунку күнү коркунучтуу түш көргөнүнөн башталат. Ал түшүндө түрктөр арстанга айланып, анын аскерлери талкаланганын, Ктезифонго бара турган жолду душмандар тосуп алып, ал эми өзү кечирим сурап жөө баратканын көрөт. Жаман түшкө карабастан Бахрам салгылашууну баштаган²⁹. Түрктөр перстерди чочутуу үчүн сыйкырчылыкты колдонушкан. Сыйкырчылар асманга от ыргытышып, перстерге жаанын жебесин жаадырган шамалды жана кара туманды туудурушкан. Бирок Бахрам мунун өзү алдамчылык гана, чынында жаа жебеси жок деп кыйкырып, натыйжада сыйкырчылык өз максатына жеткен эмес. Салгылашуудан кийин перстер жеңишке ээ болуп, сыйкырчы туткунга түшөт. Ал Бахрамга түштү өзү жибергендигин мойнуна алган³⁰.

²⁵ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т 144-6.

²⁶ Менандр, 422-бет.

²⁷ E.Chavannes, Documents...vol.3.p.178

²⁸ Л.Я. Штернберг, Избранничество в религии.

²⁹ Firdousi, Le livre des rois, VI к.р.610.

³⁰ Firdousi, Le livre des rois, VI к.рр.614-622, Л.Н. Гумилев, Подвиг Бахрама Чубина .35-35-беттер.

Фирдоусинин баянын эгерде бул аңгеменин түрктүк келип чыгышы этнографиялык параллелдер менен күбөлөндүрүлбөгөн болсо персиялык уламыш катары түшүндүрүүгө болор эле.

Юебан жөнүндө баянда суукту жана жаанды чакыра ала турган сыйкырчылар жөнүндө айтылган. Жужандар менен согуштун убагында юебандык сыйкырчылар кардуу бороонду чакырып, аны жужандарга каршы багытташкан; жужандардын арасында үшүккө алдыргандар ушунчалык көп болуп, аларга жортуулду токтотууга жана шашылыш түрдө кайтууга туура келген³¹. Мына ушундай эле уламышты Григорий Түрский кабарлайт. Аварлардын франктар менен согушунун убагында авардык сыйкырчылар бороон-чапкын чакырып, ошонун аркасында франктардын лагерине чагылган тийип, жеңилишкен болучу³². Эң акырында, мындай сыйкырчылык жөндөмдүүлүктөр Наймандарда да болгон. Рашид-ад-Дин башында Чжамуха турган уруулардын конфедерациясынын Чыңгыз ханга каршы жортуулунун убагында (1201-жылы) наймандык сыйкырчылар бороон-чапкын туудурушуп, бирок анын аракетин туура эсептебегендиктен ал бороон-чапкын кайра өздөрүнө каршы уруп, Чыңгыздын жеңишине көмөк көрсөткөн³³.

Мына ушул уламыштардын баары магиялык манипуляциялардын жолу менен аба ырайын башкаруунун мүмкүнчүлүгүнүн ишенимине алып келет. Бардык авторлордун ичинен жалгыз гана Фирдоуси массалык гипноздун бар экендигин божомолдоп, уламыштан рационалдуу данды издеп табууга аракет кылган. VI— XII кк. түрктөрдө жана моңголдордо бул диний ишенимдин кандайча келип чыкканына карабастан бардык иш жардамчы рухтарды чакырууга эмес, жагымдуу магияга алып келет, т.а. түркүттөрдүн терминологиясын колдонуу менен биз бул жерде каманы (бакшыны) эмес, ядачини (сыйкырчыны) көрүп турабыз.

Яда (сыйкырчылык) үйдүн, жылкынын же камандын ашказанынан алынган ташты дубалоо аркылуу жаан туудуруу үчүн XX к. чейин колдонулуп келген. "Яданын" аракети рухтарды чакыруу менен байланыштуу эмес, ошентип алардын жардамына ядачилер муктаж эмес. Биз бул жерде бакшылыктын спиритуализми менен генетикалык байланышы болгон жагымдуу магиянын типтүү үлгүсүн байкап турабыз.

"Яда" жөнүндө эң байыркы маалыматтар VII к. белгисиз сириялык кечилдин хроникасында камтыган, ал Мервден³⁴ чыккан патриарх Элиастын убагында болгон, т.а. бизди кызыктырган доордо болгон окуяларды сыпаттап жазган. "Яда" деген сөздүн өзү перс сөзүнөн (сыйкырчы, көз буучу) алынган. Фирдоуси Иранда "бакшы" деген сөз белгилүү болсо да түрк сыйкырчысын дал ушундай деп атайт. Бирок муну аз келгенсип, Фирдоуси сыйкырчылык отту асманга ыргытуу жолу менен жүргүзүлгөндүгүн кабарлайт жана бул өзгөчөлүк параллел маалыматтар менен ырасталат. Менандр түркүттөрдүн ханына Земархтын элчилиги жөнүндө (568-жыл) баяндаманы камтыган, анда тазалоочу, алдын ала эскертүүчү сыйкырчылыкты сыпаттоо биздин көңүл буруубузга арзыйт. "Бөөдө кырсыкты четтетүүгө жөндөмдүү имиш деп бизди ынандырган бул уруунун кээ бир адамдары Земархка келгенден кийин римдиктер өзү менен кошо ала келген буюмдарды колдоруна алып, аларды бир жерге топтоп, андан кийин Ливан дарагынын бутактарынан от жагышып, скиф тилинде кандайдыр бир жапайы сөздөрдү шыбырап жатышты, ошол эле убакта коңгуроолор кагылып, добулбастар урулуп жатты. Алар отто чатырап күйүп жаткан ливан бутактарын айланта чуркашып, бакшыланышып, карасанатай рухтарды кууп жатышкандай болду. Аларга жин-шайтандарды кууп чыгуу жана адамдарды

³¹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., II т. 260-бет.

³² Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t.X.p.15.

³³ Рашид-ад-Дин, История Чингис-хана, 127, 293-беттер.

³⁴ С.Е. Малов, Шатанский катень..., 151—154-беттер.

жаманчылыктан кутултуу күчтөрү берилген. Алар айткандай, бардык кырсыкты кубалап, алар Земархтын өзүн бул жалындан аттатышып, ошону менен өздөрүн да тазалагандай болду.

От менен тазалангандан кийин гана Земарх ханга киргизилди"³⁵.

Бир караганда биз бул жерде дубалоонун элементтерин байкайбыз: бакшылануу, добулбасты уруу, бирок кунт коюп караганда бул ой туура келбейт. Иштин чынында бул жерде оттун ыйык күчү менен кас рухтарын чакыруу эмес, кубалоо, т.а. спиритуализм эмес, магия. От жин-шайтандарды кууйт деген түшүнүк Австралиядан тартып Баварияга чейин өтө кеңири тараган жана бөтөнчө бир укмуш жана оригиналдуу болуп саналбайт³⁶. X1П к. от менен тазаланууга орус княздарын мажбурлаган монголдордон да, отко таштандыны эмес, жакшы жарылган отунду гана ыргыткан азыркы убактагы буряттардан да ушул сыяктуу диний ишенимдерди табабыз, д.у.с. Кыскасын айтканда, отко сыйынуу формасы боюнча да, мазмуну боюнча да рухтарды чакырууга карама-каршы.

Борбордук азиялык от пири менен зороастризмдин байланышы жөнүндө Ф.Ратцелдин³⁷ божомолу да туура эмес, анткени мында да сыртынан гана окшоштук бар. Персияда модедан-мобед ыйык отко жакындап келгенде отту өзүнүн дем алышы менен мазактабоо үчүн парда кийип алган, ал эми мында от менен жин-шайтанды, т.а. дүйнөдөгү ыпластардын баарын чочутушат. Кеп Иранда от диний табынуунун объекти, ал эми түрк урууларында магиялык шайман болгондугунда, т.а. чындыгында алардын ортосунда эч кандай окшоштук байкалган эмес. Эми биз акыркы суроого: бакшылардын "кара дини", жардамчы рухтардын пири кайда деген суроого жакын келдик.

Жогоруда келтирилген маалыматтарды териштирүү бул система VI—VII кк. түркүктөрдө болбогондугун көрсөтүп отурат. Ал эми XII к. "кам" деген термин жана дубалоонун өзү болгон соң, Жунгариянын жана Алтайдын түрктөрүндө дубалоо VII—XII кк. аралыгында келип чыккан деп болжолдоо зарыл. Ошентип, чынында эле VI—IX кк. доор Борбордук жана Орто Азиянын элдеринин маданиятындагы зор жылыштар менен мүнөздөлөт.

³⁵ Менандр, 376-бет.

³⁶ Л.Я. Штернберг Первобытная религия, 371—372-беттер.

³⁷ Ф. Ратцель, Народоведение. 758—759-беттер.

ПИКИРЛЕР ЖАНА ШЕКТЕНҮҮЛӨР

Китептин максаты. Окурман кагандыктын келип чыгышынын тарыхы менен, ал жашоо үчүн күрөшүүгө аргасыз болгон кырдаал жана анын өзүндө болгон мүмкүнчүлүктөр менен таанышкандан кийин изилдөөлөрдүн методикасын жана биздин теманын жалпы, ошондой эле айрым маселелери боюнча ар түрдүү окумуштуулар айткан көз караштарды териштирүүгө кайрылуу орундуу болор эле.

Биринчи кезекте автор өзүнүн китебин ал эмне үчүн жана ким үчүн жазды деген суроого жооп берүүгө милдеттүү. Мен ошого жооп берейин.

Зор булактардын жана атайын адабияттын молдугуна карабастан Грециянын, Римдин, Византиянын, Франциянын, Англиянын, Россиянын же Жакынкы Чыгыштын мамлекеттеринин тарыхтарын окууга мүмкүн болгон сыяктуу Ортолук Азиянын көчмөндөрүнүн тарыхын окуу мүмкүн эмес, анткени ал жазылган эмес. Мунун өзү баарынан мурда кеңири окурманга, андан кийин тутумдаш тармактардын адис тарыхчыларына жана эң акырында чексиз өсүп кеткен библиографияга белчесинен баткан көчмөндөрдү таануу боюнча адистерге сокку урат.

Булактарды аларга карата тарыхый сындын ыкмаларын колдонбостон туруп окуп чыгуунун эч кандай мааниси жок, ал эми айрым маселелер боюнча көп сандаган макалалар өтө карама-каршы. Алга жылуу үчүн мезгил-мезгили менен жыйынтык чыгарып туруу зарыл. Илимдин өнүгүшүнүн жүрүшүнүн өзү менен китептин авторунун алдына коюлган биринчи милдет мына ушул.

Андан кийин аспекти алып карайлы. Сибирдин жана Борбордук Азиянын байыркы элдерин Кытайдын же Ирандын коңшулары катары гана кароону токтотууга убакыт жетти. Алардын тарыхы жана маданияты өз алдынча өнүккөндүгү талашсыз экендигине иш жүзүндө тыянак чыгарууга убакыт жетти. Мына ушундай кылганда гана алар кандай жашагандыгын, эмне сезгенин, салтанат куруп, кыйрап жок болгондугун түшүнүүгө болот. Азыркы учурдун жана ал түгүл болочоктун булактары өткөн тарыхтын түпкүрүндө буугуп жатат, ал эми байыркы түрктөр — Советтер Союзунун көп элдеринин ата-бабалары.

Акырында, адамзат тарыхынын жалпы мыйзам ченемдүүлүгү варианттарды эске албастан туруп изилдениши мүмкүн эмес.

Биз өнүгүү жогору карай жүрө тургандыгын, бирок анда бүйткүлөр менен ойчуңкурлар боло тургандыгын билебиз. Бир кылка, эволюциялык өнүгүү менен катар салт-санаалардагы жогорулашар жана төмөндөөлөр байкалат. Ар кайсы өлкөлөрдө тарыхый процесстин негизги багытындагы жалпылык өзүнчө, ал эми биз алардагы айырмачылыктарды эске албастан, окшоштугуна гана таянуу менен байкоо жүргүзүп жаткан кубулуштарды түшүнө албай убара тартабыз.

Тарыхый процессти мезгилдерге бөлүү, т.а. кванттоо, өтө жакындатып караганда гана мүмкүн, антпесе доорлордун ортосундагы үзгүлтүктөр байкалбай, тарых окуялардын жыйындысындай көрүнүп калат. Дал ушул жетиштүү эмес (же өтө ашыкча) тактыкта Азиянын сенектигинин европалык-борбордук концепциясы курулган, ошондуктан аны "Бүткүл дүйнөлүк тарыхтын" биздин темага арналган кыска, ошондон улам толук ачылбаган баптары четке какпайт.

Сунуш кылынган эмгек фактыларды жөнөкөй жыйноо менен аларды философиялык жактан аңдап түшүнүүнүн ортосундагы орточо зарыл звено болуп саналат. Бул сөздүн түз маанисиндеги тарых, тактап айтканда, окуяларды байланыштуу жана ырааттуу изилдеп-иликтөө.

Материалды чогултуунун техникасы. Жазуусу жок же жазуусу бар элдердин бизге чейин жетпеген тарыхын түзүү өздөрүнүн летопись бар элдердин тарыхчыларына бейтааныш болгон бөтөнчө кыйынчылыктарды дайыма камтыйт. Түрктөрдө болгон тарыхый жазуулар сакталып калган эмес, ал эми моло таштардагы жазуулар аларды алмаштыра албайт. Ошондуктан чет тилдериндеги булактарга таянып, аларды илимий колдонууга киргизилген котормолорунда пайдаланууга туура келет.

Бирок ар түрдүү булактар кабарлаган маалыматтар бирдей баалуу эмес жана көп учурда ишеним туудурбашы мүмкүн. Мунун себептери ар түрдүү: кээде байыркы автордун азыраак кабардар болушу, кээде ал берген материалдын түрү, кээде калыс эместиги, анткени замандаш дайыма дээрлик таламдаш тарап болуп саналат, ал эми кээде VII к. илиминин деңгээлинде турган гипотезаларга жан тартуучулук болушу мүмкүн. Ошондуктан ХЕХ—XX кк. окумуштуулардын тарыхый сынынан жана талдоосунан өткөн маалыматтар бир кыйла ишенимдүү, анткени алар жакындыктын обертациясынан арылган. Дал ушул маалыматтар гана тарыхый синтездин негизине жатууга тийиш.

Окуялардын тарыхы маданият тарыхынан таптакыр айырмаланат. Эгер маданият тарыхын изилдөөдө бизге чыныгы документтердин стилинин издери да кымбат болсо, окуялар тарыхында өтө кызыгып окуй турган нерсе — бул хронологиялык таблицалар жана тарыхый карталардагы жазуулар.

Тилекке каршы, Европа өлкөлөрүнүн тарыхынын өзөгүн түзө турган, текшерилген жана даталары көрсөтүлгөн окуялардын жыйындысы Азия өлкөрү үчүн түзүлгөн эмес.

Булактарды изилдөө ыкмасы. Теманын татаалдыгы жана көп талаптуулугу тарыхый сындын жана талдоонун принциптерине өтө кунт коюп мамиле кылууга мажбурлайт. Бир кыйла толук булактар Кытайдын династиялык хроникалары болгон соң, Н.Я. Бичурин, Ст. Жюльен, Э. Шаванн жана Лю Маоцзай кээде гректик жана араб-персик маалыматтар менен толуктоо менен мына ошолорго негиздетишкен. Мындай мамиле бул изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде алардын каалоолоруна карабастан орто кылымдык кытай тарыхый салттарынын тенденциясы кызыл өзөк болуп өтүшүнө сөзсүз түрдө алып келген. Бирок, тарыхый сынга дуушар болгондон кийин бул тенденция жалган болуп чыгат, анын үстүнө дегеле элдин тарыхын анын душманынын көз карашынан изилдөө туура эмес.

Окуялардын реалдуу жүрүшүнө жараша, байыркы түрктөрдүн тарыхын жазуу үчүн Кытай хроникаларында келтирилген бардык фактыларга сын көз менен кайрадан көз жүгүртүп чыгуу талап кылынды. Иш, мындан тышкары, Кытай хроникачылары кабыл алган баяндоо манерасы менен да татаалданат: хроникада "ийгиликке ээ болгон жок" деп айтылса, бул Кытай армиясынын толук талкаланышы дегендик болот; "чек араны тоноп кетти" деген сөз душмандын атчандарынын узакка созулган жүрүшү же кандайдыр бир козголоңчуну колдоо үчүн диверсия дегендик болот, анын үстүнө бул козголоңчу жөнүндө бир да сөз жок жана ал жөнүндө маалыматтарды башка тексттерден издөөгө (тилекке жараша, кытай тарыхынын окуяларынын дайыма так күндөрү көрсөтүлгөн) жана салыштыруулардын жолу менен окуялардын жүрүшүн белгилөөгө болот. Бул чаташтыруу, ал эми кээде атайын бурмалоо кокусунан эмес: ал Кытайдын үстөмдүк кылган социалдык катмарларынын ар-намысы үчүн көбүрөөк алгылыктуу формада талкаланууну сүрөттөп жазуу үчүн хроникачыны жылмалап жазууга мажбурлаган калыс эместиктен келип чыккан.

Бирок андан бетер кооптуу нерсе кытай летописчилеринин тарыхый ыкмасы — ашынган волонтаризм болуп саналат. Алардын көз карашынан алганда, түрктөрдү жеңип чыгууну түшүндүрүп отуруунун да зарылчылыгы жок; албетте, кытайлар дайыма жана бардык жерде жеңип чыгууга тийиш. Ал эми талкаланууларды эмне кылабыз? Мында да кээде аяздар менен жаан-чачындар, ал эми көбүнчө полководецтер жана император

күнөөлүү болуп чыгат, алардын ар бирин жаманаттуу кыла турган кандайдыр бир сөздү айтууга болот. Жетекчинин жөндөмсүздүгү ишке пайда алып келбестигинде талаш жок, бирок кытай коомундагы таптык карама-каршылыктар орто кылымдык булактар тарабынан дайыма тышкы окуялардан ажырымдыкта берилет. Мунун өзү менен окуялардын байланышы бузулат. Мына ушундай өтө зор кыйынчылык кытай тарыхын бир кыйла терең изилдөө жолу менен гана жоюлушу мүмкүн. Бул ушул биздин темага да түздөн-түз тиешелүү. Тарыхый географиянын проблемасы дээрлик колдон келбестей кыйынчылыкты туудурган, анткени кытайлар көптөгөн чоң, ал түгүл уезддик шаарлардын аттарын бат-бат өзгөртүп турушкан. Бирок, тилекке жараша, Да Цин И-тун-чжинин кытай географиясындагы кайра аталыштардын жыйнагын Н.Я. Бичуриндин котормосунда табууга мүмкүн болду. Бул түптүү маанилүү булак байыркы түрктөрдүн жана башка көчмөндөрдүн, ошондой эле Кытайдын өзүнүн тарыхын күн мурунтан кабардар кылган эмгек катары басылып чыккан¹.

Мааниси жагынан экинчи орундагы булактардын тобу — түрк көрүстөндөрүндөгү жазуулар — өзүнө таптакыр башкача мамилени талап кылат. Алардын басымдуу көпчүлүгү бир доорго — VIII к. экинчи чейрегине таандык жана саясий жана тарыхый ойдун эки агымынын — Йоллыг-тегиндин жана Тон Йокуктун талаш-тартышы болуп саналат. Жазуулар композициялык жактан дээрлик бири-бирин кайталайт, бирок окуяларды таптакыр карама-каршы багытта баяндайт. Бул жерде тарыхый жактан сынга алуу үчүн кеңири майдан бар, ал эки автор тең бизге белгилүү болгондугу менен жеңилдейт. Мына ушунун аркасында ар бир учурда түзөтүүлөрдү киргизүүгө жана талаш пикирлерден чындыкты ылгап алууга мүмкүнчүлүк бар.

Ушул убакка чейин интерпретацияга дуушар кылынбаган чакан жазуулардын ичинде Хойто-тамир жазууларынын ичинен бирөө өтө маанилүү: бул буга чейин бизге белгилүүлөрдүн ичинен бир кыйла мурдагы түрк тилиндеги- ырлар.

Бул жазуулар тарыхчылардын көңүлүн бир канча жолу бургандыгына карабастан, алар ушул эмгекте сүнүш кылынган аспектте али каралып чыга элек. Бирок ошол гана байыркы түрк коомунда саясий агымдардын бар экендигин ачып көрсөтүүгө жана алардын мүнөзүн белгилөөгө мүмкүндүк берет. Башка сөз менен айтканда, биз монологдор диалогго айланышына жана окурманга байыркы түрктөрдүн сөздөрү гана эмес, алардын саясий талаш-тартышынын интонациясы да жетишине аракет кылдык.

Түрктөр жөнүндө маалыматтар византиялык, армяндык жана араб-персик булактарда же өтө үзүк-үзүк, же болбосо криптограммага окшош. Түрктөрдүн ысымдары алардын берүүсүндө таптакыр таанылгыс жаңырат, анын үстүнө көпчүлүк учурда титулу өз аты катары, же анын тескерисинче берилет. Бирок грек-армян жана араб-перси булактары, жалпы окуялардын негизине киргизилүү менен, кээ бир кемчиликтерди толтурган жана кытай булактарынын шектүү жерлерин түшүндүргөн.

Мына ушуга байланыштуу байыркы түрк ономастикасынын проблемасын тартуу орундуу болот, анын кыйынчылыктарына жана мүмкүнчүлүктөрүнө мурда жеткире баа берилген эмес. Европалыктар сыяктуу түрктөр туулгандан өлгөнгө чейин бир эле ысымды алып жүргөн эмес. Түрктүн ысмы дайыма коомдогу анын абалын көрсөтүп келген. Бала кезинде бир атка, улан кезинде — чинге, эр жеткенде — титулга ээ болгон, эгерде ал хан болсо титулу да дубандык-шатылык системага ылайык өзгөрүп турган.

Мындан тышкары, анын ысмы кытайдын оозунда айтылганда гректин, перстин же арабдын оозунда айтылгандай эмес, башкача үгүлгөн. Бизге ким жана эмне үчүн ар кайсы убакта ар башкача аталып келгендигин аныктоого мүмкүн болду. Бирок ушул жерде

¹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений по исторической географии...

проблеманын ото кызыктуу бөлүгү башталат: кытайлар иероглифти кокусунан тандап алышкан эмес жана алардын бир бөлүгү гана түрк фонемасын чагылдырат. Көптөгөн иероглифтер түрккө — ысымдын ээсине жакшы же жаман мамилени чагылдыруу үчүн атайын тандалып алынган, ошондуктан көп учурда кытай саясатынын кээ бир өзгөчөлүктөрүн ушул жерден гана байкоого болот.

Ысымдарды калыбына келтирүү боюнча ишти кытайчы М.Ф. Хван менен бирдикте жүргүздүм. Ал иероглифтин VI—VII кк. чыныгы угулушун жана анын маанисин белгиледи. Бул маалыматтарды түрк сөздөрү жана ысымды алып жүргөндөрдүн өмүр баянынын майда-чүйдөлөрү менен салыштыруу көбүрөөк даражада кээ бир түрк ысымдарын калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берди. Маселен, мурда кабыл алынган "Иби Шаболо Шеху кэхан" "Ирбис Ышбара Жабгу-хаган" деп окулууга тийиш, которгондо "Илбирс каардуу // кубаттуу карыя хан" дегенди билдирет. Мурунку кээ бир окуулар түзөтүлдү, маселен Е. Шаванн "Бильге", т.а. "акылман" деп которгон "Бугя-кэханды" "Боке" — кубаттуу деп окуу керек.

Биздин калыбына келтиргендерибиздин көпчүлүгү гипотеза түрүндө, ошентсе да мен чет элдик, кытайча, атайын туура эмес берилген угулушун калтыргандан көрө аларды текстке киргизүүнү артык көрдүм. Окурманга багыт берүү үчүн алар эскертүүлөрдө сакталып калды. Ошол эле жерде түрк ысымдарынын арабча, персче же грекче угулушу берилген, анткени алфавиттик жазуу иероглифтик жазууну эң сонун түзөтөт.

Бирок мага, жеңилрээктей көрүнсө да, бир нерсе — ысымдардын транскрипциясын унификациялоо мүмкүн болбоду. Түрк, кытай жана тибет ысымдары үчүн эл аралык транскрипция жок. Ар башка европалык тилдердин орфографиясы ар түрдүү, анткени 1200 жылдын ичинде фонетика өзгөрүп кетти, андан тышкары ал диалектилерге байланыштуу. Шилтемелерде ысымды цитата алынып жаткан автордо кандай жазылган болсо ошо бойдон киргизүүгө туура келди, ошондуктан бирдиктүү системаны кармоо мүмкүн болбоду. Чын-чынына келгенде китепте кабыл алынган система лингвистика жагын эмес, илимдин тарыхын чагылдырат.

Кытай ысымдарынын окулушу орус авторлору Н.Я. Бичуриндин, В.В. Григорьевдин, В.В.Бартольддун, Г.Е.Грум-Гржимайлонун классикалык эмгектеринде жалпы кабыл алынгандарга ылайык келет. Орусча окулушуна Э. Шаванндын, П.Пелльонун, Р.Груссенин французча окулушу жана Лю Мао-цзайдын котормолорундагы немисче окулушу өтө жакын. Бул авторлор иероглифтерди алфавиттик жазуу менен бергенде VI—VIII кк. фонетиканы келтирет, ал эми азыркы убактагы советтик кытай таануу адабияты негиз катары XX к. фонетиканы алат. Натыйжада түрк ысымдары фантастикалуу угулуп, интерпретациялоого мүмкүндүк бербейт; маселен, ту-гю — түрктөр дегендин ордуна ту-цзюе деп берилет.

Көрүстөн таштарындагы жазуулардагы түрк ысымдарын жазууда эталон катары С.Е. Маловдун айтканы кабыл алынган. Өзгөчө тибеттик ысымдар татаал, аларды ар бир котормочу өзүнчө берет. Бул ысымдарды Б.И.Кузнецов текшерип чыкты, ошондуктан мен ага ыраазычылыгымды билдирем. Ирандык ысымдар эмгекте пайдаланылган булактардын диалектине бир кыйла жакын болгон тажикче угулуштары менен берилди.

Сунуш кылынган чечимди акыркы бүтүм катары эсептөөгө болбосо да чыгыш таануучу үчүн гана эмес, кеңири тарыхчы окурманга эсептелген тарыхый мазмундагы эмгек үчүн ал бирден-бир алгылыктуу чечим болуп саналат, анткени окурманга европалык тилдердеги окуу китептеринин шилтемелери менен цитаталарын текшерип чыгууга мүмкүндүк берет жана жалпы кабыл алынбаган бул же тигил орфографияга байланыштуу чаташуулардан арылтат. *Feci quod potui, faciant Meliora potentes.*

Адабиятты пайдалануу ыкмасы. Түрктөрдүн тарыхы көптөгөн окумуштуулардын көңүлүн буруп келген жана 200 жылдын ичинде ага болгон кызыгуу бир канча жолу келип чыккан. ХУШ к. ортосунда француздук миссионерлер кытайлык көп тарыхый чыгармаларды которушкан. Алардын ичинен биздин тема үчүн Майя менен Гобилдин котормолорундагы² жарыяланган материалдар көбүрөөк мааниге ээ болот. Бул эмгектер биз үчүн маанилүү роль ойноду, анткени аларда Кытайдын VI—VIII кк. тарыхы бир кыйла кеңири баяндалган; аларда келтирилген жана кийинки окумуштуулар киргизбей койгон окуялардын майда-чүйдө учурлары биз алдыбызга койгон проблеманы териштирүүдө көп учурда жардам берди. Мына ушул котормолордун негизинде Сорбоннанын профессору Дегин XVIII к. ортосунда көп томдон турган "Хуннулардын, түрктөрдүн жана монголдордун тарыхын"³ («История хуннов, тюрков и монголов») жазган. XIX к. башында Вивьен де Сен-Мартен аббат Лебонун "Византиянын тарыхын" («История Византии») өз коментарийлери менен кайра басып чыккан, ал ушул күнгө чейин тексттин өзүнө караганда көбүрөөк баалуу болуп саналат⁴.

Түрк кагандыгынын элеттик аймактарына гана тийиштүү болгон изилдөөлөрдөн айырмаланып, Станислав Жюльендин⁵ котормолору түздөн-түз түрк-төргө арналган. Бул жарыяланган басылмалар көп убакка чейин байыркы түрктөрдүн тарыхын изилдөөнүн түпкү пункту болгон. XX к. башында буга Е. Шаванндын монументалдуу эмгеги кошулду⁶, ал бүт бойдон Батыш кагандыгына арналган. Анын артынан өзүнүн тыкандыгы менен өтө айырмаланган П. Пелльонун⁷ эмгеги жана Анри Кордые менен Рене Груссенин⁸ эң сонун маалыматтары чыккан.

Эмгегинин стили жана ыкмасы боюнча француздук мектепке азыр ГФРда иштеп жаткан Лю Мао-цзай кошулат. Анын Чыгыш кагандыкка арналган жана өтө кызыктуу майда коментарийлер менен жабдылган эки томдук эмгеги⁹ Жюльендин ушул сыяктуу эмгегинен ашып кетет жана Шаванндын китебин толуктайт.

Француздук мектептин бир өзгөчөлүгүнөн буйтап өтүү мүмкүн эмес, бул анын ири кемчилиги да болуп саналат. Түрктөр француздар үчүн ушунчалык экзотикалык күбүлүш болуп, аларга кагандыктын тарыхын орто кылымдык кытайлардын көзү менен, т.а. сыртынан карап чыгуу ыңгайлуу. Ошондуктан окуялардын байланышы кээде алардын көз кырынан чыгып кетип, ал эми кээде окуялар кытайлык көз караш менен интерпретацияланат. Бул кырдаал француздук мектептин мүмкүнчүлүктөрүн фактография менен чектейт, бирок бул жагынан да ал биринчи орунду ээлейт.

Немистердин мектеби француздук мектептен бир кыйла артта калган. И. Маркварттын, Ф. Хирттин чыгармалары жана биздин мезгилдеги Х.В.Хауссигдин¹⁰ монографиясы илимий көз караштардын жана адашуулардын, көп учурда акырына чейин айтылбаган филологиялык божомолдордун жана жөн эле каталыктардын укмуштай айкалышуусу болуп саналат. Ашынган тыкандык сеянтону мифтик "сиртардуштар" менен, Ашидэ Юань-чженди Тон-йокук менен (Хирт) же Абруйду "эфталит падышасы" менен (Маркварт) окшоштурган жүйөсүз гипотезалар менен алмак-салмак алмаштырылышынан

² Mailla, Histoire generale, Gaubil, Abrege

³ Deguigen, Histoire des Huns...

⁴ Lebeau, Histoire du Bas-Empire...

⁵ S.Julien, Documents..

⁶ E.Ghavannes, Documents....

⁷ Pelliot, La Haute Asie, L'origine des tou-kiune, nom chinois des turch, L'origine du nom de "Chine"

⁸ H.Cordier, Histoire generale..., H.Grousset, Histoire de L'Extreme-Orient, L'Empire des steppes.

⁹ Lui Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten

¹⁰ J.Marguart, Eransahr..., Historische Gloossen..., Wehrot und Aragon., Osteuropaische..., Fr, Hirth. Nachworte., H.W.Haussig, Theophilakts Exkurs...

байкалат. Мындай гипотезалар илимге "өтмө каталыктар" катары кирип, ага бир кыйла зыян келтирген.

Ушул себептер боюнча мен Рихард Хеннигдин "Terrae incognitae"¹¹ деген китебин пайдалануудан атайын баш тарттым. Норманддардын жана маврлардын саякаттары боюнча анын коментарийлери канчалык туура экендигин мен айта албаймын, бирок анын VI—VIII кк. Борбордук Азия жөнүндө түшүнүктөрү, ачыгын айтканда, фантастикалуу болуп саналат. Маселен, Түрк кагандыгынын чыгыш чек арасын ал "азыркы убактагы Владивосток аймагынан" көрөт, ал эми түндүк чек арасын "Байкалдын чек араларынан ары Витим дарыясына чейин" алып барат (88-бет). Дөөлөттүн негиздөөчүсүнүн ысмы деп ал "дизавул" деген сөздү эсептейт, бул "ябгу" деген тулдун грекче бурмаланышы болуп саналат, мындай титулду хандын жардамчысы алып жүргөн (ошондо эле). Бир аз ойлонбостон туруп эле Р.Хенниг аварларды адегенде Борбордук Азияга, андан кийин "Волга менен Дондун ортосуна" (ошондо эле) жайгаштырып, жалган аварлар жөнүндө Феофилакт Симокаттынын түшүндүрмөлөрүн, ошондой эле жергиликтүү элдер: аландар жана болгарлар жашаган жерге аварларды киргизүүнүн толук мүмкүн эместигин жокко чыгарат. Эч кандай шилтемелерсиз эле ал император Вэнь-динин убагында (581—604) Кытайдын чек арасы "Каспий деңизине чейин созулуп жаткандыгын" (92-бет) кабарлайт, чынында ал Улуу дубал жана Ордос менен чектелген. Таң каларлык опсуздук менен Р. Хенниг кытайлар согуштук жардамы үчүн түркүттөргө жибек менен төлөп берген, түркүттөрдү кытай аскерине алынган жалданмалар катары көрсөткөн деген калыптанган фактыны "болбогон нерсе" (90бет) деп атайт. Ошентип ушул өңдүү негизсиз ойдон чыгаруулардын негизинде ал Согдианадагы жибектин молдугун "өзү өндүргөндүктөн гана" деп жарыялайт (89-бет). Кириш сөзүндө (18-бет) автор согуш убагында жетүүгө кыйын болгон маанилүү эмгектер анын көз жаздымында калгандыгын мойнуна алат, бирок бул көрсөтүлгөн каталыктар жалпы тарыхтын жана географиянын милдеттүү фактылык негизине жөн эле көңүл бурбастыктан, эң башкысы өзүнө алган милдетке олуттуу эмес мамиле кылышынан келип чыккан. Одоно каталыктардын жалпы саны бул жерде мисал катары келтирилгендерден бир кыйла көп.

Жалпы белгилүү жана так аныкталган фактыларды четке каккан автор менен талашып отуруунун эч зарылчылыгы жок, ошондуктан мен бул китепти көңүл буруусуз калтырдым.

Көчмөндөрдү изилдөө милдеттерин чечүүгө орус мектеби деп атоого болгон илимий салт баарынан жакын деп ойлоймун. Анын өкүлдөрү — Н.Я. Бичурин, В.В. Григорьев, Н.А. Аристов, Г.Е. Грумм-Гржимайло, К.А. Иностранцев, С.И. Руденко, М.И. Артомонов жана бир катар башка окумуштуулар. Орус мектебинин окумуштуулары Борбордук Азия менен үшүнчалык жакындашып, анын тарыхына талаа урууларынын "жүлжүк жана ач көздөрү" менен карай билүүгө үйрөнүшкөн. Ушунун аркасында биздин окумуштуулар батыш европалыктардын көз жаздымында калган көптөгөн майда-чүйдөлөрдү кармай билишип, көчмөн дүйнөнү изилдөөнүн өзүнчө бир аспекти түзүштү.

Россияда Ортолук Азиянын тарыхын жана палеоэтнографиясын изилдөөнүн негиздөөчүсү Н.Я. Бичурин (Иакинф)¹² болгон. Кытай хроникаларынын ал жасаган котормолору изилдөөлөр үчүн ушул убакка чейин ишенимдүү пайдубал болуп кала берүүдө. Котормодогу каталыктар жана так эместиктер сейрек, анчалык олуттуу эмес

¹¹ Р. Хенниг, Неведомые земли.

¹² Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., История Тибета..., История Китая..

жана негизги баяндоону бурмалабайт, муну Бичуриндин эмгектерин түпкү тексттер менен атайын салыштырып чыккан Н.В. Кюнердин¹³ текстологиялык эмгектери көрсөттү.

Бичуриндин салымына таянып, В.В. Григорьев¹⁴ Чыгыш Түркстандын тарыхый географиясы боюнча түптүү эмгекти түзгөн. Грек-римдик жана араб-персик маалыматтарды кытай маалыматтары менен салыштыруу аркылуу ага бул жааттагы маданияттар менен элдердин жолун жолдоочулугун белгилөөгө мүмкүндүк болду.

Чакан, бирок бөтөнчө маңыздуу жана фактылар менен ойлорго жык толгон китебинде Н.А. Аристов¹⁵ түрктөрдүн бардык уруулары жөнүндө маалыматтардын жыйындысын берген жана жок болуп кеткен урууларды изилдөөгө жакындап келген. Бул тема К.А. Иностранцевдин эмгегинде андан ары өнүгүүгө ээ болгон, ал чыгыш "хуннулар" менен европалык "гунндардын"¹⁶ катышы жөнүндө маселени изилдеген. Ал сунуш кылган чечим жаңы ачылыштарда ырастоого ээ болду.

Орус илими биринчи болуп көчмөн маданияттын тамырлары тууралуу маселени койду. Көчмөн маданияттын социалдык институттарынын өзгөчөлүктөрү, искусство чыгармаларынын стили жана жетиштүү тереңдикте изилденген аскер ишинин мүнөздүү белгилери көчмөн маданияттын калыптанышынын өз алдынча жолу бар экендигин, ал элеттик, жапайылык, толук баалуу эмес жол болуп саналбай тургандыгын көрсөтүп отурат. Чынында эле, Алтайдагы¹⁷ С.И.Руденконун, Миң-Өзөн өрөөнүндөгү¹⁸ С.В. Киселевдун, Ыраакы Чыгыштагы¹⁹ А.П.Окладниковдун археологиялык эмгектери ушундай натыйжаларды берген соң, азыр көчмөндөрдүн маданиятты кытайлардан, согдалардан же гректерден алгандыгы жөнүндө эмес, отурукташкан жана көчмөн элдердин ортосундагы өз ара таасир көрсөтүшү жөнүндө гана маселенин коюлушу мүмкүн. Ыкма жагынан зор ийгилик М.И. Артамоновдун "Хазарлардын тарыхы"²⁰ («История хазар») деген китеби болуп саналат. Бул эмгекте Каспий бонун жана Кара деңиз боюнун элдеринин тарыхы кенен чагылдырылган; хазарлар жана түштүк орус талааларында жашаган башка элдер Византия империясынын душмандары же Киев Русунун атаандаштары катары эмес, өз алдынча этностук маданий бүтүндүк катары биринчи жолу изилденген, анын тагдыры Хазариянын зордугун жана өлүп жок болушун аныктаган тарыхый мыйзам ченемдүүлүк менен шартталган.

Жогоруда аталгандарга көпчүлүгү, анын ичинде мусулман Чыгышынын тарыхы боюнча эң ири адис В.В. Бартольд кирген жок. В.В. Бартольддун түрктөрдүн²¹ тарыхы боюнча эмгектери маселенин тарыхында оң роль ойносо да, изилдөөнүн келечеги болуп калгандай керектүү айкындыкты киргизе албады. VI—VIII кк. көчмөн түрктөр перстерден өз ара өтө айырмаланган, алардын тарыхына В.В.Бартольд көнүп калган.

Фактыларды жана даталары өтө өз эркинче пайдаланган АН. Бернштамдын²² макалалары менен китептери илимге пайданы аз алып келди.

¹³ Н.В. Кюнер, Китайские известия...

¹⁴ В.В. Григорьев, Восточный или Китайский Туркестан.

¹⁵ Н.А. Аристов, Заемки...

¹⁶ К.А. Иностранцев, Хунну и гунны.

¹⁷ С.И. Руденко, Культура населения Горного Алтая.; Культура населения Центрального Алтая...

¹⁸ С.В. Киселев, Древняя история....

¹⁹ А.П. Окладников, История Якутской АССР; Далекое прошлое Приморья.

²⁰ М.И. Артамонов, История хазар.

²¹ В.В. Бартольд, О христианстве...; Туркестан...; W.Bartold, Die alttürkischen Inschriften... Die historische

²² А.Н. Бернштам, Социально-экономический строй...

Жалпы эмгектенүү методикасы. Орхон жазууларын ачуу жана окуу түркологияга илимий кызыгууну бир кыйла жогорулаткан XX к. башында эмгектенген Г.Е.Грумм-Гржимайло көчмөндөрдү таануунун тарыхында өзгөчө орунду ээлейт. XIX к. акырында эле жаңыдан изилдөө ишин баштагандар үчүн кол жеткис болгон төрт тилдеги зор карама-каршылыктуу адабият келип чыккан. Жаңы материалдардын агып келе баштаганынан жаңы маселелер пайда болгондуктан, чечиле элек проблемалар ташталып, зор кеңири библиография илимди алмаштыруу коркунучун туудуруп, кызыктырып жаткан маселелерге жооп берүүнүн ордуна көп сандаган авторлордун ар башка пикирлерине таянууну сунуш кылган. Жаңыдан ишке киришкен тарыхчы, албетте, түрктөр жөнүндө жазылган китептердин баарын окуй алган эмес, ошондуктан ал үчүн бир гана жол — теманы тарытуу гана калган, ал эми жалпы келечектин жоктугу, адатта, жагымсыз натыйжаларды берген.

Г.Е. Грумм-Гржимайло өзүнүн сүйгөн темасы китептердин, журналдардын сандарынын, шилтемелердин жана түшүндүрмөлөрдүн толгон-токой аттарынын алдында каларын айкын-ачык түшүнүп, бардык болгон көз караштардын маалыматтарынын жана эң байыркы замандан тартып XX к. чейинки Ортолук Азиянын этнологиясынын, хронологиясынын, тарыхый географиясынын жана тарыхынын айрым проблемаларын айкындоонун "азаптуу жана оор эмгегине" киришкен. Тилекке жараша, али кеч эмес эле, ошентип таң каларлык кайраттуулугунун жана жөндөмдүүлүгүнүн аркасында ал 25 жылдын ичинде "Батыш Моңголия жана Урянхай жергеси" («Западная Монголия Урянхайский край») (т.а. Орто Азиянын тарыхы менен байланыштуу бул өлкөлөрдүн тарыхый очерки) деген жыйынды эмгекти түзгөн. Бул чыгарма Азиянын бардык тарыхчылары үчүн күндөлүк китеп болуп калган. Анын үстүнө автордун материалга бөтөнчө мамиле кылгандыгын белгилей кетүү зарыл. Ага чейин Чыгыштын тарыхын чыгыш авторлорун которгон филолог-ориенталисттер изилдеген. Алардын илимдин алдында сиңирген эмгеги зор, бирок бул изилдөөнүн бир гана аспекти, ошондуктан алар изилденип жаткан кубулуштардын көп түрдүүлүгүн бүт бойдон кучагына албайт. Г.Е. Грумм-Гржимайло тарыхка географтын көзү менен караган. Саякаттарда топтолгон өзүнүн жеке тажрыйбасын пайдаланып, ал летописерден алынган маалыматтар менен Теңир-Тоонун, Хангайдын, Гобинин жаратылышынын ортосундагы шайкештикти тапкан.

Грумм-Гржимайло тоолордо жана чөлдөрдө башынан өткөргөн кыйынчылыктар ага тарыхый окуялар ландшафтка кандай шайкеш келгендигин элестетүүгө мүмкүндүк берген, ошондуктан ага көптөгөн мыкты тарыхый-географиялык ачылыштарды жасоого, маселен, Беш-Балык чебинин турган ордун белгилөөгө мүмкүн болду. Г.Е.Грумм-Гржимайло өзү бул ачылыш жөнүндө мындай деп жазган: "Беш-Балыктын жайгашкан жерин туура ачуу, айталы, көп жылдар бою бүткүл дүйнөнүн тарыхчылары которуштуруп келишкен Парижди Марселден Сенанын жээгине кайтарып келүү менен барабар. Тарыхтын жана географиянын канчалаган бүдөмүк жерлери айкындалды"²³.

Замандаштары ушунчалык зор жана өзүн курмандыкка чалган эмгекти кубаттоого тийиш эле, бирок иш жүзүндө ал атайын кара ниет түшүнбөстүккө туш болду. 1898-жылы Грумм-Гржимайло алдын-ала изилдөө катары "Орто Азиянын тарыхына байланыштуу Бэйшандын тарыхый өткөн мезгили" («Историческое прошлое Бэйшаня в связи с историей Средней Азии») деген чакан китепти жарыялады. Бул эмгегинде укмуштуудай оң натыйжаларды берген өзүнчө бир ыкма пайда болду. Бирок жооп катары В.В. Бартольддун терс рецензиясы пайда болуп, ал китептин авторунун "чыныгы тарыхый жана филологиялык даярдыгынын" жетишсиздигин белгилеп, "саякатчылардан биз баарыдан мурда толук географиялык жана этнографиялык, мүмкүн болсо археологиялык

²³ А.Е. Грумм-Гржимайло, Дела и дни

да маалыматтарды күтөбүз..., ошентип, биз, Азиянын тарыхый адабиятын изилдөө биздин авторду бир кыйла асыл милдеттен, т.а. экспедиция жөнүндө жөнөкөй эле отчетту түзүүдөн убактылуу алагды кылгандыгына өкүнбөй коё албайбыз" деп билдирген.

Бул кескин жана адилетсиз сын-пикир Г.Е. Грумм-Гржимайлонун жооп катары жазган макаласынан кийин В.В. Бартольд тарабынан жумшарылган болучу, бирок бул жерде да анын китебинен "бир аз гана пайда" бар деп айтылган. Ошону менен бирге В.В. Бартольд ономистика проблемасын тарыхчы катары чечкен Г.Е. Грумм-Гржимайлонун филологиялык жактан даярдыгына курч сын айткан. Талаш-тартыш орхон жазууларында жолуккан эки ысым тууралуу келип чыккан, аларды П.М. Мелиоранский, В.В. Радлов жана В.В. Бартольддун өзү түрктөрдүн легендарлуу түпкү теги катары, ал эми Н.А. Аристов менен Г.Е. Грумм-Гржимайло эки бир туугандын — биринчи кагандыктын хандарынын ысымдары катары карашкан.

Талаш-тартыш акыркы божомолдун пайдасына биротоло чечилип, ошонун өзү менен булактарды интерпретациялоонун ыкмасы акталган. Буга ал убакта грамматикалык жактан туура окулган текст изилдөөчүнү каталыктардан сактап калат деп эсептеген В.В. Бартольд каршы чыккан болучу. Тексттерди так окуу керектигинде сөз жок, бирок бир эле талаш-тартыштын тарыхы грамматика менен фонетика тарыхый сынды алмаштыра албастыгын көрсөтүп отурат.

В.В. Бартольддун айрым маселелерди иштеп чыгуу жана адистердин айрым каталыктарын белгилөө менен чектелүү керек деген сунушу ого бетер кооптуу болгон. Тилекке жараша, Г.Е. Грумм-Гржимайло аны көңүлгө алган эмес. Эгерде ал башкача жасаган болсо, анда толгон токой библиографияга эч кандай системасы жок ар кандай мезгилдүү басма сөздөрдө чыккан талаш-тартыш макалалардын дагы 200—300 аты кошулган болор эле. Анда бир да окумуштуунун бир маселени да териштирүүгө убактысы жөн эле жетишмек эмес, анткени ал бир нерсенин үстүндө ойлонууга эмес, бул же тигил макалаларды издөөгө күчүн жоготмок. Мындан тышкары, бул талаш-тартыш болгон убактан бери өткөн жарым кылымдын ичинде кеңири тема боюнча пикирлерди жыйноо эмгегин аркалаган адис табылбады.

Г.Е.Грумм-Гржимайлонун китеби Борбордук Азиянын историографиясында ошонун аркасында гана үзүрлүү болуп чыккан жаңы мезгилди ачкан. Муну кийинчерээк Г.Е.Грумм-Гржимайло жазган катында В.В. Бартольддун өзү мойнуна алууга аргасыз болгон жана ушул катында ал мурдагы жаңылыш пикиринен баш тарткан²⁴.

Бирок Г.Е. Грумм-Гржимайлонун эмгегине карата терс мамиленин күүсү биздин күндөргө чейин сакталып калды. А.Ю. Якубовский В.В. Бартольддун мурунку берген бааларын кайталап, Г.Е. Грумм-Гржимайло "чыгыш тилдерин билбегендик" жана "атайын тарыхый билиминин жоктугу"²⁵ күнөөсүн коёт.

Жекече маселелер жана баалар боюнча талаш-тартыштарга токтолуп отурбастан мен Г.Е. Грумм-Гржимайлонун китебин дасыккан чыгыш тануучусу Лю Мао-цзайдын "Түрктөр жана Кытай"²⁶ («Тюрки и Китай») деген эмгеги менен салыштырууга өзүмө мүмкүндүк берем. Ал эмгек, жогоруда айтылгандай, анын Кытай булактарынын олуттуу котормосуна тиркелген. Мында мен Лю Мао-цзайдын эмгегинин филологиялык жагы кынтыксыз аткарылгандыгын, ал эми фактылык комментарийлер автордун эң сонун эрудициясын жана өтө тыкандыгын көрсөтүп тургандыгын айта кетүүнү зарыл деп эсептеймин. Бирок анализге, анын үстүнө синтезге кезек жетери менен эле тарых атайын жөндөмдүүлүктү,

²⁴ Ошондо эле, 64-бет.

²⁵ А.Ю. Якубовский, Из истории изучения монголов..., 78-бет.

²⁶ Lui Mau-tsaï, Die chinesischen Nachrichten..S...392-472

көрүнүштөрдү камтый билүүнү, өзгөчө көрө билүүнү жана интуицияны талап кыла тургандыгы айкын-ачык боло калат. Буга тилдерди билүүнүн түздөн-түз тийиши жок. Окуялардын ортосундагы байланышты белгилеген тарыхчынын эмгеги чыгыш таануучу-филологдун бүткөн жеринде башталат, анын милдети — окуялардын болгондугун аныктоо. Тигини же муну айкалыштыруу илимдин эрте тепкичтеринде орундуу болгон, эми бул артка кадам шилтөө болуп саналат. Бирок бул Лю Мао-цзайдын илимдин алдында сиңирген эмгегин эч төмөндөтпөйт. Ал фактыларды чогултуп, комментарийлер чыккан, ал эми аларды интерпретациялоо илимий анализдин жана синтездин негизинде жүргүзүлүүгө тийиш. Мында баарынан мурда көчмөн элдердин өнүгүшүнүн жергиликтүү белгилерин, ошондой эле VI—VIII кк. Бардык өлкөлөргө мүнөздүү бөлгөн өзгөчөлүктөрдү, т.а. доорду мүнөздөгөн өз бетинче алга жылуунун ыргактарын белгилөө керек.

Аңдап түшүнүүгө аракеттер. Бул маселе боюнча да тарыхчылардын ортосунда бирдиктүү пикир болгон эмес эле. Социологиялык курулуштары үчүн бай материал берген орхон жазууларынын мазмуну чечмеленип окулгандан кийин өтө айыгышкан талаш-тартыштар келип чыккан.

1896-жылы өз көз караштарын Л. Каэн менен Н.А. Аристов айтып чыгышты. Каэн түрктөр "саны этностук таандыгы боюнча чектелбеген инсандардын жана уруулардын коому"²⁷ болуп саналат деп ырастаган.

Түрктөр, анын пикири боюнча, өз ара саясий биригүү жана аскердик тартип менен өз ара байланыштуу болгон. Кагандыктын мамлекеттик системасын ал "бюрократтык" система деп атап, аны аристократияга да, ошондой эле демократияга да карама-каршы койгон²⁸. Л.Каэндин көз караштары анын китебине жазган В.В. Бартольддун рецензиясында²⁹ толук териштирилген соң, аларга токтолуу максатка ылайыксыз.

Н.А. Аристов тетири көз карашты айткан, ага ылайык көчмөндөрдө "башында баатыр, акылдуу жана өзүнүн жасаган иштерине ыраазы болгон, өз тукумунун таасирине өз уруусун баш ийдирүүгө жана башка урууларды багындырууга жетишкен уруу башчылары турган уруулардын биринин күч алышынын натыйжасында" мамлекет келип чыккан. Кулоону болсо ал "уруктардын жана уруулардын өз алдынчалыкка умтулууларынын таасиринин басымдуулук кылышы..."³⁰ уруулар аралык кагылышуулардан улам болгон деп түшүндүрөт. Н.А. Аристовдун көз карашы бүтүндөй алганда чындыкка туура келет, бирок дагы өнүктүрүүгө, аргумент тештирүүгө жана айрым түзөтүүлөргө муктаж.

В.В. Радлов кадимки эле волонтаристтик көз карашта турган. Ал уруулардын жолбашчыларынын таасири гана кубаттуу уруу комплекстеринин кыска мезгилде түзүлүшүнө көмөк көрсөтө алмак деп эсептеген. Уруу жолбашчылары хан бийлигин тартып алышкан, ал эми көчмөн мамлекетти хандын бекем колу гана өлүп жок болуудан сактап калмак. Мына ошол кол бошоңдоор замат эле ал кулаган³¹. Бул боюнча хандын жеке сапатына караганда элдин маанайы жана дружинанын берилгендиги анын колун бекемдеп, же бир кыйла даражада бошоңдото тургандыгын белгилей кетүүгө болот.

Бектер "кара таман элге" карама-каршы коюлгандыгын, бирок жогорку бийлик дайыма эле бектер тарабында болгон эместигин³² билдирүү менен В.В.Бартольд өтө

²⁷ L.Cahun, Introduction a L'histoire de Asie,p.79

²⁸ Ibid, pp. 75,82

²⁹ ЖМНП, 1896, 5—6-чыгарылышы, 373-бет

³⁰ Н.А. Аристов, Заметки..., 10-бет.

³¹ W.Radloff, Altürkische Studien,S.310.

³² W.Barthold, Die historische...,S4-5, Бартольд, Новые исследования..., 237,276-беттер.

оригиналдуу көз карашты айткан. Бул көз карашты ал В. Банг менен болгон талаш-тартышта өнүктүрүп, ага "хандын айланасында турган адамдар — анын тууган-туушкандары же түрк элинин жогорулашына көмөк көрсөткөн дворяндар"³³ деп баса белгилеген. В.В. Бартольд "жазууларда кээ бир демократиялык ойлор айтылгандыгын" түшүндүрүп, түрк хандарын алар аскердик ак сөөктөр менен бирдикте тактыны тегеректеген жана ошол эле учурда демократиялык империянын идеяларын туткан эки Наполеон менен салыштырган³⁴. Ошентип бир топ жылдан кийин Бартольд көчмөндөрдүн турмушун аларда кескин социалдык дифференциация боло элек мезгилин изилдеген Радлов тарабынан да, төбөлдөр менен карапайым элдин ортосундагы күрөштү таануу менен бирге бул фактынын маанисин белгилебеген Томсен тарабынан да символдук күрөштүн болгондугу айтылбагандыгын белгилеп кеткен³⁵. Биздин пикир боюнча, чындыкка окшоштугуна карабастан, В.В.Бартольддун көз караштары түркүттөрдүн жана бүтүндөй көк түрктөрдүн тарыхынын анализи менен ырасталбайт.

Бул темага атайын эмгекти АН. Бернштам³⁶ арнаган. Анын көз караштарына сын-пикир алуу төмөн жакта келтирилет. Эң акырында, маселенин жаңыча чагылдырылышы Е.Прицактын эмгегинде берилген, ал жалпысынан "көчмөн империялардын"³⁷ түзүлүшүнүн көрүнүшүн сүрөттөөгө аракет кылган. Эске алынган фактылардын өтө көптүгүнө жана булактарды майда-чүйдөсүнөн бери иштеп чыккандыгына карабастан анын тыянактары аларды толугу менен кабыл алууга бөгөт болгон каршы пикирди туудурат. Мунун себеби экөө: Е. Прицактын жалпы ой жүгүртүүлөрү изилдөөчү далилдей албаган кээ бир атайын жасалган пикирлерди камтыйт, ал эми жекече сын-пикирлер "өтмө каталыктарды", тактап айтканда, кийин четке кагылган, бирок али сакталып калган гипотетикалык божомолдорду камтыйт, анткени мындай четке кагуу библиографиялык океанга барып кошулган майда макалалардын деңизине айланып кеткен. Тилекке жараша, Прицактын эмгегине түзөтүү катары биз эми АН.Кононовдун³⁸ эмгегиндеги бир кыйла так жана ишенимдүү түркологиялык маалыматтардын жыйындысына ээ болобуз жана Е. Прицактын "Талаа империясы кандайча пайда болгон?" («Как возникла степная империя?») деген макаласынын башында камтылган анын жалпы жоболоруна гана көңүлдү топтой алабыз. "Талаада таланттуу уюштуруучу пайда болгондо ал айланасына өзүнүн уругун, андан кийин уруусун, эң акырында, сөз болуп жаткан уруулук союзду баш ийдирип алуу үчүн күчтүү жана берилген адамдарды чогултуп алган. Андан кийин ал ошол өз адамдары менен каракчылык жүрүштөрдү жасаган. Эгер мындай жүрүштөр ийгиликтүү өтсө, анда алардын натыйжасы коңшулаш урууларды басып алуу болгон. Андан кийинки милдет, бир жагынан уруулук федерациялардын үстөмдүк кылуучу түкүмдарын жок кылуу, экинчи жактан — талаа чептеринде, адегенде Орхон-Онондон, андан кийин Чүйдө гарнизондорду жайгаштыруу болгон.

Талаадагы ыйык жерлерге ээ болуу жаңы федерациянын негиздөөчүсүн анын бийлигине мыйзамдуулуктун күчүн берген жыргалчылыкка бөлөгөн. Үстөмдүк кылуучу урууга таандык болгондор өкүмдар катары эсептелер замат эле чепке жакын жердеги ыйык жерде чакырылган, ушул федерацияга кирген уруулардын аксакалдары катышкан курултай эски салт боюнча талаа падышасына талапкерди шайлашкан. Шайланган адам, адатта, бакшынын сунушу боюнча падышалык титул алган. Бул титул дүйнөлүк үстөмдүккө

³³ W. Bang, Zu den Köktürkischen Inschriften, S.121.

³⁴ W. Barthold, Die alttürkischen Inschriften...,

³⁵ В.В. Бартольд, Томсен и история ..., 11—12-беттер.

³⁶ А.Н. Бернштам, Социально-экономический строй...

³⁷ O. Pritsak, Stammesnamen..., S. 49—104.

³⁸ А.Н. Кононов, Родословная туркмен (эскертүү).

тартылууну билдирген. Өкүмдардын титулунан тышкары жаңы мамлекет же федерация үчүн ат белгиленген"³⁹.

Биздин Е. Прицак менен негизги макул эместигибиз принциптүү. Биздин пикир боюнча талаалык бирикмелер бир эле жол менен эмес, бир нече жол менен келип чыккан. Е. Прицак белгилеген хандын шайлануусу бийликти мураска алганга караганда сейрегирээк жолугат. Атактуу тукумдарды жок кылуу Чыңгыз хан тарабынан гана жүргүзүлгөн, бирок ал түрктөр, уйгурлар жана хуннулар үчүн мүнөздүү эмес. Диндин жана "бакшылардын" ролу өтө күчөтүлүп берилген. (Кыязы, Е. Прицак жалпы эле бардык сыйкырчыларды жана жрецтерди ушундай деп атайт окшойт, мунун өзү терминди өтө кеңири мааниде берет жана пайдалануу үчүн жараксыз кылат). "Жыргалчылык" деген түшүнүк генотеиздик пирлер менен айкалышпайт, анткени уруулук "тошь'я" кудайынын жардамы дал ошол уруунун мүчөлөрүнө гана берилген, ал эми дал ушул ишеним эрте түрк доорунда үстөмдүк кылган⁴⁰. Чынын айтканда, Е. Прицак аскердик демократиянын калыптануу процессин сүрөттөгөн, бирок ал белгилеген дружина менен уруулук түзүлүштө жашап жаткан уруунун айкалышы Европанын отурукташкан уруулары үчүн мүнөздүү, ал эми ал процесс көчмөндөрдө башкача өткөн.

Эль тууралуу талаш. Чечилмейинче түрктөрдүн тарыхын түшүнүү мүмкүн болбогон айрым маселелердин ичинен түрктөр өзүнүн дөөлөтүн атаган "эль||иль" термининин которулушун белгилей кетүү керек.

Бул терминдин мааниси боюнча бирдиктүү пикир жок. С.Е. Малов эль деген сөздү "уруулук союз" катары которот, бирок ошондой эле "мамлекет, эл"⁴¹ деген маанини берет. Бул түшүнүктү Радлов, Мелиоранский, Бартольд, Томсен жана Хирт колдогон.

Терминди башкача түшүнүүнү Бернштам көтөрүп чыккан. Ал мындай деп эсептеген: эль—бул ошол эле уруктук түзүлүштөн алган салт-санаалары менен уюштуруу жагынан баш кошкон ар кайсы уруулардын ак сөөктөрүнүн бирикмеси, аристократтык түзүлүш. "AL" — мамлекеттик түзүлүш түшүнүгү. Түркчө "al" — тарыхта "turk" деген ат менен бизге белгилүү болгон элдин берилиши"⁴². Текшерип көргөндө эки көз караш тең жараксыз болуп чыкты. Аларды териштирип көрөлү.

Биринчи түрк ханы Бумын Иль-хан деген титулду алган. Ал муну жужандарды баш ийдиргенден, т.а. өз уруусуна башка урууларды кошуп алгандан мурда жасаган эмес. Бирок жеңилип алынган уруулардын тобун союз деп атоо — бул так эмес, же жөн эле туура эмес. Иль-хан деген титулду сөзмө-сөз мааниси — "элдердин башкаруучусу"⁴³. Бул түшүндүрүү Рашид-ад-Диндин перс тилинде жаңы этиштин келип чыгышы менен ырасталат: иль кардан — жеңип алуу, багындыруу. Этиш варваризм болуп саналат, бирок терминдин маанисин так берет. Уруулардын макулдашуусу деген башка түшүнүк үчүн башка термин бар: "күр//гүр" түрк жана монгол тилдеринде бир мааниде. Буга ылайык "гүрхан", т.а. уруулардын конфедерациясынын ханы деген термин бар. Мындай титулду кидандардын ханы алып жүргөн, анткени алардын дөөлөтү тең укуктуу сегиз уруунун союзу болгон. Тескерисинче, иль башка урууларды зордоп баш ийдирүүнү камтыйт. Ошондуктан "il" деген терминдин өтө адекваттуу котормосу латынча "imperium" же орусча "держава" болот. Өзүн-өзү башкарган уруу иль болушу мүмкүн эмес.

³⁹ О. Pritsak, *Stammesnamen...*, S. 51. О. Pritsak, *Stammesnamen...*, S. 51.

⁴⁰ А.Н. Кононов, *Опыт анализа...*

⁴¹ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, сөздүк

⁴² А.Н. Бернштам, *К вопросу о возникновении классов...*

⁴³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т, 277-бет.

Экинчи көз караш өзү таянууга тийиш болгон тексттер менен четке кагылат, мисалы: "turk, budunalin torusin", түрк эли жана мыйзамдаштырып эль (балким, "эля" деш керектир)... Бул жерде эль өзүнө будунду камтыйт, т.а. үстөмдүк кылуучу тап менен эле чектелбейт⁴⁴.

Экинчи текст да ушулда: Kamka alig kas gan urman — мен ким үчүн илди — элди табам. Бирок "мамлекеттик уюмду билдирүүчү түшүнүктү" же "үстөмдүк кылуучу таптарды" табууга болбойт, ошондуктан Бернштам сунуш кылган котормо тексттин маанисин жоготот.

"Эль" деген терминдин башка маанисин С.П. Толстов сунуш кылган: "Мамлекет, бул сөздүн античный түшүнүгүндө, дегеле аймактык эмес, саясий мааниге ээ"⁴⁵. Бирок ушундай деп түшүнгөндө да эль дегенде багындырылган уруулардын бар экендигин эске алуу зарыл. Муну аныктоодо биз булактардын маалыматтары менен эч кандай карама-каршылыктарды жолуктурбайбыз.

Ошентип, эль ордо менен уруулардын жанаша жашоосунун формасы болгон. Идеяда бул өз ара байланыш бейкуттукта жүзөгө ашырылууга тийиш болсо да, иш жүзүндө ал эки тарап үчүн тең оор болгон, эль дароо эле өтө түрүксүз форма болуп калган. Багындырылгандар жапа тартып, алар ар кандай ыңгайлуу учурда бөлүнүп кетүүгө тырышкандыгы түшүнүктүү; бирок ордонун өзүндө да баарына тең жакшы болгон эмес. Дөөлөттү түзүүнүн зарылчылыгы бектердин жана будундардын тынчын алган, анткени согушка дайыма даяр туруу эльдин жашоосун колдоп турган. Согушта жеңилүү, дипломатиялык каталыктар, чыккынчылыктын айрым учурлары жана ал түгүл жөн эле бейкамдык эльдин жашоосун коркунуч алдында калтырган. Дал ушул себеп боюнча эрте орто кылымдардагы Ортолук Азиянын саясий түзүлүштөрү түбөлүктүү болгон эмес.

⁴⁴ А.Н. Бернштам, Родовая структура..., 565—566-беттер; С.В. Киселев, Древняя история..., 503-бет.

⁴⁵ С.П. Толстов, Тирания Абрая, 52-бет.

ЧОҢ ЧАТАК (581—593-жылдар)

Катышуучулары. Буддалык мистикага жана ырым-жырымдарга азгырылгандыгына карабастан, Арслан Тобо-хан өз бийлигин чындоону уланта берди. Хингандан тартып Кубанга чейин сегиз дубандыкты башкарган хандар анын буйруктарына баш ийишкен. Бирок бул баатыр жана мансапкор жоокерлер, өздөрү баш ийдирген урууларды ноктолоп кармоону эң мыкты билгени менен өз ара мамилелерин жөнгө салууга күдуретсиз болуп чыгышты. Ошондой эле алардын ар бири өз бектеринин жана катардагы жоокерлеринин көксөгөн максаттары менен эсептешүүгө мажбур болушкан, анткени алардын берилгендигине алардын тагдыры, көп учурда өмүрү да байланыштуу болгон; алардын ар бири элдин маанайын жана түркүттөрдү өз максаттарына пайдаланууга умтулган коңшулаш мамлекеттердин дипломатиясын эске алууга тийиш болучу. Натыйжада өтө татаал жагдай түзүлүп, мында хандардын жана шаддардын жекече мүнөздөрү бир кыйла роль ойногон.

Тобо хандын улуу уулу Амрак¹ эч кимге жамандык кылбаган, жоош адам болгон жана атасы боюнча өзүнүн падышалык теги менен, энеси боюнча мыкты теги менен аткарууга тийиш болгон иш-аракетке дегеле ылайык келген эмес. Аны жакшы көрүшкөн жана урматташкан, бирок ал ордодо эч кандай топко жетекчилик кыла албай, өкүмдардын оомалуу тагдырынан көрө бейкут турмушун артык көргөн. Мына ушул сапаттары менен ал өз тарапкерлерин үмүтүн үзүп, ага эч нерсеси менен окшобогон аталаш бир туугандарына жол ачкан.

Мухан хандын уулу Торэмен андан калышпаган жайдары мүнөзгө ээ эле. Анын жүрүш-турушуна жана кытай тыңчысы Чжан-сунь Шэндин ага берген мүнөздөмөсүнө караганда, бул ханзаада бийликти жакшы көргөн, бирок чечкинсиз, согушта баатыр, бирок саясатта алысты көрө албаган, күчтүүлөргө кошоматчы, алсыздарга карата жосунсуз болгон². Дал ушул сапаттары Торэменди кытай тыңчыларынын жана жоокер бектердин, атасынын жан-жөкөрлөрү колундагы оюнчукка айландырган. Бул ханзааданын тагдырында жазмыш ролду анын түрк ак сөөктөрүнүн жогорку катмарына кирбеген энеси, Мухан хандын токолу ойногон. Жесир калгандан кийин деле анын мамлекеттик иштерге таасири бар болчу. Калыбы, ал Суй династиясынын императору деп Ян Цзянды таанууну жактаган партияга башчылык кылса керек. Ошондуктан 581-жылы Суй өкмөтү Кытайдан сүрүп чыгарган, бирок жакшы эле жайланышкан түркүттөр өздөрүнүн ачуусун жесир хатундан³ чыгарышкан. Мындай маанай ордону каптап, албетте, анын уулунун кадыр-баркына шек келтирип, окуялардын жүрүшүнө өтө таасир тийгизген.

¹ Кытайча Ань-ло; Н.Я. Бичуринде — Ян-ло. Амрак (монголчо—токтоолук деген менен салыштырыңыз) — руна сымал жазуу тексттеринде жолугуучу түрк сөзү (дос).

² S. Julien, *Documents...* vol. 3, p359, E.Chavannes, *Documents...*, p.49

³ S. Julien, *Documents...* vol. 3, p. 347. Жюльен бул жерде Мугань-ханга күйөөгө берилген кытай ханышасы айтылып жатат деп божомолдойт, бирок бул мүмкүн эмес. Мугань- хандын аялы Чжоу династиясынан болгон, анын мүчөлөрүнүн баары төңкөрүштүн убагында жырткычтык менен өлтүрүлгөн, эгерде булакта оозго алынган "хатун сыгиня" анын өзү болсо, анда Суй императоруна таарынган түркүттөр аны аяшы гана керек эле. Бул жерде ордонун ичиндеги күрөштү көрүү туура болор эле, ошондуктан, кыязы, Чжан-сунь Шэндин кытай тарабына Торэменди азгырып кетүү аракеттери менен байланыштуу, бирок ал ийгиликке алып келген жок жана Кытай үчүн өтө пайдалуу натыйжаларды да алып келди.

Мезгилсиз дүйнөдөн кайткан Кара Ысык-хандын уулдары Шету⁴ жана Чулохоу⁵ эр жүрөк баатыр жана кайраттуу болушкан. Шету ашынган шер жана акылдуу, ушунчалык чечкиндүү жана кайраттуу болгондуктан, аны аялы "касиети боюнча анык бөрү" деп эсептеген. Мындай сапаты үчүн элдин жана төбөлдөрдүн урматтоосуна арзыган. Ошон үчүн алар ага такка отурууга жардам кылышкан, анын дал ушул сапаттары аз жерден аны өлүмгө алып келген жок.

Чулохоу да агасынан кем калышкан эмес. Ал түгүл куулугу, мытайымдыгы жана сылыктыгы менен андан ашып түшкөн. Ошонун аркасында элдин урматтоосуна гана эмес, сүйүүсүнө да жетишкен. Анын дубаны кагандыктын чыгыш чек арасында жайгашып, анда төлөс-шад Чулохоунун ишенимдүү таянычтары болуп калган кидандар менен татабдар көчүп жүрүшкөн. Кыязы, Чулохоунун дубанына Гобинин чыгыш бөлүгү кирген окшойт, анткени анын титулдук ысмы сөзмө-сөз которгондо "таштуу чөлдүн экинчи даражадагы ханы" дегенди түшүндүрөт. Балким, анын "экинчи даражадагы" абалы зор мансап-кордугу жана кайраттуулугу менен айкалышып, кагандык Азияда басымдуулук кылган мезгилдей эле, аны кытайлар менен жакындашууга түрткөн. Биздин мезгилде мындай позицияны саясий принципсиздик катары мүнөздөшмөк, VI к. болсо Чулохоу мунусу менен түркүттөр кагандыгынын башка хандарынын ичинен көп деле айырмаланган эмес.

Бирок ошол кездеги эң белгилүү адам жогоруда айтылган хандардын баарынын аталаш агасы, Истеминин уулу Кара-Чурин Түрк тардуш-хан болгон. Анын өмүр баяны кытай анналдарында жок, бирок бул актай жер византиялык жана перс булактары⁶ менен толукталат. Кара-Чурин түркүттөр эфталиттер менен биринчи жолу кагылышкан 555-жылы өзүнүн атасынын асабасы астында аскердик мансабын баштаган. Андан кийин, 556-жылы ал Истеми хандын уруксаты менен түштүк Жуңгарияны багындырып, абар уруусунун жеринде өзүнүн дубандык хандыгын негиздеген. 558-жылы Кара-Чурин Уралга жана Волгага жасалган жортуулга катышкан, бирок багындырылган жерлер анын иниси Түрксанфка жана аталаш бир тууганы Бөрү-ханга дубандыкка берилген болучу.

576-жылы Истеми хан өлгөндөн кийин Кара-Чурин батышта жогорку бийликти жана тардуш-хан титулун мураска алган да алыскы жортуулдарга чыгууну токтоткон. Византияга жана Эгриси (Лазики) падышалыгына каршы Крым жана Кавказ жортуулдарын анын кол алдындагылар жүргүзүшүп, жеңилип калышкан. Мындай жеңилиш Кара-Чуриндин кадыр-баркына жана даңкына таасирин тийгизген эмес, ошол убакта ал "улуу даражалуулугу үчүн"⁷ Боке (баатыр) деген атка конгон. Бирок бул хан бактылуу болгон эмес: анын Кара-Чурин деген аты "кара балээ" дегенди (балким, ала оорусу эске алынса керек) билдирет. Бирок кандай да болсо, шатылык системанын иерархиясы боюнча баш ийүүчү абалды ээлеп тургандыгына карабастан хандардын ичинен эң күчтүүсү болгон. Ал жана Шету бири-бирин жек көрүшкөн, бирок экөө тең аны жашырууга аракеттенишкен.

Династиялык талаш-тартыш⁸. Жакындап келе жаткан кайгылуу окуянын башаты түркүттөрдүн улуу ханы Арслан Тобо-хан өзүнүн өлүмүнүн жакындагандыгын сезген 581-

⁴ Бул ысымдын тескери мааниси колдонууга кирген. Түркчө Жетгу/Йетты — "көтөрүлгөн (бийликке)" дегендин эквиваленти. Иероглифтердин мааниси — "жаман ойлуу регенттик". Чжоу-шуда ал Дитоу деп аталган. Анын княздык титулу Эр-бег (кытайча Эрфу).

⁵ Ч у л у — таштуу чөл; х о у — кытай чиндик иерархиясынын экинчи чини.

⁶ Л.Н. Гумилев, Биография тюркского хана..., 159—162-беттер.

⁷ Наршахи, История Бухары..., 12—13-беттер.

⁸ Бул бапта оозго алынган окуяларды интерпретациялоо, ысымдарды окуу жана топонимдерди окшоштуруу оригиналдуу жана ошол доорго арналган автордун атайын макалаларына таянат (Л.Н.Гумилев, Великая распря...; Война 589 г. и Гератская битва...; Удельно-лестничная система...; Биография тюркского хана...; Л.Н. Гумилев, В.И. Маршак, М.Ф. Хван, Спор о древних тюрках). Бул эмгектерге шилтемелер берилген эмес.

жылдын акырында Орхондун жээгинде башталган. Уулу Амракка керээзин айтканда, ал уулунан шатылык система боюнча мурастоо мыйзамына ылайык Мухан хандын уулу Торэмендин такка отуруу укугун таанышын талап кылган. Мында Тобо-хан атасы менен уулунун ортосундагы туугандык баарынан жакын экендигин, бирок ал такты мурастоодо эч мааниге ээ болбостугун белгилеген. Шатылык мурастоо мыйзамына ылайык Шету да четте кала берген. Анын атасы мыйзам кабыл алынганга чейин эле өлгөн, ошондуктан Шету такка отуруунун кезегинен чыгып калган таштанды хандын абалында калган. Бирок ал өзүнүн кадырын сактай алды.

Энесинин "тегинин начардыгынын" кесепетинен түркүт төбөлдөрүнүн арасында Торэмендин кадырынын жоктугун эске алып, Шету Амрактын пайдасына аны колдоп чыкты. Төбөлдөрдүн жыйынына баарынан кеч келип, эгерде каза болгон хандын керээзи бекитиле турган болсо, өз дубанына кетип калып, анын чек арасын "курч кылыч жана узун найза"⁹ менен коргой тургандыгын, т.а., граждандык согушту баштаарын айтып коркутат. Бул күчтүү жүйө эле; ага эч ким каршы чыгууга батынбады, ошентип, алсыз, кой оозунан чөп албаган Амрак хан көтөрүлдү.

Бирок Торэмен да тынч жатпады. Анын тарапкерлери Амракты жаманатты кылып, маскаралай башташты. Ошентип, ал өз коргоочусу Шетунун пайдасына тактан баш тартты. Кайрадан куружалак калган Торэмен мамлекеттин түндүк чет-жакаларынан дубанды жана Або-хан (карыя хан) деген титулду алды.

Шету Ил-күлүг-шад Бага Ышбара хан¹⁰ деген титулду алды. Өздөрүнө жакпаган адамдар үчүн шылдың иероглифтерди тандап алуу адатынан тайбаган кытайлар акыркы "ло" деген муунду "лио" (тоноочу) деген муунга өзгөртүшүп, Шаболио¹¹ деген наам беришти. Мына ушундай жаман ат менен бул хан тарыхка кирди.

Биринчи хан болуп саналган Шаболионун ордосу өзүнүн ээликтеринин чок ортосундагы Өтүкен тоолорунун этегине жайгашкан. Кытайлар Дяньгу деп атаган (иероглиф бул ысмды фонетикалык жактан келтирбестен, анын маңыздык маанисин берген) Кара-Чурин Түрк экинчи хан болгон. Кытайлар анын титулун фонетикалык жактан Датун-хан деп беришкен. Кара-Чуриндин ордосу Актаг тоолорунун этегине жайгашкан¹².

Үчүнчү хан болуп Амрак эсептелген. Бул шаан-шөкөттүү титул менен анын тактан ажырагандыгы толукталган. Анын ордосу кеңири аңчылык жайлардын ортосунда, Толу дарыясынын жээгинде болгон.

Бул төрт ири хандан тышкары дагы төрт майда хан болгон. Чулохоу жаңы мыйзам боюнча, өзүнүн агасы Шаболионун мурасчысы болгон. Шаболионун аталаш бир тууганы, кыязы, Тобо хандын уулу жана Амрактын бир тууганы Тегин-шаддын да кагандыктын чыгыш жагында өз дубаны болгон.

Батышта гректер Түрксанф, ал эми кытайлар Таньхань деп атаган хан отурган. Ал Волгадагы жана Түндүк Кавказдагы аскерлерге башчылык кылып, анын кол алдында Бөрү хан, Тобо хандын агасынын баласы болгон, ал 576-жылы Боспорду¹³ алуу менен Византияга каршы согушту баштагандын өзү.

Батыштагы согуш. Кагандыктын батыш чет-жакасында согуштун улантылышы тарых тарабынан дээрлик чагылдырылган эмес. Византиялык маалыматтар үзүк-үзүк, перс жана

⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений ...*, I т, 235-бет; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S.44.

¹⁰ "Даңктуу дөөлөттүн шады, кудай колдогон (Бага) (балким, улуу — мага), Ышбара (кубаттуу, зулум; кытайча — Шаболо) хан".

¹¹ Иероглифти М.Ф. Хван чечмелеген.

¹² Актаг — Актоо (түндүк Теңир-Тоодо) (E. Chavannes, *Documents...*, pp. 115,234—237).

¹³ Менандр, 422-бет.

грузин маалыматтары бизге жеткен жок, ал эми кытайлар, кыязы, Кара деңиз жээгинин географиясын үшүнчалык начар билгендиктенби, айтор, аларга чейин жеткен каңшаарларды фантастикалык түрдө интерпретациялашкан. Ошондуктан түрк булагынын өзү, кагандын (Кара-Чуриндин) император Маврикийге жазган каты өтө маанилүү болуп саналат, ал Феофилакт Симокаттанын "Тарыхында" («История») үзүндү катары сакталып калган. Бул катты биз атайын эмгекте¹⁴ тарыхый булак катары териштирип чыктык жана ошонун маалыматтарынын негизинде биз окуялардын жүрүшүн калыбына келтиребиз.

Менандр 576-жылы Боспорду түркүттөр алгандыгы тууралуу жана 580-жылы алардын Крымга чабуулу тууралуу гана баяндайт¹⁵. Түркүттөрдүн каганынын император Маврикийге жиберген катынан биз 582—583-жылдарда алар Кавказ аркылуу Византияга кирип келүүгө аракет кылганын, бирок ийгиликке жетишпегендигин билебиз. Тардуш-хандын өзү Кытай менен согуш жүрүп жаткан чыгышта болгон. Бул согушка катышуу ага даңк алып келген жок, ошентип, ал өз аскерлерин алып кеткен. Кытайдын императору Тардуш-хандын чегингендигинин себеби ага каршы "перстер, эфталиттер жана хотандыктар козголгондугу"¹⁶ тууралуу буйрукту жарыялаган. Хандын өмүр баянынын бул барагы тууралуу катта бир да сөз жок. Кагандыктын батыш чек арасындагы капысынан чыккан согуш жөнүндө Кытайдын императорунун маалыматы шектенүүнү туудурат. Ал 582-жылы Орто Азияда жана Иранда болгон абал менен дегеле коошпойт. Хотан кичинекей княздык болгон. Анын аскер күчтөрү 400 миң жоокерден турган¹⁷. Эфталиттер ошол эле жылы перстердин монархиясынын курамына кирип, ал эми монархия Месопотамиядагы Византияга каршы катуу согуштун абалында болгон¹⁸. Кагандыктын жогоруда айтылып кеткен душмандарынын баары чет мамлекеттерде болчу, ошондуктан "козголушту" деген сөз аларга тиешелүү эмес. Анын үстүнө эгер Тардуш-хан чынында эле аларды жеңип чыкса, анда бул жөнүндө ооз ачпай коюунун ага кандай кажети болмок. Эң акырында, кийинчерээк кытай хроникачылары Суй шу жана Тан шу бул баянды окуяларды сыпаттап жазуудан чыгарып салышкан, кыязы, аны туура эмес деп эсептешкен окшойт. Буга мен да макулмун. Император Вэнь-ди географияны начар билгендигинин курмандыгы болуп калган деп ойлоого болот. Византиялыктар Кашкардын чыгыш тарабындагы өлкөлөр тууралуу каңшаар кептерден билгендей эле, 582-жылы кытайларда Кашкардын батышындагы өлкөлөр тууралуу анча так эмес маалыматтар бар эле. Ошондуктан кагандыктын батыш чет-жакасындагы Византия менен согуш жөнүндө каңшаарды Персия менен согуш жөнүндө кабар катары түшүнүшкөн, арийне, бул убакта мындай согуштун болушу мүмкүн эмес эле. Перстер өздөрүнүн союздашына эмнеге кол салышмак эле?¹⁹

¹⁴ Л.Н. Гумилев, Биография тюрского хана..

¹⁵ Менандр, 462-бет.

¹⁶ E. Chavannes, *Documents...* p.49.

¹⁷ E. Chavannes, *Documents...* p.125; Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 301-бет.

¹⁸ Н.В. Пигулевская, *Византия и Иран...*, 67—70-беттер.

¹⁹ Кытайча сыпаттоодон башка 581—584-жылдардагы согушту баяндоонун экинчи версиясынын жоктугу Г.Е. Грумм-Гржимайлону {Западная Монголия..., 229-бет, 4-эскертүү) жана мени адаштырууга алып келген (Л.Н. Гумилев, *Великая распря...*, 79-бет), бирок Персиянын кагандыкка каршы 582-жылдагы согушу жөнүндө кабарга ишенип, эки автор тең ага маани беришкен эмес, ошондуктан бул каталык тыянакка таасирин тийгизген жок. Ушул эле маалымат Турум — бул Тардуш-хандын кызына үйлөнгөн эфталит ханы деп божомолдогон Х. Хаусигди да жаңылыштырган (H.W. Haussing, *Theophitakt's Exkurs S.300, 379—383*). Бул жерде баяндалган кытай маалыматын сындодон тышкары согуш каттын текстинде "өз ара согуш" жана "граждандык согуш" деп аталгандыгы Хаусигдин позициясына каршы далилдейт, ал эми эфталиттер буга байланыштуу оозго алынбайт.

Жогоруда айтылган кытай булагына сунуш кылынган түзөтүү Менандрдын, "Суйшунун" жана Симокаттанын маалыматтарын байланыштырууга мүмкүндүк берет. Тардуш-хан 576-жылдан 583-жылга чейин Византияга каршы согушту жүргүзгөн, бирок жеке өзү эмес, кагандыктын батыш чет-жакасында дубаны болгон өзүнүн аталаш бир тууганы Бөрү хандын ага жардам берерине ишенген. Түркүттөрдүн византиялыктарды жеңип чыккандыктары жөнүндө баян император Маврикийге жиберилген катта, албетте, айтышкан эмес. Чыгыш Рим империясынын мурунку букаралары болуп, бирок VI к. автономиясын сактап калган лаздарга (колхторго) басым жасалган. Мына ошентип, чындыкка көбүрөөк жакындатуу менен дипломатиялык этияттык сакталып калган.

Түркүт-византиялык согуштун бүтүшү кагандыкта граждандык согуштун башталышы менен, т.а., 584-жылдын башы менен белгиленет. Крымга онунан чыкпаган каптап кирүүдөн кийин түркүттөр Кавказ менен чектелген. Лазикинин, же Эгриси падышалыгынын, түндүк чек арасы Кавказ тоо кыркасы аркылуу өткөн; Абхазия ушул падышалыктын бир бөлүгүн түзгөн²⁰. Кыязы, мына ушул жерде түрк хандарынын согуштук аракеттери башталса керек. Алар түштүк жакка терең кирип барышы мүмкүн эмес эле. Лаздардын каршылыгы тууралуу эчтеке айтылган эмес, болгону 300 миң адамдын өлтүрүлгөндүгү тууралуу гана айтылган, алардын өлүктөрү 160 км чамасында (төрт күндүк жол) жол боюнда жаткан. Бул чегинип бараткан армиянын өзү менен кошо алууга чамасы келбей калган туткундардын өлтүрүлгөндүгүнө окшойт. Демек, түркүттөрдүн Крым менен Кавказга чабуулду каршылыкка туш келип, алар жеңилип калышкан. Чынында эле, 588-жылы Византия Боспорду өзүнө кайтарып алып, баштапкы абал калыбына келтирилген.

Кытай менен согуш. Кытайда болуп өткөн төңкөрүштөн кийин түркүттөр жибексиз калган. Ян Цзянь варварлар менен дипломатиялык мамилелерди токтоткон, ошол эле убакта негизинен көчмөн хандардын элчиликтери менен император сарайынын ортосунда белек алмашуунун аркасында жибек менен тышкы соода жүргүзүлгөн. Саясий жактан кайра топтошуу дароо башталып, тогондордун ханы Куалүй түркүт ханы Шаболионун досу болуп калды. Шаболионун аялы Бэй-Чжоу сарайынын ханышасы болгон. Ал өзүнүн бардык тууган-туушкандары өлтүрүлгөндүкүнө жана анын ата-бабаларына курмандык чалуу токтотулгандыгына өтө капа болгон²¹. Дал ошонун өзүн Түндүк Кытайдын сяньби төбөлдөрүн түркүт ханынын ордосу менен байланыштырган өзөк деп ойлоого болот. Чек аралык Инчжоу²² районунун акими, кулатылган Ци династиясынын тарапкери, Инчжоуда суверендүү падышанын укугунда кала алган Гао Бао-нин 582-жылы жайында Суй империясына каршы чыккандыгы кокусунан эмес. Ошол эле убакта анын союздаштары түркүттөр Гоби аркылуу өзүнүн бардык күчтөрүн алып өтүп, дубалдын аркы жагындагы Кытайга жулунуп кирип барышкан.

Согуш император жана анын кеңешчилери ойлогондой оңой-олтоң болгон жок. Түркүттөр дароо эле демилгени колго алып, кытайларды сан жагынан артыкчылык кылуу мүмкүнчүлүгүн пайдалануудан ажыратты. Суй армиясы Улуу дубалды бүт бойлото жайгашкан болучу; анын сол канаты Наньшань тоолоруна (азыркы убактагы Ганьсу провинциясы), ал эми оң канаты Ючжоу түздүктөрүнө (азыркы убактагы Шаньси) барып

²⁰ Н. Бердзенишвили, И. Джавахишвили, С. Джанашиа, История Грузии, 101—102-беттер. "Колхтор" жана "лаздар" деген терминдердин өз ара алмаштырылышы жөнүндө — ошондо эле. Ал эми Хаусигдин "колх" жана "Халха" терминдерин жакындатуусу жана катта айтылган колхтордун жужандар менен окшоштуруусу жагынан караңыз: М.И. Артамонов, История хазар, 138-бет, 24-эскертүү.

²¹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 235-бет; Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten..., S. 44—45.

²² Улуу дубалдын чыгыш четиндеги аймак, борбору Лючен шаары болгон, азыр анда моңголдор Горбань-собарга-хото деп атаган шаардын урандысы бар (Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., III т. 37-бет).

такалган. Кытайдын чек ара аскерлери талкаланып, Улуу дубалдын артына жашырынышты. Түркүттөр Ганьсудагы²³ өтө начар курулган Мухя жана Шиминь өткөөлдөрү аркылуу аны бузуп өтүшкөн. Түндүк-Батыш Кытайдын алты бай областында бир баш да мал калган эмес. Бирок бул ач көздүк талап-тоноо менен түркүттөр өздөрүн өтө оор абалда калтырган. Колго түшүрүлгөн малдын бир бөлүгү түндүк жакка айдалып кетип, бир бөлүгү союлуп кеткенден кийин түркүттөрдүн армиясы ачарчылыкка түш келген, анткени үрөйү учкан калк тоолорго барып жашынып, согуш талаасы чөлгө айланган. Түркүттөр менен бир эле убакта тогондор каршы чыккан, бирок алардын 581-жылы Лянчжоуга кол салуусунун мизи кайтарылган²⁴, ошентип алардын андан аркы аракеттери чек аралык кагылышуулар менен чектелген.

Ян Цзянь империянын бардык күчтөрүн мобилизациялоону жарыялаган, бирок бул узакка созулуучу иш эле, анын үстүнө аскерлердин күжүрмөн даярдыгынын сапаты Сүй өкмөтү өз алдына койгон милдеттерге ылайык келген эмес.

Кытай армиясы айдоо жерлеринен жана жемиш бактарынан ажыратылган дыйкандардан түзүлгөн. Офицердик курам илимий талаш-тартыштырды жана ыр жыйнактарын сагынган конфуцийлик интеллигенция менен толукталып турган. Аскердик уставдар конфуцийлик моралдын духундагы философтор тарабынан түзүлгөн. Жоокерлер менен офицерлер кээде укмуштай баатырдыкты көрсөткөндүгүнө карабастан, чек аралык кызмат же алыскы жортуулдар аларга тозоктой көрүнгөн²⁵. Ошону менен бирге армиянын алга жылышы кашаң болгон, анын көпчүлүк бөлүгү жөө аскерлерден турган, согуш арабалары²⁶ колдонулган, ал эми атчандар өтө аз санда болгон. Мындай армия менен чөл талаада гегемония жөнүндө ойлоонун да кереги жок эле. Бирок армиянын кемчиликтери дипломатиялык кызмат аркылуу ашыгы менен толтурулган. Тагдыр Ян Цзянга алмаштырылгыс жардамчысы, ашынган тыңчы Чжан-сунь Шэнди буюрган. 578-жылы элчиликте болуу менен Чжан-сунь Шэн дубандык хан гана болгон Шаболио менен достошуп, аны жааны укмуштай аткандыгы менен таң калтырган²⁷. Ал түркүт хандары менен болгон байланыштарын пайдалана билип, аларды бири-бирине тукуруп турган.

582-жылдын акырында²⁸ кытайлар түркүттөрдүн мизин кайтарып, ал эми Чжань-сунь Шэн түркүттөрдүн хандарынын ортосунда араздашуунун данын себе алды. Дубандык хандардын ичинен эң күчтүүсү Кара-Чурин тардуш-хан сепараттык тынчтык келишимин түзүп, Кытайдан өз аскерлерин чыгарып кетти²⁹.

583-жылдын жайы кытайларга жаңы жеңилдик алып келди: Линтаого кол салган тогондор таптакыр талкаланып³⁰, ал эми мунун артынан Або-хан³¹ жеңилип калды. Шаболионун жеңиши түркүттөрдүн армиясын талкалоодон сактап калды, бирок кытай тыңчысы Чжань-сунь Шэн Шаболио менен Або-хандын ортосуна от жага алды.

Ишенимдүү киши аркылуу ал Шаболиого мындай сөздөр менен кайрылган: "Бир кызык, түркүттөрдүн аскерлеринин башында сиз турганда дайыма жеңиш болот, ал эми согушка жетекчилик кылуу Або-хандын колуна өткөндө алардын сөзсүз жеңилгендиги таң калыштуу эмеспи? Ал эми сиз жана Або ээ болгон аскерлердин саны бирдей эле. Мындай

²³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 236-бет; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, Anm. 242. Бүлүнгөн аймактар азыркы убактагы Ганьсу жана Шаньси провинцияларында болгон.

²⁴ Иакинф Бичурин, *История Тибета...* 85-бет.

²⁵ Караңыз: В.М. Алексеев, *Древние китайцы...*

²⁶ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 231-бет;

²⁷ S. Julien, *Documents...*

²⁸ Иакинф Бичурин, *История Китая.*

²⁹ S. Julien, *Documents...* ж.А.З.р.365; Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 229-бет.

³⁰ Иакинф Бичурин, *История Китая.*

³¹ Ошондо эле.

маскаралык сиздин өзүңүздү уятка калтырып жатпайбы. Сиз душманга күн сайын сокку уруп даңкыңыз чыгып турганда, Або болсо согушта жеңилип калып, түркүттөрдүн даңкына шек келтирип жатса сиз мурдагыдай эле сын-пикир айтуу менен тим болосузбу? Качандыр бир кезде сиз "түндүк хандыгын" (т.а. Торэмендин дубанын) жок кылууну көксөчү элеңиз. Эми ошону жасоого батынар белеңиз?"³²

Ошол эле убакта Чжань-сунь Шен Або-ханды: "Дату-хан Суй сарайы менен союз түзгөндүктөн"³³, эми Шету түркүт элинин үстүнөн өзүнүн жогорку бийлигин кармап турууга кудуретсиз. Ошондуктан сиз бул союзга өз убагында кошула калып, императордун камкордугунда болгондугуңуз дурус болуп жүрбөсүн? Мунун өзү сизге зор күч бермек жана Шетунун эркин аткарам деп өз аскериңизден ажырап, кылмышкер катары анын мазактоосун көтөргөндөн алда канча дурус болор эле"³⁴, — деп ынандырган.

Торэмендин чыккынчылыгы жөнүндө каңшаар Шаболио жетип, ал түрк дөөлөтүнүн кыйрап жок болушуна алып келгидей кадам жасоого бел байлады.

Өз ара ырксыздык. 584-жылдын февраль—март айларында Торэмен жокто Шаболио анын ордосуна кол салат. Кылычташуу убагында Торэмендин энеси каза болот. Бул кытайлардын шимшүүлөрү боюнча болгондугу бардыгына айкын болгон соң, Торэмен кытайлар менен кандуу кастыкта болуп калат. Ал батышка Кара-Чурин Түрк тардуш-ханга качып барат. Шаболионун опсуздугу жана адепсиздиги ордодо кыжырданууну туудурган окшойт. Кара-Чурин Торэменге аскер берет; мындан тышкары ага өзүнүн мурунку аймагынан 100 миң³⁵ адам, ошондой эле дубандык хандар Түрксанф (Таньхань хан) жана Тегиншад³⁶ кошулат. Торэмен мынчалык күчкө ээ болгон соң, Шаболио ийгиликтен үмүттөнө албады. Ал түгүл анын бир тууганы Чулохоу көтөрүлүшчүлөр³⁷ тарабында болуп калат, ал эми кидандар тылда көтөрүлүш³⁸ чыгарат. 584-жылы күзүндө Шаболио Кытайга тынчтыкты жана союзду сунуш кылат.

Ушундай эле сунуштар менен Тардуш-хандан да элчилер келет. Ян Цзянь абалга үстөмдүк кылып калат, бирок бул акылдуу жана митайым саясатчы аны кагандыктагы өз ара ырксыздык гана саткап калгандыгын көрө билген. Ал кытай аскерлери түркүттөрдүн атчандарына каршы активдүү күрөш жүргүзүүгө кудурети жетпейт деп жазган, ошондуктан хандардын ыргылжыңдыкынан пайдаланып согушту талаага которуу тууралуу хан Гуандын³⁹ сунушун четке каккан. Янь Цзянь жана бүткүл Кытай үчүн өтө маанилүү дагы бир кырдаал болгон. Түндүк областтарда кытайлашып кеткен сянбилер ар кандай учурда түркүттөр менен жалпы тил таап кетиши мүмкүн эле, анын үстүнө Чжоу сарайынан келген ханыша Шаболио хандын оюн жана сезимин багыттап турган. Кыязы, алдын ала макулдашуу боюнча ханыша императорго өзүн кызы деп, ал эми хан күйөөсүн уулу деп таанууну сунуш кылган окшойт. Анын өтүнүчү дароо канааттандырылган.

Бул окуя жаңы династия мурункудан сакталып калган салттарды тааныды дегендик эле. Башка сөз менен айтканда, түндүк чек арада сянбилик помещиктердин артыкчылыгы

³² S. Julien, *Documents...* p. 365.

³³ Тардуш-хан, т.а. Батыш канаттын ханы. Кара-Чурин Түрктү айтып жатат.

³⁴ S. Julien, *Documents...*p.366; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S.100—101.

³⁵ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 236-бет; Бул цифрага ишенбейм. Менимче, бул ордонун жалпы саны, демек, аскерлер 15—20 миң болгон.

³⁶ S. Julien, *Documents...*p.366; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S.100—101.

³⁶ Ал Шаболионун аталаш бир тууганы болгон (караңыз: Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S.49).

³⁷ S. Julien, *Documents...*, p.357; Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монгалия...*, 230—231-беттер

³⁸ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 238-бет;

³⁹ Ян Гуан, кийин император Ян-ди.

ырасталып, көчмөндөр менен алмашуу соодасы, т.а. чүмбөттөлгөн алман⁴⁰ калыбына келтирилген.

Шаболио Кытайга жиберген нота дегеле көз каранды эмес тондо болгон. Анда камтылган талаптар жардам сураганга караганда көбүнчө жеңип чыккан адам гана койгудай эле. Император аны уул катары асырап алгандыгына шылтоолоп, хан өз мүлктөрүн патриархалдык үй-бүлөдөгүдөй жалпы деп эсептөөнү сунуш кылган: "Менин падышалыгымдагы койлор менен жылкылардын баары императордун малы болуп саналат, ошол сыяктуу эле жибек кездемелери меники болуп саналат. Бул жерде өз ара айырмачылык жок"⁴¹. Хан өзүнүн малы Кытайдын отуз миллиондук калкынын жибегинин запастарынан бир кыйла төмөн экендигин түшүнбөй коё алган эмес, бирок жибек менен малга бааларды таңуулоо менен ал мына ушундай алмашууга умтулган. Бул жерде чорт мүнөздүү Ян Цзянь ачууланышы керек эле, бирок ал таптакыр түшүнүксүз токтоолукту көрсөтүп, илгерки жоомарт бэй-чжоу заманындагыдай эле белектер менен элчиликти жиберген.

Элчи хандан бир гана нерсени — вассал деп аталууну жана императордук грамотаны тизелеп туруп кабыл алууну талап кылган. Хан көгөрүп, кежирленет, бирок акыры макул болот. Бул номиналдуу баш ийип берүү Ян Цзянга кадыр-барк үчүн зарыл болгон, бирок, чындыгында, император эмес, хан өзү каалагандын баарын, т.а. жибек валютаны, бүткүл журту менен кытай чек арасына убактылуу көчүп барууга уруксатты алган, анткени түндүк жакта аны кидандар жана Торэмендин тарапкерлери кысымга алып жаткан эле. Ап ошондой эле өзүнүн жоокерлери үчүн кийим-кече жана тамак-аш, ал түгүл аскердик жардам алып турган. Анысы аз келгенсип, экспедициялык корпуска түркүттөрдү кырып жок кылууну көксөгөн баягы хан Гуань башчылык кылган⁴².

Өзүн 584-жылы Суй империясынын вассалы деп тааныган Кара-Чурин Түрк Шаболионун жолуна түштү. Ага да жибек керек болучу жана анын достору, соғдалык көпөстөр талаада тынчтык калыбына келтирилишин жана кербендердин коопсуз жол жүрүшү камсыз кылынышын катуу талап кылышкан. Императордун белектери толук реалдуу болгон соң, ал эми вассалдык көз карандылык анча деле сезилбегендиктен, утушка ээ болдук деген ойдо белгилүү эки хан жан-дилдеринен Кытай менен тынчтык келишимин түзүшкөн. Бул союз чыгышка чабуулду баштаган Торэмендин ийгиликтерин токтотту. Шаболио анын аскерлерин талкалаган, тылдан болсо Кара-Чуриндин түздөн-түз букаралары болгон абарлар ага сокку урушту. Торэмендин корголбогон ордосуна кол салып, анын аялын жана балдарын туткунга алышты. Шаболионун аскерин коштоп бараткан кытай армиясы абарлардан Торэмендин үй-бүлөсүн тартып алышкан⁴³. Туткундар Шаболионун колуна өткөрүлүп берилип, ал ушунчалык баалуу белек үчүн согуштун башталышында басылып алынган аймакты бошотуп берип, Гоби улуу чөлү боюнча чек араны калыбына келтирген.

⁴⁰ Г.Е. Грумм-Гржимайло бул окуяны ал өзү сынсыз кабыл алган кытай хроникасын сөзмө-сөз жолдоо менен башкача баяндайт. (караңыз: Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 232-бет).

⁴¹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 237-бет;

⁴² Ошондо эле, 238-бет.

⁴³ S. Julien, *Documents...* vol. 3. p.499. Бичуриндин бул жерди которуусунун туура эместигин (*Собрание сведений...*, 1т. 238-бет) Г.Е. Грумм-Гржимайло белгилеген (*Западная Монголия...*, 232-бет). Бирок кийинкиси аба уруусун теле тобуна таандык кылат, бирок ырасталбайт, анткени абарлар өз алдынча уруу болушкан.

Шордуу Торэмен баарынан: энесинен, аялынан, балдарынан, туулуп-өскөн жеринен ажыраган⁴⁴. Ал өзүнүн туулуп-өскөн кең талаасын таштап кетүүгө жана өзүнүн акыркы жан-жөкөрлөрү менен түштүккө карай чегинүүгө аргасыз болуп, Пайкент шаарында (Бухаранын жанында) туруп калат⁴⁵.

Шатылык системанын салтанаты. Шаболио жетишкен жеңиш анын бийлигин сактап калды, бирок түркүттөрдүн арасында тынчтыкты калыбына келтирбеди. Жеңип чыккан хан чөл талаада өзүн ушунчалык кооптуу сезип, 587-жылдын башында кытай императоруна анын Хуанхэ дарыясына жакын жердеги ээликтеринде "аңчылык кылууга уруксат берүү" өтүнүчү менен кайрылган. Өтүнүч канааттандырылып, ханга тамак-аш жиберилип турат, бирок бул да абалды оңдой албады. Шаболионун ордосу күтпөгөн жерден өрттөнүп кетип, өзү "терең кайгыдан"⁴⁶ дүйнөдөн кайтат.

Хандын уулу Йун Йоллыг (кытайча Юн Юйлюй) мыйзам боюнча анын атасынын иниси жана душманы Чулохоуга тийиштүү болгон такка отуруудан баш тартат. Бирок мында кеп кийин өзүн кайраттуу жана чечкиндүү көрсөткөн ханзааданын жеке сапатында эмес эле. Мындай жарашууга түркүттөрдүн чоролору чечүүчү роль ойноду деп ойлоого болот, буларга өз ара ырксыздыктын эч кереги жок эле. Алар шатылык тактык мурас жөнүндө мыйзамды эстешип, өздөрүнүн хандарын аны сактоого жана ынтымакка келүүгө аргасыз кылышкан.

Йун Йоллыг такты ээлөө сунушу менен Чулохоуга элчи жиберген⁴⁷, бирок ал ханзааданын ак ниеттүүлүгүнө ишенбестен тактан баш тартып, өзү ага баш ийип бере тургандыгын билдирген. Бирок ханзаада буга таптакыр жана ынандыралык каршы болгон: "Ушунчалык көп убакыт атамдын душманы болгон сиз, Чулохоу анын уулуна, али жаш балага, баш ийиңиз. Биздин мыйзамга ылайык жана сизди өзүнүн мурасчысы деп дайындаган атамдын буйругуна ылайык так сизге таандык. Сиз баш ийүүгө тийишсиз"⁴⁸. Иштин чындыгында эки хан тең баш ийүүгө тийиш болучу; алардын экөөнүн тең үстүндө найзакер чоролор турган болучу, алар атаандаштардын ичинен "баатырын жана акылдуусун"⁴⁹, т.а. Чулохоуну тандап алышкан.

Анын такка отурушу⁵⁰ оор абалды дароо жеңилдетти. Шаболиого карата кастыктан гана аны колдоп келген Або-хандын тарапкерлеринин ичинен көпчүлүгү жаңы хандын

⁴⁴ Булакка караганда, ал туткунга алынган. Суй шуга ката жазылгандыгын же каталыгын Liu Mau-tsai көрсөтөт (*Die chinesischen Nachrichten...*, S.527).

⁴⁵ Торэмендин титулу — Або-хан Абруй же Абаруй формасында "Билимдердин казынасы" деген китептин автору Абуль Хасан Абд-ар-Рахман Мухаммед ан-Нишабуриге белгилүү болгон, бул китептин үзүндүсү Наршахинин "История Бухары" китебине кирген, 12- бет (салыштырыңыз: С.П.Толстов, Тирания Абруя..., 10—11-беттер). С.П.Толстовдун окуяларды реконструкциялоосу кабыл алынышы мүмкүн эмес, бирок Абруйду Або-хан менен окшоштуруу ага таандык.

⁴⁶ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 239-бет;

⁴⁷ S. Julien, *Documents...* vol.3. p. 504—505; Л.Н. Гумилев, *Удельно-лестничная система*, 66-бет.

⁴⁸ *Dequignes, Histoire des Hütts...*, 405 p.

⁴⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 239-бет;

⁵⁰ Бул жерде биздин булактар түркүт тартиптерин кытайлардын түшүнүү көз карашынан алганда өтө маанилүү айырмачылыкты камтыйт. "Суйшуда" Чулохоу Шеху-хан (т.а. жабгу же ябгу-хан), ал эми Ганмуда — Мохэ-хан деп аталган, бул, адатта, түрк тилинде "б" "м" га өткөндө Бага-хан деген титул болуп калат (Н.Я.Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 239-бет). Мына ушундай ар түрдүү окулушка жөнөкөй эле каталыктын болгондугун болжолдогон Лю Мао-цзай атайын көңүл бурган, анткени Шаболионун уулу да ябгу деп аталган (Du Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...* 54,102,529,555). Бирок шатылык тартипти жана атаандаштардын ортосундагы сүрөттөлгөн чыр-чатакты эске алганда ар башка окулушу мааниге ээ болот. "Ябгу" термининин мааниси — "милдетин аткаруучу", ал эми "бага" — "кудай жалгаган", "кудайдын кудурети менен падышалык кылуучу". Демек, Чулохоу бийликти кабыл алууга батынганча ал ябгу-хан, т.а. ханды алмаштыруучу болгон. Макулдашууга жетишкенден кийин ал Бага (Мохэ)-хан, т.а. "кудайдын

тарабына өттү. Кара-Чурин да борбордук бийликке каршы активдүү аракетти токтотту жана Або-хан менен чатакташа баштады, ошентип ал таптакыр бөлүнүп калды (585-жыл).

Чулохоу так менен бирге өзүнүн бир тууганынын саясатын да мураска алды. Ал Суй империясы менен союзду ырастاپ, өзүнүн мурунку досу Або-ханга каршы ачык согуш жүргүздү, ошентип Або-хандын абалы бул убакта ого бетер начарлай баштады.

Пайкент трагедиясы. Або-хандын талкаланган түмөндөгөн жоокерлери Жуңгария дарбазасы жана Чүй өрөөнү аркылуу батышка карай чегинип, Кара-Чурин алардын жолбашчысы менен союзду бузгандыктан, бул жерде калууга батышпады. Алар алыстык көксөгөн коопсуздукту берет деп үмүттөнүшүп, кагандыктын түштүк чет-жакасына көчүп кетишти.

Бухара областынын чектеринде түркүттөрдүн пайда болгондугу жөнүндө "Бухара тарыхында" («История Бухары») мындай деп айтылган: "Бул жакка Түркстандан келген адамдар ушул жерге жайгашты, анткени бул областта суу менен дарактар көп, аңчылык үчүн эң мыкты жерлер бар; мына ушунун баары жер которуп келгендерге абдан жакты. Адегенде алар боз үйлөрдө жана чатырларда жашап турушту, бирок кийин улам барган сайын адамдар көбөйүп, жер которгондор курулуштарды тургуза баштады. Өтө көп эл чогулуп, алар бирөөнү (өз чөйрөсүнөн) шайлап, аны эмир кылып алышты. Анын ысмы Абруй эле"⁵¹.

Або-хандын жоокерлери каалагандай бийлик жүргүзгөн, коргоосуз калган жерде өздөрүн кандай алып жүрүшкөндүгүн оңой эле түшүнүүгө болот. Түркүт армиясынын тартибинин абалы жөнүндө ал убакта Чжоу мамлекетинин генералы Ян Цзянь жетиштүү так кабарлаган (563-жыл): "...түрк жоокерлери сыйлыкты да барктабайт, жазалоону да тоотушпайт, өздөрүнүн башчыларын аз урматташат жана көбүнчө тартипти сактабайт"⁵². Бирок түркүт жоокерлери олжодон дегеле качпайт жана талап-тоноону өтө жакшы көрүшөт. Ошондуктан "Бухаранын тарыхы" төмөндөгүнү кабарлагандыгына таң калууга болбойт: "Бир канча убакыт өткөндөн кийин Абруйдун бийлиги күчөй берди, ал бул областты ташбоордук менен башкара баштаган соң, тургундардын чыдамы жетпеди. Дыйкандар менен бай көпөстөр бул жактан Түркстан жана Тараз жакка көчүп кетишип, ал жерде шаар куруп, аны Хамукат деп аташты... Бухарада калгандар өздөрүнүн төбөлдөрүнө элчилерди жиберип, аларды Абруйдун зордук-зомбулугунан коргоону өтүнүштү. Төбөлдөр жана дыйкандар жардам сурап түрктөрдүн падышасы Кара-Чурин Түрккө кайрылышты, аны урматтап эл Биягу⁵³ деп аташкан. Биягу ошол замат эле өзүнүн уулу Шири-Кишварды⁵⁴ зор аскери менен жөнөттү. Ал Бухарага келип Пайкентте Абруйду колго түшүрүп, кызыл аарыларга толтурулган чоң капка салууга буйрук берген, ал мына ушундан өлгөн"⁵⁵.

кудурети менен болгон хан" болуп калган. Йун Йоллыг өз атасынын дубанынын үстүнөн бийликти жана такты мураска алуу укугун сактап калуу менен жетишилген компромисстин натыйжасында ябгу титулун алган. Чулохоу кеп өтпөй набыт болгон соң анын жаңы титулу көнүмүш болууга үлгүргөн эмес жана Кытай хроникаларында экөө тең сакталып калган, бирок Ганманын түзүүчүсү VII к. ортосунда Суй династиясы доорунун жазууларын иштеп чыккан автордук коллективге караганда көбүрөөк тарыхый кыраакылыкты көрсөткөндүгүн белгилей кетүү керек (караңыз: Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 20-бет).

⁵¹ Наршахи, История Бухары..., 12-бет. "Өз чөйрөсүнөн" деген сөздөр түп нусканын негизинде жок.

⁵² Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 232-бет;

⁵³ Биягуну ("Суйшуда" — Бугя) Шаванн Бильге, т.а. "акылман" катары түшүнөт (караңыз: E. Chavannes, *Documents...* p.355). Биз бул жерде Бокэ, т.а. баатыр эквиваленти туура деп эсептейбиз (караңыз: J.I.Н. Гумилев. Б.И. Маршак, М.Ф. Хван, *Спор о древних тюрках*).

⁵⁴ Сөзмө-сөз "уруунун арстаны", түркчө "Иль-Арсландын" калькасы.

⁵⁵ Наршахи, История Бухары..., 12—13-беттер.

Бирок Торэмен Або-ханды жеңиш чынында бир кыйла кыйын болгон. Кара-Чуриндин өзүнүн мурунку союздашынан жазасын берүүгө биринчи аракети ордунан чыккан эмес⁵⁶. Ошондо батыш жана чыгыш хандары бул зулумга каршы убактылуу жарашууну жана убактылуу союзду түзүшкөн. Чыгыш түркүктөрүнүн аскерлерин батышты көздөй Кара-Чурин менен Торэмендин мурунку досу Чулохоу⁵⁷ алып жөнөгөн. Жолдо баратканда ал өзү менен кошо кытайлардын көмөкчү аскерлери баратат деген каңшаар таратып, ага Суй императору белекке берген тууну атайын көтөртүп койгон. Мунун өзү арсарларга жана бир аз күнөөсү барларга таасир тийгизди. Торэмендин тарапкерлеринин ичинен көбү Чулохоу тарапка өтүп кетти.

Батыш ханынын аскерлерине анын уулу Янг Соух-тегин башчылык кылган, ал персиялык булакта Шири-Кишвар деп аталат. Мындан тышкары, дагы эки ханды, кыязы, Йун Йоллыгы жана Кара-Чуриндин улуу баласы — сибирдик "Баатыр-ханды" жардамга жиберешкен же жиберүүгө убада кылышкан. 587-жылдын жазында союздук аскерлер Бухарага жакын бир жерде салгылашууга козголоңчуларды мажбур кылышкан.

Торэменге жана анын жан-жөкөрлөрүнө чегине турган жер жок эле. Грек булагы мындай деп билдирет: "Душмандар баатырдык менен салгылашты, бирок зулум курман болгондон кийин анын армиясы качып жөнөдү. Зор салгылашуудан кийин хаган кайрадан өз аймагынын төрөсү болуп калды. Хаган өзүнүн элчиси аркылуу император Маврикийге бул ийгиликтер тууралуу кабарлады..."⁵⁸. "Граждандык согуш бүткөндөн кийин хаган бейкуттукта жашоо менен мамлекетти тынч башкаруу үчүн таугасттар менен келишим түздү"⁵⁹, ал эми кытай летописчиси бул тууралуу биринчи министрдин сөзүн келтирет: "Уулуу курт-кумурскадай болуп боордоштор бири-бирин кырып жатканда айкөлдүктү көрсөтүү үчүн аларды аёо керек"⁶⁰. Бул жерде "уулуу курт-кумурскалар" — "кызыл аарылар" деген ассоциация кандайдыр бир роль ойноого тийиш. Бул жерде эң башкысы — көчмөндөрдүн арасында Суй сарайынын бедели жөнүндө камкордук көрүп, өзүнүн айкөлдүгүн көрсөтүүгө кеңеш: душмандарды аёого болот, анткени алар өздөрү бири-бирин кырып жатат (боорукердик же ташбоордук кандайдыр бир даражада кытайлардын колунда тургансып!)⁶¹.

Бирок бул тынчтык түзүлөрдөн мурда чоң чатактын катышуучуларынын дагы бири өз өмүрүнөн ажырады. Суй өкмөтүнүн такыбаалык кеңештерине көңүл бурбастан Торэменди талкалоодон жана кыйнап өлтүргөндөн кийин чыгыш жана батыш түркүктөрү кайрадан

⁵⁶ Феофилакт Симокатта, История..., 161-бет.

⁵⁷ Император Маврикийге, каттын авторуна, т.а. Кара-Чуринге жардамга келген улуу кагандардын ысымдарын биз котормочуга түшүнүксүз түрк сөзү катары талкуулайбыз: "Спразегун, Кунаксолан Тульдих" Isbara jabgu qunaq qa sol (d) an toldy = "Ышбара-ябгу конокко (чакыруу боюнча) сол жактан (чыгыштан) толтурду... (чабуул койду, аскерлерин каптатты...)" (толугураак караңыз: Л.Н. Гумилев, *Биография тюркского хана...*, 73-бет.

⁵⁸ Кат Константинопольго 596-жылы жеткирилген болучу (B. Grafenauer, *Hekai vprasani...*, pp.63—64).

⁵⁹ Феофилакт Симокатта, История..., 161—162-беттер.

⁶⁰ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 239-бет;

⁶¹ Кытай, перс жана грек версияларынын ортосундагы айырмачылык көп эмес жана кабардарлыгынын ар кандай даражасы менен аныкталат. Гректер козголоңчунун өлгөнүн гана белгилейт, перстер анын кыйналып өлгөндүгүн сыпаттайт, ал эми кытайлар маалымат берүүдөн тайсалдайт.

Персиялык версия боюнча Турум-Далобянь-Абруй Кара-Чуриндин уулу — Шири-Кишвар тарабынан туткунга алынган. С.П. Толстов бул ысым Дяньгунун уулу — Янсу-тегиндин ысымында чагылдырылган деп божомолдойт (Margurat, Wehrot und Arang, S. 3.151; С.П. Толстов, Тирания Абруя..., 10-бет). Биз көрүп тургандай, персиялык версия кытайлык версияга карама-каршы келбейт, буга ылайык Торэменди туткунга Чулохоунун өзү алган эмес, бирок бул окуя анын падышалыгынын убагында болгон.

чырдаша башташты. Бул чыр-чатак кокусунан эмес эле: чыгыш түркүктөрү башчылык кылууга, ал эми батыш түркүттөрү өз алдынчалыкка умтулушкан. Куралдуу кагылышуу тез эле башталды. 587/88-жылдын кышында Чулохоу батышка, кастыгы кайра башталган Тардуш-ханга каршы чабуул баштады. Чулохоунун аскерлери талкаланып, өзү согушта каза болду⁶².

Бул окуянын кесепеттери таасирин дароо тийгизген жок, бирок алар кагандыктын тагдыры үчүн чечүүчү болуп калды. Буга чейин чыгыш жана батыш түркүттөрүнүн ортосундагы согуш династиялык чыр-чатак мүнөзүндө болгон. Бир уруунун эки канатынын ортосундагы кастыкка түрткү бергидей эч кандай экономикалык, саясий, идеологиялык себептер болгон эмес. Бирок VII к. кандуу өч алуу XVI к. дин үчүн согуш, ал эми XIX к. киреше үчүн күрөш сыяктуу эле болгон. Чулохоунун каза болгон чоролорунун тууган-туушкандары батыш түркүттөрү менен жараша алышпады жана каалашкан да жок. Мындай мүмкүнчүлүк алардын оюна да келген эмес эле. Ошондуктан согуш аталаш агасы өлгөндөн кийин хан болуп калган Йун Йоллыг, Шаболионун уулу, Кара-Чурин менен тынчтык келишимин түзгөн 593-жылга чейин созулду. Өз дубанына ээ болуу менен Йун Йоллыг 587—588-жылдардагы жортуулга катышкан эмес жана анын чоролорунун батыш түркүттөрү менен чыр-чатакты токтотууга укугу болгон. 593-жылдагы тынчтык келишими кагандыктын биримдигин калыбына келтирди жана дубандардын ортосундагы чек араны стабилдештирди.

Империянын эң ири инсаны болуп калган Кара-Чурин Пайкентте өзүнүн небереси Нили ханды⁶³ же, балким, анын атасы Янг Соух-тегинди такка отургузду, анын тагдыры төмөндө баяндалмакчы.

Чыр-чатактын убагында түркүттөр батышта ээлеген жерлеринин бир бөлүгүнөн ажырады, анткени Византия 588-жылы Боспорду⁶⁴ кайтарып алды, бирок түркүттөр чыгышта Гаочан⁶⁵ хандыгын талкалап, өзүнө баш ийдирүү менен анын ордун толуктагандай болду.

Көшөгөнүн артында. Трек тарыхчысы түркүттөрдүн ханынын "тынчтыкты сүйгөндүгүн" бекеринен белгилеген эмес, бул жөнүндө хан эки императорду кабарлаган жана ал анын аталашынын каза болушуна алып келген.

Тексттерди салыштыруу жана VI к. кырдаалды эске алуу менен болуп өткөн окуялардын чыныгы себебин баамдап билүү оңой.

Түркүттөр үчүн жана Хамиден тартып Персиянын чек арасына чейинки кербен жолунун бир бөлүгүн контролдоп турган батыш түркүттүк хандар үчүн кирешенин негизги булагы болгон транзиттик соода согуш мезгилинин шарттарында ойго келгис нерсе болгон. Кара-Чурин Шаболиону бошоңдотуу үчүн Або-хан Торэменди колдогон, бирок Торэмен кербен жолунун ээси болуп, анын ач аскерлери соода кылууга мүмкүндүк бербеген соң, Кара-Чурин каталык жибергендигин түшүнүп, тез эле Кытай менен союздаш болууга багыт алган. Ал убакта согуш согушту азыктандырып турган. Або-хандын жоокерлери жашоого каражаты болбогон соң, багындырылган областтын эсебинен тоюнгон, ал эми бул область 585-жылдын күзүнөн тартып Мавераннахрдын түштүк бөлүгү менен чектелип калгандан кийин, жүз миндик ордону тоюндуруу ал үчүн күч жеткис оор жүк болуп калды. Колунда каражаты болгондор Кара-Чурин Түрктүн жерине көчүп кетишти, кийин ал Боке-хан деген титул алган. Качкындар Або-хандын отряддарына

⁶² Л.Н. Гумилев, Б.И. Маршак, М.Ф. Хван, Спор о древних тюрках.

⁶³ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 279-бет;

⁶⁴ М.И. Артамонов, Очерки..., 40-бет.

⁶⁵ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., II т. 279-бет;

каршы күрөшүү үчүн жардам сурашкан, алар баары бир өзүн башкача алып жүрө алышкан эмес.

VI к. 60-жылдарында эле Истеми менен Маниах баштаган согду көпөстөрүнүн түркүт хандары менен достугу алардын балдарынын убагында да улантылган. Кара-Чурин Түрк өзүнүн кызын согду ханына⁶⁶ берген. Согду көпөстөрү монополист болгондуктан, аларга түркүт ханын багууга чыгымдарды керектөөчүнүн мойнуна жүктөө жана ошонун өзү менен башканын эсебинен өз коопсуздугун камсыз кылуу эч нерсеге турган эмес. Ошондуктан согду ак сөөктөрү түркүттөрдүн төбөлдөрүнө марттык менен белек берип турушкан. Або-хандын жоокерлери орто азиялык Эки дарыя ортосун каптап кеткенде көпөстөр менен дыйкандар батыш түркүттүк хандан баш калкалар жай табышкан. Алардын катышуусу менен Кара-Чурин Кытайга каршы Торэмен менен союзда согушунун ордуна өзүнүн саясатынын багытын өзгөртүп, анын жазасын берип, Кытай менен тынчтык жана союз түзгөн жана Иранга каршы согушка 589-жылы өзүнүн уулун жиберген. Өздөрүнүн жер үлүштөрүнө байланган кембагал калк болсо 587-жылы да өз жеринде кала берүүгө аргасыз болуп, "татсыз түрк жок" (тат — көчмөндөргө баш ийген дыйкан) деген түркүт макалын жакшы өздөштүргөн Або-хандын ветерандарын тоюндуруп турган.

Або-ханды — Абрүйдү — өлүмгө алып келген карама-каршылык талап-тонолгон таттардын ачка түркүттөргө каршы күрөшү менен аныкталган. Наршахи "бардык байлар жана белгилүү дыйкандар көчүрүлүп, ал эми кембагал жана төмөнкү сословие Бухарада кала бергендигин" жана "алар өздөрүнүн төбөлдөрүнө элчилерди жиберип, аларды Абрүйдүн зомбулугунан коргоону өтүнгөндүгүн"⁶⁷ айкын-ачык ырастайт. Зомбулукка жана террорго негизделген жаңы режим өзүнө патриархалдык мамилелерди камтыган эски режимге караганда өтө катуу болгон⁶⁸. Ошондуктан төбөлдөр жана алар менен бирге келген түркүт ханзаадасы боштондукка чыгаруучулар катары кабыл алынган. Бирок өздөрүнүн боштондукка чыгышынан кембагалдар бир аз гана утуш алышкан, анткени "Хамукаттан кайтып келгендердин, т.а., көпөстөрдүн жана дыйкандардын малайлары"⁶⁹ болуп калышкан. Түркүттөрдүн мезгилинин акырында жана арабдык жеңип алуулардын башталышында Орто Азиянын саясий түзүлүшүн "жер ак сөөктөрүнүн чексиз үстөмдүгү"⁷⁰ катары аныктоого болот жана түркүттөр бул процессте катализатордун ролун аткарды деп болжоо керек.

Кагандыктагы чатактар кокусунан чыккан эмес. Көп сандаган дээрлик өз алдынча хандардын болушунун өзү эле жеке мамилелер граждандык согушка өсүп өтүшү үчүн жетиштүү себеп болгон. Ошону менен бирге биз таймашып жаткан тараптардын эч кандай программасын белгилей албайбыз. Бул же тигил топко таандык болушу түрк жоокерлеринин жана бектеринин жеке жактыруусу же жактырбоосу менен түшүндүрүлөт.

Торэмендин айланасына Кытайга каршы күрөштү улантууга умтулган түркүт коомунун демократиялык элементтери, ал эми Шаболионун айланасына Кытайга жан тарткан элементтер⁷¹ топтолгон деген божомол ырасталбайт. Торэмен тарабынан биз дээрлик бардык дубандык хандарды, ал түгүл Шаболионун бир тууганы — Чулохоуну көрүп турабыз. Шаболионун өзү болгон каражаттары жана күчү менен Кытайга каршы күрөшкөн, айла жок абалда калганда гана Суй сарайына жардам сурап кайрылган, ал эми Торэмен

⁶⁶ E. Chavannes, *Documents...* p.132.

⁶⁷ Наршахи, *История Бухары...*, 13-беттер.

⁶⁸ С.П. Толстов, *Тирания Абрюя...*, 28—29-беттер.

⁶⁹ Наршахи, *История Бухары...*, 13-беттер.

⁷⁰ В.В. Бартольд, *Туркестан...* 182-бет.

⁷¹ С.П. Толстов, *Тирания Абрюя...*, 22 бет.

болсо дегеле Кытайга каршы чыккан эмес⁷². Көбүнчө биздин алдыбызда адаттагы династиялык чыр-чатак турат, мунун кыймылга келтирүүчү жүйөлөрү хандардын өкүм сүрүүнү жакшы көргөндүгү жана алардын чоролорунун ач көздүгү, ал эми биринчи кан төгүлгөндөн кийин — өч алууну көксөө болгон.

Күрөш ага катышкан төртөөнүн ичинен үчөө өлгөндөн кийин гана токтогон. Жаңы хан — Йун Йоллыг "алсыз жана коркок" ⁷³ болгон, ошентип мыйзамдуу хан болуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган Кара-Чурин империянын чыныгы өкүмдары болуп калган.

Ошентип, бир жагынан, дубандык-шатылык системанын принциби династиялык чыр-чатак үчүн, экинчи жактан — тынчтыкты орнотуу үчүн шарт түзгөн, анткени бул системанын ийкемдүүлүгү күрөнүп жаткан тараптарга жалпы тил табышып чечимге келүүгө мүмкүндүк берген. VI ак. 90-жылдарындагы түркүт дөөлөтүнүн ички абалы бекем жана коңшулары үчүн коркунучтуу болуп кала берген. Муну менен сүйлүк Кытай келише албады.

Түркүттөр Кытайды өз кирешелеринин булагы катары караган, кытайлар түркүт дөөлөтүнөн өз чек аралары үчүн түбөлүк коркунучту көрүшкөн. Көчмөндөр менен аралашуудан кытайлар үчүн пайда өтө аз, ал эми зыяны өтө зор болгон. Ошондуктан күчтүү Кытай өкмөтү көчмөндөрдүн баш кошуусуна жол берген жок жана Ашина дөөлөтүнө каршы күрөш Суй сарайынын зарыл милдети болуп калган.

⁷² Чжан-сун Шэндин императордук кеңеште айткан сөзү: "Абонун кандай кылмыштары болбосун, ал империяга карата ыраазы эместигин көрсөткөн жок" (караңыз: S. Julien, *Documents...* p.507).

⁷³ Ibid., p.504.

ИРАНГА ЖОРТУУЛ

Согуш болоор алдында. Кара-Чурин Түрк Кытайга үстүртөн баш ийип бергендиги үчүн сыйлык катары андан алган жибекти согдулук көпөстөр аркылуу сатып, бөгөтсүз баюу үчүн гана өзүнүн атаандаштарын жок кылып, агасынын уулун өлтүрүп, анын жан-жөкөрлөрүнүн — өзүнүн уруулаштарынын жазасын берди. Бирок баюунун бул жолу чоң чатак башталардан он жыл мурдагыга караганда бир кыйла оор болуп калыптыр. Иран менен Византия айыгышкан катуу согушту жүргүзүп жатты, ошондуктан перси шахы Константинополго ашыкча бир кербенди да өткөрүп жиберет деп ойлоого болбойт эле. Түркүттөр менен гректер али да болсо согуш абалында болгондугу менен да жагдай татаалдады. Ырас, бул согуш жети жылдан бери жүргүзүлбөй калган, бирок тынчтык келишимдин жоктугу элчилер менен алмашууга бөгөт болуп, Иранга каршы согуш аракеттерин координациялоону кыйындатты. Ал эми мындай союз гректерге да, түркүттөргө да бирдей зарыл эле, анткени алардын жалпы душмандары жана жалпы кызыкчылыктары болгон.

Эгерде ирандык бөгөттү жок кылууга мүмкүн болсо, жибек византиялык патрикийлердин кампасына агылып келип, ошондо германдык конунгдарды өз дружинасына жалдоого мүмкүнчүлүк болуп, балким, Византия Европадагы гегемондугун жоготмок эле. Ошондо Согдиана алтынга марып, түркүттөрдө таптардын түзүлүү процесси ыкчамдап, эль феодалдык мамлекетке айланып, ал эми Ирандан, Фирдоусинин айтканы боюнча, бир кесим мом гана калар эле. Ички согуш кагандыкты бүлгүнгө салып жатканда түркүт хандары активдүү тышкы саясатты жүргүзө алышмак эмес. Бирок бейкуттук башталары менен эле "жибек жолунун" проблемасы биринчи орунга чыгып, ошону менен бирге Византия менен макулдашуунун зарылчылыгы келип чыккан, анткени макулдашылбаган согуш аракеттери мурдатан эле ордунан чыкпас болуп калган.

Расмий союз түзүлгөн эмес, бирок буга арачы болуп грузин падышасы Гуарам Багратид чыкты. Анын жардамы менен 589-жылы Иранга каршы бардык күчтөрдү координациялоого жетишилди¹, мунун аркасында "душмандар Персияны керилген жаадай курчап алды"². Алдын ала ойлонгон аракет үмүтсүз да эмес эле, бирок жеңил да эмес болучу. Өзүнүн узакка созулган тарыхынын ичинде Иран бирде кубаттуулуктун жана даңктын дал чокусун жетип, бирде бул чокудан кулап түнгүп, бытырап бөлүнүп да кетип турган. VI к. анын күчүнө жана мүмкүнчүлүгүнө татыктуу баа берүү үчүн биз анын тарыхына жок дегенде көз чаптырып көрүүгө тийишпиз.

Ирандын күчү жана алсыздыгы. Ахеменид империясы арты жаман 330-жылга чейин эле анахронизм болуп калган. Ассириялык салт-санааларга негизделген империя аскердик деспотия гана болууга умтулган жана бул жагынан өзүнөн мурдагы кандуу деспотиядан да ашып кеткен. Ошону менен бирге бийликти чыңдоонун зарылчылыгы Ксерксти жана анын мураскорлорун жат диндегилерге каршы, ошондой эле падышалардын падышасынын диндик башчылыгын³ тааныбаган Заратуштранын ортодоксалдык жолдоочуларына да каршы диндик куугунтуктоолорду (Ксеркстин антидевов жазуусу) баштоого мажбур кылган.

Жыл өткөн сайын саясий, идеологиялык жана экономикалык түйүндөр катуу чиелешип, аргироспиддердин⁴ күмүштөй жалтырагы алгачкы учурда азиялык элдерге

¹ M. Brosset, Histoire de la Georgie..., pp. 220—221.

² Tabari, Nöldeke, S.270.

³ В.В.Струве, Родина зороастризма.

⁴ Сөзмө-сөз "күмүш калкандуулар" (күмүштөлгөн калкандары бар македониялык фалангавын сокку уруучу полку).

кылымдык эзүүдөн бошонуунун жарык күнү катары көрүнгөндүгү таң калыштуу эмес. Бирок уюмдашкан деспотизм анархиялык зомбулук менен алмашылгандыгы, диадохтор пасаргадык өкүмдарларга караганда эч нерсеси менен артык эместиги, балким, андан да жаман экендиги айкын боло баштады. Бирок буга карабастан артка кайтууга эч ким умтулган жок. Сириялыктар жана египеттиктер гректерге ыңгайлаша алышты, ал эми деспотизмдин сазына батканга чейин жете элек чыгыш ирандыктар күрөш үчүн өздөрүнө күч таап, акыры жеңип чыгышты. Парфия найзачы атчандар тарабынан түзүлгөн, ошондуктан бул 240 үй-бүлө байыркы жети урук менен бир катардагы төбөлдөр болуп калышы кадыресе көрүнүш. Бирок кокусунан колго тийген жеңишти бекемдеп калуу үчүн парфиялыктарга гректерден үйрөнүүгө туура келди жана согуш майданында жеңилген эллинизм өзүнүн жеңүүчүлөрүнүн дүйнөгө көз карашын өзүнө сиңирип алды. Алар камеяларга жана геммаларга машырканышып, Платонду жыртылганча окуп, Эврипиддин трагедияларына кол чаап жатышты, өздөрүнүн сепилдеринин бекем дубалдарынын артындагы эл мурунку кулдандыруучуларга болгон жек көрүү сезимдерин "бошотуучуларга жана коргоочуларга" которууга даяр экендигин унутуп салышты. Парфиянын төбөлдөрү эл менен байланышын үзүп алды, ошондуктан 224-жылдагы эл сөзүнөн кийин биротоло жок болду.

Бирок падышалык кылып турган үй-бүлөнүн мүчөлөрүн жырткычтык менен кырган Арташир Бабаган 240 үй-бүлөнү аяды, анткени ага ак сөөктөр керек

болучу. Жаш сасанид мамлекети өзүнүн жашашынын алгачкы мезгилинде эле аёосуз согуштарды жүргүзүүгө аргасыз болгон. Арташир өзүнүн атчандарын, тактап айтканда, аскерлеринин бир кыйла согушчан бөлүгүн өзү кырып жок кылып алышы өтө акылсыздык боло тургандыгын түшүнгөн. Ошентип, эркин дыйкандарга таянган шах бийлиги беш кылымдын ичинде өзү жаралган жана өз тагдырын иран маданияты менен байланыштырган эллинизмден баш тартып, аскердик ак сөөктөр менен союзга кирди.

Алгачкы сасаниддер согуш жагынан жолдуу болду. Чыгыш жакта Бехрудга⁵ чейин Иран, батыш жакта Евфратка чейин Месопотамия жана түндүктө Дербентке чейин бүткүл Закавказье алардын колунда болуп калды. Перстердин падышалыгы империяга айланды, бирок анын тутумуна кирген элдер өздөрүнө мүнөздүү болгон коомдук түзүлүштү: Дейлеманын тоолуктары жана Ирактын арабдары — өздөрүнүн уруу жолбашчыларын, Месопотамиянын шаарларынын христиандык, еврей жана гностикалык общиналары — өзүн-өзү башкаруусун, ал эми армяндар шахан шахтын букаралыгы астында падышалык бийлигин да сактап калышты.

Сасаниддер бүтүндөй маданий дүйнөнүн башында болуп калды, ошентип, бул кырдаал алардын күчүнүн жана алсыздыгынын бирдей эле өлчөмдөгү булагы болуп калды. Бир жагынан, сасаниддер империясында ошол мезгилдеги ири мамлекетке зарыл болгондордун баары: өнүккөн дыйканчылык жана жөө аскерлер курала турган эркин дыйкандар, армиянын жана администрациянын башчылык тутуму түзүлө турган ак сөөктөр сокку уруучу атчан аскерлер болуп саналган башка ак сөөктөр болгон. Чыгыш Ирандын жана Ирактын көчмөн уруулары мал чарба азыктарын жана көмөкчү жеңил атчандарды берип турган, ал эми Дейлеманын эр жүрөк тоолуктары согуш олжосу үчүн гана шахан-шахка жан-дили менен кызмат өтөшкөн. Эң акырында, Месопотамиянын шаарларында кол өнөрчүлүк жана соода гүлдөп өнүгүп жаткан болучу⁶.

Интеллектуалдык тармак перстер тарабынан монополдоштурулуп, дин кызматчы-мобеддер менен бисерлердин ортосунда бөлүнгөн. Баары тең өз жайында болгондой

⁵ Wehrot — Аму-Дарыя.

⁶ Н.В. Пигулевская, *Вопросу о городах Ирана...*, 72—80-беттер.

көрүнгөн эле, бирок иш жүзүндө баары өтө жаман болучу, анткени бул жагдайдын экинчи тарабы бар эле. Шахтын өкмөтүн кошуп алганда, жогоруда айтылган бардык топтордун өтө ар башка, тынчтык жол менен чечүүгө болбой турган, ал түгүл келишкис кызыкчылыктары болгон, ошондуктан Ирандын шоруна, бул топтордун баары өздөрүн куралдын күчү менен коргой алгыдай жетиштүү күчтүү болгон.

Шахтын өкмөтү эсептешпей коюуга гана эмес, жеке бийликте болууга да умтулган, демек, өлкөнүн байлыгынын басымдуу үлүшүнө ээ болгон жана кандай да болсо төбөлдөрдүн ээнбаштыгын ооздуктоого жөндөмсүз алсыз шахтын такта отурушуна умтулган ак сөөктөр менен жаңжалга барууга тийиш болгон.

Андан кийин, зороастрийлик дин кызматчылары менен союз христиандарга, гностикалык секталарга жана еврейлердин общинасына диндик куугунтуктоолор саясаты дегендикти билдирген, ал эми калктын дал ушул катмарлары экономикалык жактан өтө күчтүү болгон, анткени соода алардын колунда болучу. Алар менен акча алуу жагынан, ошондой эле аларды башкы тышкы душман — Византияга каршы пайдалануу жагынан маанилүү болгон союзду камсыз кылуу үчүн диндик индифферентизмдин жана чыдамдуулуктун позициясын ээлөө керек эле, ошондо зороастрийлик дин кызматчылары каршылык көрсөтө баштаган. Тоолук жана талаа уруулары перстердин шахына ооз учунда жан-дили менен баш ийишкен, бирок иш жүзүндө толук көз каранды болбоону каалашкан; демек, алардан эч болбогондо эң төмөнкү салыкты алуу үчүн күч колдонуу керек болучу. Кыскача айтканда, алтын такта отуруп калуу үчүн шахан-шах дайыма союздаштарды издөөгө жана бир да топко күчөп кетүүгө мүмкүндүк бербөө үчүн аларды дайыма алмаштырып турууга тийиш болучу. Бул дайыма эле оңунан чыккан эмес.

Ошону менен бирге жогоруда аталган топтор шахтын бийлиги менен гана эмес, өз ара да күрөшүп турган. Христиандар от храмдарын кыйратып жок кылууга жана перстердин арасында Евангелиени үгүттөөгө аракет кылышкан, анысы аз келгенсип алар буга уруксат берүүнү шахтан талап кылышкан. Жөө аскерлерди түзгөн эркин дыйкандар ак сөөктөрдү жек көргөн, тоолук уруулар талаа уруулары менен, перстер менен д.у.с. касташып турган. Мындай тополоңдо башкаруу үчүн шахтын өзүнүн каражаттары жана күчү болууга тийиш эле, мындайлар алгачкы убакта аз болгондуктан, такка кээде ак сөөктөр көтөргөн Бахрам Гүра, Балаш жана Жамаспа сыяктуу марионеткалар отуруп калгандыгы түшүнүктүү.

Шаханшахтардын ичинен эң мыктысы Кавад маздакиттердин кыймылын колдоо менен төбөлдөрдүн зомбулугуна каршы күрөштү уюштуруп көрүүгө аракет кылды, бирок аз жерден күкүктү туйгунга алмаштырып жибере таштады, анткени маздакиттер ак сөөктөрдү бир кыйла уйпалап, өзү үчүн баарына каршы күрөшүүгө даяр турган жаңы партияга кайрадан уюмдашты.

Хосрой Нуширван такка отурганда иштин абалы жалпысынан ушундай эле. Бирок ал өлгөн учурда баары түп-тамырынан өзгөрдү. Эгерде Хосройго чейин жалпы ирандык маданияттын ар түрдүү маданий типтерин жөн эле киргизүү гана эмес, маңыз жагынан өздөштүрүү процесси жүргүзүлүп, мунун өзү биримдикте эң сонун ар түрдүүлүктү түзсө, VI к. ортосунан тартып ошол эле диалектикалык процесс тескери көрүнүштү туудурду: ушуга чейин активдүү топтордун жоголушуна жана жоголгондордун эсебинен аман калгандардын күчөшүнө алып келди.

Дал VI к. ортосунда сасаниддер монархиясынын кыйрашына алып келген бүрүлүш байкалат. Биринчиден, убактылуу болсо да маздакиттердин жеңиши ак сөөктөрдүн күчүн ушунчалык бошоңдоткондуктан ал мурунку абалына эч убакта келе албады. Экинчиден, 531-жылы маздакиттерди талкалоо азаддардын — эркин дыйкандардын өз алдынча маанисин толугу менен жок кылды, анткени алардын бир кыйла активдүү бөлүгү террор күчөп турган убакта өлүп жок болду. Үчүнчүдөн, Анушзаддын оңунан чыкпаган

көтөрүлүшү Иранда христиандык общинаны биротоло алсыратты, ошентип ушул убактан тартып христиандар шахан-шахтын ишенимдүү малайлары болуп калды. Ошондой эле зороастрийлик дин кызматчылары эки жолу өлүм коркунучун башынан өткөрүп (Маздактан жана Анушзаддан), бекем бийлик гана аны шексиз өлүмдөн сактап кала тургандыгына ынанды; Иранда өлүм жазасынын коркунучу астында динин өзгөртүүгө тыюу салынгандыгына байланыштуу өкмөт ээлеген позиция мобеддерге толук жаккан, анткени зороастрийлик дин системасына, ошондой эле жөнөкөй диндердин көпчүлүгүнө прозелитизм жат болгон.

Хосройдун жана Хормиздин падышачылыгынын убагында дейлемиттер, армяндар жана арабдар өздөрүнүн илгерки өз алдынчалыгынын көпчүлүк бөлүгүнөн ажырашкан болучу жана мамлекетте активдүү роль ойнобой калышкан, мунун баары жөндөмдүү башкаруучу болсо да Хосрой Нуширвандын өзгөчө көсөмдүгүнүн натыйжасында болгон эмес, мунун себеби шаханшах акыр-аягында каражаттар менен күчтөрдү, тактап айтканда, аскерлерди өз колуна алган, мындай сандагы жана сапаттагы аскерлер мурда бир дагы перси падышасынын колунда болгон эмес.

Кептин баары Хосрой маздакиттерди аталары оңой менен кепке келбес адамдар катары өмүрүнөн жана мүлкүнөн ажыраган ак сөөк жаштардын колу менен талкалагандыгында турат. Өзүнүн жан-жөкөрлөрүн ал материалдык жактан сыйлай алган эмес, анткени өлкөнүн чарбасы өз ара кыргындын негизинде бүлгүнгө учурап, тактын бирден-бир булагы жибек менен соода кылуу, тагыраак айтканда, Иран аркылуу өткөн кербендерден алынган пошлиналар болгон. Бул кирешелер жаңы армияны уюштурууга жана күтүүгө жетмек, анткени эски армия өзүн-өзү жок кылган болучу. Хосрой өзүнүн күжүрмөн жолдошторун полкторго дайындап, алардын катарларын көчмөн сактар менен толуктаган. Казынадан курал-жарак жана күндөлүк эмгек акы алып кызмат өтөгөн 12 полктон турган туруктуу армия ушинтип түзүлгөн⁷.

Жаңы аскерлер журттан куралган аскерлер эмес, дасыккан армия болучу, ал убакта салгылашууну атчан жаачылар чечкен, ал эми мыкты жаа тарта билүүгө көп жылдык тажрыйбадан кийин гана үйрөнүшкөн. Тынымсыз машыгуу жана бат-бат жүрүштөргө чыгуу жаңыдан куралгандарды тартип жана шериктештиктин духу баш коштурган ветерандарга айландырган. Мына ушул күчкө таянып, шах Хормизд төбөлдөргө чабуулун баштаган.

Византия Иранга каршы. 589-жылы жайында Ирандын абалы өтө оор эле. Батыш чек арада Византия менен бүтпөгөн согуш жүрүп жаткан. Мунун алдында Мартирополду ээлеп алууга мүмкүнчүлүгү болгон перстердин айрым ийгиликтерине карабастан алардын иши Назибияга жакын жердеги Сисаврандын алдында талкалануунун кесепетинен начарлап кетти. Византиялыктар Мартирополду курчоого алып, андан чыгыш жактагы Нимфия дарыясынын боюндагы Окбу чебин талкалашты⁸. Ошол эле убакта чөлдөн эки араб шейхи — Майрык Аббас жана Көккөз Амр⁹ чыга келди. Алар өлкөнү Евфратка чейин талап-тоноп, мунун өзү перстерге оор сокку урду, өтүп жаткан кербендерден пошлина чогултулуп жаткан бажыканаларды жок кылышты¹⁰.

Ошол эле убакта "хазар жолу боюнча"¹¹, тактап айтканда, Дарьял капчыгайы аркылуу Армения менен Азербайжанга түрк-хазар аскерлери каптап кирди, ал эми чыгыштан

⁷ A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, 1936, p. 362.

⁸ Н.В. Пигулевская, *Византия и Иран...*, 80-бет.

⁹ Tabari, *Nöldeke*, S.2706 Tabari, *Zotenberg*, II т. р. 249.

¹⁰ Firdousi, *Lelivere des rois*, VI к.р.566.

¹¹ Ibid.

"Кытайдын түрктөрүнүн"¹² башчысы, иран шахы Хормизддин¹³ таякеси Савэ-шах чыкты. Союздаштар, кыязы, Иранда саясий кризис бышып жетилгендигин эске алышкан. Шаханшах Хормизд падышачылык кылган мезгилинин көпчүлүк бөлүгүндө ак сөөктөргө каршы күрөш жүргүздү; өлтүрүлгөндөрдүн саны зор санга — 13 миң адамга жетти¹⁴. Ак сөөктөр Иранда аскердик катмарды түзгөн соң жана армиянын командалык курамы өлтүрүлгөндөрдүн тууган-туушкандарынан түзүлгөндүктөн, аскерлер дин күжүрмөн жөндөмдүүлүгү өтө бошоңдогондугу жана мамлекеттин чек арасы бир кыйла начар күзөтүлгөндүгү түшүнүктүү¹⁵. Хормизд өлкөнүн начар абалы жөнүндө кеп кылган кеңешти сүрөттөп келип, Фирдоуси өтө кызыктуу көрүнүштү баяндайт. Марзбандар жүгүнүшүп мындай деп айтышкан: "Биз баарыбыз биригип келип бир мобедге татыбайбыз, ал эми сен мобеддер менен бесирлерди өлтүрүп, мыйзамдан жана динден тайыдың"¹⁶. Бирок дал ошол аман калган мобеддердин бири керектүү кеңештерин берген. Ал талаш аймактарды кайтарып берип, Византия менен дароо тынчтык түзүүнү, ал эми арабдардын чегинишин аларга азык-түлүк жиберүү менен сатып алууну сунуш кылган¹⁷. Ал эми олжого баткан хазарлар талап-тоноп алгандарын жоготуудан коркуп, перстерден өздөрү эле качып беришет¹⁸. Бирден-бир коркунуч — бул Савэ-шах: "Жейхундун ары жагынан түрк келгенде кечендөөгө болбойт"¹⁹.

Кавказдагы согуш. Түркүттөрдүн согушка кириши перстердин абалын өтө татаалданды, бирок Иранда али жетиштүү күчтөр бар эле. 589-жылдын 5-майында "хазар жолу боюнча" каптап кирген душмандар июлдан кеч эмес перс аскерлери тарабынан талкаланып, олжосун алып кетүүгө тырышып, жан талашып кача баштады²⁰. Алардын ордуна гректердин акчасына Гуарам Багратид жалдаган кавказдык ос, зурзук жана дидой урууларынан чогултулган элдик аскерлери келди. Жарым-жартылай жапайы тоолуктарга грузин эриставдары жетекчилик кылган. Бул аскерлердин бирден-бир жөндөмдүүлүгү мурда акырына чейин хазарлар тарабынан талап-тонолбогон Азербайжанды тыптыпыл талап-тоноо болгон²¹.

Гуарамдын жалданмаларына Романдын²² колбашчылыгы астында византиялык отряд келип кошулду, бирок гректер да перстердин аймагына байырлап алууга үмтүлгөн жок. Көбүнчө алардын милдети чыгыштан перс аскерлеринин бир бөлүгүн алагды кылуу жана Орто Азиядан жортуул баштаган түркүттөрдүн чечүүчү сокку урушун жеңилдетүү болгон. 589-жылдын сентябрында эле бул аскерлер перстердин жерин тазалады. Кавказдыктар болсо согушсуз эле үйлөрүнө тарап кетти. Ал эми гректерге аларды мекенинен бөлүп таштаган перс аскерлери аркылуу жырып өтүүгө туура келген.

Перстер араб шейхтеринен андан да жеңил кутулушту, алар бир аз акча үчүн Месопотамиядан чегинип кетишти. Бирок мунун баары согуштун тагдырын чечкен жок.

¹² Ibid.p.568

¹³ Tabari, Zotenberg, II т. p. 248.Mirkhond, Histoire des Sassanides,p.257.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Tabari, Zotenberg, II т. p. 248.

¹⁶ Firdousi,Lelivere des rois,VI к.р.568.

¹⁷ Фирдоусиде арабдарды кыруу сунуш кылынат, бирок анын аткарылышы жөнүндө ал айтпайт, ал эми Табари алар менен келишимдин майда-чүйдөсүн берет.

¹⁸ Mirkhond, Histoire des Sassanides,p.258

¹⁹ Firdousi,Lelivere des rois,VI к.р.568. Tabari, Zotenberg, II т. p. 249.

²⁰ Л.Н. Гумилев, Война 589 г. и Гератская битва, 67-бет.

²¹ M. Brosset, Histoire de la Georgie. Остор — осетиндер, дзурдзуктар — Кавказ тоо кыркасынын түштүк жантаймасындагы, Грузиядан түндүк-батыштагы уруу; дидойлор — түштүк Дагстандагы уруу.

²² Себеос, История итператора Иракла, 33-бет.

Түркүттөрдүн чабуулу. 589-жылы августта²³ Кара-Чуриндин кенже уулу Янг Соух Чыгыш Иранга басып кирди. Чек араны тосуп турган жетимиш миңдик перс армиясы кайра качып, түркүттөргө Хорасанга, Талеканга жана байыркы Бактриянын аймагына жол ачып беришти, мында таяныч чептери Герат, Балх жана Бадгис²⁴ болгон. Бул жерде, бардык булактар белгилегендей, перстердин туруктуу жөө аскеринин төмөнкү деңгээлдеги согушуу сапаты кедергисин тийгизди. Иранда дүрбөлөң башталды. Табаринин айтканына караганда, Савэ Хормиздге: "Мен силердин өлкөгө киришим үчүн өзөндөрдөгү жана дарыялардагы көпүрөлөрдү ондогула, көпүрөсү жок дарыяларга көпүрө салгыла. Силердин өлкөңөрдөн румийлерге алып баруучу менин жолум өтө турган дарыяларга жана сууларга да кургула, анткени мен силердин өлкөңөр аркылуу ал жакка өтүүгө ниеттенип жатамын"²⁵, — деп айттырып чабаган жиберген. Ультиматумдун тексти жүрүштүн чыныгы максатын, ошондой эле батыш түрктөр менен гректердин аракеттеринин макулдашылгандыгын көрсөтүп отурат.

Ктезифондогу кеңеште түркүттөрдүн мизин кайтарууга Армения менен Азербайжандын марзбаны, парфяндардын атактуу Михрандар уруусунан чыккан Бахрам Чубинди жибермек болушкан. Бахрам бул кызматты кабыл алып, бар болгону 12 миң аскерди, бирок сөзсүз кырк жаштан элүү жашка чейинки курактагы жоокерди талап кылган. Чындыгында булар каармандык сапаты боюнча перстик аскерлердин адаттагы деңгээлинен бир кыйла артыкчылык кылган ветерандар болгон. Эмне үчүн Бахрам жаштарга караганда улгайган адамдарга артыкчылык бергендигин түшүндүрүү оңой. Мурда айтылып кеткендей, ал убактагы негизги күч жаа аткычтар болгон, ал эми көзгө атар жаачы болуш үчүн кеминде 20 жыл талап кылынган. Салгылашуунун тагдырын бетме-бет кармашуу эмес, атышуу чечкен. Перстик жаа аткычтар VI к. чеберчиликтин туу чокусуна жетишкен жана жааны төшүнө чейин эмес, кулагына чейин тарта билишкен²⁶. Жебе 700 м чейин жетип, мыкты чыңалган жебенин учтары соотту тешип өткөн.

Табаринин айтканына караганда, Савэнин армиясы 300 миң адамга, ал эми Фирдоуси боюнча, 400 миң адамга²⁷ жеткен. Түркүттөрдүн куралында согуш пилдери²⁸, ал эми перстерде "арстандар", т.а., мунайзат менен иштеген жана пидцере каршы колдонулуучу²⁹ от чачкычтар болгон. Биринчи жеңиштен кийин түркүттөр ийгиликтен андан ары улантып, чегинген перс армияларын кууп батышка карай ылдам жылган. Перстердин эң зарыл милдети Бахрамдын аскерлери ишке киришкенче Балхты өз колунда кармап туруу болгон. Хормизд куулук-шумдугу жок, ишенчээк түркүттөргө каршы кынтыксыз иштей турган ыкманы — жалган маалымат берүүнү колдонгон. Ал Савэге өзүнүн сарайындагы жан-жөкөрлөрдүн бири Хуррад Бурзинди³⁰ — "ашынган куу, митайым жана алдамчы адамды"³¹ жиберген. Хуррад Савэге келгенден кийин тынчтык жөнүндө сүйлөшүүлөрдү баштап, айтканына үндөбөй көнө берип, Савэнин ишенимине

²³ Салгылашуу күнүндө күн "арстан үйүндө" турган, бул 22-июль-21-августка туура келет.

²⁴ Tabari, Zotenberg, II т. р. 248.

²⁵ Tabari, Nöldeke, S.268.

²⁶ К.А. Иностранцев, Сасанидские этюды, 66-бет; Прокопий Кесарийский, История войн римлян с персами, 3-бет.

²⁷ Firdousi, Le livre des rois, VI к. р.566

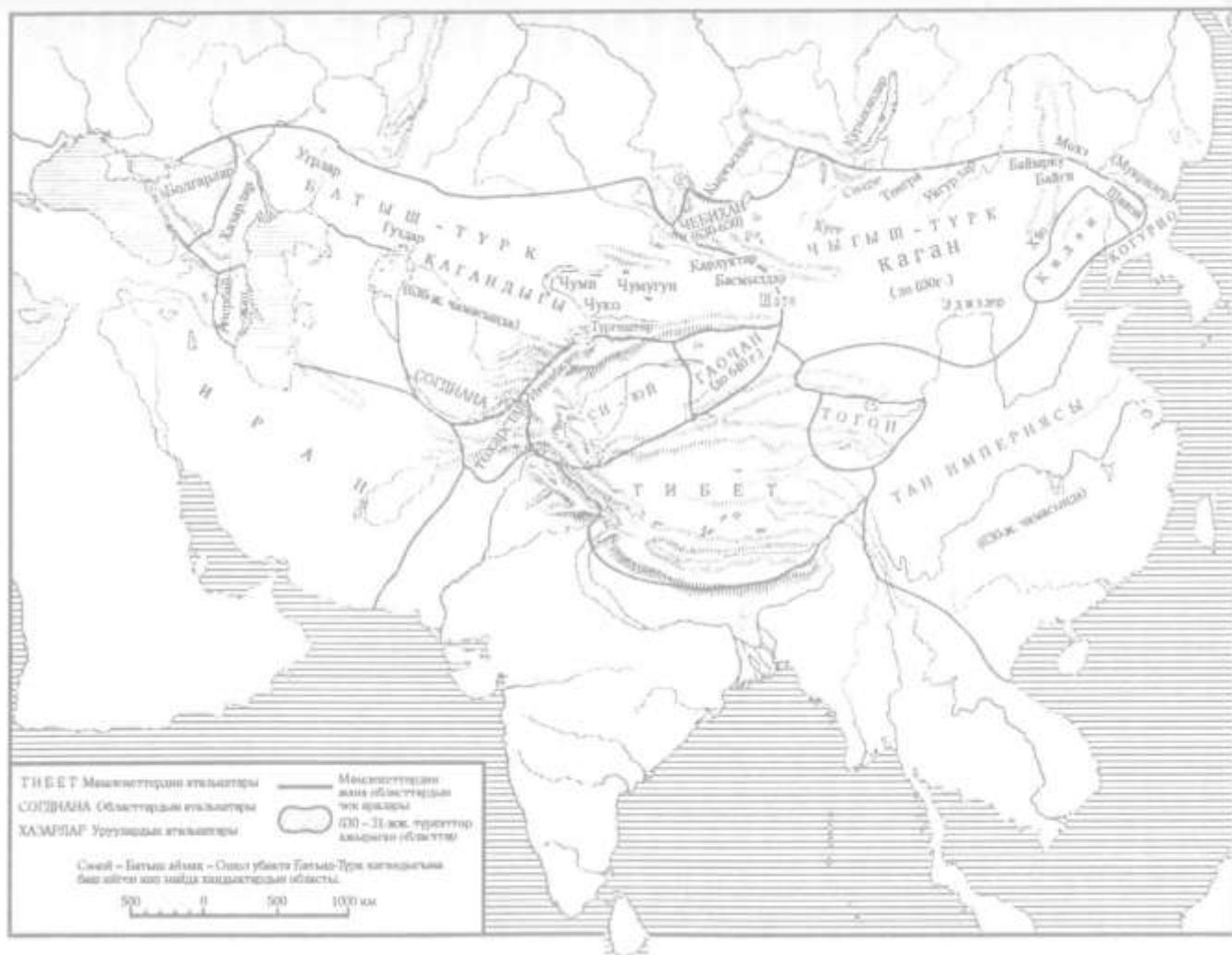
²⁸ Firdousi, Le livre des rois, VI к. р.566; Tabari, Zotenberg, II т. р.262. Фирдоуси 1200 пил, Табари 200 пил деп эсептейт.

²⁹ К.А. Иностранцев, Сасанидские этюды, 80—81-беттер; Балями, Тарихи Табари, гот кол жазмасы (перс тилинде), 227-бет.

³⁰ Атынын окулушун караңыз: Justi, Iranisches Namenbuch, S. 178.

³¹ Tabari, Zotenberg, II т. р.259

кирген. Хуррад жортуулдун багытын өзгөртүүгө Савэни макулдатып, аны Герат өрөөнүнө³² алдап алып келген. Бул убакта Бахрам шашылыш жүрүштөр менен чыгышка баратты. Балхка кетүүчү кадимки жолдун ордуна ал Кухистан³³ аркылуу айланма жолду басып өтүп, түркүттөрдүн тылына чыкты. Савэ Гератка түндүк-батыштан Герируддун жээгин бойлоп бирден-бир жалгыз жол менен баратты.

Түрктөрдүн жерин алуулары (550—600-жж.).

Кырдаалды түшүнүү үчүн Герат түндүгүнөн жана түштүгүнөн тоолор курчаган (түндүгүнөн — Занжир-гох тоолору, түштүгүнөн — Искальжа, же Аманкух) кеңири өрөөнгө жайгашкандыгын эске алуу зарыл; чыгыш тарабынан тоолор кошулуп кеткендиктен Герируд кууш капчыгайга кысылып турат. Баророн деп аталган түндүк-батыш өткөөлү бир аз жазы — ал аркылуу атчандар өтө алат. Бул өткөөл 8 км жакын узундуктагы чубама жол болуп саналат. Түндүктөгү Герируддан Занжир-гох тоолоруна чейинки өрөөндүн кеңдиги 12 км. Герируд дарыясы терең эмес жана күз мезгилинде кээ бир жеринен кечип өтүүгө болот, бирок шар аккандыктан көпчүлүк бөлүгүнөн өтүү мүмкүн эмес. Ал түштүк-

³² Балами салгылашуунун башка жерин көрсөтөт: Хутталян менен Балхтын ортосу, бирок Табари менен Фирдоуси бул салгылашуу Гераттын жанында болгон деп эсептешет. Бул Герат өрөөнүнүн топографиясы салгылашуунун жүрүшүнүн майда-чүйдөсүн сыпаттоосуна дал келгендиги менен да ырасталат.

³³ Tabari, Zotenberg, II т. р.259

батыштагы анчалык бийик эмес ашуу аркылуу Герат өрөөнүнөн чыгуучу экинчи өткөөлдү кесип турат³⁴.

Түркүттөр Баророн өткөөлүнөн өтүп, дарыя менен тоолордун түндүк тармагынын ортосундагы Баулигох талаасына туш келген. Алардын арт жагында кууш чубама жол өтөт экен, ал эми алдында Бахрамдын армиясы жайгашкан. Мунун өзү алар үчүн таптакыр күтүлбөстүк эле. Гераттын алдында түркүттөрдүн бүткүл армиясы турбагандыгында шек жок, анткени кууш өткөөл 300 миң адамды өткөрө алмак эмес, анын үстүнө салгылашуунун жүрүшү көрсөткөндөй, перстердин флангдарын түркүттөрдүн армиясы курчап алыптыр. Кыязы, Савэ Гераттын гарнизонуна гана туш болом деп ойлоп, чакан күч менен чыккан окшойт. Түркүттөр өтө оор абалда калат. Өз милдетин аткарган Хуррад Бурзин "Тозоктун сурагынын күнү ага жакындабасы үчүн"³⁵ түнкүсүн түркүт сакчыларынын тосмосу аркылуу өтүп, Бахрамга качып кеткен³⁶.

Мындан тышкары, Герат өрөөнүнүн топографиясы түркүт аскерлеринин саны канча экендигин эсептеп чыгууга мүмкүндүк берет. Салгылашуу талаасынын — Баулигох түздүгүнүн кеңдиги 12 км эле³⁷. Салгылашуу абалында болгон үчүн атчандардын 20 м жакын майдандык интервалдары болууга тийиш. Демек, бир катарда 2 миңден ашык жоокердин болушу мүмкүн эмес. Көчмөндөрдүн катары да Юдон ашпай тургандыгы анык. Мына ошентип, Гераттын астында түркүттөрдүн аскери 20 миң адамдан ашышы мүмкүн эмес. Эгерде өрөөндүн батыш жагы кууш тартып, түркүттөрдүн армиясынын чок ортосунда пилдер тургандыгын эске алсак, анда бул санды бир кыйла азайтууга туура келет. Гераттын алдында перстер менен түрктөр болжол менен бирдей санда болгон деп божомолдоого болот.

Савэ өзүнүн алдында жаңы жана али чаалыкпаган перс армиясы тургандыгын аныктап, ал капканга түшкөндүгүн түшүндү. Анын аскерлери, эң башкысы аттар, Хорасандын күн куйкалаган дөбөлөрү боюнча узакка созулган жүрүштө алсыраган эле; Позиция маневр жасоого мүмкүнчүлүк бербегидей "кууш жана ыңгайсыз"³⁸ болуп чыкты, ал эми Бахрамдын артында чеп гана эмес, маанилүү жабдуу булагы болгон Герат турган. Перс аскерлеринин сол канаты дарыяга, ал эми оң канаты тоо кыркаларына таянган. Душмандын армиясынын көзүнчө кууш өткөөл аркылуу чегинүү акылга сыйбас нерсе болор эле, анткени перстер дароо эле түркүттөрдү талкалап жибермек. Савэ Бахрам менен макулдашууга аракет жасады. Ал ага акча, өз кызын аялдыкка берүүнү, өзүнөн кийинки биринчи орунду, эң акырында, Ирандын таажысын сунуш кылды, бирок Бахрам бардык сунушту четке какты. Ошондуктан салгылашуу гана калды. Фирдоусинин

³⁴ Н.В. Чарыков, Описание поездки..., 138—170-беттер; П.М. Лессар, Пути из Ашхабада в Герат..., 1—38-беттер.

³⁵ Firdousi, *Le livre des rois*, VI к. p.589

³⁶ Динаваринин айтканы боюнча түрктөр Гератты алышкан, ал эми Ормуздгурабзин деген тыңчысы шахтан душмандарды талап-тоноодон кармап туруу гана тапшырмасын алган; түркүттөрдүн падышасы Бахрамдын жакындап калгандыгы жөнүндө билген жана полководецке Ирандын таажысын сунуш кылуу менен аны тосуп чыккан; андан кийинки окуяларды баяндоо калган булактар менен дал келет (А.Э. Шмидт, Материалы по истории..., 480-бет). Бул версия боюнча төмөндөгүлөр айкын эмес: 1) салгылашуу кайда болгон; 2) түркүттөрдүн падышасы өзүнө каршы аскерлер жиберилгендигин билип туруп тыңчыга кантип ишене койду; 3) маневрларды жасоого мүмкүнчүлүгү болуп туруп, түркүттөр эмне үчүн салгылашууга кирди. Эң акырында перстердин жеңиши Бахрамдын мыкты аткандыгы менен гана түшүндүрүлөт. Бардык башка булактар менен кайчылаш келгендиги айкын, бирок Динаваринин версиясы байыркы текстти же Динаваринин өзүнүн, же болбосо андан мурункунун одоно кыскартышынын кесепетинен пайда болгондугу ачык.

³⁷ А.М. Беленицкий, Историческая топография..., 190-бет.

³⁸ Firdousi, *Le livre des rois*, VI к. P.602.

айтымында, перстер Бахрамдын чечимин бир добуштан жактырышты. Хуррад Бурзин менен бесир Бузург-Дабир гана тынчтык түзүүнү жактап чыгышты, бирок Бахрам аларга оозун басууга буйрук берип, салгылашуу үчүн өз аскерлерин жайгаштырды³⁹.

Салгылашуу. Перс армиясынын жайгашуусун биз Саалибиден табабыз. Бахрам биринчи катарга жөө аскерлерди, алардын артына — пилдерди (?!), флангдарга — тандалма бөлүктөрдү койгон⁴⁰. Мындан тышкары, өтө ишенимдүү жоокерлерден тосмолоо отряды түзүлүп, ага өз аскерлеринин кайра качышына жол бербөө милдети коюлган. Анын оң флангы Занжир-гох тоолоруна, сол флангы Герируд дарыясына такалган. Перс аскерлеринин тылында бак-дарактары жана айдалган талаалары бар шаар болгон, түркүттөрдүн артында болсо өрөөндүн чөлдүү жана талаа бөлүгү жаткан. Мындай жайгашуу персиялык согуш теориясынын принциптерине ойдогудай ылайык келген⁴¹.

Аскерлердин астында Бахрам сүйлөгөн сөз бардык мезгилде жана дайыма дем берген полководецтердин сүйлөгөн сөздөрүнө окшош болгон. Ал ар бир жоокер өз парзын аткарууга тийиш экендигин, анткени кайра качкан учурда бири да душмандын кылычынан кутулбастыгын жана өз үй-бүлөсүнө кайтпастыгын айткан⁴². Ошентип салгылашуу башталган.

Түркүттөрдүн чечкиндүү салгылашууга даярданышы жана алардын өлүмгө баш байлаган күрөшкө даярдыгын көрсөтүшү перстерге ушунчалык күчтүү таасир тийгизгендиктен алардын биринчи катарында аз жерден дүрбөлөң башталган жок. Өзүнүн шакирттерине дем берген Бахрамдын өз убагында кийлигишүүсү гана талкаланууга жол берген жок⁴³. Психикалык жактан таасир көрсөтүүдөн ийгилик чыкпасын көргөн Савэ перстерге атчандарды каптатты, алар перстердин сол флангын куушуруп кирди, бирок оң флангда жана чок ортодо мизи кайтарылды. Түркүттөрдүн айбаты ушунчалык коркунучтуу болгондуктан Бахрам качуу жөнүндө да ойлоп кетти. Бирок Герат өрөөнү түркүттөр үчүн эле эмес, перстер үчүн да капкан болуп калды. Тоолор качып чыгуучу жолду тосуп, Бахрамга согушту улантуудан башка эч нерсе калган жок. Саалиби качууга жасалган аракетти Бахрамдын согуштук куулугу деп эсептейт⁴⁴, бирок Фирдоуси анын чын экендигине ишенет.

Атчандардын чабуулунан майнап чыкпагандыктан Савэ согушка пилдерди киргизди. Буга Бахрам сакталып турган бардык резервдерди пайдалануу менен каршы чабуул коёт. Мына ушул жерде перс жаачыларынын эң сонун артыкчылыгы көрүндү. Алардын жебелери пилдерди өлтүрө турган жерлерге — тумшуктарына жана көздөрүнө сайылып жатты. Жөнөкөй жаалар менен катар пилдерге оттуу жебелер⁴⁵, т.а., кендир булалар менен оролуп, от коюлган жебелер учуп жатты. Эти ачышкан пилдер жинденип өз аскерлерин тебелеп жатты. Пилдерден качып түркүттөр катарларын бузуп, бетме-бет чабышууга жутунган перстерге тийиштүү каршылык көрсөтө алышпады. Савэ качып жөнөдү, бирок аны Бахрам Чубиндин өзү кууп жетип, жаа менен атып өлтүрдү.

Колбашчысы өлгөндөн кийин түркүттөр дүрбөлөңгө түшүп кача баштады. Алар Баророн капчыгайы аркылуу качууга далбастады, бирок кууш жана узун капчыгай дароо

³⁹ Tabari, Zotenberg, II pp.259—261; Tabari, Nöldeke, S. 271; Firdousi, *Le livre des rois*, VI, p.598—610; Mirkhond, *Histoire des Sassanides*, p.261.

⁴⁰ Tha'alibi, *Histoire des rois des Perses*, p.646. Пилдер жагынан Саалиби, кыязы, чаташтырган, анткени анын айтканы боюнча алар салгылашууга катышкан эмес, бул мүмкүн эмес эле. Башка булактар боюнча пилдер перстерде эмес, түрктөрдө болгон.

⁴¹ К.А. Иностранцев, Сасанидские этюды, 49-бет;

⁴² Tabari, Zotenberg, II.p.261.

⁴³ Firdousi, *Le livre des rois*, VI к. p.614

⁴⁴ Tha'alibi, *Histoire des rois des Perses*, p.647.

⁴⁵ Tabari, Zotenberg, II pp.262? Firdousi, *Le livre des rois*, VI к. p.620.

көп адамды өткөрө албады. Анын чатында кысылыш башталып, перстер алдастап калган душманды бөгөтсүз кырып салышты. Түркүттөрдүн онунан бири гана эптеп качып кутулду.

Согуштун бүтүшү. Салгылашуудан кийин Бахрам бир ай бою Гератта кармалып, шаханшах менен өз аскерлеринин ортосунда олжолорду бөлүштүрдү. Бул убакыттын ичинде Савэнин уулу Пармуда талкаланган аскерлердин калдыгын чогултуп, каршылык көрсөтүүнү уюштурууга аракеттенди. Ал көчмөндөрдүн күтпөгөн жерден качырып кирүү жана түнкүсүн кол салуу ыкмасын колдонду. Бир жолу ал аз жерден Бахрамдын⁴⁶ өзүн колго түшүрүп ала жаздады, бирок туруктуу армиянын чабуулун партизандык аракеттер менен токтотуу мүмкүн эмес эле, ошентип, перстер Жейхунду кечип өтүштү. Түнкү салгылашууда түркүттөр кайра талкаланып, ал эми Пармуда Пайкенд шаарындагы чепке барып жашырынды⁴⁷. Бахрам күрчоого алган соң, ал багынып берүүгө аргасыз болгон. Бирок өмүрүн сактап калууга жана Хормиздге, аялы жагынан тууганына жөнөтүп жиберүүгө Бахрамды макулдаткан. Хормизд аны шаан-шөкөт менен тосуп алган жана тынчтык келишими түзүлгөндөн кийин кадыр-баркы менен⁴⁸ узаткан. Түркүттөрдүн ханзаадасы өз өлкөсүнө кайтып келип, 603-жылы өлгөнгө чейин бейкуттукта дубанын башкарып калган. Хроникаларда ал Нили-хан деген ат менен белгилүү⁴⁹

589-жылдагы согуш ушундай аяктаган.

Иран кыйрап жок болуунун чегинде болгон, бирок Гераттын жанындагы жеңиш аны жарым кылымга узартты. Жыйырма жыл бою түркүттөр Ирандын чек арасын бузууга батынбады, ошентип бул эки коңшу өлкөнүн тарыхы эки бөлөк өнүгө берди. Бахрам Чубиндин көтөрүлүшү бүтүндөй Ирандын тарыхына таандык, бирок жеңилгенден кийин Бахрам өзүнүн жакындагы эле душмандарына — түркүттөргө качып барып, ал жерде хан тарабынан меймандостук менен кабыл алынган. Ага бир канча жолу кызмат көрсөтүү менен Бахрам анын досу жана кеңешчиси болуп калган⁵⁰. Хан анын Иранда граждандык согушту кайра баштоо жөнүндөгү пландарын жан-дили менен жактаган жана ал түгүл аны баштоо үчүн ага бир канча аскер берген⁵¹ Тынчы кеткен Хосрой Парви Бахрамды кайтарып берүүнү талап кылган, бирок хан ачуулануу менен андан баш тарткан. Ошондо экинчи, бир кыйла айлакер элчи белектерди берип жатып атаандаштын өмүрүнө каршы кутумга түркүттөрдүн ханышасын макулдата алган. Ошентип жалданма киши өлтүргүч

⁴⁶ Tha'alibi, *Histoire des rois des Perses*, p.651. Firdousi, *Le livre des rois*, VI к. p.p.632-634.

⁴⁷ Tha'alibi, *Histoire des rois des Perses*, p.653. Табари шаардын атын бербейт. Фирдоуси Аваза сепилин атайт, бирок бул — Пайкендге жакын жердин аты (караңыз: V.Winorsky, *Hudud al-alam*, pp.56,73,185—186).

⁴⁸ Tabari, *Zotenberg*, II p.p.265. Tha'alibi, *Histoire des rois des Perses*, p.656, Firdousi, *Le livre des rois*, VI к. p.p.656-658.

⁴⁹ Саалиби аны Пармуддун уулу жана Савэнин небереси деп жаңылышып эсептейт ("Пармуда" — түрктүн "буйрук" — буйрук берүүчү деген сөзүнүн перс тилине которулушу). Динавари ханзаада туткунга алынган эмес, ал сүйлөшүүлөр үчүн шахка ыктыярдуу барган деп кабарлайт. (А.Э. Шмидт, *Материалы по истории...*, 480—481-беттер). Динавариде бул ханзаада! (иль)-тегин эмес (йаль)—тегин деп аталган. "Йаль" деген сөздүн экинчи мааниси бар: "бошотулган", бул Нили-хандын (Суй шу), Пармуддун (Фирдоуси, Балями) жана Яль-тегиндин (Динавари) окшоштугун ырастайт (караңыз: BB, XX, 87-бет). Ал Аваза чебин камалоодо туткунга алынгандыгы же баш ийип бергендиги — ишти өзгөртпөйт. Хормизд аны бошоткон, ошондуктан бул Динавариде анын ысмын жазуусуна таасирин тийгизген. Тынчтык келишими сүйлөшүүлөр жолу менен жетишилген деген Динаваринин версиясынын ички карама-каршылыгы бар: зор олжо — жоокерлерден калгандан башка үч жүз төөгө жүктөлгөн алтын — атчандар кошууну менен салгылашуу талаасында алынышы мүмкүн эмес. Демек, Бухара аймагына Динавари айтып кеткен каптап кирүү болгон.

⁵⁰ Tabari, *Zotenberg*, II p.302.

⁵¹ Tha'alibi, *Histoire des rois des Perses*, p.678

ууландырылган канжар менен Бахрамды сайып өлтүргөн. Жаалданган хан киши өлтүргүчтү жазалаган⁵².

Бул эпизод оор жеңилүүдөн кийин деле түркүттөр толук көз каранды эместигин сактап калып, башкалардын таасирине баш ийбегендигин көрсөтүп отурат. Шаханшахтын дипломатиялык кысымдары түркүттөрдүн ханына эч кандай таасир берген эмес. Аму-Дарыя мурдагыдай эле сасаниддик Ирандын саясий таасири үчүн чек ара болуп кала берген.

Эсесин кайтаруу. 593-жылдагы тынчтык келишими кагандыктын биримдигин расмий калыбына келтирди⁵³, ал эми 598-жылы Батыш түрк ханынын византиялык император менен салт болуп калган союзу жаңыртылды. Византиялык аскерлер такка отургузган шаханшах Хосрой Парвиз император Маврикий менен түзүүгө туура келген өзүнө пайдасыз тынчтык келишимди оорсунду. Маврикий тактан түшүрүлүп, өлтүрүлгөндөн кийин Хосрой учурдан пайдаланып, өзүнүн багып алган атасынын өчүн алуучу катары чыкты. 602-жылы Ирандын Византия империясы менен согушу кайра башталды, бирок перс аскерлери 604-жылдын жазында гана жортуулга чыкты. Мындай создугуу Ирандын чыгыш чек арасындагы абалдын курчушунан келип чыккан.

Тохарстандын калкы маданий жана экономикалык жактан өзү баш ийүүгө аргасыз болгон Персия менен эмес, Согдиана жана Индия менен байланышта эле. Мындан тышкары, кушандык майда падышалардын жана төрөпейил эвталиттердин тукумдары түркүттөрдүн ханына үстүртөн көз каранды болгондон көрө шаханшахтын катуу колун артык көрүшкөн. Ошондуктан, перс армиясынын негизги күчтөрү Месопотамиянын жана Армениянын чек арасына топтолгондо, т.а., 603-жылы⁵⁴, чыгышта көтөрүлүш чыгып, "кушандардын аскерлери бүткүл жер бетине жортуул жасоо үчүн чачырап кеткен"⁵⁵.

Хосрой өзүнүн эң мыкты марзбаны Смбат Багратунини эс алып жүргөн жеринен шашылыш чакыртып, ага бул козголоңду басууну тапшырат. Күчүнүн аздыгына (2 миң атчан) карабастан Смбат кушандарды талкалай алды. Мында кол салуунун күтүлбөгөн жерден болгондугу башкы роль ойноду деп божомолдоого болот. Ийгилигине канааттанган Смбат Апршахрга (Хорасандагы Нишапурдун жанындагы шаар⁵⁶) станын жайгаштырып, ал эми өзү 3 миң адамдан турган отряды менен Хрохт (?) шаарынан орун алды. Кушандар перстерге өздөрүнүн күчү жетпестигин көрүп, колдоо көрсөтүүгө коңшуларына, түркүттөргө кайрылышты. Кушандарга жардамга башында Жембүху (ябгу//жабгу титулунун армянча бурмаланышы) турган аскерлер келди; бул убакта ушундай эле титулду улуу хандын небереси Тун алып жүргөн, ал Тун-жабгу деген ат менен белгилүү. Түркүттөр перстерди күтүлбөгөн жерден басып калды. Хрохт курчоого алынды. Смбат курчоону бузуп чыгып, бар болгону үч жолдошу менен качып кете алды, ал эми анын жардамчысы перс Датоян таптакыр талкаланды. Түркүттөр Рей жана Испанга

⁵² Бул хан перс булактарында аталган эмес, бирок "ал Парвиздин туушканы болгондугу" белгиленген (Tabari, Zotenberg, II. p.298). Демек, бул ошол убакта өзүнүн батыштагы туушкандары менен салгылашып жаткан, ошондуктан Бахрамдын башын батырган чыгыш түркүттөрдүн ханы Юн Йоллыг Дулань-хан болгон.

⁵³ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 233-бет; S. Julien, *Documents...*, p.551.

⁵⁴ "Хосройдун он үчүнчү жылында". Орусча котормосунда "он сегизинчи жылында" деп ката көрсөтүлгөн (караңыз: Себеос, История императора Иракла, 70-бет). Бул окуялардын убактарынын Марквартта, Шаваннда жана Грусседе ката көрсөтүлгөндүгүн караңыз: М.И. Артамонов, История хазар..., 143-бет.

⁵⁵ Себеос, История императора Иракла, 72-бет.

⁵⁶ Ошондо эле, 182-бет, 52-эскертүү.

чейин Иранды бүт бойдон талап кетти, бирок "улуу кагандан буйрук" алгандан кийин кайра кайтышты⁵⁷.

Түркүттөрдүн чегинишинин Себеос келтирген далилдери түк дагы канааттандыралык эмес. 603-жылы күзүндө түркүттөрдүн "улуу хаганы" болгон эмес, анткени дал ошол убакта талкаланган жана баары таштап кеткен Кара- Чурин жанын сактап Тогонго качып кеткен. Кыязы, дал ушул кырдаал анын небересин өз дубанын коргоо үчүн үйүнө кайтууга мажбур кылган. Мына ошентип, түштүк Хинганда кытайлардын жеңиши Иранды сактап калды, ал эми Византияны өлүп жок болуунун чегине алып барып койдү.

Түркүттөр кеткенден кийин Смбат жаңы аскерлери менен кушандарга кол салды. Ал Балхка чейин жетип баргандыгына карабастан, ага Тохарстанда бекемделип калууга мүмкүн болбоду, ошентип ал кайрадан сасаниддер дөөлөтүнүн чыгыш чек арасы болуп калган Мургабга кайтып келди⁵⁸.

603/04-жылдагы кыш перстерге жеңилдик алып келди: түркүттөрдүн күч-кубаты кытайлар тарабынан талкаланды, кагандык көз көрүнөө ыдырай баштады, кушандарды кайрадан багындырууга мүмкүн болбосо да, чыгыштагы чек ара үчүн эми тынчсыздануунун кереги жок болуп калды. Ошондуктан перс аскерлери Византияга карай бет алды⁵⁹.

Ирандын чыгыш чек арасындагы окуялар империянын ички абалын эске алганга караганда перстердин жортуулга чыгышынын мөөнөтүн бир кыйла көбүрөөк өлчөмдө аныктады деп болжоо керек, ошентип түркүттөр күчсүз абалда турганда Хосрой Парвиздин аскерлери батышта жеңиштен жеңишке жетишип жатты.

⁵⁷ Ошондо эле, 74-бет.

⁵⁸ I.Marguart, Eransahr...,S.67.

⁵⁹ Н.В. Пигулевская, Византия и Иран..., 19-1-бет.

АШИНА ЖАНА СУЙ

Кагандыктын кайрадан биригиши. Чоң чатактын алдында болгон абалды калыбына келтирген 593-жылдагы тынчтык Суй императорун анын бардык күч-аракеттеринин үзүрлөрүнөн ажыратты. Ал түркүт хандарын ыдыратып, аларды тизелетип жана алардын араздашууларын кээде жем ыргытып коюу менен колдоону каалаган эле¹, ал эми мунун ордуна анын алдында Кытай үчүн ушунчалык зыяндуу болгон соода келишимин так аткарууну талап кылган бирдиктүү жана кубаттуу кагандык кайрадан келип турду. Анысы аз келгенсип, түркүттөр кытай калкы менен алмашуу соодасы үчүн чек арада базарларды ачуу тууралуу өтүнүч-талапты жиберешти². Муну менен алар өзүнүн экономикасын көз каранды эмес абалга коюп, жаңжал чыгып калган учурда сарайдын жардамысыз эле түздөн-түз өндүрүүчүлөрдөн зарыл товарларды ала алышмак. Бул "өтүнүч" Кытайга 589-жылы жиберилгендиктен, анын Иранга жортуул менен туш келгендиги кокусунан эмес деп ойлоого болот. Кыязы, түркүттөр батыштагы боордоштору Византияга чейин жулунуп жетип, кербендер батышка жибек жипти, ал эми чыгышка алтынды ташый баштайт деп болжолдошуп, жибек жакында аларга өтө керек болорун ойлошсо керек. Ян Цзянь бул жылы Түштүк Кытайда Чэнь падышалыгын багындыруу менен алагды болуп жаткан, ошондуктан ушунчалык ыңгайсыз мезгилде мамилелерди курчутпоону туура деп эсептеди. Бирок хандын ордосунда болуп жаткандар ага дегеле жаккан эмес.

Суйларга каршы маанайлардын демилгечиси Чжоу сарайынан келген ханыша болгон, ал анын туугандарынын баарын император чыккынчылык менен кырып салгандыгын кечире алган эмес. Император өч алууну көксөөнүн пайдасыздыгы жөнүндө ханышаны ынандырууну каалап, ага Чэнь сарайын императоруна таандык болгон кымбат баалуу эшик каалгасын белекке жиберген. Муну менен ал бүткүл Кытай өзүнө гана таандык деген түшүнүктү берген, бирок ал отко май куйгандай эле кылды. Ханыша белек үчүн көп маанидеги какшыкты камтыган ыр менен жооп берген:

Атак келет, даңк келет азаптан соң,
Атак-даңктын артында жатат кайгы.
Арийне, бул жашоонун нак мыйзамы.
Мезгил өтсө жер менен жексен болот
Заңгыратып салдырган сепил-шаарың,
Күткөн дөөлөт жана да эрдик шаңы.
Байлык артып, сайрандап жүргөн менен
Бак-дөөлөттүү жашоонун аз мөөнөтү,
Шарап ичип бир жолу дуулаганың
Кыла койбойт бакыбат бүт өмүрдү, —
Ал да бүтөт басылса рабап күүсү.
Кезегинде каныке элем керилген,
Эми минтип кирдим көчмөн ордого³
Убайым жеп түнү менен жер кезем,
Үмүт үзүп койдум бейпил жашоодон.

¹ 593-жылы Кытайдын акыркы тарапкери Кинъюй-шадцын — Юн Йоллыгдын инисинин башы алынган болучу. Башы алынгандын өлүгүн хан Кытайга эми кагандыкта императордун таяна турган эч кимиси жок дегенди билдиргендей мааниде жиберген (liu Mau- tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 56, 530).

² Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 240-б.

³ Н.Я. Бичурин келтирген кара сөз менен котормонун ыр менен жазылышы (караңыз: *Собрание сведений...*, I т. 240-бет). Которгон АБ. Элебесова.

Кай тарапты карабагын көрөсүң
 Экендигин жашоо оомал-төкмөлүү.
 Жүрөгүмдү опкоолжутат бир сезим,
 Аткарылса өткөндөгү обон-күү.

Император бул ырда оомалуулуктун дүйнөлүк мыйзамынын курманы болуп калышын каалагандыгын, ошондой эле ханышанын жарашууну дегеле каалабагандыгын баамдап билген, бирок андан белектердин санын азайтуу менен гана өч ала алган, андан кийин ханышанын ойнош күтүп алгандыгынан пайдаланып, аны титулунан ажыратып салган, бирок бул ханышанын ордодогу кадыр-баркын, кытай императоруна болгон жек көрүүсүн дегеле азайта албады.

Император туткун ханышанын ырларына өтө олуттуу мамиле кылды. 593-жылы хандын ордосуна Кытайдан Ян Хин деген бирөө барып, кытайлардын өздөрү Суй режимине ыраазы эместигин жана көтөрүлүш даярдалып жаткандыгын айтып келди. Дулан-хан мындан дароо тыянак чыгарып, 584-жылдагы келишим боюнча төлөөгө тийиш болгон алманды Кытайга жиберүүнү токтотту. Ханыша Бухаранын өкүмдары Нили-хан менен (Янг Соухтун уулу, 589-жылы Бахрам Чубин өлтүргөн Кара-Чуриндин небереси) союздугу түзүп, ошону менен ордодогу Кытайга каршы партияны чындады.

Ян Хинь калп айтпагандыктан Суй өкмөтү үчүн ушунун баары ого бетер коркунучтуу эле: Кытайда, чынында эле, Суй династиясына каршы күрөш жайылтылды. 594-жылы кургакчылыктын кесепетинен ачарчылык келип чыкты, бирок император ачка калгандарга казынанын кампаларынан дан берүүдөн баш тартты. 597-жылы жана 600-жылы түштүктө ушунчалык күчтүү көтөрүлүштөр чыгып, аны басуу үчүн 50 миң адамдан турган армия жиберилген⁴. Кыязы, Ян Хинь козголоңчулар менен түркүттөрдүн ортосунда арачы болгон окшойт. Суй империясы катуу кысымда калышынын мүмкүнчүлүгү да бар эле. Бирок бул жерде майданга Чжан-сунь Шэн кайрадан чыга келди.

Шынаа урулду. Чжан-сунь Шэн укуктуу элчи катары 594-жылы хандын ордосуна келди⁵ жана ал жерде Суй сарайына каршы багытталган чыныгы кутумдун үстүнөн чыкты. Кутумчулардын башында ханыша жана анын ойношу, согдулук⁶ Аньсуйкя турган, бирок көбүрөөк коркунучту Ян Хинь туудурган, аны Чжан-сунь Шэн кандай да болсо колго түшүрүп алышы керек эле. Хан аны ордодо жок деп кармап берүүдөн баш тартты. Тыңчы өзүнө бекитилип берилген түркүттөрдүн бирин паралап сатып алып, анын жардамы менен кутумчуну таап, ханышанын жоруктарын ханга ачык айтып берди. Хан менен төбөлдөр ыңгайсыз абалда калып, Ян Хинди кармап беришти⁷. Бирок Чжан-сунь Шэн муну менен токтоп калган жок. Анын максаты түркүттөрдүн кагандыгында араздашууну кайрадан туудуруу эле, бул жолу да ал өзүнө керектүү бекти тапты. Бул тактын мурасчысы, хандын аталаш бир тууганы Жаңгар (кытайча Жэньгань) эле.

Анын түндүк-чыгышта дубаны жана Төлөстөрдүн ханы (Гөлө хан) деген титулу бар эле; ага кидандардын, хилердин (татабдар) жана шивейлердин (татарлар) вассалдык уруулары баш ийген. Чуло хандын уулу катары анын көп тарапкерлери болгон. Ал принципсиз, ичи тар жана коркок эле, т.а., чыккынчыга мүнөздүү бардык сапаттары болгон.

"Юн Юйлюй (Йун Йоллыг), — деп билдирген Чжан-сунь Шэн, — туруксуз жана жүзүкара. Дяньгуга (Кара-Чуринге) эле болгон кастыгы аны азыркы убакта императордон колдоо издөөгө мужбурлап жатат. Эгерде анын өтүнүчүнө макул болсок, ал күч алгандан кийин жиндене баштайт. Падышанын кызын аялдыкка алган соң, Дяньгуну жана

⁴ Шан Юэ, *Очерки...*, 185-бет.

⁵ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 103.

⁶ E.G.Pulleyblank, *Sogdian colony...*, p.318; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 531.

⁷ S. Julien, *Documents...*, vol. 3, p.551-512.

Жяньганды жеңип чыгуу үчүн бул нике ага берген мааниден пайдаланат. Чочулоо керек, антпесе анын мансапкордугун ноктолоо абдан кыйын болот. Экинчи жактан, Жяньгань өзүнүн ак ниеттүүлүгүн далилдеди. Ал да падышанын кызын аялдыкка сураган, ошондуктан бул өтүнүчтү канааттандыруу жакшы болмок. Анын аскерлери аз болгондуктан, аны түштүккө көчүрүп, Юн Юйлюйга каршы бөгөткө айландырууга болор эле⁸.

Бул план кабыл алынып, 597-жылы аткарылган болучу⁹. Түркүттөрдүн кагандыгынын ичинде Кытайга жан тарткан партия түзүлгөн. Ал эми кытайлар болсо болбой койбостугунан эч ким шектенбеген жаңы согушка даярдана баштады.

Падышанын кызын жана сеп түрүндө жыл сайын белектерди алуу түркүттөрдүн хандары жандап өтүп кете албаган жем болучу. Жаңгарга колукту Чжоу сарайынын ханышасын жок кылуу шарты менен убада кылынган эле. Жаңгар илгертен бери колдонулуп келген ыкманы пайдаланды: ал хандын астында ханышага жалаа жапты. Бул бузукулук ой ордунан чыкты. Хан жалаага ишенип, ачууга алдырып, ханышаны өлтүрүп койду. Ханыша өлтүрүлгөндөн кийин Жаңгар дароо эле өз дубанына кетип калат, ал эми жалаанын бети ачылган кезде ал салыштырмалуу коопсуз абалда эле. Араздашууга Суй императору кийлигишип, чыккынчыны бардык күчү менен колдой тургандыгын билдирди. Хан аргасыздан эч аракет кылбай отуруп калды. Бирок эми ал өзүнүн аталаш чоң атасы Кара-Чурин Түрктүн (Дяньгунун) толук таасири астында болуп, ал тардуштардын ханы (Цату хан) деген жөнөкөй титулду сактап калуу менен кагандыктын чыныгы өкүмдары болуп калды. Согуштун болбой койбостугу кытайларга эле эмес, түркүттөргө да айкын болду.

Согуштун башталышы. Жаңжал шылтоо себептери бышып жеткен учурда кырдаал Кытайдын пайдасына түзүлө баштады. 591-жылы Тогондо кайраттуу хан Куалүй дүйнөдөн кайтты, анын улуу уулу Шифу Кытай менен союз түзүүгө жасаган аракети үчүн өмүрү кыйылат. Шифунун иниси Фуюнь 597-жылы бейтарап позицияны ээлед¹⁰, ошону менен Суй өкмөтүн батыш чек араны кайтаруу милдетинен бошотту. Мунун өзү негизги күчүн Сары дарыянын жээгине топтоого кытайларга мүмкүндүк берди.

597-жылы алар өздөрүнүн койгон адамы Жаңгарды түштүккө, Ордоско жакын жердеги талаага көчүрүштү жана бул үчүн акча аяшкан жок. Бул акчаларды ал өзүнүн уруулаштарын паралап сатып алууга жумшады¹¹. Кара-Чурин да чараларды көрдү. Ал өзүнүн тылын бекемдөөгө шашылды. Түрктөргө каршы көтөрүлгөн Волга боюндагы угурлар тынчтандырды. Он миң угур — тарних, кочагир жана забендер уруулары Паннонияга качып барып, аварларга кошулду¹².

598-жылы Кара-Чурин Константинополго, император Маврикийге элчилик жиберди, анын максаты мурунку достук мамилелерди жаңыртуу болгон. Ал өз дөөлөтүндө ички жаңжалдарды басып, бардык душмандарын багындыргандыгын кабарлады¹³. Кавказ тарапка экспансиядан баш тартуу Каспий боюндагы райондордо византиялык бузукулукту токтоткондугу үчүн акы катары кызмат кылууга тийиш болучу. Орто Азияны Кара-Чурин катуу кармап турду: Пайкентте (Бухарада) анын небесери Нили хан, ал эми Шашта

⁸ S. Julien, *Documents...*, vol. 3, pp.552—513.

⁹ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 104

¹⁰ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 87-бет.

¹¹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 241-бет.

¹² М.И. Артамонов, *Очерки...*, 41-бет; E.Chavannes, *Documents...* p.248.

¹³ М.И. Артамонов, *Очерки...*, 39-бет.

(Гашкентте) — экинчи бир небереси Шегуй отурган эле¹⁴. 597-жылы түркүттөр чек арага кол салышып, ал эми 598-жылы хан Сю башчылык кылган кытай армиясы Линчжоудан чыга келди¹⁵. Ошентип согуш башталды.

Бирок өткөн бейкут беш жылды кытайлар жакшы пайдаланышты. Чек аралык офицерлердин бири, Тан династиясынын болочоктогу негиздөөчүсү, теги боюнча жарым түрк Ли Юань зор аскердик талантын көрсөттү. Ал түркүттөрдөн үйрөнүп алган жаңы тартипке өзүнүн жоокерлерин ырааттуулук жана чыдамдуулук менен үйрөттү; жоокерлер боз үйлөрдө жашап, эт жана сүт менен тамактанууга, атчан жүрүүгө жана тегеректеп курчап келип жасалуучу аңчылыкка катышууга тийиш болгон. Ал өзүнүн жоокерлери күжүрмөн сапаты боюнча түркүттөрдөн кем калбагыдай болушуна жетишти¹⁶. Мындан тышкары, жаңыдан уюштурулган атчандарга акыры келип чыккынчылыгынын бети ачылган Жаңгардын отряддарын кошушту.

598/99-жылдын кышындагы алгачкы салгылашуулар кытайлар үчүн ыңгайлуу болду¹⁷, бирок Кара-Чурин менен Дулан хан түркүттөрдүн атчандарынын шамдагайлыгынан пайдаланып, Кытайдын туруктуу аскерлерин айланып өтүп, Улуу дубалдын түштүк жагында жайгашкан Жаңгардын ордосун каптап киришти. Чыккынчылар күтүлбөгөн жерден басылып, бирок жакшылыктан үмүт кылышпастан жанталашып салгылашышты. Алардын ою да туура эле: Жаңгардын бир туугандары, балдары жана бүт туугандары өлтүрүлөт, ал эми өзү беш атчандын жана Чжан-сунь Шэндин гана коштоосунда түн жамынып кутулуп кетти.

Эртең менен анын айланасына дагы жүзгө жакын жоокер чогулду, бирок Жаңгардын маанайы пас болуп, өзүнүн тарапкерлерин кайрадан Кара-Чурин Түрккө — атасынын досуна качып кетүүгө үндөп жатты. Эски байланыштарынан үмүттөнүп, ал өз өмүрүн сактап калууга жанталашып жатты, бирок ал өзүнүн шакирттеринин өмүрүнө эч ким кепил болбостугун ойлогон жок. Жан-жөкөрлөрү эки анжы болуп турганда Чжан-сунь Шэн жакын жердеги чептин гарнизонуна чабармандарды жиберип ийди. Анын буйругу боюнча ал жерде кароол оттору күйгүзүлгөндө Чжан-сунь Шэн тынчы кетип чочулап турган Жаңгарга көп сандаган өттөр күчтүү душмандын жакындап келаткандыгын көрсөтүп жатат деп түшүндүргөн. Чочулаган Жаңгар өзүн чепке алып барууга уруксат берип, ал жактан императордун сарайына жеткирилет¹⁸. Ян Цзянь түркүттөрдүн тагына ушундай арзыбаган адамды отургузуу Кытай үчүн канчалык маанилүү жана пайдалуу экендигин түшүнүүгө жетиштүү акылдуу жана кыраакы эле. Ага үмүттөнүүгө болбойт, бирок аны оюнчуктай ойнотуу жеңил жана оңой болучу. Ал чынында мыйзам менен тартипти урматтоого көнүп калган элдин ханынын мыйзамдуу мурасчысы болучу. Ал түгүл күчүнөн жана каражатынан ажыраган Жаңгар Кара-Чурин менен оту күйүшпөгөн түркүттөр үчүн тартылуунун борбору болуп кала берген. Ага Түзлүк (кытайча Дусулу) — Дулан хандын иниси өтүп кеткен, ал эми бир аз убакыт өткөндөн кийин Кытайдын алтыны Жаңгардын тарапкерлеринин санын көбөйттү.

¹⁴ R.I Grousset, *Histoire de L'Extreme-Orient* p.233. деген ысым иероглифтердин маанилик маңызы боюнча "соот" дегенди билдирет жана түрктүн "сагдак" деген сөзү менен салыштырууга болор эле, бирок Ляодундагы жана Тогондогу түштүк сябилерде — муюндарда ушундай эле ысымдын болушу Ашинанын монгол тилдүү ордосунун убагында эле ысым түздөн-түз алынган деп божомолдоого негиз берет.

¹⁵ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 241-бет.

¹⁶ Иакинф Бичурин, *История Китая*.

¹⁷ S. Julien, *Documents...*, vol. 3, pp.515—516.

¹⁸ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 104—105. S. Julien, *Documents...*, vol.3, pp.518—519; Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 241—242-беттер.

599-жылдын жайында кытай генералдары Гао Фань менен Ян Со Кара-Чурин менен кагылышты¹⁹. Бичуриндин "Кытай тарыхында" («История Китая») тактикалык майда-чүйдөсүнөн бери салгылашуунун бирден бир сүрөттөмөсү бар. Бул 599-жылдагы салгылашуунун сүрөттөмөсү. Бичуриндин бул эмгеги басылып чыкпаган соң, тийиштүү текстти толук келтирүүнүн зарылчылыгы бар.

"Баарыдан мурда туцьзүйлөр (түркүттөр) менен согушуп жаткан генералдар атчандар катарга катуу кирип келишкендигин көрүштү; алар майданды арабалар, жөө аскерлер жана атчандар бири-бирине жөлөк болгудай кылып жайгаштырышты. Тосмолордон батальон-каре түзүшүп, атчандар анын ичинде болушту. "Бул байыркы ыкма, — деп айтты Ян Со, — жеңишке жетинүү үчүн жетиштүү эмес". Ошондуктан алдыга атчандарды коюшту. Дату хан (Тардуш хан, Кара-Чурин Түрк): "Бул мени теңир жалгап жатканы!", — деп кубанганын айтты. Ал аттан түшүп, асманга карап, жүгүнүп жатты. Андан кийин 10000(?) атчан менен түз эле алга карай чаап жөнөдү. Чжулохеу (кытай офицери): "Душмандар али катарга тизиле элек, ошондуктан кол салуу керек", — деп айтып, мыкты атчандары менен аларга каршы чыкты. Ян Со алардын артынан башкы армиясы менен чабуулга киргенде туцьзүйлөр таптакыр талкаланды. Өлгөндөр жана жарадарлар сансыз жайнап жатты"²⁰.

Бул баянды талдап келип, түркүттөрдө казак-орустардын чабуулуна окшош атчан катарлары болгон деп белгилөөгө болот. Чабуулдун максаты душмандын катарын бузуп өтүп, дүрбөлөңгө түшүрүп, качып бараткандарды кылычтоо эле. Түркүт ханы душмандын күчүнүн бөлүнүп кеткендигин көрүп, аны өз-өзүнчө талкалап салууну ойлоп, алдын ала кубанып отурган. Бирок кытайлар бул жолу түркүттөрдүн колунан демилгени жүлүп алды. Атчандардын каршы чабуулу соккуну жумшартып, түркүттөрдүн күжүрмөн тартибин бузду. Салгылашууга киргизилген жөө аскерлер ишти сан жагынан артыкчылыгы менен чечип кетти. Мындан тышкары, бетме-бет кармашууда жөө аскер атчанга караганда күчтүү, анткени ал бир кыйла шамдагай жана ийкемдүү келет.

Чыгыш түркүттөрдөн турган жана Дулан хан жетектеген экинчи армия бир кыйла ийгиликтүү аракеттенип, Жаңгарды катуу кысып кирген соң, кытайлар аны өз чегине кабыл алууга аргасыз болушкан. Ага жайыт үчүн Ордостун түндүгүндөгү талаалар жана ага тутумдаш жаткан Алашандын тоо этектери бөлүнүп берилген²¹. Анын көчүп-конуу жайларын коргоого кытай аскерлери чыгарылган. Император Жаңгарды өзүнө жакындатып, чыккынчыларга белек кылып берүү үчүн кымбат буюмдарын аяган эмес. Бул саясат өзүн актады. Жаңгардын талапкерлеринин ичинен Чжан-сунь Шэн тыңчыларды жалдап алган. Кийин алар хандын ордосуна жиберилип, бугуп жатып, түркүт аскерлеринин ичинде дүрбөлөңдүк маанайды туудурушкан²². Өзүнүн аң-сезимине катуу таасирин тийгизген сөзгө чебер аңгемечилердин таасири менен хандын өзү түнкүсүн коркунучтуу түштөрдү: кандуу жаанды, жылдыздардын учуп түшкөнүн, кызыл жебени д.у.с. көрө баштаган. Ырым-жырымга ишенген көчмөндөр мындай аңгемелерден катуу нервдик козголуу абалына келишкен. Акыр-аягы Дулан хан өз чатырында өлтүрүлүп, ындыны өчкөн армия ийгилик алып келе турган чабуулду токтотуп салышкан (600-жыл).

¹⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 242-бет.

²⁰ Иакинф Бичурин, *История Китая*.

²¹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 242-бет. "Хя-чжеу менен Шен-чжеунун ортосунда". Хя-чжеу, т.а. Гань-судагы Сячжоу, ал эми Шен-чжоу — Ордостун түндүк-батыш бурчундагы шаар (караңыз: ошондо эле, III т. 64 жана 75-беттер).

²² S. Julien, *Documents...*, vol. 3, pp.519—520.

Кара-Чурин Түрк "өзүн-өзү хан деп жарыялаган"²³, бирок али да болсо утула элек согушту аягына чейин ийгиликтүү жеткирүү үчүн ал өтө карып калган жана чыгыш түркүттөрдүн арасында эч кадыры жок эле.

Бөгү хан. Кара-Чурин Түрк Бөгү хан, т.а., баатыр деген титулду алган²⁴, бирок ал жалпы кадыр-баркка ээ боло албады, ошентип ордодо "зор ырк кетүүлөр башталды"²⁵. Чжан-сунь Шэн өзүнүн бузукулук ишин уланта берди: анын тыңчылары чөл талааларга сиңип кирип, телес урууларын көтөрүлүшкө тукура баштады. Чжан-сунь Шэндин эсеби туура эле. Телестер калктын көпчүлүк бөлүгүн түзүп, алар баатыр, эркиндикти сүйгөн адамдар болгон, ошондуктан багынып

берүү абалы алар үчүн оор эле. Түркүттөр "алардын күчү менен түндүктүн чөлдөрүндө баатырдык көрсөтүшкөн"²⁶, т.а., кагандыктын урматына кан төгүүгө мажбурлашкан. Кагандар жеңишке жетишип турганда, телес уруулары түз ниетте болуп, Кара-Чуриндин зулумдугу жинди кайната баштаган соң, алардын ниети өзгөрө баштады.

Жаңы хандын абалы өтө оор эле. Ап такты мурастоо жөнүндө мыйзамга каршы такка отурган жана ошонун өзү менен өзүнүн кастарына кубаттуу куралды — "Зулумга каршы күрөш" деген ураанды берген.

Анын башкы душманы — чыккынчы Жаңгар тактын мыйзамдуу мурасчысы болуп чыкты, ал эми ал үчүн талаага марттык менен чачылган кытай алтыны колдоо көрсөткөн соң, анын укугу саат өткөн сайын көбүрөөк реалдуу боло баштады.

Ошону менен бирге майдандагы абал улам барган сайын оорлой баштады. Чжан-сунь Шэндин кеңеши боюнча кытайлар согуш аракеттери жүрүп жаткан аймактагы булактарды ууландырып таштап, түркүттөргө чегинүүгө туура келди²⁷. Чегинүү толук тартипте өткөн. Аны жоготуулардын өтө аз саны — миң адамдын өлүмү, жүздөгөн туткундар, бир канча миң баш тартылып кеткен мал далилдеп отурат. Кытайлар үчүн башка бир нерсе — түркүт уруу аксакалдарынын Жаңгарга качып өтө башташы бир кыйла маанилүү эле²⁸. Бирок Кара-Чурин али күчтүү эле.

601-жылы ал кайрадан Кытайга каптап кирип, генерал Хань Хундун армиясын талкалаган. Түркүттөрдүн башка бир отряды Жаңгардын айылын талкалап, адамдарын жана малын айдап кеткен. Шашылыш түрдө даярдалган кытай армиясы түркүттөрдөн олжону кайра тартып алып, бирок алардын жаңы чабуулуна тоскоолдук кыла албады²⁹.

Бирок Чжан-сунь Шэндин буйругу боюнча жиберилген Жаңгардын тыңчылары телестерди түркүт ханына каршы тукурду. Он уруу колуна курал алып, алардын арасында телестер гана эмес, абарлар да болгон. Көтөрүлүш түндүк-чыгыштагы Селенгадан тартып түштүк-батыштагы Теңир-Тоого чейинки зор аймакты кучагына алды³⁰. Батыш түркүттөр көтөрүлүшчүлөр тарабынан талкаланды. Нили хан курман болуп³¹, анын бир тууганы Тун-

²³ Бичуринде "шайлоосуз" деп ката которулган.

²⁴ E. Chavannes (*Documents...* p. 155), liu Mau-tsai (*Die chinesischen Nachrichten...*, S. 59) "бильге"— акылман деп жазышат. Улуу урматтуулугун билдирген анын "биягу" деп персче жазылышы менен салыштырыңыз (Наршахи, *История Бухары*, 12—13-беттер). Кытайлар "Бильге" деген сөздү "Бигя" катары транскрипциялашат.

²⁵ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 242-бет.

²⁶ Ошондо эле, 301-бет.

²⁷ Иакинф Бичурин, *История Кутая*. S. Julien, *Documents...*, vol. 3, p. 524

²⁸ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 242-бет S. Julien, *Documents...*, vol. 3, p. 526.

²⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 243-бет.

³⁰ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 236—237-беттер..., liu Mau-tsai *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 555

³¹ Буга түздөн-түз шилтеме жок, бирок ошондон бери ал булактарда оозго алынбайт (караңыз: E. Chavannes *Documents...* p. 51)

жабгу³² качып кетет, бирок кагандыктын Тарбагатайдын ары жагындагы чет-жакасы Ашина династиясына ниети түз бойдон кала берди.

Чыгышта абал андан да жаман эле. Кара-Чурин өзүнүн мурастык дубанынан кесилип калып, чыгыш түркүттөр анын оор абалын көргөн соң, өз ханына карабай таштап качып кетишти³³, ал эми татабдар³⁴ Кытайга баш ийип берүүнү сунуш кылышты. Кара-Чурин Тогонго качып барып, ал жерде тибеттиктер тарабынан өлтүрүлөт. Чжан-сунь Шэн салтанаттуу түрдө Жаңгарды талаага алып келип, мыйзамдуу мурасчы катары аны хан деп жарыялаганда каршылык көрсөтө турган эч ким калбай калган.

Нили хандын бир тууганы жана мурасчысы Басы-тегин өзүнүн дубанын — Бухараны баш ийип берүү менен сактап калууга аракет кылды. Өзүнүн аялы — өлгөн агасынан мураска калган кытай кызы Сян-ши менен бирге Басы (кытайча Поши)-тегин Кытайга келип, бирок ал жерде кармалып калат (604-жыл)³⁵. Батыш түрктөргө Таман (кытайча Даман) — Нили хандын жашы жете элек уулу хан болуп калат.

Хандарды кемсинтүү. Суй сарайынын күч-кубаты артып турганда анын негиздөөчүсү, Вэнь-динин императору Ян Цзянь дүйнөдөн кайтат (604-жылы июлда), анын күтүлбөгөн өлүмү ал өлтүрүлдү дегендей шек туудурат³⁶. Анын уулу Ян Гуан такка Ян-ди деген ат менен отурат. Ал атасынын басып алуучулук саясатын уланткан.

604-жылдын акырында Суй империясы толук жеңишин майрамдай алды. Кытайлардын койгон адамы — чыккынчы Жаңгар Чыгыш кагандыктын таанылган ханы болуп калды, ал ушул убактан тартып Батыш кагандыктан түбөлүккө бөлүндү.

Кытайлар колдоосуу токтотор замат Селенга дарыясынын бассейниндеги телестердин көтөрүлүшү басылды, бирок Жуңгария жана Тарим бассейни чыгыш түркүт ханынын карамагына кайтып кошулган жок. Алар үстүртөн Батыш кагандыктын курамына кирген. Бирок телестин киби уруулары (чыгыш Теңир-Тоонун түндүк бетиндеги) жана сеянто уруулары (Алтаин-нүру тоо кыркасынын түштүк бетиндеги) өздөрүнүн чыгыш уруулаштарына караганда эркиндикти бир кыйла көбүрөөк сүйө тургандыгын көрсөтүштү. Батыш түркүттөр менен эки жылга созулган (605—606) айыгышкан согуш аларга жеңишти жана эркиндикти алып келди³⁷. Бул согуштун майда-чүйдөсү сакталган эмес, бирок анын

³² Бул Тундун дал өзү деп болжолдошот, бирок булакта ал титулу боюнча гана оозго алынат. Лю Мао-цзайдын шектенүүсү (Liu Mau-t'ai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 537..., 5. 537) ынандыралык эмес, анткени ал "ябгу" термининин семантикасын эске албайт.

³³ Liu Mau-t'ai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 108.

³⁴ Ibid., S. 538

³⁵ Поши-тегиндин Кытайга келген датасы; Суй шуда — 600-жыл. Бирок Шаванн бул дата ката экендигин толук ынанымдуу далилдеди. Басы (түркүт), ошондой эле Поши(кытайлык) "курмандык, капалангандык" дегенди билдирет. Бул өз ысмы да, титулу да эмес, түрктөр жана кытайлар тактыны түрмөгө алмаштырган чыккынчылыктан алданган жана курман болгон ханды атап калган кошумча аты. Анын чыныгы ысмы белгисиз бойдон калды.

³⁶ H. Cordier, *Histoire generale ... p. 387.*

³⁷ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 280-бет; Liu Mau-t'ai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 350; E. Chavannes, *Documents...* p. 89; Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 238—239-беттер.

Н.Я. Бичуринден башка жогоруда көрсөтүлгөн авторлордун баары уйгурлар жөнүндө баяндын текстине таянып окуялардын жүрүшүн калыбына келтиришет ("Таншу", 217-бап; "Цзю Таншу", 195-бап; караңыз: Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 301-бет), мында сынсыз кабыл алынган текст келжиректикке алып келе тургандыгын байкашкан эмес. Мындай түшүндүрүү үчүн негиз көтөрүлүштүн датасы болуп саналат, муну мен ката деп эсептеймин.

Лю Мао-цзай боюнча текстти келтирейин. "Да-йе башкарган биринчи жылда (605-жыл) түркүттөрдүн (батыш) Чуло-ханы теле урууларына кол салып, аларга оор алым салган, бирок кыжырдануудан чочулап, ал бир канча жүз жетекчилерди (Бичуринде: уруу аксакалдарын) чогултуп, баарын өлтүрүп салган. Бул үчүн телелер көтөрүлүш чыгарган. Теленин бугу, тоңра, уйгур, байырку жана аймак (бу) фуло уруулары бириккен. Алардын башкы жолбашчысы сыгинь

натыйжасында Жуңгарияда өз алдынча телес мамлекети пайда болуп, анын башында киби уруусунун ханы Гэлэн туруп, ал Мохэ хан деген титул алган. Бул жеңиш түркүттөрдүн ээлеген жерлерине шынаадай кирген жана чөл талаага кытайлардын келип кириши үчүн көпүрө болгон жаңы көчмөн мамлекетинин түзүлүшүнө Кытайдын жактыруу мамилесин камсыз кылган³⁸. Кытай менен достук Гэлэнге анын түндүк-чыгыш чек арасынын коопсуздугун камсыз кылган, анткени чыгыш түркүттөрдү башкарган Жаңгар императордун кызыкчылыгы үчүн гана аракет кылган. Түзүлгөн ыңгайлуу абалдын аркасында телестер ар кандай көчмөн коом үчүн зарыл болгон калк отурукташкан аймакка — Карашаар, Турпан жана Хами оазистерине ээ болгон³⁹.

Гэлэн хан титулун алгандыгына карабастан, Жуңгарияда орнотулган тартип түркүттөрдө кабыл алынган катуу системага окшошкон эмес. Гэлэнге баш ийген сеянтолуктардын жолбашчысы Ишибо өз уруусунун үстүнөн бийликти сактап калган. Гаочан хандыгында династия өз ордунда калган жана жогорку өкүмдардын бийлигинин күчөшү тууралуу эч кандай маалыматтар жок. Демек, Жуңгариядагы телес мамлекетин уруулар союзу катары караса болот.

Чыгыш кагандыктагы түркүттөрдүн абалын эң мыкты деп атоого болбос эле. Жаңы хан Жаңгар Ордосто кытай найзаларынын коргоосу астында жашаган жана талаага көрүнүүдөн корккон, анткени кээ бир букаралары аны түркүт катары, ал эми башкалары чыккынчы жана Кытайдын койгон адамы катары жек көргөн. Анын жыргалчылыгы Кытайдын гана колдоосуна байланыштуу экендигин сезген Жаңгар андан талап кылгандан көбүрөөк ыкка көнүп турган. Маселен, хан император Ян-диге өзүнүн букараларын кытай кийимдерин кийип, мыйзамдарын кабыл алууга мажбур кыла тургандыгын сүнүш кылган⁴⁰. Бирок Ян-ди буга каршы болгон, анткени мындай жаңылык киргизүү Жаңгардын талаадагы кадыр-баркын ого бетер кетирип, жаңы козголоңдорду туудурушу мүмкүн эле, ал эми Жаңгар кытайларга өтө керек болучу.

605-жылы кидандардын көтөрүлүшү 20 миң түркүттүн жардамы менен басылган⁴¹. Андан тышкары, Жаңгардын ордосу башка түндүк көчмөндөргө каршы пайдаланылышы мүмкүн эле.

Кытайдын Батышка карай салт болуп калган жолун Тогон падышалыгы тосуп турган. Тогон менен мамилелер дайыма эле оор болуп, ал эми 603-жыл ченде Тогон талаадагы Кытайга каршы күчтөрдүн тартылышынын борбору болуп калган. 604-жылы дал ошол

деген титулга ээ болгон. Кийинчерээк алар өздөрүн уйгурлар деп аташкан. Уйгурлар сеянтодон түндүк жакта Со-лин (Селенга) дарыясында жашашат.

Бул жерде оозго алынган бардык уруулар Толо дарыясынан түндүк жакта байырлашкан жана "мурунку усун жерлерин" (Бичурин, ошондо эле, 279-бет), т.а. Жети-Сууну ээлеп алган батыш түркүттөр менен эч кандай жанагышы мүмкүн эмес. 605-606-жылдарда батыш түркүттөр менен салгылашкан уруулар — киби жана сеянто аталган эмес. Мунун өзү эле эки башка окуя сыпатталып жатат деген тыянак үчүн жетиштүү жана хандын титулун эске алып, уйгурлардын көтөрүлүшүн чыгыш түркүттүк Чуло-хандын падышалыгына (619-620) дал келтирүү туура болот. Бул үчүн булакты көчүрүп жазган адамдын кол жазмасында ката жиберилген деп айтууга болот жана "Да-йенин акимдиги" дегендин ордуна "Удэнин акимдиги" деп окуу керек. Мындай түзөтүү болгондо бардык башка маалыматтар реалдуу жана ушул убакка чейин эптеп-септеп мол болуп келген окуялардын жүрүшүнүн өзү логикага жакын болуп калат

³⁸ Булакта мындай деп айтылган: "Чуло-хан мыйзамсыз башкара баштады" (Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 279—280-беттер). Бул жерде биз Чуло-хан Таман али бала болгондуктан, Батыш түрк кагандыгына терс мамиленин билдирилиши менен реалдуу эмес баа берилгенин көрүп турабыз.

³⁹ E. Chavannes, *Documents...* p.89.п.3.

⁴⁰ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 214-бет.

⁴¹ Иакинф Бичурин, *История Китая*.

жерден Кытайдын душманы — Кара-Чурин Түрк аман калуунун жолун табууга аракет кылган жана аны менен бирге Көкөнордун жээктерин карай "Теңир уулунун" алдында баш ийүүнү каалабаган татабдар качып кеткен⁴². Жаңгар хан болгондон кийин түркүттөрдүн Тогон менен союзун бузуп, мунун өзү Тогон падышалыгы башкалардан толук бөлүп салган. Бирок Фуюнь хан кытайлардын сөзсүз кол салышына даярданууга үлгүргөн, ал эми Ян-ди оор согушка барууга батына албады. Ал Тогонду башкалардын колу менен кемсинтүүнүн жолун тапты.

Кытайдын элчиси жашы жете элек батыш түркүт ханына келип, чыгыш түркүттөр менен биргелешип ага кол салам деп коркутту. Ал ошондой эле батыш түркүт ханы өзүн Кытайдын вассалы деп таанууга макул болбосо барымтада кармалып жаткан анын энеси өлтүрүлө тургандыгын билдирди. Хан Кытайга баш ийгендигин далилдөөгө тийиш болучу. Ага Тогонго тылынан кол салуу үчүн аскер жиберүү сунуш кылынган⁴³. Мындай шарт кабыл алынып, 608-жылы түркүттөр Тогонго батышынан сокку урду⁴⁴, тогондуктар бул жактан кол салууну күтүшкөн эмес эле. Каршылык көрсөтүүгө туш болбой, түркүттөр Цайдомго жулунуп кирип келишип, тоого качып кетүүгө үлгүрбөгөндүн баарын кырып, зор олжого ээ болушту.

Мындай деген суроо туулат: Чуло хан, тагыраак айтканда, анын колдоочулары эмне үчүн ушунчалык пайдасыз бүтүмгө барышкан жана өздөрүнө кас Мохэ хан Гэлэндин ээлиги аркылуу өз аскерлерин кантип алып өтүшкөн? Калыбы, Кытайдын элчисинин аракети менен батыш түркүттөр телестер менен тынчтыкка жетишсе керек. Бул баш ийип бергендиги жана жардамы үчүн сыйлык, ошондой эле кагандыкты басынткандык үчүн компенсация болгон. Түзүлгөн жагдайга карап тарыхтын фактыларын ушундайча гана түшүндүрүүгө болот⁴⁵. Чынында эле, 608-жылдан кийин батыш телелердин батыш түрктөр менен согушу басылган.

Император Ян-ди кол салуу үчүн учурду ыңгайлуу деп тапты. 608-жылы кытай аскерлери согуш жарыялабастан туруп Тогонго каптап кирди. Фуюнь хан өзүнүн көчмөн эли менен түштүккө карай, "Кардуу тоолорго" качты, ал эми калгандары кытайлар тарабынан туткунга түшүрүлүп, императорлордун күң токолдору үчүн сарайларды курууга жөнөтүлдү. Жеңип алынган жерлерге Сүй өкмөтү сүргүнгө айдалган кылмышкерлерди отурукташтыра баштады жана ал жерге кытай администрациясын киргизди.

609-жылы Ян-динин өзү зор аскерлер менен чыгып, тоолордо жашырынып жаткан Фуюнь ханды кармап алууга аракет кылды. Бирок тоолорго кирип келүүгө батынган полководецтер ал жерде баштарынан ажырашты. Бирок хан Амдого, көчмөн тоолуктарга карай чегинүүгө аргасыз болуп, алардан баш калкалар жай жана коопсуздук тапкан. Ян-ди Көкөнордун жанында кармалып турбастан, аскерлери менен андан ары батышка карай жылды жана ал жерде эч кандай каршылыкка туш келбестен жеңип алуучунун даңкына ээ болду. Гаочандын (Турпан), Ивунун (Хами) өкүмдарлары жана 27 башка майда хандар баш ийип берүүнү каалагандыктарын билдирип, ага келишти⁴⁶. Ырас, ал жерде Кашкардын, Кучанын, Хотандын жана Карашаардын өкүлдөрү болгон эмес, бирок Лобнор менен Черчен-Дарыяга чейинки жерлер Кытай империясынын курамына кирди.

⁴² Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 237-бет.

⁴³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 281-бет.

⁴⁴ Иакинф Бичурин, *История Тибета...* 88-бет.

⁴⁵ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 240-бет.

⁴⁶ Mailla, *Histoire generale...*, p. 513—514.

Бул Батыш түркүт кагандыгынын жана жуңгардык телестердин хандыгынын аймактык бүтүндүгүнө түздөн-түз кол салуу эле, бирок Чуло хан Таман менен Мохэ хан Гэлэн каршылык көрсөтүүгө батынбады⁴⁷, ошентип Ян-ди Кытайга кайтып келди.

Суй сарайынын жогорулашы. Ян Гуан хан 604-жылы такка отуруу менен бай өлкөнү гана эмес, анын кыраакы атасы жетишкен жеңиштин үзүрүн да мураска алып калды. Тарыхта иши оңун ан чыккан өкүмдар өз ийгилигинен башы айланган көп учурлар белгилүү, бирок Ян Гуандын башы башка бирөөнүн ийгилигинен айланды, жеке башкаруучу болуп калгандан кийин ал жеңиш кандай кыйынчылыктарга тургандыгын жана алар кандай зор тобокел менен коштолгондугун унутуп калды. Душмандардын күчү ага арзыбагандай, ал эми өзүнүн мүмкүнчүлүктөрү чексиздей болуп көрүндү, ошондуктан анын падышалык кылуусу толгон-токой каталыктардан туруп, бул үчүн ал тагынан жана өмүрүнөн ажырады.

Жогоруда айтылып кеткендей, Суй династиясы тобалардын түздөн-түз түкумдарын кошуп албаганда Түндүк Кытайдын бүткүл калкынын түркүттөргө каршы маанайынын толкунунда жогорулаган. Бирок тобалардын саны да бир кыйла эле, ошондуктан Ян Цзянь алардын ниетинин түздүгүн камсыз кылуу үчүн алар менен мүмкүн болушунча этият мамиледе болуу керек деп эсептеген. Кытайлашып кеткен тобалардын түкумдары Хэбэйден тартып Чанъанга чейин Улуу дубалды бойлото жашаган. Алардын арасында Гуаньлундун тобундагы кытай помещиктери бийликтен четтеткен көп сандаган ири жер ээлери жана дасыккан жоокерлер болгон⁴⁸. Акыркы династиялардын маскаралык менен башкарган башкаруусунан алсызданган Түштүк Кытай Ян Цзяндын оңой олжосу болуп калды, бирок чындыгында ал тактын таянычы эмес, баш ийдирилген өлкө болучу. Суй сарайынын вассалдары болуп калган түркүт хандарынын берилгендиги убактылуу эле, ал эми букараларынын кытайлык нерсенин баарын жактырбагандыгында шек жок эле. Ушунчалык ар түрдүү жана тынчы жок букараларды башкаруу үчүн өтө акылман, эң башкысы этият император керек эле, бирок такка отурганда Ян-ди деген титулду алган тактын мурасчысы андай эмес эле. Ал Кытайдын эң таш боор зулумдарынын бири болгон.

Улуу дубалдан түндүк жакта жайгашкан өлкөлөрдө Суй династиясынын гегемониясы, биринчиден, батыш жана чыгыш түркүттөрдүн ортосунда келип чыккан катуу кастыкка, экинчиден, жибек кездемелерге тойбогон керектөөлөргө таянган.

VI к. түркүттөр өзүн бирдиктүү эл катары сезишкен. 80-жылдардагы араздашуунун убагында ханзаадалар чатакташкан, ал эми алардын жан-жөкөрлөрү жеңип чыккандар тарабына жеңил эле өтүп кетишкен⁴⁹. Кара-Чурин Түрк кагандыктын экөөнү бириктирген учурда чыгышта бул эч кандай каршылыкты туудурган эмес, бирок ал жеңилер замат чыгыш түркүттөр аны оор абалда калтырып таштап кетишкен. Хан менен бирге сөзсүз батыш түркүттөрдөн турган анын жеке дружинасы набыт болгон; ошонун натыйжасында курман болгондордун туугандары менен чыккынчылардын ортосунда канга кан өч алуусу жаткан. Ал мезгилдин түшүнүгү боюнча, кайра биригүү мүмкүн болбой калышы үчүн ушунун өзү толук жетиштүү болгон. Эми кагандыктардын ортосундагы кастык күчөөгө, жаңы жоготуулар ого бетер күчөтүүгө тийиш болучу⁵⁰.

Суй өкмөтү өзүнүн позициясын чыңдоо үчүн талаадагы талаш-тартыштар гана жетиштүү эмес экендигин түшүнүп, белек берип сатып алуу жана шаан-шөкөттүү тамак

⁴⁷ Биз бул жерде Г.Е. Грумм-Гржимайло (Западная Монголия..., 239-бет) болжолдогондой кош букаралык болгондугу шектүү. Кытай императору, андан көрө, өз союздаштарын тоноп алуу мүмкүндүгүн көргөн.

⁴⁸ Шан Юэ, Очерки 178-бет.

⁴⁹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., 1 т. 239-бет.

⁵⁰ Ошондо эле, 280-бет.

берүүлөрдү уюштуруу кеңири колдонулган⁵¹, мындай тамак берүү бүтүндөй аскерди күтүүдөн арзанга турган эмес. Маселен, 607-жылы Ян-ди Жаңгар хан жана анын аймагындагы 3500 уруу аксакалдары үчүн той берген. Мында ханга 2000 таңгак жибек кездеме, араба, мингич аттар, добулбастар, музыкалык аспаптар, туулар белекке берилген. 3500 уруу аксакалдары да белек алышкан. 610-жылдан тартып "вассалдар" үчүн Лоянда айлап созулган ар жылкы майрамдар уюштурулган. Оюн-зоок көрсөтүү үчүн зор сахна курулуп, 18 миң музыкант тынымсыз ойноп жана таң аткыча шамдар жаркырап күйүп турган. Дүкөндөр кооздолуп, ал түгүл жашылча дүкөнчөлөрүнүн айланасына чий шалчалары төшөлгөн. "Вассалдарды" акысыз ичиндирип, тамак беришкен, Кытайда баары бар жана шарап, тамак үчүн акы алынбайт деп ишендиришкен. Көчмөндөр дарактардын сөңгөктөрү жибек кездемелер менен оролгондугуна өзгөчө таң калышкан. Алар: "Кытайда кембагалдар бар эмеспи, аларга кийим жетпей жатканда дарактарды жибек менен ороонун эмне кереги бар?" — деп сурашкан. Бирок бул суроого алар жооп алышкан эмес⁵². Андан да Тарим бассейнинде кытай куралынын ийгилиги жергиликтүү өкүмдарларга белек берүү жолу менен жетишилген, ал эми мунун өзү арзанга турган эмес⁵³. Албетте, ал түгүл ушундай үкмүштүү бай Кытай мындай ысырапчылыкка туруштук бере албады. Финансылык кризистердин келип чыгышына байланыштуу салыктардын сөзсүз көбөйтүлүшү Суй императорунун тагын бошоңдотту, анын үстүнө белек берүү саясаты максатына жеткен жок. Жасалма байлык эч кимди алдай албады, ал эми акчага сатып алынган достор дайыма эле ишенимсиз болот. Ошентип Ян-ди көп өтпөй мунусуна да, тигинисине да ынанды.

⁵¹ Ошондо эле, 244-бет; Шан Юэ, Очерки ... 187-бет.

⁵² Шан Юэ, Очерки..., 187-бет.

⁵³ H.Cordier, Histoire generale...,p.387.

БАТЫШ КАГАНДЫГЫ

Дөөлөттүн жүрөгү. Кагандыктын бөлүнүшү түркүт элинин эркинен жана каалаганынан тышкары болгондугуна жана четтен, ал түгүл кастык таасирдин кесепети болгондугуна карабастан, качандыр бир убакта бирдиктүү бир өлкө болгон эки кагандыктын жолдору өтө ар түрдүү болуп чыкты.

Чыгышта жагдай бир аз эле өзгөрдү, анткени Кытайдын протектораты түркүттөрдүн салт-санааларына да, өндүрүш ыкмасына да, чарба жүргүзүүнүн системасына да тийген жок. Түркүттөр чыгышта этностук жактан бекем баш кошкон топ бойдон кала берди, ошентип алардын потенциалдуу күчтөрү ар кандай коңшулаш элдердикине караганда бир кыйла көп болгон. Түркүттөрдүн талаада саясий жактан басымдуулук кылышынын алгачкы эле ыңгайлуу учуру аны калыбына келтире алмак гана тургай, келтирүүгө тийиш да эле.

Батыштан биз таптакыр башка көрүнүштү байкап турабыз. Түркүттөр ал жакта таптакыр азчылыкта болучу. Истеми хан канчалык дружиначы өзү менен кошо алып кетпесин, алар багындырылган аймактардын деңизинде тамчыдай гана болуп калды. Алар биз түрктөр деп атоого акыбыз болгон жергиликтүү калкка из калтырбастан аралашып кетүүгө, же болбосо алардын уруулаштарынын негизги массасы Суй императорунун таманы астында калганда анын курмандыгы болуп калууга тийиштей көрүнгөн эле. Бирок экөөнө тең тийишсиз үчүнчүсү келип чыкты: Жети-Суунун, Чүй өрөөнүнүн, Волганын төмөнкү чатынын жана Кубандын, Иртыштын жана Ишимдин жогору жагындагы көчмөндөр Ашинанын династиясына толук ниетинин актыгын көрсөтүштү. Дал эле ушундай мамилени Таримдин жана Аму-Дарыянын бассейндериндеги оазисте отурукташкандар, ал түгүл Гиндикуш менен Кавказдын тоолуктары көрсөтүштү. Мына ошентип, түркүттөр бул жерде да үстөмдүк абалын сактап калышты.

Истеми менен Кара-Чурин Түрк колбашчылар гана болбостон, эң мыкты администраторлор да болушкандыгын моюнга алууга туура келет. Алар басып алуучулар катары келген өлкөлөр үчүн *modus vivendi* түзүштү. Ага чейин ыркы кеткен, тынымсыз майда согуштарда күчтөрү алсыраган уруулар бейкут турмуштун таттуу даамын татышып, өздөрүнүн көчмөндүк мал чарбасын өнүктүрүү үчүн болгон мүмкүнчүлүктөрдү алышты, мунун өзү өз кезегинде биримдикти

аңдап түшүнүүнүн келип чыгышына алып келди, бул ага чейин түрктүк биримдик деп аталып келген. Үстөмдүк кылуучу катмарды түзгөн дал ошол аз сандагы түркүттөр жаңыдан келип чыккан системанын туруктуулугун камсыз кылды деген тыянак чыгарууга болот. Хандын дружинасын күтүү ушунчалык жеңил болгондуктан, алмандарды чогултуу да каршылыкты туудурган эмес, анын үстүнө бирдиктүү бийликтин болушунан пайда көбүрөөк экендиги айкын болучу. Дөөлөттүн алдында турган тышкы саясат милдети — улуу кербен жолу үчүн күрөш кагандыктын түштүк областтарынын соода шаарлары үчүн турмуштук зарылчылык болгон жана анын түндүктөгү букараларынын байышына түрткү берген, демек, бул жерде да өлкөнүн жана династиянын таламдары дал келген. Бирок чыныгы күч өкмөттө эмес, элде болгон соң, биз Батыш түркүт кагандыгынын анын 659-жылы кулашына чейинки тарыхын түзгөн бардык институттардын бара-бара эволюциясын жана күчтөрүнүн катнашын байкайбыз. Бирок күн мурдатан шашылбай, өзүбүздүн көңүлүбүздү 609-жылы жашы жете элек Чуло хандын убагында түзүлгөн абалга топтоп, андан мурда дагы бир маанилүү жалпы ойду сүрөттөй кетели.

Кийинчерээк мусулмандар түрктөр менен кагылышканда айланадагы элдер менен алардын укмуштай жалпы тил табыша алышкандыгын белгилешкен. Бул сапатты түрктөр жаңы өлкөгө жеңүүчү катары же мейман катары, жалдануучулар катары же согушта туткунга түшкөн кулдар катары келгендигине карабастан көрсөтүшкөн; ар кандай учурда алар башка элдердин өкүлдөрүнө караганда мансапка зор ийгилик менен жетишкен.

"Түрктөрдүн үлүшүнө туш келген даңктын жана ордунан чыкпай калуулардын себебин ким сурай алат, — дейт Фахраддин. Буга жооп: ар бир уруу же адамдардын табы өз элинин арасында, өз тууган-туушкандарынын арасында жана өз шаарында турганда кадыр-баркка жана урматтоого ээ боло тургандыгы, бирок алар жер кезип, жат жерге түш келгенде аларды жек көрө тургандыгы, алардын кадыр-баркынын жоктугу жалпыга белгилүү. Бирок түрктөр тескерисинче: алар өзүнүн уруулаштарынын арасында жана өз өлкөсүндө турганда, алар башка түрк урууларынын ичинде бир уруу гана болуп саналат, алар жетиштүү кубаттуулукка ээ болушпайт жана алардын жардамынан эч ким пайдаланбайт. Өз өлкөсүнөн алар мусулмандардын ичине туш болгондо — алар өздөрүнүн турак жайларынан, туушкандарынан жана өлкөсүнөн канчалык алыс болсо, алардын күчү улам көбүрөөк өсүп, алар ого бетер бааланып, эмирлер жана сипехсаларлар болуп калышат".

Андан ары: "Түрктөрдүн падышасы, чексиз көсөм жана акылдуу Афрасиабдын айткандарынын арасында мындай деген сөз бар: "Түрк деңиз үлүлүндөгү берметке окшош, ал үлүлдүн ичинде жатканда эч кандай баасы жок, бирок сыртка чыкканда падышалык таажылардагы, колуктулардын мойнундагы жана кулагындагы зергер буюм катары кызмат кылуу менен баалуулукка ээ болот»¹.

XII к. жакшы ойлоштурган тарыхчынын байкоолорун VII к. түркүттөргө да толук колдонууга болот. Өзүнүн кубаттуулугунан жарым кылым ашык жашаган династиянын туруктуулугун дал ушуну менен түшүндүрүүгө болот. Түркүт хандарынын таажысы ушунчалык ар түрдүү жана жоокер калкы бар өлкөдө ички бейкуттукту камсыз кыла алган деп корутунду чыгаруу туура болбос эле. Ашинанын бошоңдоп кеткен династиясы анын бардык букаралары үчүн алгылыктуу болгон, бирок чыныгы күчтөр жана чексиз берилүүлөр өз ара күрөштү улантып, ниети актыктын позициясында кала беришкен. Хандар тактын сакталып калышы үчүн акы төлөө менен уруулук бектердин жана согдулук дыйкандардын колдорундагы оюнчук болуп калышкан, ал эми мунусу да, тигиниси да бийлик бошоңдой баштаганда бир катар партияга бөлүнүп, үстөмдүк үчүн өз ара күрөштү башташкан.

Жетекчилик кылууга өтө күчтүү атаандаштар эки уруу союзу болгон: Жети-Суудагы жана батыш Жуңгариядагы дулулар жана батыш Теңир-Тоодогу, Ысык-Көлдүн айланасындагы нушибилер болгон². Бул союздардын ар бири бештен урууну камтыган, мунун натыйжасында Батыш кагандык үчүн кээде "Он уруу" деген ат колдонулат, мунун өзү бүтүндөй алганда дөөлөт үчүн ушул уруулук союздардын артыкчылык маанисин түшүндүрөт. Бул ат менен катар башка бир "жабгу түрктөр" деген ат менен жолугат, бул Батыш кагандыкта жашаган түркүттөр дегенди түшүндүрөт, бул Ил-хан Бумындын убагында Истеми жабгу³ болгондугун эскерүү иретинде айтылып калган. Бул эки ат тең

¹ И. Умняков, История Фахрэддина... 10-бет.

² А.Н. Бернштамдын VII к. Теңир-Тоонун түрк калкын эне-сайлык кыргыздар менен байланыштырууга аракетин (А.Н. Бернштам, Археологический очерк..., 51—54, 61-беттер) А.Е. Шер орундуу четке каккан, ал археологиялык материалда Нушибинин алтайлык байланышынын бар экендигин далилдеген (караңыз: А.Я. Шер. Памятники алтайско-орхонских тюрок..., 156—166-беттер).

³ Жабгу деген ябгунун эле өзү; айырмасы диалекттерде.

дөөлөт жөнүндө сөз болгондо бири-бирин алмаштырат, бирок эки аттын болушу VII к. түркүттөр менен он уруу түрктөрдүн ортосундагы айырмачылык али жоюлбагандыгын далилдеп отурат.

Түркүттөр жана түрктөр. Батыш кагандыктагы абалдын ушул эмгекте сунуш кылынган реконструкциясы дүйнөлүк илимде кабыл алынган Э. Шаванндын концепциясынан түп-тамырынан айырмаланат. Айырмачылык бир канча терминди гипотезалык түшүнүүгө жана четке кагылууга тийиш болгон Э. Шаванндын жалпы божомолунун бирине негизделет, анткени XX к. орус изилдөөчүлөрү алардын туура эместигин ашкерелешкен.

Э.Шаванн өзүнүн концепциясын В. Раддов менен Ф. Хирттин: теле—төлөс⁴, сеянто — сир-тардуш⁵, огор — уйгур⁶ деген гипотезалык окшоштурууларыны сынга алынбаган келтирүүлөрүнүн негизинде түзөт, анын өзү абар — жужан⁷ деп кошумчалайт. Окшоштуруулардын биринчи түгөйүнүн негизсиздигин В.В. Бартольд көрсөткөн, ал Э. Шаванндын эмгегин өтө төмөн баалаган⁸; "огорлор" тууралуу айкындыкты М.И. Артамоновдун⁹ эмгеги киргизген, ал бул Урал боюндагы угорлор деп белгилеген, ал эми абарлар жөнүндө маселе жогоруда териштирилди. Бул азыр талашсыз каталыктарды оңдоону Э. Шаванндын эмгегинин синтетикалык бөлүгү эскиртип жиберет, мунун өзү бүткүл материалды кайрадан карап чыгууга мажбурлайт. Качан биз "батыш түрктөр бир элди түзбөйт, бирок федерацияны түзгөн ар башка улуттардан турат"¹⁰ деген Э. Шаванндын эрежесине түш келгенибизде ал тактоону талап кылат.

Шаванндын түшүнүгүндө түркүттөр жана Жети-Суунун түрк тилиндеги уруулары — бир эле түшүнүк, ал эми анын окуялардын жүрүшүн реконструкциялоосунда түркүттөр үчүн орун жок. Бирок, текшерип көргөндө, кийинчерээк далилденгендей, окуялардын жүрүшүн мындай түшүндүргөндө толук түшүндүрүү мүмкүн эмес экендиги айкындалат. Андан тышкары, Б.Х. Кармышеванын этнографиялык изилдөөлөрү менен Орто Азиядагы түркүттөрдүн түздөн-түз тукумдары табылган. Азыр өзбектердин тутумуна кирген орто азиялык түрктөрдүн уруулук аттарынын арасында жергиликтүү калк "түрк" деп атаган уруулардын тобу бар, ал эми анын ичинде карлуктардан, барластардан, калтатай жана муса-базарилерден башка өзүн "түрк" деп атаган уруулук биримдик бар¹¹. Мында биринчи учурда түрктөр деп XIV—XV кк. Мавераннахрдын эски түрк тилинде сүйлөгөн тургундары түшүндүрүлөт, муну түрктөшүп кеткен моңголдордун барлас уругунун болушу көрсөтүп отурат, анын үстүнө алар тар мааниде өзбектерге карама-каршы коюлуп, өзбектер катары Дештикыпчактан Шейбани хан менен бирге келген уруу түшүнүлөт. Экинчи учурда "түрктөр" тар мааниде өздөрүн өзбектерге — локайларга, кесамирлерге жана семиздерге гана каршы койбостон, карлуктарга да карама-каршы коюшат. Алардын уруулук бөлүнүштөрү жок, бирок бул топтордун бири өздөрүн түрктөр-тугендер¹² деп аташат. Азыр эски тарыхты жакшы түшүнгөндөр үчүн бул сөздү монголчо "түг" — туу, асаба деген сөздөн чыгарат; бул "туу көтөргүчтөр" же "козголоңчул түрктөр"¹³ дегенди түшүндүрөт. Уламышта мындай деп айтылган: "Туген (туурасы Тугон. — Л.Г.) — 1200 жыл

⁴ E. Chavannes, *Documents...* p.14.

⁵ Ibid.,87.

⁶ Ibid.,251.

⁷ Ibid.,232.

⁸ ЗВРАО, т. XV, 1904, 0171—0173,1185-беттер.

⁹ М.И. Артамонов, *Очерки...*

¹⁰ E. Chavannes, *Documents...* p.256.

¹¹ Б.Х. Кармышева, *Этнографическая группа "тюрки"...*, 4-бет.

¹² Ошондо эле, 11-бет.

¹³ Ошондо эле, 3-эскертүү.

илгери жашаган бир баатыр жоокердин ысмы. Анын теги Татарстандан болгон. Түрк-калтатай уруусу бул адамдын тукумдары болуп саналат"¹⁴.

Б.Х. Кармышева бул "түрктөр" Орто Азияга көчүп келген түрктөрдүн тукумдарына таандык, "карлуктардын ата-бабаларынан да мурункулар болушу мүмкүн"¹⁵ деп божомолдойт. Б.Х.Кармышеванын тыянагы толук ынандыруучулукта, ал эми ал чогулткан материал — өтө маанилүү болуп саналат. Ал VII— VIII кк. (1200 жыл илгери) Орто Азияда биз "түркүт" деп атаган уруунун болушун толук ырастайт. Биздин оюбузду бул уруунун этнографиялык өзгөчөлүгү да далилдеп турат. "Түрктөр" өзбектер менен кыргыздардан өзүн оолак кармап, алар менен никеге турушпайт. Ошону менен бирге алар акыркы убакка чейин көчмөн мал чарбачылык тиричилигин сактап калышкан"¹⁶.

И.И. Умняков «История Фахрэддина Мубарак-шаха» (кыргызчалатканда "Фахрэддин Мубаракшахтын тарыхы") эмгегин аннотациялоодо анда айтылган түрк урууларынын тизмесин келтирген, Бул тизмеде биринчи орунду "түрк" уруусу ээлейт. Умняков "түрк" деген сөз XII—XIII кк. түрктөрдүн жалпы атынан тышкары "кыязы, мурда да өзгөчө түрк уруусунун аты катары кызмат кылса керек"¹⁷ деп божомолдойт.

Бул сөзсүз үшундай. Биз сунуш кылган "түркүт" деген шарттуу термин түшүнүктөрдүн жана негиздөөлөрдүн чаташуусуна жол бербөөгө жардам берет, мындай чаташуунун курмандыгы Э.Шаванн сыяктуу анализдөөнүн зор алпы болуп калган. Анын синтетикалык түзүлүшүн кабыл албоо менен катар, мен француздук ориенталисттин изилдөөлөрүнүн аналитикалык бөлүгү жөнүндө В.В.Бартольддун терс пикирине да макул эместигимди кошумчалай кетүүгө тийишмин"¹⁸.

Согдиана кагандыктын курамында. Ашинанын батыш бутагынын хандары күчтү Жети-Суунун жана Чүй өрөөнүнүн талаа урууларынан топтогон болсо, байлык алардын колуна Орто Азиянын жана Таримдин бассейниндеги отурукташкан ээликтеринен агып келип турган. Согдулук дыйкандар менен көпөстөр батыш түркүт хандарынан көп жакшылык көргөндүктөн өздөрү тактын бекем таянычы болуп калышкан. VII к. башында Орто Азия өзүнүн экономикалык жана маданий гүлдөшүнүн чокусунда болгон; соода, дыйканчылык жана кол өнөрчүлүк укмуштай ылдамдык менен өнүккөн, ар кандай диндер бири- бири менен бейкуттукта жанаша жашаган; жибек Кытайдан Византияны көздөй агылып, жолдо баратканда бир бөлүгү Бухарада, Самаркандда, Чачта (Ташкент), Кашкарда, Кучада жана Турпанда алтын уютмалар түрүндө калып, алардан көпөстөрдүн жана дыйкандардын аялдары үчүн зергер буюмдары жасалган. Бирок мына ушул жыргалчылыктын баары Согдиананын түркүт ханына баш ийгендигинин натыйжасы болгон.

Таң калыштуу көрүнсө да орто азиялык ээликтердин маданий жогорулашы саясий аң-сезимди өтө төмөнкү деңгээли менен жанаша жашай алган. VII к. Согдиана эң майда княздыктарга бытырап кеткен да, өтө зарылдыгына карабастан, биригүү үчүн күчү жеткен эмес. Саясий биримдик гана соода кербендеринин коопсуздугуна, өстүрүлгөн жемиш бактарына, шаарлардын чет-жакаларындагы өнөрканаларга д.у.с. кепилдик боло алмак. Ашинанын хандары өлкөдө зарыл бейкуттукту камсыз кылган жана өзүнүн букараларынын ички иштерине кийлигишкен эмес. Согдулук шаарлар толук автономиясын сактап калып, укмуштай пайдалуу соодадан алган кирешелеринин бир бөлүгүнөн алман түрүндө хандарга төлөп гана турушкан.

¹⁴ Ошондо эле.

¹⁵ Ошондо эле, 10-бет.

¹⁶ Ошондо эле, 12-бет.

¹⁷ И. Умняков, История Фахрэддина..., 115-бет.

¹⁸ ЗВОРАО, XV, 1904, 0185-бет.

Согдулар кагандыктын саясий турмушуна өтө ишкердүү катышкан. Кербен соодасынын өнүгүшүнө кызыгуусу алардын жүрүш-турушунун багытын аныктаган. Түндүктөгү дулу көчмөндөрү жибек менен соода кылуудан аз пайда алышкан, анткени алар сатуу базарларынан жана жүк которуштуруу пункттарынан алыс болгон. Кээде алар Жуңгар дарбазалары аркылуу өтүп бараткан кербенди талап-тоноп турушкан, бирок бул алар үчүн такай кошумча оокат катары кызмат кыла алган эмес, анын үстүнө кербендер Кучадан Олуя-Атага¹⁹ кеткен жолдун кооптуу жерлерин көп учурда айланып өткөн. Анын эсесине түштүк көчмөндөр — Ферганадан жана Согдианадан алыс эмес жерде жашаган нушибилер өз жерлери аркылуу кербендерди дайыма өткөрүп турушкан, ошондуктан алардын кербендерге кол салышынын зарылчылыгы жок эле. Алар өткөргөндүгү, коопсуздугу үчүн, жол көрсөткүчтөр, азык-түлүк жана отун үчүн акы алышып, согдулар менен бирге байышкан. Жалпы кызыкчылык согду көпөстөрүн нушибилер жана аларга таянган Ашина династиясынын хандарынын союзунун урууларынын тарапкерлерине айландырган.

Мунун өзү күрөшүп жаткан күчтөрдү теңештирген жана дулулардын артында азыркы убактагы Казакстандын чексиз түздүктөрү, баатыр жана жоокер калкы болгондугуна карабастан алар өзүнүн атаандаштарын — бейкут шаарлардан субсидия алып турган нушибилерди жеңе алышкан эмес. Нушибилер географиялык жактан ыңгайлуу абалды ээлеп турган: биз изилдеп жаткан мезгилде Теңир-Тоонун жантаймаларына ээ болуу түркүттөр үчүн экономикалык зарылчылык болгон, анткени бул токойлуу жана сууга бай аймактар алардын жайкы жайыттары эле. Мындан тышкары, Турпан көчмөндөрдү алар үчүн өтө зарыл азык-түлүктөр — дан жана кездеме менен жабдып турган. Мындай товарларга Турпан өтө бай болгондуктан алар муну Кытайга да ташып чыгарып турушкан²⁰.

Жалпысынан бардык чыгыш түркстандык ээликтердин ичинен Турпан менен Хотан гана байкаларлык саясий роль ойногон. Бирок Улуу Жибек жолунан чет жакта, Такла-Макан чөлүнүн артында жаткан Хотан көбүрөөк Тибетке жана Индияга умтулган, ал эми Турпан оазиси Кытай жана түндүк көчмөндөр менен байланышта болгон. Батыш түркүт хандарынын саясатын талдоодо Гаочан княздыгы болуп турган мезгилдеги Турпандын тарыхына көз чаптыруу өтө пайдалуу.

Турпан оазиси илгертеден эле Чыгыш Түркстандын эң ири маданий борборлорунун бири болгон. Кытайлар ал үчүн хуннулар менен айыгышкан согуш жүргүзүп, жеңип чыккандан кийин ал жерге Гаочан-лей²¹ аскердик колониясын негиздешкен. Дүрбөлөң мезгилинде, Хань сарайы кулагандан кийин Кытай Чыгыш Түркстандан ажыраган, бирок көп сандаган кытайлар Турпандын ажайып асыл жерлерине отурукташып калган. Жужандарга, гаогуйларга баш ийүү менен Гаочан толук өз алдынчалыкка ээ болгон эмес, акырында, 590-жылы түркүттөр тарабынан багындырылган. Бирок бул жеңип алуу жергиликтүү династиянын бүтүшү дегендик эмес эле. Түркүттөр гаочандарды баш ийип берүүнүн белгиси катары түркүттөрдүн салт-санаасын жана кийим-кечесин кабыл алууга гана мажбурлашкан. Бул убакыттын ичинде Гаочанда Кытайды жактаган жана көчмөндөргө таянган сепаратисттик партиялар күрөш жүргүзүшкөн. VI к. акырында Гаочандын мааниси ушунчалык өсүп, түркүт ханы өзүнүн кызы менен гаочандык княздын никелешүүсүнө макулдук берүүнү мүмкүн деп эсептеген. Гаочандын өкүмдары, айтмакчы, түркүт ханынын кызынын уулу наадан Жаңгар Кимин хандын убагында түркүттөрдүн

¹⁹ E. Chavannes, *Documents...* pp.8-9.

²⁰ Ibid.,107.

²¹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 279-бет.

начарлашынан пайдаланып Кытайга жакындаша баштаган. 609-жылы ал Ян-диге барып, андан императордук сарайдын бийкеч кызын аялдыкка алган.

Жогоруда айтылгандан тыянак чыгаруу менен Ашинанын батыш бутагынын абалы өтө оор болгондугун белгилөөгө болот. Согду көпөстөрү менен салт болуп калган союз Иран менен касташууга алып келген. Гаочан кагандык менен Кытайдын ортосундагы араздашуунун себеби болуп калган. Хазарлар батыш жакта ишенимсиз, чыгыштагы телелер ачык эле кас болгон. Эң акырында, династиянын башкы таянычы дулу менен нушибилердин уруулук союздарынын бектери анын бийлигинин бошоңдошуна умтулушкан, анын убагында алар көбүрөөк өз алдынчалыкка ээ боло алышмак. Бул тенденциянын жүзөгө ашырылышы чыныгы баш аламандык дегендик эле, ошондуктан өтө күчтүү жана жөндөмдүү хан гана борбордук бийликтин аброюн көтөрө алмак. Ал эми мындайлар көп деле жолуга берген эмес.

Дулунун гегемониясы. Чуло хан Таман. 604-жыл Батыш Түркүт кагандыгынын толук ыдырашынын жылы болгон. Улуу Кара-Чурин Бөгү хан дарексиз жоголду, анын уулу Нили хан каза болду, тактын мыйзамдуу мурасчысы, Басы (Поши)тегин деген ат менен белгилүү болгон анын бир тууганы Кытайда кармалып жатты. Мыйзамдуу тартипке карабастан, Чачтын өкүмдары Шегүйдун ордуна такка Нили хандын уулу — Нигю Чуло хан деген титулу бар Таман деген отуруп калган. Жаңы хан такка отурганда али баса элек бала болучу; ал атасы өлөрдөн бир аз мурда төрөлгөн. Аны хандыкка кандай партия отургузду деген сүрөө туулат. Анын ордосунун географиялык орду, "мурунку Усун жергеси"²², т.а., Иле дарыясынын өрөөнү²³ бийлик дулу союзунун урууларынын колунда болуп калгандыгын көрсөтүп турат. Алар бийликти бөлүштүрүү жолу менен хандын бийлигин чектөөгө аракет кылышкан, т.а., батышта жана чыгышта акимдер "кенже хандар" деген титулду алышкан, ал эми чиндик иерархияга: Сыфаян жана Хунда деген кошумча эки чин киргизилип, алар мамлекеттик иштерди башкарышкан²⁴. Жашы жете элек наристе бала өз вассалдарынын колундагы оюнчук болуп калган.

Дин реформасы да олуттуу маселелерден болгон. Жогоруда айтылып кеткендей, түркүт ханы аскер колбашчысы гана эмес, биринчи ыйык дин кызматкери болуп, жылына эки жолу ата-бабалардын жана теңирдин арбагына курмандык чалып турган²⁵. Батыш кагандыкта бектер ханды бул маанилүү милдеттен ажыратышкан, эми ыйык жерге курмандык чалуу үчүн жогорку бийлик адамдарынын бири барып турган. Мунун өзү хандын өзүнүн гана эмес, бүтүндөй уруулаш түркүттөрдүн да маанисин кемсинткен, алар дулунун бектери башчылык кылган өкмөткө ушундайча оппозицияда болуп калышкан жана нушибинин бектери жана согду оазистеринин өкүмдарлары менен союзда болууга багыт алышкан. Согду өкүмдарлары жибекти ташып келүүгө жана улуу кербен жолунда коопсуздукту камсыз кылууга макул болгон ар кандай атаандашты каржылоого макул болушкан. Бирок түркүттөр Ашина уруусунан чыккан ханга гана кызмат өтөөгө даяр болучу, ал эми нушибилер өздөрүнө жан тарткан адамга гана бийликти тапшырууну каалашкан. Бул талаптардын баарын канааттандыра турган атаандаш табылды: ал кичинекей дубандык — Чач хандыгы менен ыраазы болууга аргасыз болгон князь Шегүй — Кара-Чурин Түркүтүн небереси²⁶ болгон. Анын жайлоосу Миң-Булак²⁷ Талас дарыясынын

²² Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 279-бет.

²³ E. Chavannes, *Documents...* p 14.

²⁴ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 279-бет.

²⁵ Ошондо эле, 230—231-беттер.

²⁶ Ошондо эле, 279—281-беттер

²⁷ Пельо Бинг-Юл деп жазат (караңыз: P.Pelliot. *Le nom turc...*, pp. 189—190)

түштүк жагында, нушибилердин жергесинде болуп, алар менен бул хан, кыязы, жакшы коңшулук мамиледе болсо керек.

Нушибилердин жеңиши. Шегуй хан. Дулу союзунун уруу аксакалдарынан турган жана Чуло хан Тамандын атынан башкарган өкмөт кудуретсиз болуп чыкты. Чыгыш областтары бөлүнүп кетип, дулулар менен телелердин каракчылыгы кербен соодасына бөгөт болду. Ошентип, Кытай менен тынчтык келишимин түзүүнүн урматына келтирилген курмандыктар үзүрсүз болуп чыкты. Өлкөнүн ичиндеги абал да коркунучтуу боло баштады. Өкмөттүн кудуретсиздиги согдулук шаарларды Кытай менен түздөн-түз жакындашууга түрттү.

608-жылы²⁸ Кытай менен союзду сунуш кылган Турпандын артынан 609-жылы орто азиялык ээликтер: Ань (Бухара), Бокан (Фергана), Ши, Ми (Маймург), Цао, Хэ, Унагэ, Му, Кан (Самарканд)²⁹ ээрчиди. Алардын артынан 610-жылы Куча менен Гибин да белек берип элчилерди жибершти³⁰. Эң акырында Шегуйдан да элчилик келди. Ал никелик союзду талап кылып, Кытай өкмөтү бул учурда Чуло ханга таасир көрсөтүү үчүн ыңгайлуу деп эсептеди. Колукту менен бирге Шегуйга улуу хан деген наам жана "иш жебе сыяктуу ылдам жүрсүн" үчүн ак канат байланган бамбук жебе берилди. Дулулар элчиликте жолдон кармап алып, жебени тартып алышты, бирок элчинин өзү "алдоо жолу менен бошонууга"³¹ жана сүйлөшүүлөрдүн натыйжалары тууралуу Шегуйга кабарлоого мүмкүндүк болду. Шегуй дароо эле Таманга каршы жортуулга чыгып, аны таптакыр талкалады. Таман чыгышка карай качып, жолдо баратканда тонолуп, куугундан качып кытайлардын колуна түшүп берди. Анын жактоочулары үч кичине ордого бөлүндү (612-жыл)³². Тамандын өмүрү кайгылуу аяктады: 618-жылы династия алмашкандан кийин чыгыш түркүттөр кытайлардан өзүнүн келишкис душманынын канын талап кылышты. Мамлекеттик кеңешчилер бир түркүттүн өмүрү үчүн жаңжалга барууну акылсыздык деп эсептешип, Таманды курмандыкка чалууга императорду көндүрүштү. Шордууну мас болгончо ичиришип, ага түркүттөрдүн элчисин киргизип жибершти, ал өз колу менен аны муздап салды³³. Аскерлерде жана көчмөндөрдүн арасында жаңы династиянын беделин түшүрбөө үчүн өлтүрүү жашыруун болду, анткени аскерлер да, көчмөндөр да чыккынчылыкты кубатташкан эмес.

612-жылдагы төңкөрүш дулулардын уруу аксакалдарынын араздашуусунан келип чыккан оор саясий кырдаалды толук жеңилдетти. Согдиананын жана Тарим бассейнинин бардык княздыктары Батыш түркүт ханынын таажысы астына кайтып келди. Буга Гаочан гана кирген жок, мунун себеби ал өзүнүн географиялык абалы боюнча Жуңгариядагы теле уруулары менен көбүрөөк байланышта болгон. Алар бай оазистен көчмөндөр үчүн зарыл дыйканчылык жана кол өнөрчүлүк продуктыларын алып турушкан. Ошондой эле Гаочан аркылуу өткөн жол дулулардын көчүп жүргөн жайларына алып келген, ал эми бул гаочандыктарга бажылык акыдан зор киреше алып келген³⁴.

Натыйжада Гаочандын князы 612-жылы соода боюнча өзүнүн атаандаштары болгон карашаардыктардын, кучалыктардын жана согдулардын жактоочусу Шегуй ханга караганда Суй сарайына баш ийип берүүнү артык көрдү. Шегуй хан бир аз аймактык

²⁸ E. Chavannes, *Documents...* p 169.

²⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 272—274-беттер.

³⁰ Ошондо эле, 257—276-беттер.

³¹ Ошондо эле, I т. 282-бет.

³² Иакинф Бичурин, *История Китая*.

³³ Н.Я. Бичуринде (*Собрание сведений...*, I т. 283-бет) Таманды өлтүргөн Тун-жабгу-хан деп айтылган. Бирок караңыз: E. Chavannes, *Documents...* pp. 22, 52, 263; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 358.

³⁴ Н.Я. Бичуринде *Собрание сведений...*, II. т. 280-бет

жоготууга оңой эле макул болду, анткени кытайлар ага 609-жылы император Ян-диге баш ийген оазистердин үстүнөн бийликти беришкен³⁵. Шегуй хандын күчөшү ал түгүл императорго пайдалуу болгон, анткени ал Батыш аймакка кызыгуусун жоготуп, өзүнүн бүткүл көңүлүн Кореяны жеңип алууга топтогон болучу. Анын бул акылсыздыгы эки элдин канынын көп төгүлүшүнө, ал эми зулумду тактысынан жана өмүрүнөн ажырашына алып келди, бирок корейлык согушту биз башка байланышта карап чыгабыз, ал эми азырынча Батыш кагандыктын ички абалына кайрылып келели.

Нушибилердин гегемониясы. Тун-жабгу-хан. Шегуйдун жеңиши 604-жылы Кара-Чурин Түрк каза болоор алдындагы абалдын калыбына келишин билдирди. Кагандыктын ички абалы чыңдалып, тышкы кыйынчылыктар жеңилдеди. Эң курч проблема — Жуңгарияда көз каранды эмес теле конфедерациясынын болушу — өзүнөн-өзү чечилди. 619-жылы телелик эки жолбашчы, кибисилик Мохэ хан Гэлэн жана сеянтолук Ышбар (Ишибо) титулдардын баш тартышып, Тун-жабгу-ханга³⁶ ыктыярдуу баш ийип беришти. Ниетинин түздүгүнүн бул актысы согуштун чыныгы себеби телелер да, Ашинанын хандары да эмес, коңшулары менен ымалалаша билбеген жана аны каалабаган баш ийбес дулу уруулары болгондугун далилдеп отурат. Дулулар байыркы хуннулардын жоокердик көнүмүштөрүн мураска алып, алар сыяктуу эле "атчан салгылаша алышкан". Бирок өз убагында хуннуларга "эдердин үстүнөн үстөмдүк" бергендер эми күбаттуу каршылыкка түш келишти. VII к. көпөс баатыр менен бир катарда туруп, талаа баатырларын түнт токойго жана чөлгө айдап салуу үчүн өзүнө жетиштүү тарапкерлерди сатып ала алган. Муну телелик уруу аксакалдары өз убагында түшүнүп, баш ийип берүү менен өзүнө бейкуттукту камсыз кылышкан. Алар Ашинанын хандары алардын койлоруна көз артпастыгын билишкен, анткени жыл сайын талаа аркылуу өткөн кербендер хандын алаканын алтынга жана жибекке толтуруп турушкан.

Бул мезгил үчүн кербен жолунун мааниси "Суйшунун" географиялык бөлүмүнө кирген жана алар жайгашкан ырааттуулукта шаарлардын тандалып алынышы менен баса белгиленген. Негизги жол Теңир-Тоонун түндүк тарабы боюнча өткөн, ошондуктан биринчи пункт катары Турпан оазисиндеги Гаочан хандыгы коюлган, ал эми экинчиси жүк которуштуруучу пункт болуп Согданын башкы жана эң бай шаары Кан, т.а., Самарканд кирген. Согданын өкүмдарынын жубайы түркүт каныкеси — Кара-Чурин Түрктүн кызы болгон; ал жерде мыйзамдар жана жазуулар түркүтчө болгон³⁷. Самарканд Ашинанын хандарына баш ийүүдөн көп утуш алган шаарлардын бири жана узак убакыт бою алардын таянычы болгон. Кытай географы Самарканддын тургундары "соодага маш экендигин... көп чет элдиктер аларга соода үчүн келишкендигин"³⁸ белгилейт.

Андан кийинки пункт катары Ань, т.а., Бухара аталган. Бул жерде түркүт ханына көз карандылык белгиленбейт. Ошондой болсо да Бухара кагандыктын курамына кирген жана ал жерде шад отурган дубандык жайгашкан. Ал эми Чачты (Ташкент) бар болгону түдүн башкарган. Согдиананын башка шаарларынан айырмаланып Чач Шегуй ханга каршылык көрсөткөн, бирок ал багындырылып, Ашина уруусунан чыккан ханзаадага түздөн-түз баш ийдирилген³⁹.

Андан соң ушундай эле ыкма менен экинчи жол белгиленген: Карашаар, Куча, Кашкар жана Хотан, андан ары Фергана, Тохарстан жана Идан, т.а, эфталиттер өлкөсү. Бул Теңир-

³⁵ Ошондо эле, 283-бет; E.Chavannes, *Documents...* p. 24.

³⁶ E. Chavannes, *Documents...* pp. 24,52,263. Датанын такталышын караңыз: Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 243-бет.

³⁷ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 281-бет.

³⁸ E. Chavannes, *Documents...* p. 263.

³⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 282-бет.

Тоонун түштүк жагы аркылуу Кытайды Индия менен байланыштырган жол. Ал жол өткөн аймактар Батыш түркүт ханына баш ийген, мында Аму-Дарыядан түштүккө карай эфталиттердин калдыктарын баш ийдирүү булак тарабынан атайын эскертилген⁴⁰. Орто Азиянын борборундагы хандыктар: Ми — Маймург, Шы — Кеш, Цао — Усрушана, Хэ — Кушания (Катта-коргон) текстте удаалаш эмес, топ боюнча жайгаштырылган, анткени алар бирдиктүү маданий аймакта болгон. Алардын артынан бир аз обочо түркүт ханына баш ийбеген Унагэ — Мерв, Му — Амуй жана Босы — Персия топтоштурулган⁴¹.

Бирок Аму-Дарыя орто жана төмөнкү агымында гана Батыш Түрк кагандыгынын чек арасы болгон. Дарыянын баш жагында түркүттөр аны кечип өтүп, Афганстан аркылуу Түндүк-Батыш Индияга⁴² кирип келишкен. Бул өлкөлөрдү багындыруу жөнүндө толук маалыматтар сакталган эмес, бирок түркүттөргө көп эмгектенүүгө туура келген. Бул "Тун-жабгу-каган баатыр эр жүрөк жана көрөгөч болгон. Ал салгылашканда дайыма жеңишке жетишип турган"⁴³, — деген бирден-бир, бирок көп маанилүү сөздөн көрүнүп турат. Бул жеңиштер ага өзүнүн ээликтери менен бүткүл Ирандын чыгыш чек арасын курчап алууга мүмкүндүк берген. Батышта Византиянын айыгышкан каршылыгы менен колу байланган шаханшах Хосрой Парвиз түркүт ханынын күчөшүнө тоскоолдук кылууга күчү болгон эмес. Анын үстүнө, шах чыгыш чек араны күзөтүүнү тапшырган армяндык нахрарлар түркүттөргө өтүп кетип, алар Каспий деңизин айлантат Кавказга көчүрүлүп, бул жерде перстерге каршы согушка катышкан⁴⁴. Ирандын чыгыш чек арасы 620-жылдан 630-жылга чейин коргоосуз калган, ошого карабастан Тун-жабгу Иранга чыгыш жактан кол салган эмес. Бул дегеле анын бейкуттукту сүйгөндүгүн далилдебейт. Ошол эле убакта ал Кавказда активдүү иш-аракетти жайылтып, бирок Орто Азияда арзыбаган тынчтык өкүм сүрүшүн улантат берген.

Бул кызык көрүнүш нушибилердин жеңишинин натыйжасында Батыш кагандыкта түзүлгөн социалдык күчтөрдүн катышы менен түшүндүрүлүшү мүмкүн. Көпөстөр соода кылууну каалашкан. Кас перстерди жибек менен жабдып жатышкандыгы алардын тынчын алган эмес, анткени жеңиштин келечеги шектүү жана алыс болгон, ал эми соодадан түшкөн киреше түз эле колдоруна тийген. Мындан тышкары, Бахрам Чубиндин жортуулу жана 589-жылы Авазанын талкаланышы перстер каршы сокку урууга жөндөмдүү экендигин, балким, Балхты өзүнө кайтарып алуу менен Индияга баруучу жолду өз көзөмөлүнө коё тургандыгын согдуларга ачык көрсөттү. Ошондуктан ханды Иранга каршы согушка түртүү менен алар аскерлерин Каспий деңизинин ары жагына которууга жана Грузия менен Арменияны бүлгүнгө салууга дуушар кылууга мажбурлай алышты, ал эми өздөрү укмуштай сарайларын, жемиш бактарын жана үйүр-үйүр төөлөрүн коопсуздукта сактай алышкан.

VII к. 20-жылдарында Түштүк-Чыгыш Европанын талаалары түркүттөрдүн бийлиги астында болгон. Хандын койгон акими "жабгу хаган"⁴⁵ (жебухаган) деген титул алып жүргөн өзүнүн иниси болгон. Анын уулу өзүнүн алдындагы "шад" деген титулу бар полководец болгон, ал "Агван тарыхында" "түндүктүн падышасынын"⁴⁶ аталаш агасы деп аталган. Демек, жебухаган "түндүктүн падышасынын" бир тууганы болгон.

Батыш Түркүт дөөлөтүнүн ханы бул убакта эгемендүү өкүмдар Тун-жабгу хан болгон. Дал ошол хан "түндүктүн падышасы" катары чыккан деп болжолдоо керек, анын үстүнө

⁴⁰ Ошондо эле, 286-бет.

⁴¹ Ошондо эле, 288-бет; E.Chavannes, *Documents...* p. 264.

⁴² E. Chavannes, *Documents...* p.130.

⁴³ Ibid.,p.52.

⁴⁴ Себеос, История императора Иракла, 76-бет.

⁴⁵ История агван..., 127-бет

⁴⁶ Ошондо эле, 110-бет.

Жабгу хандын жана "түндүктүн падышасынын" өлгөн жылы бирдей (630-жыл). 626-жылга карата анын агалары дүйнөдөн кайткан, бирок анда иниси Мохо-шад болгон. 618-жыл менен 626-жылдын ортосундагы мезгилде Мохошад Кытайга дипломатиялык миссия менен барып келген⁴⁷, ал жөнүндө кытай булактары башка эч нерсе айтпайт. Ал жабгу титулун алгандан кийин батыш областтарынын башкаруучусу жана хандан кийинки экинчи адам болуп калган, анткени ал чынында эле анын эң жакын тууганы болгон деп божомолдоо көбүрөөк чындыкка жакын. Анын үч уулунун кимиси "Агван тарыхында" "шад" деген ат менен чыгып жатат? Алардын улуусу Нишу Гяна-шад Бухарада дубандык хан болгон⁴⁸. Экинчи уулу Тонга-шаддын дубаны кайда болгондугу белгисиз, бирок ал узак убакыт бою карашаардык өкүмдардын досу болгон соң, алар алыс эмес жашаса керек, т.а., Тонга-шаддын дубаны Орто Азияда болгон. Баарынан да үчүнчү бир тууганы — Бөрү-шад туура келет, анткени бул титулду батыштагы дубандык хандар, маселен, аталаш агасы Тобо-хан алып жүргөн⁴⁹.

Кытай хроникалары ал жөнүндө эч кандай өмүр баяндык маалыматтарды бербейт, ошентсе да анын дубаны батышта, алардын авторлорунун көз жаздымында болгондугу жөнүндө божомолду кыйыр түрдө ырастайт.

Кавказдын тоо этектеринде VII к. башында эки эл: Кубандын оң жээгинде Донго чейин жашаган болгарлар (утургур, унногундур, оногур ж.б. урууларын камтыган)⁵⁰ жана Терек менен Волганын чаттарында жашаган хазарлар отурукташкан. 589-жылдагы жана 626—630-жылдардагы согуштарда хазарлар өз тагдырын Ашинанын хандары менен ушунчалык тыгыз байланыштыргандыктан грек жана перс авторлору "түрк" жана "хазар" деген аттарды синонимдер катары пайдаланышкан. Бирок бул элдер ушунчалык ар түрдүү болгондуктан, Шаванн окурманды аларды окшоштурууга жол берилбестиги жөнүндө атайын эскертет⁵¹. Хазарларды ал түгүл кытайлар билишкен. "Таншуда" Босынын (Персиянын) жана Фолиндин (Рум — Византия) түндүк коңшусу катары "кэсанын дулгас (түркүт) мууну" аталган⁵². Мындай ат кытайлар тарабынан, маселен, телелер жана кидандар сыяктуу аргасыз эмес, ыктыярдуу баш ийген урууларга гана берилген. Ирандын илгертеден берки душмандары катары хазарлар бүт күчү менен нушибилик хандардын саясатын колдошкон, демек, алардын мүмкүн болгон атаандаштары болгарлар гана болушу мүмкүн, мунун өзү булактардын кыйыр түрдө оозго алышы менен ырасталат.

Закавказьелик жортуулдарга болгарлардын катышпагандыгы өтө олуттуу жагдай. Бирок бул, аварлар бүткүл кутургурлар жерин, т.а., Кара деңиз боюндагы Донго чейинки талааларды өз көзөмөлдүгү астында кармап тургандыгын эске алсак, мунун өзү түшүнүктүү. Эгерде бул чек араны коргоосуз калтырган болсо түркүт жабгу-хаганы өтө акылсыздык кылган болор эле. Кыязы, аны күзөтүү дал болгарларга тапшырылган, мунун өзү окуялардын андан аркы жүрүшүндө ырасталат. Бирок бул оор жана кооптуу милдет, ошондой эле кирешеден үмүттөндүргөн жүрүштөрдөн четтетүү болгарларды нушибилердин тобуна тарта алмак эмес. Чынында эле, андан кийинки окуялардан биз алар дулулардын тарапкерлери катары чыга тургандыктарын көрүп турабыз⁵³.

Азыркы убактагы Батыш Казакстандын талаалары, сабирлердин байыркы өлкөсү да Батыш кагандыкка кирген. Ал жерде дубандык хан Тун-жабгу-хандын аталаш агасы,

⁴⁷ E. Chavannes, *Documents...* p.55.

⁴⁸ Наршахи, *История Бухары...*, 48-бет; J.Marguart, *Wehrot und Arang*, S.151.

⁴⁹ E. Chavannes, *Documents...* pp.111.,227.

⁵⁰ М.И. Артамонов, *Очерки...*, 33-жана 113-беттер; Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, p.225.

⁵¹ E. Chavannes, *Documents...* p.256.

⁵² Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 326, 329-беттер.

⁵³ Ушундай эле аргументтөөнү караңыз: М.И. Артамонов, *История хазар*, 154—155- беттер

"Баатыр" деген атка конгон жана кичи хагандын ардактуу наамына алып жүргөн адам болгон. Бул өлкө VII к. эле Сибирь деп аталган, кийинчерээк "Баатыр" "Күйлүг Сибир-хан" деген титулду алган. Өздөрүнүн жактыруулары боюнча сибирь уруулары, болгарлар сыяктуу эле, дулугар тобуна жан тартышкан.

Ордону уюштуруу. Батыш Түркүт кагандыгы сыпаттап жазган кытай жана грек-армян авторлору окуяларды үстүртөн жазуу менен чектелип, үстөмдүк кылып турган түркүт ордосунун өзүнө эмес, ел дегенге кирген урууларга көңүлүн топтогон. Тилекке жараша, П. Пельонун экспедициясы тарабынан беш хорамдар (тогондор) түзгөн жана тибет тилине которулган VIII к. экинчи жарымындагы географиялык трактат табылган⁵⁴. Бул документ "Түндүктө жашаган падышалыктар жана уруулар жөнүндө" (т.а., Тогондон түндүк жакта) беш докладдан⁵⁵ турат; төртөөндө ошол убактагы этно саясий жагдай, ал эми биринде (биринчисинде), Тун-жабгунун падышалыгынын бүткөн жылы менен белгиленген тарыхый жагдай баяндалат. Бул документте көрсөтүлгөн уруулардын курамынан көрүнүп турат.

Бул документ бир катар күтүлбөгөн кыйынчылыктар менен араң түшүнүлөт. Баарыдан мурда ал документ түзүлгөн түштүк монгол тили, кыязы, терминология жагынан кытайлык күчтүү таасирге дуушар болсо керек. Ал эми докладдардын авторлору билимдүү адамдар болушуп, Кытайдын географиялык адабиятын жакшы билишчү окшойт. Ошондуктан уруулардын аттарында кытай тилине мүнөздүү болгон салттуу фонетикалык бурмалоолордун изи бар. Андан кийин тибет тилине которууда котормочу укканы боюнча гана белгилүү болгон уруулардын аттарын дагы бурмалаган. Ошондой болсо да бул документти илим топтогон маалыматтар боюнча салыштырып жана тарыхый жактан өтө кылдат сын көз менен карап чечмелөөгө болот. Талданууга тийиштүү болгон тибет текстинин төрт сабында он эки (чынында он бир) уруулук аталыш камтылган. "Бул уруулардын падышасы жоктугу жана 6 миң жоокерди чыгара ала тургандыгы"⁵⁶ көрсөтүлгөн. Падышанын жоктугун (кыязы, ар бир уруунуку окшойт) алар түздөн-түз жогорку ханга баш ийген жана кагандыкка кирген башка уруулардан айырмаланып өзүн-өзү башкаруудан ажыратылган деп гана түшүнүүгө болот. Эгерде бул туура болсо, анда алар Батыш түрк елинин эки канатынын—толис-тардуштун системасына кирүүгө тийиш. Чынында эле бир аз түзөтүүсү менен ал дал ушундай.

Тизмеде уруулар төмөндөгүдөй топторго бөлүнөт: 1) "Азма Мугань падышанын уруусу" — бул Ашина уруусу; 2) "хали" түркчө "бору" деген сөз менен, т.а., түрк хандарынын гвардиясынын кытайча бурмаланган "фули" деген сөзү менен салыштырылат; 3) "А-са-стэ" — түрктөрдүн атактуу Ашидэ⁵⁷ уруусунун аты; 4) "Сар" — сөзсүз "сир", т.а., сеянто уруусунун алдыңкы уругу. Тизме "дули" деген сөз менен аяктайт, мындан "толис"⁵⁸ деген терминди оңой билүүгө болот. Андан ары тизме батыштан

⁵⁴ J. Bacot, *Reconnaissance...*, pp. 137—153.

⁵⁴ Бако "Сар-ду-ли" деп жазат. Мен бул сөздү экиге бөлүүнү жана "дуни" // "толис" уруулардын бүткүл тобун бириктирген аталыш деп божомолдоону туура деп эсептеймин. Андай болбогон учурда тизмени эки кагандыкка тең колдонуу керек эле, бирок Чыгыш кагандыктын системасында сеянто эч убакта толис бөлүмүнө кирген эмес, ал эми Батыш кагандыкта алар дал ошондой жайгашкан

⁵⁵ G. Clauson, *A propos du manuscrit...* p.18.

⁵⁶ J. Bacot, *Reconnaissance...*, pp. 137—153.

⁵⁷ Бако "Сар-ду-ли" деп жазат. Мен бул сөздү экиге бөлүүнү жана "дуни" // "толис" уруулардын бүткүл тобун бириктирген аталыш деп божомолдоону туура деп эсептеймин. Андай болбогон учурда тизмени эки кагандыкка тең колдонуу керек эле, бирок Чыгыш кагандыктын системасында сеянто эч убакта толис бөлүмүнө кирген эмес, ал эми Батыш кагандыкта алар дал ошондой жайгашкан

⁵⁸ М.И. Артамонов, *История хазар*, 312-бет.

чыгышка кетет: 5) "Ло-лад" — аландар моңголдук көпчүлүк сандагы суффикс менен; бул докладды, албетте, Тогондун тургуну жазган; 6) "Парсил" — Каспий деңизинин түндүк-батыш жээгинде жашаган болгарлардын барсил уруусу⁵⁹ 7) "Нги-ке", Тамандын титулу менен салыштырганда — "Нигю Чуло хан"; нигю — "байыркы усун жергесинде"⁶⁰, т.а., Балхаш көлүнүн жээгинде жашаган түрктөрдүн уруулук аты; 8) сунни — Жуңгарияда, Чыгыш жана Батыш кагандыктардын чек арасындагы түрк уруусу⁶¹. Тизме жолто (9) уруусу менен аяктайт, мунун эквиваленти жок. Бул жерде биз кагандыктын батыш бутагын түзгөн, саналып өткөн уруулардын баарын жаап турган "тардуш" деген терминдин бурмаланышы деп ойлойбуз. Аны "толис-тардуш" системасы анахронизм болуп калган кезде жашаган тибеттик котормочу бөтөнчө урууга бөлүп көрсөткөн деп ойлоого болот.

Андан кийинки үч уруу: янь-ти, хе-бдал (эфталиттер)⁶² жана гар-рга-пур, алардын ичинен ортончусу боюнча ой жүгүрткөндө, Орто Азияда, VII к. 20-жылдарында Тун-жабгун хан кагандыкка кошуп алган бөлүгүндө жайгашкан. Бул убакта ал жерде этностук жактан сарматтарга таандык экендиги аныкталган кушандардын тукумдары жашаган. Бул жерде сармат уруулары үчүн — янь жана яньцай деген байыркы кытайлык аталыш эске түшөт. Булардан кытай таануучулар "сармат" этнониминин берилишин көрүшкөн. Биз кушандардын тукумдары 603-жылы түркүттөр менен союзда Иранга каршы чыгышкандыгын жана 20 жыл өткөндөн кийин алардын жерлери күрөшсүз эле Батыш кагандыкка кошулуп калгандыгын көргөнбүз. VII—XI кк. Гураны башкарган атактуу Сури уруусу Дахактын, т.а., талаалыктардын тукумдары болуп эсептелген⁶³. Биздин автордо кытайлык адабий реминисценцийлердин бар экендигин эске алып, Пянжанын талаалуу жээгинде жашагандарды байыркы аты менен атаган деп көбүрөөк ишенич менен божомолдоого болот, автор муну менен өзүнүн эрудициясын далилдеген.

Гар-рга-пур деген аталыш эки сөздөн: "пур" — уул (персче) жана Гар-рга — карга (түркчө) деген сөздөрдөн турат. Бул шах Хөрмизддин⁶⁴ мезгилинде ордо жаргонунда Бахрам Чубиндин перстик "чубин — карга"⁶⁵ деген сөзүнөн алынган. Бахрамдын тукумдары ал өлгөндөн кийин, VII к. Батыш Түркүт кагандыгынын чегинде болгон Балхта жашап калган; аларды Саманиддердин ата-бабалары деп эсептешет⁶⁶. Кыязы, түркүттөрдүн арасында артыкчылыкка ээ болгон абалда жашаган үркөрдөй перс эмигранттары замандаштары тарабынан түркүттөрдүн элин түзгөн уруулардын бири катары каралган⁶⁷.

Түркүттөрдөн расасы, тили жана маданияты боюнча айырмаланган жана "толис-тардуш" системасына кирбеген бул үч уруунун бирдей эле негиздерде башка, түрктөрдүн өз урууларынын катарына киргизилиши алар тең укуктуу мүчөлөр катары ордого

⁵⁹ М.И. Артамонов, *История хазар*, 312-бет.

⁶⁰ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 279-бет.

⁶¹ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 233-бет.

⁶² G. Clauson, *A propos du manuscrit...* p.18.

⁶³ В.В.Бартольд, *Историко-географический образ...*, 36-бет, F.Justi, *Iranisches Namenbuch*, S., 317.

⁶⁴ Изад Гушасб Хоризимдин дабири Бахрам Чубиндин жүрүш-турушу жөнүндө анын Шектенгендиги жагынан шахка кыйытып айтат: Билип кой "карга" деген сөз кайрыгы тойдогу Тамак-аш болгондугу кызык.

⁶⁵ F. Wolff, *Glossar zu Firdousis Schahname*, S.301.

⁶⁶ Гумилев, *Бахрам Чубин*, 231-бет.

⁶⁷ VIII к. азиялык тарыхчылар "уруу" деген түшүнүккө XX к. этнографтары берген маанини кошкон деп божомолдоо — демек, одоно модернизациялоону жасагандык болот. Азиядагы аскердик демократиянын доорунда теги, тили, чарба жүргүзүү ыкмасы, дини эмес, борбордук бийликке карата субординациясы гана эсепке алынган жана урууларга эл системасына кирген ар кандай ынтымактуу жамааттар теңештирилген.

киргизилгендигин көрсөтүп отурат. Алардын ниетинин түздүгүнүн аркасында өз чөйрөсүнө кабыл алынган барсилдердин жана аландардын бир бөлүгүнүн колдоосу аркасында алар Кавказдын тоо этегинде кармалып турган сыяктуу эле, түркүттөр Гиндикуштун тоо этектеринде байырлап тура алган. Расалык принцип байыркы түрктөрдүн маданиятына жат болгон.

Хандын ордосунда. Тун-жабгу-хан өзүнүн ордосун Чач оазисинин түндүгүндөгү берекелүү жашыл талаага орноткон. Бул анын кеңири ээликтеринин чок ортосу болгон. Бул жерде ал Чыгыш (кытайлык) жана Батыш (византиялык) императорлордон элчиликтерди кабыл алган. Бирок түркүттөрдүн өкүмдарынын ордосун сыпаттоону биз үчүн дипломаттар эмес, хандан мээримдүү кабыл алууну жана көңүл бурууну тапкан буддалык кечилдердин калтыргандыгы өтө кызык жана маанилүү. 626-жылы ханга он жан-жөкөрү менен индиялык үгүтчү Прабхакарамитра келип, ордодогу толук иреттүүлүктүн жана үлгүлүү тартиптин үстүнөн чыккан⁶⁸. Хан меймандар менен жай сүйлөшүп аңгемелешчү, ошондуктан алар эч нерсеге муктаж болгон эмес. Бирок аларга Кытайга барууга уруксат беришкен эмес, ал жакка Прабхакарамитраны хандын ордосунда таанышкандан кийин кытай дипломаты чакырган болучу.

Бир канча жылдан кийин хандын жерине башка бир буддалык кечил — кытай Сюань Цзан келген. Ал Хами оазисине жетер замат аны дароо Каган-стүпка, т.а., Беш-Балыкка⁶⁹ чакырышкан. Жолдо келаткандар аны Турпан оазисине азгырышып, Гаочандын өкүмдары да "ыйык адамды" өзүнүн жанына калтырууну каалаган, бирок кайраттуу зыяратчы ачарчылык жарыялап, муну менен өзүнө эркин жол жүрүүгө уруксат берүүгө аргасыз кылган. Сюань Цзан кетип баратып, кайра келатканда Гаочанда буддалык философия боюнча лекциялардын курсун окууга убада берген, бирок бул тилеги ишке ашкан эмес. 644—645-жылдарда ал Кытайга кайтып келатканда Гаочан хандыгы кулап калган болучу⁷⁰.

Азыркы Токмок шаарына жакын жерден зыяратчы аңчылык кылып жүргөн Тун-жабгу-хан менен жолугушкан. Сюань Цзанды аргымак аттардын көптүгү таң калтырган. Хан жашыл атластан чапан кийип, жылаңбаш эле, ичке жибек тасма менен чекеси таңылып, ийнине түшүп турган чачтарын кармап турган. Ханды парча чапанчан эки жүздөй атчандар коштоп жүргөн. Алардын чачтары өрүлгөн. Калган жоокерлер төөгө же атка минип алышкан. Алар көрпө же кездеме кийимчен болуп, учуна желек илинген узун найзалар жана жаалар менен куралданган. Алар ушунча көп болгондуктан чубалжыган аскерлердин аягы көрүнгөн эмес⁷¹.

Бул көрүнүш Батыш түркүт ханынын бай жана кооз ордосунун тышкы түрүн көз алдыга келтирүүгө мүмкүнчүлүк берет. Эч кандай бозомук түс жок: атлас менен жибек куюлушуп, парча кийимдер күнгө чагылышып, көрпөлөр жумшак жылтылдайт. Жакшы багылган аттар ойноктоп, төөлөр ыргала басып, баштарын ийкеңдетишет. Баары, ал түгүл уруулук каада-салты менен таралган чачтары да майрамдагыдай жана ар түрдүү. Ошону менен бирге интеллектке өзгөчө урмат көрсөтүшөт. Дубана кечилди жакшылап тосуп алып, тоюндуруп, кунт коюп угушат, эң акырында Индияга жетип алууга мүмкүнчүлүк беришет. Кечил ал жактан акылман ойлорду алып келүүгө убада берет. Бирок бул шаан-шөкөт жана байлык окумуштуу мейман кеткенден кийин көпкө деле созулган жок. Бул 630-жылдын башы эле, ал эми жылдын аягында кыйроо башталды.

⁶⁸ E. Chavannes, *Documents...* p. 192

⁶⁹ Ibid., p.193.

⁷⁰ Ал 640-жылы Тан империясынын аскерлери тарабынан жеңилип алынган.

⁷¹ E. Chavannes, *Documents...* p.194.

ТАН ИМПЕРИЯСЫНЫН ЖАРАЛЫШЫ

Суй сарайы жана түркүттөр. Чыгыш түркүттөрдүн үстүнөн Суй сарайынын бийлиги биротоло бекигендей көрүндү. Жаңгар Кимин хан чек араны гана коргобостон, өз элинин кытайларга окшош болушу үчүн бардык чараларды көрдү. Ал түркүттөрдү кытайча кийинүүгө, үй курууга жана эгин эгүүгө мажбурлоого аракеттенди. Ал өзү ага кытайлар куруп берген Кинхо жана Дин-сян шаарларында жашаган¹, бирок анын букаралары боз үйлөрдө жашоону артык көргөн. Хан өзүнүн бирден-бир таянычы император экендигин түшүнүп, өзүнө белгилүү бирден-бир ыкма менен — кытай падышасынын кызы менен никеге туруу аркылуу союзду чындоого тырышкан. Жазмышка жараша анын биринчи жубайы өлүп калып, бирок ал көп өтпөй эле башка жубайлуу болду. Жаңы ханыша Ичжен ага өтө шашылыш түрдө жөнөтүлдү, анткени кийин байкалгандай, ал аялдык ролун жашыруун тыңчынын милдети менен айкалыштырган экен². Кытай өкмөтү түркүттөрдөн дайыма чочулап турган. Ал хандын эрки элдин маанайын түк дагы чагылдырбайт деп негиздүү ойлогон.

607-жылы Ян-ди ханга жана ханышага кымбат кийимдерди, алтын кумараларды жана жибек кездемелерди белекке берген. Мындай белектер ханзаадалар менен төбөлдөргө да берилген. Бирок бул да аларга аз көрүнгөндүктөн, алар кытайларга сатууга 3 миң жылкыны айдап келип, казынадан 13 миң таңгак жибекке айырбашташкан. Бул чексиз жогору баа эле. Арийне, бул чүмбөттөлгөн паралоо болучу.

Анын эсесине ошол эле 607-жылы указ менен кытай элинин түркүттөр менен түздөн-түз соодалашуусуна тыюу салынган, ошентип натыйжада түркүттөр өздөрү көнүп калган товарлардан ажыраган. Кытай өкмөтүнүн эсеби жөнөкөй болучу: берилгендигине өкмөт үмүттөнгөн хан менен бектер алар керектегенден ашык белекке туйтундурулган жана жөнөкөй жоокерлер хандын жана ак сөөктөрдүн колунан бул ашык буюмдарды алып, анын эсесине жан-дили менен кызмат кылышат деп божомолдошкон. Анткени катардагы жоокерлерге эркин базардан өздөрүнүн керектөөлөрүн канааттандыруу мүмкүнчүлүгү болуп турганда хан аларды өзүнө эч нерсеси менен тарта алмак эмес. Аларды хандын арачылыгысыз Кытай менен жараштыруу үчүн аракет кылуунун да кереги жок эле. Анысы аз келгенсип, Ян-ди өзүнүн союздаштарына бекинүүгө умтулуп, Бэй-Ци империясы баштаган Улуу дубалдын чептерин калыбына келтирүүнү улантып жаткан болчу.

Бул саясат "жакшылыктын жана алсыздыктын"³ саясаты деп аталган. Ал кагандыктын тагында өз элинин күч-аракетин басып турган өкүмдар отурган убакта гана ийгиликке жетише алмак. Жаңгар бул ролго толук ылайык келген, бирок 608-жылы күзүндө ал дүйнөдөн өтүп, Ян-ди хандыкка анын уулун — Дуги-шадды дайындаган. Бул түркүттөрдүн так мурастоо жөнүндө мыйзамын түздөн-түз бузуу эле, бирок Ян-ди эми түркүттөрдөн чочулабаса да болот деп ойлогон. Дуги "Шибир хан" деген титул алып, өзүнө кытай ханышасын — өз атасынын жесирин аялдыкка алган, муну түркүттөрдүн салтына ылайык жасоого тийиш болгон⁴. Мына ушул алгачкы кадам жаңы хан көбүнчө өзүнүн алсыз жана коркок атасына эмес, куу жана намыскөй чоң атасы Чүлохоуга окшош экендигин көрсөттү.

Жаңы хандын абалы өтө оор эле. Биринчиден, ал өзүнүн атасынын Кытайга жан тартуу саясатын уланта алган эмес. Буга анын букаралары каршы болчу, анын үстүнө өзү

¹ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 398.

² Ibid., S. 393, 431

³ Ibid., S. 446.

⁴ S. Julien, *Documents...*, p. 539; Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 245-бет; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 393.

да алардын Кытайды жек көрүшүн түшүнгөн, бирок, экинчи жактан, кагандыктын тылы жок эле. Батыш түркүттөр өтө кас мамиледе болчу, анын үстүнө Таман хандын Шегуй ханга алмаштырылышы кагандыктардын өз ара мамилелеринин мүнөзүн өзгөрткөн жок⁵. Көчмөн букаралар — уйгурлар, бугулар, тонгралар, байыркулар, кидандар жана татабдар — болуп өткөн дүрбөлөңдүн убагында өздөрүнүн пейилдеринин түздүгү оңой эле бузула тургандыгын көрсөтүштү. Эң акырында, Кытай эбегейсиз күчтүүдөй көрүндү, бирок дал ошол жерде кайрадан түркүттөрдүн эркиндигинин таңын атырган окуялар болуп өттү.

Ян-ди. Вэй Чжэнден (VII к.) профессор Шан Юэге (XX к.) чейинки бардык кытай тарыхчылары император Ян-динин керт башына жана өзгөчө анын ишмердигине өтө терс мамиле кылышат. Бир кыйла даражада алардыкы туура, бирок булар мындай пикирге кокусунан келишпегендигин көңүлгө алуу керек. Ян-ди аны такка көтөргөн таптын өтө текебер өкүлү болгон, мына ошондуктан алар анын жөндөмсүздүгүнө жана зомбулугуна чыдашкан. Гуаньлун тобунун помещиктери партия түзгөн, биздин мезгилде, аны улутчул жана элге жат партия деп атаар элек. Бул топтун бүткүл күч-аракети Хань доорундагы өчкөн отту кайра жандырууга багытталган болучу. Ушул көз караштан алганда, "Батыш аймактын" хан-бектерин паралап сатып алуу жана Кореяга жортуул да түшүнүктүү. Анткени эки өлкө тең Хань Кытайына баш ийген. VII к. Кореяга жаңы элдин көчүрүлүшүнө муктаждык деле болгон эмес, ошондуктан Ляодунда кытай калкы жашабай калган жана ал чыгышка жортуул жасоо үчүн база боло алмак эмес, түркүттөрдүн кагандыктары менен союзда болуп турганда Лобнордун айланасындагы кедей оазистерди кармап туруунун эч мааниси жок эле д.у.с. Бирок "үлүттүк сыймык" толук канааттандырууну талап кылган, ошондуктан бул арзыбаган иштер жасалып, ал эми булардын оорчулугу букара жана кызматчы катмарлардын мойнуна жүктөлгөн.

Көп миллиондогон кытай элинин тунук аң-сезими императордун жана ордо адамдарынын куру кыял максаттары үчүн миңдеген адамдар азап тартып кырылуусу менен келише алган эмес. Эл арасында нааразылык өсө берген. Ал өкмөттүк тыңчылардын көз жаздымында калган эмес жана императорду чара көрүүгө мажбурлаган. 609-жылы карапайым адамдарга темир айрыга, орокко, шибегеге жана бычакка ээ болууга тыюу салган буйрук чыгарылган⁶. Бирок мындай сактык жардам берген жок. 610-жылдын башында дүйнөнү сактап калуучу Майнтрейинин келиши жөнүндө буддалык үгүткө азгырылган калк Лояндагы императордук кварталга жулунуп кирип келишип, күзөтчүлөрдүн куралдарын тартып алышып, көтөрүлүш башталган. Арийне, ал ошол эле жерде туруктуу аскерлер менен басылган, бирок катуу жазалоолор кытай элин чочута албады. Мына ушул учурдан тартып династия менен өлкөнүн ортосунда араздашуулар башталган, бирок Ян-ди муну майда нерсе деп эсептеген.

611-жылы Түндүк Корея (Когурё) менен согуш башталды. Корея падышасынын моюн сунгандыкты билдирип императордун сарайына өзү келүүдөн баш тартуусу согуштун башталышына шылтоо болгон. Саны 1130 миң адамдан турган⁷ зор армия 612-жылы жазында чыгышты карай бет алды. Император жогорку командачылыкты өзүнө алып, айрым бөлүктөрдүн командирлерине демилге көрсөтүүгө таптакыр тыюу салды. Ар бир маселе боюнча алар ставкага кайрылууга жана көрсөтмөлөрдү күтүп отурууга тийиш болучу, ал эми чабармандар өз убагында кайтып келүүгө үлгүрбөгөн соң аскерлер кыймылсыз калып, корейлерге кайра курулуу мүмкүнчүлүгүн берген. Армияны жабдуу өтө начар болуп, натыйжада чабуул токтоп калган. Корейлер чегингенде кытайлардын арьергардын катуу талкалады. Ляошуйга өткөн 350 миң адамдан 2700 адам гана кайтып

⁵ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I. т.283-бет. E. Chavannes, *Documents...* p. 24

⁶ Шан Юэ, *Очерки...*, 192-бет.

⁷ Ошондо эле, 191-бет.

келген. Маскаралык талкаланууга алып келген жөндөмсүздүк элдин арасында гана эмес, үстөмдүк кылган тапта да кыжырданууну туудурган. Ал түгүл Ян-ди муну түшүнүп, кийинки 613-жылы Кореяга жаңы армияны жөнөтүп жатканда командирлерге өзүнүн каалоосу боюнча аракеттенүүгө уруксат берген⁸. Бирок кеч болуп калган эле: өкмөткө нааразылык козголоңго айланды.

Шаньдунда дезертирлер көтөрүлүш чыгарды. Алар "Ляодунга өлүмгө барбайбыз" деген ырды ырдашкан⁹. 613-жылы жайында Шаньдундун, Хэбэйдин, Хэнанинин дыйкандары аскердик кызматка баруудан баш тартышып, көп сандаган көтөрүлүшчүл армияны уюштурушкан, бирок алар өкмөттүн түруктуу аскерлери менен күч сынаша алышпай талкаланууга дуушар болушкан, алардан кийин каардуу өлүм жазалары башталган. Элдин каршылык көрсөткөнүнө карабастан Кореяга жортуул башталды.

Корейлер кайраттуулук менен коргонушту, бирок алардын күчү кытайлардыкына салыштырганда өтө аз эле. Кореянын көз каранды эместигинин күнү бүткөндөй көрүнгөн эле, бирок күтпөгөн жерден бүткүл кытай армиясы артка чегинди. Көрсө, Шунун (Сычуандын) акими Ян Сюань-гай императордун жоктугунан пайдаланып, козголоң чыгарып, Лоянды курчоого алыптыр. Ян-ди аскерлери менен шашылыш түрдө кайтып келип, Ян Сюань-гай качууга аргасыз болгон. Душмандын колуна түшүп бербес үчүн ал өзүн өлтүрүп салууну ишеничтүү досунан өтүнгөн¹⁰.

Ян-ди бийликти чыңдоонун бирден-бир жолу — бул өлүм жазасы деп эсептеген. Ян Сюань-гайдын көтөрүлүшү үчүн таптакыр тийиши болбогон 30 миң адамдын өмүрү кыйылып, алардын мүлкү казынага түштү¹¹. Лоянга келгенден кийин көчөдө өтүп бараткандарды көрүп, император уялбастан: "Бул жерде али эл көп турбайбы", — деп айткан.

Ян-динин калкынын санын ого бетер азайтууга ташталып кеткен императордук армиянын арьергардын дээрлик таптакыр талкалаган корейлер жардам берди. Түштүк Кытайды тынчтандырууга жиберилген полководец Ван Шичундун бетпактыгы тарыхта калды. Аластоо отунун алдында ал көтөрүлүшчүлөргө кечирим берем деп ант берип, андан кийин куралын таштаган 300 миң адамды тирүүлөй жерге көөмп таштаган.

614-жылы Ян-ди аскерлерин кайрадан Кореяга алып жөнөгөндө дароо эле "козголоңчулар аарынын уюгундай болуп көтөрүлүп чыгышты"¹². Арийне, корейлер согушту каалашкан эмес, ошондуктан үстүртөн баш ийүү жана чакан алман төлөөнүн мурунку шарттарында тынчтык келишимин түзүү сунушу менен элчиликте жиберишти. Ян-ди макул болууга аргасыз болду, анткени анын алдында адегенде өз элин басуу милдети турган эле.

615-жылы императордун буйругу менен айылдык калктын шаарга көчүп келиши сунуш кылынган; дыйкандардын партизандык согушу күч алгандыктан, почта станциялары, кароол мунаралары жана кыштактар дубалдар менен курчалган¹³. Көрүлгөн чаралардын таасирдүүлүгүнө ынанган император камкордуктан жана жайкы ысыктан эс алмак болду. Ал аскерлери букараларын баш көтөртпөй жазалап бүткүчө аңчылык кылып, шапар тээп көңүл ачуу үчүн өзүнүн шаан-шөкөттүү жан-жөкөрлөрү жана гареми менен түндүк Шаньсиге келди. Дал ушул учур түркүттөрдүн ханы өтө чыдамдуулук менен көптөн бери күткөн убак эле.

⁸ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I.I. т.61-бет.

⁹ Шан Юэ, *Очерки...*, 193-бет.

¹⁰ Н.Cordier, *Histoire generale...*,p,401

¹¹ Шан Юэ, *Очерки...*, 194-бет.

¹² Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 87-бет.

¹³ Шан Юэ, *Очерки...*, 194-бет.

Шибир-хан. Ян-динин кыдырып чыгуу үчүн расмий себеби түндүк чек араны текшерүү болгон. Ал жакта чынында эле өтө тынчсыз эле, анткени чек ара тилкесинде жашагандар — тобалардын түкүмдары Суй режиминен жапа тарткандардын арасында болучу. Алар эчак эле тобалар болбой калышкан, бирок VII к. али кытайлашып бүтпөй, Кытай менен Улуу талаадан ушунчалык алыс жана экөөнө тең бирдей жакын өзгөчө этностук топту түзүшкөн. Түрктөр бул элди "табгачтар" деп атаган, ошондуктан мен ушул терминди кабыл алууну пайдалуу деп эсептеймин. Башталган дүрбөлөңгө табгачтар түздөн-түз катыша албай коюшкан эмес, анткени алардын илгертен жоокерчилиги сакталып калган болучу. Бирок алар чаржайыт аракеттенишкен, анткени өздөрүнүн ынтымактуулугун жана уюмдашкандыгын жоготууга үлгүргөн болучу, жолбашчылардын бири — байыркы Тан аймагынын князы, полководец Ли Юандын династияга ниети ак болучу; башкалары, маселен, Боюй-со, Ван Сю-ба жана Вэй Дао-эр сыяктуулар¹⁴ түркүттөрдүн колдоосу астында козголоң чыгарып турушкан. Бул жерде тартипке келтирүү зарыл эле, бирок император анын ордуна Фын-ян-гун сепилинде¹⁵ шаан-шөкөткө батып жатты. Муну түркүт ханы билер замат Ордосто көчүп-конуп жүргөн өзүнүн уруулаштарын көтөрүп, алардын башында туруп императорду кармап алууга жөнөдү. Бирок кытай чалгыны да уктап жаткан жок. Хандын жубайы болуп калган жана хандын артынан дайыма аңдып жүргөн ханыша мындай коркунуч жөнүндө Ян-диге жеткирүүгө үлгүрдү¹⁶. Ошондон улам император Улуу дубал системасында жайгашкан Яймынь чебине барып жашынууга үлгүрдү. Түркүттөр чепти курчоого алып, ошол эле убакта бүткүл областты талкалап чыгышты. 39 чеп кулады. Го чеби жана Яймындын өзү гана туруштук бере алды. Яймынга 150 миң жоокер жана граждандык калк жашырынды. Чептин дубалындагы тешиктер бузулган үйлөрдүн кирпичтери менен бекитилди. Азык-түлүк 20 күнгө гана жетмек. Түркүттөр чепти каптап киргенде алардын жебелери эң коркунучсуз жерде турган императордун жанына келип түшүп жатты. Бул бүткүл чеп жаа астында калды дегендик эле. Кайраттуу жоокерлер жана шаардыктар чабуулдун мизин кайтарып, ал эми "улуу" император өз уулун кучактап отуруп, коркконунан көздөрү шишип чыкканча ыйлады¹⁷.

Түркүттөрдүн кол салуусу жалаң гана капыстыкка эсептелген болучу. Ли Юандын талаа дивизиялары жана такшалган чек арачылары менен салгылашууда түркүттөр туруштук бере алышмак эмес. Ошондуктан, туруктуу аскерлер өз императорун куткарып алууга шашылып келатканда Шибир хан курчоону алып, жаңы эрдиктер үчүн өз аскерлерин сактап калуу менен чөл талаага чегинди. Ли Юандын аскерлери Ордос талаасына каптап кирип, алар ал жерден 2000 кары-картаң менен оорулууларды гана тапты, алар кыжырданган кытай ветерандарынын курмандыктары болуп калды. Согушту бир кыйла чечкиндүү жүргүзүү үчүн Ян-ди акчага жоокерлерди жалдады, бул ошол мезгил үчүн бөтөнчө окуя эле¹⁸. Кыязы, дүрбөлөңдүн шарттарында мобилизациялоону жүргүзүү мүмкүн болгон эмес, ал эми дүрбөлөң түшүргөндүгү үчүн көчмөндөрдөн өч алууну өзүнүн парзы деп эсептеген. Албетте, мына ушундан кийин түркүттөр менен Кытайдын ортосундагы согуш токтотулган эмес.

Кийин байкалгандай, Шибир хандын көтөрүлүш чыгарышына кытайлар шылтоо берген. Шибир хандын күчөп бара жаткандыгына тынчсызданган Суй өкмөтү түркүттөргө карата өзүнүн адаттагы саясатын колдонууга аракет кылды. Чжан-сунь Шэндин ишин

¹⁴ Иакинф Бичурин, *История Китая* (613,615-жылдар); Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 71.

¹⁵ Бул чеп Фыпшуй дарыясынын жээгинде, Гуаньчень тоосунда — Цзин-сяндан түндүк-батыш жакта 160 ли жерде жайгашкан (Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 541).

¹⁶ S. Julien, *Documents...*, vol. 3, p.540.

¹⁷ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S.545

¹⁸ Ibid., S.445.

улантуучу Фэй Гюнун кеңеши боюнча хандын кенже иниси Чжиги-шадга аялдыкка падышанын кызы жана "түштүк ханы"¹⁹ деген титул сунуш кылынган. Муну менен кытайлар түркүттөрдүн күчүн ыдыратууну каалаган; бирок Чжиги-шад мындай сунуштан кесе баш тартып, бул жөнүндө агасына билдирген. Бул Шибир хандын Суй сарайына кастыгын ого бетер күчөткөн. Иши ордунан чыкпай калгандыгын көңүлгө албастан, Фэй Гю өтө шектүү түркүт уруу аксакалдарын алдап колго түшүрүп алууну Ян-диге сунуш кылган. Мында Хуси деген бирөө курман болгон. Ал Маи шаарына белек алуу үчүн деген шылтоо менен чакырылып, жолдоштору менен бирге колго түшүрүлүп, баштары кесилген. Императордун жүзүкаралыгы Шибир ханды согушка түрткөн²⁰.

616-жылы согуш аракеттери адегенде өтө солгун жүргөн. Талаада салгылашуу ыкмасына үйрөтүлгөн Ли Юандын отряды чек арага түркүттөрдүн кол салууларын ийгиликтүү майтарып турган. Буга карабастан катуу чочулаган Ян-ди түштүккө, түркүттөрдөн алысыраак кетип калган. Ал Цзянду (Янчжоу) чебине бекинип алып, өлкөнү тагдырдын жазмышына таштап, шаан-шөкөттүү сайран куруп жата берген²¹. Мунун кесепеттери дароо эле байкалды.

Шибир хандын кичинекей эле кыймылы чириген режимдин кыйрашына жетиштүү болду. 617-жылдын ичинде Кытайда беш көтөрүлүш чыккан. Княздар, генералдар, каракчы шайкалардын атамандары көтөрүлүш чыгарды. Шибир хан бул козголоңго өтө жигердүү катышты. Көтөрүлүшчүлөрдүн баары ага жагынууга аракет кылганына карабастан ал генералдар Ян Ши-ду жана Лю У-чжоу менен союз түзүп, аларга аттарды жана карышкырдын алтын башы тартылган тууну жиберген. Кийинчерээк ал өзүнүн башкы душманы Ли Юань менен да ыкка келген²².

Жакындагы эле кемсинткен мамилеси үчүн түркүттөргө кытайлардан толук өч алууга убакыт келип жетти. Шибир хан Ортолук империянын чыныгы ээси болуп калды. Түркүттөрдүн соотчон аскерлеринин талоончулук жортуулдары Цзиньняндын дубалдарына чейин созулду. Көпчүлүк кытайлар түркүттөр тарабына качып өтүп, алардын аскерлерин көбөйттү. Кидан, Шивей, Тогон жана Гаочан Шибир ханга баш ийип калды²³.

Ли Ши-минь. Ортолук империянын башына түшкөн дүрбөлөң кокусунан болгон эмес. Кытай патриоттору Хань империясынын зоболосун кайра түзүү тууралуу көксөшкөн, бирок алардын артынан Үч падышалыктын кандуу дүрбөлөңү жана хуннулардын чабуулу болгондугун унутуп калышкан. Эми болсо өтө кыска мөөнөттүн ичинде ошонун эле өзүндөй, бирок бул жолу жасалма түзүлгөн процесс болуп өттү. Ошондой эле воеводалар өз ара тытышып, ал эми түштүк хуннулардын ордун табгачтар ээлеши мүмкүн эле, аларга чыныгы жолбашчы гана жеткен эмес. Бирок ал да табылды: бул Ли Шиминь — полководец Ли Юандын экинчи уулу эле.

Ли фамилиясы байыркы убакта кытайлардын кызматкер төбөлдөрүнө таандык болгон. Ли Хао 400-жылы Бэй Лян (Хэси) княздыгынын букарасы Аньси менен Дуньхуандын акими болгон. Дүрбөлөңдөн пайдаланып, ал бөлүнүп чыгып, өзүн борбору Лянчжоу болгон Си Лян княздыгынын падышасы деп жарыялаган²⁴. 422-жылы бул княздык хуннулар тарабынан баш ийдирилип, Ли тукуму өзүнүн алгачкы абалына кайтып келип, кайрадан кызматкер төбөлдөр болуп калган. Тоба-Вэй жана Бэй-Чжоу династияларынын

¹⁹ S. Julien, *Documents...*; vol. 3, p.541

²⁰ Ibid., S.542. Фэй Гю "түркүттөр карапайым жана маңыроо, ошондуктан алардын арасына от жагуу оңой" деп эсептеген (Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 397).

²¹ H.Cordier, *Histoire generale...*, p.402

²² Иакинф Бичурин, *История Китая*.

²³ S. Julien, *Documents...*; vol. 3, p.202.

²⁴ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 184-бет.

убагында да ушундай бойдон кала берген. Ли түкүмүнүн мүчөлөрү тобалык өкүмдарларга чын дилинен берилген, ошондуктан администрацияда маанилүү кызматтарды ээлеп²⁵, эң акырында Тан гуну²⁶ деген мурастык титулду алышкан. 200 жылга созулган ишкердик, жеке жана никелик байланыштар Ли түкүмүн жарым таболук, жарым кытайлык төбөлдөргө айландырып, аны биз жогоруда өзгөчө эл — табгач — катары мүнөздөгөн элек.

Мында таптык таандык да бир кыйла роль ойногон. Ли түкүмү бай жер ээлери болушкан жана турмуш-тиричилиги аларды талаада иштеген кытай батрактарына жана ижарачыларына караганда табгачтык помещиктер менен көбүрөөк байланыштырган. Ли Юандын атасы Ли Ху гүлдөп өсүүнүн туу чокусун жеткен, ага Юйвынь Цзянды бийликке алып келген төңкөрүшкө катышкандыгы үчүн Дае²⁷ деген ардак фамилия берилген. Ян Цзянь бул ардактуу наамды Ли Юандан тартып алган, бирок аны Тайюанинин өкүмдары бойдон калтырган.

Бул түкүмдүн бүткүл тарыхы анын таламдары Түндүк Кытайдын табгач помещиктеринин көксөгөн тилеги менен дал келгендигин көрсөтүп отурат, бирок Ли Юань саясатчылык жана жолбашчылык сапатка ээ эмес болчу, ал бар болгону жакшы генерал эле. А бирок андай сапат анын экинчи уулу Ли Шиминде жогору даражада болуп, ал өзүнүн атасын башталган граждандык согушка катышууга үгүттөгөн.

Таптык жарылуунун жана граждандык согуштун шарттарында ар кандай куралдуу чыгуунун өзүнчө социалдык мааниси жана программасы болууга тийиш. Мына ушундай жол менен гана ал тарапкерлерге ээ болуп, ийгиликке жетише алмак. Бүткүл Кытайды дыйкандар кыймылы кучагына алып, аман калган помещиктер менен чиновниктер шаарларда жашырынып жаткандыкын Ли Шимин "тынчытуунун", Суй династиясынын бийлигин калыбына келтирүүнүн программасы менен чыккан, ошондуктан ал баштаган согуш "адилеттүү" деп аталган.

Бул программа кимге жаккан?

Биринчиден, өз адамын такка отургузууну жана "Гуаньлун тобундагы" төбөлдөрдү кысымга алууну каалаган Түндүк Кытайдын табгач помещиктерине жаккан. Экинчиден, төбөлдөр өздөрүнүн бекемделген сарайларында коопсуз отурганда дыйкандар эч тоскоолсуз өлтүрө берген майда кытай помещиктерине жана чиновниктерине жаккан. Үчүнчүдөн, көтөрүлүш чыгарган дыйкандарга жаккан; аларды жерге тирүүлөй көмүүнү токтотуп, мамлекеттик кампалардан дан берип тоюндурган баштаганда алар куралдарын таштап, бейкут эмгекке кайтып келүү үчүн кыштактарына тарап кетишкен, анткени башында эле аларга ушул жетишпей жаткан болучу. Төртүнчүдөн, өздөрүн жек көргөн кытайлардын ордуна алардын турмуш-тиричилигине жана салт-санаасына көнүп калган адамды жанынан көрө алышкан түркүттөргө жаккан. Арийне, Ли Юань түркүттөрдүн өздөрүнүн согуш жүргүзүү ыкмаларынан пайдаланып аларга катуу сокку урду, бирок согуштагы эрдикти эч ким айыптабайт, анын үстүнө баатыр адам менен достошуу жагымдуу болгон.

Суй династиясынын тарапкерлери башталган кыймылга каршы чыгышкан, алар тан аскерлеринен Вэй жана Бэй-Чжоу жарым көчмөн империяларынын аларга жек көрүмчү салттарын кайра жаратууга умтулгандыгын негиздүү көрө алышкан. Ян-динин душмандарынын ичинен көпчүлүгү Суй империясынын принциптеринин жүзөгө

²⁵ Gaubil, *Abrügü...*, p. 411.

²⁶ Кытайдын чиндик иерархиясынын үчүнчү даражасы.

²⁷ Шан Юэ, *Очерки...*, 197-бет.

ашырылышы үчүн өмүрүн кыюуга даяр эле. Ошондуктан согуш өтө айыгышкан түрдө жүрдү.

Бирок кан төгүүнүн күнөөкөрү, "Теңир астындагы империянын падышасы, улуу жана кайталангыс Ян-ди" эмне кылды? Өзүнүн эң кооз сепилине бекинип алып, убактысынын баарын шарап менен сулуу кыздарга арнады, кыязы, эмне жорук кылгандыгын өзү сезбесе керек. Өзүнүн аракетсиздиги менен ал өз тарапкерлеринин кубатын ушунчалык бошоңдотуп, натыйжада алардын бири мас болуп жаткан зүлүмдү муунтуп өлтүрүп, өзүн император деп жарыялады. Киши өлтүргүчтүн бул жоругу ал козголоңчудан тепселген мыйзамдуулуктун коргоочусуна айланган Ли Юанга гана жардам кылды.

Бул убакта тан армиясы бышып жетилип, жеңишке ээ боло берди. 617-жылы кышында Ли Юань Чанъянды алып, эски режим менен байланышта болгон бир канча төбөлдү өлүм жазасына тарткандан кийин мунапыс жарыялап, муну менен элдин кеңири массасынын жактыруусуна ээ болду. Мындан тышкары, кары-картаң, эмгеги сиңген чиновниктерге ардактуу наамдарды берди. Кембагалдар үчүн мамлекеттик кампалар ачылып, сарайдагы күң-токолдор өз үй-бүлөлөрүнө жөнөтүлдү. Жоокерлерге калкты тоноого тыюу салынды; суй мезгилинин катуу мыйзамдары убактылуу токтотулуп, алардын ордуна жаңы кодекс кабыл алынды, буга ылайык "киши өлтүргүчтөр, каракчылар, чыккынчылар жана козголоңчулар өлүм жазасына тартылмак болду"²⁸, т.а., жаңы өкмөттүн душмандары өлүмгө тартылды. Ян-динин өлтүрүлгөндүгү жөнүндө кабар Чанъянга жетер замат Ли Юань өзүн Гаодзунун императору деп жарыялап, өз династиясын Тан деп атады. Бул окуя 618-жылы 18-июнда болгон эле.

Чыккынчылар. Чанъянда Ли Юандын таажы кийишин өзүнүн жеңиши катары кароого Шибир хандын бардык негиздери бар эле. Ли Юань түркүт ханынан колдоо издеген талапкерлердин бири гана болучу, ошондуктан тан князынын ийгилиги түндүктөн келген бир кыйла жардамга байланыштуу болучу. Атчандарды толуктоо үчүн түркүттөр 2000 жылкы айдап келишип, душманды басуу үчүн 2000 чарайналуу жоокерди жиберишти²⁹. Өтө кубаттуу союздаштын бийлигинде калып калбоо үчүн Ли Юань андан көбүрөөк алууга батынбады³⁰. Шибир хан тан аскерлери жакынкы убакта зор Кытайды жеңип алат деп эсептеген эмес, анткени бир канча баатыр жана таланттуу полководецтер өз ээликтерин тамчы каны калганча коргоп жатышкан. Бирок Ли Шиминдин аскердик таланты жана чек арада үзгүлтүксүз согушка көнүп калган табгачтардын өжөрлүгү кытай традицияларынын көшөрүүсүн жеңип чыгып, 624-жылга карата өлкө тан императорунун таманы астында калды. Бул согуш бүт бойдон кытай тарыхына таандык, ошондуктан биз анын кайчылаштарына жана кайгылуу эпизоддоруна токтолуп отурбайбыз. Биздин тема үчүн түркүт ханынан жардам издеген Суй жана Тан сарайларынын душмандарынын экинчи, кичирээк тобу маанилүү.

Тилекке жараша, алардын колбашчыларынын тизмеси сакталып калган, ошондуктан бизде Шибир-хан колдогон кыймылды мүнөздөөгө мүмкүнчүлүк бар: 1. Го Цзы-хэ — жеңил атчандардын оң канатынын гвардиялык офицери. Ачарчылыктын убагында ал башка 18 кутумчу менен бирге элеттик шаарды басып алганда, ачка калган эл жардам бербеген башкаруучуну өлтүрүп салган. Андан кийин Го Цзы-хэ өзүн "түбөлүк достуктун падышасы" деп жарыялаган. Түркүт ханына жакындап, ал өзүн "Ян сарайын талкалаган Теңир уулу" деп атап, ошол эле убакта "Бөрү-шад" деген түркүттүк титулду алган. 2. Лян Ши-ду — Шофан чебинин (батыш Ордосто) гарнизонунун офицери. Жалданма

²⁸ Ошондо эле, 198-бет.

²⁹ Liu Mau-tsaï, *Die chinesischen Nachrichten...*, S.450,454.

³⁰ Ibid. 618-жылы император мындай деп айткан: "Биз чет элдиктерди өз тарабыбызга тартуу үчүн алардын кубаттуулугун гана пайдалангыбыз келет".

каракчылардын жардамы менен шаарды басып алып, ал башкаруучуну өлтүрүп, өзүн Лян династиясынын императору деп жарыялаган. Түркүттөргө баш ийип берип, ал алардан "Тарду Билге хан" деген титул алган. 3. Лю У-чжоу — Маи чебинин (чыгыш Ордосто) атчандар офицери, он жолдошунун тилектештигине таянып, өкүмдардын кабыл алуу залына кирип барып, аны ал жактан сүйрөп чыгып өлтүрүп салган. Ага тоскоолдук кылууга эч ким батынган эмес, тескерисинче, көп убакыт өтпөй анын туусу астына 10 миң жоокер чогулган. Ал өзүн башкаруучу деп жарыялап, жардам сурап Шибир ханга өтүнүч жиберген. Жооп катары ал карышкырдын алтын баштуу туусун жана "Ян сарайын жана императорду жок кылган хаган" деген титулду алган. Сүй аскерлерине каршы ал өтө ийгиликтүү аракеттенип, түндүк Шаньсинин көп бөлүгүн басып алган, мунун өзү ага императордук титулга талапкерлигине мүмкүндүк берген.

Башкалар деле ушул сыяктуулар — ар-намыссыз жана уятсыз авантюристтер болгон. Тарыхта алар олуттуу роль ойношкон эмес, ошондуктан аларды санап көрсөтүүнүн кажети жок. Алар Кытайды Ян-динин кылмышкер зомбулугу дуушар кылган ыркы кетүүнүн натыйжасы болгон. Өздөрүнүн психикасы боюнча алар өлкөнүн ичинде тан аскерлерине каршы күрөшүп жаткан кытай традиционисттерине каршы келген. Бирок көп сандаган козголоңчулардын арасында кокусунан пайда болгон адамдар бар эле. 621-жылы аракеттик жана ээнбаштык үчүн сотко берилген кээ бир офицерлер өз отряддарын козголоңго түртүп, башчылыгына Лю Хэй-да деген кайдагы бир окумуштууну шайлап алышкан, алар өлүм коркунучу менен ага өздөрүнүн башчысы болууну жана такка жетишүүнү сунуш кылышкан. Шордуу Лю Хэй-дада буга макул болуудан башка арга калган эмес.

Түркүт ханынын өзүнүн колдоосу аркасында гана баштары аман калган бул "императорлордун баарына" жек көрүү менен мамиле кылышына бардык негиздер болгондугу түшүнүктүү. Ошондуктан, ал Ли Юань деле башкалардан ашып түшпөйт жана анын такка отурушу Кытайды бошоңдотот деп ойлоп такка отурууга жардам берсе керек. Мындан тышкары, Ли Юань өтө дипломаттык жол менен аракеттенип, ханга жазган каттарында тең ата падыша катары кайрылган, мунун өзү кытай салтына кескин каршы келген³¹. 613-жылы Ши-бир хандын элчиси тойдо императордун катарында отурган, бирок 619-жылы хан өзүнүн катасын түшүнүп, окуя башка нукка өнүктү.

Замандардын алмашуусу. Тан өкмөтү зор түзүүчүлүк жана чыңдоо ишин жүргүзүп жаткандыгы жөнүндө тыңчылар түркүт ханына жеткирип турду. Хан өзүнө бакыбат жана бай Кытай эмес, алсыз жана бытыраган Кытай пайдалуу экендигин ачык түшүнгөн. Аны аскердик реформа өзгөчө тынчсыздандырууга тийиш болгон. Ли Юань такка отургандан кийин Ли Ши-мин менен бирдикте бүткүл армияны кайра уюштурушту: "Тхан династиясы борбордо сегиз дивизияны түздү. Ар бир дивизия чыгыш жана батыш болуп бөлүнүп, ошентип бардыгы 16 дивизияга жетти. Ошол 16 дивизиянын аскер чиндерин Тхан сарайы чет өлкөлүк акимдерге жана өздөрүнүн чет өлкөлүк вассалдарына берди"³².

Бул дивизиялардын катардагы тутуму да жалданмалардан түзүлүп, аларды "илохэ", т.а., "тандалган азаматтар, чың адамдар" деп аташкан. Жаңы армияга Ли Ши-мин мындай деп баа берген: "Байыркы заманда, Хань династиясынын убагында хуннулар күчтүү, ал эми Кытай алсыз болгон. Азыр Кытай күчтүү жана түндүктөгү варварлар алсыз. Кытайлардын миң жоокери алардын он миңдеген жоокерин талкалай алат"³³. Бул сөздөр туура болуп чыкты.

³¹ Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten..., S. 464.

³² Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 248-бет.

³³ Вэнсян-тункао XVI, цз.344, 17а, 176-беттер. Проф. Н.В. Кюнердин котормосу. Караңыз: Л.Н. Гумилев, *Статутки...*, 243-бет.

619-жылы Шибир хан чакан аскери менен Ордоско кирип, Лян Ши-ду менен кошулду. Көп убакыт өтпөй аларга Лю У-чжоу кошулуп, союздаштар Ички Кытайга басып кирүүгө даяр эле³⁴. Жаңы душмандын пайда болушунан чочулаган Ли Юань Улуу дубалдын чептерин калыбына келтирүүгө жана тоо ашууларында жер тосмолорун курууга буйрук берген, бирок Ли Ши-мин аны айнытып, таштарга эмес, күжүрмөн командирлердин ойлоп тапкычтыгына жана кыраакылыгына таянуу керек деп айткан³⁵. Бирок каптап кирүү болгон жок, анткени хан ооруп калып бат эле өлдү. Чянъянда жакшы досунан ажырагандай түр көрсөтүштү. Император өзү "көңүл айтып", "сөөгүн коюу үчүн" 30 миң таңгак жибек кездеме жөнөттү. Муну менен сөзсүз боло турган согуштун мөөнөтү дагы бир жылга узартылды. Бул жылдын ичинде Тан империясы чыңалып алууга үлгүрдү, ал эми түркүттөрдүн кагандыгында анын кубаттуулугун бир кыйла начарлаткан окуялар болуп өттү.

Тан Кытайы жана талаа. Байыркы кытайдын аң-сезиминде доорлор символдук түс менен боёлгон. Ак түс эрте Цинь доорун билдирген, ал Лю Бандын түшү жөнүндө белгилүү уламышта кызыл жылан, т.а., Хань соруп алган ак жылан катары көрсөтүлгөн. Кызыл түс Кытай үчүн улуттук түс болгон, жашыл түс талаа көчмөндөрүн, кара түс тибеттиктерди түшүндүргөн; жердин бөөдө кырсыгын жана тайбастыкты чагылдырган сары түстү Вэй династиясынын негиздөөчүсү Тоба Гүй³⁶ кабыл алган, ал эми Тан династиясычы? Тан түс жагынан кабыл алганда чаар болуп көрүнгөн.

Чынында эле, 618-жыл Кытай үчүн гана эмес, бүткүл Азия үчүн да бурулуш жыл болуп калган. Улуу полководец, администратор жана саясатчы Ли Ши-мин Александр Македонский сыяктуу ар башка улуттагы өлкөлөрдү жөн эле жеңип албастан, бул маданияттарды жакындаштырып, "цивилизациялуу" Кытайдын көчмөн жапайылар менен илгертен берки карама-каршы коюлушун тыгыз жакындашуу менен алмаштырууну каалаган. Буга чейин маданий алмашуу баш аламан жүрүп келген; 618-жылдан тартып аны атайын кубаттай баштады. Окуяларга жык толгон мезгил башталган процесске оң таасирин тийгизди: сүй зомбулугунан качкан көптөгөн кытайлар түркүттөрдүн көчүп жүргөн жайларына отурукташып, өздөрүнүн меймандос ээлери менен туугандашып кетти.

Бир далай талаа баатырлары каарман жоокер Ли Юандын туусу астына чогулду. Аларга кытайсыңбы же түрксүңбү деген суроону берип отурбастан кызматка кабыл ала беришти. Алар татынакай кытай кыздарына үйлөнүп, маңдайына жазган тагдырына ыраазы болуп, аскерде кызмат өтөөдөн же падыша сарайындагы мансаптан жашоонун маңызын көрө башташты. Империя мына ушундайча түзүлүп, "табгач" эли ушинтип көбөйгөн. Ошентип, Улуу дубал түз мааниде да, кыйыр мааниде да ушундайча уралган болчу.

Кытайда чет элдик нерселердин баарына зор кызыгуулар пайда болду. Кытай-түрк сөздүгү түзүлүп, тилекке каршы, ал сакталбай калган. Ар башка элдердин, анын ичинде түрк элинин музыкасы Тан империясынан мурда өкүм сүргөн Бэй-чжоу династиясынын убагынан бери императордук оркестр тарабынан аткарылып келген, ал эми биз кызыгып жаткан доордо ал толук таанууга ээ болгон. Адамдардын жөнөкөй алмашуусу жүрүп жатты: Чянъянда VII к. 20-жылдарында эле түркүттөрдүн 10 миң үй-бүлөсү жашаган³⁷. Алардын кийимдери жана салттары кытай төбөлдөрүнө жагып, II к. Римде германдык табиттерди, ал эми УШ к. Византияда хазарлык³⁸ табиттерди туураган сыяктуу эле, түрктүк

³⁴ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 246-бет.

³⁵ *Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten...*, S. 448

³⁶ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 177-бет.

³⁷ *Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten...*, S. 466-467.

³⁸ М.И. Артамонов, *История хазар*, 233-бет.

бардык нерселер³⁹ мода боло баштаган. Жыл өткөн сайын көчмөндөрдүн каада-салты ийгиликке ээ болуп, ордо чөйрөсүндөгүлөрдү жана төбөлдөрдүн турмуш-тиричилигине кирген. Тойлордо чет элдик музыканын астында "чет элдик тамактар" берилген. Түрк кийими — жакалуу, сол өнүрүнө жабылган жана кур курчалма жашыл же күрөң чапандар тан доорунда адаттагы кийим болуп калган⁴⁰. Бирок кытайларга баарынан да боз үй жаккан, ал кыш мезгилинде VII к. кытай үйүнө караганда салыштырууга болбогондой мыкты турак жай болгон.

Боз үйдүн артыкчылыгын акын Бо Цзюй-и (772—846) кеңири сыпаттап жазган. Кытай төбөлдөрү короолоруна боз үй тигишип, ага кыш мезгилинде көчүп киришкен. Бо Цзюй-и боз үйдү "көк" деп атайт, кыязы, түрктөрдү символдоштурган түстү баса белгилесе керек. Бул булак жакында эле илимий колдонууга киргизилген соң, мен аны толугу менен берүүнү ылайык деп эсептеймин.

БОЗ ÜЙÜ ЖАНА ОЧОГУ МЕНЕН КОШТОШУУ

Карылыктан караңгы үйдө думугам,
Кышкы ызгаар суугу өтүп сөөктөн.
Бурганактап жааган карга буюккан
Түнөгүмдүн түрү кетпейт жүрөктөн.
Түндүгүмдүн күндөрүндөй көгүлжүн
Боз үйүмдө жакшынакай жарашык.
Аптабына коломтодо жалындын
Жатам минтип жылуу-жумшак жылынып.
Коёngo окшоп ийинине жашынган,
Балык сымал суу түбүнө сүңгүгөн,
Моюн бербей аяздын ач суугуна
От табынын илебинде үргүлөйм.
Кыш айынын узун түнүн узатып,
Жер жарылып көктөм чыкты кылайып.
Жайкы аптап каарына албаса
Кайтып келем конушума айланып.
Күлү додо от жалыны өчкөндө,
Керегелер көтөрүлүп, кыш мезгили өткөндө,
Убайымга салат жазгы коштошуу,
Көнүмүштөй көрүнсө да жөрөлгө.
Тагдыр буйруп, жаным аман болсо эле
Күздө кайтып келемин боз үйүмө⁴¹.

Көптөгөн орто кылымдык ырлар сыяктуу эле, бул ырдын кош мааниси: түздөн-түз жана каймана мааниси бар. Жазгы жыт жана мезгилдин алмашуусу астында жыл мезгилинин алмашуусу гана эмес, көчмөндөр менен мамилелердин татаалдашы да түшүнүлөт. Ири чиновник болуу менен Бо Цзюй-и дайыма империялык саясатка ниети ак болуп, баары жайына келип, коңшулаш варварлар менен бейкуттук калыбына келтириле тургандыгынан үмүттөнгөн. Бул жерде ал поэтикалык сыпаттоо менен империялык саясаттын негизги багытын билдирет.

³⁹ Ханзаада Ли Чжень-кянь бала чагында түркүттөрдүн тилин жана кийим-кечесин жакшы көргөн. Ал варварларга окшош жолдошторду тандап алган. Ал түркүттөрдүн тиричилигин туурап, боз үйлөр, карышкырдын башы менен кооздолгон туулар, койлор жана жылкы менен ойноо үчүн өзүнө кой терилерин алып келип берүүнү буюрган. Ал түркүт ханынын шады болууну каалаган" (Ibid., S.467).

⁴⁰ Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten..., S. 469-470.

⁴¹ Ырлар орусчага немисче сөзмө-сөз котормодон которулган. Которгон А.Б. Элебесова.

Ошентип, Тан империясы дүйнөлүк мааниге ээ болууга талаптанган. Бул анын андан аркы саясатынын болуп көрбөгөндөй гүлдөшүн жана кандуу ойрон болушун аныктаган. Ар кандай саамалык сыяктуу эле, Кытайдын жана талаанын биригишинин өзүнчө терс жагы болгон: Тан монархтары баарына тең таянгысы келген, ал эми кыйын кезеңдерде аларды эч ким колдогон эмес. Өз командирлеринин эрдигинин жана жоокерлеринин туруктуулугунун аркасында Тан монархтары жеңиштен жеңишке жете берген, бирок алардын мамлекети улам начарлай берген. Алар басып алган жерлердин баары чындыгында куралдын күчү менен багындырылган, Кытай болсо алардын биринчи олжосу болгон. Бирок алардын жеңилгендерге кечирим берип, ажайып нерселерди баалай жана алысты сүйө билиши бул мезгилдин маданиятына кылымдар бою татыктуу атак-даңк алып келди.

ЧЫГЫШ КАГАНДЫГЫ

Чуло хан. 619-жыл Кытай үчүн да, Чыгыш түркүт кагандыгы үчүн да кризистин жана бурулуштун жылы болду. Дал ошондо күчтөрдүн жайгашуусу жана табгачтар менен түркүттөрдүн ортосундагы кагылышуулардын болбой койбостугу аныкталды. Чындыгында Шибир хандын Кытайга карата саясаты өтө көрөгөчсүздүк болгон. Түркүттөрдүн өздөрү сыяктуу эле, жоокер жана чыдамдуу чек аралык табгач помещиктери кадимки кытайларга караганда бир кыйла коркунучтуу душман болуп чыкты. Ошентип Чуло хан деген титул менен такка отурган Шибир хандын бир тууганы муну түнгүнүп, өзүнөн мурдагынын каталыктарын оңдоого шашылды. Өзүнүн бир тууганы койгон адамдар — авантюристтер Лян Ши-ду менен Лю У-чжоуну колдоону улантып, ал ошол эле убакта өзүн Суй сарайынын коргоочусу деп жарыялап, кытай "патриоттору" — Цзинчэнгуандын (Лояндын түндүгүндө) башкаруучусу Ван Ши-чун¹ жана Хэбэйди, чек ара району Шаньдун — Хэнанды өз колуна кармап турган Доу Гянь-дэ² менен катнаш түздү. Тан императорунун бут астынан мыйзамдуулуктун негизин жүлүп алууга умтулуп, Чуло хан өзүн Суй династиясын калыбына келтирүүнүн талапкери деп жарыялап, императордун аялына баш калкалай турган жай берип, талапкер князь Ян Чжен-даону таанып, ага "ван" титулун берген. Суй династиясынын бир кыйла тарапкерлери түркүт ханына качып барып, көп убакыт өтпөй Шаньсидеги Датунфунун жанындагы Динсян шаарында резиденциясы бар эмигранттык өкмөттү уюштурушту. Ошол эле убакта 2000 түрктүн колдоосу астында Лю У-чжоу жортуулга чыкты. Тан империясы катуу кысымга алынды.

Чуло хандын кулатылган династияны колдоого багыт алышы чек аралык талапкерлерди тынчсыздандырбай коё албады, аларды Суйдун жеңип чыгышы, ошондой эле Тандын жеңип чыгышы да бирдей өлүмгө алып келмек. Ошондуктан алар түркүт ханынын бийлигин таанууну жана өмүрүн сактап калууну артык көрүшкөн. Аскерлердин кол башчысы Лян Ши-ду өзүнүн шаан-шөкөттүү титулу жөнүндө унутуп, 620-жылдын башында Чуло ханга төмөндөгүдөй сунуш менен кайрылган: "Чуньюанда козголоңдор болуп жатат, ошентип өлкө бир канча падышалыкка бөлүнүп кетти. Абал бирдей, күчтөр алсыз, ошондуктан баары туцзуйларга (түркүттөргө) баш ийип жатат. Азыр Тан бүткүл империяны баш ийдирип алды. Мен өлүмдөн коркпойм, кезек сизге да жетет деп корком. Алар такка бекинип алганча түштүктө Чжуньюанды ээлеп алуу жакшы, ал эми мен башчы болуп кызмат өтөөгө убада кылам". Чуло хан анын пикирин кабыл алып, бар болгону 2 миң атчандан турган "улуу армияны"³ чогултту. Бул армия түндүк Шаньсини каптап кирген Лю У-чжоуну колдоого Чуло хандын иниси Бөрү-шаддын командасы астында жиберилген.

Алгач убакта союздаштар ийгиликке ээ болуп, областтын Тан башкаруучусу "аларды токтото алган эмес"⁴. Бирок бул жерде ханзаада Ли Ши-миндин табгачтык эрдиги жана аскердик таланты майданга чыга келди. Лю У-чжоу түркүттөрдүн жардамы менен Бинчжоуну⁵ басып алууга үлгүрдү, бирок ушуну менен анын ийгилиги бүттү. Түркүттөр Цзиньян шаарында бардык жаш аялдарды туткунга алып, олжого марып талаага чегинип кетишти.

¹ Ошонун өзү менен антын бузуп, баш ийип берген көтөрүлүшчүлөрдү тирүүлөй жерге көмгөн.

² Ся хан титулун алган жана Тан династиясына каршы күрөшкөн көтөрүлүшчүлөрдүн жолбашчыларынын бири.

³ Иакинф Бичурин, История Китая.

⁴ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 246-бет.

⁵ Шаньсидеги Тайюань округу 607-жылдан тартып "Бинчжоу генерал-губернаторлугу" деп аталып калган (Н.Я. Бичурин, Собрание сведений по исторической географии..., 52—53-беттер).

Союздаштары таштап кеткен Лю У-чжоу 620-жылы Ли Ши-миндин табгачтары тарабынан талкаланып, түркүттөргө качып кетти, бирок аны менен кызматташуу жаманатты кылат деген ойдо аны өлтүрүп салышты. Анткени алар азыр "мыйзамдуу өкмөттүн коргоочулары" болуп калышкан, ошондуктан алар кылмышкер менен байланышууга тийиш эмес эле.

Андан кийин Ли Ши-мин Ван Ши-чунга каршы чыгып, аны талкалады. Ван Ши-чунга жардамга Доу Гянь-дэ келип, 621-жылы Лояндын тегерегинде айыгышкан салгылашуулар болуп, натыйжада эки полководец тең талкаланган жана туткунга алынган. Бирок Чуло хан өзүнүн үмүттөрүнүн таш кабышына чейин жашаган жок. Ал өтө таң калычтуу кырдаалда 620-жылы дүйнөдөн кайтат. Хан иши оңунан чыкпастыгы жөнүндө төлгөлөргө карабастан Суй сарайына жардам көрсөтүүгө ниетин билдирер замат "кандуу жаан"⁶ башталып, түнкүсүн кандайдыр бир "жашыруун кыйкырыктар" угулуп, хан Суй сарайынын ханышасы дарыягандыгына карабастан күтпөгөн жерден ооруп калып дүйнөдөн кайтат.

Мында эмне болуп кетти? Ууландырды деп айтууга болбойт, анткени Суй тарапкерлери үчүн хан эң мыкты дос болгон. Кыязы, ооруп калуунун жана өлүмдүн себеби катуу капа болуу болушу мүмкүн, анткени бул үчүн негиздер бар: түндүктөгү жана батыштагы абал күтүлбөгөн жерден оордоп, коркунучтуу болуп калган эле.

Уйгурлар. Улуу Гоби чөлүнүн түндүк жагында көчүп жүргөн теле уруулары чыгыш түркүттүк хандын букараларынын көпчүлүк бөлүгүн түзгөн. Кытайлар алардын жалпы санын шарттуу түрдө 100 миң адам жана 15 миң тандалмалуу аскери бар деп аныкташкан⁷. Акыркы сан реалдуу, бирок VII к. масштабдары боюнча өтө эле көп.

Түркүттөр телелердин бытырандылыгынан пайдаланып, аларга оор алым салышып, өз аскерлерине күчтөп алып турушкан. Бул Шибир-хандын колунан келген, бирок Чуло хандын⁸ убагында уйгур, бугу, тонгра жана байырку уруулары биригишип, Йаглакар (Йологэ) тегинин жетекчилиги астында көтөрүлүш чыгарышкан, кийин бул уйгур кагандыгынын башында туруп калган. Түркүттөр үчүн бул оңолгус кырсык эле. Алардын Кытайга болгон кысымы бошоңдоп, жаңыдан жаралган Тан империясы тыныгуу алды. Кытай дипломатиясы көтөрүлүштү даярдоого катышкандыгы белгисиз. Бирок мында анын күнөөсү болбошу мүмкүн. Бирок кандай да болсо түркүттөрдүн колу байлануу болуп, Чуло хандын мурасчысы анын бир тууганы Кат Ил-хан Тугбир⁹ өзүнүн ордосун Хангайга¹⁰ көчүрүүгө аргасыз болгон, анткени чыгыш талаалары көтөрүлүшчүлөрдүн бийлиги астында калган¹¹. Көтөрүлүш чыгарган уруулар ордо негиздебестен, монархияга

⁶ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 183. Н. Я. Бичуринде — кар (*Собрание сведений...* 1т. 247-бет).

⁷ E. Chavannes, *Documents...* p. 89.

⁸ Булакта көтөрүлүштүн болгон күнү жок. Менимче эң туурасы — 620-жыл, анткени теле уруулары али Шибир-ханга баш ийип турган жана Кат-Иль-хан менен касташып калган. Көтөрүлүштү Чуло-хандын иш чараларына туура келтирүү жөнүндө жогорудагы булактын ички сын-пикирине караңыз.

⁹ Цзели" деген ысымдын кытайча жаңы окулушу Грумм-Гржимайло тарабынан кабыл алынган. Бичуринде — Хйели, Шаваннда — Hie-li, Жюльенде — Kie-li; Кальгрэн боюнча у iet-IL катары калыбына келтирилет, Радлов боюнча — Катли, kät — өтө деген сөздөн. Л.Ф. Хван Кат-Иль-хан деп окууну сунуш кылат. Ушул ысымды түшүндүргөн кытай иероглифинин мазактоочу мааниси бар: "пайда издеген, пайдакор", бул ага карата кас мамилени чагылдырып турат (М.Ф. Хвандын чечмелөөсү).

¹⁰ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 247-бет.

¹¹ Тоңралар жана бугулар Селеңга менен Орхондун ортосунда, уйгурлар — Орхон менен Толойдун ортосунда, байыркулар — Керулен дарыясынан түндүк жакта, Хантей менен Хингандын ортосунда көчүп жүрүшкөн. Мындан тышкары, Забайкальеде жана жогорку Ангарада курыкандар

караганда республикага көбүрөөк окшош уруулар союзун түзгөн. Башчылык кылган Йаглакар уруусу менен катар "эл Шигянь-сыгинди өзүнүн падышасы деп жарыялаган", андан кийин ушундай эле жол менен бийликти анын уулу Пусага өткөрүп беришкен, аны атасы жаман көргөн жана өзүнөн четтеткен болучу. Бирок Пуса "кайраттуу жана акылдуу болгон"¹², бири-бирине тукуруп, душмандарды жеңе билген, ошондуктан "Пусаны урматтаган тукумдаштары аны падышалыкка коюшкан"¹³. Мунун өзү шатылык системага топтолгон түркүттөрдүн мурастык принцибинен өтө алыс болгон. Анын үстүнө, "падыша" деген термин булактын контекстинде бийликке ээ болгон адамдын шарттуу белгиси катары угулуп, "хаган" деген терминге ылайык келбейт. Төмөн жакта Пусанын ордундагы адам жөн эле "хойхус башчысы" деп аталган. Бул, кыязы, чыныгы абалды чагылдырган.

Ошентип, биз уйгурлардын бирикмесин түркүттөрдүн эл катары эмес, уруулук союзу катары кароого жана түркүттөр менен уйгурлардын андан аркы күрөшүн өнүгүүнүн таптакыр карама-каршы багыттары болгон эки системанын кагылышы катары кароого тийишпиз.

Түркүттөр менен уйгурлар бир тилде сүйлөшкөн жана "чөп менен суунун жетиштүүлүгүнө карап"¹⁴ өз малы менен бирдей эле көчүп жүрүшкөн, бирок алардын бул өз ара окшоштугу ушуну менен чектелген эмес. Калган башка жагынан да алар бири-биринен бир аз эле айырмаланган, бирок ушул "бир аз" аларга бир элге биригүүгө тоскоолдук кылган. Теле урууларынын түрктөрдүкү сыяктуу эле карышкыр ата-бабасы жөнүндө уламышы болгон, бирок түркүттөрдө алар баладан боюна бүткөн канчыктан келип чыгат, ал эми телелерде карышкырдан боюна бүткөн кыздан келип чыгат деп эсептелген¹⁵. Эки катарлаш уламыштарда эркек жана аял башталмалардын катнашы таптакыр карама-каршы, ошондуктан бул кокусунан эмес, анткени VI—VIII кк. дуалисттик дүйнөнү түшүнүүдө жыныс символикасы чечүүчү принцип болгон. Теңир-ата, Жер-эне деп эсептелген, ошондуктан Теңирди түрктөр сыяктуу адам деп же уйгурлар сыяктуу айбанат деп эсептөө баары бир эмес болгон¹⁶. Уламыштардын катарлаш тыгынын өзүндө сыртынан окшоштукка карабастан атайын карама-каршылык бар. Балким, бул кокусунан эместир, анткени палеоантропология алардын келип чыгышынын ар башкалыгын ырастайт.

Түркүттөр VI—VIII кк. түрк урууларынын ичинен бир кыйла монголоид болгон. Грузиндер Тбилисини курчоого алган түркүт полководецин шылдыңдашып, "чоң ашкабакты алып келип, ага гунндардын (хуннулардын) падышасынын сүрөтүн туурасынан бир аршин жана узунунан бир аршин кылып тартышкан; кирпичтеринин ордуна билинээр-билинбес бутакчаларды коюп, сакалдын ордун жылаңач калтырып, таноолорун барбайта чоң кылып, муруттарын сербейтип сейрек кылып тартышкан..¹⁷ Бул, албетте, индивидуалдуу эмес, шылдыңдалган расалык белгилер¹⁸, булар түркүттөрдүн балбал таш¹⁹ жана бедиздери²⁰ тибинде ырасталат.

жашаган, алар түркүттөргө баш ийишкен эмес. (Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 275—276-бет).

¹² Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 302-бет.

¹³ E.Chavannes, *Documents...* p. 89

¹⁴ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 302-бет; E.Chavannes, *Documents...* p. 90.

¹⁵ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 220—221, 229, 301-беттер.

¹⁶ Ошондо эле, 214—215-беттер. Кыздын боюна бүтүргөн карышкыр, ал тарабынан — Теңирдин жаратканы деп эсептелген.

¹⁷ История агван... 108-бет; К.Патканов, *Ванские надписи...*, 263-бет.

¹⁸ М.И.Артамонов, *Очерки...*, 78-бет.

¹⁹ Л.Н. Гумилев, *Алтайская ветвь* 113—114-беттер.

²⁰ Л.Н. Гумилев, *Статуэтки...*

Уйгурлар болсо европеоиддик эл болуп, өздөрүнүн ата-бабаларына окшошуп жээрге чачтуу ди²¹ болушкан. Кытай сүрөтүндө уйгур чоң мурундуу, алагай көз жана алдыңкы эринен башталган сакалчан, чоң муруттуу жана калыңкаштуу²² тартылган. Уйгурлардын көрүстөндөрүн казуу бул этностук топтун европеоид экендигин биротоло ырастады²³.

Эки элдин психикалык турпаты да окшошпогон. Экөө тең өтө жоокер эл болгон, бирок түркүттөр өздөрүнүн хандарынын жана тархандарынын артынан тартиптүү ээрчий алган, ал эми телелер, анын ичинде уйгурлар, өз эркиндигин эрдик менен коргой алышкан, бирок башкарууну уюштурууда жөндөмдүүлүгүн көрсөтө алышкан эмес, ошондуктан жеңиштен кийин өздөрү көчүп жүргөн жайларга тарап кетип, душманга оңолууга жана кайра курулууга мүмкүнчүлүк берген. Дал ушул кырдаал Кат Иль-ханга узак убакыт бою алардын бөлүнүп кетишин тоотпой коюуга жана Тан династиясына каршы согушту улантууга мүмкүндүк берген.

Эки коалиция. Кагандыктын батыш чек арасындагы абал бир кыйла коркунучтуудай көрүндү. Тун-жабгу-хан чыгыш түркүттөрүнүн келишпес душманы болгон. Анын чыгышта ээлеген жерлери бүткүл Жуңгарияны кучагына алган, демек, чыгыш жана батыш хандарынын ордолорун Монгол Алтайынын тоо кыркалары гана бөлүп турган. Бирок, Кат Иль-хандын тилегине жараша, анын душманынын колу батышта жана түштүктө байлануу болгон, анткени 620-жылга карата Сары деңизден Жер Ортолук деңизине чейинки континентти кучагына алган согушта күчтөрдүн жайгашуусун биротоло аныктады жана андагы түркүттөрдүн ролу кийинки изилдөөчү үчүн гана эмес, алардын өздөрү үчүн да айкын болуп калды.

Батыш түркүттүк хандар үчүн эки тышкы саясий проблема чечилбеген бойдон кала берди: аварларды баш ийдирүү жана Иран аркылуу жибек ташыган кербендер үчүн жол ачуу керек эле. Бул үчүн алардын өздөрүнүн күчү жеткен эмес, бирок эки учурда тең алардын табигый союздашы Византия болгон, аны бул мезгилде перстер талкалап жаткан болучу.

610-жылы Константинополдогу бийликтин алмашуусу бийликке таланттуу полководец Ираклийди алып келгендигине карабастан, византиялык империянын абалы оор бойдон кала берген. Анын европалык провинцияларына аварлар каптап кирип, алар Иран менен союз түзгөн, ал эми 616-жылы Египеттен айрылуу өлкөнү дансыз калтырган.

Перстер менен аварлар Византия империясын эки жагынан кысып кирди. Бирок император Ираклий чыгыштагы союздашы Ли Ши-мин сыяктуу мыкты²⁴ саясатчы жана полководец болуп чыкты. Анын эмиссарлары күтургурлардын арасында аварлардын үстөмдүгүнө нааразылыкты туудура алышты, ал эми аварлар көп өтпөй бул жөнүндө билген соң, алар акча үчүн Константинополду курчоону токтотууга макул болушту жана 620-жылы Дунайдын аркы өйүзүнө чегинип кетишти. Бул Ираклийге өзү сактап калган борборун таштап кетүүгө жана кичи азиялык армияга жөнөп кетип, аларды перстерге каршы жөнөтүүгө мүмкүндүк берген.

Ираклийдин планы перс аскерлерине алар басып алган жерлерди калтырып, аларды арт жагынан талкалап, ошонун өзү менен перстерди согушту улантуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыратууда турган. Бул согуш замандаштары тарабынан христиан дини үчүн "крест жортуулу" катары каралган, анткени перстер Иерусалимдин ыйык жерлерин мазакташкан. Бирок 623-жылы апрелде Армения аркылуу Атропатен Гандзакка карай

²¹ Л.Н. Гумилев, Динлинская проблема, 21-бет.

²² Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., II т. 18-бет.

²³ М.К., Археологические экспедиции 1959 г., 69-бет.

²⁴ Я.А Манандян, Маршруты..., 134-бет.

башталган биринчи жортуулун оңунан чыкты деп атоого болбос эле. Гректер Двинди, Нахичеванды жана ыйык от храмы жайгашкан Гандзакты бүлүндүргөндүгүнө карабастан чегинген убакта алар перстер тарабынан катуу кысымга алынып, болгон туткундарынан ажырап, Каралага²⁵ тоолорунда гана артынан кууп келаткан перстерден кутула алышкан.

Ираклий өзүнө союздаштарды издеп агуан, ивер жана армян княздарына "ыктыярдуу түрдө ага келип, өз аскерлери менен кыш мезгилинде кызмат кылууну, баш тарткан учурда ал аларды бутпарасчылар катары жазалап, аскерлери алардын чептерин алып, өлкөсүн талкалай тургандыгын"²⁶ катжүзүндө билдирген. Бирок армяндар менен грузиндер перстердин эзүүсүн гректик эзүүгө алмаштырууга дегеле умтулушкан эмес, ал эми агвандык княздар бекемделген чептерине тарап кетип, Ираклийдин жалданмаларына өздөрү коргой албаган эң сонун талаалар менен жемиш бактарын талкалоого мүмкүнчүлүк беришкен.

624-жылы жазында перстердин үч армиясы Ираклийди курчоого алат, бирок ал бузуп өтүп, "кыйын жана аң-дөң жолдор менен адам өтө алгыс өлкөгө"²⁷, Нахичеван түздүгүнө чегинген. Перстер чегинип бараткан гректердин артынан сая түшүп кууганда лаздар менен абазгилер византиялык аскерди таштап кеткен. Буга карабастан Ираклий перстерге дагы бир сокку уруп, Киликияга, ал жактан Севастияга чегинип кеткен.

Кампания ушуну менен аяктаган. Чындыгында бул чегинип бараткан армиянын бир катар үзгүлтүксүз жеңиши болгон. Тылдык базасы жана жабдуусу болбогон мындай манёвр Ираклийди улуу полководец жана саясатчы²⁸ катары мүнөздөйт. Бул жортуулдун натыйжаларына Моисей Каланкатуйсий өзүнүн эң сонун "Агван тарыхында" ("История агван") адилеттүү жана терең баа берген. "Перстердин аскерлери катуу жеңилишке учураса да, кууп келаткандардын мизин кайтарып, аны өз өлкөсүнө кууп кирип, шаарларын басып алып, күч менен тартып алган"²⁹. Чынында эле, Ираклийдин чабуулу токтоп калды, бирок эң коркунучтуусу ал душмандын алдында жалгыз калгандыгы болду. Закавказьелик христиандар, анын үстүнө жалгыз гана монофизиттер эмес, хажедониттер да персиялык үстөмдүккө макул болушуп, православиелик императорго колдоо көрсөтмөк турсун, Картлинин падышасы Стефан сыяктуу ага түздөн-түз каршы чыгышкан³⁰.

Ал эми бул убактын ичинде аварлар кайрадан оңолуп алып, перстер менен бирдикте Константинополго чабуул коюуга даярданып жатты. Византиялык монарх андан ары токтоп тура албады; ал союздаш табууга тийиш эле, ошентип акыры аны тапты.

625-жылы³¹ Ираклий "толгон-токой казына убада кылып, акылдуу жана айлакер" Андрей деген немени хазарларга жиберет. Ошентип, "Жебу-хаган деген түндүк падышасынын"³² акими, падышалыктагы экинчи адам өзүнүн дапдаярдыгын билдирип мындай деп айткан: "Мен анын (Ираклийдин) душмандарына каршы өч алууга чыгам; мен өзүмдүн баатыр аскерлерим менен ага жардамга келип, аскердик иштерим, курч кылычым жана жаам менен ал каалагандай ишти жасайм"³³. Жооп катары элчилик миңдеген атчандардын коштоосунда перстик күзөтчүлөр аркылуу бузуп өтүп, Ираклийдин

²⁵ Персиялык Азербайжандын түндүк-чыгыш бөлүгүндөгү тоолор (караңыз: Я.А Манандян, Маршруты..., 138-бет).

²⁶ История агван... 102—103-беттер.

²⁷ Феофан Византиец, Летопись..., 250-бет.

²⁸ Nöldeke, Aufsätze zur persischen..., S.126

²⁹ История агван... 103-бет.

³⁰ Е. Такайшвили, Источники грузинских летописей, 124-бет, 3-эскертүү.

³¹ История агван... 110-бет.

³² Караңыз: М.И. Артамонов, История хазар..., 155-бет.

³³ Хронология "История агванда" чаташтырылган (караңыз: М.И. Артамонов, История хазар..., 54-бет).

ордосуна жетип, союздук келишимди бекитти. Кийинки жылы убада кылынган аскерлер Агванияда жана Атрпатаканда диверсия жасашты.

Мына ушул учурдан тартып византиялык тарыхчылар түркүттөр менен хазарларды окшоштура баштайт, мунун себеби хазарлар Каспий боюндагы талааларда кагандыктын башкы таянычы болуп калган деп ойлоо керек³⁴.

Мына ошентип, Батыш Түркүт кагандыгы Византия менен Ирандын күрөшүнө тартылды, ошол эле убакта Кытай менен достук мамилелерди, демек, Чыгыш Түркүт кагандыгы менен кастык мамилелерди уланта берди³⁵. Кастыктын тутуму бирикти; эки зор коалиция: бир жагынан Кытай, Батыш Түркүт кагандыгы жана Византия империясы, ал эми экинчи жактан — Чыгыш Түркүт кагандыгы, Иран жана аварлардын дөөлөтү түзүлдү.

Мындай деген суроо туулат: бул коалициялар чынында эле дипломатиялык сүйлөшүүлөрдүн үзүрү болгонбу же жөн эле мезгили боюнча түш келген мамлекеттердин согуштук чыгууларыбы? 589-жылдагы кырдаалдай эле, бул жерде эки коалициянын бардык мүчөлөрүнүн ортосундагы белгилүү байланыш байкалат. Перстер менен аварлар согуштук союз аркылуу байланышта эле. Византия Батыш түркүттүк хандын акими менен союздук келишим түздү. Батыш түркүт хандары Шегүйдун жана Тун-жабгунун адегенде Суй, андан кийин Тан Кытайы менен союзу кытай хроникаларында расмий белгиленген³⁶. Византиянын Кытай менен, Ирандын чыгыш түркүттөр менен байланышы жөнүндө маселе ачык бойдон кала берет. Мындай байланышты тастыктаган документтер жок, бирок буга *reductio ad silentium* жагынан жол берүүгө болот. Иран буга чейин³⁷ жана андан кийин деле Ыраакы Чыгыш менен алакаланып келген. Ошондуктан VII к. 20-жылдарында Чыгыш Түркүт кагандыгы менен Ирандын ортосунда дипломатиялык байланыштар болгон эмес дегендин ордуна болгон деп божомолдоо көбүрөөк чындыкка жакын болот. Тилекке каршы, арабдардын басып алуулары сасаниддик архивдерди жок кылган, ал эми кытайлар өз душмандарынын жашыруун дипломатиясы жөнүндө билбеши мүмкүн.

Византия менен Кытайдын ортосундагы байланышка келсек, анын бар экендигин Ираклийдин Хосрой Парвиздин мурасчысы Кавад Широе менен сепараттык тынчтык келишими — чыгыш түркүттөрүнүн акыркы активдешүү менен таң калыштуу дал келген тынчтык менен түшүндүрүлөт. Ийгилик болгон учурда чыгыш түркүттөр батыш түркүттөргө сокку уруп, Ираклийди Иранга каршы согуштагы бирден-бир союздашынан ажыратмак. Ошону менен бирге батыш түркүттөрүнүн Азербайжандагы жеңиштүү аракеттери кытайларга белгилүү болгон³⁸. Кыязы, Чыгыш менен Батыштын ортосунда тынбай жол жүргөн согду көпөстөрү согуштун бардык окуялары жөнүндө союздаштарына өз убагында кабарлап турган болуш керек.

Бул согуштун себептери жана кыймылдаткыч күчтөрү жөнүндө маселеге өтүүдө биринчи коалициянын бардык мүчөлөрү — Византия, Кытай жана Батыш Түркүт кагандыгы кербен жолунун өнүгүшүнө таламдаш болушкандыгын белгилей кетүү зарыл. Византия менен Кытайга токтолсок, бул кошумча далилдерсиз эле айкын-ачык. Батыш Түркүт кагандыгына карата маселе татаал болгон. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, анда эки партия же уруулардын эки союзу: түндүк түркүттөр жана аймагында бул убакта кулатылган Суй династиясынын³⁹ тарапкерлери бекемделип алган Турпан менен

³⁴Караңыз: М.И. Артамонов, *История хазар...*, 133-бет.

³⁵ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 284-бет; E. Chavannes, *Documents...* p. 24.

³⁶ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 283-бет. *История Китая*, VIII, 39-дептер.

³⁷ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 263-бет.

³⁸ E. Chavannes, *Documents...* p. 24, 171, 172.

³⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 291-бет.

экономикалык жактан байланыштуу болгон түндүк-чыгыш көчмөндөрү — дулулар жана согдулук соода шаарларына умтулган түштүк-батыш көчмөндөрү — нушибилер болгон. Бул шаарлардын таламдары Кытай жана Византия менен тыгыз байланыштуу болгондуктан нушибилер да Кытай тарапка жан тартуу багытын алышкан. Шегуй (611 — 618) жана Тун-жабгу (618—630) хандар нушибилер койгон адамдар болгон; алардын чыгыш түркүттөргө каршы Кытай менен, Иранга каршы Византия менен тыгыз союзу ушундан келип чыккан. Ошентип биринчи коалициянын мүчөлөрүндө жекече, жергиликтүү максаттардан тышкары Европа менен Кытайдын ортосунда эркин жана коопсуз сооданы орнотууга жалпы умтулуу болгон деп болжолдоо каталык болбойт.

Экинчи коалициянын мүчөлөрүнүн максаттары ар башка болгон. Аварларды баарынан да каракчылык кызыктырган; Ирандын Византияда эчактан берки өчү болгон⁴⁰. Кытайда күчтүү бийликтин орношу чыгыш түркүттөрдүн саясий, ошондой эле экономикалык жактан өз алдынчалыгына коркунуч туудурган. Муну Суй династиясы күч алган андан мурунку мезгилдин тарыхы айкын көрсөттү. Ошондуктан түркүт хандары Кытайда келип чыккан бардык көтөрүлүштөрдү жана тартипсиздиктерди бүткүл күчү менен колдошкон жана миңдеген саясий эмигранттарга баш калкалоо берген⁴¹. Кытай көтөрүлүшчүлөрүнөн тышкары Кат Иль-хандын дагы эки союздашы болгон.

Чыгышта кидан жана татаб (хи) уруулары уйгурлардын жолуна түшпөстөн, кагандыкка пейилинин түздүгүн сактап калышты. Алар VII к. 20-жылдарында төлөс бөлүмүн түзүп, Шибир хандын уулу — такты мурасчысы Шибобинин⁴² жеке башкаруусу астында турган. Кидандардын Тан династиясына мамилеси айдан-ачык кастык болгон, ал эми татабдар мындан тышкары талапкерлердин бири Гао Кай-дао менен союзга кирип, аны менен бирге Кытайдын чегине каптап кирген⁴³.

Чыгыш түркүттөрүнүн экинчи союздашы 615-жылы Суй династиясы кулаган убакта боштондукка чыккан Тогон болуп калды. Адегенде Тогон падышасы Фуюнь тандык талапкерге жардам көрсөткөн. Бирок ал барымтадагылардын бошотуп берер замат анын душмандарынын тарабына өтүп кеткен⁴⁴. Бул жерде кылдат саясий эсептер эмес, кытайлардан да, алардын союздаштары болгон батыш түркүттөрдөн да жапа тарткан, ошондуктан өч алууга умтулган тогон элинин маанайы роль ойногон деп ойлоо керек. Тогондордун күчү анчалык көп эмес болгон, бирок майдан талаасынын батышты карай созулуп жатышы табгачтардын күчүн бытырандылатып, түркүттөр тараптын ачык болушу түндүк чек араны бошоңдоткон. Ошондуктан Тогон түркүт ханы үчүн баалуу союздаш болгон.

⁴⁰ Иран Өкмөтүнүн тосмолоо иш чаралары жөнүндө жогоруда айтылган болучу. Алар 628-жылга чейин улантылгандыгы Хосрой Парвизди кулатууда персиялык төбөлдөрдүн айткан сөзүнөн көрүнүп турат: "Мындан ары жолдордун өткөөлдөрү тосулуп, биздин мекендин ар башка өлкөлөрүнүн пайдасына бөгөт боло бермекчи" ("История Агван...", 113- бет). Тыюу салуу жана соода кылууну кысымга алуу саясаты бүткүл дүйнөнүн көпөстөрүнүн Сасаниддерге каршы жек көрү үчүлүгүн туудурбай койбой тургандыгы түнгүнүктүү. Согуштун башка себептери жөнүндө окурман Византиянын тарыхынан билет. Иран Өкмөтүнүн тосмолоо иш чаралары жөнүндө жогоруда айтылган болучу. Алар 628-жылга чейин улантылгандыгы Хосрой Парвизди кулатууда персиялык төбөлдөрдүн айткан сөзүнөн көрүнүп турат: "Мындан ары жолдордун өткөөлдөрү тосулуп, биздин мекендин ар башка өлкөлөрүнүн пайдасына бөгөт боло бермекчи" ("История Агван...", 113- бет). Тыюу салуу жана соода кылууну кысымга алуу саясаты бүткүл дүйнөнүн көпөстөрүнүн Сасаниддерге каршы жек көрүүчүлүгүн туудурбай койбой тургандыгы түнгүнүктүү. Согуштун башка себептери жөнүндө окурман Византиянын тарыхынан билет.

⁴¹ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen nachrichten...*, S.134-182-183.

⁴² Кытай булактарында ал Тули-хан, т.а. төлөстөрдүн ханы деп аталат.

⁴³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 362,371-беттер. Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 362,371-беттер.

⁴⁴ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 89-бет.

Кол салуу. Кат Иль-хан өзүнүн бир туугандары баштаган күрөш адаттагы эле чек аралык талаш-тартышка айлангандыгын жана кытай көтөрүлүшчүлөрүн колдоо менен гана чектелүү анын өзүнө өлүм алып келе тургандыгын түшүндү. Ага жеңиш алып келе турган бирден-бир жол, бул бардык күч менен чечкиндүү сокку уруу болучу. Ал эми анын жетиштүү күчү бар эле: "Ал атасы жана агасы жетишкен ийгиликке таянып, көп сандаган жана эң, мыкты атчандарга ээ болгон"⁴⁵.

Согуш баштаганга учурдагы жагдай түркүттөр үчүн ыңгайлуу эле. 621-жылы Ли Шин-мин эң мыкты аскерлери менен Лояндын жанында Ван Шичун жана Доу Гянь-дэ менен салгылашып жаткан.

Император Гаоцзу (Ли Юань) ушундай учурда түркүттөр менен жаңжалдашуудан баарынан көп чочулаган, бирок таптакыр туура эмес жол тандап алды. Ал достук мамиле түзүү үчүн Кат Иль-ханга 100 миң таңгак жибек жиберген. Хан болсо мындан ал алсыз жана коркок деген тыянак чыгарып, тан элчилери менен мамиле түзгөн. Буга жооп иретинде Чанъянда эки атактуу түркүттү — Жехай менен Ашидэ-тегинди⁴⁶ камакка алышып, согуштун башталышына шылтоо кылышкан.

Түркүттөр Шаньсиге басып кирип, Ма-и чебин алышат. Табгач аскерлери талкаланып, полководецтер туткунга түшүрүлөт. Тан аскерлеринин Лояндын жанындагы жеңиши абалды оңогондой көрүнгөн эле, бирок талкаланган аскерлердин офицерлери жаңы жолбашчыны — жогоруда сөз болгон Лю Хэй-даны шайлап алышып, күрөштү уланта беришти. Түркүттөрдүн колдоосу көтөрүлүшчүлөргө 622-жылы Шаньдунду каптап кирүүгө мүмкүнчүлүк берди, ал эми бул убакта түркүттөрдүн башкы күчтөрү Биньчжоуга кирип, көп сандаган аскерлерди кармап турду, мунун аркасында Лю Хэй-да чыгыш жакта ийгиликтүү согуша берди. Өкмөттүк аскерлердин каршы чабуулга өтүү жана түркүттөрдү Маиден кууп чыгуу аракети ордунан чыккан жок. Ошондон кийин түркүттөр Яймынды алып, Фынчжоу жана Лучжоу областтарын тыптыйпыл бүлүндүрүп, 50 миң аял-эркекти туткундап талаага алып кетишти.

Күчтөрдү толук мобилизациялоо гана тан аскерлерине түркүттөрдүн чабуулун токтотууга мүмкүндүк берди. Ли Ши-минь жана анын агасы Ли Гянь-чэн жулунуп кирип келген бир канча түркүт отряддарын талкалады жана башкы күчтөрдү чегинүүгө мажбурлады. Ошол эле убакта түркүт ханы алган баалуу белектер аны жарашуу келишимин түзүүгө түрттү⁴⁷. Бул натыйжасыз каталыктын кесепетинен түркүттөр чабуул коюу темпин жоготушту.

Тыныгуудан пайдаланып мураскер ханзаада Гянь-чэн Лю Хэй-дага каршы бет алып, акча, убада, бузукулук менен анын армиясын ыдырата алды. Лю Хэй-да эс-учун жыйып алгыча аны эң ишенимдүүдөй көрүнгөн жан-жөкөрлөрү таштап кетишти, ал эми калгандарын кармап алып тан ханзаадасына өткөрүп беришти. Лю Хэй-да 623-жылы 7-февралда өлүм жазасына тартылып, чыгыштагы көтөрүлүш басылды⁴⁸.

Батышта ошол эле убакта Шэньсиге кирип келген тогондор кыйроого учурады. Тан полководец согуштун убагында мурда болуп көрбөгөндөй тактикалык ыкманы колдонду: салгылашуу талаасынан алыс эмес жердеги дөбөгө музыканттар, бийчилер чыгып, оюн көрсөтө баштады. Тогондор кызыгып, татынакай кытай кыздарын карап отурушканда

⁴⁵ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 247-беттер.

⁴⁶ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen nachrichten...*, S.395,420.

⁴⁷ S. Julien, *Documents...*, p.210, 211.

⁴⁸ Gaubil, *Abrege...*, p. 429.

кытай аскерлери алардын тылына кирип, чабуулга киришти. Туткунга алышкан жок. Талаа аргымактары алып чыгып кеткен тогондор гана аман калды⁴⁹.

623-жылы күзүндө түркүттөр кол салууларын кайра баштады, бирок жеңип алар убакыт өтүп кеткен эле, ошентип согуш аракеттери илең-салаң ийгилик менен өтүп жатты⁵⁰. 624-жылы гана эки түркүт ханы — Кат Иль-хан жана анын атасынын иниси, төлөстөрдүн ханы бүткүл фронт боюнча алдыга жылып, "бардыгын катуу чочулатты"⁵¹. Аларга каршы Ли Ши-мин жана анын иниси Ли Лунки командалык кылган эки корпус турган. Душманды адаттагы ыкмалар менен токтотуудан үмүттөнбөй Ли Ши-минь алдыңкы катарга чыгып, Кат Иль-ханды жекеме-жеке салгылашууга чакырды. Беркиси жылмайып эч жооп бербеди. Ошондо Ли Ши-минь Шибобиге омуруолой чаап келип, анын атын тизгинден ала кыйкырып мындай деди: "Бир убакта биз союз түзгөн элек, эгерде сенин башыңа иш түшсө мен сага жардам бере алам. Сен эмне антты унуттуңбу? Сен кандуу салгылашууда жеңишке жете аласыңбы?"⁵². Төлөстөрдүн ханы жооп берген жок, ошондуктан анын Ли Ши-минь менен чынында эле жашыруун мамилелери болгондугу же бул түркүттөрдүн хандарын чатакташтыруу керек болгон тан ханзаадасынын эң мыкты амалы экендиги белгисиз бойдон кала берүүдө. Кандай болсо да бул анын колунан келди.

Кат Иль-хан өзүнүн атасынын инисинин чыккынчылыгынан шектенип, салгылашууга келбестен аскерин алып кетип калды. Убактылуу жарашуу түзүлүп, сүйлөшүүлөр башталды, арийне, алар эч натыйжа бербеди. Ушул убакта жаан башталып, андан түркүттөрдүн жаалары суу болуп бошоңдоп, хандарга чегинүүгө туура келди. Император жана анын жан-жөкөрлөрү ушунчалык коркуп калгандыктан борборун түштүк жакка котормок болушту, бирок Ли Ши-минь мындай маскара ниетке тоскоолдук кыла алды. Чек араны чындоо чаралары көрүлүп, түркүттөр дарыя аркылуу өтүшүнө тоскоолдук кылуу үчүн калактуу флот түзүлдү⁵³. Андан кийин императордук элчилик батыш талааларга өтүп, Тун-жабгу ханды чыгыш түркүттөргө каршы согуштук союз түзүүгө азгырды⁵⁴.

Кат Иль-хан, кыязы, өзүнүн чегинишин бекем тынчтыкты түзүүгө жүйө катары кароого ниеттенген окшойт. Согуштун андан ары уланышын ал каалаган эмес, анткени 624-жылдын акырында табгачтар бүткүл Кытайга ээ болуп, өлкөнүн ичинде Тан сарайына каршылык көрсөткүдөй күч калган эмес эле. Хан соода союзун түзүүнү сунуш кылды, буга императордун макулдугу керек эле⁵⁵, бирок император согушка ишкердүү даярданып жаткан соң, хандын куру кыялы суу сепкендей тез өчтү.

625-жылы түркүттөр кайрадан Шаньсиге каптап кирди. Отряддардын бири талкаланганы менен, экинчиси эң сонун жеңишке ээ болду. Түркүттөрдүн жортуулдары адаттагыдай ийгиликтүү болуп, ал эми чептерди курчоо натыйжасыз болгон. Согуштун тагдыры ачык согушта гана чечилүүгө тийиш эле, бирок Кытайдын ичиндеги окуялар бул маселенин чечилишин создуктурду.

Кытайдагы төңкөрүш. Атчандар генералы болуп жүргөндө Ли Юань укмуштай шамдагайлыкты, тапкычтыкты жана чечкиндүүлүктү көрсөткөн. Бирок, Гаоцзунун императоруна айлангандан кийин ал туш-туштан баскан камкордуктардан алдастап калды. Кытай VII к. толкундап жаткан эле. Аны басып алуу аздык кылмак, аны былк

⁴⁹ Mailla, *Histoire generale* VI. p.23; Иакинф Бичурин, *История Тибета*, I. 89—90-беттер.

⁵⁰ S. Julien, *Documents...*, vol. p.212.

⁵¹ Ibid. p.214

⁵² Ibid.

⁵³ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 447.

⁵⁴ Иакинф Бичурин, *История Китая*, 647-жылдын алды.

⁵⁵ S. Julien, *Documents...*, p 216; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 454.

эттирбей кармап туруу керек эле, ал эми бул Ли Юандын колунан келген жок. Жакшы полководец болгону менен көрөгөч саясатчы эмес болучу, ошондуктан жеңиштен кийин анчалык деле катуу башкара алган жок, анын үстүнө өлкөдөгү кырдаал да оор болуп, өзү да чарчап-чаалыгып калган эле.

Суй династиясын коргоодо Гуаньлун тобунун бардык эле помещиктери курман болгон эмес. Алардын көпчүлүк бөлүгү мунапыс алып, өзүнүн ниеттеринин түздүгүн айтып, ыраазычылык билдирүү үчүн сарайга келип жатышты⁵⁶. Алар Чанъанда Гаоцзу алар менен жакындашып, алардын колдоосун кабыл ала тургандай кырдаал түзө алышкан. Алардын көксөгөн тилеги Суй доорунун тартибин калыбына келтирүү, т.а., императордук фамилиядагылар үчүн сарайда бейкут жашоону түзүү, ниеттеринин түздүгүнө эч кандай шек туудурбаган чиновник-конфуцийлерге башкарууну берүү, ал эми кызматчы жана букара калктын кеңири массасын мурунку абалына кайтаруу жана кыңк этпестен кызмат кылууга жана салыктарды төлөөгө мажбурлоо болгон. Бул багыттын жолбашчылары тактын мурасчысы Ли Гянь-чэн жана императордун үчүнчү уулу ханзаада Ли Лун-ки⁵⁷ болуп чыкты.

Бул программага ылайык Чанъанда академия⁵⁸ уюштурулуп, бул жерде конфуцийчил профессорлор ак сөөктөрдүн балдарын мамлекеттик кызматтарды ээлөөгө даярдаган, ал эми 626-жылы 24-майда буддизм менен даосизмди чектөө жөнүндө буйрук чыгарылды, ага ылайык көп кечилдер салык чогултуучу катмарга киргизилип, монастрдык мүлк казынага өткөрүлүп берилген⁵⁹. Бул тарыхтын жүрүшүн артка бурууга жасаган аракет болучу.

Жаңы тартиптин курмандыктары эл массасы болууга тийиш эле, титулу бар байлар, өздөрүнүн күчүн чек араны коргоого короткон жана чин алууга экзаменге даярдануу үчүн убактысы да, каражаты да болбогон титулу жок кызматкер дворяндар жана алардын сиңирген согуштук эмгектерине көрө албастык кылышкан бир туугандары жек көргөн жолбашчысы Ли Ши-минь, буддизм менен даосизмди жактырган кеңири катмарлар, ошондой эле мүнөзү боюнча же байланышынын жоктугунан адис окумуштуулардын катарына кирбей калган сабаттуу адамдар кайрадан алардын мойнуна минүүгө аракет кылышты. Бүткүл Кытай үчүн жаңы программа түркүттөрдүн алдында баш ийип берүү дегендик эле, ошондуктан Чанъанда борборду түштүккө которуу жана ыкка көнүп берүү менен тынчтыкка жетишүү жөнүндө сөз кылып жатышты⁶⁰. Бирок өлкөдөгү чечүүчү күч ордо эмес, ханзаада Ли Ши-минь командалык кылган армия болгон.

Ордо төбөлдөрү баарыдан мурда өз душмандарын жолбашчысынан ажыратууга аракет кылды. Ли Ши-минге тойдо отурганда тамагына уу кошуп берип, бирок ал өлбөстөн, катуу оорудан кийин туруп кеткен. Мына ошондон кийин ал сактанып, өзүнүн ордосунда өзүн жакшы көргөн жоокерлеринин арасында жашап жатты. Ошондо бир туугандары Ли Ши-минди сарайга чакырып келүүгө атасын макулдатышып, аны өлтүрмөк болушкан. Ли Ши-минь, алардын ниеттери жөнүндө алдын ала эскертилсе да, чыныгы кытай катары атасынын жана императордун айткандарын укпай коё албады. 626-жылы 2-июнда ал бул чакырууга эр жүрөк жоокерлерден түзүлгөн жана жакшы куралданган көп сандагы жан-жөкөрлөрү менен келген. Ал ордого досу воевода Чин-дэ менен бирге

⁵⁶ Шан Юэ, Очерки..., 199-бет

⁵⁷ Окуялардын жүрүшүнүн сунуш кылынган түшүндүрүүсү ушул эмгектин авторуна таандык. Башка изилдөөчүлөр тарабынан ханзаадалардын кагылышуусу бийлик үчүн жеке күрөш катары каралат

⁵⁸ H. Cordier, Histoire generale..., p.408.

⁵⁹ Gaubil, Abrege..., p. 432.

⁶⁰ Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 245-бет; E.Chavannes, Documents... p. 262; H. Cordier, Histoire generale..., p.409.

колдоруна курал алып кирип келишип, кабыл алуу залында өзүнүн бир туугандарын көргөн. Ли Гянь-чэн бир сөз айтпастан туруп Ли Ши-минге жаа тартып, бирок жаздым атып алган. Ал эми Ли Ши-минь жаа менен аны өлтүрө атат, Чин-дэ болсо Ли Лун-кени атып салат. Ошондон кийин ордо Ли Ши-миндин бийлигине өтүп, карыган император бир туугандарынын кылмыштуу кутуму тууралуу уулунун докладын уккандан кийин аны кан төккөндүгү үчүн кечирип, тактын мурасчылыгына дайындаган. Мында буддизм менен даосизмге⁶¹ тыюу салуу жөнүндө буйрукту алып салгандыгы өзгөчө кызыктуу. Бул окуяны тыгыз байланыштырбай кароо мүмкүн эмес.

626-жылы 4-сентябрда Ли Юань уулунун пайдасына тактан кечкен, уулу Тайцзун деген титулду кабыл алган. Иштин мындай өзгөрүшү чыгыш түркүттүк Кат Иль-хандын башына түшкөн эң чоң кырсык болгон.

Жаңы император тышкы согуштардын аркасында ички бейкуттукка жетишкен. Баарыдан мурда ал өзүнүн бир туугандарынын көмөкчүлөрүнүн көпчүлүк бөлүгүнө кечирим берүү менен букараларын таң калтырган. Андан кийин ал ордодо кызмат кылууга⁶² алып келинген 3 миң кызды үйлөрүнө жиберген жана шаан-шөкөттү кескин азайтып, салыкты төмөндөткөн. Өзүнүн таянычы болгон кызматкер дворяндардын пайдасына ал уруулук санжыра тизмесин кайра карап чыгуу менен 'Теңир астындагы баатырларды туңгуюкка камаган'⁶³ жана ушуну менен Суй династиясынын убагында мансабы көтөрүлгөн "күчтүү үйлөргө", бай помещиктерге сокку урган. Мындан аскердик жана граждандык мансапка жетишүүгө жолу ачылган кедейленген дворяндардын байыркы тукумдары утуш алган. Армия бүткүл авантюристтик элементтерди тез эле өзүнө тартып, империянын чарбасы бөгөтсүз өнүгө берди, ал эми майдандардагы абал жакшы жагына өзгөрдү. Кытай өзүнүн гүлдөшүнүн жаңы тилкесине кирген. Муну биринчилерден болуп чыгыш түркүттөрү сезишти.

Тынчтык келишиминин түзүлүшү. Тайцзунга оор мурас буюрду. Суй династиясын кулатуу Кытай үчүн калктын 2/3 чамасына түрдү⁶⁴. Көп дыйкандар өлтүрүлдү же ачкадан өлдү, алардын бир кыйласы талаасын таштап туш тарапка качты. Чиновниктердин бири императорго мындай деп билдирген: "Ло областынан жана И областынан тартып чыгышка карай Шаньдундагы Хай жана Дайга чейин адамдын изи сейрек гана жолугат; кайда карабагын айлана бүт калың бадалдар жана чөптөр"⁶⁵. Ап эми түркүттөр кол салуусун уланта берди. Алар "жортуулдар менен кытай жерин каптап кетти"⁶⁶. Ханзаадалар бийлик үчүн күрөшүп жаткан айларда түркүттөр согуш аракеттерин бүлгүнгө түшкөн Шаньсиден Ганьсуга которушуп, бул областты бүт кыйратты⁶⁷. Кыязы, алардын максаты, биринчиден, согушту жергиликтүү калктын эсебинен жүргүзүү, экинчиден, өзүнүн союздаштары тогондорду кайрадан согушка көтөрүү болгон, бул алардын колунан келди⁶⁸; үчүнчүдөн, борборго жулунуп кирип, өкмөттү чепке барып жашынууга мажбурлоо, кыйноодо жаткан букараларды бийликке каршы баш көтөртүү⁶⁹ болгон. Бул

⁶¹ Gaubil, *Abrege...*, p. 435

⁶² Сулуу кыздарды хан сарайынын кызматы үчүн берип туруу талабы өтө оор алым болгон. Ал жердеги кыздар үй кызматчыларынын жана ойноштордун ролун аткарып, жеке тагдырын уюштурууга үмүттөрү болгон эмес.

⁶³ Шан Юэ, *Очерки...*, 200-бет.

⁶⁴ Ошондо эле, 205-бет; 606-жылы өлкөдө 8900 миң чарба, 627-жылга карата 3 млн. азыраак чарба болгон.

⁶⁵ Ошондо эле.

⁶⁶ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 253-бет.

⁶⁷ Ошондо эле, 252-бет.

⁶⁸ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, I. 90-бет.

⁶⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 253-бет.

кысым акыркысы болушу мүмкүн эле, бирок император жана полководец Тайцзун Ли Шиминь өзүнө мүнөздүү болгон бекем эрки жана таланты менен үмүтсүздөй көрүнгөн абалдан чыгуунун аргасын тапты.

23-сентябрда Кат Иль-хан жүз миндик армиянын башында туруп Чаньянга жакын келди. Император согушка кирмек болду, анын аскерлери шаардан чыгып күжүрмөн катарга тизилгенде ал бар болгону бир канча адамдын коштоосунда Вэй дарыясына жакын келип, ханды чыккынчылык жагынан катуу жемелей баштады; андан кийин ханга жакын бастырып келип, анын атын тизгинден алып салгылашууга даярданууга буйрук берди⁷⁰. Императордун эрдиги жана жакын бастырып келген кытай аскерлеринин көрүнүшү ханга жана түркүттөрдүн уруу башчыларына катуу таасир тийгизди. Ошол эле күнү тынчтык келишими түзүлүп, муну белгилөө иретинде көпүрөдө боз жылкы союлду, ошентип түркүттөр талаага кайра кайтып, императордун өтүнүчү боюнча колго түшүрүлгөн туткундардын баары кайтарылып берилди.

Иштин мындай өзгөрүшүнө батыш түркүттөрдүн — Кытайдын союздаштарын даярдалып жаткан чыгуусу өтө көмөк көрсөткөн деп ойлоого болот. Кат Иль-хан өзүнүн көчүп-конгон жерлерин коргоосуз калтырууга батынбады.

Вэй дарыясында түзүлгөн тынчтык келишими Тун-жабгу хандын чыгышка жортуулун үзгүлтүккө учуратты, бирок бул хан анын эсесин батышта толук алды, ал жерде ирандык-византиялык согуш өзүнүн туу чокусун жеткен эле.

Түзүлгөн тынчтык келишимге бааны император Тайцзундун өзү берген. Эмне үчүн ал согушка кирип, душманды талкалаган жоксуң деген өзүнүн жан-жөкөрүнүн суроосуна ал бул мүмкүн эле жана ал түгүл оңой эле, бирок ал максатка алып келмек эмес деп жооп берген. Душман талкаланганы менен жеңилмек эмес, ошондон улам кыжырдануу ага күч бермек. Эми кымбат буюмдарды жана жибекти алгандан кийин, ал көөп кетти, "мына ошол көпкөндүк алардын өлүп жок болушуна алып келген"⁷¹. Тайцзундун айтканы туура эле. Тынчтык келишими түзүлгөндөн кийинки үч жылдын ичинде анын империясы күч топтоп эс алып жатты, ал эми түркүт ханы колунан чыгарган демилгесин кайтара албай калды. Токтоп калган чабуул көп убакта жеңилүүдөн оор болот. Ошентип түркүттөр аны тез эле башынан өткөрүштү.

⁷⁰ S. Julien, Documents..., p.220.

⁷¹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 253—254-беттер. Үзүндүнүн биринчи бөлүгү туура эмес которулган (S. Julien, Documents..., vol. A, p.221).

VII КЫЛЫМДАГЫ ДҮЙНӨЛҮК СОГУШ

Кавказга каптап кирүү. 626-жылы жайында аварлар менен перстер Константинополго чабуулун кайра баштады. Бул чыгыш түркүттүк атчандардын башында Кат Иль-хан Кытайга каптап кирген убакыт болучу, ошондуктан мындай туш келүү кокусунан болгон эместир. Июнда аварлардын атчандары империянын борборун кургактыктан коргоп турган Узун дубалга жетишти, ал эми перстер Босфордун көгүлтүр сууларына жакын келип калды. Бирок гректер перстердин европалык тарапка өтүгүнө жол беришпеди, ошондуктан аварлар жалгыз камалоого кирди. 7-августта алар толук кыйроого туш болуп, түндүк жакка качышты, ал эми перстердин корпусу Сирияга чегинди. Ираклий кайрадан чабуулга өтүү мүмкүнчүлүгүн алды жана бул жолу көптөн күткөн жардамга ээ болду.

Вэй дарыясындагы тынчтык келишими Тун-жабгу хандын колун бошотту. Өзүнүн чыгыш чек арасы үчүн санаасы тынчып, ал византиялыктарды колдоо үчүн аскерлеринин бир бөлүгүн батышка которду. Перстер түркүттөргө зор маани беришкен эмес, анткени Закавказьеге барчу жолду бөгөп турган Дербенттин чептеринин бекемдигине ишенген болучу. Али Хосрой Ануширван курган кубаттуу дубал тоолордон тартып Каспий деңизине¹ чейин 40 км созулуп жаткан жана атчан душмандарга каршы ишенимдүү бөгөттөй көрүнгөн.

Перстердин туруктуу аскер бөлүктөрү батышта алагды эле, ошондуктан агвандарга жаңы душмандан өз алдынча коргонууга туура келди. Агван калкынан чогултулган жоокерлер эң жөнөкөй: жаалар жана айбалталар менен куралдашкан, ал эми чарайналар жана калканчтар менен жетиштүү санда камсыз кылынган эмес². Жөө калканчылар аскерлердин өзгөчө түрүн — найза менен куралданган фаланганы түзгөн³, ошол убактагы акыркы согуш техникасы менен аскер башчылары гана жабдылган эле: сооттун сыртынан кийиз чепкен кийип алышкан, ошондо андан жебелер жана найзалар "кайра ыргып турган"⁴.

Армяндар жана грузиндер да ушундай куралданган болучу, ошондуктан бул калк жоокерлери түрктөрдүн чарайналуу атчандарынын кысымын токтото алмак эмес.

Дербенттин дубалы жылмаланган чоң плиталардан курулуп, бийиктиги 18—20 м. жеткен. Аны түндүккө караган дагы 30 мунара менен бекемдешкен. Үч дарбазасы темирден жасалып, дубалдын чыгыш учу Каспий деңизине терең кирип, аны айланып өтүү мүмкүн эмес эле. Бирок ар кандай чеп аны коргоону каалаган жана коргой алган учурда гана күчтүү болот⁵.

Дербентти штурмалоону Моисей Каганкваци өтө кооз сүрөттөгөн: "...Гай-шах (агван хандарынын ичинен перс акими) улуу шаар Чоранын⁶ коргоочулары жана укмуштай дубалдарда турган аскерлер эмне болгондугун көрүп турду, бул дубалдарды куруу үчүн перс падышалары өлкөбүздү бүлүндүрүп, архитекторлорду чогултуп, Кавказ тоосу менен улуу чыгыш деңизинин ортосунда тургузулган улуу имаратты куруу үчүн ар кандай материалдарды издеп табышкан... Өңдөрү суук, үңүрөйгөн, жайык беттүү, кирпиксиз, аялдарга окшоп чачтарын бир өрүп, артына коё берип алышып, өздөрүн карай жебелерди жаандай жаадырган көзгө атар жана күчтүү аткычтардын, жырткыч карышкырдай

¹ М.И. Артамонов, Древний Дербент, 129-бет; К.В. Тревер, Очерки..., 267-бет.

² К.В. Тревер, Очерки..., 287-бет.

³ В.В. Струве, К.В. Тревер, Очерки... деген эмгегине рецензия, 177-бет.

⁴ К.В. Тревер, Очерки..., 288-бет.

⁵ Белазири дубалды коргоого персиялык 100 атчан отряды тургандыгын кабарлайт (К.В. Тревер, Очерки..., 283-бет). Кыязы, калган гарнизон жергиликтүү ополчениеден турса керек.

⁶ Чор — Дербенттин армянча аты.

жүтүнүп, шаардын көчөлөрүндө жана аянттарында элди аёосуз кескилеп жаткан адамдардын коркунучтуу сүрүн көргөн калктын үрөйү учту. Алар татынакай, жылдыздуу жаш жигиттер менен кыз-келиндерди да аяшкан жок; алар эч нерсеге жарабаган, зыяны жок мунжулар менен кары-картаңдарды да калтырышпады; алар мууздамалган энелерин кучактап ыйлап отурган наристе балдарга да ырайым кылышпады, тескерисинче, алардын эмчектеринен сүт сыяктуу кан саашты. Күйгөн камыштын отундай алар бир эшиктен кирип, экинчи эшиктен чыгып, жырткыч айбанаттар менен куштардай чаң-будуң салып жатышты"⁷.

Күч жеткис бекем деп эсептелген чептин кулашы бүткүл Агванияда дүрбөлөңдү туудурду. Агвандар адегенде борбору Партавага кире качышты, бирок шаарды коргоп калуудан үмүттөрүн үзүшүп, аны таштап тоого качып кетүүгө аракет кылышты. Түркүттөр менен хазарлар качкындарды Каганкатуйк айылынын жанында кууп жетип, бир бөлүгүн кырып, бир бөлүгүн туткундап алышты.

Андан соң кезек Грузияга келди. Түркүттөр менен хазарлар таптаза, соодага бай, даңктуу жана улуу шаар Тифлиси курчап камоого алышты"⁸. Көп убакыт өтпөй император Ираклий өз аскерлери менен аларга кошулду. Жолбашчылардын жолугушуусу өтө салтанаттуу өттү: жабгу императордун жанына бастырып келип, анын ийинин өөп жүгүндү, ал эми беркиниси аны кучактап, уулум деп атап, ага өз таажысын кийгизди. Андан кийин хазардык жолбашчылар үчүн той берилип, алардын баары укмуштай белектерди — кийим-кечелерди жана сөйкөлөрдү алышты, ал эми жабгунун өзүнө император өзүнүн кызы Евдокияны аялдыкка бере тургандыгын убада кылды⁹.

Бирок, жолбашчылардын өз ара сылыктыгына карабастан шаарды кармалоо начар жүрүп жатты. Перстердин гарнизону Тбилисиде кайраттуу турду. Эр жүрөк падыша Стефан күн сайын чабуулга өтүп жатып, акыры башынан айрылды¹⁰, бирок анын жан-жөкөрлөрү багынып беришпеди. Эки тарап тең камалоого барбады. Ираклий да өз адамдарын, жабгу да өз адамдарын аяды, ошентип эки айлык каалоодон кийин хазар аскерлери келерки жылы күзүндө кайтып келүүгө убада берип кетип калды¹¹.

Ираклий менен 40 миң адамдан турган отряд калды, анын башына жабгу өзүнүн жаш уулу Бөрү-шадды койду. Бирок булар да "аз-аздан качып отуруп, акырында аны жалгыз калтырып, баары тең кетип калышты"¹².

Тбилисиде сайрандашып, императорду теке¹³ деп атап, шылдыңдап жатышты. Ираклий мындан жакшылыкты сезді, анткени Даниилдин китебинде Батыштан келген теке Чыгыштын коюнун мүйүзүн талкалайт деп айтылган. 627-жылы¹⁴ күзүндө камалоону токтотуп, өзүнүн эс алган аскерлерин душмандын тылдары боюнча баш айланткан рейдге жөнөттү. Ахалцыхага чейин батышка чегинип, ал түштүккө бурулуп, Двинадан жогору Араксты кечип өттү. Андан Урмия көлүн айланып өтүп, Ниневиянын урандыларынын жанында Тигрге чыга келди, ал жерде 12-декабрда полководец Рахзаданын¹⁵ перс аскерлерин талкалады. 628-жылдын январынын башында гректер Ктезифондун жанында

⁷ История агван" 105-бет.

⁸ Ошондо эле, 107-бет.

⁹ М.И. Артамонов, Очерки..., 57-бет.

¹⁰ M. Brosset, *Histoire de la Georgie*. pp. 225—229.

¹¹ История агван" 108-бет.

¹² Феофан Византиец, *Летопись...*, 236-бет.

¹³ Императордун кан аралашкан никесине кыйытуу.

¹⁴ Ю. Кулаковский, *История Византии*, 93—94-беттер; G.N.Vernadsky, *Ancient Russia*, p.202.

¹⁵ М.Я. Манандян, *Маршруты...*, 148—152-беттер.

шахтын ордо сарайларын талкалап жана өрттөп жатты, ал эми перстерде аларды токтотууга күч жок эле.

Ирандын ички ресурстары түгөнүп, Ираклийдин жеңиштүү кыймылына эми эч нерсе тоскоол болбой калды. Перс төбөлдөрү андан ары күрөштүн үмүтсүздүгүн көрүп, 628-жылы 29-февралда төңкөрүш жасашты. Алар Хосройду тактан кулатып, өлтүрүшүп, такка анын уулу Кавад Широени отургузушту да, тынчтык келишимин түзүүнү сурашты. Буга Ираклий күтпөгөн жерден тез жана оңой эле макул болду. Иштин чынында бул сепараттык тынчтык эле, анткени түрк-хазарлар согушту улантып жатышкан.

Ираклийдин бул таң калыштуу жоругун талдоодо ал беш жыл бою негизинен ишенимдүү тылынын жоктугунан душманга катуу сокку ура албай келгендигине көңүл буруу керек. Сирия жана Кичи Азиянын бир бөлүгү перстер тарабынан оккупацияланып, Закавказьелик христиандар же монофизиттер болушкан жана ушунун өзү менен эле Хосрой Парвиздин динге чыдамдуу өкмөтү менен оңой ыкташып келген, же болбосо саясий максаттар үчүн Иран менен, маселен, Стефан Иверский менен союз түзгөн. Хазарлардын жардамы гана Ираклийдин колун бошотту; Закавказьеде Персияга жан тарткан багытты басып турган түрк-хазарлар болбогондо Ктезифонго жортуул оңунан чыкпас эле.

Ираклийди ушундай баалуу союздаштарын таштап кетүүгө жана душманы дээрлик талкаланган убакта илгертеден берки душманын биротоло талкалоодон баш тартууга эмне мажбур кылган?

Иштин чынында перстердин бирден-бир чыныгы күчү—Халкидонду камалап жаткан Шахрвараздын армиясы — 628-жылдын башында Хосройго каршы көтөрүлүп, Ираклийдин уулу Константин менен тынчтык келишимин түзүп, шаханшахка каршы күрөшүү үчүн мекенине кайра тарткан. Буга баш ийбегендиги үчүн Шахрваразды өлүм жазасына тартууга Хосройдун буйругу себеп болгон. Бул кат гректердин колуна түшүп, алар аны Шахрваразга өткөрүп беришкен, ал эми акыркысы бул буйрукка дагы өз офицерлеринин 400 ысмын кошуп, катты окуп берип, көтөрүлүшкө тукурган, бул көтөрүлүш кийин аны мамлекеттин башына койгон¹⁶. Экинчи таланттуу перс полководеци батыштын амири Шахин да анын каарына калган. Хосрой аны армиядан чакыртып алып сотко бермек болгон; шахтын өлүмү гана Шахинди сактап калган¹⁷.

Ошентип, Ираклийдин тынчтык келишимин түзүүгө шашышына батыштагы окуялар себеп болгон деп толук айкындык менен айтууга болот, демек, жооп бирөө гана болушу мүмкүн. Ираклий союздаштарды таштап кетишинен жана өз жеңишинин үзүрүн жоготуудан корккон. Бул чочулоо, кыязы, кесепеттерин алдын ала билүү мүмкүн болбогон 627-жылдагы чыгыштагы окуяларга негизделген окшойт.

Бейкутсуз жарашуу. Вэй дарыясында тынчтык келишими түзүлгөндөн кийин алгачкы убакта баары жайында болуп турду. "Узун кулак" бүткүл талаага түркүт ханынын эрдиги жөнүндө кабарды таркатты, ошондуктан сеянто уруусу 627-жылдын акырында Батыш кагандыгынан бөлүнүүнү жана Чыгыш кагандыгына баш ийип берүүнү туура деп эсептеди¹⁸. Бир жагынан, Чыгыш кагандыгы үчүн бул зор ийгилик эле, анткени Кат Ильханга бүткүл түндүк Жуңгария баш ийген жана батыштан болгон коркунуч четтетилген болучу. Экинчи жактан, бул кошулуу Чыгыш Түркүт дөөлөтүндө телелик элементти күчөткөн. Сеянтolor уйгурлар менен алакалашып, 628-жылдын башында эле алар

¹⁶ Н.В. Пигулевская, *Византия и Иран...*, 268-бет; Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, 141— 143-беттер.

¹⁷ Tabari, *Nöldeke*, S.294.

¹⁸ Бул окуянын датасын Г.Е. Грумм-Гржимайло болжолдоп көрсөткөн (*Западная Монголия...*, 247-бет) жана Liu Mau-t'ai, тарабынан ырасталган *Die chinesischen Nachrichten...*, S.722).

союздаштар болуп калды, ал эми алардын хандары — сеянто Инан жана уйгурлардын Пусасы бири-бирин өз ара колдоп калышты.

Мына ушундайча түзүлгөн абалда түркүттөр үчүн өтө коркунучтуу нерсе нааразы букаралардын көптүгү болгон. Кытай маалыматтары боюнча, уйгурлардын саны 100 миң адамга жеткен, алардын ичинен жоокерлери 50 миң (!) болгон, ал эми сеянтолор 70 миң чатырга¹⁹ жеткен, т.а., уйгурлардан көп болгон. Ушунчалык көп сандагы жана өтө жоокер букараларды алардын макулдугу менен гана башкаруу мүмкүн эле, бирок саясий кырдаал түрк өкүмдарына мындай мүмкүнчүлүктү бербеди.

Вэй дарыясында түзүлгөн тынчтык келишимине Кат Иль-хан канааттанбай калды: Тан империясынын күчү жеңилгистей деңгээлге жете элек эле, ал эми батыш түркүттөрүнүн каптап киришинин коркунучу өтүп кеткен, анткени алар Иран менен катуу согушка кирип, алардын күчтөрү Закавказьеде алагды болуп жаткан. 627-жылы эле Кат Иль-хан жаңы согуш жөнүндө ойлоштура баштады жана адегенде Тун-жабгунун Тан сарайынын ханышасы менен никелешүүсүнө тоскоолдук кылып, анын жери аркылуу өткөндө ханышаны кармап ала тургандыгын эскерткен. Тун-жабгу капаланып, бирок эч нерсе жасай алган эмес²⁰. Бирок түркүт ханынын жолу болбоду. 627-жылдын кышында кар калың жаап, мал жана жылкы аябай көп кырылды; мунун өзү ачарчылыктын башталышына алып келди. Хандын салыктары да оор болуп, ошондуктан сеянто, уйгур жана байырку уруулары көтөрүлүш чыгарган.

Кат Иль-хан адегенде уйгурлардын жазасын бермей болду. Ал Төлөс-ханга чыгыштан кол салууга буйрук берди, ал эми батыштан зор армияны анын уулу Юкук-шад²¹ баштап жөнөдү. Кайраттуу жана таланттуу уйгур жолбашчысы Пуса бар болгону 5 миң атчаны менен Юкук-шадды тосуп чыгып, Малитшань²² тоолорунун этегинде анын таш-талканын чыгарды. Теңир-Тоонун этегинде кууп баратканда Юкук-шадга анын аталаш бир тууганы Ашина Шэнинин көрсөткөн жардамына карабастан уйгурлар көптөгөн жарадарларды жана артта калгандарды туткунга алышты²³.

Төлөс-хандын чыгыштан чабуулу андан бетер ордунан чыккан жок. Ал жеңил атчандар отрядынын коштоосунда уйгурларадан араң кутулуп чыкты²⁴. Кат Иль-хан, кыязы, душманга караганда бул жеңилиште полководец көбүрөөк күнөөлүү деп шектенсе керек. Төлөс-хандын император Тайцзун менен сүйлөшүүлөрү жана жең ичинен байланыштары жашыруун эмес эле. Өзүнүн аталашынын туура эмес жүрүш-турушуна ачууланган Кат Иль-хан тактын мурасчысы камакка алынып, балак урулушуна буйрук берди²⁵. Ачуусунун мынча катуу келгендигине Кат Иль-ханды айыптоо кыйын. Анын аталаш бир тууганы кытай императоруна жагынуу менен эчак эле эки жүздүүлүк кылып жүргөн. Дал ошонун өзү эки жолу Кытайга ийгиликтүү чабуулду үзгүлтүккө учураткан, анын үстүнө анын ушул жеңилиши да, балким, улуу хандын кубаттуулугунун чыңдалышын каалабагандыгынын кесепетидир. Бирок ошого карабастан мындай мазактоо окуялардын өнүгүшүндө чечүүчү роль ойноду. Камактан бошотулгандан кийин Төлөс-хан көтөрүлүш чыгарып, жардам сурап Кытайга кайрылды²⁶. Ага баш ийген кидандар өз ханын колдоп,

¹⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 339-бет; E. Chavannes, *Documents...* p. 95.

²⁰ Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 284-бет; E. Chavannes, *Documents...* p. 53.

²¹ Караңыз: Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten..., 5. 578. (Юкук—үкү; кытайча Юйгу).

²² Малишань — Бэйшандагы эң бийик тоо (Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 252-бет

²³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 254-бет; E. Chavannes, *Documents...* p. 175.

Шэни — "шоно" — бөрү (моңголчо) деген сөздүн кытайча берилиши.

²⁴ Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten..., S.141.

²⁵ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 254-бет

²⁶ Кийин аныкталгандай, ал Тайцзун менен боордоштук союзун түзгөн.

алар да императордун протектораттыгына өтүп кетишти²⁷. Бул 628-жылдын кышында болду, ал эми 629-жылдын жазында сеянто ханы Инан²⁸ өзүн хан деп жарыялап, Чянъянга анын бул титулун таануу өтүнүчү менен элчи жиберди²⁹. Кат Иль-хандын тагы бошондой баштады.

Мына ушул учурда жакындап келаткан кырсыктын алдында иши оңоло баштады. Кат Иль-хандын полководеци Ашина Шэни батыш түрктүк Беш-Балык чебин, түштүк Жуңгарияга карай ачкычты, басып алды жана Эртыштын³⁰ жээгинде жашап жаткан карлуктарды Тун-жабгуга каршы көтөрдү. Бирок ал ийгиликти андан ары өнүктүрүүгө үлгүрбөй калды.

628-жылдын жазында булардан Ираклийге эмнелер белгилүү болушу мүмкүн? Анын түрк-хазардык союздаштарынын эски каардуу душманы жүрүшкө чыккандыгы гана белгилүү болгон. Телелердин көтөрүлүшүнүн ийгилиги жана Төлөс-хандын чыккынчылыгы Чыгыш Түркүт хандыгынын да, Кат Иль-хандын өзүнүн да күнүнүн бүтүшүнө алып келбесе, түрк-хазарлар өздөрүнүн туулуп-өскөн көчүү жайларын коргоо үчүн кайтып келишет деп божомолдоо туура болор эле. Алар чындыгында эле ошентешмек. Буларды Ираклий алдын ала, албетте, көрө алган жок; тынчтык келишимин түзүү менен ап учурдагы кырдаалды гана жетекчиликке алган, ошондуктан ал өтө жаңылышкан деп айтууга болбойт. Мындан тышкары, балким, ал чек аралаш коңшу болуп кансыраган Персиянын ордуна түркүттөрдүн каардуу күчү пайда болушун каалаган эместир. Ошондуктан, анын көз карашынан алганда, бул тынчтык келишими өз убагында түзүлгөн келишим болгон.

Бирок түркүттөр болуп жаткан окуяларга алардан артык баа бере билишкендиктен, эски душманынын үстүнөн болуучу жеңишти колдон чыгарууну каалашпады. Алар Иран менен жекеме-жеке согушту уланта беришти³¹.

Бетме-бет салгылашуу. 628-жылы кышында Ирандын тагына жөндөмсүз Кавад Широе отуруп, ал эми Ираклий ага тынчтык келишиминин шарттарын тануулап жатканда жабгу кайрадан Закавказьеге жортуулга чыгып, Тбилисинин дубалдарына жакындап келди. Ал бул жолу ишти кечеңдетпестен, бир аз курчоодон кийин өзүнүн аскерлерин камалоого жиберди. "Алар кылычтарын көтөрүп, жабыла чабуулга өтүштү да, жер жайнаган аскерлер биринин үстүнө бири үйүлүп, дубал менен жогору карай көтөрүлө башташты. Ошентип шаардын шордуу тургундарынын башына караңгы түн түштү; алар жеңилип, дубалдардан сүрүлүп, чегине башташты"³² жана кылычташуу башталды. Эми эч кандай каршылык көрсөтүлбөй калгандыгына карабастан жеңип чыккандар эч кимди аяшпады. Туткунга алынган ивер ханы жана персиялык воевода жабгунун көзүнчө кыйноо менен өлтүрүлдү³³. Шаар таптакыр таланып кетти³⁴.

²⁷ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 363-бет.

²⁸ Инань ысым эмес, "күйөө" деген тергеме ат, бирок, бул жолбашчынын ысмы сакталып калбаган соң аны ушундай деп атоого туура келет.

²⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 254, 340-бет.

³⁰ E. Chavannes, *Documents...* p. 265.

³¹ Закавказьелик согуштук окуялар бул эмгекте үстүртөн баяндалган. Алардын бир кыйла толук сүрөттөлүшүн караңыз: М.И. Артамонов, *История хазар*, 142—156-беттер.

³² *История агван*, 119—120-беттер.

³³ Ушунчалык катуу мамиле кылуунун себеби ушул аскер башчыларынын биринчи жолу камалоонун убагында Жабгу-хаганды мазактоо болгон, ошондо Тбилисинин чебинин дубалына аны мазактаган сүрөт илинген болучу (ушул эмгектин XIV бабын караңыз).

³⁴ Грузин летописерине караганда хазарлар Тбилисини Ираклийдин аскерлери кеткенден кийин бир канча күн өткөндө алган. Баяндамасы жүргүзүлүп жаткан агвандык версиянын артыкчылыгы М.И. Артамонов тарабынан териштирилген (*Очерки...*, 59—61-бет- тер)

Византиялык инженерлердин дубал талкалоочу машиналарынын алдында туруштук берген чеп бетме-бет салгылашуу үчүн курал менен гана куралданган түркүттөрдүн кысымы астында кулагандыгы кызык. Бир аз мурда Чора (Цербент) чеби да ушундайча алынган болучу³⁵. Бирок бул түркүттөрдүн өздөрүнүн бөлүктөрүнө караганда хазар бөлүктөрүнүн жеңиши деп ойлоо керек, анткени түркүттөр Кытайда да, Орто Азияда да шаарларды камалоодо мындай согушуу сапаттарын көрсөтүшкөн эмес.

Тбилисини талап-тоноп алгандан кийин Жабгу-каган дароо кайтты³⁶, ал эми уулу Бөрү-шадга "баатыр адамдарды жетекчиликке" берип, Агванияны жеңип алууну буйруду³⁷.

Бул жолу жабгунун максаты өлкөнү жөн эле талап-тоноп алуу эмес, аны өзүнүн ээликтерине кошуп алуу болгон. "Эгер ал өлкөнүн өкүмдарлары жана төбөлдөрү менин уулумду тосуп чыгып, ага өлкөсүн букаралыкка берип, шаарларды, чептерди жана сооданы менин аскерлериме берсе, анда силер да аларга жашоого жана мага кызмат кылууга мүмкүндүк бересиңер"³⁸. Бул билдирүүдө түркүттөрдүн согушту баштоодогу максатынын программасы айкын көрүнүп турат: Константинополго Хорасан аркылуу гана эмес, Каспий деңизи жана Кавказ аркылуу да ташып өтүп жибек менен соода кылуу³⁹.

Арийне, кайдагы бир түрккө баш ийип берүү үчүн Агвания арзыбайт деп шылтоолоп, Агваниянын персиялык акими бул талапты четке каккан. Бирок өзүнүн тбилисилик коллегасынын тажрыйбасына салып, ал өз мүлкүн алып Персияга качып кеткен.

Бөрү-шад атасынын буйругун аткаруу менен агвандыктарга ыктыяры менен баш ийип берүүнү сунуш кылган, бирок католикос Виро персиялык марзбан Персияга качып кеткендигине карабастан түркүттөрдөн да, перстерден да корккон. Ошондуктан эмне кыларын билбей, ал сүйлөшүүлөрдү созо берип, акыры түркүттөрдүн чыдамы жетпеди. Мурдатан иштелип чыккан план боюнча алар Агванияны системалуу түрдө бүлүндүрүүгө киришти. "Үйлөрдө жана көчөлөрдө баары эле "вай-вай!" деп кыйкырып жатышты. Ошол күнү жана дал ошол саатта каардуу душмандын бүткүл Агвания боюнча үрөйдү учурган ач айкырыктары жаңырып турду. Анткени жырткычтар мурдатан эле биздин областтарды жана айылдарды бөлүп алып, баары белгиленген бир мезгилде өздөрүнүн кыйраткыч жортуулдарын башташты"⁴⁰. Католикос Арцах деген тоолуу айылга качып кетти; түркүттөрдүн элчилери аны ал жерден издеп таап, багынып берүүнү дагы сунуш кылышты. Католикос өлкөнүн баардык кызмат адамдарын чогултуп, эмне кылуу керектигин: каршылык көрсөтүүнү же багынып берүүнү чечүүнү сунуш кылды. Баары бир добуштан багынып берүүнү жактап чыкты, ошентип католикос лагери Партаван алыс эмес жерде жайгашкан шадга алманды өзү алып барып берди. Шад Католикосту жылуу кабыл алып, ага мындай деп айтты: "Эмне үчүн сен мага келүүгө шашылбадың? Мурда эле келсең, мынчалык азап болмок эмес, сенин өлкөңө менин аскерлерим кырсык алып келбейт эле"⁴¹. Католикостун өтүнүчү боюнча шад туткунга түшкөн агвандардын баарын бошотууга

³⁵ История агван", 105-бет.

³⁶ Тбилисинин талкаланган датасы талаштуу. Дүйнөлүк илимде кабыл алынган 628- жылды азыркы убактагы грузиндик тарыхчылар талашып жатышат, алар Тбилиси 627-жылы кулаган деп эсептешет. Жаңы авторлордун ичинен биринчи датаны жактагандар АЯ. Манандян (Маршруты... 147-бет) жана К.В.Тревер (Очерки..., 241-бет), экинчисин жактагандар — И.А Джавахишвили (История грузинского народа, 265—267-беттер), III .А Месхиа, Д.В. Гвретишвили, М.К.Думбадзе, АН. Сургуладзе (История Тбилиси, 17-бет), бирокалардын грузин тилиндеги эмгектери мага түшүнүксүз. Цитаталарды Н.Ю. Ломоури боюнча алдым (ВДИ, 1960, № 3, 190-бет).

³⁷ История агван", 121-бет.

³⁸ Ошондо эле.

³⁹ Караңыз: К.В. Тревер, Очерки..., 241-бет.

⁴⁰ История агван", 122-бет.

⁴¹ ,Ошондо эле.126-бет.

буйрук берди; анын жан-жөкөрлөрү түтүндү түрө кыдырып, туткундарды издеп жүрүштү; "буюмтайымдын алдында же малдын арасында жашынган жаш адамдарды сүйрөп чыгып жатышты, аларга каршылык көрсөтүүгө эч ким батына албады"⁴².

Түркүттөр Агванияда орноткон режим жеңил болбой чыкты. Өлкөнү талкалагандан кийин ачарчылык⁴³ башталгандыгына карабастан, "Түндүктүн ханы бүткүл жер бетине коркунуч жана азап-тозок алып келди. Ап алтынды жууп

алууну, күмүш, темир алууну жана жез чыгарууну билген ар кыл кесиптеги кол өнөрчүлөргө кароолчуларын жиберди. Ал ошондой эле товарлардан жана Кура жана Аракс улуу дарыяларында балык улоочулардан пошлина, ошону менен бирге персиялык падышалыктын кадимки каттоосу боюнча дидрахманы талап кылды"⁴⁴. Бул эстеликте түркүттөрдүн тарыхында бирден-бир ирет багындырылган элдерге салык салуунун системасы көрсөтүлгөн. Документтен көрүнүп тургандай, ал персиялык салыктан бир кыйла оор болгон, ошондуктан эми түркүттөрдүн дөөлөтүндө четке качуу күчтөрү эч убакта басылбагандыгы толук түнгүнүктүү болуп калат.

Бирок бир эле Агвания түркүттөргө аздык кылган болучу. 630-жылы апрелде⁴⁵ алар багындыруу үчүн Арменияга кол салышты. Арменияга жиберилген аскерлер өтө аз санда болгон; ал "Чорпан-тархан деген арамза жана канкор адамдын жетекчилиги астында"⁴⁶ бар болгону 3000 адамдан турган. Шахрвараз — Ирандын чыныгы аскердик диктатору "Чорпан-тарханга каршы өзүнүн полководец Гонагнды — "түрк атчандарынын" башчысын 10 000 баатыр жигит"⁴⁷ менен жиберген.

Чорпан-тархан көчмөндөрдүн адаттагы ыкмасын колдонду: аскерлердин бир бөлүгү качымыш болуп перстерди буктурмага алдап алып келишип, алар бүт бойдон кырып салышкан. Ошондо "жоокер аттуунун жана жанына кылыч тагынып жүргөндөрдүн баары алар үчүн падышалардын бийлиги жана аскер башчыларынын күчү эч нерсеге арзыбастыгын билишти"⁴⁸.

Армяндик автордун эң жөнөкөй аскердик деспотия катары түркүттөрдөн мамлекетинин мүнөздөмөсү Ян Цзяндын⁴⁹ жана Ли Ши-миндин⁵⁰ жогоруда келтирилген айткандарына да, тарыхтын жүрүшүнө да толук ылайык келет. Дөөлөт найза менен негизделип, найза менен кармалып турган; "жердин тузу" жоокерлер болгон, ошондуктан өтө кайраттуу хандар гана душмандар үчүн эле эмес, алардын өздөрү үчүн да коркунучтуу болгон бул күчтү өз колунда кармай алган. Борбордук бийликтин ар кандай бошоңдошу Батыш түркүттүк дөөлөттү кулоого алып келгендей козголоңдорду туудуруп турган. Жабгу-кагандын жеңиштүү аскердери кагандыктын өзү сыяктуу эле таштай бекем эмес болчу. Уруулук топтордун атаандаштыгы жоокерлердин маанайларына таасирин тийгизбей койгон эмес жана өлкөнүн ичиндеги карама-каршылыктардын курчушу Иранды сактап калгыдай жана Бөрү-шаддын бардык ийгиликтерин жок кылгыдай окуяларга алып келген.

⁴² Ошондо эле, 128-бет.

⁴³ Ошондо эле 129-130-беттер.

⁴⁴ Ошондо эле, 131-бет.

⁴⁵ Ардаширдин экинчи жылында" жана "жайында"; Ардашир III 630-жылы 27-апрелде өлгөн (Tabari, *Nöldeke*, № 4 S.388).

⁴⁶ История агван", 132-бет

⁴⁷ Ошондо эле, 133-бет.

⁴⁸ Ошондо эле, 134-бет.

⁴⁹ Түркүт черүүлөрү сыйлыктарды жана жазалоолорду тоотушпайт, башчыларын аз урматташат жана көпчүлүгү тартипти сакташпайт" (Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 232-бет).

⁵⁰ Түркүттөр көп санда, бирок аларда тартип жок. Падыша да, чиндер да пайдага гана карашат" (ошондо эле, 253-бет).

Кыйроо. Согушчан хан Тун-жабгу бүт өмүрү бою ага такты алып берген нушиби уруусунун айтканын ырааттуулук менен аткарган. Алардын таламдарын коргоп ал Кытай жана Византия менен достошкон, чыгыш түркүттүк хандар менен чатакташып, Иран менен кандуу согушка кирген. Бирок согуш үчүн дайыма жана бардык жерде акча менен адамдар керек. Адамдарды түндүктөн, ДРУ уруусунан алууга туура келген, алар бул согуштан өздөрү үчүн пайданы да, максатты да көрүшкөн эмес. Хандын үй-бүлөсү алардын атаандаштарына — нушибилерге ачыктан ачык жан тартышы да дулуну ак ниеттүү болууга түрткөн эмес. Каражатка муктаж болгон хан алардан чоң штрафтарды өндүрүп ала баштаганда⁵¹, алар жамбашта байланган кылыч падышалар менен аскер башчыларынын бийлигинен ашып түшөрүн эстешкен⁵². Тун-жабгу алардын нааразылыгынын өсүшүнө маани берген эмес, ал эми анысы орду толгус каталык болгон. Чыгыш түркүттөр андан Беш-Балыкты тартып алар замат Кара Эртышта жашаган карлуктар көтөрүлүш чыгарып, алардын артынан дулу союзунун башка уруулары да көтөрүлдү. Аларга Баатыр-хан (Моходу-хоу) деген атка конгон хандын атасынын бир тууганы⁵³ башчылык кылган. Ал Тун-жабгуну өлтүрүп, андан кийин Күлүг Сибир-хан (Күйли Сыби-хан) деген титулду алган.

Дулуга жан тарткан кагандыктын батыш чет-жакасында болгар-унногундурлар турган, алардын жолбашчысы Кубрат 619-жылы Константинополго⁵⁴ барып, ал жерде патрикий сан наамын алган да, чокунуудан баш тарткан⁵⁵. Болгарларды дулуга жан тартууга хазарлар менен атаандаштык түрткөн. 630-жылга чейин алар аварлардын мүмкүн болгон кол салуусунан кагандыктын батыш чек арасын кайтарып турган, бирок күтүргүрлардын авар ханына каршы көтөрүлүшү бул чек араны Дондон Карпатка чейин жылдырды. Мындай жаңы абалда эң сонун аскерлерди тылда кармап туруунун эч мааниси жок эле, ошентип болгарларды согушуп жаткан армияны толуктоо үчүн Закавказьега которушту.

Кыязы, Тун-жабгу өзүнүн атасынын бир тууганына ишенбей анын дубанын бир тууганы Жабгу-хаганга өткөрүп берүүнү каалаган окшойт. Бирок ал жеңилип калып каза болгон⁵⁶. Же болбосо, ордодогу төңкөрүштөн кийин армияда жүргөн дулулар да

⁵¹ Бир жолку (кылмыш) үчүн ал миң, экөө үчүн — эки миң кой (алган)" История агван", 134-бет).

⁵² Ошондо эле.

⁵³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 284-бет; E. Chavannes, *Documents...* p. 25,53.

⁵⁴ G.N.Vernadsky, *Ancient Russia*, p...,198

⁵⁵ 619-жылы "гунн ханы" деген неме чокунган, бирок ал убакта болгарларда да, аварларда да өз алдынча хандар болгон эмес; демек, кагандыктын эң батыш аймагындагы түркүттөрдүн дубандык ханы чокунган. Ашина тукумунун бардык хандары белгилүү болгон соң, бул жогоруда айтылган адам "Баатыр" болгон деп ишенимдүү айтууга болот. Маркварт бул жерде унногундурлардын жолбашчысы, Кубраттын аталаш агасы, болгарлардын суверендүү Дуло династиясынын негиздөөчүсү "Органа" жөнүндө сөз болуп жатат деп эсептейт (J.Marguart, *Die altbulgarischen Ausdrücke...*, S.21.) Бирок эгер ушундай болсо, анда аялдар жагынан туугандыгы бар, анткени Кубрат Ашина эмес, Дуло болгон. "Органа" деген сөздү моңголдон "Ураг" — аял жагынан туушкан деген сөзү менен салыштырууга болот. Сунуш кылынган окшоштуруу Жабгуну ким өлтүргөндүгүн жана Бури-шад кимден качууга тийиш болгондугун түшүүнөгө мүмкүндүк берет. Кубрат 631—635-жылдарда нушибилердин душманы катары аракеттенген (салыштырыңыз: М.И. Артамонов, *История хазар*, 162-бет).

⁵⁶ История агванда" (134-бет) Жабгу-каганга төмөндөгүдөй сөздөрдү ыйгарышат: "Мени жырткычтар кууи жетишти, ошентип сен менин жүзүмдү көрбөйсүң, анткени мен коопсуз жерде калган жокмун жана чоочун падышалыкка умтулдум, мен муну жасашым кереги жок эле". Андан ары: "Мен каза болдум жана балдарыман айрылдым". Тун-жабгуга аялдыкка берүүгө убада кылынган Ираклийдин кызы — ханыша Евдокия 630-жылы жолдон кайра кайтарылган болучу, анткени анын үйлөнөр жигити каза болгондугу жөнүндө кабар келген

көтөрүлүш чыгарышып, Бөрү-шаддын өмүрү коркунучта калса керек⁵⁷. Бирок ал аман калып, кийинчерээк Орто Азияда, нушибилердин өлкөсүндө жашаган⁵⁸. Болуп өткөн дүрбөлөңдөр түркүттөрдү Закавказьеден кетүүгө мажбурлап, аны дароо эле перстер ээлеп алган.

Нушибилерди күтүлбөгөн жерден басып калышкан, бирок алар багынып, баш ийип берүүгө макул болушпады. Төңкөрүш⁵⁹ ички согушту туудуруп, ал өзү менен Батыш Түркүт кагандыгынын бүткүл андан аркы тарыхын толтурду. Жаңы өкмөт Тун-жабгу-хан басып алган жерлеринен дароо ажырады. Закавказьенин артынан Гибин менен Тохаристан бөлүнүп кетишти, ал эми Жуңгариянын теле уруулары көтөрүлүш чыгарып, түркүттөргө каршы согуш баштады. Бирок Сибир хан үчүн эң оор нерсе ага император Тайцзундун терс мамилеси болгон, ал Тун-жабгу ханды салтанаттуу көмүү үчүн⁶⁰ кымбат белектер менен атайын элчилик жиберген. Бул өзүнчө бир маанисиз кадам Азиянын өтө кубаттуу дөөлөтү төңкөрүшкө каршы экендигин көрсөттү.

Талаш-тартыштан бир гана болгарлардын жолбашчысы Кубрат утуш алды. Адегенде ал өзүнүн аталаш агасы Сибир ханды колдоо менен түркүттөрдөн жана хазарлардан кутулду. Андан кийин кагандыктын борборунан алыстыкты пайдаланып, ал өз алдынча өкүмдарга айланды жана ички согуш менен алагды болгон түркүттөр аны жайына коюшту. 635-жыл чамасында Кубрат аварларга сокку уруп, ошол эле убакта Константинополго элчилик шайлап жөнөттү. Ираклий ага белектерди жөнөтүп, патрикий сан наамын ыйгарды⁶¹. Кутургурлардын аварларга каршы көтөрүлүшү Кубратка Кара деңиз боюндагы талааны берди, анткени Феофандын летописинде ал "Болгариянын жана котрагдардын ээси", т.а. кутургурлардын⁶² ээси катары чыгат.

Бардык согуштарда кутургурлар аварларга иштиктүү жардам бергендигине карабастан аварлар аларга баш ийгендер катары, т.а. өтө начар мамиле кылышкан. 630-жылы кутургурлар көтөрүлүш чыгарып, бирок жеңилип калган. Европада жүргөндөр Баварияга качып кеткен, бирок ал жерде франктардын королу Дагобердин буйругу менен чыккынчылык менен мууздалып өлтүрүлгөн. Чыгыштагылардын жолу болду, алар уруулаш утургурларга келип кошулуп, болгар элин түзүштү. Жаңы Болгария түркүттөргө таянуусун улантып келген чыгыштагы хазарларга, батышта — аварларга жана түштүктө Византияга кас болгон; анын күчү баарына жеткен. Ушул убактан баштап авалардын кагандыгынын кубаттуулугу ава элин Улуу Карлдын чарайналуу аскерлеринин кылычы астында кырылып калганга чейин төмөндөй берген.

Кубрат негиздеген болгар дөөлөтү 679-жылга чейин жашаган, бирок түркүттөрдүн казгандыгына анын андан аркы тагдыры эч кандай тийиши жок. Ошондуктан, Европаны мындай таштап, Борбордук Азияга кайрылып келели.

Кытай менен акыркы согуш. Тан өкмөтү үчүн эң кайгылуу нерсе реставрациялануудан үмүтү үзүлбөгөн сүй эмигранттарына түркүт ханынын калкалоо көрсөтүлгөн уланткандыгы

⁵⁷ Жабгу уулуна өзүнүн алдында турган элди алар "болгон окуя жөнүндө угуп, сага өлүм даярдоого шашылганча" кырып жок кылууга кеңеш берген ("История агван", 134- бет). Кеңешти эч кандай агвандыктарга таандык кылууга болбойт, мунун себеби, биринчиден, алар ушунчалык коркутулган болучу, ал эми экинчиден, аларга түркүт хандарынын ички иштеринин тийиши болгон эмес. Кеп дулу-түрктөрү жана аларга кошулуп кеткен болгарлар жөнүндө жүрүп жатат, мунун өзү окуялардын андан аркы жүрүшү менен ырасталат (төмөндө караңыз; салыштырыңыз: К.В. Тревер, Очерки..., 244-бет).

⁵⁸ E. Chavannes, *Documents...* p. 28.

⁵⁹ М.И. Артамонов, *Очерки...*, 65-бет; К.В. Тревер, *Очерки...*, 244—245-беттер.

⁶⁰ E. Chavannes, *Documents...* p.26,54.

⁶¹ Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, XI. p.225.

⁶² Феофан Византиец, *Летопись...*, 262-бет; М.И. Артамонов, *Очерки...*, 40-бет.

болгон. Өлкөнүн кадыресе турмушун калыбына келтирүүдө жаңы бийлик жеңип чыгууга аргасыз болгон кыйынчылыктарды эмигранттар кайсы учурда болсун пайдаланышы мүмкүн эле. Эгерде түркүт ханы императордук гвардияны талкалап, Кытайга "мыйзамдуу" монархты алып келе алса, жаңыдан эле өчүрүлгөн ички согуш оту кайрадан жалындап чыкмак. Ошондуктан Чыгыш кагандыктын кризисин пайдаланбоо Тайцзун үчүн кечирилгис жеңил ойлуулук болор эле, бирок ага ал жөндөмсүз болгон. 628-жылдан тартып Кытайда согушка даярдануу башталган⁶³ жана ушул убакка чейин Шофан⁶⁴ чебинде туруштук берип келген Лян Ши-ду биринчи курмандык болуп калган.

Баш аламандык түркүттөрдүн дөөлөтүн кучагына алганда Тайцзун Лян-Шиду менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө аракет кылган, бирок берки алардан баш тарткан. Ошондо император ага каршы чек аралык талаа аскерлерин жиберген. Туткунга түшүрүлгөн Лян Ши-дунун тарапкерлери бошотулуп, элди козголоңчуларга каршы көтөрүү үчүн Ордоско жиберилген. Табгачтардын жеңил куралчан атчандары Шофандын айланасындагы айдоолорду жок кылган. Ал жерде ачарчылык башталып, Лян-Ши-дунун букаралары Кытайга ооп барышканда алар жакшы кабыл алынган. Лян Ши-дунун шакирттеринин арасында өз ара ишенбөөчүлүк кырдаалы түзүлүп, кээ бир полководецтер өзүнүн жолбашчысын колго түшүрүп алуу үчүн кутум уюштурушкан, бирок ийгилик болбой, баштары кесилген.

628-жыл Тайцзун Шофанга чабуулду баштоого буйрук берген. Түркүттөр аны коргоого чыгып, бирок табгачтар тарабынан артка сүрүлгөн. Ошондон кийин императордун аскерлери Шофанды курчоого алган. Кутулуп кетүүдөн үмүтүн үзгөн Лян Ши-дунун шакирттери курчап алгандарга өзүнүн жолбашчысынын башын алып келишип, багынып беришкен. Аларга кечирим берилген жана сыйланышкан. Тан династиясынын бийлиги астында Кытайды бириктирүү аяктаган. Мунун артынан 629-жылы түркүттөр Ма-и чебинен куулуп чыгып, бүткүл Ордос Кытай императорунун колуна өткөн.

Алгачкы эле иштин оңунан чыкпай калышы Кат Иль-хан үчүн кайгылуу болуп чыкты. Букаралар, анын тууган-туушкандары жана ал түгүл шакирттери өздөрүнүн көз карашынан алганда "катарлаш кызматы боюнча"⁶⁵ мурунку Кытай императору болгон "Табгач ханына" качып өтө баштаган. Адегенде тогуз командир (сыгундардын) өз отряддары менен өтүп кетишти. Андан кийин Чанъянга байырку, бугу, тонгра, си жана татаб (хи) урууларынын башчылары⁶⁶ багынып берүүнү билдирүү менен келишти⁶⁷. Табгачтардын армиясы түркүттөрдүн аскерин Линчжоунун жанында (Ганьсуда) талкалаганда, кытайга Төлөс хан Шибоби, Кат Иль-хандын аталаш иниси Юйше-шад жана Шибоби чыккынчылык кылгандан кийин мурасчы болуп дайындалган, бирок ошондой эле ийгиликтин мүмкүнчүлүгүнө ишенимин жоготкон Иннайтегин⁶⁸ чаап келишкен.

⁶³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 254-бет; 5. S. Julien, *Documents...*, p.223; . Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 239.

⁶⁴ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S.289-290.

⁶⁵ Караңыз: С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951,28—29-беттер. Котормодогу текст: "табгач элинин императору" (35-бет) жана "табгач элинин каганы" (37-бет).

⁶⁶ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 194. Н.Я. Бичуриндин (*Собрание сведений...*, I т. 254-бет); жана С.Жюльендин (*Documents...*, vol.4.p.226) котормосу туура эмес (караңыз: Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 640).

⁶⁷ Цзютаншунун" текстинде ху — варварлар деп турат. Pulleyblank бул согдулар деп болжолдойт (*Sogdian Colony...*, p. 323), бирок "Таншуда" келтирилген санап көрсөтүүлөр тексттин мындай түшүндүрүлүшүнө жол бербейт.

⁶⁸ Бул ханзааданын теги аныкталган жок.

Мунун да себеби болгон. Алты кытай армиясы Луаньхэ дарыясынан Бинь-чжоуга⁶⁹ чейин каптап келаткан болучу. Оянлин тоолорунун жанындагы (Шаньсиде) түнкү салгылашууда Кат Иль-хан кайрадан талкаланып, 630-жылдын башында чөл аркылуу түндүккө чегинген. Ошондо анын жан-жөкөрлөрү чыккынчылык кылып⁷⁰, жеңип чыгууга Суй сарайынын императорунун аялын жана талапкер ханзааданы кармап беришкен. Бирок Кат Иль-хандын дагы "он миңдеген аскери"⁷¹ болгон. Ошондой эле алардын чындап берилгендигине шиенгендиктен, ал ардактуу тынчтык келишими жөнүндө сүйлөшүүлөрдү баштоого аракет кылган.

Император хандын сунушун кабыл алмак болуп жатканда башкы командачы ишти өзү чечип, күтпөгөн жерден кол салуу менен түркүттөрдүн аскерлеринин калдыгын талкалаган. Кат Иль-хан качып кетүүгө үлгүргөн, бирок кайра колго түшүрүлүп, Чанъянга жеткирилген. Анын артынан анын акыркы ишенимдүү ханы Ышбара Шүниши-шад⁷² багынып берген. Ошентип Чыгыш Түркүт дөөлөтү жашоосун токтоткон.

Чыгыш Түркүт дөөлөтү тез эле тыптыйпыл болуп кыйраган. Кандайдыр бир бир жарым жылдын ичинде түркүттөр талаа мейкиндиктеринин өкүмдарларынан аларды көтөрүлүш чыгарган телелер кармап алганча мүмкүн болушунча тезирээк кытайлардын колуна түшүп берүүгө умтулган качкындарга айланган. Тайцзун батыштагы Хами оазисине чейин жана түндүктөгү Сибир тайгасынын чегине чейин бийлеген. Бирок жеңиштин чечүүчү учуру куралдын күчү эмес, көчмөндөрдүн императорду өз ханы деп ыктыярдуу таанышы болгондугун байкабай коюуга болбойт. Иштин чынында Кытай Улуу талаага караганда табгачтарга бир кыйла айыгышкан каршылык көрсөткөн, ошентип эми аларды бир дөөлөт астында бириктирүү ар түрдүү маданияттын жана ар түрдүү психикалык турпаттын элдерин камтыган чыгыш азиялык империянын түзүлүшүнүн башталышы болгон. Бул империянын башында полководецтер Ли Юандын жана Ли Ши-миндин шакирттери турган, ал эми алардын арасында кытайлар эмес, уйгурлар, түрктөр, согдулар, корейлер да болгон. Ушул 630-жылдан тартып биз аларды Тан империясы кайрадан кытай падышалыгына айланганга чейин империячылар деп атайбыз.

Доордун ыргактары. Чыгыш Түркүт кагандыгынын кулашын жана анын урандыларында Тан империясынын түзүлүшүн карап чыгып жатып, биз өзүбүзгө мындай суроо бербей койбойбуз: бул көрүнүш тарыхый мыйзам ченемдүүлүктөн келип чыкканбы же учурдун кырдаалдары менен гана шартталган кокустук роль ойнодубу?

Бул маселе тарыхый адабиятта өтө аз чагылдырылган. Орхон жазууларынын автору Йоллыг-тегин гана өз мезгили үчүн толук негиздүү түшүндүрмө берет. Ал хандарды "акылсыз жана коркок" болгондугу үчүн, бектер менен элди хандарга чыккынчылык кылгандыгы үчүн, табгачтарды агаларына каршы инилеринин алдамчылыгы жана азгыргандыктары үчүн айыптайт, мында эң башкысы ал түрк элин назиктентип жиберген кытай байлыгын айыптайт. Бирок Йоллыг-тегин жеңилүү болбой койбос нерсе деп эсептеген эмес. Тескерисинче, бүткүл жазуулар болочокко эскертүү катары түзүлгөн. Йоллыг-тегин эгерде Кытайдан бир кыйла алыс аралыкта жашаса жана табгачтар менен өтө тыгыз алакада болбосо баары жакшы болушу мүмкүн экендигине толук ишенген⁷³. Ошентип, Йоллыг-тегиндин пикири боюнча, 630-жылдагы жеңилүү жаңылыш саясаттын

69 Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 252-бет.

70 Алардын ичинен Кат Иль-хандын эң жакын кеңешчиси, теги боюнча согду Кан Суми белгилүү (караңыз: Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten..., S. 580).

71 Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т., 255-бет. Балким, 10 миң гана аскер болгондур (караңыз: Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten..., S. 143).

72 Жаңгардын иниси — Кат Иль-хандын аталаш агасы (караңыз: Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten..., S. 641). Н.Я. Бичуринде ал Шаболо-Суниши деп аталган.

73 С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 34—37-беттер.

натыйжасы, т.а. тарыхый кокустук болгон. Анын туура же туура эмес айтып жаткандыгын карап көрөлү.

Кытай тарыхчылары, Тан династиясынын эски жана жаңы хроникаларын түзүүчүлөр⁷⁴ таптакыр карама-каршы көз карашта. Алар үчүн варварларды жеңип чыгуу — түшүндүрүүнү талап кылбаган табигый көрүнүш. Эгерде түркүттөр жеңип чыкса — муну салт-санаалардын бузулушу же императордун жөндөмсүздүгү менен түшүндүрүүгө болор эле. Мына ушундан улам, алар окуяларды аңдап түшүнүүгө аракет кылбастан жайбаракат гана санап чыгышкан. Ошондуктан илимий мамиле жагынан алар Йоллыг-тегинден да төмөн турат.

Эми маселени азыркы убактагы илимий жетишкендиктердин базасында чечүүгө аракет кылып көрөлү. VII к. кытайлардын да, көчмөндөрдүн да жөнөкөй товардык чарбасы болгон жана алардын ортосундагы алмашуу салыштырмалуу чоң деле болгон эмес. Кытайдын өзүндө акчанын ордуна жибек менен данды пайдаланышкан, ошондуктан дегеле кытай дыйкандары өздөрүнүн эмгектеринин үзүрлөрү чек арадан тышкары агылып кетишин каалашкан эмес. Ошондой эле катардагы көчмөндүн күнү сүт жана эт менен, кийим үчүн тери жана боз үй үчүн кийиз менен өткөн, ошондуктан башка уруудагы кытайлар менен тыгыз байланышуунун ага кереги да жок болгон.

Бирок хандар менен вандар, бектер менен гундар буга башкача карашкан. Түркүт хандары үчүн жибек, зергер буюмдары бийлик бере турган байлык болгон. Кытай императорлору үчүн аттар жана жалданма аткычтар зомбулуктун куралдары, бийликти кармап туруунун каражаты болгон. Эки учурда тең башкаруучу төбөлдөрдүн кызыкчылыктары эл массасынын каалагандарынан жогору турган. Ал эми VII к. Кытайдын жана Улуу талаанын элдери, биз жогоруда көрүп тургандай, бейкуттукта жана өз алдынча жашоону каалашкан. Ошондуктан түздөн-түз зомбулуктун жолу менен маданияты, экономикасы боюнча жат эки элдин биригишин тарыхый процесстин жүрүшүнүн убактылуу бузулушу катары, т.а. тарыхый кокустуктун көрүнүшү катары кароо туура болот. Мына ушул көз караштан алганда Тан империясынын бүтүндүгүн колдогон туруктуу чымырканган күч-аракеттер да, анын тып-тыйпыл талкаланып кулашы да түшүнүктүү болуп калат. Кабыл алынган шилтемелерге таянып, биз туруктуу козголоңдордун, кутумдардын, киши өлтүрүүлөрдүн жана чыккынчылыктын, эски династияга караганда салыштыргыс жакшы жашаган кытай элинин, ошондой эле бай белектер менен алданган көчмөн уруулардын да нааразычылыгын түшүндүрө алабыз. Александр Македонский Эллада менен Чыгышты бириктирүүгө аракет кылган сыяктуу эле Тайцзун Ли Ши-минь Кытайды көчмөндөр дүйнөсү менен жараштырууну каалаган. Эки ой-максат тең ордунан чыкпаса да алар өздөрүнөн кийин биринчи учурда эллинизмди, ал эми экинчи учурда — адамзатка искусствонун, адабияттын жана терең ойлордун шедеврлерин берген Тандын жаркын маданиятын калтырышкан.

Бирок окуялардын жүрүшүнө кайрылып келип, Ли Ши-минь кандай каражаттар менен өзүнүн ийгиликтерин бекемдегенин жана өз империясын чындагандыгын карап көрөлү.

Кайрымдуулуктун күчү. Жеңилген түркүттөр аёосуз жазалоону күтүшкөн эле, бирок андай болгон жок. Колго түшүрүлгөн Кат Иль-ханды императорго алып келишип, аны бир канча жосунсуз жоруктары: Суй сарайынын жакшылыгын билбегендиги, ал үчүн акырына чейин салгылашпай койгондугу, келишимдерди бузгандыгы, элдин каалоосуна жат согушу, кытай дыйкандарын тоноп алгандыгы, сүйлөшүүлөрдүн убагында качып кеткендиги үчүн жемелеп, андан соң ага кечирим берип, аны менен кошо колго

⁷⁴ Тан династиясынын эски хроникасын 927—939-жылдарда Лю Хэй жазган. Жаңысын Сун династиясынын убагында Юн-Шу түзгөн.

түшүрүлгөн бүт үй-бүлөсүн кайтарып берген. Кийинчерээк император өз туткунун гвардиянын катарына кабыл алып, ага жер бөлүп берген, бирок ал "терең ойго батып, кайгы тартып, мундуу ырдап, көз жашын төгө берген"⁷⁵. 634-жылы Кат Иль-хан кайгыда жүрүп көз жумат да, сөөгү түркүттөрдүн салты боюнча коюлат.

Төлөстөрдүн ханы Шибобиге да кайрымдуулук кылышкан. "Ал падышанын дасторконунан орун алып, аскердик чин, княздык наам жана ага кызмат кылуу үчүн 700 түтүн"⁷⁶ алган. Башка түркүт ханзаадалары жана жолбашчылары императордук гвардияга кабыл алынган⁷⁷.

Императордун жеңилгендер жана багынып бергендер менен мамилеси жөнүндө кабарды "узун кулак" талаага таркатар замат каршылык көрсөтүүнүн акыркы очоктору дароо өчкөн. Ал убакта Ордостон батыш жакта отурукташкан сунит уруусунун шады Ышбара баш ийип берди⁷⁸. Турпан менен Хаминин⁷⁹ ортосундагы өзүнүн дубанында көчүп-конуп жүргөн Юкук-шад — Кат Иль-хандын уулу багынып берди. Урууларга жана оазистерге өзүн-өзү башкарууну жана белектерди берип, Тайцзун талаада ушундай кадыр-баркка ээ болгон. Бул анын империясына Чыгыш кагандык кулагандан кийин дароо, ошондой эле андан кийинки жарым кылым ичинде келип чыккан бардык кыйынчылыктарды жеңип чыгууга жардам берген. Жеңип чыккандар үчүн түркүттөрдүн көчүп-конгон жерлеринде жашынып жаткан кытайларды, Суй династиясын калыбына келтирүүнүн тарапкерлерин кармап алуу өтө маанилүү милдет болгон. Тайцзун бул жерде да арга тапкан: ал ар бир колго түшүрүлүп ага алып келинген кытай үчүн алтын жана жибек сыйлык берүүнү жарыялаган. Ошентип түркүттөр тез эле ага 80 миң аял-эркекти алып келишкен. Бирок аларды да кайрымдуулук күтүп турган эле: үйлөрүнө келер замат Кытайдан кетип калгандыгы үчүн мунапыс берилип, алым төлөөчү сословиенин тизмесине киргизилген болучу⁸⁰.

Жеңиш императордук өкмөттүн алдында дагы бир өтө маанилүү жана кечиктирилгис маселени койгон: баш ийип берген түркүттөрдү эмне кылуу керек? Кээ бирөөлөрү кытайдын мыйзамы боюнча аларды кулга айландырып, Кытайдын ичинде дыйканчылык жумуштарына пайдаланууну сунуш кылышты. Экинчилери аларды кайра талаага айдап, бири-бирине көз каранды эмес көп сандаган майда ээликтерге бөлүп жиберүүгө кеңеш беришкен. Үчүнчүлөрү аларды Ордос менен Алашандын талааларындагы чек араларды бойлото отурукташтырып, алыскы жортуулдар үчүн көмөкчү аскерлер катары пайдалануу, ал эми бейкут мезгилде аларга чек араны күзөтүүнү тапшыруу максатка ылайыктуу болот деп эсептешти⁸¹. Император акыркы пикирди кабыл алып, бир акимдин башкаруусу алдындагы эки аскердик губернаторлукту: чыгышта Динсян, ал эми батышта Юньчжун губернаторлуктарын түздү.

⁷⁵ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 256-бет.

⁷⁶ Ошондо эле, 259-бет.

⁷⁷ Ашина Чжун хан ал түгүл Кат Иль-ханды кармоого катышкандыгы үчүн ханышаны аялдыкка алган (Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 394).

⁷⁸ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 233-бет.

⁷⁹ Gaubil, *Abrege...*, p.441

⁸⁰ Бул 80 миң кытайды түркүттөрдүн кулдары катары кароо таптакыр туура эмес (караңыз: Л.Р. Кызласов, Тува..., 73-бет). 630-жылы кытай (табгач) аскерлери кагандыкты басып алган жана жеңилгендерге туткундарды бошоткондугу үчүн төлөөнүн эч кандай кереги болгон эмес. Андан кийин булакта бошотулгандар өтө жеңил жазага дуушар кылынгандыгы атайын белгиленген, душмандар колго түшкөн өз жолдошторун бошоткон болсо мындай жазалоо болбос эле. Бул тексттин түркүттөрдүн кулчулугу жөнүндө маселеге эч кандай тийиши жок.

⁸¹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 256—258-беттер; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 398—399.

Империянын чек арасы кайрадан Гоби чөлү болуп калды, ал эми андан түндүк жактагы жерди, Алтаин-нуру тоо кыркасынан тартып Байкалга жана Чоң Хинганга чейин эч каршылыксыз эле сеянтолук князь Инан басып алды. Көптөгөн түркүттөр сеянтолорго кошулду.

Император Тайцзунга баш ийген түркүттөрдүн саны 190 миңге⁸² жеткен. Аларга өз турмуш-тиричилигин жана салт-санаасын сактап калууга эч ким бөгөт кылган жок, бирок Кытайдын жакындыгы түркүттөргө таасирин тийгизбей коё албады. Анын күчүн түркүттөрдүн өздөрү белгилешкен: "Чексиз өлчөмдөгү ушунчалык көп алтын, күмүш, спирт жана жибек берген табгач элинин тили таттуу, ал эми асыл буюмдары жумшак (назик); таттуу тили жана үкмуштай асыл буюмдары менен алар алыста жашаган элдерди өзүнө катуу тартышкан. Беркилер болсо жакындап көчүп келгенден кийин келжирек акылмандуулукту өздөштүрүшкөн"⁸³. "Түрк өкүмдарлары өздөрүнүн түрк ысымдарын алып салып, табгачтык титулдарды кабыл алышып, табгач элинин каганына баш ийип беришти. Алар ага элүү жыл бою ак эмгегин жана күчүн беришти"⁸⁴.

50 жылдын ичинде, 630-жылдан 679-жылга чейин Ордосто жашаган көчмөндөрдө зор өзгөрүүлөр болгон. Алар түркүттөрдөн, өздөрүнүн түндүктөгү боордошторуна, телелерге, ошондой эле өзүнүн ата-бабалары болгон түркүттөргө көп окшошпогон көк түрктөргө айланышкан. Бирок ал жөнүндө кийинчерээк сөз болот.

⁸² Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 253-бет.

⁸³ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 34-бет.

⁸⁴ Ошондо эле, 37-бет.

ОН ОК

Граждандык согуш. Дулу урууларынын союзу жасаган мамлекеттик төңкөрүш жана Сибир хандын зомбулугу ийгиликке ээ болгондугунун себеби, ал бүткүл Батыш кагандыгы үчүн такыр күтүлбөгөн окуя болучу. Тун-жабгу ханды өлтүрүү нушиби уруусунун гана эмес, түркүттөрдүн өздөрүн да жаңы бийликке каршы түрттү. Сибир хан өзүнүн абалынын бошоңдугун сезип, эч болбосо бир союздашка ээ болуу үчүн Болгариянын бөлүнүп кетишин тааныды¹, бирок бул аны сактап калган жок.

Нушиби урууларынын көтөрүлүшүнө набыт болгон Бага-жабгу хандын (Мохэ) уулу Нишу Кана-шад башчылык кылды. Нишунун дубаны Пайкент шаарында болгон, ошондуктан ага бай Бухара баш ийген.

Согуш жүргүзүү үчүн дайыма акча керек, ал эми Сибир хандын акчасы жок болучу. А бирок Нишунун жетиштүү алтыны жана күмүшү болгон. Бухаралык усталар ага керектүү санда тыйын² куюп турган, алардын жалтыраган түсүнө жана үнүнө Сибир хандын шакирттеринин эрдиги жана берилгендиги туруштук бере алган эмес. Анын үстүнө нушибилердин ордосуна Тун-жабгунун уулу³ — тактын мыйзамдуу мурасчысы качып кеткен⁴. Анын көтөрүлүшкө катышуусу кыймылга мыйзамдуу күч берген. Нишу аны Ирбис Болун жабгу хан⁵ деген ат менен такка отургузган. Ушундан кийин Сибир хандын аракети менен эчтеке чыккан эмес, анткени эл анын атаандашына баш ийген, анын артында мыйзам жана акча турган эле. Сибир хан Алтай тоолоруна качып кетип, 631-жылы нушибилер аны кууп жетип, өлтүрүшкөн.

Ирбис Болун жабгу-хандын такка отурушу уруулар союзунун үстүнөн түркүттөрдүн үстөмдүгүн калыбына келтирүү мүнөзүндө болгон, бирок жаңы хан ага жүктөлгөн үмүттү актай албады. Ал арамза, көк, көпкөлөң жана кыйды⁶ болуп чыкты. Кыязы, бул сапаты үчүн ал Сы-жабгу⁷, т.а. " жүзү кара" деген жаманаттуу атка татыктуу болгон. Анын сеянтolorду баш ийдирүүгө жана кагандыктын мурунку чек араларын калыбына келтирүүгө аракети толук талкалануу менен аяктады. Жалаа боюнча өлүм жазалары элдин кыжырын кайнатты. Хандын шектенгенинен чочулап Нишу Карашаарга качып кетүүгө аргасыз болгон. Бирок нушибилик уруу жолбашчылары хандын эзүүсүн көтөрүү үчүн аны такка отургузган эмес эле. Муби Тархан деген бирөө кутум уюштуруп, Ирбис өз ордосунан жеңил атчандар отряды менен качып кеткен. Куулган хандын артынан ээрчиген атчандар түркүт жеңип алуучуларынын тукумдарына таандык болгон деп ойлоо керек, аларга абorigендердин жеңиши эч жакшылык алып келмек эмес. Аман калуунун бирден-бир жолу түштүккө карай кеткен. Аму-Дарыянын сол жээгиндеги Кундуз өрөөнүн Ирбистин аталаш иниси башкарып турган. Ошондуктан ал өзүнүн аталаш агасына жана анын

¹ Текстти төмөндөгүчө гана түшүндүрүүгө болот: "Эң башында ал мамлекеттен кичине хандыкты бөлүп алды, ал эми өзүн жогорку хан деп жарыялап, буга төбөлдөр нааразы болушту (Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 284-бет).

² Наршахи, История Бухары..., 48-бет; J.Marguart, Wehrot und Arang,S.151.

³ Анын "Шили-дэлэ" деген ысмы туура эмес (Н.Я. Бичурин); "Тели-тегин" деш керек (Э. Шаванн); титулу — Төлөс-тегин.

⁴ Анын тегин деген титулунун болушунун себеби анын агасы тардуштардын шады Күлдүн Кундуз өрөөнүндө ордосу болуп, өзүнүн аялдарынын бири тарабынан 630-жылы эле ууландырылып өлтүрүлгөн болучу (E. Chavannes, Documents pp.196)

⁵ Иби Бололуй Шеху-хан" (Н.Я. Бичурин) же "Иби (Ша) боло сы-шеху-каган" (Э. Шаванн). Иероглифтердин жыйындысы: "өзүн өз алдынча хан деп жарыялаган".

⁶ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 285-бет

⁷ Сы (түркчө) — "талкалоо, аткарбай сындыруу". Кытайча Сы иероглифинин мааниси — "чегин билбеген, өз билгенинен кайтпаган, күч колдонуу". Мааниси боюнча туура келет.

шакирттерине жардам бере алмак⁸. Ирбис жөнүндө акыркы маалыматты Сюань Цзан билдирет. Анын айтуусу боюнча бул хан Балхты андагы буддалык монастырды талап-тоноо үчүн курчоого алат, бирок ошол эле курчоонун биринчи түнүндө каза болуп⁹, анын аскерлери тарап кеткен.

Бул окуя батыш кагандыгынын тарыхында маанилүү бурулуш күн болгон. Ага чейин түркүттөр анда башчылык абалды ээлеп келген; эми болсо демилге жергиликтүү уруулардын жолбашчыларынын колуна өткөн. Окуялардын андан ары өнүгүшүн аныктаган күчтөрдүн жаңы жайгашуусу түзүлгөн. Бийлик нушибилердин колунда болуп, алар династияны алмаштырууга умтулушкан эмес. Алар Карашаардан Нишуну чакырып келип, такка отургузушту. Нишу Дулу хан¹⁰ деген титулду алды, кыязы, ал өзүнө түндүк урууларын тартуу үчүн ушундай кылса керек. Ошентип алар да аны таанып, граждандык согуш басаңдады.

Жаңы хан өзүнүн букаралары толук колдогондо гана такка отура ала тургандыгын түшүнгөн, ошондуктан Согдиананын соода борбору — Пайкент менен бекем байланышта болгондуктан ал аларга эмне керектигин билген. Ошондуктан Кытай менен сүйлөшүүлөрдө өзүнүн ыкка көнүп берүүсүн өзү ыктыярдуу баш ийгендей абалга чейин жеткирген. Бирок ал өз максатына жетип, 634-жылы такка отуруп, жайбаракат аркы дүйнөгө кетип, түркүттөрдүн мыйзамы боюнча такты өзүнүн иниси Тонг-шадга өткөрүп берген. Ал Ышбара Толис-шад¹¹ деген ат менен падышалык кылган.

Он ок. Нушибилик хандар умтулган бейкуттук кеңири саясий милдеттерден баш тартуунун эсебинен жетишилген. Иран менен согуш кайра башталган жок. Болгарлардын жана угор урууларынын баш ийип бергилери келген жок. Бардык күч Жуңгарияны кайра багындырууга жумшалды. Ошентип ал жүзөгө ашырылды. 632-жылы козголоңчул киби уруусу батыш түрктөрдүн (аларды түркүттөр деп атоого болбойт) кысымы астында кең-кесири Юлдуз өрөөнүн таштап кетип, Тан империясынын ээлигиндеги Хэсиге көчүп кетишкен¹².

Андан кийин кезек Беш-Балыкка келди. Ал жерде Чуло-хандын уулу — баатыр жана айкөл Ашина Шэни¹³ отурган эле. Чыгыш кагандыктын салттарына берилгендикти сактоо менен ал түркүттөрдүн аркасынан сокку урган сеянтolorго каршы өз аскерлерин көтөргөн. Жан-жөкөрлөрү адегенде өз абалын чыңдап алуунун зарылчылыгын ага айткандан эчтеке чыкпады, анткени өз аскерлерин чыгышка карай алыскы жортуулга

⁸ Тан шуда мындай деп айтылган: Сы-жабгу "Каңгүйгө качты жана кайгыдан өлдү" (Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 285-бет; E. Chavannes, *Documents...* pp. 54; бирок Шаванндын түзөтүүсүн караңыз (pp. 196—197).

⁹ Кудайчыл зыяратчы хандын өлүмүн Вайшрамандын кийлигишүүсүнө тийиштүү кылат, ал түшүндө ыйык адамга келип, аны найза менен сайып өлтүрөт. Шаванн Сы-жабгунун өлгөн мезгилин 632- же 633-жыл менен белгилейт.

¹⁰ Бул титулду ага император Тайцзун берген. Бичуриндин берүүсүндө толук титулу Тунь-алэу Балиби Дулу-хан" катары угулат (Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 285-бет). Э. Шаваннда бир кыйла орундуу: Тунь -а-лоу си-ли-би Дулу-каган, ошондо "Тонг алып Силигбир Дулу- хан" ("Улуу урматтуу Дулу-хан улуу баатыр") деген титул калыбына келтирилет

¹¹ Кытайча Шаболо Телиши, такка отурганга чейин Тонг-шад деген ысым алып жүргөн. Түркчө тонг — "күчтүү, баатыр", бирок тандап алынган иероглифтин мааниси анын чыныгы жүрүш-турушун чагылдырат: "Баарына бирдей жакшы". Дал ушул умтулуу Тонг-шаддын саясий платформасынын негизи болуп калган.

¹² Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 256-бет.

¹³ Шаваннда ал "Cho-eul" деп аталган (*Documents...*, pp. 174—178), Лю Мао цзайда — "Sche-ör" (*Die chinesischen Nachrichten...*, S. 263—265). Бирок Бичуриндин "Шэни" деп окулушун артык көрөм (*Собрание сведений...*, Пт., 296—298-беттер), анткени Шоно деген ысым өрүгө (моңголчо) ылайык келет.

жиберсе "Жабгунун уулдары жана неберелери биздин падышалыкты басып алат"¹⁴ деп айтышкан эле.

Бирок Ашина Шэни күрөштү улантуудан баш тартуу — балалык сыйын үнүтүү дегендик болот, эгер анын иши ордунан чыкпаса, өлүмгө да макулмун деп болбой койгон.

634-жылы ал өзүнүн бардык күчүн, 50 миңге жакын атчандарын, таштуу жуңгар чөлүнүн түндүк жагына которгон, бирок төрт айлык салгылашуулардан кийин толук жеңилүүгө дуушар болгон. 10 миң атчандан турган отряды менен ал Гаочанга чегинет. Ал жерде император Тайцзунга баш ийген анын аталаш бир тууганы Юук-шад башкарып турган эле.

Ошол убакта Тан императорунун элчиси батыш түркүт ханына тартылып алынган жерлерди кайтарып алууга убакыт жетти дегендей кыйытып сөз айтат. Ышбара хан мына ушундан пайдаланып, Беш-Балыкты ээлеп алат. Шэни үчүн бир гана арга — Кытайга кетип калуу калган эле. 636-жылы ал өзүнүн аскерлеринин калдыгы менен Чанъянга келип, өз кызматын сунуш кылган. Ошондо ага зор урмат көрсөтүлгөн: ал гвардиянын генералы деген чин, өз ордосун жайгаштыруу үчүн жер, колукту-ханышаны жана ордо кызматын алган¹⁵. Арийне, бул үчүн Тайцзун ишенимдүү доско ээ болгон.

Жуңгарияны кайра бириктирүү Батыш кагандыктын эл аралык абалын чындады, бирок бул чындоо өзү менен кошо ички карама-каршылыктарды курчутуп жаңы дүрбөлөңдөрдү туудурду. Чындыгында Сы-жабгунун жана Шэнинин жеңиштери түркүттөрдүн үстүнөн жергиликтүү уруулардын салтанаты болгон. Династиянын сакталып калышы али дөөлөттү данакерлеген жок, бирок Ышбара Толис-шад хандын чыныгы күчү болбой калган эле, ошондуктан бектердин ыктыярдуу баш ийүүсүнө гана таянган, мунун өзү өтө ишенимсиз эле. Дулу менен нушибинин бектери сырт жактан аларга эч нерсе коркунуч келтирбегендигин сезер замат ханга өз каалоолорун таңуулай башташты. Ага жогорку бийликти ого бетер бошоңдоткон реформаны жүргүзүүгө туура келген. 635-жылы дулу жана нушиби уруулары өзүн-өзү башкарууга жетишти; дулунун беш уруусу жана нушибинин беш уруусу өз-өзүнчө Ашина тукумунан чыкпаган бирден башчы алышты. Алар, кыязы, жергиликтүү уруулук төбөлдөрдөн болушса керек. Бул башчылардын ар бири кадыр-баркы боюнча шадга, т.а. ханзаадага теңештирилген. Алардын ар бирине бийликтин символу катары жебе тапшырышкан, ошондуктан мындан "он ок түрктөрү" деген ат келип чыккан. Эки союздун, дулу менен нушибилердин ортосундагы чек ара Чүй¹⁶ дарыясы болуп калган.

Сепараттык тенденциялардын ыгына көнүп берүү, албетте, кулап бараткан мамлекетти сактай албады.

Нааразы болгондор. Жаңы тартип көбүн канааттандырган, бирок баарын канааттандыра алган эмес. Албетте, андан Батыш кагандыкта жашаган түркүттөр жапа тарткан. Алар өздөрүнүн артыкчылык абалынан ажыраган жана бийлик үлүшү азайган. Бирок алардан тышкары ок албаган уруу жолбашчылары да нааразы болуп калышкан, ал эми мындай уруу жолбашчылары түндүк жана жуңгар урууларынын арасында бир кыйла көп эле. Тандалмалардын катарына карлуктар, йагмалар¹⁷, кыпчактар¹⁸, басмылдар¹⁹,

¹⁴ E.Chavannes, *Documents...* p. 175.

¹⁵ Ibid., p. 176; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 264,394.

¹⁶ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 286-бет; Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, I, 138-бет; E. Ghavannes, *Documents...* p. 56.

¹⁷ Телелердин яньмань (кытайча) уруусу.

¹⁸ Күй-юе-шэ.

¹⁹ Басмыл" аргын деген мааниде. Бул чакан эл кырк уруудан турган. (Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 256-бет).

ошондой эле хуннулардын тукумдары — чуюе, чүми жана шато²⁰ уруулары кирбей калган. Шатолордун өзгөчө көңүлү ооруп калган, себеби аларга туушкан чумугундар жана чубандар артыкчылык берилген уруулардын катарына киришкен. 633-жылы Ыш-бара Толис шад-хан алардын жолбашчысынан бийликти тартып алууну ойлогондо, бул уруулар чыгышка көчүп кетишип, Баркөлдүн боюндагы шато талаасында лагер куруп, император Тайцзунга өздөрүн букаралыкка кабыл алууну сунуш кылышкан. Бирок ошол убакта чыгыш Теңир-Тоодо түзүлгөн татаал саясий жагдай бул урууларды жана алардын жолбашчыларын²¹ башка жол менен кетүүгө азгырды.

Ошол убакта Чыгыш Түркстандагы саясий абал өтө курч жана оор болгон. 20-жылдарда эле кулатылган Сүй династиясынын тарапкерлери болгон кытайлар түркүттөргө качып барып, алардын жардамы менен Тан династиясына каршы күрөштү улантууга үмүттөнүшкөн. Жогоруда айтылып кеткендей, Кат Ильхан талкалангандан кийин Тайцзундун талабы боюнча 80 миң кытай эмигранттары Кытайга кайтарылган болучу²², бирок Тан өкмөтүнүн ашынган душмандары Гаочанга (Турпан) качып кетип, анын өкүмдары Кюй Вэнь-тай²³ тарабынан кабыл алынган.

Гаочан династиясынын теги кытай болгон, бирок илгертен эле түркүт хандары менен туугандашып келген. Гаочандык өкүмдарлар өзүнүн кичинекей мамлекетин талаптоноодон сактап калуу үчүн Кытай менен да, Батыш кагандыгы менен да мамиле түзүүгө аргасыз болушкан. Бирок алар 630-жылга чейин Сүй жана Тан династиялары менен эң сонун мамиледе болушкан, бирок Тайцзун өзүнүн империясын түзүүгө киришер замат эле салт болуп калган достук бузулган.

Кюй Вэнь-тайдын жаңы кытай өкмөтүнө нааразы болушунун бардык негиздери болгон. Гаочандын карамагында турган Иву (Хами) хандыгы 630-жылы Кытайдын союздашы болуп калган²⁴. Кюй Вэнь-тай жардам сурап Батыш кагандыгына кайрылган, ошентип, 631-жылы Сы-жабгу²⁵ ага жардамга келген. Союздаштар Хамини талкалап, император дипломатиялык жемелөө менен чектелүүгө аргасыз болгон, буга гаочан ханы көңүл бурган эмес.

Кюй Вэнь-тайдын Сы-жабгу менен достугу Гаочандын бул шаарга жек көрүнгөн хандар Нишу менен Ышбара Толис-шад таянган Карашаар менен мамилелеринин курчүшүн туудурган. 632-жылы карашаардык лу²⁶ Тукичжи²⁷ жана Хотандын падышасы Уми²⁸ Гаочандын да атаандаштары болуу менен Кытай менен союзга кирген. Гаочан үчүн кирешенин өтө маанилүү булактарынын бири ал аркылуу өткөн кербен жолу болгон. Батыштагы Пайкент сыяктуу Гаочан чыгыштагы жүк алмаштыруу пункту болгон. Гаочандын бошоңдошун каалап, Тукичжи Карашаар аркылуу Гаочанды айланып өткөн жаңы жолду

²⁰ Борбордук Жуңгарияда Баркөл көлүнө чейин жашашкан.

²¹ Кытайлар аны Мише деп аташкан, ал Ашина тукумунан болгон.

²² Иакинф Бичурин, *История Китая*, 631-бет.

²³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 210-бет.

²⁴ Иакинф Бичурин, *История Китая*; E.Chavannes, *Documents...* p. 104.

²⁵ Э. Шаванн Хаминин талкаланышынын датасын керсөтө албайт жана жүрүшкө катышкан жабгунун ким экендигин белгилей албайт деп жазган (*Documents*, p. 104. n.1). Бирок бул 630- жана 632-жылдардын ортосунда болгон, анткени 632-жылы гаочандыктар батыш түркүттөр менен бирдикте Карашаарга каршы салгылашып жаткан болучу. 631- жылы такка Сы-жабгу отурган; демек, бул ошонун өзү болгон. 632-жылы хан батышта төбөлдөргө каршы күрөштө алагды болуп жатканда анын командачылыгын Ирбис-шад (Еби-шад) алмаштырган, кыязы, ал анын жан-жөкөрлөрүнүн бири болгон, анткени Сы-жабгу кулатылгандан кийин ал летопистерден оозго алынбайт

²⁶ Карашаардын өкүмдарынын титулу.

²⁷ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 294-бет.

²⁸ E. Chavannes, *Documents...* p. 126.

өткөрүүнү Тайцзунга сунуш кылган. Тайцзун буга макул болгон. Бул пландын аткарылышы Чыгыш Түркстандагы экономикалык жана саясий жактан артыкчылыкты жоготуп коюу жагынан Гаочанга коркунуч туудурган, ошентип Вэнь-тай түркүттөр менен бирге 632-жылы Карашаар областын талап-тоноп кеткен. Тукичжи даттанып Кытайга кайрылган.

Тайцзун түшүнүк сурап Кюй Вэнь-тайды чакырган, бирок ал келүүдөн баш тарткан. Ал көп сандаган аскерлер жабдууга мүмкүнчүлүгүнүн жоктугунан Гаочанды Кытайдан бөлүп турган чөл аркылуу өтө албайт, ал эми 30 миң адамга чейинки чакан армияга күчүм жетет деп ойлогон²⁹. Карашаардын өкүмдары Кытайдан жардам келеринен үмүттөнбөй Ышбара Толис-шад хан менен союз түзгөн. Чуюе жана чуми уруулары Гаочан менен союзга кирип, Карашаар областын³⁰ биргелешип талкалашы жетиштүү болгон (638-жыл). Бул жеңишке шыктанган чуюе жана чумилер нушибилер менен күрөштү кайра баштоо үчүн мекенин карай жөнөгөн. Алардын башында бир кыйла сыйлык үчүн Вэнь-тай менен тыгыз союзга³¹ кирген Юкук-шад³² турган.

Төңкөрүш. Ышбара Толис-шад бардыгы менен бирдей³³ жакшы болууну каалаган, бирок эч ким менен андай мамиледе боло албады. Бектердин өз бетинчелиги түркүттөрдүн катуу колунан жеңил болбой чыкты. Эл бардыгы үчүн ханды айыптады жана аны колдобой калды³⁴. Ошондо таарынган батыш түркүттөрү баш көтөрө баштады. 638-жылы кышында Тун-тудун³⁵ кутумдун башына туруп, хандын ордосуна күтүлбөгөн жерден кол салууну уюштурган. Хандын айланасындагы аскер башчылары аны таштап түш-түшка качты. Кыязы, алар козголоңчуларга жан тартышса керек. Ышбара Толис-шад жүздөй ишенимдүү жоокерлери менен качып чыгып, бирок эч жерден колдоого ээ болбой, Бөрү-шаддын иниси, закавказьелик армиянын мурунку командачысынын коштоосу менен өзүнүн досу, Карашаардын өкүмдарына качып кетти.

Тун-тудун уруу аксакалдарын³⁶ чакырып, аларга бош турган такка Юкук-шадды чакырууну сунуш кылды. Батыш түркүттөрү Ашина түкүмунан кайраттуу ханзааданы хандыкка көтөрүү менен өздөрүнүн үстөмдүгүн калыбына келтирүүнү каалады, бирок бул жергиликтүү жолбашчыларга дегеле жакпады. Ассык Күл-сыгин — нушиби союзунун башчысы — кыязы, оппозицияга башчылык кылса керек жана Юкукту улуу хандыкка, ал эми Ышбараны кичүү хандыкка коюуну сунуш кылган окшойт. Бирок бул чыр-чатактын убагында Тун-тудун өлтүрүлүп, ал эми такка отуруу үчүн батышты карай жылып бараткан Юкук-шад аскердик күч менен токтотулуп, артка чегиндирилген. Ал бул үчүн Карашаарды талкалоо менен жооп берген³⁷. Ышбара Толис-шад өз өлкөсүнө кайтып, аны нушибилер кубануу менен кабыл алышкан, бирок түркүттөрдүн "батыш уруулары"³⁸ кайрадан Юкук-шадцы чакырышты. Алар ага "Ирбис Дулу хан" деген ардактуу наам алып келишкен, кыязы, өздөрүнүн тарабына дулу уруусун тартууга үмтүлүшкан окшойт.

²⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 292-бет.

³⁰ Ошондо эле, 295-бет.

³¹ E. Chavannes, *Documents...* p. 109.

³² Э.Шаванн бул башка Юйгу (Юкук) — шад болгон деп эсептейт (E. Chavannes, *Documents...* p. 28, п. 3.), бирок буга негиздерди келтирбейт. Тескерисинче, фактылардын баары бул чыгыш түркүттүк ханзаада болгондугун көрсөтүп турат (Иакинф Бичурин, *История Китая*).

³³ Ту н го — бул хандын тергеме ысмы; тандап алынган иероглифтердин мааниси — "баары үчүн жакшы".

³⁴ E. Chavannes, *Documents...* p.28.56. Бичуринде мындайча жаңылыш айтылган: "Дулуханды эл жакшы көргөн эмес (*Собрание сведений...*, I т. 286-бет).

³⁵ Титулу анын түркүттөргө таандык экендигин ашкерелейт.

³⁶ Бичуринде "төбөлдөр" (салыштырыңыз: E. Chavannes, *Documents...* pp. 28,56).

³⁷ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 295-бет.

³⁸ Бул ысым менен түркүттөрдү гана түшүнүүгө болот, анткени башкалардын баары Юкук-шадга каршы болучу.

Талапкерлердин ортосунда согуш өтө кандуу болгон, бирок күчтөр бирдей эмес эле, ошентип Иле дарыясында атаандаштар тынчтык келишимин түзүп, буга ылайык Иле дарыясы алардын ээликтеринин чек арасы болуп калган. Бирок тынчтык бекем эмес эле. Ошол эле жылы Ышбарага каршы, Юкук-шадды колдоп кутум уюштурулган. Кутумчулардын титулдары "тудундар" жана "сылефа"³⁹, т.а. түркүттөрдүн чиндик ак сөөктөрүнүн титулдары болгон. Террор менен биротоло коркутулган Ышбара Толис-шад Ферганага качып кетип, ал жерде 639-жылы декабрда каза болгон⁴⁰. Нушибилик жолбашчылар өлгөндүн уулу Иль-күлүг-шад Ирбисти⁴¹ хандыкка көтөрүшкөн, бирок ал бир жыл өткөндөн кийин өлүп, анын аталаш бир тууганы Багадур хан болуп калып, Ирбис Ышбара жабгу-хан⁴² деген титул алган.

Жаңы хан айрым тартипти киргизди. Ага Куча, Шаньшань (Лобнордон түштүккө карай), Гуймо (Хотандан чыгышка карай), Тохарстан, Карашаар, Шаш (Ташкент), Кеш, Хэ (Зеравшан өрөөнүндө), Амуль жана Кан (Самарканд)⁴³ баш ийген. Мына ошентип, түркүттөрдүн реакциясына каршы күрөшкө отурукташкан хандыктардын баары жана кербен соодасы менен байланыштуу болгон көпөстөр чыккан. Алардын көбү дулу урууларынан адамдары, атап айтканда, Чүй жана Иле дарыяларынын ортосунда жашагандар болуп чыкты. Алардын жергесине өзүнүн көчмөн борборун Ирбис Ышбара жабгу-хан негиздеп, аны "түштүк ордо" деп атаган. Тайцзун аны мыйзамдуу хан деп таанып, тынчтык келишимин түзүүгө жана аймакты бөлүүгө макул кылуу үчүн Юкукка дипломатиялык кысым жасап көрдү, бирок мындан ийгилик чыкпады. Тынчтык келишиминин түзүлүшү мүмкүн эмес эле, анткени Юкуктун айланасына талаанын Кытайга жана империяга каршы бардык күчтөрү топтолгон болучу. Алар өздөрүнүн жеңилгенине али ишенишкен эмес, бир канча жеңиштерден кийин алар каардуу Түркүт кагандыгын калыбына келтирип, "Теңирдин Уулу жана башкалар менен теңеле алабыз"⁴⁴ дегендей көрүнгөн эле. Чынында эле алардын жолу болду. Түштүк ханы туткунга түшүп, 641-жылдын май айында өлүм жазасына тартылган⁴⁵.

Реставрациялоого аракет. Юкук бириктирүүчү хандардын тукуму болгон. 641-жылга карата анын бийлиги Иле дарыясынан Сибирдин тайгасына чейин таркаган, ага Жуңгариядагы басмылдар⁴⁶, Алтайдагы кыпчактар⁴⁷, Миң-Өзөн өрөөнүндөгү кыргыздар, Эне-Сайдагы бомалар⁴⁸ жана түштүк Тарбагатайдагы чумугундар баш ийген. Жети-Суунун түштүгүндөгү айыгышкан согуштарга жык толгон, чуюе жана чумилерден турган Юкуктун чакан күчүнүн колун байлаган үч жылдын ичинде бул күчтүү, көп сандаган жана жоокер элдер жеңилип калышын көзгө элестетүү мүмкүн эмес. Арийне, биз бул жерден Тан империясынын өсүшүнүн түздөн-түз коркунучунун жана анын басып алуу саясатына өтүшүнүн алдында көчмөн уруулардын баш кошуу процессин көрүп турабыз.

³⁹ E. Chavannes, *Documents...* p.57.

⁴⁰ Иакинф Бичурин, *История Китая*.

⁴¹ Кытайча Икюйлиши —Ибн-кэхань.

⁴² Кытайча Иби Шаболо Шеху-кэхань.

⁴³ E. Chavannes, *Documents...* p.30.

⁴⁴ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 287-бет; E. Chavannes, *Documents...* p. 30.

⁴⁵ Ал Чачтын (Ташкенттин) тудуну тарабынан туткунга алынган, бирок жогоруда Чач түштүк ханга ыктыярдуу баш ийип берген деп айтылган. Жергиликтүү хан менен катар Чачта, балким башка шаарларда да өзүнүн кошууна жана жергиликтүү калктын кандайдыр бир катмарларына таянган түркүт колбашчылары кармалып турган, мунун өзү түштүк хандын аракеттерине тоскоолдук кылган (Иакинф Бичурин, *История Китая*).

⁴⁶ Басмылдар жөнүндө караңыз: Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 256-бет.

⁴⁷ "Кыпчактар расалык жактан түркүттөрдөн өтө айырмаланса да (караңыз: Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 57—59-беттер), саясий жактан алар бириктирилген болучу (караңыз: Г.Рамстедт, *Перевод надписи "селенгинского камня"* 40-бет; С.Е. Малов, *Памятники...*, 1959, 38-бет)

Чумугундардан башка бул бардык уруулар он жебелүү түрктөрдүн тутумуна кирген эмес, бирок бомалардан башкалардын баары бир убакта түркүт хандарынын букаралары болгон. Мына ошентип алар, бир жагынан, салт-санаалардын күчү, экинчи жагынан, Согдиананын бай шаарларын талап алуу максаты тарткан карышкыр баштуу туу астына кайрадан чогулуп келишти. Бирок ал жерде аларды кандай тагдыр күтүп тургандыгын эң сонун түшүнүшкөн. Нушиби уруусу ханын жоготкону менен баштарын жоготкон эмес. Алар айыгышкан салгылашууну уланта беришти. Юкук өзүнүн аскерлери менен бүткүл өлкөнү каптап өтүп, өзүнө Тохарстанды⁴⁸ баш ийдирди, бирок батышта Согдиана жана чыгышта Ысык-Көлдүн айланасындагы тоолор анын бийлигинин сыртында калды.

642-жылы⁴⁹ Юкук чүе менен чумилерден турган өзүнүн аскерлерин Хамиге жортуулга жиберди, бирок императордун түрүктүү атчандарынын эки миндик отряды аларды талкалап гана салбастан, өз аймагына чейин кууп барышты, мында чумилер өзгөчө катуу жапа тартышты⁵⁰. Кыязы, Юкуктун өзү бул жортуулга катышкан эмес окшойт. Ал "бириккен күчтөр"⁵¹ менен Самаркандга жана Маймүргка⁵² сокку уруп, бул бай шаарларды талкалады. Бирок салтанаттын туу чокусун келгенде Юкуктун бактысы колдон учту. Зомбулук жана ач көздүк аларды дулу урууларынын жолбашчылары менен чатакташууга алып келди, анткени алар Юкук тийиштүүдөн ашык олжо алып жатат деп эсептешкен.

Юкук тартипсиздикти кескин токтотмок болуп, коркутуу үчүн бул тартипсиздиктин баштоочусу Нишу-чурду өлүмгө буйруду (чур — дулу бөлүмүнүн жолбашчысынын титулу). Буга жооп иретинде дулулардын аскердик көтөрүлүшү башталып, Юкуктун ага күчү жетпеди, себеби анын олжодон куру калган шакирттери түш-тушка качты. Мурда аны чакырган батыш төбөлдөрү утулгандыгын көрүп, ага чыгышка өзүнүн илгертен берки ээликтерине кайтып келүүгө кеңеш беришти. Бирок Юкук үчүн бул мүмкүн эмес эле, анткени анын башкы таянычы Гаочан 640-жылы кытай аскерлери тарабынан алынган болучу. Юкук батыш жакка, жаңыдан эле баш ийдирилген Тохарстанга өтүп кетмей болду, ал аны өзү үчүн коопсуз баш калкалоочу жай деп эсептеген. Бирок анын акыркы тарапкерлери аны ээрчүүдөн баш тартышты. Юкук өзүнүн түркүт дружинасы менен гана калды⁵³. Ал бөлүнүп кеткендерди кайта келүүгө макулдатууга аракет кылды, бирок өзүнүн душмандарынын — нушибилердин кокустан кол салуусуна дуушар болуп, талкалангандан кийин Байшунху шаарына (Исфиджаб, Чымкенттен бир аз чыгыш жакта⁵⁴) барып жашынды.

Нушибилер Кытайды колдоосуна таянып дароо өз хандыгына Ышбара Толишаддын небереси Ирбис Шэгуй ханды⁵⁵ коюшту. Мурда кармалган кытайлардын баары

⁴⁸ Кыязы, ал мурда ал жерде байырлаган жана нушибилик хандардан бөлүнүп кеткен түрктөрдү пайдаланган.

⁴⁹ Цзю Тан шу боюнча 641-жылы. Биз Ганма боюнча датаны алдык (караңыз: E. Chavannes, *Documents...* p. 58, n. 2).

⁵⁰ Императордук атчандар Катун Богдоола тоолоруна чейин жеткен (караңыз: E. Chavannes, *Documents...* p. 31, n. 3).

⁵¹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 286-бет.

⁵² Каңгуй менен Даоми (Ми), ошондо эле (E. Chavannes, *Documents...* p. 31).

⁵³ Юкукта "бардык" баш ийгендер качып кеткенден кийин али да болсо бекем аскердик күч калган. Ошондуктан "баары" дулуларга тийиштүү деп божомолдоого болот, алар жеке анын түркүт аскерлерине эмес, аларга нааразы болушкан, анткени Юкук сыяктуу эле алардын барар жери жок болучу.

⁵⁴ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 260-бет; В.В. Бартольд, *Туркестан...*, I 176—177-беттер).

⁵⁵ Иби Шегуй-хаи. "Шегуй" деген сөздү берүү үчүн тандалып алынган иероглифтер "соот" (түркчө "сагдак") дегенди билдирет.

үйлөрүнө кайтып келүүгө уруксат алышты. Кытайга алман жана нике жөнүндө өтүнүч жиберилди. Согдиана менен Кытайдын салт болуп калган союзу үзүлгөн жок. Нушибилик аскерлер Юкүктү Байшунхуда курчоого алышты, бирок түркүттөр али жоокердик эрдигин жогото элек эле. Юкүктун соотчон жоокерлери добулбастын жана сурнайдын музыкасы астында чабуулга кирип, нушибилер кайра качты. Алардын көпчүлүгү кылычтап өлтүрүлүп, туткунга алынды.

Юкүк өзүнүн эски союздаштары дулуларга кайра келүү чакырыгы менен кайрылды, бирок беркилер: "Согушта миңдеген адамды өлтүрүп өзү жалгыз калса да, ага кошулбайбыз"⁵⁶, — деп чечкиндүүлүк менен билдиришти. Эли каршы чыккан өлкөдө кармалып туруунун мүмкүн эместигин көрүп, Юкүк өз дружинасынын калдыктары менен Аму-Дарыянын сол жээгине, Тохарстанга кетип калды. Ал бул жерден Тун жабгу-хандын⁵⁷ мезгилинен тартып Кундузда отурукташып калган түркүттөрдөн колдоо тапты. Алардын Ышбара-жабгу деген титул алып жүргөн башчысы, кыязы, өзүнүн тууганын меймандостук менен батырып алган окшойт. Юкүк 653-жылы⁵⁸ өлүп, ордосун өзүнүн уулу Женчуга⁵⁹ — Ашина тукумунун акыркы ханына калтырган. Биз аны түрк ханы деп атоого укугубуз бар.

Тынчуу. Батыш түрктөр түркүттөрдүн коркунучун жоёр замат нушибилер менен дулулардын ортосундагы эски кастык дароо жанданды. Нушибилер биринчи орунду ээлөөгө акысы бар эле: тынымсыз согуштарда алар он уруунун эркиндигин коргоп калышкан, ал эми дулулар өз тагдырын дайыма зулум менен байланыштырып, аны акыркы учурда гана таштап кетишкен. Бирок дулулар өздөрүнүн күнөөлөрү үчүн дегеле жаза тарткысы келген эмес. Император Тайцзун нушиби ханын колдоп турганча аларга түзүлгөн абалга чыдоого туура келген, бирок бул достукта жарака пайда болору менен алар учурдан дароо пайдаланышты. 646-жылы Ирбис Шэгуй хан Тан ордосунун ханышасы менен никеге туруу аркылуу союзду чыңдоо үчүн Чанъянга элчилик жиберген. Бирок император ханыша үчүн беш шаарды: Кучаны, Хотанды, Кашкарды, Чжуюобону (Жаркенттен түштүк жакта) жана Цунлинди (ошол эле жерде) талап кылган. Бул шаарлар мурда империянын бийлиги астында болуп көргөн: Куча 630-жылы, Хотан 632-жылы, Кашкар менен Жаркент 635-жылы болгон, бирок кийин бөлүнүп, батыш ханынын букаралыгына кайтып келишкен. Бул талап обу жоктук эле, ошондуктан хан сүйлөшүүлөрдү токтотуп, аны менен бирге союз да бузулган. Мына ушул жерде кайрадан дулулар майданга чыга келди. Бул кыймылдын мүнөзү дулулар шайлап алган жолбашчынын жеке сапаттарынан өзгөчө айкын көрүнөт. Бул батыш Ашина уруусунан чыккан ханзаада, Бөрү-шаддын уулу жана Истеми хандын⁶⁰ түкүмү болгон. Узурпациянын убагында ал Юкүкка кошулуп, андан жабгу деген чин жана бүткүл чыгыш аймактарынын көзөмөлдөөчүсү кызматын алган. Анын жеке ысмы сакталбай калган; ал тарыхта Халлыг⁶¹ деген каймана ат менен калган. Ага мансапка жетишүүгө анын аталаш бир туугандары Мише жана Бучжень⁶² жардам беришкен. Алар бири-бирин жек көрүшкөн. Ошондуктан Бучжень бузукулук менен чуюе уруусунун башчысы Мишени Кытайга качууга мажбурлаган. Андан кийин Бучжень Юкүктун абалын үмүтсүз деп эсептеп, ага чыккынчылык кылып, Империяга өтүп кеткен. Бирок ал жаңылышты: Юкүк өз

⁵⁶ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 288-бет; E. Chavannes, *Documents...* p. 59.

⁵⁷ E. Chavannes, *Documents...* p.155.n.6,

⁵⁸ Ibid., p.35.

⁵⁹ Кытайча Чженьчжу-шеху. Окшоштуруунун аргументин төмөндө караңыз.

⁶⁰ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 288-бет; E. Chavannes, *Documents...* p. 3.

⁶¹ Азыркы кытайча Хэлу; иероглифтердин фонетикалык тандалмасы. Түркчө аналогия: Халлыг — "жогору көтөрүлгөн". Бул жеке ысмы эмес, тергеме ат.

⁶² Тергеме аты — "чындыкка баруучу", т.а. сөз ташуучу (М.Ф. Хвандын чечмелөөсү).

душмандарын жеңип, дулунун жолбашчылыгынын "бош кызматына" ханзаада Халлыг чакырылган болучу.

Юкук качып кеткенден кийин Ашина Халлыг өтө оор абалда калган⁶³. Ирбис Шэгуй хан аскерлерди жиберип, анын ордосун тараткандан кийин өзү талаага барып жашырылган. Бул жерде аны дулулардын үч жолбашчысы колдоп, хандан аны кечирүүнү өтүнүштү. Ачууланган хан жөнү жок жактоочуларды өлүмгө буюргусу келди. Буга да негиздер бар экендигин айтуу керек. Чынында эле Ашина Халлыг нааразы болгон дулуларга башчылык кылуу үчүн бардык маалыматтары боюнча өтө ылайыктуу адам болгон. Анын Ашинанын жергиликтүү бутагына таандык болгондугу ага кадыр-баркты гарантиялаган; ошону менен бирге анын өзү Юкук менен байланышы үчүн жетиштүү жаманаттуу болгон, ошондуктан ал мындай байланыштар үчүн кол алдындагыларды жемелейт деп чочулоого болбойт эле. Анын жеке сапаттары — эрдиги, кайраттуулугу, иш билгилиги хан үчүн коркунучтуу атаандаш жана дулу уруусу үчүн ойдогудай жолбашчы кылды. Үч жолбашчы өздөрүнүн өтүнүчүнөн эчтеке чыкпасын көрүп, хандын жемесинен көрө козголоңду артык көрүштү жана жаман көрүнүп калган ханзаада менен бирге чыгышка карай көчүп кетип, ал жерде 648-жылы Тан империясына карап берди⁶⁴. Бул Батыш кагандыкты кыйроого алып келген жаңы дүрбөлөңдүн өзөгү болгон. Бирок түркүттөрдүн кайгысынын бешинчи бөлүгү жөнүндө айтуудан мурда чыгышка кайрылалы, ал жерде өткөн жыйырма жылдын ичинде Азиянын саясий картасын жүз жылга өзгөрткөн окуялар болуп өттү.

⁶³ Шушеди, Чумугунь жана Поби (караныз: Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 289-бет; E. Chavannes, *Documents ...* p. 59).

⁶⁴ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т.289-б.,2-эскертүү.

ТАБГАЧ ХАНЫ

Бир кадам артка. 631-жылы император Тайцзун бүткүл Улуу талаанын ээси болуп турганда, эгер ал кааласа, Батыш кагандыктагы дүрбөлөңдөн пайдаланып, бүткүл Азиянын гегомону болуп калат эле. Бирок бул эң сонун полководец акылман саясатчы да болгон, ошондуктан кармап туруу кыйын болгондуктан өлкөлөрдү басып алуунун кажети жок деп эсептеди.

Талаада талкаланган түркүттөрдөн башка көп сандаган жоокер элдер жашаган эле: батышта 70 миң түтүн сеянто¹ түндүк-чыгышта 100 миң уйгур² жашачу. Абалга баа берип келип, Тайцзун мындай деп билдирген: "Биз алардын баарын кырып сала албаган соң бизде нике саясатынан башка арга калган жок"³. Ошентип ал өзүнүн аскерлерин Гоби чөлүнүн түштүк тарабына тартып кетип, көчмөндөргө өз тагдырын өздөрү чечүү мүмкүнчүлүгүн берди. Ошентип алар дароо эле өз ара тытыша баштады. Уйгурлардын жолбашчысы Тумиду — Пусанын мурасчысы сеянтолорду талкалап, алардын көчүп жүргөн жайларын ээлеп алды. Сеянто "уруу аксакалдары коркконунан туш-тушка чилдей тарады"⁴, ал эми он бир теле уруусунун жолбашчылары өздөрүнүн хандыгын таануу жөнүндө өтүнүч менен Кытайга келишти. Император аларга чапан кийгизип, кылычтарды белекке берип, чиндерди ыйгарып, мас болгончо шарапка тойгузган жана ошол эле убакта сеянто жолбашчысы Инанга грамота, добулбас жана туу менен элчини жөнөткөн. Бул аны хан катары таануу дегендик эле⁵. Кыязы, сеянтолордун жогорулашына караганда уйгурлардын күчөп кетиши ага азыраак жакса керек.

Талаадагы абал дароо өзгөрдү: уйгурлар согушту токтотуп, жаңы ханга баш ийип беришти. Сеянто дөөлөтү Алтайдан тартып Хинганга чейин, Гоби чөлүнөн тартып Байкалга чейин созулуп жаткан⁶. Ал түркүттөрдүн үлгүсү боюнча түзүлгөн болучу. Инандын уулдары "шад" деген наам алышып, төлөс жана тардуш уруу бөлүмдөрүнүн башында туруп калышты, алардын бир гана айырмасы, төлөс эли түндүк жакка, ал эми тардуштар түштүк жакка жайгашып калды. Аскерлердин санын кытайлар 200 миң найза деп аныкташкан; түркүттөрдө Шибир хандын убагында миллион деп көрсөтүлгөн⁷. Бирок сеянто хандыгынан түркүт хандыгы бир кыйла алсыз болсо да ал аны менен тартышып көрүүгө аракет кылып, түркүт хандарынын баарын ийгиликтүү баса алган. Мында айырмачылыкты Кат Иль-ханга берилгендикти сактап калуу менен, 630-жылы Кытайга баш ийип берген жана Ордоско отурукташтырган түркүттөр гана түзгөн. 639-жылы алардын үстүнөн хандыкка Ашина Сымо дайындалган, ал өзүнүн саясий ролу менен эмес, эң сонун жеке сапаты менен көзгө көрүнөрлүк адам болгон. Ал "кебете-кешпири жагынан Батыш аймакта жашагандарга окшош болгондуктан, никесиз төрөлгөн деген шектенүүнү туудуруп, ошонун натыйжасында жогорку чиндерге көтөрүлүүгө ал үчүн жол жабык болгондугуна карабастан, жаратылышынан мүнөзү курч, чынчыл жана ишенимдүү адам

¹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 399-бет; E. Chavannes, *Documents...* p.95. Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 354.

² Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 302-бет; E. Chavannes, *Documents...* p.89. Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 350

³ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 392.

⁴ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 302-бет;

⁵ Чжен-чжу Титулу менен Билге-хан (E.Chavannes, *Documents...* p.59; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 392).

⁶ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 340-бет; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 723.

⁷ Шарттуу эсептегенде (караңыз: Л.Н.Гумилев, Хунну, 60—61-беттер).

болгон"⁸. Аны эки улуу хан — Сибир менен Чуло жакшы көрүшкөн. Кат Иль-ханды достору жана шакирттери таштап кеткенде Сымо акыр-аягына чейин аны менен бирге болуп, кошо туткунга түшкөн.

Тайцзун берилгендикти баалай билген: ал Сымого дайыма толук ишенген жана аны алдаган эмес.

Бирок хандын ишенимине жетишүүгө мүмкүн болгону менен элдин жактыруусун сатып алуу анчалык оңой эмес. Сымо Ордосто үч жыл жашады, бирок элди өз тарабына тарта албады. Тескерисинче, анын букараларынын көбү түндүккө кетип калды⁹. Ал түгүл гвардиянын катарына катталган түркүттөргө да ишенүүгө мүмкүн эмес эле. Төлөс хандын иниси Гешешуай¹⁰ 639-жылы кутум уюштурган. Анын максаты кытайлардан түркүттөрдүн тагынын мурасчысы Хелохуну — Төлөс хандын уулун уурдап алуу, андан кийин түндүк жакка барып, күрөштү улантуу болгон. Бирок кытай лагерине күтүлбөстөн кол салуу ордунан чыккан жок. Хелоху качууга аракет кылганда өлтүрүлүп, ал эми Гешешуай тоого качып кутулган¹¹.

Бул жаңжал кытай чиновниктерине түркүттөрдүн баарын ишенимсиз эл катары Кытайдын чегинен чыгарып жиберүүнүн зарылчылыгы жөнүндө императорго кайрадан сунуш киргизүүгө негиз берген. Буга каршылык кылууга болбой калып, император макул болууга аргасыз болгон. Бирок ал өзүнүн көчмөн букараларын таарынтпоонун гана эмес, аларды өзүнө дагы көбүрөөк жакындатуунун жолун тапты. Ал өзүнө Сымо ханды чакырып алып, ага өз эли менен кошо Хуанхэнин түндүк жээгине көчүп барууга, ал жерде Гобиден тартып түштүккө карай кеткен талааны көчүп-конуп жүрүү үчүн ээлеп алууга мүмкүндүк берген.

Муну менен ал үч максатка жетишкен: "жайыты кенен, кыртышы эң мыкты"¹² өлкөнү ага белекке берүү менен элди өзүнө жакындатты; түркүттөрдү жаратылышынан душман катары караган сеянтоого каршы бөгөт түздү; чет өлкөлөргө жортуулдар үчүн өзүнө зарыл болгон эң сонун атчан аскерлерди өз карамагына алды. Жер которуштуруу 641-жылы аяктаган, бирок көпчүлүк түркүттөр өздөрүнүн жеңип алуучуларына кызмат өтөөнү каалабай түндүк жакка көчүп кетишкен. Ал эми калгандары Тан ордосун өздөрүнүн эрдиктери менен мурда Азияда болуп көрбөгөндөй даңкка бөлөгөн.

Табгач ханы. Суй династиясын кулатуу жана "адилеттүү согуш" кытай элине ушунчалык кымбатка тургандыктан тышкы жеңип алуулар үчүн андан каражат өндүрүп алуу мүмкүн болбоду. Ал эми чет өлкөлөрдөгү активдүү саясаттан баш тартуу өлүмгө алып келер эле, анткени бул династиянын душмандары демилгени өз колдоруна алып, ыңгайлуу учурда Кытайга каптап кирип келишет дегендик эле. Талаадагы согушту талаа адамдары гана ийгиликтүү жүргүзө алмак, ошондуктан алардын ниетинин актыгы Тан императору үчүн турмуштун жана жыргалчылыктын өбөлгөсү болгон. Полководецтин жана мамлекеттик ишмердин талантынын аркасында ал варвар жолбашчылар жана хандар менен жалпы тил табыша алган. Императордун адилеттүүлүгүнүн жана айкөлдүгүнүн аркасында гана беркилер ак ниети менен калыс кызмат өтөшкөн. Мурда алар өздөрүн Кытайда келгиндер, жалданмалар катары сезип, араң чыдап жашап келишсе, эми алар императордун достору жана жакын адамдары болуп калышкан, ошондуктан анын бардык иштерине жигердүүлүк менен катышкан; ал түгүл ал Кореяга

⁸ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 260-бет.

⁹ Ошондо эле, 262-бет; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 198.

¹⁰ Кыязы, жатындаш же аталаш бир тууганы, анткени ал такка атаандаш болгон эмес.

¹¹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т, 260-бет; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 203; S. Julien, *Documents...*, vol.4, pp.240—241.

¹² Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 262-бет.

жортуулдун убагында жебеден жарадар болгон Сымон хандын жаратын өзү соруп дарылаган¹³.

Кытайдын дээрлик жарым бөлүгүн бүлгүнгө учураткан Кат Иль-ханга кечирим берилген; анысы аз келгенсип ага бүт үй-бүлөсүн кайтарып берип, эркин жашоого мүмкүндүк берген, эми ал кайгыга чөгүп, арыктай баштаганы байкалганда ага көңүл ачып оңолуп кетсин үчүн багыштарга жана бугуларга аңчылык кылуучу жакшы жайы бар Хучжоу областынын өкүмдарынын чини сунуш кылынган¹⁴. Тайцзун ушактардын жана жаманатты кылуунун системасын: "Падыша эч кимден шектенбөөгө тийиш"¹⁵, — деп айтуу менен токтоткон. Императордун мүрзөсүндө Ашина Шэнинин өз өмүрүн кыйгысы келгендиги көчмөн союздарына берилгендигинин мүнөздүү мисалы катары кызмат кылат¹⁶.

Бирок императордун достук саясаты мамлекеттик кеңештин кээ бир мүчөлөрүнүн олуттуу карама-каршы аракетине туш болгон, алар көчмөндөрдү толук кырып жок кылуу үчүн алардын начарлашынан пайдаланууну сунуш кылышкан, бирок Тайцзун сановник Вэнь Ян-бо: "Узун чылбыр бекем ооздуктоонун чарасы"¹⁷, — деп айткандай, таптакыр карама-каршы көз карашта болгон.

Тайцзундун убагында кабыл алынган жат аймактарды бара-бара кошуп алуунун системасы төмөндөгүдөй болгон. Чет өлкөлүк өкүмдар империялык протекторатты "сылап-сыйпап" кабыл алууга көндүрүлгөн, андан кийин анын ээлеген жерлери "киргизилген" областтын аталышы менен аталып, ага адегенде номиналдуу, андан кийин жогорку рангадагы чиновникке баш ийдирүү менен кытай чини берилген. Бул кызмат орду адегенде мурас боюнча өтүп, бара-бара ал орунга дайындалууга жергиликтүү аристократияга артыкчылык укугу берилген. Андан кийинки стадияда бул өзүн-өзү башкаруунун түрү жоголуп, "тартылган" область жалпы негизде империянын тутумуна кирген¹⁸. Тайцзун тирүү турганда бул система эң сонун натыйжаларды берген.

Тогондун тагдыры. Жаңыдан түзүлгөн аскердик машинанын биринчи курмандыгы кичинекей баш ийбеген Тогон болуп калды. Түркүттөр менен болгон акыркы согуштун каардуу мезгилинде тогондор империянын батыш чегине кол салууларын токтотушкан жок. Кытай аскерлери коргонуу менен гана чектелип, алардын катарында шамдагай кибилер жана таш боор дан-сяндар пайда болору менен эле алар каршы жортуулдар менен жооп берип, тогондордун көптөгөн малын айдап кетишкен¹⁹.

634-жылы дансяндар жана көчмөн тибеттик-кяндар кытайларга каршы көтөрүлүш чыгарып, тогондор менен биригип кетишкен. Аларга каршы түркүттөрдөн жана кибилерден турган атчандар жиберилип, алар 635-жылы тогондорду толук талкалашкан. Тогон падышасы, жетимиш жаштагы Фуюнь Хотанга качып кеткен. Артынан кууп келатканда ал туткунга түнгүп берүүдөн көрө өзүн-өзү өлтүрүүнү артык көргөн. Анын мурасчысы, Чанъянда барымтада көптөн бери жашап келген Муюн Шун Кытайга жан тартып кетет деп шектенген өзүнүн букаралары тарабынан өлтүрүлөт. Атайын жиберилген императордук армия такка анын наристе уулу Нохэбону отургузган. Ал империянын марионеткасы болуп калган да, 640-жылы ханыша деп салтанаттуу аталган Кытай каныкесин аялдыкка алган.

¹³ Ошондо эле.

¹⁴ Ошондо эле, 256-бет.

¹⁵ Ошондо эле, 263-бет.

¹⁶ E. Chavannes, *Documents...* p. 178.

¹⁷ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 258-бет.

¹⁸ Т.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 260-бет

¹⁹ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 90—92-беттер.

Бейкуттуктун келиши жана Кытай товарларынын көптүгү, кыязы, тогондорго жагып калган окшойт, ошондуктан 641-жылы төбөлдөрдүн бири кутум уюштуруп, Тибет менен союзга кирүүгө ниеттенгенде алар империя менен союзда коргоп чыгышкан хандардын чечкиндүү каршылыгына туш болгон²⁰. Мунун өзү Тогонго жыйырма жыл бейкут турмуш берген.

Тогон үчүн жана Тан империясынын өзү үчүн коркунуч батыштан келип чыкты. Брахмапутра улуу дарыясынын орто жана жогорку агымында отурукташкан түштүк тибеттик уруулар — боталар — VII к. биригишип, кубаттуу аскердик дөөлөттү түзүшкөн. 634-жылы цэнпо деген титул алган Тибет мамлекетинин башчысы Сронцангамбо империя менен мамиле түзүү үчүн Кытайга элчилик жиберген. Элчилик суз кабыл алынып, тибеттиктер муну тогондордун бузукулугу деп эсептешип, ошол убакта ички араздашуу абалында турган Тогонго согуш башташты. Тибеттиктер эч кыйынчылыксыз эле Нохэ-бону Хуанхэнин²¹ жогорку агымында талкалашты. Нохэбо аялы жана бир канча миңдеген тарапкерлери менен 663-жылы Лянчжоу областына качып кеткен. Ушуну менен Тогондун көз каранды эмес жашоосу бүткөн.

Нохэбо 688-жылы өлүп, анын тукумдары дагы жүз жыл бою хан деп эсептелген²². Бирок чыныгы бийлиги да, аймагы да болбостон, түркүттөр жана Тан империясынын башка көчмөн букаралары сыяктуу эле империялык аскерлерде кызмат өтөшкөн.

Гаочандын күнүнүн бүтүшү. Мурда айтылып кеткендей, Тан династиясынын бардык душмандарынын тартылуучу борбору Гаочан болуп калган. Ал жакка Кытайдан чыккан саясий эмигранттар, Суй династиясынын тарапкерлери агылып келген²³. Кытайга баш ийип берүүнүн ар кандай формасын четке каккан²⁴, түрктөр менен аралашкан көчмөн уруулар ага таянышкан. Кытайлардыкына окшош товарларды чыгарган, ошондуктан алардын табигый атаандаштары болгон жергиликтүү түргундар²⁵ болуп жаткан өзгөрүштөрдү эске албастан, чөл алардын көз каранды эместигин сактап калат деп болжошкон²⁶. Алардын үмүтү Кореяда мамлекеттик төңкөрүш бышып жетилип, татаал кыйынчылыктардын коркунучу туулган жана кийин чынында эле 645-жылы согушту туудурган чыгыштагы, ошондой эле жаңы Тибет мамлекети менен согуш токтобой жаткан батыштагы империянын тышкы абалы оор бойдон кала бергендиги менен ого бетер чыңдалган. Бирок гаочандык князь жана анын кеңешчилери жаңы кырдаалды эске алышкан эмес. Батышка Кытай жөө аскерин жиберүү чынында эле ордунан чыкпас аракет болгон, бирок 636-жылдан тартып империянын кызматына түркүт ханзаадасы Шэни өз отряды менен кирген жана 632-жылдан тартып Хэсиге телелердин жоокер киби уруусу

²⁰ Ошондо эле, 94-бет.

²¹ Ошондо эле, 95,135-беттер.

²² Ошондо эле, 96—97-беттер.

²³ 21 Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 291-бет. А. Стейндин Астанадагы табылгаларынын арасында ак сөөк кытай аялы Сянын өтө кызыктуу некрологу бар, ал гаочандык өкүмдардын алдында гвардиянын генералы деген чини бар Фань Юнь-лун дегендин жесири болгон. Бул аял "эски режимдин", т.а. Суйдун берилген тарапкери болгон, ошол себептен Гаочанда жашаган. Ал 667-жылы дүйнөдөн кайткан (A. Stein, *Innermost Asia*, II, p.659).

²⁴ Булар Юкук-шадды колдогондор болгон.

²⁵ Л.Н. Гумилев, *Статуэтки...*, 243—244-беттер.

²⁶ Князь Вэнь-тай өзүнүн жан-жөкөрлөрүнө мындай деп айткан: "Менин Сарайга өткөндөгү жолум Цинден жана Лундан түндүктө чөлдө жаткан. Суй династиясынын убагында башкача болгон. Эгер эми бизге көп аскерлерди жибеишсе, аларга жей турган азык-түлүктөрдү жеткирүүгө кудурети жетпейт, анткени аскерлери 30 000 адамдан ашуун болсо, мен алардын жазасын бере алам. Кумдуу талаа менен өткөндө алар чарчап-чаалыгышат, ошентип мен сергек аскерлерим менен алардын абалынын оордугунан пайдаланып кетем" (Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 292-бет; E.Chavannes, *Documents ...* pp. 105—106).

көчүп келип, алардын жолбашчысы Киби Хэли да император Тайцзундун эң жакын досторунун бири болуп калган. Бул атчандар үчүн чөлдөгү жол жүрүүлөр коркунучсуз болгон.

Юкукка багыт алуу гаочандыктарга зыян гана алып келди, анткени түркүттөрдүн душманы сеянто ханы Гаочанга каршы жүрүштүн даярдалып жаткандыгын угуп, союзду жана чөл аркылуу өтүү үчүн жол көрсөткүчтөрдүн отрядын сунуш кылды²⁷. Тайцзун 630-жылы түшүнүк берүү үчүн ага келип кетүүнү Гаочандын князы Вэнь-тайга дагы бир жолу сунуш кылды, бирок ал андан баш тартып, жүрүштүн болушу чечилди.

640-жылы Кытай менен көчмөндөрдүн офицерлеринин бириккен командалыгы астында бир канча он миңдеген түркүт жана киби атчандарынын отряды талаа аркылуу өтүп, гүлдөгөн Люкчун өрөөнүнө келип кирди. Вэнь-тай кайгыдан ооруп калып, дүйнөдөн өтүп кетти, бирок гаочандыктар анын уулун такка отургузуп, каршылык көрсөтүүгө даярдана баштады. Адегенде империялыктар кытай эмигранттары жашап жаткан шаарды курчоого алышты. Киби Хэли катуу штурмалоодон кийин чепке жулунуп кирип келгенде шаардын 7 миң тургуну жеңүүчүгө багынып берди. Андан кийин империялык аскерлер борборго жакын келип, чептин айланасындагы аңдарды топуракка толтуруп, камалоо куралдары менен шаарга таш жаадыра баштады. Жаш хан империялык лагерге келип, эч шартсыз баш ийип берүүнү кабыл алууну жалынып сурады, бирок башкы командачы камалоого буйрук берип, акыры Гаочан кулады.

Империялык армия гаочандык чепти өтө тез ыкчамдык менен алгандыгы жергиликтүү тургундарда зор пикир туудурду. Жыйырма эки шаар согушсуз багынып берди; камалап жаткандардын артынан сокку уруу үчүн түштүк Жуңгарияда турган атчандары менен бирге жабгу империялыктардын тарабына өтүп кетти. Бул "чындыкка умтулган" Бучжендин өзү эле, ал адегенде бузукулук менен өзүнүн бир тууганын качып кетүүгө мажбурлап, андан кийин ойлонуп отурбастан эле Юкукка чыккынчылык кылган. Ал империялыктарга Беш-Балык чебин өткөрүп берген. Ал жерге кытайлар дароо Тинчжоу аскер округун дароо уюштуруп, ал Батыш аймактагы таяныч болуп калган.

Гаочандын тургундары кечирим алышкан; "күчтүү үйлөр" гана ички Кытайга көчүрүлгөн. Гаочандар Карашаардан басып алган шаарлар кайтарылып берилип, карашаардык туткундар бошотулган²⁸. Тайцзун өзүнүн кытайлык жан-жөкөрлөрүнүн²⁹ кеңешине карабастан, жеңип алынган жерлерге Сичжоу аскер округун түзүп, ал жерге акимди дайындаган жана түрмөдө отуруу аскердик кызмат менен алмаштырылган миңдеген кылмышкерлерден турган гарнизонду жайгаштырган.

Сеянтолорду жазалоо. Сеянто ханы Инандын император Тайцзун менен достугу талаанын "узун кулагы" Хуанхэден түндүк жакта түркүттөрдүн хандыгынын калыбына келтирилиши жөнүндө кабарды ханга жеткирген учурда бузулган болучу. Инан эми баарынан да түркүттөрдү кылычтоону каалаган жок, бирок аларды күзөтүү үчүн атайын аскер чиновниги дайындалган. Ал эми империя менен жаңжалдашуу олуттуу иш болучу. Бирок 641-жылы Инанга жортуул жасоо үчүн мезгил келгендей көрүндү. Император Тайшань тоосуна салт болуп калган курмандык чалууну жасоого жөнөп кеткен эле. Аны салтка ылайык бүт аскер коштоп кеткен. Инан императордук аскерлер түркүттөргө жардамга келүүгө үлгүрбөйт деп ойлоп, өзүнө баш ийген бардык урууларды — тонгралар, бугуну, уйгурларды, мохэлдерди (чжур-чжендер), татабдарды³⁰ мобилизациялады жана өз

²⁷ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 291-бет; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 723

²⁸ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 294—295-беттер.

²⁹ Ага гарнизонду кармоо өтө кымбатка турат жана "керектүүнү керексизге чыгымдоонун" кереги жок деп айтышкан (ошондо эле, 293-бет).

³⁰ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S.242.

элинин душмандарын жок кылуу үчүн бүткүл бул армияны Гоби аркылуу алып өттү. Аскерлерге анын уулу, тардуштардын шады командалык кылган.

Капысынан кол салууну камсыз кылуу үчүн ар бир жоокердин төрттөн аты болуп, аларды алмаштыруу менен токтобой жүрүп отурушкан. Бирок Ашина Сымо согушка кирбестен Хуанхэнин ары жагына, Ордоско чегинүүгө жана кол салуу тууралуу Чанъянга кабарлоого үлгүргөн, ал жактан ага жардам берүү үчүн сокку уруучу атчандардын отряды дароо келип жеткен³¹. Түркүттөр менен биригип, империялыктар түз эле душманга бет алышты жана аны Ночжен дарыясында согушка кирүүгө аргасыз кылышты (641-ж)³². Сеянтолордун ар бир жоокеринде төрттөн ат болгондугуна карабастан, алар жөө катарга туруп салгылашкан. Салгылашуу убагында аттарды атайын ат кошчулар кармап турган; төрт жоокерге бир ат кошчу тийиштүү болгон. Салгылашуунун башталышында сеянтолор өз тактикасына салып, чарайнасы жок түркүт аттарына ок жаадырышкан. Жөө салгылашууга ыңгайлашпаган түркүттөр дүрбөлөңгө түшүп чегине баштаган. Сеянтолор аларды кууп баратып, өз катарларын бузуп алган, мындан табгачтардын полководеци Ли Цзи пайдаланган. Ал кытай жөө аскерлерин жүздүк колонналардын арасында түзүлгөн интервалга сокку урууга багыттап, душмандарды токтоткон. Бул убакта түркүт атчандары шашылыш түрдө кайра катарга туруп, ат кошчуларга сокку уруп, алардын 15 миң атын тартып алган. Мунун өзү дүрбөлөң туудуруп, сеянтолор артка качып, түркүттөр кууп жөнөгөн. Бул иш декабрда болгон соң кылычтан качып кутулгандар чөл аркылуу кайра өткөндө суукка тоңуп өлүшкөн. Сеянтолордун жоготуулары 80%ке жеткен. Мындай катуу талкалануу Инанды тынчтык келишимин суроого мажбурлаган, ал Кытай ханышасы менен никеге туруу аркылуу тынчтыкты чыңдагысы келген эле. Тайцзун хандын өзү баштап, никелик белек түрүндө жетиштүү сандагы малды айдай келишин талап кылды. Бул белектерди чогултууда хан элге салган салыктар кыжырданууну туудурду. Малды чөл аркылуу айдап өтүүгө мүмкүн болбоду, анткени жут башталган эле. Бул Инандын күчүн биротоло жоготуп, эми Тайцзун аны менен эсептешүүнү токтотуп, кудалашуудан баш тартты.

Инан жортуул жасоого аракет кылып көрдү, бирок империялык аскерлерге жолуккандан кийин согушсуз кайра качты. 645-жылы Кытайга каршы күрөшүүгө даярданып жаткан Корея диверсия жасоого Инанды көндүрүүгө көп аракет кылды. 645-жылы октябрда өзүнүн ою толук ойрон болгондугун көрүп Инан дүйнөдөн кайтты. Сеянто төбөлдөрү хандыкка анын никесиз уулу Иманды коюшту, бирок никеден туулган уулу Бачжо өзүнүн тарапкерлери менен атасынын сөөгүн коюп жаткан убакта Иманга кол салып, аны өлтүрүп, өзүн хан деп жарыялады³³. Тайцзун башкы армиясы менен Кореяда согушуп жаткандыгынан пайдаланып, Бачжо Кытайга чабуул жасайт, бирок чек ара аскерлери тарабынан талкаланган. Ошону менен бирге ага каршы партиянын айрым төбөлдөрүнө өлүм жазасын берүү ордодо кыжырданууну туудуруп, империялык аскерлер жакындаганда анын ордосу аны таштап, туш-тушка качып кеткен. Көп убакыт өтпөй Бачжо уйгурлар тарабынан өлтүрүлүп, андан кийин 646-жылы күзүндө империялык аскерлер кууп жеткен сеянто ордосунун калдыктарынын бир бөлүгү кылычтанып, бир бөлүгү туткунга алынып, бир бөлүгү эч убакта бирикпөө үчүн туш-тушка тарап кеткен³⁴.

³¹ Тху-ки — кылычтаган атчандар (Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 341-бет).

³² Азыркы убактагы Сюйюань провинциясында (...Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten., S. 668).

³³ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 342-бет. Инандын никеден туулган уулунун титулу — Гели-Гюили-Шисе-Ша-Дони-хан.

³⁴ Иакинф Бичурин, История Китая

Күжүрмөн жана сансыз көп эли бар уруунун үстүнөн мындай салыштырмалуу оңой жеңиш империялык дипломатиянын өтө так эсептелген кадамы менен түшүндүрүлөт. Тайцзун Инандын Кытай ханышасы менен никеге турушунан баш тартканда ал муну менен сеянто ханына баш ийген бардык урууларга көтөрүлүш чыгарууга белги берген³⁵. Андан кийин ал аларга жолбашчылыкка "түркүт баатырын"³⁶ жиберген, бирок ал үчүн мындай иш майданы жок эле. Көтөрүлүш чыгаргандарга уйгурлардын уруу аксакалы Тумиду башчылык кылган. Ал сеянтолорду талкалаган, бирок жеңиштен кийин бардык башка жолбашчылар менен бирге Тан императоруна баш ийген. Теле уруулары үчүн бул эң жакшы арга эле: алар өздөрүнүн жашоо ыңгайын сактап калуу менен эчтекесин жоготушкан жок жана кытайлар менен соода кылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу менен өтө көп нерсеге ээ болушту. Эң башкысы императордук армияга кирүү мүмкүнчүлүгүн алышты, бул аларга чоң олжо жана сый-урмат алып келген. Ырас, кандайдыр бир оппозиция келип чыгып, акыры Тумиду кутумчулар тарабынан өлтүрүлөт. Бирок алар империялык аким тарабынан алдап колго түшүрүлүп, өлүм жазасына тартылган. Тумидунун уулу уруу башчылыгына дайындалып, аскердик чин алган, ошондон кийин уйгурлар империянын ниети түз букаралары болуп калып, империя жүргүзгөн бардык согуштарга катышкан³⁷.

Чеби хан. Сеянтолорду талкалоо Тан империясынын кадыр-баркын ого бетер арттырып, бардык теле уруулары, ал түгүл байыркы (баегу) жана курыкандар (гулигань) сыяктуу алыскы уруулар, 647-жылы алман менен кошо элчилерди жиберешкен жана императорго ыктыярдуу баш ийишкен. Ошол эле жылдын акырында элчилик түркүттүк Чеби хандан³⁸ да келген.

Бул ханзааданын тагдыры өтө кызык. Кат Иль-хандын убагында ал дубандык хандардын бири болуп, "кенже" хан деген титул алып жүргөн. 630-жылы талкалангандан кийин Чеби хан өз ордосу менен түндүккө качкан, анын сары изине чөп салып кууган сеянтолордон качып, чыгыш Алтайдын тоолуу өрөөндөрүнө барып жашынган. "Таншуда" мындай деп жазылган: "Чеби Алтын тоолордун (Алтайдын) түндүк жагына кетти. Алтын тоолордун үч тарабы тик, жалама аскалардан турат, төртүнчү жагында гана өткөөл бар, ал жерден атчан жана арабачан өтүүгө болот. Жерлери түз, ошентип Чеби аларды ээледі... Ал батышта Гэлолуну (карлуктар), түндүктө Гегуну (кыргыздар) баш ийдирди"³⁹. "Алтын тоолордун түндүк бети" деген сөздү сөзмө-сөз, туурасын айтканда, биздин мааниде

³⁵ Тайцзун өзүнүн кеңешчилерине мындай ден айткан: "Сеянто биздин каарданган аракеттерибизге баш ийип, жүгүнүп жатышат, алар жакында өкүмдарды койгондугунун натыйжасында баш көтөрүп, тоотпой коюуга батына алышпайт жана аралаш жашап жаткан ар башка уруулар анын башкаруусуна баш ийишпейт. Улуу мамлекетке талыкпастан таянуу менен алар бул элдерди баш ийип берүүгө мажбурлашат. Тунлонун, пугунун жана башка ондогон уруунун ар биринин бир канча ондогон миң аскери бар. Алар каршы чыгууга батырышпаса, мунун себеби Сеянтонун биз менен мамилеси болгондугуна карабастан Кытайдан коркушат. Эгерде эми аны Каныкейге үйлөнтсө, анда улуу падышанын күйөө баласы өзүнүн кадыр-баркын көбөйтөт жана жогорулатат, өзүнүн пикирлештерин бекем байлайт. Ар кандай үй-бүлөлөр жана уруулар аны ого бетер кадырлашып, баш ийип беришет... Эми эгер ага (ханга) ханышаны бербесе, бул анын турмушун өтө чектелүү кылат. Бардык үй-бүлөлөр жана уруулар биз аны таштап кеткендигибизди дароо эле билишет. Анда алар ага кол салууга сөзсүз шашылышат (Вэньсян тункао, XVI т. цз. 344).

³⁶ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 351. 719-бетти салыштырыңыз, анда "Моходуну" өз ысмы катары түшүндүрөт жана бул ким экендигин аныктоого кудурети жетпей, тексттеги каталык деп божомолдойт. Бул жерде ысмы тескери ден болжоймун

³⁷ Ошондо эле, 647-жылы союздаштар менен байланышуу үчүн императордук өкмөт "түркүттөрдөн (Чахар) уйгурларга чейин (Халха)" элчилер үчүн туруктуу почта бекеттерин уюштурган (Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 418).

³⁸ Иакинф Бичурин, История Китая

³⁹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 263-бет.

түшүнүүгө болбойт. Алтайдын түндүк жантаймаларын токой (чытырман) баскан, ошондуктан түркүттөр сыяктуу малчыларга жашоого мүмкүн эмес. Кыргыздар жогорку Эне-Сайда жашаган, ошондуктан эгер Чеби хан Алтайды ашып түшкөн болсо, анда алар андан түндүк жакта эмес, чыгыш жакта болор эле. Карлуктар Эртыштын жогорку агымын ээлеп турган жана андан батыш жакта эмес, түштүк жакта болор эле. Ал жер туш тарабынан тоолор менен курчалып, ал эми аралыгындагы жерлер "тегиз", т.а. талаа болгондугу Чеби хан ички Алтайдын өрөөндөрүн ээлеп тургандыгын, ал эми ал жакка бирден-бир өткөөл — Сайлюгем экендигин көрсөтүп отурат. Демек, Чеби хандын ээлеген жерлеринин негизги бөлүгү Телед көлү менен Катунь дарыясынын ортосунда жайгашкан, бирок чыгышта ал, кыязы, Кобдо⁴⁰ бассейнинин бир бөлүгүн ээлеп турган окшойт.

Анын аскерлери 30 миң адамга жеткен. Ал түндүктө кыргыздарды жана батышта карлуктарды өзүнө баш ийдире алган. Чыгышта ал сеянтого каршы талыкпас күрөш жүргүзгөн.

Тайцзун баш ийгендигин билдирүү үчүн Чанъянга жеке өзү келип-кетишин сунуш кылып жооп катары Чеби ханга элчиликти жиберген, бирок ал дипломатиялык мамилелердин түзүлүшүн сөзсүз багынып берүү катары кароону эч каалаган эмес. Кытай элчилери хандын ырка көнбөстүгүн көрүп, аны колго түшүрүп алуу үчүн карлуктар менен мамиле келишкен. Бул бузукулуктун бети ачылып, кытай элчилиги мууздалып салынган. Ачууланган Тайцзун 649-жылы уйгурлардан жана бугулардан турган аскерлери менен генерал Гао Канды Чебиге каршы жиберген. Ал туткунга алынып, Чанъянга алып келинген, бирок ал жерде кечирим берилип, жогорку аскердик чин менен сыйланган. Анын эли чыгыш Хангайдагы Өтүкөн токоюна жашоого көчүрүлүп келинген, анткени бул аймак сеянтолор жок кылынгандан кийин ээн болучу⁴¹.

Окуялардын жалпы жүрүшү мына ушундай, бирок элди Алтайдан Хангайга көчүрүү жөнүндө кабар сөзсүз апыртышкан. Мен "Таншу" менен "Ганмунун" түзүүчүлөрүнүн адилеттүүлүгүнө шектенүүдөн алысмын; кыязы, алар өзүнүн чыгармаларында жөн эле Гао Кандын рапортун келтиришкен болуу керек. Бирок бул генерал башка көп генералдар сыяктуу ушундай эле тактык менен, мында кытай сарайындагы шардын географиялык билимдеринин начардыгын эске алуу менен рапорт жазган. Ушул рапортко ылайык Чаньяндан тартып Гоби жана Батыш Моңголия аркылуу Алтайга чейин өтүүнү кошуп алганда бүткүл компания бир эле 650-жылга батырылгандыгын айта кетүү жетиштүү.

Ушул мезгилдин ичинде 30 миңдик түркүттөрдүн каршылыгы басылып, Чеби ханга чыккынчылык кылган эки уруу аксакалынын баш ийип берүүсүнүн кабыл алынгандыгына, бир аймак капысынан басылып алынгандыгына жана Чеби хандын өзүнүн колго түшүшүнө ишенүүгө болот, бирок Гао Кан ушул кыска убакыттын ичинде бүткүл көп миңдеген элди кармап алгандыгына Алтайды эч убакта көрбөгөн Кытай сарайындагы төбөлдөр гана ишениши мүмкүн эле. Бири-биринен бийик ашуулар менен бөлүнгөн тоо өрөөндөрү табигый жашыруун жайлар болуп саналат, ал жерде ар кандай душмандан жашырынууга мүмкүн. Анткени камоодо жаткандардын карамагында алакандай талаа да (дайыма талаанын аптап күнү кургаткан, Алтай өрөөнүнүн түндүк жантаймасы) көлөкөлүү, жыттуу алакандай токой да (күн нурлары жантайып тие турган түштүк бетинде), таза тоо суусуна толгон дарыялар да, таманында булактар агып жаткан терең оюндар түрүндөгү кошумча жашыруун жайлар да болгон. Кыш мезгилинде бийик ашуулар жабык болгон, ал эми жайында ушундай өрөөнгө жете алган душман эч кандай ийгиликтерге жетише албас эле, анткени жайлоолор суулар аккан жерлерге жайгашкан, ал жакка жергиликтүү калкка гана

⁴⁰ Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 277-бет.

⁴¹ Ошондо эле, 284-бет.

белгилүү болгон жалгыз аяк кыя жолдор менен гана жетүүгө мүмкүн. Дарыялардын нугу боюнча жогору карай табигый жолдор жок, анткени бул дарыяларды төмөнкү агымдарында аскалар кесип өтүп, алар ат гана эмес, ал түгүл жөө адам да өтө алгыс коксулар боюнча агат. Бирок Алтайда көчмөн мал чарбасы өрөөндөрдүн талаа жантаймаларында гана болушу мүмкүн, ал эми андай жантаймалар анчалык көп эмес. Ошондуктан малдын жана элдин саны көбөйгөндө Чеби хан талаага чыгуунун жолун издөөгө тийиш болучу. Ошентип ал бул жолду тапты, бирок ал аны өлүмгө алып келди, анткени талаада императордун атчандарына тең келе тургандар жок эле.

Текстке кайра кайрылуу менен, биз Чеби хан түздүктө талкаланып, тоолорго келип жашырынгыча болбой Алтайдын тоо этектеринде колго түшүрүлгөндүгүн көрүп отурабыз⁴². Кыязы, Гао Кан өз милдетин аткарылды деп эсептеп, колго түшүрүлгөн туткундарды Хангайга которгон жана тийиштүү кабарды Чанъянга жиберген окшойт. Натыйжада тоолордо жашаган түркүттөр аман калып, ал түгүл өзүнүн уруулук бөлүгү — төлөс⁴³ деген атын сактап калышкан.

Корейлердин эрдиги. Сеянто хандыгы жок болордон мурда эле Тан өкмөтүнүн алдында кайрадан корей маселеси турган болучу. VII к. ортосунда Корея үч мамлекетке бөлүнгөн: жарым аралдын түндүк батышында — Япония менен союздаш болууга багыт алган Пякчэ падышалыгы; түштүк-чыгышта-япондук каракчылардын кол салууларынан жапа тарткан жана ошондуктан Кытай менен союзду издеген Силла падышалыгы; түндүктө — эки түштүк падышалыктары менен каршылашкан жана маньчжуриялык мукри (мохэ) токой уруулары менен достошкон Когурьо же Корея падышалыгы болгон. Бул бекем жана жоокер мамлекет сүй Кытайынын төрт кол салуусунун мизин кайтара алган. Ал Тан династиясы менен достукту чыңдаган, бирок 642-жылы Когурьодо төңкөрүш болгон: Гай Су-вынь деген неме аскерлерге таянып, төбөлдөрдү мууздап, падышаны өлтүрүп салган, андан кийин жаш баланы — падышанын бир тууганынын баласын такка отургузуп, бүткүл бийликти өз колуна топтоп алган.

Империялык өкмөт коңшусунун ички иштерине кийлигишкиси келген эмес, бирок Гай Су-вынь Пякчэ менен союз түзүп, 643-жылы Силлага каршы согуш баштаган. Тайцзун өзүнүн союздашынын бүлгүнгө учурашына жол бербөө үчүн Кореяга дипломатиялык өкүлчүлүктү жиберген, бирок элчини үшүнчалык жек көрүүчүлүк менен кабыл алгандыктан, бул согушка себепчи болгон⁴⁴. Тайцзун корейлик зулумдун таш боордугу элди өзүнө каршы көтөрөт⁴⁵ жана бул империяга Силланын жардамы менен кидан, татаб жана мукри аскерлерин⁴⁶ жеңип чыгууга мүмкүнчүлүк берет деп ойлогон. Бирок ал катуу жаңылышты: корейлер мекенин коргоого баатырдык менен чыгышты, ал эми мукрилер (маньчжурлар) аларга жардамга келди. Империялык армия кытайларга караганда көбүнчө көчмөндөрдөн турган, бирок кытайлар да жортуулга катышкан. Телелердин корпусуна бир колу чолок баатыр Киби Хэли, түркүттөргө Ашина Шэни, Жуңгариянын талааларынан келген чуюе атчандарына Ашина Мише колбашчылык кылган, ал эми Ашина Сымо хандын өзү императордун штабынын алдында болгон. Жогорку командачылык императордун тууганына, сеянтolorду жеңип чыккан табгач Ли Цзиге жана кытай полководеци Чжан Лянуга тапшырылган. Кытай жана түрк полководецтери бирдей катышта өз ара аралашып турган, бирок флотто кытайлар гана кызмат өтөгөн.

⁴² Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 264-бет; S. Julien *Documents...* p. 339. ("Гао- Кхань аны (Чебини) Алтай тоолоруна чейин кууп барып, туткунга алып борборго алып келген").

⁴³ Л.Н. Гумилев, *Алтайская ветвь...*, 105—114-беттер.

⁴⁴ L. Gibert, *Dictionnaire...*, p.413.

⁴⁵ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 106-бет.

⁴⁶ Ошондо эле, 105-бет.

645-жылы жазында империялык армия чек аралык Ляошуй дарыясы аркылуу өтүп, Гаймучен чебин камалоо менен алып, Ляодун шаарын курчоого алды. 40 миң корей жардамга келип, кытай жөө аскерлерин кысып кирди, бирок мизи кайтарылды. Андан кийин таш ыргыткыч машиналар шаардын дубалдарын талкалап, шамалдын огунан пайдаланып империялыктар шаарды өрттөп жиберишти. Дубалдын кырында турган корейлер багынышкан жок, бирок аларды узун найзалар менен кыйратышты. Натыйжада шаар кулады.

Андан соң айыгышкан коргонуудан кийин Ляодундан түндүк жакта жайгашкан Байяйчен бекем чеби багынып берди. Камалоочу колонна дубалдын бузулган тешигинин түбүндө чабуул коюунун алдында полководец Ли Цзи мындай деп айткан: "Жоокерлер олжого туйтунуу үчүн өмүрү жөнүндө да ойлоп

койбостон жебелерге жана таштарга жан дил менен бута болуп жатышты. Эми шаар дээрлик алынды; эмне үчүн багынып берүүнү кабыл алууга макул болуп, салгылашып жаткандардын көксөөсүн суутуш керек?" Император аттан түшүп, кечирим сурап, мындай деди: "Сенин айтканың туура; бирок аскерлерди өлтүрүүгө жана алардын аялдарын үй-бүлөсү менен туткунга алууга жол бере албайм — мен буга чыдай албайм; ал эми сенин корпусундагы эр көкүрөк аскерлериңерди мен мамлекеттик казынанын буюмдары менен сыйлайм, ошентип сенден бир шаарды сатып алам". Ошондо Ли Цзи аскерлери менен кайра тартып⁴⁷, император капитуляцияны кабыл алды.

Корейлер бардык күчүн мобилизациялап, жардамга мукри атчандарын чакырышты. Ашина Шэни өзүнүн түркүттөрү менен укмуштай манёврду жасап, корей аскерлерин чабуул коюуга түкүрдү жана аларды өзүнүн башкы күчтөрүнө түш кылды. Корейлер салгылашууга мажбур болушту да, көпчүлүк адамдарынан ажырады. Тоолорго такалган жана империялыктар курчап алган корейлер жеңүүчүгө багынып беришти. Тайцзун 2500 командирди гана кийин Кытайга көчүрүп кетүү үчүн туткунда калтырды. 30 миң катардагы жоокер үйлөрүнө таркатылып, ал эми 3000 мукри өлүм жазасына тартылды.

Бирок империялык армиянын бүткүл күч-аракети Аньши шаарынын (Кайпинден түндүк-чыгыш жакта) дубалдарына барып талкаланды. Дубалдардын боорун тешкен тарандарга жана шаарга таштарды ыргыткан баллисттерге карабастан, күндүр-түндүр жети жолку чабуулга жана курчоодогулардын оор жоготууларына карабастан шаар багынып берген жок. Кыш кирип келип, тамак-аштын запастары түгөнө баштады. Император корей аскер башчыларын шаардын дубалына чакырып алып, аларды коргонуудагы бекемдиги үчүн мактап, өз аскерлерине чегинүүгө буйрук берди. Чабуул андан ары өрчүгөн жок, кампания утулду, чегинүүнүн убагында көп аскерлер сууктан жана чарчап чаалыгуудан каза болду. Бирок бул согуш мурда Кореяда Ян-ди жүргүзгөн согуштарга таптакыр окшош эмес эле! 645-жылы басылып алынган жерлер империянын карамагында калды, корейлер чегинип бараткандардын артынан түшүүгө батынбады. Ошентип, 647-жылы согуш кайра башталып, бирок биротоло жеңишке 668-жылга карата гана жетишилди.

Бирок биз бул согуштун андан ары жүрүшүнө көз сала албайбыз. Биздин тема үчүн ага түрктөрдүн жана башка көчмөндөрдүн катышуу үлүшүн гана аныктоо маанилүү, ал эми мындай үлүш аз эмес эле⁴⁸.

Шэнинин "Батыш аймакка" жортуулу. Кореядан кайтып келгенден кийин Тайцзун өз көңүлүн кайрадан батышка бурду. Ал жакта Юкүк менен Халлыгды кууп чыккандан кийин

⁴⁷ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 106-бет.

⁴⁸ Киби Хэлинин эрдиктерин сүрөттөөнү караңыз: Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 110,119,122-беттер.

бир аз бейкуттук өкүм сүрдү. Чыгыш Түркстандын майда өкүмдарлары түркүттөрдүн күчүнө ашыкча баа берип жана Гаочандын жеңилишинен чочулашып, эч болбогондо салыштырмалуу көз карандысыздыкты сактап калуу үчүн империялык агрессияга каршы таянычты табууга үмүттөнүшүп, Ирбис Шегуй ханга баш ийип беришип, Кучанын империяга 630-жылы ыктыярдуу баш ийип берүүсү падыша Сварнатептин (Суварнадева деген санскриттик ысымдын тохардык айтылышы) колунан келди, бирок аны алмаштырган Харипушпа (кытайча Али Бушиби)⁴⁹ империя менен мамилесин үзүп, Батыш кагандыкка багыт алды.

640-жылы⁵⁰ карашаардык лун (өкүмдар) Тукичжи өзүнүн кызын Батыш түркүттүк Кули-чур⁵¹ деген төбөлгө берип, жетиштүү колдоого ээ болдум деп чечип, алым төлөөнү токтотуп салат. Адегенде кытайлар буга чыдап жүрдү, бирок 644-жылы карашаардык өкүмдардын бир тууганы аларга өтүп келгенде, Батыш аймактын акими Го Сяо-кэ аны жол көрсөткүч катары пайдаланып, баш ийбеген вассалды жазаламак болду. Күтпөгөн жерден кол салып, ал Карашаарды алып, Тукичжини туткундап, аны Кытайга жөнөттү, ал эми бошоп калган такка анын инисин отургузду. Кули-чур өзүнүн түркүттөрү менен кытай аскерлери кеткенден үч күн өткөндө кайын атасы үчүн өч алууга келди. Ал жаңыдан эле такка отурган өкүмдарды камакка алып, такка анын тууганы Сепо Аначжини отургузду. Чыккынчыны ал Кучага жөнөтүп, аны өкүмдар Харипушпа⁵² өлүм жазасына тартты.

Тайцзун бул согушууга жетиштүү жүйө деп эсептеп, 648-жылы ал жакка өзүнүн эң мыкты генералын түркүт жана теле атчандарынан турган зор аскерлер менен (100 миң адам?) жөнөттү.

Ашина Шэни капысынан кол салмак болуп Хамиден Теңир-Тоонун түндүк капталы менен Юлдузга чейин басып өтүп, жолдо чуюе жана чуми урууларын талкалап, андан кийин армиясын ашуулар аркылуу алып өтүп, Куча хандыгынын чектерине кирип келди⁵³. Душмандар таптакыр алдастап калды: карашаардык хан Сепо Аначжи ордосун таштап качып жөнөдү, бирок колго түшүрүлүп, башы алынды⁵⁴. Кучалыктар 50 миң адам чыгарып, бирок талкаланды жана Шэни Кучаны алды. Өкүмдар жеңил атчандары менен түркүттөрдү көздөй качты, бирок артынан куугун түшүп курчоого алынды жана туткунга түшүрүлдү. Нали деген кучалык төбөлдөрдүн бири караңгы түндөн пайдаланып кутулуп кетти. Ал Батыш кагандыкка жетип, ал жактан 10 миң түрк атчандарын алып келди. Түрктөр империялык отряддардын бирине сокку уруп, аларды таптакыр талкалады. Шэнинин аскерлеринде дүрбөлөң башталып, бирок башкы күчтөр менен кагылышкандан кийин Нали катуу талкаланып, туткунга түшүп калды⁵⁵.

Ушундан кийин 70 чакан шаар Шэниге ыктыярдуу баш ийди. 649-жылы Хотанды⁵⁶ баш ийүүгө мажбурлоо үчүн бир эле согуштук күчтү көрсөтүү жетиштүү болду. Бухара жана басмал уруусу да толук баш ийе тургандыгын билдирди⁵⁷. Бирок бул баш ийүү аларды эч нерсеге милдеттендирген эмес. Ирбис Шегуй хан өз дөөлөтүнүн бүтүндүгүн коргоп калууга таптакыр жөндөмсүздүгүн көрсөттү. Талаа согуштарында түркүттөрдүн чарайналуу аскерлеринин мурдагы басымдуулук абалынан пайда болбой калды, анткени империялык атчандар батыш түркүттөрдүн калдыктарына караганда талаа согушунда

⁴⁹ H. Grousset, *Histoire de L'Extreme-Orient...*, I, p. 271.

⁵⁰ E. Chavannes, *Documents...* p. 112, nI.

⁵¹ Ibid. Бичуринде — Кюйлиду (караңыз: *Собрание сведений...*, II т. 295-бет).

⁵² E. Chavannes, *Documents...* p. 113; Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 296-бет.

⁵³ E. Chavannes, *Documents...* p. 176. n I.

⁵⁴ Ibid., p. 177, n 1.

⁵⁵ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 298-бет

⁵⁶ E. Chavannes, *Documents...* p. 126.

⁵⁷ E. Chavannes, *Notes additionelles...*, p. 19.

алардан кем эмес тажрыйбалуу полководецтер жетекчилик кылган ушундай эле талаа адамдарынан турган болучу. Алардын көз каранды эместигинин мезгили бүткөндүгү айкын болуп калды. Бирок 649-жылы 10-июлда Тайцзун дүйнөдөн кайтып, Батыш кагандыктын өлүм алдындагы жан талашуусу создукту.

Тайцзундун өлүмү. 649-жылдын башында борборлоштурулган империяны түзүү иши аяктады. Кореяда али да болсо айыгышкан каршылык көрсөтүү улантылып, Алтай өрөөндөрүндө баш ийбеген түркүттөр жашырынып, Батыш кагандык Кубанга чейин согду шаарлары менен талааларына үстөмдүк кылып жатса да, Империянын чыныгы согуштук күчүнүн атаандаштары жок экендиги бардыгы үчүн айкын болуп калды.

Кучанын жанында батыш түрктөрүнүн үстүнөн болгон жеңиштен кийин (648-жылы) Тайцзун мындай деп айткан: "Мен бир кезде ар кимдин өзүнө жараша көксөгөнү жана таң-тамаша куруп, ыракат алуусу болот деген элем. Топурак шаарчасы жана чыбык ат балдардын таң-тамашасы; алтын тагынып, жибекке оронуу аялдардын шаан-шөкөтү; соода аркылуу ашыкча буюмдары менен өз ара алмашуу көпөстөрдүн иши; жогорку чиндер жана жакшы маяна чиновниктердин шааниси; салгылашууларда өзүнө теңдеш атаандаштын болбогондугу колбашчылардын көксөөсү; дүйнөдөгү бейкуттук жана биримдик падышалардын ыракаты. Азыр мен телегейим тегиз болуп турам"⁵⁸.

Бул уруулардын жана элдердин көз каранды эместигинен баш тартып багынып бергендер үчүн биримдик жана бейкуттук урматына оор жүрүштөр жасалып, жат жоокерлер, ошондой эле өз жоокерлери да набыт болгон программа болучу. Бул программа канчалык реалдуу экендиги жогоруда айтылып кетти, бирок 649-жылы ал жүзөгө ашырылгандыгы факт болуп кала берет жана мурда жетишилген жеңиштерден тышкары согуштун инерциясы империялык аскерлерди алдыда турган салгылашууларга түрттү. Ошентип көп нерсе бул жерде империянын негиздөөчүсүнүн жеке өзүнө байланыштуу болгон.

Өзүнүн жеке сапаттарынын натыйжасында жогорку бийликке жетишкен адамдар жөнүндө кеп кылышканда, адатта, Наполеонду эске түшүрүшөт. Аны менен Тайзун Ли Шиминдин ортосунда көп жалпылык бар экендигин белгилей кетүү керек. Экөө тең армиялык лейтенант болуп башташкан, таланты менен көзгө көрүнүп, экөө тең өз шакирттерин өздөрүнө жакындата алышкан. Экөө тең баатыр жана акылдуу болгон, экөө тең өз элдеринин турмушунда зор роль ойногон.

Бирок Наполеондун иши анын өмүрүнүн ичинде кыйрады, ал эми Тайцзундун иши ал өлгөндөн кийин дагы жүз жылга созулду. Наполеондо Фуше болгон, ал эми Тайцзун: "Падыша эч кимден шектенбөөгө тийиш", — деп айткан. Наполеондун убагында *grande silence de l'Empire* үстөмдүк кылган, ал эми Тай-цзундун убагында маданият гүлдөгөн. Наполеондук Франция эң зарыл азыктарга: кофеге, кантка д.у.с. муктаж болгон, ал эми Тайцзун кытай элине ага чейин болуп көрбөгөндөй молчулукту берген. Конфуцийлик интеллигенттер гана беймаза болушуп, императорду аялдарды жакшы көргөндүгү, буддизмге берилгендиги жана согушту жакшы көргөндүгү үчүн жемелешкен⁵⁹. Конфуцийчилер аны көчмөндөр менен достугу үчүн өзгөчө айыпташкан, бирок бул жерде да алар өз карталарын ачышкан: Империянын идеясы алар үчүн алгылыксыз болгон, алар түркүттөр жана моңголдор менен достукту каалашкан эмес, кандай кесепеттерге алып келгенин билип турушса да Суй сарайынын эски саясатын жактырышкан.

Тан династиясынын тагына бир нече сабаттуусунан сөрөйлөрдүн күңкүлдөөсү коркунучсуз болгон, анткени ал үчүн көчмөн аскерлердин тайбастыгы жана элдин кеңири

⁵⁸ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 298-бет.

⁵⁹ Gaubil, *Abrege...*, p.462.

массасынын арасындагы кадыр-баркы жетиштүү болгон. Тан династиясы өзгөчө кайрымдуу жана чыдамдуу саясат жүргүзгөн.

649-жылы жазында император өзүн начар сезип, төбөлдөрүн өзүнө чакырып, аларга башкаруу ишинде уулуна жардам берүүнү буюрган. Ал ооруп жаткан кезинде, 649-жылдын 10-июлунда дүйнөдөн өткөнгө чейин мурасчы уулуна насаатын айткан. Сарайда болгондордун баары атасы же энеси өлгөндөй ыйлаган⁶⁰. Ашина Шэни аркы дүйнөгө аны коштоп баруу үчүн өз ханынын жана досунун сөөгү менен бирге көмүнгүн каалаган, бирок тактын шекчил мурасчысы буга тыюу салган⁶¹.

Жаңы император Гаоцзун деген титул алып, алгачкы кезде Кореядагы согушту токтотуу жана Кучада⁶² колго түшүрүлгөн түткүндардын баарын бошотуу жөнүндө жарыялаган, бирок көп убакыт өтпөй ага атасынын ишин улантууга туура келди.

⁶⁰ Mailla, Histoire generale..., p. 123.

⁶¹ E. Chavannes, Documents... p. 178.

⁶² Gaubil, Abrege..., p.462.

ТҮРКҮТТӨРДҮН КҮНҮНҮН БҮТҮШҮ

Батыш кагандыктагы төңкөрүш. Ирбис Шегүй хан өзүн такка отургузган он ок түрктөрдүн үмүтүн актабады. Отурукташкан ээликтери анын колдорунан суурулуп чыгып, империялык аскерлер кагандыктын чек араларына жакындап келди. Бардык уруу жолбашчылары үчүн мындай коңшулук эч кандай жакшылык алып келбестиги айкын болуп калды.

Жыйырма жыл бою бейкут болуп келген кагандыктын түштүк чет-жакасындагы абалдын жаман жакка өзгөрүшүнүн коркунучу туулду. Арабдар гректерге караганда ирандык бөгөттү батыш жактан бир кыйла ийгиликтүү талкалап жатты. 637-жылы Кадесиянын алдында шаханшах Йездегерд Шнүн туруктуу армиясы кыйрады жана анын артынан Ктезифон кулады. 642-жылы Негавенденин жанында арабдар перстердин ополчениесин талкалап, Персиянын тагдыры чечилди. Перстер колдорунан келишинче каршылык көрсөтүштү, бирок арабдардын колуна бир шаардын артынан экинчи шаар өтө берди. Шах өзүнүн жан-жөкөрлөрү менен чыгышка карай чегинди жана бардык жерде жылуу кабыл алууларга туш келди. Бирок ал согуш үчүн акчаны жана адамдарды талап кылар замат акимдер андан тескери бурулуп кетишти; ошентип ал 651-жылы өзүнүн ээликтеринин чет-жакасына — Мервага чейин жетти.

Персиядагы көтөрүлүш жана Дейлемдин, Табарстандын жана Журжандын тоолуктарынын айыгышкан каршылыгы арабдардын алга жылышын токтотту, бирок алардын жеңиштери жөнүндө каңшаарлар Орто Азияга келип жетти жана он ок түрктөрдүн тынчсыздануусун күчөттү.

Жуңгарияда да толкундап жатышты. Ирбис Шегүй хандын куугунтуктоосунан империянын ээликтерине качкан чуюе жана чуми уруулары туулуп өскөн жерлерин жана көз каранды эместигин кайтарып алууга умтулушту. Алардын жолбашчысы Халлыг болгон.

Кагандыктын чектеринен качып кеткенден кийин Халлыг Тайцзунга кызматка кирип, тез эле көтөрүлүп, Тинчжоу (Беш-Балык)¹ аскер округун башкарууга алды. Бирок бул мансапкор полководец империялык чек аралык офицер кызматына ыраазы болгон жок жана Тайцзун өлгөндөн кийин Беш-Балыкты гана эмес, Турпанды да бошотуу максатын көздөгөн кутумга катышат. Кутумдун бети өз убагында ачылып, бирок кылмыш жасалбаган соң Халлыг уулу Тье-инди² "гвардияда кызмат өтөө үчүн", тактап айтканда, барымта катары Чанъ-янга жөнөтүп жиберүү менен кутулуп кетти. Тьеин Кытайда көпкө чейин болгон жок. Ал атасына барып, ага Чыгышты жайына коюп, Батыш кагандыкка умтулууга кеңеш берди.

Бул кол салуу Кытайда уюштурулгандыгын, же боштондукка чыгууга умтулуудан келип чыккандыгын, же экөө тең бирге болгондугун айтуу мүмкүн эмес. Бүтүндөй ордо империялык акимдердин уруксатысыз өтүп кеткен деп айтуу кыйын, бирок кандай болсо да алардын байкоо чөйрөсүнөн чыгары менен Халлыг өзүн Ышбара хан деп (кытайча Шаболо хан Хэлү) жарыялады жана 651-жылдын жайында³ "Дулу хандын (Юкуктун) мурунку жерлерин ээлеп алды"⁴. Он ок түрктөрдүн кандайдыр бир каршылыктары жөнүндө булак оозго албайт. Болуп өткөн төңкөрүштүн көрүнүшүн калыбына келтирүүгө маалыматтар өтө аз. Ирбис Шегүй хандын букаралары андан четтеп, күрөшкө өзүнүн

¹ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 262—263-беттер.

² Н.Я. Бичуринде — Хиюнь, Шаваннда — Tie-yn. Кыязы, Tie—төө+инь=таандуулуктун аффикси, т.а. эркелеткен түрдө "менин төөм".

³ Иакинф Бичурин, *История Китая*.

⁴ Н. Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 289-бет; E.Chavannes, *Documents...* pp. 33,60.

жигерин жана эркин далилдей алган адамды хан деп ыктыярдуу тааныгандыгын баамдап билүүгө гана болот. Ирбис Шегүй хандын өзүнүн тагдыры кайгылуу болгон. Зулум аны "өз колу менен"⁵ өлтүргөн. Өлгөн хандын мурасчылары качып кутулууга аргасыз болгон.

Бирок 651-жылы түштүккө карай жолду арабдар, чыгышка карай жолду империялыктар жаап салган болучу. Тохарстанда Юкүк өкүмдардык кылып, түндүктөн Ышбара хан жылып келаткан; демек, бир гана жол — батышка карай жол калган, анткени Волгадагы жана Теректеги хазарлар түркүттөрдүн бийлигин али тааный элек эле. Ошентип VII к. ортосунан тартып Каспий деңизинин жээктеринде өз алдынча Хазар кагандыгы пайда болуп, анын башында Ашина династиясы⁶ турган. VII к. ортосунда жашаган бул хан түкүмүнүн баары белгилүү болгондуктан, чыгарып салуу ыкмасын пайдалануу менен Хазарияда Ирбис Шегүй хандын мурасчысы такта отурган деп моюнга алууга туура келет. Ошол эле убакта Хазария Батыш кагандыктан бөлүнүп кеткен. Анын үстүнө Ышбара хандын жана он ок түрктөрдүн хазарларда иши жок эле.

Ышбара хан. Ышбара хан он ок түрктөргө алар каалагандын баарын — ички бейкуттукту жана тышкы согушту алып келди. Биринчиден, ал он уруунун жолбашчыларынын укуктарын ырастады, дулуларга "чур" деген титулду, ал эми нушибилерге "йегин"⁷ деген титулду берди. Өзү жана өзүнүн дружинасы⁸ үчүн ал "Миң-Булак"⁹ өрөөнүндө бекемделген шаар курду, ал эми өзүнүн уулуна "багадур-жабгу"¹⁰ деген наам берди, т.а. аны Батыш кагандыктын экинчи өкүмдары кылды.

Ышбара хан түркүттөр менен он ок түрктөрдүн көптөн күтүлгөн компромиссине жетишти деп ойлоого болот, себеби ал түгүл нушибилер каршылык көрсөтпөстөн эле аны хан деп таанышты. Бул компромисс чуюе, чүми жана чумугундун көксөгөн тилектерине карама-каршы келген. Алар өздөрүнүн гегемониясын орнотууну көксөшкөн. Бул урууларды өз элинин негизги массасынын эсебинен тышкары канааттандыруу үчүн хан Империянын бийлигине өтүп кеткен алардын илгертен берки жерлерин кайтарып берүүнү чечти жана күтүлбөгөн жерден жортуул жасоо менен Тинчжоу чебин талкалады. Ошондон кийин олжого кыныккан чүй уруулары кайрадан Ышбара хандын таянычы болуп калды, бирок кол салуу Империя менен согушка алып келди.

652-жылдын башында Жуңгарияга Лан Гян-фандын колбашчылыгы астындагы 20 миң кытайдан жана башында Киби Хэли¹¹ болгон 50 миң теледен турган армия жөнөтүлдү. Согуштун планы тыкандык менен иштелип чыккан болучу. Союздаш теле аскерлеринин ылдам жылышы менен узакка согушуу үчүн зарыл сандагы азык-түлүгү болбогон Ышбара ханды кысып кирүү болжолдонгон болучу. Көчмөн урууларга, анын ичинде чуюеге жана чумиге аёо менен мамиле кылуу сунуш кылынган; башкы душман катары Ышбара хандын өзү таанылган. "Көчмөндөрдү кубалап, карышкырларга кол салуу"¹², т.а. түркүттөргө кол

⁵ E. Wieger, *Textes historiques...*, pp. 1608—1609.

⁶ М.И. Артамонов, *История хазар...*, 171-бет.

⁷ "Таншунун" маалыматтары жарыбагандай аз, бирок бул бөлүмдүн композициясы цитаталарга караганда көбүрөөк баяндайт. Саналып көрсөтүлгөн титулу бар уруу жолбашчылары өздөрүнүн укуктарын он беш жыл илгери, 635-жылы алгандыгына карабастан алардын тизмеси ушул жерде гана берилген. Кыязы, эми гана түркүт ханы аларды таанып, муну бектерге "чур" жана "йегин" (кытайча сыгын) титулдарын берүү менен иретке келтирген.

⁸ Өз түркүт кошуундарынын болгондугу Тан шунун текстинен Шаванндын төмөндөгүдөй котормосунда белгиленет: "gu on extreme uniguement Ho-lou-et les siens Documents.., p.61). Бичуринде башкача: "жалгыз эле Хэлу жазалансын" (Собрание сведений..., I. 290-бет).

⁹ Талас дарыясынан түштүккө карай (караңыз: Pelliot, *Le nom ture...*, pp. 189—190).

¹⁰ Кытайча Моходу Шеху (Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 289-бет).

¹¹ E. Chavannes, *Documents...* p.92.

¹² Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 290-бет.

салуу көрсөтмөсү берилген, кытайлар түркүттөрдү "тамыры", ал эми башка урууларды "жалбырактуу бутактар" деп эсептешкен.

Бирок мындай чечкиндүү көрсөтмөлөргө карабастан согуш аракеттери адегенде солгун жүрүп жатты. 652-жылы чүе менен чумини¹³ талкалоо болду, бирок, калыбы, олуттуу деле талкалоо болбой калды окшойт, анткени алардын көксөөсү суубай калды. 653-жылы империялыктар кайрадан Беш-Балыкты ээледі, ал эми 654-жылы карлуктарга жортуул жасалды, бирок иш он миң атты¹⁴ айдап кетүү менен чектелди. Ошол эле жылы чумугун уруусун талкалашты, мында кытай аскер башчысы өлгөндөрдүн кесилип алынган 30 миң кулагын Кытайга жиберди. Бирок чабуулдар кытайларга аз эле пайда алып келди, Ышбара хандын өзү өзүнүн түштүк-батыш чек арасын коргоого аргасыз болду.

Махуй Сурунин өлүмү. Мервдин марзбаны Махуй Сури өз шаарынын дарбазасын Йездегерд Шкө ачып берди. Шах менен бирге анын өз күзөтчүлөрүнүн чакан отряды жана таажынын казынасы жүктөлгөн кербен келди. Махуй берилген букара катары шахтын алдына келип жүгүндү, бирок Йездегерд арабдарга каршы күрөшүү үчүн күчтөрдү мобилизациялоого акча талап кылганда Махуй Сури өзүнүн түркөйлүгүнүн аркасында арабдар мага жетпейт, падышанын казынасын ээлеп алсам жаман болбос, өзүм болсо падыша болуп калам деген ойго азгырылды. Бирок шахтын күзөтчүлөрүнө өз бетинче кол салууга батына албай, жардам сурап түрктөргө кайрылды¹⁵.

Мервдик марзбандын чакырыгына Бижан-тархан¹⁶ деген бирөө макул болду, ал, кыязы, Согдада жашап калган нушибилик уруу аксакалдардын бири болсо керек. Ал өзүнүн дружинасы менен келип, Махуйдун чыккынчылык колдоосунан пайдаланып, шахтын отрядын талкалап, аны капыстан басып калды. Йездегерд качып кутулуп, тегирменчинин үйүнө жашырынып калууга аракет кылганда ал тарабынан мууздалып өлтүрүлгөн¹⁷, ал эми Махуй шахтын казынасынын ээси жана өз алдынча падыша болуп калган.

¹³ Иакинф Бичурин, *История Китая*.

¹⁴ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 291-бет.

¹⁵ Бул окуялар жөнүндө баяндамалар Беларүзиде (караңыз: "Материалы по истории туркмен...", I т. 62-бет), Табариде (ошондо эле, 92-бет) жана Балямиде (Tabari, Zotenberg, p.502, sq) келтирилет, бирок окуялардын жүрүшү сөзсүз алардын өздөрүнө түшүнүксүз болчу. Йездегерд IIIнүн акыркы күндөрү ар кандай карама-каршы аңгемелер менен чырмалган, аларды өз ара айкалыштыруу мүмкүн эмес. Табари кабарлоочуларга таянуу менен эч кандай сынсыз эле беш версияны келтирет. Балями бул аңгемелерден "персиялык версияны" бөлүп алуу менен ишти бир аз айкындайт, бул версияны ал өзү бир кыйла тагыраак деп эсептейт; ага Беларүзинин версиясына жакыныраак Фирдоусинин версиясы дал келет. Кыязы, акыркысы, эгерде андан анегдот сыяктууларын чыгарып салса, окуялардын чыныгы жүрүшүн бир кыйла так чагылдырат жана баяндаманын негизи болушу мүмкүн.

¹⁶ Бул жерде биздин тема үчүн өтө маанилүү суроо келип туулат: Махуй кайсы ханга кайрылган? Беларүзи 709-жылы Кутейба өлтүргөн Бадгистин өкүмдары Низак-тархан деп атайт. Ушунун эле өзүн Табари келтирет, бирок Фирдоуси түрк ханын Бижан-тархан деп атаган, ал эми анын дубаны Самарканд болгон деп ырастайт. 651-жылдын жайына чейин Самарканд менен Согд Ирбис Шегүй-ханга баш ийген, ал эми Бадгисте Юкук Ирбис Дулу-хан өзүнүн акыркы жылын жашап жаткан эле, ал 657-жылы дүйнөдөн кайткан. Юкуктун уулу Чженчу ("бермет", кытайча Чжан-чжу; иероглифтердин мааниси — "нукура бермет") 659-жылы өлтүрүлгөн жана 709-жылы каза болгон Низак-тархан анын мурасчысы болгон. Демек, түркүт ханынын чыныгы ысмы Низак эмес, Бижан болгон деп ишенимдүү түрдө айтууга болот; арабдарга көбүрөөк белгилүү болгон Низак Бижандын далдаасынан көрүнбөй калган деп ойлоого болот, арабдардын өздөрү Бижан менен кагылышкан эмес. Балким бул каталыкты арабдардын деген графикасы татаалданткан, анын үстүнө арабдын алфавитинде "ж" (ڭ) тамгасы жок.

¹⁷ Бул 31-жылы болгон (651/52-жыл) Батыш кагандыктагы кырдаалга караганда Йездегердин өлтүрүү Ышбара-хандын акыркы жеңишине чейин, т.а. 651-жылдын күзүндө же кыштын башталышында болгон. Балями башка бир версияны кабарлайт, ал боюнча Йездегерд Ферганага

Бирок анын абалы өтө оор эле, анткени бул окуя тууралуу кабар бүткүл Хорасанга тарап, мейманын өлтүргөнгө каршы кыжырданууну туудурду. Махуй күнөөнү түркүттөргө жүктөп, шах ага бийликтин белгилерин — таажыны жана шакекти керез кылып калтырган деп айтты. Бул жүйөлөрүнүн алсыздыгын жана ынандыралык эместигин сезип, чыккынчы өз аскерлеринин абалын жакшыртууга жана көбөйтүүгө аракет кылды. Фирдоусиге ылайык, ал өзүнүн ээлеген жерлерине Балх менен Гератты¹⁸ кошуп алган жана Бухараны, Самаркандцы жана Шашты басып алуу үчүн Согда тарапка экспансияны баштаган. Кол салуу үчүн шылтоо Йездегерд үчүн өч алуу болгон, анткени Бижан "жер падышасынын бактысын тебелеген"¹⁹.

Бул кабарды биз негиз катары кабыл алсак болот, анткени Батыш Түркүт кагандыгындагы жагдай Фирдоусинин баянына толук ылайык келет. Ирбис Шегуй хандын жармач өкмөтү династияга кас акыркы шахтын өлтүрүлүшүнө кош көңүл эмес, ал түгүл жан тартуу менен мамиле кылган, бирок Йездегерддин каны кургай электе Ирбис Шегуй хан тактан кулатылып, дулулар кайрадан бийликти өз колдоруна алышкан. Кыязы, түзүлгөн мындай кырдаалдан Махуй Сури пайдаланууну чечип, Хорасанды, Тахорстанды жана Согданы бириктиргиси келген окшойт. Бул кыйын эместей көрүндү, анткени Согда эчактан бери эле дулуларга кас болчу жана Махуй ал жактан кеңири колдоого түш келем деп үмүттөнгөн, мунун себеби көпөстөр аларга кербен соодасын токтотууга убада берген Кытай менен согушка кубанбай коё алмак эмес.

Бирок Ышбара хан чечкиндүү адам болгон жана Ирандагы төңкөрүш жөнүндө угуп, Махуй сыяктуу эле шах үчүн өч алуу деген ураан астында каршы чабуулду уюштурган. Фирдоуси да аны "Бижан" деп атайт жана түркүттөрдүн жортуулунун маршрутун сыпаттоодо ал келтирген географиялык аттар шектенүүнү туудурбайт. Хан Качарбашиден²⁰ чыгыш, Бухарага жеткен жана ылдам жол жүрүү менен тылын түрүп, Жейхун аркылуу өткөн. Махуй аны утурлап чыгып, бирок алгачкы эле кагылышууда туткунга алынып, кыйнап өлтүрүлгөн.

Перстердин өз ара кырылышуусу Абдаллах ибн Амирге жол тазалаган, ал 651-жылы Абрашахрды (Нишапурду), Тусту, Абивердди, Несуну басып алган жана Мервдин арабдарга алман²¹ төлөп берүүгө макул болгон жаңы марзбаны Абраз менен келишим түзгөн. Хорасандын артынан ушундай эле тагдырга Жуздан жана Тохарстан дуушар болгон, а бирок 655-жылы Хорезмге кол салуу ордунан чыккан эмес. Ошентип 656-жылы түркүттөр согушту кайрадан Хорасанга которушкан, бирок зор ийгиликтерге жетишкен эмес²². Алардын ишинин оңунан чыкпагандыгы кагандыктын чыгыш чек арасындагы абалдын курчушу менен түшүндүрүлөт.

Акыркы күрөш. Империялык өкмөт командалыктын жөндөмсүздүгүн жана өз чегине жеткен баш аламан уюштуруучулукту бул компаниянын үзүрсүздүгүнүн себеби деп туура эсептеген. Башкы командачынын жардамчысынын жоругу буга мисал боло алат. Ал

кетип калып, ал жерден кытайлардан жана түркүттөрдөн жардам алып, кайрадан Иранга каптап кирип, Тохарстанда каза болгон. Бул маалыматтар болжол менен ушундай эле жолду басып өткөн анын уулу Пероздон Йездегердге которулган

¹⁸ Фирдоуси, Шах-наме, 329-бет (Тегеран, М.Бехардын басмасы, перс тилинде)

¹⁹ Ошондо эле

²⁰ قاجار باشى Кашкар же Каджгар-башы, караңыз Г. Птицин, *К вопросу о географии Шах-наме*, 303-бет, бирок анда башкача жазылган: قاجار باشى قنجاز باشى قنجاز باشى

²¹ Материалы по истории туркмен... I т. 67,98-беттер. 67, 69-бет.

²² Ошондо эле, 69-бет.

душман менен салгылашуунун ордуна империяга ыктыярдуу баш ийип берген Хыньду²³ (Бичурин ушинтип атаган) шаарынын калкын кырып, талап-тоноп алган.

Ошондой эле Чженчу-жабгунун—Юуктун уулунун Ышбара хандын тылына сокку урууга аракети да ордунан чыккан жок. Чженчу өзүнүн атасынан Тохарстандагы кичинекей дубанды жана ченемсиз зор дооматты мураска алган. Ага Батыш кагандыктын өкүмдары боло алчудай көрүнгөн. Ушул максат үчүн Чженчу нушиби урууларын көтөрүлүшкө көтөрүүгө аракет кылган, чынында эле кээ бир нааразы жолбашчылар ага кошулган²⁴. Ошондо ал өзүнүн жөнөкөй "жабгу" деген наамын "Сибир-тардуш-шад"²⁵ деген шаан-шөкөттүү титулга алмаштырып, Кытайга муну таануу жана колдоо көрсөтүү өтүнүчү менен кайрылган. Императордук чиновник козголоңчул хандын ордосуна чейин жете алган эмес, бирок каңшаарлардан пайдаланып, ал чогулткан күчтөр арзыбастыгын белгилеп, бул талапкерге көңүл бурбоону өкмөткө сунуш кылган²⁶.

Союздаштарсыз калып, Чженчу Ышбара хандын аскерлери тарабынан кысымга алынып, акыры өз дубанына кетүүгө, өзүнүн баш ийгендигин таанууга, шаан-шөкөттүү титулунан баш тартууга аргасыз болгон жана андан ары өзүн толук ак ниетте кармаган²⁷. Ошондо Ышбара хан өзүнүн тылы үчүн көңүлү жайланып, эң мыкты аскерлерин Аму-Дарыядан Иле дарыясынын өрөөнүнө которду жана 655-жылы империялыктардын жолун биротоло бөгөдү.

Бул император Гаоцзунду командачыларды алмаштырууга, бир кыйла кошумча күчтөрдү жиберүүгө жана Кытайга берилгендигин сактап калган Батыш түрктөрдөн отряддарды уюштурууга мажбур кылды. Башкы командачылыкка Су Дин-фан дайындалган, анын күчтөрүнө уйгурлардын көмөкчү аскерлери кошулуп берилген. 656-жылы ал Иле дарыясынын өрөөнүнө жиберилген биринчи сокку уруу колоннасына башчылык кылган. Баш ийип берген түркүт ханзаадалары Мише менен Бучжендин отряддары борбордук Жуңгариянын эшилме кумдары аркылуу Алтайды карай бет алды.

Бул жолу бардык артыкчылык империялык армия тарабында эле. Ал сеянтолорду талкалаган жана Кореянын бекем чептерин штурмалаган ветерандардан турган. Бул жерде Шэньсиде тибеттиктердин, ал эми Хэбэйде кидандардын жортуулдарынын мизин кайтарууга көнүп калган кытай жөө аскерлеринин түруктуулугу, уйгурлардын чыдамдуулугу, чыгыш түркүттөрдүн күжүрмөн деми жана чек арачы табгачтардын көктүгү айкалышкан эле. Армия чакан эле жана оор унаа жүктөрү жок болчу. Бул жоокерлер эчактан эле душмандын эсебинен тоюнуп алууга үйрөнгөн. Алардын алгачкы курмандыгы жуңгардык уруулар болуп калды. Алардын кээ бирлери багынып берүүгө шашылып, башкалары, маселен, чумугун сыяктуулар аёосуз кылычталып өлтүрүлдү.

Ышбара хан душмандын чабуулун токтотуу үчүн өзүнүн бүт күчүн топтоду. Кытайлар анын 100 миң атчаны бар деп эсептешкен, бирок бул — өтө апыртуучулук эле. Иле дарыясынын жээгинде ал Су Дин-фандын кытай жөө аскерлеринен жана уйгур атчандарынан турган он миңдик отрядын курчоого алды. Су Дин-фан алдыга жөө аскерлердин кураштырылган катарларын койду. Түрк атчандары үч жолу кытай найзаларына барып такалып, артка чегиништи. Ошондо найзачылардын артынан чаалыкпаган аргымакчан уйгур атчандары учуп чыга келип, чабуулга киришти. Түрктөр

²³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 291-бет

²⁴ E. Chavannes, *Documents...* pp. 35,266.

²⁵ Кытайча. *Hie-pi ta-tou chad* (ibid). Тохарстандын ханынын мындай титулду кабыл алышы анын атасы Юуктун такка отурушунун салт-санаасын баса белгилөөгө умтулгандыгын чагылдырган, ал өзүн бул салттын улантуучусу деп жарыялаган

²⁶ E. Chavannes, *Documents...* pp.35.

²⁷ Бул 659-жылы ал империянын активдүү душманы болуп калгандыгынан көрүнүп турат.

туруштук бере албай артка качышты. Уйгурлар алардын артынан түнгүп, артта калгандарын кылычтап баратышты; жалаң эле уруу аксакалдарынан жана тархандардан 200 адам туткунга түштү.

Империялыктар ийгиликти улантып, артта калган нушибилерди кууп жетишти, ошентип алар согушсуз багынып беришти. Дулулар Бучжендин колоннасына туш келип, дароо эле аны өздөрүнүн амири деп таанышты. Су Дин-фан түркүттөрдү түштүк жактан курчап алуу үчүн жеңил атчандар отрядын Талас өрөөнүнө жиберди. Ышбара хан өзүнүн дружинасы менен чегинүүгө үлгүрдү жана кошумча күчтөрдү өзүнө тарта баштады. Империялык аскерлер аязга жана бороон-чапкынга карабастан анын артынан сая түштү. 657-жылдын башында душмандардын аскерлери хандын ордосуна жакындап келди, ал бул учурда Тарбагатайдын²⁸ каптал беттеринде жайгашкан эле.

Эми империялыктар түрктөрдөн көп эсе күчтүү болуп калды, анткени багынып берген дулулардын жана нушибилердин баары көмөкчү отряддарды түзгөн²⁹. Үйүндө калгандар да ханга баш ийип берүүдөн баш тартышты деп ойлоого болот, анткени түркүттөрдүн азык-түлүгү жок болучу жана аларга курчап аңчылык кылууга туура келген. Империялыктар түркүттөргө капысынан кол салып, аларга кыргын салган.

Аскерлеринин калдыктары менен Ышбара хан Иле дарыясынын аркы бетине чегинди. Ал жалгыз болуп калды: түштүктө да, түндүктө да душмандар эле, ал эми он ок түрктөр салгылашууну каалашкан жок. Манёвр жасоо мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган ал өзүнүн лагерин тосмолор менен бекемдеп, салгылашууга киришти, бирок кайрадан талкаланды. Империялыктар түркүттөрдү Чүй дарыясына чейин кууп барып, ал жерде аларды багынып берүүгө аргасыз кылышты.

Бирок Ышбара хан уулу жана бир аз сандагы ишенимдүү атчандары менен куугундан дагы качып кутулуп кете алды. Ал түштүккө качты. Чачтын (Ташкент оазиси) жанында чаалыккан аттар жүрбөй калды. Түркүттөрдүн "тар-хан" деген титулун алып жүргөн Чачтын өкүмдары качкындарды кабыл алып, алардын колу-бутун байлап куугунчуларга кармап берди³⁰. Акыркы түркүт ханы кишенделип, Чанъянга алып келинди. Гаоцзун ага кечирим берди, бирок ал туткунда кайгыда жүрүп 659-жылы дүйнөдөн кайтты. Мындай, окурман байкагандай, эркиндикти сүйгөн түркүттөрдүн арасында көп болгон.

Өлкөнү андан ары багындыруу ылдам жүрдү. Салгылашууга эч ким калбай калды. Согдунун Кан (Самарканд) Хэ (Зеравшан өрөөнүндөгү ээлик), Даван (Фергана), Ми (Маймург) жана Кеш (Шахризбз) хандыктары Ышбара хан кулаганга чейин эле түркүттөрдөн бөлүнүп кетишкен. 659-жылы алардын артынан чыгыш түркстандык ээликтер: Сүлэ (Кашкар), Чжуцуй (Көк-Жар, Каргалыктан түштүк-батыш жакта) жана Бохан (Яка-арык)³¹ өттү. Ышбара хандын тарапкерлеринин калдыктары 658-жылы Эбинор көлүнүн жана Кучанын жанында акырына чейин талкаланган³².

Чженчу 659-жылы көтөрүлүш чыгарууга аракет кылды, бирок жаңы мырзаларга жандили менен кызмат кылып жаткан Мише тарабынан Боротолы өрөөнүндө жеңилүүгө

²⁸ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 291-бет. Шаваннда бул дарыя Ye-tie деп аталган (р.64) жана ал кандайдыр бир белгилүү дарыя менен аны окшоштуруудан баш тартат (E.Chavannes, *Documents...* р. 36.п4). Уйгурлар жөнүндө макалада салгылашуу Инь тоосунда (?) болгон деп айтылган (Ibid, р. 92) жана кайрадан Гинья тоосунда кайталанган (Ibid, р.93). Кыязы, экинчи вариант согуштун жалпы жүрүшүн эмес, уйгурлардын көмөкчү отряддарынын аракеттерин чагылдырат.

²⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 292-бет

³⁰ Ошондо эле, 292-бет.

³¹ E. Chavannes, *Documents...* р. 8.

³² Ibid., p.268.

учурап, колго түшүрүлгөн жана өлүмгө тартылган. Эң акырында, өз алдынчалыкты сактап калууну каалаган кайсы бир нушиби ханы Су Дин-фан тарабынан 660-жылы кармалган.

Батыш Түркүт дөөлөтү көз каранды эместигинен биротоло ажыраган жана эч качан кайтарып ала алган эмес.

Батыш кагандыктын жерлери округдарга жана уезддерге бөлүнүп, алардан эки губернаторлук түзүлгөн. Бирөө дулунун аймагына ылайык келип, анын башына Ашина Мише коюлган, экинчиси — нушибинин аймагына туура келип, аны Ашина Бучжен алган. Эки хан тең өз алдынча болгон эмес.

Жаңыдан түзүлгөн ээликтерге көз салуу үчүн "Батыш аймактын"³³ акиминин 640-жылдан бери Турпанда болуп келген резиденциясы Кучага — көчүүчү жайларга жакыныраак которулган. Согдиананын жергиликтүү өкүмдарлары өз жерлеринде кала берип, бир аз убакка чейин бул жерде салыштырмалуу бейкуттук орногон.

Жеңиштин үзүрлөрү. Эми басып ала турган жер жок калды; бирок бул ийгилик элес сыяктуу эле. Империя кошулуп кетишине үмүттөнүүгө болгудай өтө ар түрдүү элдерди өз курамына кошуп алууга аракет кылган.

Тайцзун өзүнүн сылык-сыпаалыгынын жана жылдыздүүлугунун аркасында баш ийгендердин баарын, анын ичинде көчмөндөрдү да өзүнө жакындата билген. Бирок Гаоцзун көчмөндөргө андай мамиле кыла алган эмес, ал салт болуп калган төрөпейилдик мамиледе болгон³⁴. Көчмөндөр кайрадан өздөрүн жат катары сезишип, мунун кесепети дароо эле байкалды.

656-жылы уйгурлар, т.а. телес уруулары — йүангэ, баегу, сего, пугу жана тунлор көтөрүлүш чыгарышты. Алардын башында өлгөн жолбашчынын карындашы Бисуду ханыша турган³⁵. 662-жылдын башында көтөрүлүш басылган. Бисуду качып кеткен, бирок кытай армиясы кышкы аяздардан зор жоготууларга туш болгон³⁶.

Баш ийдирилген аймактарды кармап туруу проблемасы мурда болуп көрбөгөндөй курчутка жетти. Ал түгүл Кытайдын зор материалдык жана адамдык ресурстары жаңыдан басылып алынган өлкөлөрдөгү гарнизондорду күтүүгө жетиштүү эмес эле. Гаоцзундун өкмөтүнүн өзүнө мүмкүндүк бере турган эң чоң нерсеси төрт шаарды бекемдөө жана аларды туруктуу гарнизондор менен жабдуу болгон. Бул "төрт гарнизон" Кучага, Кашкарга, Хотанга жана Токмокко³⁷ жайгаштырылган жана Кытай ордосунун ою боюнча бүткүл "Батыш аймакта" гегомонияны камсыз кылууга тийиш болучу.

Баш ийдирилген областтардын баары биригип төрт акимдикке бөлүнгөн болучу — экөө чыгышта жана экөө батышта. Батыш түркүттөрдүн жерлери түндүк-батыш акимдигине 38 кирген. Бул райондорду түздөн-түз башкарууга мүмкүндүгү болбогондуктан Кытай өкмөтү өзүнүн берилгендигин далилдеген түркүт хандарынын жардамына таянган. Дулу урууларынын жерлери Мишеге, ал эми нушибинин жерлери Бучженге ишенилип берилген. Бирок бул жөндөмсүз өкүмдарлардын өз букараларынын арасында кадыр-баркы болгон эмес³⁹ жана бүткүл күч-аракетине карабастан ишенимге татый алышпады. Ырас, көчмөн хандардын жана отурукташкан өкүмдарлардын айрым

³³ L. Wieger, *Textes historiques...*, 3, p.1609.

³⁴ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 278-бет.

³⁵ E. Chavannes, *Documents...* p. 93.

³⁶ Ibid., p.113, п2.

³⁷ Ibid.,

³⁸ Караңыз: Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 268-бет.

³⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 393-бет;

козголоңдору оңой эле басылган⁴⁰, бирок хандардын өздөрү бири-бирине каршы бузукулук кылып, акыр аягында Кытай үчүн өтө кыйынчылык менен жетишилген ийгиликтерди бүт бойдон жокко чыгарды. Бучжен 664-жылы Кучага карай жазалоо жүрүшүнүн убагында көтөрүлүшкө ою бар деп Мишеге жалаа жапкан. Кытай полководеци Су Хай-чжен териштирип отурбастан Мишени жана "анын кол алдындагылардын баарын койчусуна чейин"⁴¹ өлүмгө тарткан. Бул дулунун арасында кыжырданууну туудуруп, алар Кытайга каршы өздөрүнүн күчсүз экендигин билишип, Тибет менен мамиле түзүшкөн. Ошентип бул "Батыш аймактагы" күчтөрдүн жайгашуусун түп-тамырынан өзгөрткөн.

Мише үчүн өч алуучу катары борбордук Теңир-Тоодо жашаган гун-йүз уруусу чыккан. Ал телелердин янь-мянь уруулары жана тибеттиктер⁴² менен союз түзүп, империялык аскерлерге кол салып көргөн, бирок мизи кайтарылган⁴³. Андан кийин 663-жылы жазында гун-йүз Хотандагы жана Турпандагы кытай гарнизондоруна чабуул койгон, бирок ал да ийгиликке жетишкен эмес⁴⁴. Эң акырында, 644-жылы гун-йүз империялыктар тарабынан биротоло талкаланган. Теңир-Тоодон түндүк жактагы талаалар жана түштүк менен батыштагы шаарлар-оазистер Империянын курамына механикалык түрдө кирген, ал бул шаарлардын каада-салттарына жана жашоо ыңгайына кийлигишкен эмес. Сырт жактан жардам күтүп үмүттөнүүдөн эчтеке чыккан эмес: арабдар Хорасанды баш ийдиришкенден кийин куралын түштүк жакка бурган. 662-жылы алар Кабулду алышкан, ал эми Орто Азияны жеңип алууну болочок мезгилге калтырышып, 664-жылы Пенджабга басып киришкен. Теңир-тоолук уруулар кысымда калган, ал эми алардын жолбашчысы Ашина Бучжен Тан империясына ак ниеттүү кызмат кылган.

Абал өзгөрбөөчүдөй көрүнгөн эле, бирок 667-жылы Бучжен дүйнөдөн кайтып, империялыктар анын ордуна киши таба алышпады, бирок орунбасарлыктын зарылдыгы күн сайын байкала берди. Эң мыкты империялык аскерлер өзүнүн көз каранды эместигин баатырлык менен коргоп жаткан Кореяда салгылашкан. Ушул учурда оюнга жаңы өнөктөш кийлигишип, күчтөрдүн бүткүл жайгашуусун чечкиндүү түрдө өзгөрткөн. Тибет Тан империясынын атаандашы катары чыкты. Жаңы согуш Кытайдын бүткүл батыш чек арасын каптап, тез эле Тарим бассейнине жайылды, бирок бул жөнүндө айтуудан мурда VII к. ортосундагы Тибет деген эмне экендигин карап көрөлү.

⁴⁰ Маселен, 660-жылы Кашкардагы Сыге-Думандын көтөрүлүшү жана 662-жылы Кучадагы көтөрүлүш

⁴¹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 393-бет; Е. Chavannes, *Documents...* pp. 73,280.

⁴² Е. Chavannes, *Documents...* p. 280; Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 138-бет.

⁴³ Иакинф Бичурин, *История Китая*; Е. Chavannes, *Documents...* p. 280.

⁴⁴ Y.P. Remusat, *Histoire de la ville Khotan*, pp. 69—70.

БАТЫШ КАГАНДЫКТЫН АКЫРКЫ КҮНДӨРҮ ЖАНА ТИБЕТ ЭКСПАНСИЯСЫ

Байыркы Тибет. Дыйкандар үчүн ыңгайлуу жер катары кызмат кылып, мал чарбасы үчүн жарактуу шалбаалуу талаалар жана суу өрөөндөрү айкалышкан Тибет бөксө тоосуна батыштан да, чыгыштан да калк байырлап турук алган. Батышта памирликтерге окшош мон жана дард дыйканчылык уруулары эзелтен бери жашап келген. Алар бири-бирине көз каранды эмес көптөгөн майда хандыктарга бөлүнгөн. Чыгышта эки эл: койчу кяндар жана дыйкан жундар жашаган. Илгерки заманда булар эки башка эл болгон, бирок азыр экөөнүн тең тукумдары өздөрүн тибеттиктер деп эсептешет. Кяндардын тукумдары — нгоктор ушул убакка чейин Амдо тоолорунда көчүп жүрөт, ал эми тибеттиктер — боталар биздин замандын башталышына чейин кяндардан бөлүнүп кеткен. Боталар жундардан дыйканчылыктын ыкмасын үйрөнүп, Цанпо (Брахмапутра) дарыясынын өрөөнүнө отурукташып, тибет маданиятын жана мамлекеттүүлүктү түзүшкөн. Ал жерде, тоо суулары менен сугарылган дарыя өрөөндөрүнүн күрдүү жерлеринде буудай, арпа, гречиха жана буурчак өстүрүлгөн¹. Кыштактар таш дубалдар менен курчатыла бекемделип, дарыяларга көпүрөлөр салынган. Металлургия келип чыккан: күмүш, жез жана темир эритилип, кездеме токуу пайда болуп, натыйжада чарбанын жалпы жогорулашы VII к. башына карата калктын санын 2860 миң адамга чейин², т.а. XX к. чейин андан ашпаган деңгээлге чейин жеткирүүгө мүмкүндүк берген. Өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүнүн ошол убактагы деңгээлинде өлкө андан ашык адамды тоюндурган эмес.

Көп убакыт бою тибеттик уруулар өз уруу аксакалдарынын башкаруусунда жашаган. Тибетке Шаншун өлкөсүнөн чыккан мугалим Шэнраб үгүттөгөн "бон" кара дининин келип киришинин натыйжасында алгачкы өзгөрүүлөр башталган. Эң байыркы анимизмдин ордуна кош бирдик кудай — "Бүткүл жыргалчылык" жана анын жубайы кандуу курмандыктарды, анын ичинде адам курмандыктарын кабыл алган "Үч дүйнөнүн атактуу ханышасы", же "Боорукердиктин жана сүйүүнүн улуу энеси" коюлган. Ал, Шэнрабдын окуусу боюнча, дүйнө: асман, жер жана суу рухтары жашаган суу астындагы чөйрөдөн турат, Мистикалык дүйнөлүк көз караштан ушул үч чөйрө өсүп чыгат жана алардын өз ара аралашы үчүн жол болуп саналат. Ушул окууга өзүн арнаган жана аны үгүттөгөн жрецтер жасаган мистерийлер аркылуу аралашуу келип чыгат. Жөнөкөй ишенимдерден айырмаланып, бон иерархиясы, клири, уюмдашкан пири жана мамлекеттик ишке кийлигишүү тенденциясы бар үстөмдүк кылуучу жана жигердүү чиркөөгө айланат³. Ап кан менен салтанат курган. Тибеттин легендардуу өкүмдарларынын бири кара чиркөөнүн колдоосунан бошонууга аракет кылып көргөн, бирок өзүнүн жакындары тарабынан бычакталып өлгөн. Ошондон кийин өкүмдарлар жана уруу жолбашчылары өмүрү үчүн бийлигинин бир бөлүгүн берүүнү артык көрүшкөн. Анын үстүнө уруулардын ортосундагы туруктуу чыр-чатактар арбитр катары бондун ролун жана бул ролго байланыштуу үстөмдүк

¹ A.H.Francke, A.History of Western Tibet pp.19-39, Г.Е. Грумм-Гржимайло, Материалы по этнологии Амдо..., 3,41—43-беттер; В. Успенский, Страна Кукэ-нор..., 51-бет; Иакинф Бичурин, История Тибета..., 124,127-беттер; В.А. Богословский, Очерк истории..., 24-бет.

² В.А. Богословский бул жалаң гана эркектер — жоокерлер болгон деп божомолдойт (*Очерк истории...*, 128-бет). Бирок ал убакта калктын жалпы саны 15 млн. чамасында болгон, мунун өзү Тибеттин жаратылыш шарттары боюнча мүмкүн эмес (караңыз: Л.Н. Гумилев, *Величие и падение древнего Тибета*).

³ Маселенин адабияты өтө кеңири. Кээ бир маанилүү чыгармаларды гана келтиремиз: A.H. Francke, A.History of Western Tibet ; Ch.Bell, The religion of Tibet, B. Laufer, Über ein tibetisches Geschichtswerk der Bonpo, H.Hoffmann, Quellen zur Geschichte der tibetischen Bon-Religion, G.Tucci, The tombs of Tibetan kings, M.Lalou, Les religions du Tibet.

абалын жеңилдеткен. Акыр аягында аристократия жана дин кызматчылары бири-бирине жакындашып, андан аркы тарыхта биргелешип аракеттенишкен.

439-жылы Тибетке Хэсиден жоокер сянбилердин отряды чегинген жана анын жолбашчысы бай, бирок ыркы кеткен өлкөгө туш келип кяндарды өзүнө тарткан, т.а. түбөлүк касташкан уруулардын арасында үстөмдүк абалды ээлеген. Бул атамандын тукумдары 200 жылдын ичинде тибеттешип кеткен жана мурас боюча цэнпо титулун алып жүрүшкөн. Бул титул падыша менен уруулаштарына жана өлкөдөгү мурунку бирден-бир күчкө таянган уруу жолбашчыларынын эркин аткарууга тийиш болгон өкмөт башчысынын ортосундагы кандайдыр орточо абалды ээлөө дегендик болгон эле.

Мындай жагдайда цэнпонун абалы өтө кыйын болгон. Бир жагынан, ал өз ордун мурас боюнча ээлеп турган; анын казынасына "таажыга" таандык болгон жерлердин баарынан түшкөн кирешелер, багындырылган элдерден түшкөн салыктар, алымдар, өлгөндөрдүн жана өлүмгө тартылган кылмышкерлердин мүлкү келип түшүп турган, бирок, экинчи жактан — аны ар кандай учурда кызматтан түшүрө алышкан, ошондуктан иш жүзүнө келгенде анын чыныгы таянычы да, чыныгы бийлиги да болгон эмес. Ал түгүл аскерлер цэнпого эмес, атайын аскер кеңешчисине баш ийген⁴. Иштин чынына келгенде байкуш цэнподо орун гана калган, муну менен ал байып кеткен аристократия мурунку бийлигинен ажыраткан мезгилдеги эллиндик басилевстерди эске салат⁵.

Бирок өлкөнү бириктирүү өзүнүн үзүрлөрүн алып келди жана цэнпо Намринин (570—620) убагында тибеттик аскерлер Индияга жана Тогонго каптап кирген. 604-жылы Тогондо алар өздөрүнүн чыгыш уруулаштары таштап кеткен Кара-Чуринди талкалаган. Өлкөгө жаңы букаралар келип кошулуп, мында аристократия менен элдин ортосундагы карама-каршылыктар курчуп кеткен. Эл үчүн цэнпо чыныгы жолбашчы болууга тийиш эле, себеби ал да төбөлдөр жана бон чиркөөсү тарабынан кысымга алынып турган. Граждандык согуш үчүн бардык өбөлгөлөр пайда болду. Намри өлтүрүлүп, ал эми анын уулу Сронцангамбонун убагында "атасынын букаралары кыжырданып, энесинин букаралары көтөрүлүш чыгарып, туугандарынын баары (санап көрсөтүлөт — Л.Г.) көтөрүлгөн"⁶. Бул граждандык согушка өтө окшош болуп, ага ар кандай топтор жана уруулар катышкан. Бирок көтөрүлүш кандайдыр басылып, тартип калыбына келтирилген. Акылман, кайраттуу Сронцангамбо мына ушул көтөрүлүштөн өтө маанилүү тыянак чыгарган: ал мазмунсуздук жана бейкамдык жөнүндө кызык окууну үгүттөгөн чачтары алынган жакыр кечилдердин общинасына көңүл бурмак болду. Ошонусу менен ал жаңылышкан жок: буддизм Тибетке киргенден кийин анын тукумдарын төбөлдөрдүн жана жрецтердин каршылыгына карабастан цэнподон падышага айландырган күч болуп чыкты.

Тогон үчүн согушуу. Тан империясы менен мамилелер Тибеттин алдындагы эң курч проблема болгон. Эки дөөлөттүн таламдары таптакыр карама-каршы болучу. VII к. Тибет бардык жагынан бөгөттөнгөндүгүн эске алуу зарыл. Батышта баш ийбес дарддар турган; Индия Гималай тоолору менен эле эмес, бөксө тоолордун тургундары чыдай алгыс суук климаты менен да корголгон болучу; түндүк жакта адам өтө алгыс чөл, ал эми чыгышта — күчтүү аскердик дөөлөт—Тан Кытайы жаткан. Бирден-бир жол түндүк-чыгышта, Амдо аркылуу Ганьсуга жана Хэси менен "Батыш аймагынын" (Синьцзян) талаа мейкиндиктеринде болгон. Бирок бул жолду бошоңдоп калса да Кытайдын колдоосунан пайдаланган Тогон падышалыгы тосуп жаткан эле.

⁴ Иакинф Бичурин, История Тибета..., 127—128-беттер. " Л.Н. Гумилев, Легенда и действительность..., 107-бет.

⁵ Л.Н.Гумилев, Легенда и действительность...,107-бет.

⁶ В.А Богословский, Очерк истории..., 36-бет.

Эгер Тибет үчүн Тогонго ээ болуу зарыл болсо, Кытай үчүн буга жол бербөө андан да зарыл болгон. Түркүттөрдүн үстүнөн арзанга турбаган жеңиши талаада империяга каршы кандайдыр бир борбор пайда болгондо үзүрсүз болуп калмак, анткени көчмөндөр ансыз деле көтөрүлүш чыгарууну жана көз каранды эместикке жетишүүнү көксөп жатышкан. Талаага ээ болуу менен тибеттиктер Кытай коммуникациясын бууп салып, түрк урууларынын арасындагы козголоңчул элементтерге таянып, империялыктардын кайра Улуу дубалдын артына кууп салышы мүмкүн эле. Ошондуктан Тан империясы баары бир согуш баштала тургандыгына карабастан Тогонго мүмкүн болгон жардамын көрсөткөн.

Ал эми Тогондун өзүндө Кытай менен союз таптакыр жактырылган эмес. Чжоулук, суйлук жана эң акырында тандык Кытай менен көп жылдардан берки согуштар из калтырбастан өтө албады.

Тогондук кол салууларга кытайлар кыйраткыч чабуулдар менен жооп берип, Амдого түркүттөрдү, уйгурларды жана башка союздаш аскерлерди каптатып жиберген. Түпкү жеңиш Кытайдын колунда калган, бирок Тайдзундун койгон адамы, кытайлашып кеткен ханзаада Муюн Шунь Кытайдын колдоосуна карабастан өзүнүн букаралары тарабынан өлтүрүлгөн⁷. Тайцзун өлтүрүлгөн Муюн Шундун уулун — Кытайга өтө берилген жаш Нохэбону хандык такка отургузган. Нохэбо Тогонго кытай календарын киргизип, кытай ханышасына үйлөнгөн жана жаш тогондуктарды сарайда кызмат өтөө үчүн Чаньянга жиберип турган. Албетте, келип чыккан оппозиция Тибетке багыт алган, бирок кутумдун бети 641-жылы ачылып, жоюлган. Ошол убакта тибеттик армиянын башында цэнпо Сронцангамбобо карата оппозицияда турган ак сөөк Гар тукумунан чыккан Донцан деген төбөл турган.

Тайцзундун бекем эрки жана Сронцангамбонун убагында тибеттик саясаттын кескин бурулушу Тогонду бир канча убакытка коопсуз кылды, бирок Донцан чыгышка карай чабуулун баштап, ал эми анча кыраакы эмес Гаоцзун Нохэбобо дароо жардам берүүдөн баш тартканда Тогондун тагдыры чечилген болучу.

Тогондук төбөл Содохуй Тибетке качып барып, Гаоцзундун чечими жөнүндө Донцанга кабарлады. Донцан дароо согуш баштап, 663-жылы Сары дарыянын башында тогондорду таптакыр талкалады. Нохэбо ханышасы жана бир канча миң боз үйү менен Кытайдын коргоосу астында Лянчжоуга качып кеткен. Гаоцзун өкүнүп, Тогонго батыш жортуулунун баатыры Су Дин-фан⁸ баштаган аскерлерди жиберген, бирок кеч болуп калган эле. Тан империясы үчүн кырдаалдын мындай өзгөрүшүн көз алдыга келтирүү кыйын эле.

Кылдат Донцан Гаоцзун менен макулдашууга аракет кылды, бирок анын Тогонду бөлүп алуу жөнүндө сунушу четке кагылды. Донцан жөндөмдүүлүгү боюнча атасынан кем калбаган төрт уулун калтырып дүйнөдөн кайтып кеткен; улуусу Цинь-лин улуу кеңешчи, ал эми кенжелери — аскер башчылары болуп калды. Ошентип, согуш башталган.

Империялык өкмөт өтө оор абалда калган, анткени эң мыкты аскерлер Кореяда алагды болуп жаткан эле. Аны жеңип алуу 668-жылы гана аяктаган. Бичуриндин жазганы боюнча, бул убактан ичинде тибеттиктер кяндар жашаган 12 кытайлык областты талкалап, кошулуп кеткен дансяндардын (тангуттардын) жана хорлордун (тогондордун) эсебинен өз аскерлерин көбөйтүп алышкан. 670-жыл тушта тибеттик армия Тарим бассейнине кирип келип, түркүттөрдүн тилектештигине жана Хотан менен союзга таянып, Кучанын дубалдарын талкалашты, мунун натыйжасында Сичжоудан (Турпандан) башка бүткүл Батыш аймагы тибеттиктердин бийлигинде болуп калды⁹.

⁷ Иакинф Бичурин, История Тибета..., 93—94-беттер.

⁸ Ошондо эле, 95,135,163-беттер.

⁹ Ошондо эле,136-138-беттер.

Жоготкондорун кайтарып алууга умтулуп, кытайлар Тибетке зор армия жиберген, бирок Бухайн-голдун жанында таптакыр талкаланышкан. Кытайдын генералы Се Жинь-гуй тибеттиктер менен убактылуу жарашуу келишимин түзүп, ошондон кийин гана чегинүүгө мүмкүнчүлүк алган (670-жыл). Тибеттиктерге каршы экинчи жолу жиберилген аскерлер аскер башчысынын өлгөндүгүнө байланыштуу жолдон кайра тартышкан, ошентип согуштун биринчи этабы ушуну менен аяктаган.

Тибеттиктер Тан империясына эки жолу, 672-жылы жана 675-жылы тынчтык келишимин түзүүнү сунуш кылышкан, бирок Гаоцзун бул сунуштарды четке кагып, натыйжада 676-жылы согуш кайра башталган.

Түркүттөрдүн күнүнүн бүтүшүү. Бухайн-голдогу катуу талкалануу жана ыкка көнүп берүүлөргө баруунун мүмкүн эместиги империялык өкмөттү Тибетке каршы күрөшүүнүн жаңы жолдорун издөөгө мажбур кылды. Бул максат үчүн батыш түркүттөрдү пайдалануу чечими кабыл алынды.

671-жылы элди тынчтандыруу үчүн уруу аксакалы Ашина Дучжи аскер башчысы жана ошол эле убакта Фуян акими¹⁰ болуп дайындалган болучу. Бирок чынында бул аткарылбас иш эле. VII к. ортосунда династияны колдоп келген Ашина түкүмүна карата салт болуп калган урматтоо толук кош көңүлдүк менен алмашылган. Себеби акыркы хандар өздөрүн кытайлардын ишенимдүү кызматчылары жана өз элинин душмандары катары көрсөтүштү. Империялык башкаруунун көчмөн райондордо кадыр-баркы жок эле. Дучжи өзүнүн абалын чыңдоо үчүн Тибет менен союз түзүп, 676-жылы өзүн хан деп жарыялады.

Тибеттиктер согушту кайра баштап, батыш Кытайды Чанъянга¹¹ чейин талап-тоноп алды. Бул убакта империялык эки армия аракетсиз турган болучу. Кийинки 677-жылы тибеттик армия Дучжинин аскерлери менен кошулуп, жергиликтүү калктын толук тилектештиги жана активдүү жардамы менен империялыктардан Кучаны бошотушту¹². Мына ушунусу менен Дучжинин тагдыры чечилди.

Дучжиге каршы сановник Пэй Хин-гянь аскерлери менен жиберилди, бирок иш кагылышууга чейин жеткен жок. Хин-гянь өзү перс ханзаадасын такка отургузуу жана даштарды (арабдарды) тынчтандыруу үчүн баратам деп түш-тушка жар салды. Ал эми өзү болсо Турпанга жеткенде анда кыштап, аңчылыкка чыгып, аман калган кытай чиновниктерин меймандап жатып алат. Чакырылгандардын арасында Дучжи пайда болор замат аны камакка алып, Кытайга жөнөтүп жиберген (679-жылы). "Ушул убактан тартып он аймак таптакыр бошоңдоп кетти"¹³. 20 жылдын ичинде кандай гана өзгөрүүлөр болду! Мише өлүм жазасына тартылгандан кийин көтөрүлүш чыккан эле, Дучжини камакка алганда эч ким кыймылдабады. Бул 20 жылдын ичинде батышта "түркүт" деген аттын өзү жоголду, ал "он ок" деген термин менен алмаштырылды. Он ок түрктөрдүн өздөрү аларды баш ийдирген кытайлар менен биригүүнүн маанисин көрбөй калышты, ошентип эки муундун түкүмдарынын ортосундагы (дулулар жана нушибилер) ажырым күн өткөн сайын күчөй баштады¹⁴. Тартипсиздикке алып келген жаңжалды токтотуу үчүн Дучжинин ордуна кытайлар эки ханзааданы — Мишенин уулу Юанькинди жана Бучжендин уулу Хушэлону дайындашты. 693-жылы Юанькин өлүмгө жазаланды, анткени аны кытай тагынын каарына калган мурасчысы менен байланышы бар деп айыпташкан. Юанькиндин

¹⁰ Фуян — чумугун уруусунун аймагы, т.а. Эбинордун бассейни.

¹¹ Шанчжоу, Кхочжоу, Хэчжоу жана Фаньчжоу алынган болучу.

¹² E. Chavannes, *Documents...* pp. 74.

¹³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 294-бет.

¹⁴ Ошондо эле, (маселен, Кибу-чурдун 682-жылдагы көтөрүлүшү). Караңыз: E. Chavannes, *Documents...* pp. 281. 74.

уулу — Ашина Суйцзы¹⁵ тибеттиктер менен байланышып, 694-жылы көтөрүлүш чыгарып, талкаланып калды. Бийлик үстүртөн болсо да Хушэлонун колуна топтолду, бирок түргөштөрдүн күчөшү аны өзүнүн тарапкерлеринин калдыктары менен Кытайга көчүп кетүүгө аргасыз кылган, анын бар болгону 60—70 миң талапкери болгон.

Түркүттөрдүн тарыхы ушундайча аяктады.

"Батыш аймак" үчүн согуш. 679-жылы өзүнүн туу чокусун жеткен тибеттик-кытайлык согуштагы өзгөрүштөр батыш жана чыгыш түрктөрүнүн арасында Кытайга каршы маанайлардын күч алышына байланыштуу. Империялык өкмөт тибеттиктерди кайрадан тоого сүрүп чыкмайынча талаада тартип болбостугун эң сонун түшүнгөн. Ушул максат менен зор армия (180 миң адам) жиберилген эле¹⁶. Анын башына "мамлекеттик секретарь" Ли Цзинь-сюань коюлган болучу, ал билимдүү жана куу, бирок эч кандай аскердик таланты жок адам эле. Кытайдын хроникачы ал түгүл Ли Цзинь-сюандын дайындалышына анын душманы, падышага жаман көрүнүшүн каалаган атаандашы Се Жинь-гуйдун кара ниеттиги себеп болгон деп жазат.

Адегенде кытайлар ийгиликке жетишип, бирок Көкөнор көлүнүн жанында тибеттиктердин курчоосунда калган. Аскерлердин негизги массасынан алыстап кеткен кытай авангарды кырылып, ал эми армиянын өзү тоого такалып, туш-тушунан курчалган. Кытайларды толук кырылуудан теги боюнча корей Хэчи Чан-чжинин түнкү баатырдык чабуулу гана сактап калган; бул узун бойлуу атлет жана эч тартынбаган балбан¹⁷ Тайцзун өзүнө тартып эркелеткен "илохэнин" (баатырлардын) бири болгон. Ал 500 тандалма жоокерди баштап тибеттиктердин лагерине кирип барып, душмандарын дүрбөлөңгө түшүрүп курчоону жарып өткөн. Ошондо ал аркылуу жакында эле коркунучтуу болгон армиянын калдыктары араң качып кутулган. Гаоцзун тибеттиктерди эмне кылуу керектигин чечүү үчүн айласы кетип кеңеш чакырган, бирок сарайдагылардын пикирлери ар башка болуп, кеңеш эч кандай чечимдерди каб алган эмес. Эми Кытайдын өзү үчүн тибеттик коркунуч туулган. Ошол эле 679-жылы цэнпо Манроманцан каза болуп, такка анын сегиз жашар уулу¹⁸ Дудсрон¹⁹ отурган. Анын убагында Циньлин бир туугандары менен биргелешип бүткүл бийликти колуна алган.

680-жылы тибеттиктер Кытайга каптап кирип, Ли Цзинь-сюанды толук талкалаган, бирок Хэчи Чан-чжи үч миң тандалмалуу "жарып кирүүчү атчандар" (ту-ки) менен түнкүсүн тибеттик лагерге сокку уруп, душманды чегинүүгө аргасыз кылган. Ушул жеңиштен кийин чек аралык линиянын башчылыгына дайындалган Хэчи Чан-чжи кабар берүүчү 70 пунктту куруп, өзүнүн аскерлерин дан менен жабдуу үчүн казыналык талааларды алган, бирок буга карабастан Кытайдын чегинде жашаган кяндардын²⁰ жардамы менен тибеттиктер линияны бузуп өтүп, Юннанга кирип келишкен жана маней²¹ деген ат менен белгилүү болгон жапайы чалыш токой урууларын баш ийдирген.

Кийинки 681-жылы тибеттик полководец Цзанбу — Циньлиндин бир тууганы ички Кытайга кирип барууга аракет кылган. Бирок ал Хэчи Чан-чжи тарабынан мизи кайтарылган болсо да, кытайлар үчүн кыйраткычтай болуп калган абалды сактай албаган

¹⁵ E. Chavannes, *Documents...* pp. 281.

¹⁶ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 142-бет

¹⁷ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 292-бет.

¹⁸ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 143-бет.

¹⁹ Дю-Сонг (В.А. Богословский, *Очерк истории...*, 50-бет), Гун-срон-ду-рже (E. Schlagintweit, *Die Könige von Tibet*, S.50) кытайча Цину-Синун (Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 143-бет).

²⁰ Сары дарыянын оң жээгинде, Көкөнор көлүнөн түштүк жакта отурукташкан д а н с я н д а р д ы, т.а тангуттарды (караңыз: Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 237-бет).

²¹ М а н и — түштүк токой уруулары үчүн жалпы ат (караңыз: Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 27-бет).

коргонуунун ийгилиги болгон. Ал абал 689-жылы ого бетер начарлаган, бул жылы Батыш аймакта турган кытай аскерлери тибеттиктер тарабынан талкаланган. Кытай өкмөтү дүрбөлөңгө түнгүп Батыш аймагынан²² баш тартууга даяр болгон, бирок историограф Цуй-юн кандай да болсо батыш ээликтерин сактап калуунун зарылчылыгын далилдеген докладдын сунуш кылган. Анткени илгерки заманда "алар хуннулардын оң колун кыя чапкан... Эгер төрт шаарда гарнизондорду кармап турбаса, анда Туфандык (тибеттик) аскерлер Батыш аймагына баруудан кайра тартпайт, ал эми Батыш аймагы көтөрүлсө, анда ал түштүк кяндарга да таркайт. Алар беркилер менен союзга кирген кезде Хэсиге сөзсүз коркунуч туулат... Эгер түндүк туфандыктар менен кошулса, анда он муун (батыш түрктөр) жана Чыгыш Түркстан биз үчүн жоголот"²³

Сунуштун таасири тийди: батыш түрктөр менен толукталган жаңы армия жабдылды жана 692-жылы ал толук жеңишке ээ болуп, Батыш аймакты тибеттиктерден бошотту. Ошол эле убакта тибеттиктерден көңүлү калган кяндар менен мандар кытай букаралыгына кайтып келишти. Кээ бирлерин тибеттиктер колго түшүрүүгө үлгүрүп, аман калгандары Кытайдын ичинен жер алышып, батыш чек араны коргоону күчөтүштү.

Ханзаада Ашина Суйцзынын жардамы менен батышта өзүнүн үстөмдүгүн калыбына келтирүүгө тибеттиктердин жасаган аракеттери да ийгиликке ээ болгон жок, ал эми өкүмдардын бир туугандарынын жасаган жортуулу 695-жылы жеңилүү менен аяктады.

Бирок Циньлин өз айтканынан кайтпас өжөр эле. 696-жылы ал Лянчжоуга (Апашанда) каптап кирип, толук жеңишке ээ болгондон кийин тынчтык сунуштары менен элчини жиберген. Циньлин төрт шаардан империялык гарнизондордун чыгарылып кетишин жана Тибетке нушиби областын берип, империянын колунда дулу областынын калышын талап кылган. Кытайлар мурунку тогон аймагынын кайтарылышын талап кылышкан, бирок Тибеттин ички абалын эске алып, атайын сүйлөшүүлөрдү создуктурушкан²⁴. Эсеп туура болуп чыкты. Бири-бири менен чатакташуулар жана Тибеттеги мамлекеттик төңкөрүш Тан империясын дагы бир жолу сактап калды.

Тибеттеги төңкөрүш. Улам бирине оошкон ийгиликтер менен узакка созулган согуш Тибетти да, Кытайды да бирдей чаалыктырды, бирок чаалыгуунун мүнөзү эки мамлекетте эки башка болгон.

Кытайдын коомчулук пикири чет өлкөлүк ээликтер үчүн согушка дегеле каршы болгон, ал элге эмес, ошол убакта кадыр-баркын жоготкон империялык өкмөткө керек болучу. Кытайлар кургак чөлдөр жана кар баскан тоолор менен алыскы жортуулдарга чыгуу эмес, дыйканчылык, кол өнөрчүлүк жана классикалык адабиятты окуу менен бейкуттукта иш жүргүзүүнү каалашкан.

Душмандарынын көптүгүнөн империялык өкмөттүн тынчы кетти: арабдар орто азиялык ээликтерге коркунуч туудурун, түрктөр бүткүл түндүктү басып алышты, чыгышта нукрилер жана кидандар козголуп жатты. Аскерлер бардык жерде керек болучу, бирок өз позициясын кармап калуу үчүн гана Тибетке каршы толуктоолорду жиберип турууга туура келди. Ошондуктан империялыктар да тынчтыкты каалаган.

Тибеттин ичинде да биримдик жок эле. Өлкөгө жыл сайын чек аралардан олжо түшүп турса да²⁵, анын басымдуу көпчүлүгү Гар үй-бүлөсүнүн, т.а. Цинь-линдин туугандарынын колуна тийип турган. Бул калган таасирдүү тукумдардын, ошондой эле эркин

²² 690-жылы тибеттиктерге каршы жиберилген армия жолдон кайра кайтарылган болучу (Иакинф Бичурин, История Тибета..., 146-бет).

²³ Ошондо эле, 147—149-беттер.

²⁴ Ошондо эле, 153-бет.

²⁵ E.Schlagintweit, Die Kniege von Tibet, S.50-51.

жоокерлердин кеңири катмарларынын нааразылыгын туудурган²⁶. Адатта болуп келгендей, өкмөт башындагы уруунун душмандарынын көңүлү бул убакта такты ээлеп туруп, бийликтен ажыраган цэнпого бурулган. Дудсрон бул убакта 25 жашка чыгып калган эле. Дунхуандык хроникага ылайык, ал акылдуу эле жана чыккынчыларды катуу жазалаган. Аны тибеттиктердин өздөрүнөн башка непалдык баатыр тоолуктар жана Тибетти Тан империясынын репрессияларынан сактап калган батыш түркүттөр колдогон²⁷.

Циньлин Тибетке императордук элчиликтин келишине жол берүү менен каталык жиберген. Тажрыйбалуу Кытай дипломаттары өкүмдар жана цэнпо менен тынчтык жөнүндө сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп жатып пара жана белектер менен башында цэнпонун өзү турган кутумдун түзүлүшүнө түрткү беришкен.

Күрөш 695-жылы Дудсрон Гар үй-бүлөсүнүн мүчөлөрүнүн бирин өлүмгө тартканда башталган. Өлүм жазасы аткарылгандан кийин дароо эле цэнмо (цэнпонун аялы) Гар үй-бүлөсүнө баш ийген аракеттеги армиянын такка кол салуу коркунучун жоюу үчүн көп адамдарды²⁸, кыязы, өзүнүн туугандарын чакырган.

699-жылы кутумчулар курчап аңчылык кылууга чыгуу сунушу менен аскерлерди чогултуп, өкмөттүн төрт миңден ашуун тарапкерлерин колго түшүрүп, баарын тең кырып салышкан. Андан кийин Дудсрон өкүмдарды армиядан борборго чакырган, бирок ал башына өлүм коркунучу түшкөндүгүн туюп, өзүнүн аскерлеринин берилгендигине үмүттөнүп көтөрүлүш чыгарган. Бирок жоокерлер өз падышасынын (цэнпонун) урматына өз полководецтин таштап, туш-тушка тарап кеткен. Абалдын үмүтсүздүгүн көрүп Циньлин өзүнө өтө берилген жүз шериги менен бирге өзүн-өзү өлтүрүшкөн. Тирүү калууну артык көргөндөрү Циньлиндин уулунун башчылыгы менен Тан империясына өтүп кетишкен. Аларды кадырлап тосуп алышып, чек аралык аскерлердин катарына киргизишкен, анткени алардын Тибетке кайра өтүшүнө жол жок эле.

Абал таптакыр тескерисинче өзгөрдү. Тибет тажрыйбалуу полководецтеринен жана эң мыкты аскерлеринен ажырады, Кытай 8 миң такшалган жоокерге ээ болду. Албетте, империялык өкмөт Тибет менен тынчтык сүйлөшүүлөрдү токтотту жана согуш бардык фронттордо кайрадан башталды. Эми салмак ачыктан-ачык империя тарабында эле. Кытайлардын өздөрү өз ийгиликтерин жаңы тибеттик полководецтердин тажрыйбасыздыгына шылтоолошту. 700- жана 702-жылдардагы кол салуулардын мизи тибеттиктер үчүн зор жоготуулар менен майтарылды²⁹. Дудсрондун тынчтык келишимин түзүү жана Кытай ханышасы менен никеге түрүү жөнүндө өтүнүчү алтын жана жылкы түрүндөгү алман менен бекемделди, бирок эч натыйжа бербеди. Чек аралык согуштарга карабастан³⁰ Тибетке өтүп келген Кытай дипломаттары цэнпо Дудсрондун башына түшкөн жаңы кыйынчылыктар тууралуу өз өкмөтүн кабарлап турушту. Түштүк чек арадагы көз каранды мамлекеттер — Непал, Индия жана башкалардын баары көтөрүлдү. Дудсрон 703-жылы индустарга каршы жүрүштө каза болду³¹. Жеңиш империя тарабында болчу, бирок ал кечигип калды. Тибет-Кытай согушунан чыгыш түркүттөрдүн тукумдары — көк

²⁶ Бул жөнүндө Дунхуан хроникасынан алынган цитата ачык айтып турат: "Чапу деген кичинекей өрөөндө букара өкүмдар болууга умтулат; Гардын уулу өкүмдар болууга умтулат" (караңыз: В.А. Богословский, Очерк истории..., 52-бет)

²⁷ Ошондо эле, 50-бет.

²⁸ Ошондо эле, 51-бет.

²⁹ Иакинф Бичурин, История Тибета..., 154—155-беттер.

³⁰ 703-жылы кытай элчиси Кам Кэнг цэнпого урмат көрсөттү (В. А. Богословский, Очерк истории..., 52—53-беттер).

³¹ Бул датаны туура деп эсептөө керек (караңыз: Б.И. Кузнецов, Тибетская летопись, 75-бет; Н.К. Синха, А.Ч. Банерджи, История Индии, 100-бет; В.А. Богословский, Очерк истории..., 53-бет).

түрктөр пайдаланышты, алардын арасында 50 жыл бою тыным бербей дүргүткөн жана кандын төгүлүшүнө алып келген нааразычылык бышып жетилген эле.

Цэнпо өлгөндөн кийин уруулардын көтөрүлүшү жана төбөлдөрдүн жаңжалы кайрадан башталды, ал эми Дудсрондун бир тууганы Непалдын³² тагынан ажырады. Бирок 705-жылы эле Ба жана Дро ак сөөк үй-бүлөлөрү тартипти калыбына келтиришти. Ошентип Кытайга келген тибеттик элчи такка жаңы цэнпонун — Мзагцомдун³³ отургандыгы тууралуу кабарлады. Анын убагында буддачылар өз позицияларын сактап калды. Храмдарды куруу, ыйык китептерди которуу жана индуc окумуштууларды³⁴ чакыруу улантылып жатты. Буддизм менен бон жанаша жашоого көнүгүүгө аракеттенип жатты.

³² В.А. Боголовский, Очерк истории..., 54-бет.

ЭЛДИН ЖАҢЫРУУСУ

Алтай тоолорунда. Тоолуу Алтайдын чыгыш бөлүгүндө азыр төлөнгүттөр жашайт. Алардын ичине төлөс деген эски атын сактап калган сөөк (бөлүк) кирет. Төлөнгүттөрдүн түндүгүндө токой татарлары (йиш-кижи), чыгышында — тывалар, түштүгүндө — казактар, ал эми батышында — алтайлардын өздөрү (алтай-кижи) коңшулаш жашайт. Ашуулары татаал бийик тоо кыркалары төлөнгүттөр жашаган райондун табигый чек арасын түзөт жана алардын өз алдынча тиричилигинин үлүшүнүн сакталып калышына бир кыйла даражада көмөк көрсөтөт, бул бөтөнчөлүк тилинен (алтай тилинин төлөнгүттүк бутагында көп сандаган монголдук элементтер бар), ошондой эле өздөрүн башка алтай урууларына каршы коюусунан билинет.

Чулышман, Башкаус жана Улаган өрөөндөрүндө жашаган түндүк төлөнгүттөр өздөрүн теле деп аташат. Бул район түштүктөн бийик бөксө тоо менен, анын үстүнө кесип өткөн эки тоо дарыялары — Кубадру жана Чибитсу дарыялары менен бөлүнүп турат. Түштүк төлөнгүттөр Чүй дарыясынын төмөнкү агымы боюнча анын Катунга куйган жерине чейин жашайт; алардын өздөрүнүн аты чүй-кижи (чүй кишилери).

"Төлөнгүт" деген термин "төлөс" деген терминден кеңири, анткени өздөрүн төлөстөр деп атабаган калктын тобун да өзүнө камтып турат. Төлөстөр менен катар аз¹, сойон, майма жана башка сөөктөрдүн аттары бар.

Төлөстөр бир кездерде үстөмдүк кылуучу сөөк болуп, өзүлөрүндөй эле эң байыркы эл болгон төлөнгүттүн этностук атын өзүнүкү менен алмаштырган. VII к. төлөнгүттөр (кытайча доланьгэ) Хангайда, Орхондон батыш жакта кеңири аймакты ээлеп турган жана теле урууларынын бири деп эсептелген².

Төлөс деген аттын орхон жазууларында айтылган толистер менен окшоштугуна Аристов³ көңүл бурган, бирок ал үстүртөдөн белгилөө менен гана чектелген, анткени бул убакта орхондук "толис" термининин мазмуну табышмак болуп, айыгышкан талаш-тартыштардын объекти болгон. Батыш ориенталисттери Томсен, Хирт жана Шабанн толистерди кытай анналдарындагы телелер менен окшоштурушкан. Ал эми орус окумуштуулары Бартольд, Мелиоранский, Аристов жана Грумм-Гржимайло толистерди "телелерден ботончөлөнгөн"⁴ тупкү түрк уруусу деп эсептешкен. Ошол эле убакта өздөрүнүн көз карашынын тууралыгына терең ишенген батыш европалык окумуштуулар кандайдыр бир ырастоочу фактыларды келтирүүгө өзүн кыйнабай турганда Аристов этномимиканы изилдөөнүн негизинде телелердин тукумдары дегеле телестер⁵ эмес, телеуттар болуп санала тургандыгын аныктаган, ал эми Грумм-Гржимайло тарыхый материалдын⁶ негизинде ушундай эле тыянакка келген.

XVIII к. ортосунда ойроттордун букаралары болгон төлөнгүттөр маньчжурлардан качып Батыш Моңголиядан Алтайга барган мезгилде төлөстөр төлөнгүттөр менен бириккеи, анткени император Цян лун ойротторду акыркы киши калганча кырууга буйрук

¹ Бул уруунун ата-бабаларын В.В. Бартольд эне-сайлык остяк-ассиндерге таандык кылат (W. Barthold, *Histoire des Turcs...*, p. 28), ал эми Р. Жиро (R. Giraud, *L'Empire des Turcs...*, pp. 193—196) ирандыктарга — аландарга таандык кылат жана аз деген аттан түрк-персче "арс чычкан" деген сөздү баамдайт.

² Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 248-бет.

³ Н.А. Аристов, *Заметки...*, 67-бет.

⁴ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 283-бет. Маселенин аргументтери жана тарыхы баяндалган.

⁵ Н.А. Аристов, *Заметки...*, 67-бет.

⁶ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 284-бет.

кылган болчу. Төлөнгүттөр бара-бара VII к. ортосунан тартып жашап келатышкан жана бул жакка түркүттөрдүн даңкынын жана көз каранды эместигинин акыркы коргоочусу Чеби хан менен бирге келген телелер менен жуурулушуп кеткен⁷.

Телелер өздөрүнүн ата-бабаларына — төлөс бөлүмүнүн түркүттөрүнө анча окшошпойт, бирок бул табигый нерсе, анткени арадан өткөн миң жыл тик аска зоолор, токойлор жана душмандар курчап турган эл үчүн бир кыйла өзгөрүштөрдү алып келген. Бирок археология ата-бабалары менен тукумдарынын байланышын белгилеп жатат.

Бийик тоолордо бугуп жаткан чакан эл өзүнөн кийин эстеликтерди калтырбаса, тарых үчүн таптакыр жоголуп кетер эле. Түркүттөрдүн төлөс бөлүмүнүн мүрзөлөрү Чыгыш Алтайдын өрөөндөрүнүн дээрлик бардык талаа өрөөндөрүн каптап жатат. Алар таш короолор деп аталышат. Капталында кылычы жана оң колунда табагы⁸ бар бет сөөктөрү чыгып турган, чапанчан эркектердин таш бедиздери ошолорго окшош. Бул таш короолордун ичинен өрттөлгөн сөөктүн калдыктары⁹ көп табылат. Мүрзөлөрдөн чыгышты карай жерге орнотулган балбал таштар катар тизилип турат¹⁰. Бул өлгөн адамдын эрдиктеринин эстеликтери — ар бир балбал ал өлтүргөн душмандын элесин берет. Көп мүрзөлөрдүн балбалдары жок. Кыязы, ал жерде аялдардын жана балдардын күлү көмүлсө керек.

Балбалдардын кескин айырмаланган эки формасы бар: бири шуштугуй, экинчиси жалпак. Эгерде орхон жазууларындагы ар бир балбалда белгилүү адамдын элеси түшүрүлгөндүгү жөнүндө жогоруда келтирилген далилди эске алсак, анда мындай

⁷ Л.Н. Гумилев, *Алтайская ветвь...*, 105—106-беттер.

⁸ Ошондо эле, 107—111-беттер.

⁹ Л.Р. Кызласов "тосмолорду мүрзөлөр эмес, өлгөндөрдү эскерүү жерлери" деп эсептейт, ал эми күлдүн, жаныбарлардын сөөктөрүнүн жана буюмдардын болушун аларды "которуштургандыгы... жана таш менен бастырышкандыгы" менен түшүндүрөт. Бирок ал муну түркүттөр эмне үчүн жасашкандыгын түшүндүрүүгө аракет кылбайт (караңыз: Л.Р. Кызласов, *Тува...*, 57,62-беттер). Кызласов Л.А. Евтюхованын жана С.В. Киселевдун гипотезасын кайталайт (караңыз: Л.А. Евтюхова, *Каменные изваяния...*, 130—132-беттер; С.В. Киселев, *Древняя история...*, 546-бет), бирок жаңы далилдерди келтирбейт жана мен айткан пикирди четке какпайт. Л.Р. Кызласов белгилеген отко какталган юртыштын жоктугу бул жерде эскерүү жайы болбостон, күлдүн көмүлгөндүгүн далилдеп турат, анткени өлгөн адамды жерге караганда текчеде өрттөө жеңил. Акыркы учурда өлүктү өрттөө толук болбойт, мунун өзү сөөк коюу ырым-жырымын сыпаттоого карама-каршы келет (караңыз: Л.Н.Гумилев, *Алтайская ветвь...*, 107-бет). Мындан тышкары, "тосмолордун" биринде (Мешейлык) адамдын сөөгү табылган (А.А. Гаврилова, *Кудьрге*, 9-бет). Л.Р. Кызласов ак өлүктөрү гана өрттөлгөн деп ырастайт. Мында ал 630-жылкы эпидемиянын кесепетинен "Узун дубалдын түштүк бетинде адам сөөктөрүнүн додо болуп жаткандыгына" таянат (Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 256-бет). Бирок сөөктөрдүн бул өлүктөрдү өрттөп үлгүрүшкөн эмес дегендик гана болот. 628-жылы Тайцзун Түркүт кагандыгынын кыйрап жок болушунун ишараттарын — жайдын күнкү кыроону, асмандагы беш күндү, кызыл туманды санап келип, түркүттөр өлгөндөрүн өрттөбөй калышты дегенди кошумчалайт, мунун өзү салт-санааларды бузуу болуп саналат жана кудай же арбактар өлүмгө алып келет деп кошумчалайт (Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 193). Сөөктөрдү көмүү салтты өтө жаман бузгандык катары каралгандыгы айдан ачык, ошондуктан тартип калыбына келтирилип, 634-жылы Кат Иль-хандын сөөгү өрттөлгөн, ал эми 639-жылы ошондой эле анын аталаш агасы Хэлохунун сөөгү өрттөлгөн (Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 203). Л.Р. Кызласов каада-салттын өзгөрүшү жөнүндөгү контексттен сөздү бөлүп алып, мына ушунун негизинде "түрк-түгүлөр бардык жерде VI—VIII кк. өлүктү ат менен бирге көмүшкөн" деп ырастайт (*Тува...*, 53-бет). Биздин пикирибиз боюнча, Л.Р. Кызласовдун ырастоосу "түрк" деген наамды мураска алган түркүт хандарынын көчмөн букараларына карата адилеттүү, бирок түркүттөрдүн өздөрүнө тийиши жок, алар Л.Р. Кызласовдун өзү өлүктү өрттөө салтын тааныган үстөмдүк кылуучу уруу болуп саналышкан "түрктөрдүн төбөлдөрүнө" тийиштүү.

¹⁰ Мен изилдеген мүрзөлөрдөгү балбалдардын саны 51ге чейин жетет, бирок мүрзөдө көп учурда 3-4 балбал жолугат. Ушуга окшош эле санды Л.Р. Кызласов да келтирет (*Тува...*, 62-бет).

бөлүнүүнү кокусунан деп эсептөөгө болбойт. Көбүнчө бул жерде маанилүү этнографиялык белги — баш кийим көрсөтүлгөн. Талаа адамдары азыр да төбөсү шуштугуй малакай, ал эми алтайлыктар тегерек жалпак калпак кийип жүрүшөт¹¹.

Түркүттөр VII к. Алтайга келгенде алардын душмандары, бир жагынан, аборигендер — алтайлар, ал эми, экинчи жактан талаа уруулары — казактардын ата-бабалары болгон. Кыязы, түркүттөр VII—IX кк. эки багытта күрөш жүргүзүшсө керек, бул балбалдардын элесинде чагылдырылган. Эгер бул адилеттүү болсо, анда биз талаа адамдары менен күрөш бир кыйла ийгиликтүү болгондугун белгилей алабыз, анткени биз изилдеген 486 балбалдын ичинен 329 шуштугуй, ал эми 157 жалпак баштуу.

Кыязы, Чеби хандан кийин деле талаа көчмөндөрүнө капысынан жасалган жортуулдар токойдогу ар бир даракты, коктудагы ар бир ташты билген тоолуктарга каршы айыгышкан күрөшкө караганда ийгиликтүү өткөн окшойт. Ошондуктан, жалпак баштуу балбалдар, адатта, шуштугуй баштуу балбалдарга караганда чоңураак.

Биз VIII—X кк. Түркүттөр-гөлөстөр¹² жөнүндө тарыхый маалыматтарга ээ болбогон соң кыймылсыз таштар бериши мүмкүн болгон бүдөмүк маалыматтар деле өтө баалуу; албетте, бул күрөштүн майда-чүйдөлөрү бизди буйтап өтөт, бирок анын жалпы жүрүшүн жана багытын аныктоо тарых илими үчүн зор ийгилик.

Жаңы чөйрөдө өткөргөн эки жүз жылдын ичинде эл өзгөрбөй койбойт. Түркүттөрдү Алтай тоолоруна камап кирген мурунку кубаттуулукту калыбына келтирүүнүн алгачкы идеясы кудуретсиз болуп, мезгил алардын үмүтүн актаган жок.

Талаада баш аламандык башталганда андан түркүттөр эмес, кидандар пайдаланып кеткен; түркүттөр эми саясий майданга эч убакта чыкпай калган. Эмне үчүн? Бул суроого бизге физикалык жана экономикалык география жооп берет.

Түркүттөр илгертен эле талааны байырлаган, малчы эл болгон. Алардын Чоң Алтайдын түштүк боорлорундагы адегенде жашаган жери талаа мейкиндигин пайдалануу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраткан эмес, ал эми токой аларга чарбасынын негизги түрүнө — көчмөн малчылыкка кошумча катары гана кызмат кылган. Тоолорго барып камалган алар өздөрүнүн тиричилигинин негизин — малды сактап калышкан, бирок жайыт жери дарыя өрөөндөрүнүн түндүк беттери менен чектелген. Малдын саны азайбай коё алган эмес, ошондуктан түркүттөр өздөрүнүн тамак-аш булактарын аңчылык менен, бирок өтө майнаптуу камалоо аңчылыгы менен эмес, жекече оор токой аңчылыгы менен толуктоого аргасыз болушкан. Эл жаңы шарттарга ыкташуу менен мурункуга караганда бир кыйла начар камсыз кылган чарбанын жаңы тибин түзүүгө тийиш болгон. Сибирдин түндүк алкагындагы климат сыяктуу эле өтө катаал болгон Алтай бөксө тоосунун климатына каршы күрөш андан да кем эмес күчтү талап кылган.

Натыйжада эл жаңы сапатка ээ болгон, ошентип, албетте, эски сапаттарын жоготкон. Жоокер көчкүн малчылардан эркиндикти сүйгөн отурукташкан малчылар келип чыккан.

¹¹ Баш кийимдердин ушундай эле формалары VIII к. үчүн белгиленген (Л.Н. Гумилев, Статуэтки...)

¹² Чеби-хандын шакирттеринин көпчүлүк бөлүгү төлөс бөлүмүнө таандык болгон. Кыязы, бул өз ханынын чыккынчылыгын айыптаган төлөстөрдүн ханы — Шибобинин букаралары болгон. Адегенде алар өз алдынча уруу катары жашаган, бирок XIX к. сөөк катары төлөнгүттөрдүн тутумуна кирген. Алтайга азыраак санда тардуштар келген, бирок алар да төлөнгүт жана алтай-кижи тутумуна сөөк катары "тодош" деген ысым менен киргендиги байкалат (караңыз: Н.А. Баскаков, Алтайский язык, 28—29-беттер).

Кыскасын айтканда, түркүттөр телелер¹³ болуп калышкан. Бул бурулуш IX к. ортосуна түш келет, ал убакта Кытайга элчиликтерди жиберүүнү эскирген салт, анын үстүнө эч максатсыз эле күчтү сарп кылуу деп эсептешкен. Бирок бул чакан эл өз намысын коргой алган. Наймандар чыгыштан жана батыштан телелердин ээликтерин курчап алгандыгына карабастан, алар тоолуу Алтайдын чыгыш бөлүгүн ээлей алышкан эмес. Бул "Юань чаомишиде" телелер 1207-жылы Жучу хан¹⁴ багынткан суверендүү уруулардын катарында оозго алынгандыгынан көрүнүп турат. Ушуну менен телелердин өз алдынчалыгы токтогон.

Түндүк талааларда. Түндүктө, жаңыдан гана талкаланган талаада жана түштүктө, граждандык "адилеттүү согуштун" убагында жеңилип алынган Кытайда аларды Тан империясына бириктирип таңып турган темир алкакты бузуп кетүүгө коркунуч туудурган калыбына келтирүү процесстери дүркүрөп жүрүп жатты. Гоби чөлүнүн эки жагында жаңы элдер — көк түрктөр жана турмуш-тиричилиги боюнча жакын, умтулуулары жана маданияты боюнча бөтөнчө уйгурлар калыптанып жатты.

Талаа—жашоо үчүн жарактуу жай. Талаанын борбордук бөлүгү токой өскөн тоо кыркалары менен бөлүнгөн, мунун өзү ландшафттын ар түрдүүлүгүн жана чарбаны өнүктүрүү үчүн бай мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. Бирок талаанын түндүк жагынан жашоо үчүн жарамсызыраак, ал эми чарбаны өнүктүрүү үчүн минималдуу мүмкүнчүлүк берген тайга тутумдаш жатат. "Тайга деңизи" — токой талаасын токой тундрасынан — циркумюлдук уруулардын жашаган жайын бөлүп турган токой массиви үчүн эң ылайыктуу аталыш. Талаа түндүккө карай салааланып созулуп жатат. VII—VIII кк. өзүнүн мааниси боюнча эң маанилүү район Эне-Сайдын жогору жагы болгон. Ал жакта түрктөрдүкүнө да, уйгурлардыкына да бирдей окшобогон кыргыздардын чет-жакалык маданияты түзүлгөн. Тилинин жана жазуусунун окшоштугуна карабастан кыргыздар өздөрүнүн кээ бир өзгөчөлүктөрү боюнча түрктөрдөн да, уйгурлардан да алыс болгон. Алар бирдей аралыктагы үч бурчтуктун үчүнчү чокусун ээлеп тургансып, бирдиктүү бүтүндүктү, жалпы өнүгүүгө шарт түзгөн бүтпөгөн күрөштүн гармониялуу оорчулугун түзгөн.

Кыргыздар түндүгүнөн, чыгыштан жана түндүк-батыштан Ортолук Азия менен эч бир жалпылыгы болбогон элдер менен, туурасын айтканда, уруулар менен чектешкен. Бул байыркы сибирдиктер коңшуларына өзүн карама-каршы коюп, бири-бири менен жалпы тил тапкыдай эч кандай бүтүндүктү түзүшкөн эмес. VIII к. Сибирдин этностук ар түрдүүлүгү XVIII к. караганда бир кыйла көп болгон. Кавказ тоо кыркасында ар түрдүү элдердин көп сандаган калдыктары өздөрүнө жай тапкан сыяктуу эле, сибир тайгасында да 2000 жыл ичинде мунун алдында интенсивдүү өнүгүүнүн жолунда турган¹⁵ уруулардын калдыктары жашоосун уланта берген. Кыргыз аймагынын жаратылыш шарттары менен катар сибир тайгасынын урууларына түздөн-түз жакындыгы Кыргыз дөөлөтүнүн өнүгүшүнүн мүмкүнчүлүгүн жана багытын аныктаган. С.В.Киселевдун изилдөөсүнө ылайык Кыргыз хандыгы бир канча уруулардын бирикмеси болгон, алардын башында каган турган.

Кыргыз хандыгынын чек араларынын түндүктөгү изин булактар төмөндөгүдөй аныктайт: "Түштүк-батышта Гэлोलуга чейин", т.а. карлуктарга чейин (демек, кыргыздар Томинин жана Бийдин жогору жактарында, Салаир тоо кыркаларына чейин); чыгышта Гулиганиге чейин¹⁶ (т.а. жогорку Ангарада жашаган курыкандарга чейин); түндүктө алар

¹³ Эч кандай учурда телестерди телелер менен чаташтырууга болбойт, телелердин тукумдары телеуттар болуп саналат (караңыз: Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 283—284-беттер; маселенин тарыхы баяндалган).

¹⁴ Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 147-бет, С.А. Козин, Сокровенное сказание, 175-бет.

¹⁵ АП. Окладников, Неолит и бронзовый век Прибайкалья.

¹⁶ Н.Я. Бичурин Собрание сведений..., I т. 354-бет.

менен кыргыздардын өздөрүнө саны боюнча бар болгону үч эсе аз чакан эл — бом же йелочжи "көп убакта согушуп турган"¹⁷.

Бомдор жылкы өстүрүшүп, алардын жардамы менен жер айдашкан, жыгач үйлөрдү курушкан, бирок мамлекет түзгөн эмес, ар бир урууну өз жолбашчылары башкарган. Бомдордун кебетеси кыргыздарга окшош болгон, бирок башка тилде сүйлөшкөн. Кыязы, бул табышмактуу эл Алакчин¹⁸ өлкөсү жайгашкан төмөнкү Ангара өрөөнүндө байыр алган окшойт. Демек, Кыргыз хандыгынын түндүк чек арасы Красноярскиден бир аз түндүгүрөөк жактан өткөн.

В.В. Бартольд бомдор эне-сайлык остяктар, т.а. кеттер болгон деп болжойт, аларга түштүктөн кубаттуу килики элинин¹⁹ кол салгандыгы жөнүндө уламыштар сакталып калган.

Кыргыздардын хандыгынын белгиленген гипотезалык түндүк чек арасы "Таншунун" көрсөтмөлөрүндө ырасталган: "Бардык дарыялар (Эне-Сайдын бассейни) түндүк чыгышка агат. Хягастан өткөндөн кийин алар кошулуп, түндүккө агат". Кеп Эне-Сайдын Ангара куйган жерден бир аз төмөнүрөөктөгү бурулушу жөнүндө жүрүп жатат. Мындай учурда чек ара түрк элдеринин угро-самодий жана эвенк элдери²⁰ менен азыркы этнографиялык чек арасы боюнча түш келет.

Чыгыш чек арага токтолсок, ал экөө болгон: негизгиси, биринчиси Чыгыш Саяндын этектери менен, ал эми экинчиси — Ока (Ангаранын куймасы) жана Ангаранын дарыяларынын суу бөлүгү боюнча өткөн. Бул эки чек аранын орто аралыгында үч уруу: дубо, т.а. тывалыктар, милигэ, т.а. меркиттер жана эчжилер — косооголдук урянхайлар ачжен²¹ жашаган. Мына ушул токой урууларына кыргыздар жортуул жасап, туткундарды кулга айландырышкан. Токой уруулары эзүүчүлөрүнө түнкүсүн кол салуу менен жооп беришкен, бирок ийгиликтүү каршы көрсөтүү үчүн уюмдаша алышкан эмес. Анын эсесине тийиштүү соккуну кыргыздар Ангарада жашаган курыкандардан алып турган. Дал экинчи чек арада оор, токтобогон согуш жүрүп турган, анын үстүнө саяндык токой уруулары курыкандар — "курумчылык темир усталар" менен биригишкен.

Кытай тарыхый салты курыкандарды уруулардын теле тобуна таандык кылат жана алардын тилинин кыргыз тилинен айырмачылыгын белгилейт²². Курыкандар — якуттардын²³ ата-бабалары, ал эми хакастар — кыргыздардын тукуму экендиги аныкталды деп эсептеген соң, бул бизди таң калтырууга тийиш эмес: бул эки тил сөздүк тутуму жана фонетикасы²⁴ боюнча бир кыйла катуу айырмаланат жана "чет элдер" жөнүндө маалымат чогулткан лингвистика жагынан сабатсыз кытай офицерлерине айырмачылык грамматикалык түзүлүшүнүн окшоштугунан олуттуудай көрүнүшү мүмкүн. Ошондуктан курыкандарды уруулардын теле тобунан бөлүп алууга негиздер жок.

Бул телелердин жогорулашынын доору болуп, ал убакта турмуш-тиричиликтин, идеологиянын жана социалдык мамилелердин татаалдашуу процесси жүрүп жаткан. Ушул доордо баатырлар жаралган. Алардын бир бөлүгү тарыхый эстеликтер үчүн курман болгон, бирок Кытай летописеринде маалыматтар кирген кээ бирөөлөрү укум-тукум үчүн сакталып калган.

¹⁷ Ошондо эле, 350-бет.

¹⁸ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 353-бет.

¹⁹ В.В. Бартольд, *Кыргызы*, 19-бет; В.А. Анучин, *Очерк шаманства...*, 4-бет.

²⁰ В.В. Бартольд, *Кыргызы*, 20-бет.

²¹ Н.Я. Бичурин *Собрание сведений...*, I т. 354-бет.

²² W. Schott, *Über die achten Kirgisen*, S. 455; Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 250-бет.

²³ А.П. Окладников, *История Якутской АССР*, 318-бет.

²⁴ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 6—7-беттер.

Сибирдеги археологиялык иштер курыкандардын таркашынын ареалына археологиялык "курумча маданияты" ылайык келе тургандыгын белгилөөгө мүмкүндүк берди, анын географиялык борбору жыш отурукташкан жээктери менен бирге Байкал болгон, ал эми анын таркашынын негизги областы Ангаранын жана Ленанын жогорку агымынан Ольхон²⁵ аралдары менен бирге Байкалга чейин болгон.

Курыкандар бир кыйла жогорку сапаттагы темирди эритишкен жана чыңашкан, чептерди курушкан, алардын урандык тары азыркы убакка чейин сакталып калган, үйүр-үйүр асыл түкүм жылкыларды өстүрүшкөн жана чопо идиштерди жасашкан. Алардын искусствосу кыргыздардыкына, кийими жана жазуусу түрктөрдүкүнө²⁶ окшош болгон.

Теле уруулары өзүнүн тарыхый жолунда жашаган жерлерин бир канча жолу алмаштырышкан. VII к. ортосунда алардын жайгашуусу төмөндөгүдөй элестетилет.

Хангай тоолорунда батыштагы Цзабхан дарыясынын жана чыгыштагы Орхондун башаттарынын ортосунда доланьгэ-төлөнгүттөр, Селеңга дарыясынын баш жагында — сыгеизгилдер²⁷, Селеңга менен Орхондун ортосунда тунло-тонгралар, Селеңганын жана Орхондун чаттарында — пугу-бугулар, Толой менен Орхондун ортосундагы талаада — уйгурлар, Керуленден түндүк жакта, Хэнтэй менен Хингандын ортосунда — байегу-байыркулар, Селеңга дарыясынын өрөөнүндө, пугудан батыш жакта — сыгелер, байыркудан түштүк жакта — байсилер, Забайкальеде гулиган-курукандар, Алашан тоолорунда — аде-эдиждер, Ордостон батыш жактагы талааларда хунь жана кибилер жашаган.

Теле урууларынан түндүк жакта, жогорку Эне-Сайдын бассейнинде кыргыздар, ал эми Забайкальеде — бизге белгисиз гүйлобо уруусу жашаган.

Чыгыш Хангайга, Өтүкен токоюна талкалоодон аман калган түркүттөр зордоп отурукташтырган болучу, бирок алар ал жакта бир аз санда болушса керек²⁸. Түрктөрдүн көпчүлүк бөлүгү аларга биригип кеткен сирлер менен бирге Ордостон түндүк жана чыгыш жакка, Иньшандын тоо кыркаларына чейин жайгашкан. Гоби чөлү түндүк көчмөн жайларды түштүк көчмөн жайлардан деңиз сыяктуу бөлүп турган. Бирок бул жакта да, тигил жакта да көчмөндөрдү кытай акимдери башкарып турган.

Жуңгарияда жана Жети-Сууда төмөндөгүдөй элдер жашаган. Кара Эртыштын²⁹³⁰ жана Урунгунун бассейндеринде — карлуктар³¹, Борбордук Теңир-Тоодогу Иле дайрасында — түргөштөр, ал эми алардан батыш жакта — шунишилер, Түштүк-Батыш Жуңгарияда — нешетилер, Манас дарыясында жана андан чыгыш жакта — хулушилер, Түштүк

²⁵ А.П. Окладников, История Якутской АССР, 295-бет.

²⁶ Ошондо эле, 295—298, 317—318-беттер.

²⁷ Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 314-бет

²⁸ Ошондо эле, 275—277-беттер.

²⁹ Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 314-бет

³⁰ Карлуктар — ордо кулаганда андан бөлүнүп кеткен жана 650-жылы Тан империясына өтүп кеткен түркүттөр (Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 347-бет). Үч бөлүмдөн туруп, жабгу (кытайча шаху) тарабынан башкарылган, т.а. кадимки эле уруулук союз болгон

³¹ Шуништер, нешеттер жана хулушилер — бизге маалыматтары жетпеген уруулар.

Жуңгариянын чыгыш бөлүгүндө — басмилер (басмылдар)³² жана ошол эле жерде шатолор — орто азиялык хуннулардын³³ калдыктары жашаган.

Жогоруда көрсөтүлгөн маалыматтарга кошумча катары орхон жазуусу кенгерес эли жөнүндө баяндайт, аны менен 710—711-жылдарда түргөштөр согушкан. Булар печенегдердин өздөрү болгон, алардын өз аты каңгар³⁴. Алар Сыр-Дарыянын төмөнкү жана ортоңку агымдарында жашаган.

Кара Эртыштагы карлуктар менен Сыр-Дарыядагы печенег-каңгарлардын ортосунда кең талаа жатып, анда ошол убакта кыпчактар отурукташып калган. Мына ушундан азыркы убактагы Казакстандын талаа тилкеси Дештикыпчак — Кыпчак талаасы деп аталып калган. Бул жерде кыпчактар каңгарлар (каңглар) менен аралашып, чыгышта кыпчак деген ат менен, Европада — коман, ал эми Россияда — половецтер деген ат менен белгилүү болгон элди түзгөн. Түштүктө, Сыр-Дарыя менен Аму-Дарыянын ортосунда алардын төмөнкү агымында түрктөшүп кеткен арийлер, парфяндардын эң жакын туугандары — түркмөндөр, же гуздар жашаган. Мына ушул тизме менен Ортолук Азиянын өтө ири уруулук бирикмелери гана бүтөт. Майдалардын ичинен кээ бирлерин биз аты боюнча, маселен аздарды³⁵, чикилерди³⁶, абарларды³⁷ жана башкаларды билебиз. Кыязы, көптөгөн майда уруулар кытайлык, ошондой эле европалык палеоэтнографиянын көз жаздымында калган болуу керек. Буга өкүнүүнүн кереги жок, анткени тарыхта өз ролун ойногондор анын анналдарында кала берген.

Уруулардын сандык курамы өтө аз болгон. 688-жылы уйгурлар өз көз каранды эместиги үчүн түрктөргө каршы чыкканда, алар бар болгону 6 миң жоокерди чыгара алышкан³⁸. Мындай жооптуу учурда согушка бардык жарактуу эркектер, т.а. калктын 20% көтөрүлгөн деп ойлоого болот. Демек, бүт калктын саны болжол менен 30 миң адам болгон. Бирок бул эң ири уруу болгон, башкалары бир кыйла аз болгон. Демек, бир канча миң, ал түгүл бир канча жүз адамдан турган уруулар болгон деп болжоо керек.

Уйгурларга кайтып келели. Жогоруда көрсөтүлгөн 30 миң адам тогуз бөлүмдү түзгөн. Мына ошентип, ар бир бөлүмгө 3,5 миң чамасындагы адам туура келген. Экстенсивдүү мал чарба болгондо адамдардын мындай саны чарбалык-уюштуруу бирдигин — огузду түзө алмак. Мындай деп түшүндүрүү уйгурлар чыгарган 50 миң атчандар жөнүндө кытайлык маалыматка гана карама-каршы келет, бирок апыртып жибермейи кытайлар салт боюнча жакшы көргөндүгүн эсте тутуу зарыл. Арийне, 628-жылы уйгурлар түрктөргө

³² Б а с м ы л д а р 40 бөлүмдөн турган, бирок аларды тукум да, уруу да катары түшүнүүгө болбойт, анткени мындай учурда басмылдар коркунучтуу күч болушар эле. Чынында, ээлеген аймагына караганда алар өтө аз болгон. "Басмыл" деген атты Аристов терс маани деп эсептейт ("аралашма"; казактардын "аргыны" сыяктуу эле; (караңыз: Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 256-бет), андан кийин бул этноним болуп калган. Басмылдар чыгыш Тарбагатайда түзүлүп, андан кийин Чыгыш Жуңгарияга жылып келишкен, бирок качан экендиги белгисиз

³³ Орто азиялык хуннулар, мурда айтылып кеткендей, Жети-Сууда Юебань ээлигин түзүшкөн. А.Н. Бернштам аны чубань деген уруулук ат менен окшоштурган, алар менен чуюелер, чумилер, чумугундар туушкан болгон; демек, алардын баары хуннулардын тукумдары. Чуюелер түркүттөр менен аралашып, Түштүк Жуңгарияда, Баркөл көлүнөн батыш жакта байырлаган шато уруусун түзүшкөн.

³⁴ Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 314-бет; П. Голубовский, Печенеги, тюрки и половцы..., 55-бет.

³⁵ А з д а р Саян тоо кыркасы менен Алтайдын ортосунда жашаган (В.В.Бартольд, Кыргыз, 25-бет).

³⁶ Чикилер Эне-Сайдын куйма дарыяларында жашаган (ошондо эле).

³⁷ Апарлар же нукура аварлар Иледарыясында жашаган жана түргөштөрдүн тутумуна кошулган (Л.Н. Гумилев, Три исчезнувших народа, 107-бет).

³⁸ С.Е. Малов, (Памятники..., 1951, 66-бет) 3 миңдеген варианты берет.

каршы бар болгону 5 миң жоокерди³⁹ (кыязы, апыртылбастан), 688-жылга караганда 1 миңге аз чыгаргандыгы кызык. Бул цифралар кытай булагынын апыртып жиберме жагын ашкерелейт.

Хуанхэнин жээктеринде. 630-жылы түткундалган жана "бир канча жүздөй бүлүнгөн боз үй"⁴⁰ катары 631-жылы Алашанга⁴¹ көчүрүлгөн түрктөрдүн тобуна кайрылалы. Андан кийин, кытай тарыхчысынын пикири боюнча, алар ушунчалык "тукумдап"⁴², 641-жылы эле Сымо хандын "100 000 эли, эл ичинде 40 000 катардагы жоокери жана 90 000 баш жылкысы"⁴³ болгон, ал эми 679-жылы түрктөр көтөрүлүш чыгарып, Империяга каршы күрөшүүгө күчү жетип калган.

Адамдар ушунчалык ылдам көбөйө албастыгы статистикадан белгилүү, бирок булакта бирдеме киргизилбей калган, бирок биздин бактыбызга жараша "Селеңга ташынын" жазуусунда бир сөз калктын мындай түшүнүксүз өсүшүнүн табышмагын камтып калган. Анда 80-жылдарда кагандыкты калыбына келтирген түрктөр "түрк-кыпчактар"⁴⁴ деп аталган.

Байыркы заманда кыпчактар Алтайда, кытайлар Чжелян⁴⁵ деп атаган өрөөндө, жашаган, бул сөзсүз "Жилан" — жылан деген сөздүн транскрипциясы (үшундан Жылан тоосу жана Змеиногорск шаары) болуп саналат. Грумм-Гржимайло аларды динлин уруусунун бома⁴⁶ бутагы деп эсептейт. Кыязы, алар түркүттөрдүн бийлиги астындагы элдердин ичинде болгон окшойт, 630-жылы жеңилүүнүн кайгысын бирге бөлүшүп, башка жеңилгендердин арасында өзүнүн мурунку мырзалары менен бирге Алашанга көчүрүлгөн. Албетте, бул бүткүл эл эмес, анын кандайдыр бир бөлүгү болгон, анткени калгандары каңглар менен аралашып, кийин коман же половец⁴⁷ деген ат менен белгилүү болгон элди түзүшкөн.

Ашина хандарынын калыбына келтирилген ордосунун экинчи компоненти сирлер болуп чыккан, булар сеянтоонун тукумдары, бул Тон-йокүктүн жазуусунан ачык көрүнүп турат, анда "түрксир будун", т.а. түрк сир эли деген сөз бар.

646-жылы сеяньто хандыгы империялыктар жана алардын союздаштары уйгурлар тарабынан талкаланып, эли аёосуз кырылууга дуушар кылынгандан кийин сеянтоолордун калдыктары Бейшан тоолору боюнча тарап кеткени жана алардын түркүттөрдү илгертеден жек көрүүсү кытайларды андан бетер жек көрүү менен алмашкан. Ошондуктан алар түрктөргө жакындап, алардын туусу астында мурунку даражасына ээ болууга жана өздөрүнө ушунчалык таш боордук кылган кытайлардан өч алууга үмүттөнгөндүгүндө таң каларлык эч нерсе жок.

Мындан тышкары Ордосто жана Алашанда түштүк хуннулардын калдыктары жана башка түрк тилиндеги уруулардын калдыктары жашаган. Алар да Ашинахандарынын ордосун көбөйткөн. Жортуулдаржоокерлерди жакындатып, өлүм алдында сунулган кол өмүрдүн өбөлгөсү болуп калган. Алыскы талааларда тезек жагылган кичинекей оттун жанында сир бир кесим акыркы сүрсүгөн этин түркүт менен бөлүшкөн, уйгур татабдын жарасын таңып, ал эми тангут душмандын арканы менен кармалган эдизди куткарып

³⁹ Н.Я. Бичурин Собрание сведений..., I т. 302,305-беттер.

⁴⁰ Ошондо эле, 264—265-беттер.

⁴¹ Ошондо эле, 260.

⁴² Ошондо эле, 261-бет.

⁴³ Ошондо эле, 262-бет.

⁴⁴ Г. Рамстедт, Перевод надписи "Селенгинского камня" 40-бет.

⁴⁵ Палладий Кафаров, Притечения к Юан-чао-ти-ши, 247-бет

⁴⁶ Г.Е.Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 59-бет.

⁴⁷ Ошондо эле, 57-58-б.

калган. Бир убактарда бири-бирин жек көргөн уруулар эми кол кармашып, чыгышта жана батышта согушка барышкан, ошентип тагдырдын жалпылыгы ар башка уруулук тектин бөгөттөрүн жойгон. Албетте, алар аталары бири-бири менен салгылашып келгендигин унутушкан эмес, бирок турмуш-тиричиликтин чыгармачылык күчү эскирген аң-сезимдин тамырын үзгөн. VII к. 50-жылдарында эле мурунку кастарды досторго айландырып, ал эми жыйырма жыл өткөндөн кийин алардын балдары боордошуп, бир элге — "көк түрктөргө" биригишкен.

Аларды эми түркүттөр деп атоого болбойт, бул "turk kara kamu budun" — "бүт (бүтүндөй) түрк эли", ал өз ата-бабаларынан көп нерсени мураска алышкан, бирок башкалардан да көп нерсени кабыл алган. Ал Азиянын тарыхында өзүнүн чечкиндүү сөзүн айтып, тарыхтагы көчмөндөрдү башкаруу үчүн эки акимдиктин: Гобиден түндүккө карай "Байкал", түштүккө карай "Шаньюе" акимдиктеринин аргасыз түзүүчүсү Тайзцун Ли Шиминь алдын ала көрө билбегидей кылып бурган.

КУТЛУГДУН КӨТӨРҮЛҮШҮ

Эмне үчүн? Зор империянын борборунда туруп башка бардык элдерге салыштырганда дегеле эзүүгө дуушар кылынбаган түрктөр тагдырына ыраазы болушу керектей көрүнгөн эле. Бирок мындай болбоду. Тескерисинче, VII к. 70-жылдарында алардын нааразылыгы ушунчалык өсүп, алар өздөрүнүн салыштырмалуу жеңил турмушун салгылашууда берилген кечирүү өлүмдөн да оор болгон азиялык кандуу согуштун болуп көрбөгөндөй оорчулугуна алмаштырышты.

Көтөрүлүш дайыма эле оор иш болгон, ал эми өкмөттүн күчү сан жеткис болуп, көтөрүлүштүн зонасы айланта курчалып, сырттан эч кандай жардам болбой калган учурда бул ого бетер оор иш. Эгерде мына ушундай ыңгайсыз шартта көтөрүлүш башталып гана тим болбостон ийгиликке да жетише турган болсо — бул күтүлбөгөн көрүнүш.

Ошондой болсо да изилдөөчүлөрдөн эч кимиси 679—693-жылдардагы түрк көтөрүлүшүнүн ийгиликтеринин себептери жөнүндө суроо койгон жок. Н.Н.Козьмин бул жерден ири феодалдын жерлерди топтоштуруусун көрүп, ал турган жерди Алтай¹ деп божомолдойт. Бул каталык талаш-тартышка арзыбайт жана аны андан ары талкуулоонун зарылдыгы жок.

А.Н. Бернштам түрк аристократтары феодалдашып кетип, өз элин эзүү укугу үчүн² Кытайга каршы чыгышкан деп эсептейт. Буга жазуулардын тексттери, ошондой эле окуялардын жүрүшү да карама-каршы келет. Ушунчалык теңдешсиз күрөштө ийгиликке жетишүүнүн себептери жөнүндө маселеге ал көңүл бурбайт. Г.Е.Грумм-Гржимайлонун³ талдоосу бир кыйла терең, бирок ал түздөн-түз түрк иштери менен гана чектелет, ал эми көп нерсе ошол мезгилдеги эл аралык саясатта бүгүп жаткан; Чанъяндын сарайындагы интригалар да кем эмес мааниге ээ болгон.

Ошондуктан биз кырдаалдардын айкалышына, замандаштары берген түшүнүктөргө жана окуялардын жүрүшүнө көз салып, аларды тарыхый сындын талкуусуна салуубуз зарыл. Бардыгын, ал түгүл майда окуяларды да майда-чүйдөсүнөн бери териштирүү гана гипотезалардын сормо сазынан бардык фактыларды эске алуу менен курулган тыянактын бекем кыртышына алып чыгууга мүмкүндүк берет.

Элдик көтөрүлүш. 679-жылы Шаньюево акимдигинин түрктөрүнүн арасында кытайлар үчүн күтүлбөгөн көтөрүлүш чыкты. "Таншу" окуялардын себептерин, шылтоосун жана башталышын бир гана "козголоң чыгарышты"⁴ деген сөз менен берет. Эч кандай түшүндүрүүлөр келтирилген эмес.

Бирок түрктөр өздөрү өздөрүнүн жүрүш-туруштарын өтө кенен жана ынанымдуу түшүндүрүшөт: "табгач элине алар (түрктөр) өзүнүн эркектик чың тукумдары менен кулдар, өздөрүнүн таза аялдык тукумдары менен күндөр болуп калышты. Түрк өкүмдарлары өздөрүнөн түрк ысымдарын алып салып, табгач титулдарын алышып, табгач элинин каганына баш ийип калышты. Алар ага элүү жыл бою эмгегин жана күчүн берип келишти. Алар күн чыгышка карай Бокли-каганга (Мукри, кытайча Мохэ, Маньчжурияда жана Амур жээгинде) чейин алга карай согуш менен барышты, артка, т.а. батышка алар Темир-капыга (657— 658-жылдарда Орто Азиядагы Бузгал өткөөлү) чейин согуш менен

¹ Н.Н. Козьмин, Классовое лицо атысы Йоллыг-Тегина, 272—273-беттер.

² А.Н. Бернштам, Социально-экономический строй..., 179-бет.

³ Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 278—291-беттер.

⁴ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 265-бет. Хирддин, Жюльендин жана Бичуриндин текстти грамматикалык териштирүүсүн жана котормосун караңыз: Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 588

барышты жана табгач каганына өз дөөлөтүн жана мыйзамын (салтын) беришти. Бүткүл түрк эли мындай деп айтты: "Мен дөөлөттүү эл элем, менин дөөлөтүм кайда? Мен ким үчүн башка дөөлөттөрдү алып жатамын?" Алар мындай деп айтышты: "Мен каганы бар эл элем — менин каганым кайда? Мен кайсы каганга эмгегимди жана күчүмдү беремин?" Алар ушундай деп айтышты жана ушундай деп айтуу менен табгач каганынын душманы болуп калышты"⁵.

Окуялардын жүрүшүн ушундай түшүнүү Онгин эстелигинде камтылган:⁶ "Өзүнүн падышалык кылган каганын таштады (таштап кетти)"⁷, андан кийин түрк эли алга карай чыгышка, артка күн батышка; түштүккө карай табгачтарга жана түндүккө карай чытырман токойго (тоо тайгасына) чачырап кетти"⁸. Баатырлар балбал (болууга)⁹ аргасыз болушту (т.а. душмандар тарабынан өлтүрүлүүгө. — Л.Г.). Түрк элинин аты төмөндөөгө бет ала баштады. Ошондо ... Теңир¹⁰ мындай деп айтты: "түрк эли жок болбосун, курмандык болбосун".

Эстелик 716-жылдан кийин көп убакыт өтпөй тургузулган жана кыязы, Күл-тегиндин жазуусу менен дал келгендиги кокусунан эмес окшойт. Муну көтөрүлүштүн себептеринин расмий версиясы деп ойлоого болот.

Түрк тексти түрк коомунун жетекчи бөлүгүнүн көз карашын чагылдырса да, кыязы, ал чындыкка жакын окшойт. "Таншунун" маалыматтарына караганда уруу аксакалы Ашидэ көтөрүлүш чыгаргандан кийин ага дароо эле бардык 24 округдун уруу аксакалдары кошулуп кеткен. Кытайлар үчүн көтөрүлүш таптакыр күтүлбөстүк болгон, анткени "отуз жыл бою түндүк өлкөлөрдө согуш чуусу угулган жок эле"¹¹. Өз ханынын жана өз элинин талабы Тан империясынын негизги, талааны Кытай менен бириктирүү идеясы кудуретсиз болуп чыккандыгын көрсөтүп отурат. Көчмөндөрдүн психикасы кытайдыкына таптакыр окшобогондуктан алардын жуурулушуп кетиши мүмкүн эмес эле.

Көтөрүлүш чыгаруу менен түрктөр үмүтсүз авантюрага барышкан: алар мамлекеттин чок ортосунда болуп, туш тарабынан душмандар менен курчалган эле, алардын тылы да, союздаштары да, сан жагынан артыкчылыгы да болгон эмес. Муну алардын өздөрү да түшүнбөй коё алышкан эмес, бирок баары бир көтөрүлүш чыгарышты! Мында кытайлардын да, түрктөрдүн да булактары таарынычтар же эзүү жөнүндө кеп кылбайт. Жазуу түрктөр өз турмушун жакшыртуу үчүн эмес, жапайы эркиндик жана бийлик үчүн

⁵ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 37-бет.

⁶ Онгин эстелиги үч жолу которулган: W.Radloff, *Die alttürkischen Inschriften...*; Clauson, *The Ongin Inscription*; С.Е.Малов, *Памятники...*, 1959. Акыркы котормо өтө кадыр-барктуу болуп саналат, бирок Кюсондун кеп ой жорутуулары да көңүл бурууга арзыйт жана ушул эмгекте автор сунуш кылган варианттар менен катар эске алынды.

⁷ С.Е. Маловдо "кууп чыкты". Кеп 630-жылы көп букаралары чыккынчылык кылган Кат Иль-хан жөнүндө жүрүп жатат, бирок аны эч ким кууп чыккан эмес, тагдырдын зомбулугуна гана калтырып кетишкен.

⁸ Кюсондун котормосу бир кыйла айырмаланат жана өз эркинче кеткен: "Түрк эли өзүнүн илгертен берки берилгендигин унутуп калышты. Алар ханды (башканы. — Л.Г.) алдан тайдырды. Түрк эли алга карай күн чыккан жерге чейин, артка карай күн баткан жерге чейин, оң жакка Кытайга чейин, сол жакка тоо тайгасына чейин чет элдик мырзалардын урматына жортуулга кетип турушкан. Душмандар аларды оор жоготууларга алып келди..." (188-бет).

⁹ Alp drin balbal kisti" деген сөздүн котормосунун бул варианты мен гипотезиялык "алар булардын жоокерлерин өлтүрдү жана алардын балбалдарын жерге сайышты" деген кыстырманын ордуна сунуш кыламын (ошондо эле; салыштырыңыз: W.Radloff, *Die alttürkischen Inschriften...*S.247) жана "алардын баатыр эркектерин ал (ким? — Л.Г.) бал- бал кылып койду" (С.Е. Малов, 10-бет). С.Е. Малов өзү чыгарган "Памятникиге" тиркелген "Сөздүктөрдөгү" "кыс", "qys" деген этиштин маанисин салыштырыңыз.

¹⁰ Теңир" деген сөздүн бөтөнчө мааниси жөнүндө төмөндө караңыз.

¹¹ Н.Я. Бичурин Собрание сведений..., I т. 265-бет. Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 210.

чыгышкандыгын түздөн-түз көрсөтүп турат. "Табгач мамлекетине өз эмгектерин жана күчүн берүүнү ойлобой түрк эли (turk budun): "Андан көрө өзүбүздү өзүбүз өлтүрүп, жер менен жексен болуп жок болобуз", — деп айткан. Ошентип алар өлүмгө баш байлап коюшту"¹². Жазуу түрк элинин сыймыктуу ар-намысы баш ийип берүүгө чыдагыс экендигин айкын белгилейт. Ал үшүнчалык мазактагандай сезилип, бүткүл түрк эли кызуу кандуулукка алдырган үмүтсүз согушка жулунуп кирген. Өтө катуу толкугандыктан, адегенде көтөрүлүшчүлөр ийгиликке жетишкен. Ашина хан түкүмүнүн ханзаадасы Нишубегди хан көтөрүштү¹³ жана көтөрүлүштү басуу үчүн сейил кургансыган маанайда бараткан жазалоочу аскерлерди талкалап салышты. 10 миңге жакын кытай жоокерлери курман болуп, туткунга түшүп беришти, ал эми калгандары чогулуп курчоону бузуп чыгышты¹⁴.

Көтөрүлүшчүлөрдүн саны 100 миң кишиге¹⁵ жеткен (албетте, шарттуу түрдө, "кытайлык" эсептөөдө¹⁶; демек, 12 миң чамасында). Кийинки, 680-жылы көтөрүлүштү басууга түрктөрдүн күчүнөн үч эсе ашкан армия жиберилген. Түрктөр аны тылынан айланып өтүп, азык-түлүк тартып бараткан кирелерин талкалаган, мунун натыйжасында кытай аскерлерин ачкачылык каптаган. Бирок тажрыйбалуу полководец Пэй Хин-кянь тузак даярдап койгон эле: ал жүк тарткан кирени душмандар ээлеп турган жер менен анча бекем эмес сакчылардын кайтаруусу астында жөнөткөн. Түрктөр сакчыларды кууп таратып, кирени талап-тоной баштаган; ошондо аларга киреден бир аз алыстыкта байкоо салып бараткан тандалма аскерлердин отряды кол салып, түрктөрдү акыркы жоокерине чейин кырып салган. Бул жөнүндө каңшаар туш-туш жакка тарап, ошондон тартып кытай кирелери согушуп жаткан армияга азыктарды эркин ташып келе баштаган.

Демилгени өз колуна алып, Пэй Хин-кянь сан жагынан артыкчылыкты пайдаланып, көтөрүлүшчүлөрдү Хэйшань тоосунун этегинде курчоого алган. Салгылашуу көп сандаган кагылышууларга келип такалып, бул салгылашууларда кытайлар толук жеңишке ээ болушкан¹⁷.

Ошондо дароо эле суу жүрөк коркоктор баш көтөрүп, 680-жылдын жазында¹⁸ жеңүүчүгө хандын башын алып келип, өздөрү баш ийип берген. Бирок көшөргөн кайраттуулары күрөштү уланта беришкен. Алар Сары дарыя аркылуу кечип өтүп, хан жарыяланган ханзаада Фунянди¹⁹ бардык уруулар тааныган. 681-жылы түрктөр жортуул жасап, Хин-кянь кайрадан аларга каршы аттанган. Түрктөр "Кара чөлгө" карай чегинип, чалгындоонун маалыматтары боюнча ачкачылыкка туш келген. Анын үстүнө көтөрүлүшчүлөрдүн катарында талаш-тартыш башталган: Хан менен жолбашчы Выньбегдин ыркы келишпей, көтөрүлүшчүлөр жикке бөлүндү. Бирок жеңил куралданган кытай отряддарынын бири катуу каршылыкка туш келип, полководец аскерлерин таштап качып кеткен. Полководец таштап кеткен черүүлөр да душмандан качкан, ошентип өлгөндөр "жарым күн көмөрөсүнөн жаткан"²⁰.

Фунянддин тактикасы туура болгон: душмандан куйругун үзүүгө тырышып, ал түндүк жакка чегинген, бирок анын аялдары жана балдары бараткан кире Хин-кянддин жеңил атчандары тарабынан колго түшүрүлгөн. Туруктуу атчандар кууп жеткенде ачка жана

¹² С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 37-бет.

¹³ Ошондо эле; S. Julien, Documents..., vol.4.p.402.

¹⁴ Кытайлар талкаланууну черүүлөрдү азапка салган аяздын эсебинен деп эсептешкен.

¹⁵ S. Julien, Documents..., vol.4.p.403.

¹⁶ Караңыз Л.Н. Гумилев, Хунну, 59—63-беттер

¹⁷ Ошондо эле; 404-405-бет. Liu Mau-t'ai, Die chinesischen Nachrichten..., S. 211.

¹⁸ Liu Mau-t'ai, Die chinesischen Nachrichten..., S. 259.

¹⁹ Ысымдын түркчө угулушун калыбына келтирүү мүмкүн болбоду.

²⁰ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., 1т.266-бет; S. Julien, Documents..., p.408.

кыйналган көтөрүлүшчүлөр түндүккө карай самсып бараткан эле. Ийгиликсиз салгылашуулардан улам көтөрүлүшчүлөрдүн маанайы ого бетер басаңдап, Фунянын аргасы түгөнөт, анткени чөлдөн түндүктөгү уйгурлар түрктөрдү колго курал алып каршы тосуп алууга даярданып жатышкан эле. Өзүнө жана өзүнүн шакирттерине мунапыстык жөнүндө макулдашып, Фунян колго түшүп берген²¹. Бирок кытайлар убадасына турушкан жок. Чанъяндын Чыгыш аянтында көтөрүлүштүн жолбашчысынын башы алынган. Элдик кыймыл туруктуу атчандардын туяктарынын тепсендисинде калган.

Чоң түрк жазуусу тарыхтын бул барагы жөнүндө күңүрт баяндайт: "...ошентип алар өлүмгө баратышты". Бирок бул окуя жөнүндө Тон-йокуктун жазуусу бир кыйла кеңири баяндайт: "Ханы болбогон түрк эли Табгач мамлекетинен бөлүнүп чыкты, өз ханы бар элге айланды: өз ханын калтырып, кайрадан Табгач мамлекетине баш ийип берди. Теңир мындай деп айтты: "Мен сага хан бердим, сен өз ханынды таштап башкага баш ийип кеттиң, мунун кесепетинен сени Теңир урду, өлтүрдү деп ойлоого болот". Түрк эли бошоңдоп, күчтөн ажырап, жокко айланды"²². Кытай жана түрк версиялары дал келет.

Эми мында эмне болгондугун териштирип көрөлү. Көтөрүлүш массалык, элдик болгон, ошентип анын тагдыры ушул кыймылдардын тагдырындай болду. Түрктөрдүн тартиби да, даярдалган аскер башчылары да болгон эмес. Алар ылдам жүрүшкө жараксыз өз киресине көз каранды болгон, анткени кирелер өгүздөр кошулган арабалар болгон. Ал эми айланадагылардын баары душман. Уйгурлар же Халхадагы токуз-огуздар императордун ишенимдүү малайлары болгон, анткени аларга дайыма сыйлыктар жана белектер жаандай жаап турган, ал эми түрктөрдү кыйнап жаткан мурунку колдон чыккан зор бийлик жөнүндө эскерүү уйгурларда болгон эмес. Эркиндикти сүйгөн уйгурлар али кубаттуу дөөлөтүн түзүшкөн эмес жана буга умтулушкан да эмес: тибеттиктер болсо алыс эле. Көтөрүлүш жеңилүүгө дуушар болуп, бирок жаңы формада уланылып жатты.

Көтөрүлүш жогорулоодо. Түрктөрдү талкалаган учурдан тартып бир жыл өтпөй эле согуш жаңы жолбашчылардын жетекчилиги астында башкача түргө ээ болду. Мурда көтөрүлүштүн башчылары уруу аксакалдары болуп, артынан урууларын ээрчиткен болсо, эми бул жолу аристократтардын калдыктары жана кытай билимин алган сабаттуу түрктөр чыгып жатты. Бул кандайча болгондугун карап көрөлү. Таншу" төмөндөгүлөрдү кабарлайт: "...682-жылы Гудулу (Кут-луг) да көтөрүлдү. Гудулу Хйелилердин (Кат Иль-хандын) алыс тууганы, Хань-ли Юаньин муунунун башчысы болгон... Ал мурас боюнча тутун (тутун — байыркы түрктөрдүн офицердик чини) наамын алган.

Фунян кулагандан кийин, баары туш тарапка таркап, Цзунцайшан тоолорунун этегине байырлашкан жана Хэйшачен шаарчасын курушкан. Алардын саны 5000 кишиге чейин жеткен. Гудулу тогуз урууну (т.а. уйгурларды же токузогуздарды²³) талап-тоноп алган жана аз-аздап жылкыга өтө байып кеткен, ошондуктан өзүн хан деп жарыялаган. Инилеринин

²¹ Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten..., S. 212; S. Julien, Documents..., p.406.

²² С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 65-бет.

²³ Liu Mau-tsai, (Die chinesischen Nachrichten..., S.591—593) "тогуз уруу" деген атты тогуз аймактардын — огуздардын уйгурдук союзун эмес, бардык телес урууларын түшүнүү керек деп божомолдойт, бирок булар 12 болгон. Анын көз карашы төмөндөгүдөй жүйөлөр боюнча кабыл алынышы мүмкүн эмес. Ал "тогуз уруунун" ичине киби менен байыркуну кошот; мунусу да, экинчиси да алыс болгондуктан Кутлугдун чабуулуна дуушар болушу мүмкүн эмес. Билге-хан "...токуз-огуздар менин өз элим болушкан" деп айтат, бирок кибилер дагы эле ага баш ийген уруулардын ичинде болгон эмес; Орхон жазууларында С.Е. Маловдун котормосунда токуз-огуздар тонра, эдиздер жана башкалар менен бир катар оозго алынат, т.а. уйгурлардын этнониминин синоними болуп саналат. Лю Мао цзай келтирген тексттер уйгурлардын башка телес уруулары менен жакын туугандыгы жөнүндө, кээде алардын майда урууларга караганда артыкчылыгы жөнүндө гана кеп кылат.

ичинен Мочжого (Мочурга) шад наамын, ал эми Дусифке (Түзөл-бекке) ябгу наамын берген. Ашидэ Юань-чжень (кытай билимин алган түрк) иш башкаруучу Ван Вэнь-ли тарабынан камакка алынган. Гудулу учурдан пайдаланып качып кеткен. Юань-чжень муундарды күнөөсүнөн арылууга ынандырууга уруксат берүүнү өтүнгөн. Буга уруксат берилген. Муундар тез эле багынып бергенден кийин Гудулу алар менен кутум уюштуруп, натыйжада бардык аболор жана дагандар (тархандар) катардагылар кошулуп калган"²⁴. Тексттин мааниси айкын. Кутлуг "канкор эскиликтин достору" бөлүгүнө таандык болгон, ал императордук армияда кызмат өтөгөндөн бери кээ бир нерселерди унутуп, кээ бир нерселерге үйрөнгөн... Көтөрүлүштүн убагында ал үйрөтүлбөгөн топту чарайналуулардын найзасына түртүүнүн ордуна эчтекеден шексиз жаткан уйгурларга кол салып, партизандык согуш үчүн зарыл болгон үйүр-үйүр аттарын алып кеткен. Ал чиндердин эски системасын калыбына келтирген, демек, тартипти киргизген. Карапайым калкты максатсыз мобилизациялоонун ордуна ал согуш ишин унута элек эски төбөлдөрдөн өз отрядын түзгөн жана ошонун өзү менен партизандык согушту жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берген. Андан кийин дагы бир өтө маанилүү факт бар: Кутлуг кытай билимин алган адамдарды: Ашидэ Юань-чженди жана Тон-йокукту²⁵ өзүнө кабыл алган жана пайдаланган. Мындай адамдар душмандын бошоң жерлерин билип, аны кандай талкалоо керектигин да билишкен. Ошентип, чынында эле, көп өтпөй согуштун жүрүшү өзгөрдү.

²⁴ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т.266—267-беттер. Liu Mau-tsaifla башкача котормо: "аны апа-тархандарга таандык кылган жана аскер иштерине тарткан" (*Die chinesischen Nachrichten...*, S. 213). Бирок Н.Я. Бичурин сөздү которууда жаңылыштык жиберген деп эсептесек да биз тарыхтын жүрүшүн жалпы баяндоодон баш тартууга акыбыз жок, анткени ал башка булактарда да, ошондой эле окуялардын жүрүшүнүн өзүндө да ырасталат. Кутлугдун аскерлери бардык белгилери боюнча мурунку көтөрүлүшчүлөрдүн ополчениелеринен айырмаланган жана Н.Я. Бичуриндин ички сезими Лю Мао-цзайдын үстүртөн ой жүгүртүп түшүндүргөнүнө караганда чындыкты тагыраак чагылдырат. Мындан тышкары, кыязы, Бичурин канондук тексттен эмес, кийин редакциялаган убакта түшүп калган кээ бир маанилүү учурларды камтыган варианттан пайдаланган

²⁵ Хирт эмне үчүн Ашидэ Юань-чженди жана Тон-йокукту бир адамга бириктиргендигин түшүнө албайм (Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 285-бет; салыштырыңыз: F.Hirth, *Nachworte zur Inschrift...*). Ашидэ түргөштөр тарабынан 693-жылга чейин өлтүрүлгөн (Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 268-бет), ал эми Тон-йокук дагы көп жылга жашаган жана аракеттенген. Хирттин аргументациясы төмөндөгүлөргө алып келет:

1. Ашиде Юань-чжен Чаньянда тарбияланган түрк болгон; Тон-йокук да ошондой. Демек, булар бир адамбы (?!). Ошол эле убакта Хирттин өзү Чаньянда түрктөр окугандыгы жана көптөрү кызмат өтөгөндүгү тууралуу маалыматтарды келтирет.

2. Ашидэ Юань-чжен качып өтүп келген катары жаман аттуу болуп калган жана Кытайга өзүнүн өлгөндүгү жөнүндө жалган кабар жиберген, ал тынчтык келишимин түзгөндө аны кармап бербесин деп чочулаган (?!). Бирок Ашидэ Юань-чженди көп кызматташтары билген, аны кийин Тон-йокук деген ысым менен жүргөнүн билбей коюшмак эмес. Андан кийин ал 709-жылы түзүлгөн тынчтык келишимин 93-жылы эле алдын ала кантип көрө койсун? Андан кийин, Тон-йокук 693-жылы Толада уйгурлар менен, ал эми Юань-чжен Ысык-Көлдүн жээгинде түргөштөр менен салгылашкан, анын үстүнө түргөштөр өздөрү жеңип чыккан колбашчынын тагдырын билбей коймок эмес, ошондой эле муну "төрт чептеги" кытай офицерлери да тааныбай коймок эмес.

3. Юань-чжендин 693-жылы набыт болгондугу жөнүндө далилдин шексиздиги жоктугун таанып, Хирт баары эле бир мындай деп жазат:

"Wir dürfen jedoch annehmen, daß Jüan-tschön weiter lebte..."² (S.19). Башка аргументтер келтирилбейт. Чаташтырып окшоштуруу Тон-йокуктун түргөштөргө жортуулунун датасын Радловдун аныктоосунда хронологиялык каталык жиберилишине алып келген (*Die alttükischen Inschriften*, S. 61), демек, окуялардын бүткүл жүрүшүнүн бурмаланышына алып келген. Грумм-Гржимайло (282-бет) Радловду ондогон, бирок 693-жылы түргөштөр менен түрктөрдүн ортосунда согуш болгон эмес деп эсептеп башка бир каталыкты жасаган, анткени жазууда эске алганы 710-жыл деп көрсөтүлгөн. Хирттин тыянагы Лю Мао-цзай тарабынан талашка түшүп, четке кагылат (*Die chinesischen Nachrichten...*, II.S. 594—597), бирок С.Г. Кляшторный тарабынан кабыл алынат (S.Kljastorny, *Die chinesischen Nachrichten* S.115—150. Рецензия), мунун натыйжасында биз өзүбүздүн аргументацияны келтирүүнү зарыл деп эсептедик.

Бирок Элтерес-каган деген шаан-шөкөттүү титулду алгандан кийин Кутлугдун иш-аракетин түрктөрдүн өздөрү кандай сүрөттөй тургандыгын карап көрөлү: "Каган он жети жигит менен чыкты. Ал сыртта (т.а. Кытайдын өзүнүн чек арасынан тышкары) жойлоп жүргөндүгүн угуп, шаарлардын тургундары тоого көтөрүлүп, ал эми тоонун тургундары төмөн түшүп, чогулган соң 70 жигиттен турган отрядды түзүшкөн. Теңир аларга күч берген соң менин атамдын — кагандын аскерлери бөрү сыяктуу, ал эми анын душмандары койлор сыяктуу болуп калды. Аскерлери менен алга (чыгышка), артка (батышка) жылуу менен ал элди чогултуп жана көтөрүп, алардын баары эми 700 жигит болуп калды. 700 жигит болгондон кийин ал өз элин (дөөлөтүн) жана өз каганын жоготкон элди, кул жана күң болуп калган элди, түрк тартиби жоюлган элди иретке келтирип үйрөттү, ал тартипке келтирип, менин бабаларымда мыйзамдары боюнча акыл-насаат айтты, ошондой эле ал толис-тардуш тартибин элге берди жана ошондо ябгу менен шадды дайындады"²⁶.

Окуялардын түркчө түшүндүрүлүшү кытайлык маалыматтар менен дал келет, мында аскерлердин саны гана туура эмес, аны кытайлар 5 миң киши деп аныкташкан. Кытай цифрасы тагыраак деп ойлоо керек, анткени "жети" деген санды дайыма керектөө Кутлугдун атчандарынын так санын алмаштырган магиялык же мистикалык маани аны коштоп жүргөн деген ойго түртөт.

Тон-йокуктун жазуусу андан кем эмес маанилүү белгилерин жана майда-үйдөлөрүн белгилейт. Ал окурманга тааныштыргандыгынан башталат: "Мен өзүм, акылман Тон-йокук, Табгач мамлекети үчүн тарбияланган элем, анткени бүткүл түрк эли Табгач мамлекетинин баш ийүүсүндө болгон". Тон-йокук да Ашидэ Юань-чжень сыяктуу билимдүү түрк болгон, Ошентип дасыккан эки кеңешчинин жардамы, кыязы, көтөрүлүштүн ийгилигине бир кыйла роль ойношсо керек. Элдик кыймылдын талкаланышын Тон-йокук мындайча сүрөттөйт: "Дарактардын жана таштардын арасында көз каранды эмес бойдон калгандар биригишти, ошентип алар 700 кишиге жетти. Алардын эки бөлүгү атчандар, ал эми бир бөлүгү жөө аскерлер болгон. (Өткөн согушта түрктөрдүн начар маневрдүүлүгүн жана партизандык согуш үчүн зарыл аттарды таба алган Кутлугдун эмгегин түшүндүргөн кымбат баалуу көрсөтмө. — Л.Г.) Жети жүз адамды өзүн ээрчүүгө мажбурлаган адамдын ичинен улуусу шад (т.а. хан түкүмунан) болгон. Ал мага: "Мага кошул", — деп айтты. Мен, акылман Тон-йокук, ага кошулдум. Мен аны каган кылсам деп өз жүрөгүмдө айттым. Мен мындай деп ойлодум: Эгер болочоктогу хан арык өгүздөр жана семиз өгүздөр болорун билсе да, кайсынысы семиз өгүз жана кайсынысы арык өгүз экенин билбейт. (Тон-йокук бир аз сыпайылык менен Кутлугдун адамдарды териштире албагандыгын жана алардын татыктуу баалай албагандыгын көрсөтөт. — Л.Г.) Теңир мага билим берген соң хандын аз жөндөмдүүлүгүнө карабастан, мен өзүм анын хан болушун кааладым. Оо, хан! Акылман Тон-йокук менен бойла бага тархан катары (мамлекеттик кеңешчи) мен Элтерес каган болом"²⁷. Эгер Тон-йокуктун өзүн-өзү

²⁶ С.Е. Маловдо (Памятники..., 1951, 37—38-беттер) мындай деп которулган: "Ал (Эл-терес-хан) телис менен тардуш элдерин уюштуруп, ошондо ябгуну жана шадды дайындады...". Котормо туура эмес, анткени телис жана тардуш элдери болгон эмес. Бул Түркүт дөөлөтүнүн эки бөлүгүнүн аттары: толис — чыгыш түркүттөрү, тадруш — батыш түркүттөрү үчүн (караңыз: И.Н. Клюкин, Новые данные, 97-бет; Л.Н. Гумилев, Удельно-лествичная система...). Туурасы мындай болот: "толис-тардуш элдерин уюштурду", бул аскердик дөөлөттүн түрктүк салтынын кайра жаралышы дегенди билдирет. Ябгу — түрк аскердик иерархиянын чини, дөөлөттөгү хандан кийинки жогорку даражадагы адам, хандын орунбасары. Дегеле "ябгу" деген сөздүн мааниси вице-король дегенди түшүндүрөт. Андан көрө бул сөздү түрк элине ябгу жана шады бар толук аскердик жана иерархиялык түзүлүш берилген деп түшүнүү керек.

²⁷ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 65-бет.

мактагандыгын эске албасак, анда негизинен бул текст жогоруда келтирилгендер менен ылайык келет жана көтөрүлүштүн көрүнүшү биздин көз алдыбызга тартылат.

Кытайлардын өздөрү түрк көтөрүлүшчүлөрүнө шыкак бергендигин айта кетүү керек. Фуняндын көтөрүлүшүн баскан, жөндөмдүү жана тажрыйбалуу полководец, адилеттүүлүгү, ак ниеттүүлүгү жана сактыгы үчүн жоокерлер жакшы көргөн, катардагы жоокерлердин өмүрүн сактап калган Пэй Хин-кянь императордун каарына калып, сүргүндө жүрүп каза болгон²⁸. Анын ордуна дароо башканы алмаштырууга мүмкүн болбоду, ошондуктан көтөрүлүшчүлөр тыныгып алышты да, бул эс алууну кайра уюмдашуу үчүн пайдаланышты.

Чек аралык согуш. Кутлугдун отрядын уюштурууга бүт 682-жыл кетти. 683-жылы ал активдүү аракеттерге өттү. Түрктөрдүн атчандары чагылгандай сокку уруп, Ордостон чыгышты карай Улуу дубалды бойлото бүт чыңдалган чептерди дээрлик талкалады, мында өзүн эч жерде туруктуу аскерлердин соккусуна дуушар кылбады. Түрктөр беш аскердик округду талап-тоноп, алтынчысында гана мизи кайтарылды. Шаньюй акимдиги курчоого алынды, ал эми андан кийинки үч жылда чиновниктер жана черүүлөр үчүн бул жолдор менен өтүү мүмкүн болбой калды²⁹.

Түрктөрдүн ийгиликке жетишине Кытайда болуп өткөн мамлекеттик төңкөрүш көмөк көрсөттү. Жесир императрица У-хоу өзүнүн уулу Чжунцзунду камакка алып, ага хан титулун берип, Борбордук Кытайга сүргүнгө жиберди.

Мындай учурларда дайыма болуп жүргөндөй, мураскердин тарапкерлери болуп, аларды репрессиялоо керек эле, ошондуктан түрктөрдүн ишине алагды болууга убакыт жок болучу. 686-жылы гана аскер башчысы Шунь-юй Кхяньпин козголоңчуларга каршы жортуулга чыгып, Цзунцайшан³⁰ тоолорунун этегиндеги бекемделген лагерде жашап жаткан алардын үй-бүлөлөрүн колго түшүрүп алууга умтулду. Кутлуг душманын тосо чыкты. Синьчжоунун (Шань-си провинциясында) жанындагы кан төгүлгөн салгылашууда кытайлар талкаланды. Алардын жоготуулары 5 миң адамга жеткен.

Буга көңүл бурууга туура келди. Түрктөргө каршы башында воевода Чан-чжи турган бир кыйла күч жиберилди. Чан-чжи өтө таланттуу Тан генералдарынын бири болгон жана өзүнүн эрдиги, кара күчү жана Тибетке каршы согушта таланты менен өтө айырмаланган.

Чан-чжи ишке олуттуу киришти. 687-жылы Хуанхуадуедеги³¹ салгылашууда түрктөр талкаланды. Кытай атчандары аларды жыйырма км³² кууп барды, бирок алар душмандан качып кетүүгө үлгүрүп, Улуу талаага сиңип кетти. Чан-чжинин кол алдындагылардын бири Цуан Бао-би көзгө көрүнүүнү каалап, чек арадан тышкары чыгып, тыңчылар аркылуу түрктөрдүн лагерин тапкан. Бао-би аларды капасынан басып алууга аракет кылган, бирок түрктөр душмандын жакындап келатканын байкап, күжүрмөн тартипке тизилүүгө үлгүрүшкөн. Кытайлар баатырдык менен салгылашкан, бирок талкаланып калган. Бүткүл корпус каза болуп, жолбашчы гана качып кетүүгө үлгүргөн.

²⁸ H. Cordier, *Histoire generale...*, p. 440: Mailla, *Histoire generale...*, p. 157.

²⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 267-бет.

³⁰ Тан мезгилинде Цзунцайшань деп кайсы тоолор аталгандыгы белгисиз, бирок түрктөрдүн ордосу Хэй шада, "Кара чөлдөрдө", Иньшандан түндүк жакта жайгашкан (Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 282-бет). Ошол эле жерди Тон-йокук көрсөтөт: "Биз конуш катары Куз-Чугайды жана Кара-Кумду тандап алдык" (С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 65-бет). Демек, табышмактуу Цзундайшань табышмактуу Куз-Чугай-га ылайык келет (караңыз: E Hirth, *Nachworte zur Inschrift...*, S.31) жана Гуйхуаченден түндүк — түндүк-батыш жакта, Онгиндин жогору жагында жайгашкан (R.. Giraud, *L'Empire des Turcs...*, pp. 169—171).

³¹ Азыр Ханхуашань Датунфу аймагында (Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 292-бет; Liu Mau-t'ai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 549).

³² S. Julien, *Documents...* vol.4. p.412.

Кампания аяктайт, бирок кытайлардын пайдасына аяктабагандыгын моюнга алуу керек. Козголоңчу көчмөндөрдү Сары дарыядан Алтай тоолоруна кууп чыгуу балыкты сууга коё бергендей эле болор эле. Түрктөр болуп көрбөгөндөй туруктуулукту жана көшөкөрлүктү көрсөтүштү, талкалануу алардын ындынын өчүрбөстөн, кайра баш коштурду. Күрөшкө карай эрк өчкөн жок, ошентип бул окуялардын жүрүшүн аныктап, ал түрк кагандыгынын калыбына келтирилишине алып келди. Кытайлардын өздөрү үчүн түрктөр эми кол жеткис болуп калды. Эми кытайларга дубалдын ары жагындагы өзүнүн союздаштарынын, биринчи кезекте уйгурлардын күчтөрү менен аракеттенүүгө туура келди.

Мындай деген суроо туулат: эмне үчүн империялык аскерлер алыскы жортуулдарга такшалган атчандардан турса да көтөрүлүшчүлөрдү куугунтуктоодон жана толук жок кылуудан баш тартышты? Ырас, бул атчандар бир убакта болгон, бирок 689-жылы тибеттиктердин соккулары алдында кыйраган³³. Бардык резервдерди Юннанин чытырман токойлорунан Хуанхэнин аскалуу жээктерине, Турпандын күн куйкалаган кумдарына жана Борбордук Теңир-Тоонун токойлуу жантаймаларына чейин созулган тибеттик фронт соруп турган. Аз сандуу жана али жапайы Тибет 693-жылга чейин Батыш аймактын оазистерин кармап турган жана 700-жылга чейин башкы кытай күчтөрү тибеттиктер менен Ганьсуда жана Сычуанда салгылашып жаткан. Кутлугдун опсуз аракетин ийгилик менен камсыз кылган башкы себептердин бири мына ушул.

Батышта. Кутлугдун көтөрүлүшү менен бир эле убакта батыш түркүттөрдүн арасында ушунчалык окшош көтөрүлүштүн болгондугун кокусунан деп эсептөөгө болбойт. Империялыктардын салыштырмалуу чакан күчтөрү Борбордук Теңир-Тоону 673-жылы Кашкардын жана Ысык-Көлдүн³⁴ чыгыш тарабын байырлаган түрктөрдүн гун-юэ³⁵ уруусунун ыктыярдуу баш ийип беришинин аркасында кармап турган. Таптакыр күтүлбөгөн жерден батыш түркүттөрү гун-юэге көл салып, алардын "борборун", т.а. хан сөрөйдүн чыңдалган ордосун курчоого алышкан. Көтөрүлүшчүлөрдүн башында Ашина Кибу-чур деген неме турган, фамилиясына караганда хан тукумунан болгон, бирок Кутлуг сыяктуу эле такка отурууга түздөн-түз укугу болгон эмес. Акыркы кырдаал өтө маанилүү, анткени бул бийликтен четтетилген ханзаадалардын каяшасы эмес, элдик кыймыл болгондугун көрсөтүп отурат. Батыш жана чыгыш көтөрүлүштөрүнүн убакыт боюнча түш келгендиги кокусунан эместигине шектенүүгө деле болбос. Улуу кербен жолу боюнча катнаш дайыма болуп турган, ошондуктан эгер 2 миң км аралык жолдо баратканда жердештери, демек, алмашууга аттары болгондугун эске алсак, атчан чабарман үчүн бөгөт деле болгон эмес.

Кибу-чур ал түгүл гун-юэден түндүктө жана Балхаш көлүнөн чыгышта³⁶ жашап жаткан телелердин янь-мянь уруусун өз тарабына тарткан.

Чыгышта да, батышта да түрктөрдү боштондукка чыгаруу иши өнүгүүнүн жаңы мезгилине кирген. Ойлоштурулган кутумдун болгондугунда шек жок. Бирок батыш түрктөр кысымда калган союздаштарын кутултууга келген империялык туруктуу аскерлердин соккусуна туш болгон. Кайраттуу жана баатыр офицер Ван Фан-и түрктөрдү Иле дарыясына чегинте кысып, ал жерде Кибу-чурду толук талкалаган. Түрктөрдүн жоготуулары миң адамга жеткен, бирок янь-мяндардын күтүлбөгөн жерден кол салышы жетишилген ийгиликтерди коркунуч алдына калтырган.

³³ Иакинф Бичурин, История Тибета..., 145-бет

³⁴ Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 272-бет. Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 272-бет.

³⁵ E. Chavannes, Documents... p. 122.

³⁶ E. Chavannes, Documents... p. 123.

Ысык-Көлдүн жээгиндеги салгылашууда теле жөө аткычтары империялык аскерлерди ушунчалык катуу кысып киргенде, Кытайга кызмат кылган көчмөндөр полководецтин башын кесип келүү менен душманынан кутулмак болушкан. Ван Фан-и кутум жөнүндө билип, анын башчыларын өзүнүн лагерине чакырып келип, алардын буту-колун тандырып салган. Жардам сурап кыйкыргандардын үнүн баскан сурнайлардын жана добулбастын коштоосу астында 70 козголоңчунун башы алынган. Андан кийин империялык атчандардын күтүлбөгөн жерден кол салышы янь-мяндардын таш-талканын чыгарган жана чогулгандарды туш тарапка тараткан³⁷. Ошентип ушуну менен баары бүткөн.

Маңызы боюнча Кибу-чүр менен Кутлугдун көтөрүлүштөрү бир типтүү, бирок биринчиси дароо эле басылган болучу, ал эми экинчиси чынында зор ийгиликке ээ болгон. Бул эмнеси? Мында кеп дегеле түрктөрдүн өзүндө эмес. Батыш тараптагы чет-жакада Тан империясынын алгачкы жылдарынын салты али күчтүү болучу, ал эми Кытайдын өзүндө чет элдик династияга каршылык көрсөтүүнүн кубаттуу күчтөрү аракеттене баштаган эле. Бул тенденция императрица Унун (У-хоунун) төңкөрүшүнөн улам көрүнгөн.

Императрица У. Тан династиясы кош жүздүү болгон. Анын негиздөөчүсү Ли Юань көчмөндүк салттарды таштабаган кытайлашкан түрк болгон. Анын жан-жөкөрлөрү деле ушундай болгон жана бийликке өз адамын алып келишкен. Тайцзунду окумуштуу кытайлар менен катар түрк баатырлары — уйгурлардын жолбашчысы бир колу чолок Киби Хэли жана түрк ханзаадасы Ашина Шэни курчап турган. Гаоцзун жалаң гана кытайча тарбия алган. Дал ошонун убагында чек аралык воеводалардын аскердик эрдиги менен кытай сылыктыгына суктануунун ортосундагы жаңжал бышып жетилген. Чечүүчү роль аялдын ажардуулугунун үлүшүнө туш келген.

637-жылы мураскор ханзаада өз атасынын татынакай ойнош аялына ашык болуп калат. Император өлгөндөн кийин анын аялдары буддалык монастрга жөнөтүлүп, ал жерде чачын алдырышып, өмүрүнүн акырына чейин жашоого тийиш болучу. 650-жылы жаңы император Гаоцзун монастырга барып калып, ал жерде өзүнүн сүйгөн ажарлуу аялын жолуктурат, ошентип ашыктык оту жаңы күч менен кайрадан жанат. Өзүнүн күндөштөрүнө каршы союздашка ээ болууну каалаган туубас императрицанын уруксаты менен сулуу аялды императордун гаремине алып келишкен. Бул ага интрига үчүн кеңири жол ачып, бул иште ал бөтөнчө чеберчиликти көрсөткөн.

654-жылы Гаоцзун анын таасирине бүтүндөй баш ийип, аны императрица кылган. Жаңы императрица өзүнүн бардык күнүлөштөрүнүн жазасын берген. Алар анын буйругу боюнча сотсуз жана айыптоосуз эле төрт бөлүккө бөлө чаптырылып, шарапка чөктүрүлүп өлтүрүлгөн. Андан кийин императордук сарайдын мүчөлөрүн жана Тан династиясынын жогорулашына өтө көмөктөшкөндөрдү ууландырып өлтүрүүлөр, сүргүнгө жиберүүлөр, өлүмгө тартуулар, каарына калуулар болгон. Бул кокусунан болгон эмес эле: өзү жат деп эсептеген династияга карата кытай төбөлдөрүнүн керең жек көрүүсү сыртка чыгып, өзүнө татыктуу жолбашчы тапкан. Өзүнүн күйөөсүнүн эркин ээлеп алып, императрица ар кандай каршылыкты басып турган жана саясат менен маданиятта кытайлардын басымдуулук кылышын реставрациялоону даярдаган. Гаоцзун өлгөндөн кийин ал өз алдынчалыкка умтулгандыгын көрсөткөн өз уулун тактан түшүрүп, бийликти өз колуна басып алган. 684-жылы Тан династиясынын бир канча ханзаадасы кутумга катышты деп айыпталып, өлүмгө тартылган. Ошондой эле төңкөрүштү жүзөгө ашырган императрицанын тарапкерлери өлүм жазасына тартылган. Мунун өзү императрицага бийликти бөлүшүүнүн зарылчылыгынан кутулууга мүмкүндүк берген.

³⁷ Ibid., p.76: H. Cordier, *Histoire generale...*, p. 442.

Бирок императрица жолду ким үчүн тазалаган? Бактылуулардын биринчиси буддалык общинанын башчысы болуп чыкты. Мына ушуга байланыштуу Кытайда буддизмдин таасири укмуштай күчөдү.

Андан кийин аскердик төбөлгө таандык болбогон, бирок өздөрүнүн жөндөмдүүлүктөрүн көрсөтө алгыдай экзамендердин жолу менен кызмат ордун алышкан адамдар жогору көтөрүлдү. Албетте, булар кылычка караганда калемди жакшы кармай билген кытайлар болгон. Алар бийликтен чек аралык согушкандарды кысып чыгарышты. Анын эсесине акыркылары кылыч кармаганды бөлүү менен тышкы согуштардын тагдырын чечип, ал эми императрицанын өкмөтүнө болгон таарынычтар алардын тырышчаактыгына түрткү берген жок. Империялык аскерлер куралын таштаган жок, бирок солгун жана көңүлсүз салгылаша турган болуп калышты.

689-жылы Тан династиясы аты жоюлду, ал эми 690-жылы 19-октябрда императрица император деген титул алды. Буддистер У Будданын кызы экендигин далилдеген жана империяны Тан династиясынан мураска алууга тийиштигин көрсөткөн чыгарманы дароо жазып чыгышты. Колдогондугу үчүн ыраазылык түрүндө императрица өлкөнүн бардык шаарларында буддалык храмдарды курууга буйрук берген указ чыгарды.

Төңкөрүш, өлүм жазалары, буддизмди пропагандалоо жана тибет согушу кытай коомунун көңүлүн ушунчалык ээлеп, Хангайга качып кеткен түрктөрдө алардын иши болбой калгандыгы түшүнүктүү.

Мына ушунун баары Түрк кагандыгынын кайра жаралышына мүмкүнчүлүктү аныктады.

Түрктөр жана уйгурлар. Халхада түрк ордосунун пайда болушу бүткүл Ханхай акимдигин дүрбөлөңгө түшүрдү. Халхада байырлап, өз малын жайбаракат багып, кытайлардан белек алып турган токуз-огуздар жана башка теле уруулары өздөрүнүн ээн-эркин турмушунун күнү бүткөндүгүн түшүнүштү.

Ач-жылаңач качкындар коңшуларын талап-тонобой коё албады, анын үстүнө бул коңшулары алардын душмандарынын берилген букаралары болучу. Албетте, мына ушул талаа урууларынын баары түрктөргө каршы өтө катуу күрөшкө даярданууга тийиш болучу. Түрктөрдүн өздөрү муну эң сонун түшүнүшкөн: "биздин душмандарыбыз айлана-тегерегибизде жырткыч куштардай болуп ээн-эркин учуп жүрүшкөн, биз болсо алар үчүн тарп болучубуз"³⁸, — деп жазат Тон-йокук. "Ошондо Кытайдан түндүк жактагы бектер менен огуздардын аралыгында күч-кубаттуу жети эрен бизге душман болуп калышты"³⁹ — деп кабарлайт Алп Элэтмиш, өзүнүн жаштыгын жана өз атасынын мансабын эске түшүрүп, ал бул согушка катышкандыгы үчүн шад⁴⁰ титулун алган. Йоллыг-тегин андан да тагыраак баяндайт: "Оң жакта (түштүктө) табгач эли душман болучу, сол жакта (түндүктө) Баз-кагандын (жетекчилиги астында) токуз-огуз эли душман болучу, кыргыздар, курыкандар, отуз-татарлар, кытайлар (кидандар) жана татабдар (хилер) — баары душмандар болгон"⁴¹. Эмнесин айталы, абал коркунучтуу болуп калган.

Демилгени "Таншуда" Били⁴² деп аталган токуз-огуздардын Баз-каганы өзүнө алган. Ал Кутлугга чогуу кол салуу сунушу менен Кытайга жана кидандарга элчилерди жиберген: бул боюнча кытайлар түштүктөн, кидандар чыгыштан, уйгурлар түндүктөн⁴³ кол салууга тийиш

³⁸ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 65-бет.

³⁹ С.Е. Малов, Памятники..., 1959, 10-бет.

⁴⁰ Clauson, *The Ongin Inscription*; С.Е. Малов, Памятники..., 1959, 10-бет.

⁴¹ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 38-бет.

⁴² Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 306-бет.

⁴³ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 65—66-беттер.

болучу. Батышта он ок түрктөрү деп аталган батыш түрктөрүнүн калдыктары турган. Алар саясий жактан алсыз болуп калгандыктан, аларды олуттуу согушка мобилизациялоо мүмкүн эмес деп эсептешкен. Тыңчылар бул план жөнүндө Кутлугдун ордосуна жеткиришкен, ошентип ал өздөрү жортуулга чыгып, каршылык көрсөтүү бошураак болгон батышка сокку уруп, андан соң калган душмандарды жалгыздап талкалоону караган Тон-йокуктун планын кабыл алган. Бирок эки фронтто согушуу үчүн түрктөрдүн бар болгону эки-үч миң жоокери бар эле. Кыйынчылык мына ушунда болчу.

Бирок Кутлуг тобокелге салды. Башында Ашидэ Юан-чжен турган миң атчанды батышка, Арал боюндагы Курдан чөлүн (кыязы, түрктөр батышта артынан калбаган душмандан жашырынууну каалашкан) багындыруу үчүн жөнөткөн, эки миң атчан Тон-йокуктун командалыгы астында түндүккө, чабуулду баштаган токуз-огуздарды утурлай жөнөдү. Коалицияга келгенде адаттагыдай эле кидандар менен кытайлар жортуулга чыгуу жагынан кечигип калышты.

Тон-йокук Баз-каганга караганда ылдамыраак жол жүрдү, ошентип эки аскер Тогла (Тола) дарыясында жолугушту. Уйгурлар 6 миң киши экендигине карабастан, түрктөр аларды дарыяга камап, качкандарын кылычтап артынан түштү. Баз-каган курман болуп⁴⁴, ал эми токуз-огуз эли түрк ханына баш ийип берди.

Ошентсе да батыш отрядынын иши оңунан чыкпады. Дал ушул убакта түргөш уруусу күч ала баштады. Түргөштөр Чүй жана Иле дарыяларынын ортосундагы аймакты ээлеп, батыш түркүт хандарына баш ийген. Түргөштөрдүн уруу жолбашчысы Учжилэ бага-тархан (кытай текстинде мохэ-дагань) деген титулду алып жүргөн⁴⁵. Бул убакта батыш түркүт хандары Тан өкмөтүнүн чиновниктери болуп калган, ошондуктан, албетте, бул букаралардын арасында алардын кадыр-баркын көтөргөн эмес. Таланттуу Учжилэ династияга нааразы болгондордун көбүрөөк бөлүгүн өзүнө тартып алган; "Таншу" анын аскерлеринин санын чоң цифра — 140 миң адам менен аныктайт. Ырас, бул 699-жылга таандык. 688-жылы алар, кыязы, бир кыйла аз болсо керек (кытайдын "апыртуу коэффициенти" 9—Юго барабар).

Өзүнүн батышка карай жылышында Ашидэ Юан-чжен түргөштөргө түш келип, салгылашууда каза тапкан⁴⁶.

Мына ошентип, батыш түрктөр үчүн жабык, ал эми түндүк баш калкалоочу жай катары пайдаланылышы мүмкүн экендиги айкындалды. Ошондуктан

Кутлуг ордосун Өтүкен чытырман токоюна — Хангайдын жантаймаларындагы тоолуу тайгага которду. Бул жерде, чытырман токойлордо жана коктуларда түрктөр империялык чарайналуу аскерлерден жашырынды; ушул жерде алар өздөрүнүн кыйраткыч жортуулдары үчүн базаны негиздешти, натыйжада экинчи кагандык кайра жаралды.

Толадагы жеңиш менен талаа үчүн согуш аяктаган жок. Жазууларга караганда, Кутлуг 47 жортуул жасап, 20 салгылашуу жүргүзгөн, "душмандарын ал тынчтыкка мажбурлап, тизеси барларды тизелөөгө, ал эми башы барларын жүгүнүүгө мажбур кылган"⁴⁷. Бул эмне деген декламация экендигин биз баамдай гана алабыз. Кыязы, Кутлуг өзүнө Халханы баш ийдирген, бирок батышта, Орто Азияда да, чыгышта Маньчжурияда да эч нерсеге

⁴⁴ Баз-кагандын балбалы Кутлугдун мүрзөсүнө коюлган; демек, каган 693-жылга чейин өлтүрүлгөн, ал эми 688—693-жылдардын ичинде түрктөрдүн уйгурлар менен башка кагылышуулары болгон эмес

⁴⁵ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., I т. 296-бет.

⁴⁶ Ошондо эле, 268-бет.

⁴⁷ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 38-бет.

жетишкен эмес. 693-жылы Кутлуг дүйнөдөн кайтып⁴⁸, так анын бир тууганы Мочурга (кытайча Мочжого) өткөн, ал Капаган-каган деген титулду алган. 693-жылы мындан тышкары кытай куралынын зор ийгилиги белгиленген: акыр аягында тибеттиктерди Батыш аймактан сүрүп чыгарышкан.

Батыш түрктөр Империянын катуу колун сезип, 694-жылы ханзаада Ашина Суйцзынын жетекчилиги астында көтөрүлүш чыгарган, бирок Данылин-чуда⁴⁹ талкаланган.

Анын артынан көтөрүлүшкө кошулган түргөштөр талкаланган, ал эми тибеттик оккупациялык армиядан Нишумус шаары тартылып алынган. "Батыш аймак" толугу менен, бирок дагы эле хан Чжанга алып келген түрк аскерлери тарабынан тынчтандырылган. Кыязы, бул көтөрүлүшкө ордос түрктөрү⁵⁰ катышпаса керек.

Программа. Ошентип, жалаң түрктөр гана империялык туруктуу армия менен күрөшкө туруштук берди. Мындай деген суроо туулат: бул алардын колунан кантип келди жана душмандын алдында куралын таштабоо үчүн чөл аркылуу аны менен бирге чегинген Кутлугдун жан-жөкөрлөрүнүн идеологиясы кандай болгон? Кытайга карата мындай терс мамиленин кээ бир түшүндүрмөлөрүн биз өзүнүн чоң атасы Кутлуг Элтерес-кагандын⁵¹ атынан Йоллыг-тегин жазган жазуудан табабыз. Бизге чексиз көп алтынды, күмүштү, спиртти (же данды) жана жибекти берген табгач элинин тили таттуу, ал эми азем буюмдары "жумшак" болгон; таттуу тили жана кымбат асыл буюмдары менен кызыктырып, алар алыс жашаган элдерди өзүнө өтө катуу тарткан. Алар болсо жакын көчүп келип, андан кийин акылмандык келжиректикти өздөштүрүшкөн".

Бул жерде Йоллыг-тегин көмчөн турмуш-тиричиликке кытай маданиятынын сүңгүп киришине каршы чыгат, анын үстүнө ал материалдык маданиятты кытай идеологиясын киргизүү үчүн каражат катары карайт. Ал варварларды зыянсыздаттыруу үчүн дал ушул жолду сунуш кылган Конфуцийди окуган деп ойлоого болот.

Андан ары Йоллыг-тегин натыйжаларын көрсөтөт. "Алардын таттуу тилине жана кымбат асыл буюмдарына өзүңдү кызыктыруу менен, сен, о түрк эли, сансыз көп кырылдың... кара ниет адамдар түрк элинин бир бөлүгүн "ким алыс жашаса, ага жаман белектерди беришет, ким жакын жашаса, ага жакшы белектерди беришет" деп айтуу менен үйрөтүшкөн, ушул эле сөздөр менен ал сени да ушундай үйрөттү. Ошентип силер, акылы тайкы адамдар, ушул сөздөрдү угуп, жакындап келүү менен ал жерде сансыз көп кырылдыңар".

Бирок алар кандайча кырылышты — алар байлыкты мол алып турушпадыбы? Автор мындай жооп берет: белек үчүн аскердик кызмат менен төлөп берүү, т.а. мекенден алыс жерде жат адамдардын кызыкчылыгы үчүн өлүмгө баруу керек. "Сен... түрк эли бүт өлкөлөрдү кыдырып, жер кезип жүрүп таптакыр алдан тайып, алсырадың. Ошондо тирүү калганыңар болсо бүт өлкөлөрдү аралап бирде тирүү, бирде өлүү каңгып жүрдүңөр".

Йоллыг-тегин өзүнүн индивидуалдуулугун сактап калууну каалаган эл ал үчүн канча төлөбөсүн, ландскнехтке же жазалоочуга айланууга тийиш эмес деп туура белгилейт. Мындай "жан-жөкөрлөрдү" кожоюн босогодон ары кийирбейт, алтын менен да, жибек менен да алар өзүнүн баш ийгендигин жаба албайт. Кымыран жарма үчүн сатылуучу

⁴⁸ А. Габайн Кутлугдун өлгөн жылын 692-жыл деп эсептейт, анткени ал бул ажыдаар жылы болгондугуна таянат (Liu Mau-tsaï, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 597). Бирок айбанаттар циклинин түрктөрдө жана кытайларда бир жылга айырмачылыгы бар.

⁴⁹ Бул географиялык атты азыркы убактагы ат менен окшоштурууга мүмкүн болбоду

⁴⁹ Бул географиялык атты азыркы убактагы ат менен окшоштурууга мүмкүн болбоду.

⁵⁰ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 303-бет.

⁵¹ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 38-бет.

идеологияга ал куру кыялды эмес, чыныгы программаны — кагандыкты кайра жаратууну карама-каршы коёт: "О, түрк эли, сен ал тарапка баратканда ажалдын оозунда туруп каласың, ал эми сен Өтүкөн өлкөсүндө болуп, белек-алман үчүн кербенди жөнөткөндө кайгы-капаң дегеле болбойт; ал эми Өтүкөн чытырман токоюнда кала бергениңде сен өз дөөлөтүңдү түзүү менен жашап, сен, түрк эли, ток болосуң".

Андан ары ал бул программа мүмкүн гана болбостон, анына чоң атасы тарабынан жүзөгө ашырылгандыгын көрсөтөт: "Каган болгондон кийин мен толук көтөрдүм — кырылып жок болуп бараткан мүлксүз элди чогулттум, мүлксүз элди бай кылдым, аз сандуу элди көп сандуу эл кылдым. Менин сөзүмдүн калпы барбы?!" Бирок ошону менен бирге ал хандын кадырынын жоктугун, т.а. бектер "каталыкка барууга — чыккынчылыкка жакындыгын", ал эми элдин акылсыздыгын белгилейт. "Түрк эли... сен арык жана ач болсоң, токчулуктун себебин түшүнбөйсүң, ал эми курсагың тойгондо, сен ачканын абалын түшүнбөйсүң". Мына ушундан кагандыкты кайра жаратуунун демилгеси эскини жактагандардын үркөрдөй тобуна таандык деген корутунду чыгарууга болот. Йоллыг-тегиндин жазуусу бектердин бир бөлүгү жана катмарлар, алар менен байланыштуу болгондор Кытай менен компромиссти каалагандыгы жөнүндө далилдейт, бирок хандын айпанасына топтолгон патриоттук топ аларга өтүп кеткен, байыркы даңкты издеп табуу үчүн жортуулдарга кууган жана алып жөнөгөн. Бул топ катардагыларга айланган биринчи кагандыктын тархандарынан тургандыгын баамдап түшүнүү кыйын эмес.

Ветерандарды, албетте, үгүттөөнүн кереги жок болгон, ошондуктан Йоллыг-тегин кайрылган ошол туруксуз массаны кимдер түзгөндүгү өтө кызык. "Менин сөзүмдү ирети менен толук уккула: боордошторум, кенже туушкандарым, менин өз уруум жана өз элим, оң жакта турган шаддар менен боордош бектер, сол жакта турган тархандар жана кызмат бектери, отуз... бектер жана токуз-огуз эли". Бул жерде борборго, оң жана сол канатка деп классикалык талаалык бөлүү келтирилет, бирок иерархиялык аспектке: борбор — хандын жеке дружинасы, оң канат — хан тукумундагылар, сол канат — тексиз жана аларга тең келбеген токуз-огуздар, т.а. уйгурлар жана башка халха уруулары.

Мына ошентип, биз түзүлүштүн иерархиялык принциби бар аскердик демократиянын көрүнүшүн байкайбыз. Токуз-огуз бектери жана эл түрктөр менен теңештирилгендигин белгилей кетүү өзгөчө маанилүү. Башка бир жерде адресаттардын тизмеси ого бетер кеңейтилген: "Менин чын жүрөктөн чыккан сөздөрүмдү... силер 10 ок уулдарына чейин жана таттарга (эркин эмес, милдеттүү) чейин, эстеликти карап билип койгула".

Бирок бул жерде да батыш түрктөр жана кошунду таттар гана кошулган, ал эми текст түзүлгөн убакка чейин жеңип алынгандар — кидандар, кыргыздар, карлуктар, татабдар, согдулар ж.б. — белгиленген эмес. Алар ордо мүчөлөрү болушкан эмес — алар анын алман берүүчүлөрү же "союздаштары" болгон.

Ошентип, көк түрктөрдүн ордосу өзүнө али жалаң гана токуз-огуздарды⁵² камтыган. Бирок ал түгүл ушундай түрдө да ал негизинен өздөрүнүн негиздөөчүлөрүнүн темирдей эрки жана алардын аскердик таланттары менен кармалып турган.

Башка сөз менен айтканда, түрктөр аскердик демократиянын стадиясында турушкан жана өздөрү көнүп калган түзүлүштү сактап калуу үчүн колунан келгендин баарын жасашкан.

⁵² Жазууну салыштырыңыз (С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 42-бет): "Токуз-огуздар менин оз элим болгон, асман менен жер дүрбөлөңгө түшкөн соң, ал эл бизге душман болуп калды". "Өз элим" элге — дөөлөткө зомбулук менен киргизилген алман эмес, ордого кабыл алынган дегенди түшүндүрөт.

КАЙРА ЖАРАЛГАН КАГАНДЫК

Милдеттер. Толадагы жеңиш түрктөрдүн колуна дээрлик бүткүл Халханы берди, бирок ага карабастан алардын дөөлөтү өтө оор абалда эле. Жаңы букараларга, уйгурларга ишеним жок эле; империялык ээликтер кайра жаралган кагандыктын чыгыштан, түштүктөн жана батыштан курчап турган; түндүктө, Сибирде, түрктөргө ачыктан-ачык кас кеңири Кыргыз хандыгы жаткан жана эң башкысы түрк элинин көпчүлүк бөлүгү Ордосто, душмандын колунда кала берген болучу. Биринчи кезекте ошолорду бошотуп алуу керек эле, ошентип Капаган-хан буга киришти.

694-жылы түрктөр Кытайдын чек арасына чагылгандай чабуул жасап, далайын кырып, көптөгөн жоокерлерди жана элди¹ туткундап кетти. Ошол эле убакта Капаган-хан императрица Уга өзүн букаралыкка кабыл алууну сунуш кылды. Бул империялык өкмөттүн Халхада түрк мамлекетинин түзүлүшүнө макулдук бергендиги, аны түздөн-түз тааныгандыгы болор эле. Албетте, Кытай козголоңчулар менен мынча жеңил келише албады. 18 воевода ага каршы кытай жана көчмөн атчандары менен жортуулга чыгышты, бирок душманды табалбай кайра кайтышты². Өтүкөн чытырман токою түрктөрдү кыйроодон сактап калды³. Кытайлыктарга коргонууга өтүүгө туура келди.

Балким, кол салуунун натыйжасында туткундар эмес, Кутлуг менен бирге кетип калууга үлгүрбөй калган жана эми өзүнүн уруулаштарына качып өткөн ордос түрктөрү алып кетилсе керек. Жазуу Капаган-хандын саясатын так ушундай түшүндүрөт: "Менин аталаш агам, каган такка отуруп, түрк элин кайрадан жайгаштырды жана көтөрдү, мүлксүздөр бай кылды, аз сандууларды көп сандуу кылды"⁴. Албетте, алар табигый көбөйүштүн эсебинен болгон жок.

Уруулаштарын бошотууга караганда андан да кем эмес олуттуу экинчи милдет көчмөн элдер жана уруулар менен мамилелерди түзүү болгон. Империяга үстүртөн баш ийүү көчмөндөр үчүн оор деле болгон эмес, ал түгүл пайдалуу да болгон, бирок кытайлар өздөрүнүн бийлиги биротоло бекемдеди деп жаңылыш ойлошуп, үлүү дубалдын ары жагындагы ээликтердин өкүмдарларынын кызматына өз чиновниктерин дайындай баштады. Мына ушундан көчмөн уруу аксакалдарынын укуктарын кемсинтүүгө, катардагы көчмөндөрдүн муктаждыктарын түшүнбөөгө, паракорлукка, аргасыздан тартып алууга жана кытай чиновниктеринин кемсинткен төрөпейилдигине байланыштуу ар кандай чиеленишкен кыйынчылыктар сөзсүз келип чыкты. Ошондуктан VII к. акырында көчмөн букаралардын пейилинин түздүгү Улуу дубалдан канчалык алыс болсо, ошончолук аз боло берди. 696-жылы Маньчжурияда кидандар жана татабдар (хи)⁵ кыжырдана баштады, муну да түрктөр пайдаланды.

Эң акырында, хандын алдында үчүнчү ички саясий милдет турган эле. Жогоруда айтылып кеткендей, байыркы түркүттөрдө такты мурастоо жөнүндө мыйзам болгон, буга ылайык агасы инисине, аталаш иниси аталаш агасына (шатылык көтөрүлүү) такты мураска калтырган. Кытайлар бул тартипти маанисиз деп эсептешип, түрк иштерине кийлигишүү менен аны жөн эле тоотпой калышкан. Кагандыкты калыбына келтирүү менен түрктөр эски мыйзамды да калыбына келтиришкен, буга ылайык Мочур да Капаган-хан болуп калган. Бирок анын өзү да кытай маданиятынын таасирин башынан өткөргөн жана такты

¹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I ат. 286-бет; S. Julien, *Documents...*, vol. 4. p.414.

² Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 215.

³ Тон-йокук мындай деп айткан: "Биз күчтүү болгондо — каракчылыкка барабыз; начарлаганда — тоолорго жана өрөөндөргө качып кетебиз".

⁴ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 38-бет.

⁵ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 160.

аталаш иниси Могилянга эмес, өзүнүн уулу Фугюга өткөрүп берүүнү өзү үчүн дурус деп эсептеген. Мыйзамды тымызын бузуу керектигин аңдап түшүнүп, ал "кенже-хан" деген чинди (шаддан жогору турат) кайра түзүп, аны өз уулуна берип⁶, ал эми аталаш инисин тардуштардын, т.а. түрктөрдүн батыш канатынын шады кылып койгон жана ага өтө коркунучтуу согуштук милдеттерди чечүүнү тапшырган. Ал өзүнүн аталаш инисинин өлүмгө баш байлашына каршы болгон эмес деп ойлоого болот.

Чыгышта. Түрктөрдүн ийгилиги Борбордук Маньчжуриянын моңгол урууларынын — кидандардын жана татабдардын үмүтүнө канат байлады. Ал түгүл кытай тарыхынын өзү көтөрүлүш үчүн жоопкерчиликти башкы командачы Чжао Вэнь-хайга жүктөйт, ал төрөпейилдик кылып өзүнүн кол астындагыларды тоотпой калган⁷. 695-жылы кидандык жолбашчылар Дзиньчжун менен Ваньюн көтөрүлүш чыгарышып, Чжао Вэнь-хайды өлтүрүшүп, анын жардамчысын туткунга алышкан. 24 күндүн ичинде көтөрүлүш бүткүл сегиз кидандык урууларды кучагына алган. Ошол эле убакта татабдар көтөрүлүп, бирок өз күчтөрүнө ишенбей, түрктөр менен союз түзүшкөн. Көтөрүлүштү басууга жиберилген туруктуу аскерлер Хуанчжангу өрөөнүндө жана Пинчжоунун жанында кидандар тарабынан талкаланган. Сатып алынган кулдардан түзүлгөн үчүнчү армия гана 696-жылы кидандардын кол салуусунун мизин кайтарып, алардын алга жылышын токтоткон.

Капаган-хан мына ушул кырдаалдан пайдаланган. Ал императрицага козголоңчуларды басып берүүнү сунуш кылып, буга макулдук алган. Жардамы үчүн сыйлык катары аны хан деп таанышып, аскердик чинди жана хандык наамды беришкен. Капаган-хан чагылгандай чабуул менен кидандарды талкалап, аларды чытырман токойлорго тарап кетүүгө мажбурлаган.

Буга кубанган императрица түрк ханын улуу шанүй деп таанымакчы болот, бирок хан бул титулду алгыча болбой кытай чек арасына кол салып, 697-жылы эки уездди — Линчжоу менен Шэнчжоуну⁸, т.а. түндүк-чыгыш Ордосту чаап кеткен. Аны чек аралык майда элдерден⁹ түзүлгөн армиянын империялык аскерлери кууп чыккан, бирок Тон-йокук командалыкты өзүнө алып, "жыйырма үч шаарды кыйратуу менен"¹⁰ ийгиликке жетишкен. Таш жазууларда бул компания "Яшиль-угюз"¹¹ же Талуй-угюз — "Деңиз-дарыя"¹² менен сугарылган Шантунг түздүгүндөгү согуш " деп аталган.

Кытайларды ушинтип коркутуу менен хан тынчтыктын шарттарын таңуулап, ал императрица өзүн асырап алышын, өзүнүн кыздарын кытай хандарына беришин, Ордосто калган түрктөрдү ага жиберешин жана себүү үчүн 100 миң ху таруу, 3 миң дыйканчылык

⁶ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 270-бет; С.Е.Малов, *Памятники...*, 1951, 38- бет; Л.Н. Гумилев, *Удельно-лестничная система*, 19-бет.

⁷ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 364-бет.

⁸ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 268-бет.

⁹ S. Julien, *Documents...*, pp.414, 415.

¹⁰ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 66-бет; ошондо эле, 38-бет.

¹¹ Түрктөрдүн түшүнүгүндө спектрдин түстөрүнүн ортосундагы чек ара европалыктарга караганда бир аз башкача жайгашкан. Маселен, кек — көк-жашыл түс; яшиль — саргыч-жашыл, киргилт; сары — сары-кызгылт, ачык. Мына ошентип, Яшиль-угюз Хуанхэ, Сары дарыя деген аттын эквиваленттүү котормосу, т.а. бул дарыя киргилт, киргилт-сары. Жазууда Сары дарыянын төмөнкү агымынын аймагына дагы бир жортуул эске алынат, бирок иш жүзүндө мындай жортуул бир канча жолу болгон: 694-жылы Линчжоуга (Хуанхэнин оң жээгиндеги, Нинсяфу шаарынын маңдайындагы округдук шаар); 697-жылы — Линчжоуга жана Шэнчжоуга (Ордостун түндүк-чыгыш бөлүгү) жана 698-жылы — Хэбэйге. Кыязы, жазууда үч жортуулдун баары бирге оозго алынат, анын үстүнө согуш аракеттеринин майданы "Шантунг түздүгү" деп аталган (караңыз: С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 38-бет, §17; 66-бет, §18—19; "Яшиль-угюздун" которуу үчүн Малов "Деңиз-дарыя" деген вариантты сунуш кылган. (салыштырыңыз: F. Hirth, *Nachworte zur Inschrift...*, S.17—19).

¹² С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 66-бет.

шаймандарын жана согулган темир беришин каалаган. Албетте, мындан баш тартышкан. Ошондо хан сүйлөшүүлөрдү токтотуп, элчилерди кармап туруп, аскерлерин кидан жерлеринен чыгарып кеткен. Кидандар дароо токойлордон чыгып келип, хан Ваньюндун айланасына биригишкен. Ваньюн кайрадан кытайларга кол салып, Цзичжоу уездин кыйраткан. Кидандарга каршы 170 миң адамдан турган зор армия (кыязы, алардын санына бүткүл тейлөөчү кызматчылар кирсе керек) жиберилген, бирок ал таш-талканы чыгып талкаланган. Ваньюн чабуулга өтүп, Ючжоу жана Инчжоу уезддеринде кан төгүп, "ооздуксуз зомбулук кылган"¹³.

Кидандарга каршы жардам алуу үчүн императрицага түрк ханынын бардык талаптарына макул болууга туура келген. "Ушул күндөн тартып түрктөр күчтөнгөн"¹⁴. Кидандар үчүн хандын императрица менен союзу тозок болду. Түрктөр менен союздаш болгон татабдар эки жүз миңдик жаңы кытай армиясы менен биригип, кидандарды кысымга алды. Кидан аскерлери талкаланып, ал эми Ваньюн качып баратканда өзүнүн кулу тарабынан өлтүрүлгөн. Кидандардын калдыктары кытайларга багынып берүүнү каалабай, түрктөргө өтүп кеткен, ошентип 697-жылы Капаган-хан Маньчжурияны өзүнүн ээликтерине кошуп алган, ошондон кийин кидандар түрк ханынын вассалдары катары кытайларга каршы күрөштү улантышкан.

Императрица Унун төңкөрүшүнүн жана Тан династиясынын башкаруусунун кесепеттери мына ушу жерден көрүндү. Чоочун калктан турган чек ара аскерлери кытайлар үчүн салгылашууну каалабады, ошондуктан армияны кулдардан толуктоого жана ал түгүл акы үчүн жоокерлерди жалдоого туура келди¹⁵. Талаа армиясында оппозициялык маанайлар жана кекирейген кытай чиновниктерин жек көрүү өспөй коё албады. Тан салттарынын жагымдуу ажары жана инерциясы чек аралык армияны ак ниеттүүлүктүн чектеринде кармап турду, бирок, албетте, аскерлердин көпчүлүк бөлүгү каарга калган мурасчыны жактырып, муну менен императрицанын да кастык сезимин туудурган. Императрица бир генералдын колуна көп күчтү топтобоо үчүн командованиени бытыратууга аракет кылган, ал эми мунун өзү армиянын күжүрмөндүүлүк жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизген.

Капаган-хан саясий кырдаалды эске алып, өзүн мурасчынын тарапкери деп жарыялады. Аны такка отургузуу үчүн 698-жылы Капаган-хан "100 000 атчан"¹⁶ менен жортуулга чыкты. Бул демагогия ага бир кыйла пайда алып келди, анткени империялык армияда кызмат өтөп жаткан көчмөндөр дароо эле анын тарабына өтө баштады¹⁷. Ага каршы 300 миң жана 150 миң адамдан турган кытайлык эки армия жөнөтүлдү, бирок алар салгылашууга киришүүгө батына алышпады. Түрктөр бир катар чек ара округдарын талаптоноп, көп сандаган туткундарды алып кетишти. Бардык ачык кагылышууларда кытай аскерлери жеңиле берди. Кыязы, бул операцияларды Тон-йокүк "Шантунг түздүгүндөгү"¹⁸

¹³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 365-бет.

¹⁴ Ошондо эле, 269-бет.

¹⁵ Императрица У жоокерлерди жалдоону жарыялаганда бар болгону миң адамды чогулта алган. Тан сарайынын ханзаадасы Хэбэйдin колбашчысы болуп дайындалганда ага 50 миң жалдама жоокер чогулуп келген (Liu Mau-tsaï, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 445). Императрица У жоокерлерди жалдоону жарыялаганда бар болгону миң адамды чогулта алган. Тан сарайынын ханзаадасы Хэбэйдin колбашчысы болуп дайындалганда ага 50 миң жалдама жоокер чогулуп келген (Liu Mau-tsaï, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 445).

¹⁶ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 269-бет.

¹⁷ . Julien, *Documents...*, vol.4 p.415; Хирт кеңешчиси Тэндин оюн келтирет, буга ылайык аскердик жана административдик кызмат көчмөндөрдү тартпоо керек, ал эми кабыл алынгандарын өлкөнүн ичинде кармоо керек, анткени алар өздөрүнүн уруулаштарын туш келгенде Кытайга зыян келтирет (F. Hirth, *Nachworte zur Inschrift...*, S.15).

¹⁸ С.Е.Малов, *Памятники ...*, 1951, 66-бет.

ийгиликтер жөнүндө автонекрологдо айтуу менен эске алып жатса керек. Ошондо кытай өкмөтү душмандын башкы көзүрүн — легтимизмди колунан түшүрүүгө чечим кылды. Мураскор сүргүндөн кайтарылып, армиялардын командачылыгына дайындалды. Капаган-хан чегинүүгө аргасыз болду, бирок мында Тан династиясы үчүн эмес, өзү жана өз эли үчүн күрөшүп жаткандыгын көрсөттү.

80 миң туткунду, т.а. династияны коргоп чыккан убакта ага өтүп келген адамдарды кырып, ошондон кийин түрктөр чегине баштады. Кайра тарткан жолдо бүт кытай шаарлары жана айылдары тыптыйпыл тонолуп, калкы кулдукка айдалып кетти. Согуш ошондон кийин токтогон жок, бирок династиянын калыбына келтирилиши империянын күчүн баш коштурду. 699-жылы кидандар¹⁹ талкаланды, мында жеңиштин даңкы мурда душман болгон "көчмөндөрдүн ичинен" эки жөндөмдүү жетекчиге таандык болду. Мында иш түшүнүктүү: Кытай үчүн көчмөндөрдүн өлгүсү келбеди, бирок Тан империясы үчүн азап тартууга болор эле. Мочурга али кетип кала элек көчмөндөрдү өзүнө жакындатуу үчүн акылман императрица алардын абалын жакшыртууга чейин барды. 701-жылы түрктөрдү кулга айландырууга тыюу салган указ чыгарылды²⁰. Мына ушуну менен чиновниктердин жана латифундиялардын ээлеринин кыянатчылык иштерине чек салынды, алар талаа адамдарынан кылымдардан берки таарынычтары үчүн өч алууга мүмкүнчүлүгү болбогондуктан чек аралык көчмөндөрдөн ачуусун чыгарышкан.

Буйрук өз ролун ойноп, чек арага кол салган түрк отряддарынын ийгиликтери бир аз басаңдады. 700- жана 702-жылдары түрктөр Түндүк Кытайга жортуулдарды жасап, бирок иш малды айдап кетүү жана талап-тоноо менен²¹ гана чектелген. 703-жылы Капаган-хан өзүнүн кызы менен тактын мурасчысынын уулунун никеси жөнүндө сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүнү элчиге тапшырган. Бул бейкуттук дегендик эле. Чындыгында эле сүйлөшүүлөр үч жылга созулуп, согуш аракеттери болгон жок. Бул убактын ичинде императрица дүйнөдөн кайтып, түрк ханы ысмын ушунчалык орундуу чүмбөттөй алган дал Чжунцзундун өзү такка отуруп калды. Эми ачык оюн башталды.

Батышта. 698-жылдагы айыгышкан согуш түрктөрдүн да, кытайлардын да күчүн убактылуу алсыратты. Мына ушундан түргөштөрдүн жолбашчысы Үчжи-лэ пайдаланып, Кытайга жан тарткан элементтердин жолбашчысы, жөндөмсүз хан Ашина Хусэлону кысымга ала баштады. Ап өзүнүн 60—70 миңдей тарапкери менен 699-жылы²² ички Кытайга көчүп кеткен эле. Түргөш хандыгынын аймагынын чок ортосу Иле дарыясынын өрөөнү жана Теңир-Тоонун түндүк тоо этектери болгон. Хандын түштүк жайкы ордосу азыркы убактагы Токмок шаарына жакын жерде, ал эми түндүк ордосу гун-юэ²³ уруусунун жеринде жайгашкан болучу. Басып алууну мыйзамдаштыруу үчүн Үчжилэ башында өзүнүн экинчи уулу Чжену турган элчиликти Кытайга жиберген. Элчилик жылуу кабыл алынып, ошонун өзү менен басып алууга уруксат берилген эле.

Бирок буга түрктөр жайбаракаттык менен карашкан жок. Алар батыш Жунгарияда чүй уруулары (орто азиялык хуннулардын түкүмдары) жашагандыгынан пайдаланышты, аларды түргөштөр өз дөөлөтүнө кошуп алууга али үлгүргөн эмес эле. "Дөөлөттү жана кагандын бийлигин кеңейтүүгө"²⁴ умтулуп, Жети-Сууга карай баруучу жерлерди басып

¹⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 365-бет.

²⁰ Liu Mau-t'ai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 452

²¹ 700-жылы түрктөр 660-жылы Кытайга качып кеткен таңгуттардын 10 миңге жакын жылкысын айдап кеткен (Г.Е. Грумм-Гржимайло: "700-жылдын акырында" (?) деп жазат — *Западная Монголия...*, 301—302-беттер). Бул операцияга хандын аталаш иниси Могилян жетекчилик кылган (караңыз: С.Е. Малов, *Памятники...*, 1959, 20-бет).

²² Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 295-бет.

²³ E. Chavannes, *Documents...* p. 49.

²⁴ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 40-бет.

алмай болуп, хандын аталаштары Могилянъ тардуш-шад жана анын он алты жашар иниси Күл-тегин²⁵ чүй урууларына каршы жортуулга чыгышып, 701-жылы аларды баш ийдирип алышты²⁶. Бирок жүрүштүн планы бир кыйла кеңири эле: түрктөр бүткүл Согданы өзүнө баш ийдирип, ушуну менен алар бирдиктүү кагандыкты калыбына келтирүүнү болжолго болучу. Түргөштөр мамилени күрчүтүүгө барышпады, кыязы, түрк хандары да аларга тийишпөөгө чечим кылышса керек, бирок батыш ээликтериндеги кытай бийликтери өзүнүн душмандарынын ийгиликтерине кош көңүл карай албады. Түрк жазуусу Ыдук-баштын жанында элүү миндик империялык армиянын талкалангандыгы жана анын жолбашчысы Онг-тутуктун колго түшүрүлүш үжөнүндө кабарлайт. Бирок Кытай хроникачылары бул салгылашуу жөнүндө эчтеке айтпайт, ошондуктан салгылашуу болгондугуна карабастан окуялардын масштабы апыртылган деп божомолдоого туура келет.

Түшүндүрүү. Бул окуянын сунуш кылынган жөн-жайы биринчи жолу айтылып отурат: ал үчүн негиз катары П.М.Мелиоранскийдин котормосунан айырмаланган С.Е.Маловдун котормосу негиз катары кызмат кылат. Кийинкисинде "alty cub sogdak" деген сөз "алты чубдун согдактары"²⁷ деп которулган. Маркварт "чуб" деген табышмактуу ысым менен, ага согдалык алты ээликтин хандары таандык болгон Чжао-ву династиясын түшүндүрөт. Кан (Самарканд), Ми (Маймург), Шы (Кеш), Хэ (Кушания), Цао (Усрушана) жана Маркварттын пикири боюнча, чыгыш түркүттөр 701-жылы жеңип алган На-се-бо (Несеф). Өз оюн ырастоо катары Маркварт 70-жылы согдалар хорасандык эмир Мухаллаба ибн Абу Суфрага²⁸ каршы түрктөрдөн жардам алгандыгын көрөт. боюнча, чыгыш түркүттөр 701-жылы жеңип алган На-се-бо (Несеф). Өз оюн ырастоо катары Маркварт 70-жылы согдалар хорасандык эмир Мухаллаба ибн Абу Суфрага²⁹ каршы түрктөрдөн жардам алгандыгын көрөт.

Мындай окшоштуруу кеңири таркалган, бирок Г.Е.Грумм-Гржимайлонун катуу сынына дуушар болгон, ал бул мезгилде Согдага жортуулдун болушунун мүмкүн эместигин далилдеген бирок ал башка бир каталыкты жиберген — жазуудагы текстти ойдон чыгарышкан деп эсептеп, батышка карай жортуулду таптакыр танган³⁰.

С.Е. Маловдун котормосу эки карама-каршы пикирди четке кагууга мүмкүндүк берет. Малов "алты чуб жана согдак"³¹ деп которот. Эгерде "чуб" деп эки бөлүмдүн чуюе, чуми, чүмүгунь, чубань, чүй урууларын жана шатону (чуюеден бөлүнүп кеткендер)³² эсептесе, анда аларды, батыш Жуңгарияга, Тарбагатайга жана Кара Эртышка көчүп кеткендерди, багындыруу аткарыла турган милдет экендиги түшүнүктүү; согдактарга токтолсок, бул алысты көздөгөн саясат болгон. Грумм-Гржимайло 700—701-жылдарда Согданы

²⁵ Күлтегин — ал өлөр алдында алып жүргөн титулу жана ушул титул менен тарыхка кирген. Анын бала кезиндеги ысмы белгисиз.

²⁶ Шаванн ханзаадалар батыш түрктөрдү же "он окту" баш ийдирген деп эсептейт (караңыз: E.Chavannes, *Documents...* p.282). Бул жарым-жартылай гана таанышышы мүмкүн, анткени батыш түрктөрдүн хандары мурдагы бойдон эле империянын союздаштары болуп кала берген. Кыязы, түрктөргө хандын ордолорунан бөлүнүп кеткен уруулар, т.а. биринчи кезекте чуюе, шато д.у.с. гана колго тийген. Мындай түшүнүүдө фактылар менен да, булактар менен да карама-каршылыктар келип чыкпайт. Билге-хандын жазуусунда түз эле мындай деп айтылган: "Он сегиз жашымда мен аскерлер менен Алты-Чубка жана Согдакка бардым, алардын элин мен ал жерде жеңип чыктым" (С.Е. Малов, *Памятники...*, 1959, 20-бет).

²⁷ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 40-бет.

²⁸ П.М. Мелиоранский, *Патятник в честь Кюль-тегина...*, 140-бет.

²⁹ J. Marquart, *Die Chronologie...*, S.15.

³⁰ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 304, 309-беттер.

³¹ С.Е.Малов, *Памятники ...*, 1951, 40-бет.

³² Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 289, 357-беттер.

арабдардан коргоп калган түрктөр чыгыш түрктөр эмес эле Тан империясынын букаралары болгон батыш түркүттөрү экендигин көрсөтүү менен туура айтат, чыгыш түрктөр өздөрү багындырып алууга умтулуп жаткан элди коргоонун зарылчылыгы жок болучу. Бирок ал Онг-тутукту кытай полководеци Сян Ван менен туура эмес окшоштурат, ал империялык чек ара армиясына командалык кылган, бирок талкаланган да эмес, туткунга түшкөн да эмес. Мына ушундай негизсиз окшоштурууга батыш жортуулун четке кагуу негиз катары алынган, анткени Күл-тегин бир жылдын ичинде Согдадан Орхонго жетүүгө үлгүрмөк эмес.

Бирок иш Онг-тутукту, кыязы, 692-жылы тибеттиктерди Тарим³³ бассейнинен кууп чыккан жана ал жерде талаа армиясынын командалыгы болуп кала берген полководец Ван Сяо-ңзе менен окшоштуруу керек. Эгерде андай болсо, ошол убакка чейин Суйда³⁴ (Ысык-Көлдүн чыгыш жагындагы чеп ушундай деп аталган) империялык гарнизон менен ийгиликсиз салгылашып жактан түргөштөрдүн ылдам күчөп кетиши түшүнүктүү. Мындан Батыш аймакта үч жактуу согуш келип чыккан деп тыянак чыгарууга болот: империялык аскерлер ал түгүл Ыдук-баштын жанында салгылашууну утуп чыгышып, өз колдорунда төрт инспекцияны (Карашаар, Куча, Кашкар жана Хотан) жана Бэйтинди (азыркы убактагы Гученге жакын жерде) кармап турушкан; батышты түргөштөр, ал эми түндүктү түрктөр көзөмөлдөп турган. Согдага чейин түрктөр чынында жеткен эмес, алардын курмандыктары Эртыштын жогору жагындагы карлуктар, туштук-батыш Жуңгарияда, Юлдуз дарыясынын өрөөнүндө көчүп жүргөн хуулар жана шуништер (дулу союзунун түрк уруулары) болуп калышкан. Түштүк Жуңгарияда жашап жаткан басмылдарды каратууну да (703-жылы) ушул эле мезгилге таандык кылуу керек.

Кыязы, Цзю-Таншунун маалыматтары ушул кол салууга таандык болсо керек: "Чоугун доорунан тартып (685—688-жылдар, т.а. Ашиде Юань-чжендин батышка жасаган ийгиликсиз жортуулунан тартып. — Л.Г.) он уруу Мочжонун түрктөрү тарабынан тынымсыз чаап алууларга жана талап-тоноолорго дуушар кылынган, алардын бир бөлүгү кырылып, бир бөлүгү чилдей тарап, дээрлик таптакыр жок кылынган (кытайлардын адаттагы апыртмасы. — Л.Г.), андан кийин 60—70 миңден ашпаган калдыгы Хушэло менен бирдикте Кытайга көчүп кетип, ал жерде отурукташып калган"³⁵.

Тескерисинче, "Син-Таншу" Хусэлонун башкы душманы түргөштөрдүн Үчжилэси³⁶ болгон деп эсептейт, бирок экөөнүн тең айтканы туура деп ойлоого болот: түрктөр да, түргөштөр да батыш түркүттөрдүн калдыктарына бирдей коркунуч туудурушкан жана алардын бир бөлүгүн Кытайга, өз сюзеренинин канаты астына көчүп кетишине мажбурлашкан.

700—704-жылдардын мезгилинде Батыш аймактагы Империянын күчтөрү өтө аз болгон. Кыязы, Ыдук-баштын жанында талаа армиясы талкалангандан кийин гарнизондор чептерде гана калып, эч кандай толуктоолор түшкөн эмес окшойт. Чынында, жаңыдан аскерге чакырылгандар Маньчжурияда кидандар жана Хуанхэнин жээгинде түрк ханынын өзү менен салгылашып жаткан. Ошондуктан бир тууган ханзаадалар Согдага чейин жетүүгө аракет кылышы мүмкүн эле, бирок таш жазуунун үн катпаганына караганда, алар бул багытта зор ийгиликтерге жетише алган эмес. Бирок түрктөрдүн коркунучу империялык өкмөттү алардын эч болбогондо бейтараптыгын камсыз кылуу үчүн түргөштөрдүн күчөп кетиши менен келишүүгө мажбурлаган. Бул ой жүгүртүүнү

³³ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 303,305—307-беттер.

³⁴ Шаваннга ылайык Суяб (E. Chavannes, *Documents...* p.77); бирок Г.Е. Грумм-Гржимайло бул Карашаар болгон деп болжойт (*Западная Монголия...*, 303, 304-беттер).

³⁵ E. Chavannes, *Documents...* p. 42—43.

³⁶ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 295-бет.

"Кара" уруулар азчылыкты түзгөн, анткени алардын саны 300 миң түтүн (жоокер эмес!) болгон, т.а. алар түргөш элинин болжол менен үчтөн бирин түзгөн.

Ар бир бой тарткан эркек — жоокер болуп саналган варвардык дөөлөттөр үчүн аскерлердин элге карата мамилелеринин эсебинин адаттагы коэффициентин колдонуу менен түргөштөрдүн санын бир кыйла тактык менен аныктоого болот. Алар 500 миңден 700 миң адамга чейин өзгөрүп турган, ошентип бул да Кытайдын калкы Тан династиясы гүлдөп турган мезгилде (754-жылы) бар болгону 58 млн. адамга гана жеткендигин эске алсак, ошол убакыт боюнча бул өтө көп⁴¹. Бирок, батыш түркүт хандарынын ээликтерин мураска алуу менен бирге алардын саясатын да — империяга карай умтулууну мураска алышкан. Ошонун өзү менен түргөштөр түрктөрдүн душмандары болуп калып, анын кесепеттеринин таасири дароо тие баштады.

Каршы чабуул. Тан империясы Батыш аймактагы жоготуулары менен келише албады. Ал түрктөрдүн, түргөштөрдүн жана арабдардын жеңип алууларын өздөрүнүн иши убактылуу ордунан чыкпагандыгы катары карады. Жаңы талаа атчан армиясы жана таланттуу генерал гана керек эле. Мына ушундай адам башы алынган Юанькин хандын уулу катары сүргүндө азап тартып жаткан түркүттөрдүн Хянь ханзаадасы болуп чыкты. Ал керек болор замат эле ага кечирим беришти.

703-жылы чыгышта тынчтык түзүлүп, дароо эле 704-жылы батыштагы абал өзгөрдү. Батпн түркүттүк эки хан—Хуай-дао жана Хянь аскерлери менен кошо жиберилди. Хянь Чүй дарыясынын батыш жагында 30 миң боз үйлүү түтүндү тынчтандырды.

Империянын тарабына адегенде шатолор 704-жылы, андан кийин батыш түркүттөрү жана карлуктар 705-жылы өтүп кеткен. 706-жылга карата алгачкы абал калыбына келтирилген.

Бирок анда түргөштөрдүн илендилигин эмне менен түшүндүрүүгө болот? Бул өтө жөнөкөй: түштүктөн арабдар кысып келген болучу. Күтейба 705-жылы Балхты, 706-жылы Пайкентти алды, бирок согдалар менен "түрктөр" аны чегинүүгө мажбур кылышты. Бул "түрктөр" Табаринин хроникасында түргөштөр болгон⁴². Жалпы жаңы душманга каршы коргонуунун зарылчылыгы аларды кытайлар менен жараштырган, ал эми кытай министрлерин түштүк-батыштагы бөгөт катары зарыл болгон жаңы дөөлөттү таанууга мажбурлаган. Эмне үчүн Хянь Чүйдөн батыш жактагы жерлерди баш ийдирип, түргөштөрдү эмне үчүн аягандыгы жана Үчжилэге кайсы эмгеги үчүн 706-жылы хандык ардактуу наам берилгендиги⁴³ түшүнүктүү болуп калат. 707-жылы түргөштөр Күтейбаны кайрадан Бухарадан сүрүп чыгарышкан. Түргөштөр менен согдалардын ортосундагы ыргылжың гана арабдарды Хорасанга чегинүүгө мүмкүндүк берген. Көп өтпөй Үчжилэ дүйнөдөн кайтып, 708-жылы өзүнүн уулу Согэге жакшы жайлашкан ордону, 300 миң (!) аскерди, Кытай менен союзду жана арабдар менен согушту мураска калтырган⁴⁴. Ошол эле жылы Күтейба кайрадан Бухарадан сүрүп чыгарылып, акыры Согэ бүткүл Орто Азиянын гегемону болуп калган. Эгерде тибеттик саясат 707-жылдан 710-жылга чейин түштүккө чукул бурулгандыгы белгисиз болгондо анын саясатынын пассивдүүлүгү бизди таң калтырат эле.

⁴¹ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 338-бет.

⁴² Түргөштөрдүн жолбашчысы Кытай императорунун жээни деп аталган. Бул туушкандыктын даражасы эмес, титул (караңыз: Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 162-бет).

⁴³ W. Barthold, *Die alttürkischen Inschriften ...*, S. 7—8.

⁴⁴ Р.Р. Жиро Үчжилэ "760-жылы кышында сууктан өлгөн" деп жазат (R. Giraud, *L'Empire des Turcs*, p.43). Муну менен эмнени айтып жатат? Орто Азияда көп себептер боюнча өлүүгө болот, бирок "сууктан" өлбөйт, анткени көчмөн ар кандай аязда от жагат

Түштүк кытай аскерлери Юньнандын чытырман токойлорундагы мани урууларын баш ийдирип, аларга кош алым салышкан. 710-жылы манилер көтөрүлүш чыгарып, тибеттиктерди жардамга чакырышкан. Алар ушундан пайдаланып, чегинип бергендиги үчүн кытайларды ханышаны жана сеп түрүндө Хэсидеги Цзюңюй уездин берүүгө мажбур кылышкан. Бул жер Кытайга жортуул жасоону даярдоодо жылкылар үчүн тоют базасы катары зор стратегиялык мааниге ээ болчу. Андан ары бул факт окуялардын жүрүшүнө бир кыйла таасирин тийгизген⁴⁵.

Коалиция. 703—706-жылдардагы үч жылдык жарашуу Кагандыкка караганда Империяга көбүрөөк пайда алып келген. Коргонуу жана чабуул коюу иш чараларынын майнапсыз экендигине ынанган кытайлар паралап сатып алуулардын жардамы менен аракеттене баштады. Паралап сатып алуунун объекти токуз-огуздар болуп калды, алар хандын ар кандай айла-амалдарына карабастан талаада бейкам көчүп жүрүп, императордон март белектерди алып турган бактылуу мезгили жөнүндө унутушкан жок. Жарашуунун убагында Толада өлтүрүлгөн Баз-кагандын (кытайча Били) уулу Дугяйчжи уйгурлар жана киби, сыгэ жана хунь уруулары менен бирге хандан качып кетип, Гобиден өтүп Империяга багынып берген. Аны Лянчжоуга жакын жерге, Алашанга жана Ганьсуга отурукташтырып, "толуктоого күчтүү атчандарды"⁴⁶ алып турушкан.

Түрктөр үчүн уйгурлардын бөлүнүп кетиши чоң сокку болгон, анткени алардын ички саясатынын кемчилигин көрсөткөн, анын үстүнө токуз-огуздардын арасында кыймыл кытайлар сүрөттөгөндөн бир кыйла кеңири болгон. Болжол менен ошол эле убакта түрк ханзаадалары Могилян менен Күл-тегин Чыгыш Забайкальеде⁴⁷ жашаган байыркы уруусунун көтөрүлүшүн басышкан. Байыркулар Тюгияргун көлүнүн жанында (Онон менен Керулендин ортосундагы Торей көлү) талкаланып, бирок алардын жолбашчысы Улуг Иркин бөлүнүп чыгып, кыязы, Кытайга качып кетсе керек⁴⁸ — башка барар жери жок болчу.

Белгилери коркунучтуу эле, бирок өзүнүн зор бийлигине көзү тунарган Капаган-хан эки жүздүү императордун жазасын бермей болду. 706-жылы түрктөр Түндүк Кытайга каптап кирип, полководец Шача Чжундун туруктуу аскерлеринин таш-талканын чыгарып, жайыттагы казыналык аттарды айдап кетишкен. Аттар атчандарды толуктоо үчүн арналган эле.

Миншанын⁴⁹ алдындагы салгылашуу Күл-тегиндин чоң таш жазуусунда көркөмдөлүп сыпатталган. Күл-тегин минген үч ат окко учуп, анын чарайнасына жана чапанына "жүздөн ашуун жебе" келип сайылган. Кайталап чабуулга өтүүгө жөндөмдүү, жакшы үйрөтүлгөн оор куралчан атчандардын сапаты кайрадан көрүндү, бул салгылашууда үч жолу кайталап чабуул коюлган. Кытайлар өздөрүнүн жоготууларын 10 миң киши деп аныкташкан, мунун өзү салгылашуунун жүрүшүн көз алдыга келтирүүгө мүмкүндүк берет. Кыязы, жеңил куралданган аткычтар жебени жаадыруу менен чабуулдун мизин кайтарууга аракет кылган жана мындайды эки жолу жасашкан, бирок үчүнчү чабуул дүрбөлөң түүдүрүп, түрктөр качып бараткандарды аркадан сая баштады. Мына ушундай болгондо гана

⁴⁵ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 156—158-беттер.

⁴⁶ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 306-бет.

⁴⁷ Ошондо эле, 344-бет.

⁴⁸ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 41-бет.

⁴⁹ 'Минша — чыгыш Ганьсудагы, Хуанхэнин оң жээгиндеги калаа (караңыз: Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 310-бет). Кыязы, түрктөр аларга чыккынчылык кылган уйгурларды жазалоо үчүн бул жерди кол салуунун объекти катары тандап алышкан, анткени ал жакка жол отурукташтыруу үчүн уйгурларга берилген Алашандын тоо этектери аркылуу өткөн (салыштырыңыз: H.Cordier, *Histoire generale...*, p. 450; S.Julien, *Documents...*, vol.4, p.426; E. Chavannes, *Documents...* pp.181,189; П.М. Мелиоранский, *Памятник в честь Кюл-тегина*, 139-бет).

ушунчалык чоң жоготуу болмок. Салгылашуунун тактикасына караганда кытайлардын армиясында качып өткөн уйгурлар салгылашкан.

Ушундан кийин сүйлөшүүлөр токтотулуп, император хандын башы үчүн сыйлык дайындаган. Бирок Халхага чабуул коюуга империялык аскерлер батына албады, алар Ордоско жакын жерде үч чепти куруу менен чектелишти. Бул жерде биз психиканын соңку кайра жаралышын байкайбыз: ал талаа психикасынан кытайлык психикага өткөн, ошону менен катар хуннулар үчүн кол жеткис чептери, "митаам уландардан" турган жөө аскерлери жана сүймөнчүк полководецтери бар Хань мезгили кайрылып келгендей коргонуунун кытайлык системасы кайтып келген⁵⁰. Азыр да, 708-жылы командачылыкка сексен жаштагы чал дайындалганда армиядан эмнени күтүүгө болот.

Демилге түрктөргө өттү. Мочур императордук элчини өлүмгө буйруп, 708-жылы Кытай чек арасына жортуулду кайталады. Бул жортуул жөнүндө өтө үстүртөн баяндалгандыктан, кыязы, түрктөргө чыныгы каршылык көрсөтүлбөсө керек. Империялыктар ханга жаңы элчи жиберип, ал өзүнө жүктөлгөн тапшырмаларды аткара электе эле жолдо баратканда каза болгон⁵¹.

Бирок дипломатия жана паралап сатып алуу өз ишин жасады. 709-жылдагы кырдаалды акылман Тон-йокук эң сонун сүрөттөгөн: "Табгачтардын каганы биздин душманыбыз болгон. Он ок каганы (батыш түрктөрдүн, бул учурда түргөштөрдүн ханы Согэ. — Л.Г.) биздин душманыбыз болгон. Бирок баарыдан да биздин душманыбыз кыргыздардын күчтүү каганы эле. Бул үч каган кеңешип мындай деп айтышты: "Биз Алтун чытырман токоюна барабыз". Алар ушундай деп ой жүгүртүп мындай деп айтышты: "Биз чыгышка түрк каганына каршы жортуулга жөнөйбүз. (Батыштан түрктөрдүн тылына биригип сокку уруу болжолдонгондугу ушундан көрүнүп турат. — Л.Г.) Эгер биз ага барбасак, кандай да болсо ал бизди жеңип кетет: каганы — баатыр, ал эми анын кеңешчиси акылман, ал балким бизди өлтүрүүчүлөр болуп калат. Биз үчөөбүз биригип, жортуулга чыгып аны жок кылабыз". Түргөш каганы мындай деп айтты: "Менин элим ал жерде болот, — деп айтты ал, — ал эми түрк эли дүрбөлөңдө, огуздар болсо, — деп айтты ал, — алдастап калды"⁵². Чынында, түрктөр курчоодо калган эле, ошондуктан аман калыш үчүн душман үчүн күтүлбөгөн айла табуу керек эле. Алар мындай органы табышты.

Биринчи сокку. Акылман Тон-йокук Капаган-хандын убагында да өзүнүн хандын кеңешчиси деген кызматын сактап калды, бирок жаманатты болгон ханзаадалар менен байланышын үзгөн жок, тескерисинче, тактын мыйзамдуу мурасчысы — тардуштардын шады Могилянга өзүнүн Пофа деген кызын күйөөгө берип, бул байланышты чыңдады. Кагандыктын батыш чек арасындагы аскерлерге командалык кылуу менен Могилян 709-жылы чиктердин жерине кирип барып, Эне-Сайдын жогорку агымынан кечип өтүп, Орпендин⁵³ жанында⁵⁴ алардын аскерлерин талкалады, алардын артынан аздарды да багындырды. Ошол убакта ал азыркы убактагы Тыванын бүткүл аймагын баш ийдирди, бирок башкы душман — кыргыздар табигый ишенимдүү тосмонун — Саян тоо

⁵⁰ Л.Н. Гумилев, *Хунну*, 128,140-беттер.

⁵¹ S.Julien, *Documents...*, vol.4, p.427.

⁵² Бул жерде "Огуз" деген терминдин — жамаат, марка, чарбалык бирдик деген жогоруда айтылган сунушу ырасталат. Бир кыйла аймакка ээ болуу менен түрктөр аларга чачырап отурукташкан жана, албетте, бири-биринен айрым жашаган, бул көчмөн жана мал чарбалык тиричиликте зарыл болгон. Түргөш ханы дал ушул кырдаалды белгилеп жатат, анткени "чачылып жашаганда" ылдам мобилизацияны жүргүзүү мүмкүн эмес. Ошону менен бирге "чачырап жашоо" түрктөр үчүн малды жана согуш аттарын тоюттандыруу үчүн зарыл болгон. Түнкүсүн уктабай, өз элин сактап калуунун жолун издеген Тон-йокуктун жүйөлүү ойлорунун мааниси мына ушунда.

⁵³ Турган жайын белгилөөгө мүмкүн болбоду.

⁵⁴ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1959,20-бет

кыркасынын артында кол жеткис бойдон кала берди. Чиктердин жана аздардын баш ийдирилиши кыргыздардын кол салуу коркунучунан алыстатты, бирок биротоло жойгон жок.

Ошондо кайрадан Тон-йокук кийлигишти. Ал демилгени колго алууну, жайды күтүп отурбастан күтүлбөстүктөн пайдаланып, кыргыздарга кол салууну жана аларды талкалоону сунуш кылды. Эң зор кыйынчылык Саян тоо кыркасы аркылуу адаттан тыш жерде өтүү эле, анткени Көгмен (Батыш Саяндар) аркылуу ашуу күзөтүлүп турган.

Ашууга чабуул коюудан эчтеке чыкмак эмес, анткени кыргыздар 80 миң жоокер чыгарып, түргөштөр менен табгач-империялыктар келгенге чейин түрк армиясын токтото алмак. Кыргыздар мобилизациялоо жагынан зор артыкчылыкка ээ болгон: алардын сугатчылык дыйканчылыгы⁵⁵ болгон, демек, калк чогуу жашаган. Ошондуктан самандын болушу аттарын үйдөн алыс жакка жайбастан эле тоюттандырууга мүмкүндүк берген. Түрктөрдүн жортуулунун ийгиликтүү болушуна үмүт кокусунан кол салганда гана ийгиликке жетишмек. Тон-йокук "талаа аздарынын ичинен" жол көрсөткүчтү таап, ал башка жол менен алып барууга убада берди.

Ойлонулган жортуул тобокелге салган опсуздукка көбүрөөк окшош эле, бирок хан буга макул болуп, жүрүштүн башчылыгына Тон-йокукту дайындап, ага жардамга өзүнүн жек көргөн аталаш инилерин берди. Андан аркы окуя Тон-йокуктун өзү тарабынан эң сонун баяндалган⁵⁶: "Мен аскерлерге алга жөнөөгө буйрук бердим; мен аттангыла! — деп айттым. Ак-Тэрмелден кечип өткөндөн кийин эс алууга буйрук бердим. (Кыязы, бул жерде ашык нерсенин баары, тактап айтканда, калтырууга мүмкүн болгондун баары калтырылса керек. — Л.Г.) Атка минүүгө буйрук берип, мен карды жиреп жол садым. Мен башкалар менен бирге аттарды жетелеп, колго таяк алып тоого жогору көтөрүлдүк⁵⁷. Алдыда бараткан адамдар жолду таптап, биз токой өскөн чоку аркылуу ашып түштүк. Зор кыйынчылык менен төмөн түшүп, он түн бою (күндүз душманды чочутуп албас үчүн сактанып жаттык) биз күрткүлөрдү айланып өтүп, тоо этегине чейин бардык. Адашкандыктан жол көрсөткүч өлтүрүлдү. Биз Ана дарыясынын агымы боюнча төмөн бараттык. Өз аскерлерибизди санап чыгуу үчүн токтоого буйрук бердик, ал эми аттарыбызды бактарга байлап койдук. (Кыязы, бир кыйласы артта калып үшүккө учураган окшойт. — Л.Г.). Күндүр-түндүр чаптырып жүрүп отурдук. Биз кыргыздарга терең уйкунун убагында кол салып, найза менен жол ачтык. Алардын ханы жана аскерлери чогулду"⁵⁸.

Салгылашуу жөнүндө Йоллыг-тегин жакшы баяндайт: "Алардын каганы менен биз Суңга чытырман токоюнда салгылаштык. Күл-тегин Байыркудан келген боз айгырга минип, чабуулга чыкты, бир эркекти жаа менен өлтүрүп, эки эркекти найза менен ыргыта сайып, анан улам биринин артынан бирин өлтүрүп жатты. Чабуулда анын Байыркудан келген боз айгыры өлдү, анын кабыргасы сынды. Биз кыргыз ханын өлтүрүп, анын дөөлөтүн алдык"⁵⁹. Тон-йокук мындай деп түшүндүрөт: "Биз алардын ханын өлтүрдүк. Кыргыз эли кагандын ээлигине кирди жана ага багынып берди".

Ошентип Тон-йокуктун бөтөнчө айлакердигинин, Күл-тегиндин эрдигинин жана түрк черүүлөрүнүн чыдамдуулугунун аркасында коалициянын мүчөлөрүнүн бири катардан

⁵⁵ С.В. Киселев, *Древняя история*, 570—572-бет.

⁵⁶ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 67-бет.

⁵⁷ С.Е. Малов "лыжа менен" деп божомолдойт. Бул мүмкүн эмес! Лыжачан киши ат тыгылган жерден оңой өтүп кетет, ал эми түркүтөргө согуш аттарын өткөрүү маанилүү болгон жана алар өздөрү үчүн эмес, аттары үчүн карды жиреп жол тапташкан.

⁵⁸ Кегмэн ашуусу — Шабиньдабдагы, батыш Саяндардагы ашуу. Кыргыз ханынын ордосу Абакан дарыясынын өрөөнүнө жайгашкан (Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 297-бет)

⁵⁹ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 41-бет.

чыгарылган. Кыргыз жери үстүртөн багындырылган деп божомолдоо керек, анткени Тон-йокук ал жерге гарнизондорду калтырган эмес, бирок эми аркадан сокку урулат деп коркпостон бүт көңүлүн батыш проблемасына топтоого болор эле.

Экинчи сокку. Түргөш ханы Согэ 708-жылы Кытай менен союздук келишим түзгөн⁶⁰. Кыязы, Тон-йокук дал ушул келишимди айтып жатса керек. Бирок зор Түргөш дөөлөтү бекем эмес болгон, анткени ал Батыш Түркүт кагандыгын кыйроого алып келген ыркы кетүүнү мураска алган эле. Кыязы, мамлекеттик саясаттан алыс болгон себептер боюнча "Согэ өзүнүн жолбашчысы Кюэ-чжо (Кули-чур) менен чыр-чатакташып, экөө өз ара айыгышкан согушту башташса керек"⁶¹. Согэ өзүнүн кол алдындагынын үстүнөн даттанып, Кытай өкмөтүнө кайрылган, бирок беркиниси пара берип, ал жакка ишти анын пайдасына чечүүгө тийиш болгон чиновникти жиберүүгө үлгүргөн. Согэ күтүлбөгөн жерден катты кармап алып, чиновникти өлтүрүп салган. Андан кийин, түрктөргө каршы күрөшүүнүн ордуна ал Аньси (Куча) чебине кол салып, ал жердеги кытай аскерлерин талкалаган. Аны бул Кытай өкмөтүн өзү менен эсептешүүгө мажбурлоо үчүн жасаган, натыйжада максатына жеткен. Император Чжунцзун "аны кечирип", батыштагы тынчтык калыбына келтирилген. Бирок түрктөр менен согушуу үчүн мезгил өтүп кеткен эле, ошондуктан союздаш тардын ортосундагы мамилелер чын ыкластан болбой калды.

Бир кырсык бүтөрү менен экинчиси башталды. Согэ өзүнүн иниси Чженге акимдик бөлүп берди, бирок иниси аз берди деп таарынып калды. Ошентип, 710-жылы өзүнүн агасынын жазасын берүү үчүн түрк ханынын тарабына өтүп кеткен.

Кыязы, акылман Тон-йокук: "Түргөш каганынан тыңчы (когуг, а балким мында туурасы "байкоочу" —Л.Г.) келди", —деп жазганда Чженди айтып жатса керек. Анын сөзү ушундай. "Чыгыштан каганга жүрүшкө жөнөйбүз дейт ал. Эгер биз жортуулга чыкпасак, анда ал бизди жеңип кетет. Түргөш каганы жүрүшкө жөнөдү, — дейт ал, — "он ок" эли бири калбай жүрүшкө жөнөдү дейт, алардын арасында табгачтардын аскерлери бар"⁶².

Капаган-хан өзү түргөштөргө кол салууга батынбады, анткени анын башкы күчтөрү чыгышта топтолгон эле жана иш өтө тобокелдүүдөй көрүнгөн. Аялымдын сөөгүн коём деген шылтоо менен ал ордодо калып, Алтын чытырман токоюна (Алтаин-нуру тоо кыркасына) 20 миң атчандан кароол койгон⁶³. Бул аскерлердин үстүнө башчылыкка ал өзүнүн кенже уулу Инэл-каганды⁶⁴ (Ине-хан менен салыштырыңыз) жана тардуштардын шады Могилянды дайындаган, ал эми жетекчи кеңешчиге (штабдын башчылыгына) — Тон-йокукту дайындаган.

Тон-йокукка жалаң гана коргонуу — "өзүңдү басууга мүмкүндүк бербөө"⁶⁵ качып келгендерди жана маалыматты чогултуу боюнча катуу көрсөтмө берилген эле. Бирок, Тон-йокук буйрукту аткарына анчалык ишенбеген хан апатар-ханга (полномочиелүү өкүл, комиссар) Тон-йокукка тобокелге салып чабуулга барууга уруксат кылбоого көрсөтмө берген. Кыязы, мурунку жүрүштүн ордунан чыкпай калышы түрк ханынын эсинде терең калса керек. Бирок Тон-йокук өз билгенин кылып, кичинекей армиясын чабуулга алып кирди. Душман үчүн күтүлбөгөн жерден аракеттенүү көнүмүшүнөн тайбаган ал Алтаин-нуру⁶⁶ калың токою каптаган тоо кыркасы аркылуу өтүп, Кара Эртыш аркылуу кечип,

⁶⁰ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 297-бет.

⁶¹ Ошондо эле.

⁶² С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 67-бет.

⁶³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 297-бет.

⁶⁴ Ошондо эле, 272-бет.

⁶⁵ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 67-бет.

⁶⁶ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 313-бет.

ылдам жүрүш менен бир түндүн ичинде Болчу, т.а. Урунгу⁶⁷ дарыясына жеткен. Ал жерде түрктөр түргөштөрдүн алдыңкы отрядына туш келген. Алар душман мынча капысынан келип каларын күтпөй уктап жаткандыктан тып-тыйпыл кырылышкан⁶⁸. Колго түшкөн туткундар түрк колбашчыларына "Ярыш талаасында ондогон түмөн аскер чогулгандыгын" кабарлашканда, түрк бектери чегинүүнү туура көрүштү. Бирок Тон-йокук капысынан кол салуу учурун зарыл деп эсептеп, чабуул коюуга көжөрүп туруп алды. Түрктөр түргөш аскерлерине чабуул коюп, бирок беркилер чоң деле жеңилүүгө учурашпайт⁶⁹.

Түргөштөрдүн сан жагынан анча деле артыкчылык кылбаганын белгилей кетүү зарыл. Тон-йокуктун өзү аны төмөндөгүчө аныктаган: "Алардын эки канатынан жарым-жартылай көптүк кылган"⁷⁰. Кыязы, "он түмөн" "он уруунун" ополчениелерине ылайык келген жана толугу менен комплектелген эмес эле. Мындан тышкары, алгачкы эки жеңиште түрктөр түргөштөргө бир кыйла зыян келтирген. Ошондой болсо да түргөштөр эсин жыйып, "өрттөй каптап" түрктөргө өздөрү кол салган. Бул жерде түрк атчандарынын күжүрмөн сапаты дагы бир жолу көрүндү — түргөштөрдүн аскерлеринин таш-талканы чыгып, ал эми Согэ каган туткунга түшүп калган. Түргөштөрдүн дөөлөтү кулай баштады. "Он ок бектери жана эли бүт келип, баш ийип беришти"⁷¹. Ийгиликти өнүктүрүп жана түргөштөрдүн калдыктарынын артынан сая түшүп, түрк армиясы түштүккө карай бет алды жана түрктөр "Темир Дарбаза" деп атаган Бузгала өткөөлүнө чейин кууп барышты. Ал жерде алар согдалардан зор алым чогултуп алды. Бирок түштүктөн Орто Азияга жылып келаткан арабдар тарабынан андан ары жылуу токтотулду. "Бизге эр жүрөк жоокерлер кол салышты"⁷². Чегинүүнү жаап турган Күл-тегиндин баатырдык күрөшү гана түрктөрдүн негизги күчтөрүнө душмандан куйругун үзүүгө мүмкүндүк берди⁷³. Бул кагылышуу жөнүндө каң-шаар, ал түгүл Тибетке чейин жетти⁷⁴.

Бул операциянын убагында Күл-тегин өзүн даңкка бөлөдү, анткени түштүктү карай чегинип бараткан түргөштөрдү жана Кошу-тутукту, т.а. али Орто Азияда сакталып калган⁷⁵ акыркы нушиби хандарынын бирин талкалай алды. Экинчи милдет да биринчи милдет сыяктуу эң сонун чечилди: 710—711-жылдарда батыштан болгон коркунуч жоюлду. Капаган-каган толук жеңиш, колго түшкөн Согэ жана согуш олжолору жөнүндө кабар алганда, ал батышты толук жеңилип алынды жана түргөш хандарынын болушу ашыктык кылат деп эсептеди. Ошондуктан ал чыккынчы Чженге мындай деп айтты: "Силер, бир туугандар болуп туруп, өз ара ынтымакта жашай албадыңар; эми үшүнчалык берилгендик менен мага кызмат өтөй алмак белеңер?" Ошентип 711-жылы экөөнүн тең башын алдырды.

⁶⁷ Кыязы, Болчу менен Болчу-огуз бир эле дарыя. Бул дарыя төрт руна сымал кол жазмаларында (Күл-тегиндин, Тон-йокуктун, Билге-хандын жана Моюнчурдун) жана уйгурлардын Уланком жазуусунда (караңыз: АМ. Щербак, Надпись на древнеуйгурском языке..., 23—25-беттер) оозго алынат. Тон-йокукка караганда, түрктөр Кара Эртыш аркылуу өтүшүп, бир түндүн ичинде Болчуга жетишкен, т.а. бул дарыялардын ортосундагы аралык 100 км ашышы мүмкүн эмес. Кара Эртыштан Урунгуга чейин максималдуу аралык 80 км, ал эми минималдык аралык — 50 км. Урунгу дарыясынан түштүк жакта кеңири өрөөн жатат, аны түргөштөрдүн негизги топтору чогулган Ярыш талаасы менен оңой окшоштурууга болот

⁶⁸ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 41-бет; 1959, 21-бет.

⁶⁹ Кол салышты жана кууп чыгышты" (С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 68-бет).

⁷⁰ Ошондо эле, 68—69-беттер.

⁷¹ Ошондо эле, 69-бет.

⁷² Ошондо эле, 41-бет

⁷³ W. Barthold, *Die alttürkischen Inschriften...* S.18

⁷⁴ J. Bacot, *Reconnaissance...*, p. 147.

⁷⁵ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 315-бет; E. Chavannes, *Documents...* pp.35, 68; G.E. Pulleyblank, *The Background...*, p. 11.

Бирок ал шашылбады: батыш талкаланганы менен, каратылып алына элек эле. Кара Эртыштын жээктеринде жана Тарбагатайда жашаган карлуктар "эркиндик жана көз каранды эместик үчүн" түрктөргө каршы чыгышты. Жаңы душман менен күрөш батыш армиянын күчүн бир канча жылга матап турду. Ишенимдүү ээлик батыш Жуңгария гана болуп чыкты, ал жерде түрктөргө мукрилер (кытайча мого⁷⁶) баш ийип берди. 717-жылы МохэдеТутун (Багадур-тудун) деген бирөө "согушта көрсөткөн кызматы үчүн"⁷⁷ империялыктар тарабынан Ташкенттин вассалдуу өкүмдарлыгына дайындалгандыгына караганда Согдада түрктөр карманып турган эмес. Батыш түрктөрүнүн 714-жылы империянын бийлигин кулатууга жасаган аракетинен да майнап чыккан эмес. Империялык генерал Ашина Хянь көтөрүлүшчүлөрдү Суйшэнин (Токмок) жанында талкалап, алардын жолбашчысын өлүм жазасына тарткан. Ушул жеңиштен кийин карлуктар, хулурулар жана сунистер өздөрүн империянын букаралары (албетте, үстүртөн) деп таанышкан, т.а. түрктөр менен түргөштөргө⁷⁸ каршы аны менен союзга кирген.

VIII к. ортосунда империялыктар түрктөрдүн Согдадагы бардык ийгиликтерин жокко чыгарган. Бирок Тибеттин иш-аракети Батыш аймакта Кытайдын активдүүлүгүн матаган сыяктуу эле карлуктар да Күлтегиндин армиясын матап турган. Мындан батыш Согданы жана Тохарстанды багынтууну аяктоого үлгүргөн арабдар утуш алган.

711-жылдын акырында тибеттиктер согуш аракеттерин Батыш аймакка которгон. Алардан качып кутулуу үчүн шато уруусу Бэйтиндеги империялык гарнизондун коргоосу астында Баркөл көлүнөн көчүп кеткен. 713-жылы тибеттик аскерлер Фергана өрөөнүнө кирип, арабдар менен союз түзгөн жана аны менен бирге Ферганада Алуда деген бирөөнү бийликке койгон. Бирок 715-жылы Кучанын акими жергиликтүү күчтөргө жана айланадагы уруулардын ополчениесин таянып, Ферганага каптап кирип, зулумду качып кетип кутулууга аргасыз кылган жана мыйзамдуу хандын бийлигин калыбына келтирген. Тибеттиктер кайра кайтууга аргасыз болуп, ал эми арабдар менен империялык чек ара убактылуу турукташып калган.

Үчүнчү сокку. Батыштагы ордунан чыкпаган коалиция чыгыштан Кытайдын кол салышынын коркунучун түрктөр үчүн четтеткен жок. Гоби аркылуу Алтайга империялыктар чабуул жасай албады, анткени эң мыкты атчандарды берип турган райондорду алардан түрктөр тартып алган эле, ошентип эми империялык армиянын көпчүлүк бөлүгү кытайлардан куралган болуп чыкты.

Ошондуктан чабуул коюу объекти катары Маньчжурия, атап айтканда, анын татабдар жашап жаткан батыш бөлүгү тандалып алынды.

712-жылы үч корпуска бөлүнгөн жүз жыйырма миндик кытай армиясы татабдарга кол салып, бирок өзү талкаланып калган. Дүрбөлөңгө түшүп чегинүүдө "бир канча он миң" черүү каза болуп, "эки генерал туткунга түшүп берген". Татабдар туткундарды түрк ханына өткөрүп беришип, ал буларды өлтүрүп салууга буйрук калган. Мындай өлүм жазасынан өч алынбай калды, анткени ал убакта ордо көп иштер менен алагды болуп, биротоло тынчытууга убактысы болгон эмес"⁷⁹.

Иши оңунан чыкпаган император Чжунцзунду өзүнүн сүйгөн аялы уу берип өлтүрүп, такты Сюаньцзун ээлеген. Түрк ханы нике менен бекемделген тынчтыктын түзүлүшүн катуу талап кылган, ошентип империялык өкмөт буга көнүп берүүгө аргасыз болгон: ханга

⁷⁶ Л.Н. Гумилев, *Три исчезнувших народа*, 106—109-беттер.

⁷⁷ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 272-бет.

⁷⁸ E. Chavannes, *Documents...* pp.78, 283.

⁷⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 372-бет.

каныке деген титулу бар хан кызын күйөөгө беришкен жана 714-жылы "кайрымдуулук грамотасы жиберилген"⁸⁰.

Бул түрктөрдүн аскердик кубаттуулугунун туу чокусу болгон эле.

Бирок Империянын кырсыгы ушуну менен эле чыгып кеткен жок. Татабдардын ийгилиги чыгыш Маньчжуриядагы Цицика Чжунсян деген майда вассалдык хан сөрөйгө чоң таасирин тийгизген. 696-жылдан тартып ал түштүк Маньчжуриядагы жана Кореядагы кытай ээликтерине кол салып, ал өзүнө борбордук жана түштүк-чыгыш Маньчжурияны (Фуюй жана Чаосянь) жана ал түгүл Кореяны (Бяньхань) камтыган мамлекетти түзүп алган. Империялык өкмөт болгон окуя менен келишүүгө аргасыз болгон. Жаңы падышалык Бохай деп аталып калган.

Тан империясы саясий кризисти башынан өткөрүп жатты. Ал бара-бара кытай падышалыгына айланды.

Арабдардын чабуулу. VIII к. башында Мавераннахрдын — бул жыш отурукташкан жана өтө бай өлкөнүн согда хандыктары өзүн-өзү коргоого таптакыр жарамсыз болуп чыкты. Арабдардын жеңиши эркектерге өлүм, аялдар менен балдарга туткундук жана кул сатуучу базарларга сатууга алып келе тургандыгы баарына айкын болучу. Бирок ар бир чеп жападан жалгыз коргонуп, кулай берген. Өзүнүн сепаратизмин жоюу жана уюмдашуу согдалардын колунан келбеди. Түргөштөр гана араб отряддарынын мизин майтарып турду.

Мунусу аз келгенсип, ал түгүл өздөрүнүн коргоочулары түргөштөр жана согдалар менен жалпы тил табыша алышпады. Сактоочулар менен сакталып жаткандардын ортосундагы пикир келишпестиктер гана 707-жылы кысымда калган арабдарга Хорасанга бутун сүйрөп кетүүгө мүмкүнчүлүк берди. Мына ушундай эле ыркы жоктук 709-жылы кайталанып, мунун өзү Кутейбага Бухараны алууга мүмкүндүк берди. 710-жылы түрктөрдүн түргөштөрдү талкалашы арабдардын Шоуманды, Несефти, Кешти басып алышы жана Талекандын баш ийип берүүсү менен түш келди. Кооз шаарлар өрттөлүп, калкы кескиленип же туткунга алынып кетти. Алтын менен жибек жүктөлгөн кербендер Дамаскка үзгүлтүксүз жөнөп турду, бирок Кутейба андан да көптү каалаган эле.

711-жылы ал хорезмшах менен Хамжурддун шахынын ортосундагы талаш-тартышка кийлигишип, хорезмшахты такка кайра отургузду жана анын жардамы менен Хамжурдду талкалады. Андан кийин, багындырылган бухаралыктарды, несефтикерди жана хорезмдиктерди мобилизациялап, Самаркандга кол салды. Самарканддыктар кайраттуулук менен каршылык көрсөтүштү, эки тараптан тең жоготуулар өтө көп болду, бирок арабдарга каршы туруштук бере албасын сезип, алар Фергананын ишхидине, Чачтын ханына, түрктөрдүн каганына (кыязы, ошол эле түргөштөрдүн) жана кытай императоруна жардам сурап элчилерди жиберешти. Түрктөр талкалаган түргөштөр Самаркандга кандай жардам бере алмак эле? Эч кандай! Элчи Чаньянга 713-жылы гана барып жетти, бирок император жардам берүүдөн баш тартты: ага түрктөргө каршы аскер керек болучу⁸¹. Анын үстүнө жардам берүү кеч болуп калган эле. "Чачтын князы жана ишхид самаркандыктардын: "Эгер арабдар Согданы жеңсе — кезек силерге да келет", — деп жазылган катына макул болуп, куткаруу үчүн жөнөштү. Кутейба бул жөнүндө кабар алып, аларга каршы өзүнүн жардамчысы Солехи Муслимди жөнөттү. Муслим Бек-Обод кыштагынын жанындагы түнкү салгылашууда чачтыктарды жана ферганалыктарды талкалады. Самарканд кулады.

⁸⁰ Ошондо эле, 272-бет.

⁸¹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., II т. 311-бет.

712-жылдын күзүндө Күтейба⁸² сан жеткис олжо жана топ-топ туткундар менен Мервге кайтып келди.

713-жылы ал өткөн жылдагы кыргындан аман калган согдаларды мобилизациялап, алар менен өзүнүн аскерлерин толуктап Кожентке, Ферганага жана Чачка кол салды. Кожент менен Фергана кулады, бирок Чач туруштук берди. Ал жакка империялыктар өкүмдарлыкка дайындаган Багадур-тутун деген түрк арабдардан бөлүнүп чыкты⁸³.

Фергана өрөөнүндө арабдар кытайлар менен кагылшы мүмкүн эле, анткени дал ошол жерде Батыш аймактын губернаторунун резиденциясы болгон, бирок бул жөнүндө эки тарапта тең маалымат жок. Эки кас душман көбүнчө кагылышпоону артык көрүп, бири-бирин четтеп өтүүгө тырышкан.

715-жылы Күтейба Чыгыш Түркстанга басып кирүүгө аракет кылган, бирок Валид халифтин өлгөндүгү жөнүндө кабар аны кайра тартууга мажбурлаган. Кайра келаткан жолдо козголоң чыгарууга аракет жасагандыгы үчүн өзүнүн аскер башчыларынын бири тарабынан өлтүрүлгөн. Жеңип алуулардын доору убактылуу токтогон.

Бирок арабдардын чабуулунун убактылуу токтолушун полководецтин өлүмү менен гана байланыштырбоо керек. Түрк кагандыгындагы зор дүрбөлөңдөр таланттуу хан Сулуга түргөштөрдүн дөөлөтүн — араб агрессиясына каршы бөгөттү калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берди. Ошондой эле түрктөрдүн коркунучунан кутулган империялык өкмөт Фергана өрөөнүнүн чыгыш бөлүгүндө өзүнүн таасирин кармай алды. 715-жылы батыштын он ок түрктөрүнөн түзүлгөн империялык аскер арабдарды жана тибеттиктерди Ферганадан кууп чыкты. Бирок 716-жылы түргөштөр империялык аскерлерге сокку урду, ал эми 717-жылы арабдар менен тибеттиктер империялык Кашкар чебине кайрадан кол салышты.

Ал эми Кытайда... Түрктөр, арабдар жана тибеттиктер Империянын чек араларында кандай жинденип жатпасын, ал үчүн эң коркунучтуусу кытай аялдары болгон. Эрки бош император Чжунцзундун аялы императрица Вэй Шэ өзүнөн мурдагы У-хоунун ордунан чыкпай калган коркунучтуу авантюрасын жүзөгө ашырууга аракет кылган. Күйөөсү тилинен чыкпастыгын аркасында ал анын ишенимдүү кызматчыларын өлүмгө буйрушуна жетише алган, бирок император билип каларынан, ал душманы ким экендигин түшүнүп каларынан чочулап, өзүнүн күнүлөшү, ханыша Ан-ло менен бирге күйөөсүнө уу берип өлтүрүп салган. Падышанын өлүмүн жашырып, тактан баш тарткандыгы жана такка анын уулун отургузгандыгы жөнүндө кол коюлган буйрукту жасалмалап оңдошкон.

Албетте, императрица өзүн регенттикке дайындаган. Бирок мындай айлаамалдан бул жолу да эчтеке чыкпады. Ууландырылып өлтүрүлгөн Чжунцзундун тууганы, окумуштуу, жакшы аскер башчысы, Тан династиясына⁸⁴ берилген офицерлер, жоокерлер жана чиновниктер жакшы көрүп урматтаган Ли-Лун-ки тандалмалуу аскерлердин башына туруп, сарайга жулунуп кирет да эки кутумчу аялдын башын алып, такка өзүнүн атасы Жуйцзунду отургузат (710-жыл)⁸⁵. Атасы өкүмдарлык кесипти жек көргөн жана 712-жылы өзүнүн уулунун пайдасына тактан кечкен (өлгөндүгү титулу Сюаньцзун).

Тан империясы дагы бир сыноого туруштук берди, бирок ар бир жеңиш ага оңойго турган жок.

Жаңы император өзүнүн карапайымдыгы жана өз үй-бүлөсүнө берилгендиги менен династиянын тарапкерлеринин жактыруусуна ээ болгон. Бул ага ууландырып өлтүрүүгө

⁸² Б.Г. Гафуров, *Таърихи мухтасари* 99-бет.

⁸³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II т. 311-бет.

⁸⁴ Gaubil, *Abrege...*, p.2.

⁸⁵ Mailla, *Histoire generale...VI*, p.201.

аракет жасаган өзүнүн аталаш эжесинин кутумун оңой жоюуга жардам берген. Кутумчулардын башы алынган.

Андан кийин 714-жылы императрица Унун таянычы болгон буддизмге каршы мыйзам чыгарылган. Чалдардан жана оорулуулардан башка буддалык кечилдерге өз үй-бүлөлөрүнө кайтуу, т.а. карапайым катмарга өтүү сунуш кылынган, ал эми Будданын бедиздерине табынууга тыюу салынган⁸⁶. Сарайдагы бүтпөгөн кутумдар токтотулуп, бара-бара жөндүү башкаруу калыбына келтирилген жана бир канча жылдан кийин Тан империясы алгачкы императорлордун убагындагыдай кем эмес күчкө ээ болгон⁸⁷. Анын абалын Тон-йокук кыскача, бирок элестүү мүнөздөгөн: "Теңирдин уулу күчтүү, эли ынтымакта, жылдары түшүмдүү... аларга тийүүгө болбойт"⁸⁸.

Бирок батышта жаңы коркунуч пайда болду — тибеттиктер арабдар менен союз түзүп, ал эми кара түргөштөрдүн жолбашчысы Сулу өзүн хан деп жарыялады.

Буддизмге табынууга тыюу салуу Куча менен Карашаардын калкына катуу сокку урду, бул жерлерде буддизм 500 жылга жакын үстөмдүк кылуучу жана адаттагы идеология болгон. Терең сиңип калган көз карашты буйрук боюнча алмаштыруу, албетте, мүмкүн эмес эле, бирок ага баш ийбөө ордунан чыкпаган козголоңго алдын-ала түш болуу дегендик болмок. Ошентсе да, кучалыктар өтө амалдуу ыкма менен жол табышкан, бул жөнүндө Муг тоолорундагы согда документтеринин биринде (А-9 документи) маалымат сакталып калган: "Мындай деген каңшаар бар: кучалыктар жана "им" (кыязы, Карашаардын байыркы аты го, кытайча берилгенде — Ян), бүткүл эл — төбөлдөр да, көпөстөр да, карапайым эл (кызматкерлер) да жана 14000 дин насаатчылары (мугалимдер, бахри) брахман динине өттү"⁸⁹.

714-жылы жазылган бул текстти⁹⁰ сөзмө-сөз түшүнүү мүмкүн эмес, баарынан мурда мунун себеби брахманизм прозелиттик дин эмес, ошондуктан ага кирүү үчүн кастанын мүчөсү болуу керек, ал эми ага ошол кастада төрөлгөндөр гана мүчө боло алышат. Анын үстүнө эгер динди мындай өзгөртүүгө чынында эле мүмкүн болсо, анда ал Теңир-Тоо аймагынын тарыхында изин калтырбай коё алмак эмес; бирок биз кийин Куча менен Карашаардын калкы буддистер болуп кала бергендигин көрөбүз. Манихейликтин жана христиандыктын бир аз эле таркашы да бул өлкөнүн жазуусуна таасирин тийгизген, бирок брахманизмдин изи да жок. "Каңшаарлар" же "ушактар" айтканга караганда, иш башкача болгон деп ойлоого болот. Императордун буйругун Кучага чек аралык аскер чиновниги алып келген, ал эми бул адамдар философиялык майда-чүйдөлөрүн териштире билген эмес. Ал кийин отчет берүү үчүн буйрук аткарылышын гана талап кылган. Буддизмден башка динди тутууга уруксат берилген, ал эми брахманизм жана анын догматикасы жана ырым-жырымдары жөнүндө чек аралык бийликтер эмес, кээ бирөөлөрдүн гана, буддизм менен байланыштуу болгон окумуштуулардын гана үстүртөн түшүнүгү болушу мүмкүн эле. Демек, кучалыктар менен карашаардыктай императордун буйругу өздөрү тарабынан аткарылып жатат жана алар тыюу салынбаган динди тутуп жатат деп тартынбастан билдире алышкан. Бул андай эмес деп эч ким далилдей алган эмес. Анын үстүнө бул алдамчылыкты ашкерелөөнүн эч кимге кереги да жок болучу, анткени буддизм Кытайда арты чуулуу болуп, ал жакта бул дин башка идеологиялык системалар менен

⁸⁶ H. Cordier, *Histoire generale ...* p. 387. Mailla, *Histoire generale...VI*, p.201.

⁸⁷ Буддизм кытай жамаатын жакырларынын арасында кеңири белгилүү болгон, бирок аны конфуцийчиликте колдогон жана буддалык китептерди өрттөөгө чейин барган буддизм менен даосизмге толук тыюу салуу жагынан өзүнүн программасын көтөрүп чыккан кызматкерлер катмары жек көргөн. (караңыз: Н.И.Конрад, Начало китайского гутанизма, 78-бет)

⁸⁸ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т. 306-бет; S.Julien, *Documents...*, vol.4 p.460.

⁸⁹ В.А. Лившиц, *Два согдийских документа...*, 79-бет.

⁹⁰ Ошондо эле, 81-бет.

атаандашкан, ал эми Кучада ал эч кимге тоскоолдук кылбаган бирден-бир жана көнүмүш көз караш болгон.

Буйрукту кыйшаюусуз түрдө аткаруу чындыгында каалабагандай эксцесстерди туудурушу мүмкүн эле, ал эми Кытай администрациясы үчүн адат болуп калган формализм бул учурда абалдан чыгуунун аргасын тапкан. Албетте, буддисттер императорду алдап жатат деп базарларда кыйкырып чыгуу дегени менен кооптуу эмес болгон, ошондуктан Согдага чейин расмий версия жетип, ал каттын контекстинде "муну уккан" каттын автору Хутталга барып, ага ошол жерде кала берүүгө кеңеш берген катары угулат д.у.с. Башка сөз менен айтканда, кучалыктар жөнүндө эске салуу Империянын батыш райондорундагы ошол убакта туруктуу болуп калган абалды мүнөздөө үчүн кыстарылган.

Аскердик системанын эволюциясы. Сюаньцзундун убагында түзүлгөн бүткүл курч абалды түшүнүү үчүн 723-жылы алынып салынган аскердик фубин системасынын эволюциясын карап чыгуу зарыл. Бул системаны жоюу аны орноткондогудан бир кыйла маанилүү кесепеттерди кошо ала келгендигин айта кетүү апырткандык болбойт. Фубин системасы IV к. Түндүк Кытайды жеңип алган тоба уруусунун аскердик уюмунан келип чыгат. Бул система боюнча армияда кызмат өтөө сяньбилик тукумдар үчүн милдеттүү болгон. Сыйлык түрүндө аларга жер участкалары бекитилип берилген жана аскердик кызматты өтөп жүргөндөр калган бардык милдеттүү алымдардан бошотулган. Кызмат өтөө мурас боюнча өтүп, бара-бара жоокерлер артыкчылык берилген кастага айланган.

Адегенде бул армия жалаң гана сяньбилерден түзүлүп, бирок кийин аны Шаньси жана Шэньси аймактарынан чыккан бай кытайлар менен толуктай башташкан, анткени бул райондор кытай маданиятын расмий кабыл алып, кытай тилин мамлекеттик тил деп тааныгандан кийин чет элдик династия менен жуурулушуп кеткен. Бул компромисс кытай элементтери жеңип чыкканда, т.а. Бэй-Чжоу жана Бэй-Ци династияларында фубин системасынын сакталып калышына мүмкүндүк берген. Бирок ал убакта 564-жылдагы мыйзам боюнча аскердик милдет карапайым калкка да таркатылган, ошентип катарлаш эки система уюштурулуп, асыл тукумдардын — фубиндердин армиясы элден чыккан армия менен теңештирилген болучу. Мунун артынан фубинге мүлксүздөрдү да, чет элдиктердин да, кытайларды да киргизе башташкан жана милдеттүү кызмат өтөө жылына алты айга белгиленген. Суй династиясынын убагында фубиндердин абалы ого бетер начарлаган: 590-жылдагы буйрук боюнча жоокерлерди өзгөчө "аскердик тизмелерге" эмес, "граждандык түтүн тизмелерине" киргизе башташкан, т.а. алар эми алымдардан бошотулбай калышкан. Бул чара Кытайда сяньби үстөмдүгүнүн калдыктарын жоюуга багытталган Суй саясатын мүнөздөйт.

Тан династиясынын жеңиши фубинди убактылуу жандандырды. 650-жылдагы буйрук боюнча командирлерге жер үлүштөрүнөн тышкары акчалай маяна тийиштүү болгон, "граждандык түтүн тизмесине" киргизүү системасы өзгөртүлбөсө да, фубин аскерлери граждандык администрацияга эмес, округдук аскер башчыларына баш ийишкен⁹¹. Бирок фубин тышкы душманга каршы эмес, кытай калкынын ичинде кадырсыз династияны чындоо үчүн пайдаланылган. Фубиндердин аскерлеринин көпчүлүк бөлүгү чек араларга эмес, борбордун айланасына топтолгон болучу. Чек аралык аскерлер же атчан аткыч күзөтчүлөр көчмөндөрдү жалдоо жолу менен толукталып турган⁹².

Кытай калкы менен компромисс саясаты фубин аскерлерин керексиз кылган. Бул система иш жүзүндө 723-жылдагы буйрук менен жоюлуп, аскердик мансапты улантууну

⁹¹ Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten..., S. 442—444.

⁹² Ibid., S. 98.

каалагандар чек ара аскерлерине кире алышкан, ал эми 735-жылдагы буйрук аны юридикалык жактан да жойгон⁹³. Мына ушул акты менен Империянын кытайлык жана кытайлык эмес бөлүктөрүнүн бириктирүү мүмкүн эместей болгон жикке бөлүнүү аяктаган. Ушул убактан тартып Хэ-дунда өзгөчө этностук субстрат калыптана баштаган. Чек аралык аткычтар армиясы Кытайда байырлап калган бардык кытай эместердин бирден-бир баш калкалоочу жайы болуп калган, алар үчүн кытай калкынын улуттук жогорулашы эч кандай жакшылыктан үмүттөндүргөн эмес. Кайра жаралышын байкабагансышкан династияга берилгендик гана бири-бирин жек көргөн профессионалдык армия менен көп миллиондук элди али байланыштырып турган.

Империялык башталма менен кытайлык башталманын күрөнгү адабиятта да чагылдырууга ээ болгон. Тан доорундагы кытай поэзиясы түркөй пацифизмге жык толгон, булардан оппозициялык маанайды жана өкмөттүк саясий багытты чүмбөттөп айыптоону оңой эле көрүүгө болот. Тескери көз караш, канчалык таң каларлыктай болбосун, өз өлкөсү талкалангандан кийин жеңүүчүгө, император Тайцзунга кызмат өтөөгө барган жоокерлердин байыркы ырларынын корейче котормолору түрүндө же иштеп чыккан түрүндө бизге келип жеткен.

Кээ бир корейлердин — тан полководецтеринин — ысымдары тарых үчүн сакталып калган, булар Тан доорундагы корей аскерлеринин эрдиктерин даңктаган XV к. жашаган акындар Хэчи Чжан-чжи жана Гао Сянь-чжи болгон⁹⁴.

Алар эски корей ырларын пайдаланышкандыгын же аларга үндөш кытай ырларын которгондугун, же болбосо алардын өздөрү сегиз кылым аркылуу аларга жеткен аскердик даңктын жандуу салтын камтыгандыгын ишенимдүүлүк менен айтуу кыйын, бирок алар сыпаттаган бул же тигил жагдай кайталангыс жана бизди кызыктырып жаткан доорго толук ылайык келет.

Бул эске түшүрүүлөр кийинки акындардын маанайлары менен үндөш болгон жана алар атайын өткөн күндөрдү кайра эске салышкан деп ойлоого болот.

Поэзиянын өнүгүшүнүн бул жана башка багытын салыштыруу Тан империясын жана анын эң сонун борбору Чаньянды бүлүндүргөн ички күрөш жөнүндө айкын-ачык далилдеп отурат.

Цуй Жун⁹⁵

Батыш деңиз үстүнө

көтөрүлүп күмүш ай...

Чек арадан

соккон шамал сес берет.

Тоого, түзгө

ай жарыгы төгүлүп —

Уч-кыйырсыз теребел да мемирейт!

Кытай колу

жайык жакка жулунуп,

Атчандары жарып өтөр жол издейт.

Душман жактан

КИМ ЧОН СО⁹⁶

Бак учунда

улуп түндүк шамалы,

Кар бетинде

чагылат ай жарыгы.

Ата журттан

алыскы чек арада

Сакчы болуп

узун кылыч байланып,

Каармандык үлгүсүндөй турамын...

Каарданган айкырыгым

⁹³ Шан Юэ, *Очерки...*, 204—205-беттер.

⁹⁴ "Корейская классическая поэзия" 6—7-беттер.

⁹⁵ Антология китайской поэзии", 18-бет. Которгон А.Б. Элебесова.

⁹⁶ Антология китайской поэзии", 150-бет. Которгон А.Б. Элебесова.

муңайым күү сыбызгып
Үйдү эңсетип
жүрөктү эзет кусалык...

таш жарат,
Жер үстүндө
жолум тосор күч жоктой.

ВАН ЧАН ЛИН⁹⁷

Дарыядан кечип өттүк
мупмуздак,
Аттарыбыз
сугарылып бүткөн соң.
Күн карытып
күүгүм кирип баратат,
Желаргынын
желпимине оронгон.
Муңга батып
мейкинге көз жиберсем
Тунжуроодо
өлүк толгон ЛИНЬТАО.
Салгылашта жеңип чыкса
эрдемсип
Жоокер деми
көтөрүлүп турчу деп,
Карыялар
узун сабак кеп кылат.
Эми кара,
өлгөндөрдүн сөөктөрү агарып,
Жатат минтип
чөлдөй үнсүз тунжурап.

КИМ ЧОН СО

Тууну сайып
ЧАНБЕКСАНдын үстүнө,
Кечип өттүк
Туманган кең өзөнүн.
Кана эмесе, о оёндор,
айткыла, Суу жүрөккө
кирбейсизби биз эми?
Линянгэнин⁹⁸ даңкы үчүн дагы да,
Кимибизди тандап алат сүрөтчү?

Салыштыруу өзүн-өзү көрсөтүп отурат. Кытайдын согушка каршы ырларынын тизмесин дагы улантууга болор эле. Маселен, Ду Фу түз эле мындай деп билдирген: "Мен да, чал болуп туруп, өлкөлөрдүн чек араны кеңейтүү керектигинен шектенем"⁹⁹. Бул дегеле бейкуттукту сүйгөндүк эмес, анткени варварлардын үстүнөн болгон жеңиш ага өтө жагат, эң акырында, көчмөндөрдүн жортуулдарынан кутулуунун бирден-бир жолу — чек ара аскерлерин мүмкүн болушунча ары карай жылдыруу экендигин ал түшүнбөй коё алмак беле. Жок, ага Кызыл сарайдан, т.а. Суй династиясынын сарайынан алынып кеткен алтын табактар менен тойлоп жаткан династияны жана сарайды айыптоо маанилүү болгон¹⁰⁰. Мында Тан монархтарынын өздөрү өзүнүн кытайлык букаралары менен компромиссти издешкендигин жана, биз мурда билгендей, өзүнүн ишенчээктигинин

⁹⁷ "Корейская классическая поэзия" 48—49-беттер. Которгон А.Б. Элебесова.

⁹⁸ Линянгэ — Тан династиясынын атактуу портреттик галереясынын аты. Оёндор — мектептерде жана университетте окуп жаткан конфуцийлердин жек көрүмчү аты.

⁹⁹ Антология китайской поэзии", 150-бет.

¹⁰⁰ Ошондо эле, 137-бет.

курмандыктары болуп калышкандыгын белгилей кетүү керек. Бирок түрктөрдүн бөлүнүп кетиши тактын кең талаадагы таянычын ушунчалык туруксуз кылып, ички бейкуттукка жетишүү такка отурган император Сюаньцзундун зарыл милдети болуп калган.

Кытайлар бара-бара, бирок кыйшаюусуз түрдө сарайдагы бийликти өз колуна алышкан. 739-жылы Конфуцийге ханзаада деген титул берилип, аны эскерүүгө арналган шаан-шөкөттөр тийиштүүлүгүнө карай өзгөртүлгөн¹⁰¹. Андан кийин чин алуу үчүн гуманитардык билим зарыл болгон, мында бул жагынан кытайлар түрктөр менен моңголдорду оңой эле кууп өтүшкөн; 754-жылы чиновниктерди даярдоо үчүн Ханьлинь академиясы негизделген. "Аристократтар" менен "илимпоздордун" ортосунда күрөш башталган. Илимпоздор ушак-айың таратуу, жалаа жабуу менен жеңип чыгып, өкмөттүн башына алардын койгон адамы Ли Лин-фу¹⁰² туруп калган. Мына ушунун баары Кытайга граждандык бейкуттук алып келип, Сюаньцзунга талаа саясатына көңүлүн топтоого мүмкүндүк берген.

¹⁰¹ H. Cordier, *Histoire generale ...* p. 468.

¹⁰² G.E. Pulleyblank, *The Background...*, pp. 90—95.

КЕСКИН ТОЛКУНДОЛОР

Бурулуш. Империянын ийгиликсиз бүткөн бардык иш-аракеттери император Сюаньцзунду Азиядагы өз үстөмдүгү үчүн күрөштөн баш тартууга аргасыз кылды. Бирок, иши ондой берди болуп ага Капаган-хандын өзү пайдалуу жардамчы болуп чыкпаспы. Кырдаал-шарттын өзгөрүшүн «Таншу» кытайларга мүнөздүү болгон прагматизмге негизденип, хандын өзүнүн керт башынын сапаттарына байланыштырып төмөнкүчө түшүндүрөт: «ал өзүнүн букараларына адамгерчиликсиз мамиле жасады, ал эми карыганда акылынан ажырап, ачууга алдырып салды. Аймактарда нааразылыктар күч алып, бөлүнө башташты¹. Чындыгында да 714-жылдын аягы ченде Күл-тегинге каршы согушуп жатышкан карлуктар, хулуварлар (кытайча хуву) жана шунишилер² өзүнүн карамагына алуу өтүнүчү менен Империяга кайрылышты. Жети-Суу менен Тянь-Шандын жака белдеринде жашаган батыш түрктөр Империянын кызыкчылыгын колдоп, Кагандыкка каршы көтөрүлүп чыгышты. Татабдар, алардын артынан кидандар да Империя тарапка өтүп кетишти³. Баарынан да, багындырылбай, өз ыктыярлары менен кошулуп алынган «хандын өз эли» — токуз-огуздар да козголоң чыгарышканы жана Гобидеги, Иньшандагы жана Алтайдагы түрктөрдүн үч бегинин душман тарапка өтүп кетиши Капаган үчүн ого бетер жаман болду.

Империялыктардын Жуңгариядагы таяныч пункту болгон Беш-Балыкты талкалап салууга жасаган түрктөрдүн аракети алардын өзүлөрүнүн толук кыйроосу менен аяктады⁴. Мында түрктөрдүн колбашчыларынын бири туткунга түшүп, шаардын дарбазасынын түбүндө башы алынат, экинчиси болсо ханга кайрылып келүүгө батынбай Кытайга качып кетет. 715-жылдын башталышына жакын түрк ханына баш ийип турган аскерлер деңиздей толкуган көтөрүлүшчүлөрдүн арасында кичинекей аралча сыяктуу гана болуп көрүнгөн.

Онгиндеги жазуу эстелигинде артка чегинүүгө арга жок болуп калган абалдын бүткүл оорчулугу даана чагылдырылган. «Токуз-огуздардын бектери кайрадан бизге душман болуп калышты. Алар күч-кубаттуу эле. Хан жөнөп кетти... Биз калган-каткандан чогулган бир байкуштар сыяктуу болуп калдык; биз аз экенбиз, алардын көптүгү көрүнүп эле турду. Кол салабыз... Мен өзүмдүн бектериме мындай дедим: «Биз азбыз»⁵. Бул аз келгенсип, хандын Кытайда элчи болуп жүргөн үчүнчү уулу да каза болуп калат, аны асемдеп дурус көмүшсө да, хандын көңүлүн көтөрө алган жок.

¹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1, 272—273-беттер.

² Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 318-бет; S. Julien, *Documents...*, vol. 4, pp.455—456; Lui Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S.221.

³ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1, 365, 372-беттер.

⁴ S. Julien, *Documents...*, vol. 4, p.454. Билге-хандын эстелигиндеги жазууда бул окуя таптакыр башкача баяндалат: "...мен Беш-Балыкка каршы жөнөп, ал жерде беш жолу салгылаштым. Алардын аскерлерин толук талкаладым. Мен шаардын тургундарынын дүнүйө-мүлкүнө тийгеним жок, ошондуктан адамдар шаардан чыгып келишип, мага баш ийгенин билдиришти. Ошондуктан Беш-Балык аман калды" (С.Е. Малов. *Памятники...*, 1959,21-бет). Бул баянга ишенүүгө болбойт, анткени жортуулдун душмандын таяныч пунктун талкалоо максаты жеңилгендердин сазайын бере билген согушчан Могиляндын тургундарына боорукерлик мамилесинен улам ишке ашпай калган эмес. Анын беш жолу душмандын чабуулунан өз кошууну менен аман кутулуп чыкканына жана калган колбашчылардын толук кыйралганына гана ишенүүгө болот.

⁵ G.Clauson, *The Ongin Inscription*, тексти жана котормосу. С.Е. Маловдун котормосунан бир аз айырмасы бар, бирок мааниси бир эле: "... мурдагы кадыр-барктуубуз жана теңирибиз азып-арыды [?]. Биз акылдан адашып, кеңирсип жүрүппүз, аздарды көп дептирбиз. Ал мен согушканмын деп айтчу эле. Эми өзүнүн бектерине: биз азбыз, коркомун дей турган болду" (С.Е. Малов. *Памятники...*, 1959,10-бет)

Көчмөндөрдүн маанайындагы мындай кескин бурулушту эмне менен түшүндүрүүгө болот деген суроо пайда болот. Элди көтөрүлүш чыгарууга түртүү үчүн чет жерлик эмиссардын пайда болушу жетишсиздик кылар эле. Калыбы, талаа аймактарында хандын бийлиги анчалык кадыр-барктуу болбосо керек. Ички чыр-чатактардын жана өз ара айыгышуулардын себептерин ачык көрсөтүүгө аракеттенип көрөлүк.

Көтөрүлүштүн дурт этип чыгышын хандын акылдан ажырап калгандыгы менен түшүндүргөн кытайлык версия дегеле туура эмес. Маселени бир кыйла тереңирээк түшүндүрүүнү бир орхон жазууларынан табабыз. Ырас, бул жазууларда да көтөрүлүштүн себеби катарында элдин өз керт башынын пайда-камын ойлобогону жана «тайкылыгы» көрсөтүлөт, бирок муну менен бирге, мамлекеттин өз букаралары менен коңшуларынын баарына эле жага бербей турган идеалы баяндалып жазылат. Эстелик жазуунун автору Йоллыг-тегиндин пикири боюнча, бардыгынан эң жакшы нерсе — бул, төрт тарапта жашаган бардык элдерди каратып алып, аларды тизе бүгүп, башын ийүүгө мажбурлоо болуп саналат. Ата-бабалар ушундайча иштешкен, Капаган-хан да алардан кем калышкан жок. Ал бийлеп турганда түрк ээликтеринин аймактары кеңип, түрктөр бөтөн жайлоолорду басып алышып, байлыктарын арттырышкан. «Ал кезде биздин кулдарыбыз да кул ээлери болуп калышкан»⁶.

Экинчи кагандыктын түрктөрү биринчи кагандыктын мезгилдегиге караганда бир кыйла көп даражада аскердик демократия абалында жашап турушту. Кошуундун ичинде иерархия теңчиликте да сактап турду, бирок айлана-чөйрөдөгүлөр үчүн бул демократия эмес эле терини тескери сыйрыган коом болучу. Ошондуктан мындай коомдо үстөмдүк кылган уруулар менен багынтылган уруулардын ортосундагы карама-каршылык негизги карама-каршылык болгон.

Академик В.В.Бартольд түрк коому аристократиялык коом болгонбу же демократиялык коом болгонбу деген суроону койду. Бул мааниси жок суроо болду, анткени түрк армиясында «або менен тархандар» катардагы жоокерлер болгон, ал эми бектер колбашчылардын курамын түзгөн, мунсуз ар кандай аскер маанисиз болор эле. «Эл» жана «аскер» деген түшүнүктөр дал келген жерде аристократия жана демократия түнгүнүктөрүнө орун жок. Кошуун толуктап турууга муктаж болгондуктан токуз-огуздарды кабыл алышып, өз түрктөрүнө теңештирип коюшту, ал эми калган бардык багындырылган уруулар элди, т.а. дөөлөттү түздү да, хандын «туткундары» деп эсептелди⁷. Ырас, бул «туткундардын» керт баштары эркин болгону менен аларды дырдай кылып тоноп турушту. Токуз-огуздардын абалы эң эле сонундай көрүндү, бирок эркиндикти сүйгөн уйгурлар мындай жашоону каалашкан эмес болучу. Алардын саясий идеалы чабал хандык бийликтин карамагында турган өз ара ыктыярдуу биримдикке негизденген уруулар конфедерациясы болгон. Уйгурлар өз эркиндигин коргой алышкан, «олжо үчүн» жат туунун астында туруп, баатырдык менен салгылаша да билген, бирок эч качан бекем түруктуу мамлекетти түзө алышкан эмес, ал түгүл буга умтулушкан да эмес. Түрктөр тарабынан өздөрүнө бөлүнгөн талап-тоноп алынган олжолордун үлүшү алар тараптап катуу тартипте сактоонун жана кемсинтилген баш ийүүчүлүктү сактап туруунун зарылчылыгына арзыган эмес.

Тили, расасы, турмуш-тиричилиги жана кесипчиликтери боюнча окшош коңшулаш эки элдин көздөгөн максаттары ушундайча терең айырмаланып турган.

⁶ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 36, 39-бет.

⁷ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т., 276-бет.

Күл-тегин. Акылман Тон-йокүк өтө карыгандыктан түрк кошуундарына колбашчы боло албай калган. 716-жылы ал 70 жашта болучу⁸. Кагандыкты куткарып калуу милдети Күл-тегинге тийди. Ал төрт жыл бою (711—715) карлуктар менен салгылашта карлуктардын колун талкалап, 716-жылы гана аларды Кагандыкка баш ийүүгө мажбур кылды. Бирок бул учурда дөөлөттү көтөрүлүш каптап тургандыктан өзүнүн конуш журтуна кайтып келаткан жолдо Күл-тегин аздардын каршылыгына туш болот. Аздар Кара көлдүн (Батыш Моңголиядагы Тотохаранор көлү)⁹ жанында жеңилип, талкаланат.

Үйүнө кайтып келип, Күл-тегин уруулар аралык кызуу согуштун үстүнөн чыгат. Өзүнүн ветерандары менен изгилдерди жапырып кирип, талкалап, аларга кызыл кыргын салгандыктан, кийин изгилдердин аты да унутулуп калыптыр. Тогу¹⁰ тоосунун жанында түрктөр токуз-огуздар менен биринчи жолу беттешет, бирок Күл-тегиндин бүткүл кайрат-күчүнө карабастан жеңишке жетише алышкан эмес. Кушгалактын жанында эдиздер (кытайча адье) талкаланып, толук жок кылынат. Андан кийин Бол... деген жерде токуз-огуздардын колу кыйралат, бирок эстелик жазууда айтылгандай, алардын эли багындырылганына карабастан, кийинки Чуш тоосунун жанындагы салгылашта алар аз жерден түрк аскерлерин талкалап коё жаздашкан. Күл-тегин душмандарды сүрүп, артынан кууп жүрүп отуруп, аны чоң жоготууларга учуратат. Калыбы, алар тонгра уруусу болсо керек. Ушундан кийин эле Күл-тегин Эзгенти Кадаздын жанында токуз-огуздар менен болгон салгылашта жеңишке жетишип, бирок «шаарга кирген эмес»¹¹ Сыягы, аталаш инисинин ийгиликтери ханды тынчсыздандырганбы, Кадазды алууну колбашчы Алп Элетмишке тапшырат, ал бул милдетти аткарат. «Ал карапайым адамдарды топтоду», а бектер болсо качып кетишти¹². Кыш түшүп калгандыктан 715-жылдагы жортуул жүрүштөрү ушуну менен аяктайт.

716-жылы жазында Капаган-хан аталаш иниси Күл-тегиндин даңкына кызганычтык кылып, токуз-огуздарга каршы колду өзү баштап жөнөйт. Күл-тегин ордону, т.а. аялдар менен балдарды кайтарып калат.

Ошондо карлуктар¹³ өч алуу үчүн убакыт келди деп чечишет. Алар эки фронтто согуш жүргүзүү үчүн түрктөрдө аскер аттары жетишпейт деп ойлошот. Түрктөрдүн негизги күчтөрүнүн чыгышка кеткенинен пайдаланышып, алар Алтайдан эки кошуунун алдырат, алардын бири түрктөрдүн негизги күчтөрү багыт алган жактын алдын тосмок, экинчиси ордону талап-тономок. Бирок ордону Күл-тегин коргоп турган болучу, ал бул жолу да өзүн даңкка бөлөдү. Күчтөр тең болбогон бул салгылашта ал кулчулукка кетип же өлүмгө дуушар боло турган катын-балдарды калкалап, карлуктардын «он баатырын сайып өлтүрүп, ордону сактап калат». Ошол учурда Капаган-хан да кумдуу талаанын түндүк

⁸ Ошондо эле, 273-бет.

⁹ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 42-бет; 1959, 21-бет.

¹⁰ Тола дарыясынын жанында (караңыз: С.Е. Малов, Памятники..., 1959, 21-бет).

¹¹ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 42-бет. Кушгалактын, Бол..., Чуш, Эзгенти Кадаз тоолорунун орун алган жери аныкталбады.

¹² Караңыз: G. Clauson. *The Ongin Inscription*, pp. 188-189. 9-сапта km, balika (182-бет, текст); 186-беттеги эскертүүдө экинчи тамга d, үчүнчүсү — l, s, i же a деп көрсөтүлгөн. Текстте 715—716-жылдарда токуз-огуздарга каршы күрөш жөнүндө айтылып жатканы белгилүү болгондуктан Күл-тегиндин эстелик жазуусунан тийиштүү текстти жеңил эле табууга болот; бул — 47 сап. Мындай болгондо шаарлардын аттары калыбына келтирилет: Kds = Кадаз болот, бул жерде Күл-тегин хандын касабына калардын алдында акыркы жолу салгылашкан болучу. Маловдо мындай делет: "Мен көптөгөн шаарларга кол салдым, чабуулдарды койдум,... басып алдым" (Памятники..., 1959, 10-бет).

¹³ Үч-огуздар (С.Е. Малов, Памятники..., 1949, 21-бет). Салыштырыңыз: Liu Man-tsai, *Die chinesischen Nachrichten*, S.258, мында карлуктар "Үч уруу" деп аталып, алардын чабуулу империянын колбашчылыгы менен макулдашылган деп көрсөтүлгөн

тарабындагы козголоңчул кошуунду талкалайт. Бул согуштагы андан аркы окуялар бизге белгисиз.

Мындан кийин байырку уруусунун кезеги келет. Алар 716-жылы Толо дарыясынын жанында талкаланат. Бирок ушул жолу күтүлбөгөн окуя болду: жеңиштен кийин кайтып келе жатып, хан сакчыларынан бөлүнүп, токойдо жалгыз өзү ойлуу бараткан болот. Дал ушул токойдо талкаланган байыркулар жашырынып жатпаспы. Жалгыз атчанды көрүшүп, ага кол салышат да, аттан оодара тартып түшүрүп, аны өлтүрүп салышат. Хандын башын кесип алышып, Кытайдын элчисине берип жиберешет, ал аны Чанъанга жөнөтөт. Кагандыктагы көтөрүлүштөр менен Империянын ортосундагы тымызын байланыштын бар экени ушундайча ачылат¹⁴.

Бирок бул да аздык кылат: 702—703-жылдарда Империянын тарабына өтө качып кеткен уйгурлардын жолбашчысы «Мочжого каршы барып, аны өлтүрдү» деген түздөн-түз билдирүү бар¹⁵. Бирок хандын өлүмүнө карабастан көтөрүлүш басылып ташталган эмес эле. Империя өзүнө Маньчжурияны гана кайтарып алат. Ал жерде тардуштардын шады Могилян согушуп жаткан болучу, Агунун¹⁶ жанында эки жолу жеңишке жетишсе да, калыбы, иши оңунан чыкпаса керек¹⁷.

Хан өлгөндөн кийин мураскер жөнүндөгү маселе келип чыкты. Капаган-хан өзү өзүнүн улуу уулун мураскер деп мурда эле дайындап койгон болучу, ошондуктан ал Кучук-хан, т.а. «кичик хан» деген наам (титул) алып жүргөн. Эски түрк мыйзамы боюнча тардуштардын шады Могилян мурасчы болмок, бирок, иш жүзүндө Күл-тегин баатыр түрктөрдүн «түбөлүктүү элинин» жолбашчысы болуп калат.

Күл-тегин демилгени өз колуна алып, аскерий төңкөрүш жасайт: ал өзү кайтарып турган ордого кол салат. Анын ордуна колбашчы болуп калган Алп Элетмиш козголоңчулар тарапка кошулуп кеткендиктен, төңкөрүш ийгиликтүү ишке ашат. Кучук-хан¹⁸ жана Капаган-хандын кеңешчилери өлтүрүлөт. Капаган-хандын балдарынан ошол маалда Кытайда жүргөн уулу Мо-тегин жана Ашидэ Мими дегенге турмушка чыккан 17 жаштагы кызы аман калат. Эринен айрылган ханыша Кытайга качып кутулат, ал жерде адегенде сарай кызматына алынат, бирок көп узабай агасынын боз үйүнө келип жашап туруп, ошол жерде каза табат. Анын агасы алгач Империянын аскеринде кызмат өтөп турат, бирок кийинки булактарда ал жөнүндө эскерүүлөр жолукпайт. Капаган-хандын тукумдарынын тагдыры ушундай болуп аяктайт¹⁹.

Күл-тегин эски мыйзамды бузган жок, ошондуктан ал өзүн хан деп жарыялабай, өзүнүн агасын Билге-хан деген титул менен такка отургузат. Билге-хан өзүнүн тактыны ээлегендей «эмгек синирбегенин»²⁰ жана инисинин колундагы куурчак сыяктуу экенин билип турат. Ошондуктан ал Күл-тегинди аскер башчылыкка дайындайт, т.а. Күл-тегин

¹⁴ Таншу" Капаган-хандын өлүмүнө "армиянын генералы Да-у Холин-цюань" күнөөлүү деп ачык эле айтат (Liu Man-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S. 259). Чынында ханды байыркулук жоокер Сечжилю өлтүргөн (Ibid, S.670), бирок буктурманы дал кытайлык адам уюштурган, ошондуктан ал анналда эскерилет

¹⁵ Н.Я. Бичурин "Таншунун" ушул жериндеги текстинде сүйлөмдөр түшүп калгандыгын белгилейт (*Собрание сведений...*, т.1, 306-бет). Мында хронологиянын чаташтырылганын кошумчалайбыз; биз түзөтүлгөн хронологияны беребиз.

Турган жери аныкталган жок.

¹⁶ Турган жери аныкталган жок.

¹⁷ С.Е. Малов, Памятники..., 1951,40-бет; 1959, 21-бет. Мындай ой-пикирди биз Маньчжуриянын кытайлардын колунда калганынан жана 720-жылы кидандар менен татабдардын түрктөргө каршы күрөшүнөн улам айтып отурабыз.

¹⁸ Караңыз: G.Clauson, *The Ongin Inscription...*, p.189; С.Е. Малов, Памятники..., 1959,10-бет

¹⁹ P. Pelliot, *La fille de Mo-tcho qaghan...*

²⁰ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т., 306-бет.

Кагандыктын иш жүзүндөгү өкүмдары болуп калган эле. Бардык төрөлөрдүн ичинен жаңы хандын кайын атасы, акылман Тон-йокук гана аман калат.

Капаган-хандын эң жакын кеңешчилери гана жазаланды, бирок элди айран-таң калтырган нерсе бул болду: «Мен хан болгондо түрктөрдүн бектери менен эли (эми) биз да өлүүгө тийишпиз деп кайгыга батышып, жогору жакка (тактыга) жайбаракат карап турушту»²¹. Калыбы, көп адамдар мурда хандын касабына калган ханзаадалардын алдында өзүлөрүн айыптуу сезишкен болуу керек, бирок ханзаадалар өч алгандан көрө ырайымдуулукту артык көрүштү. Бир аз убакыт Тон-йокук да хандын кысымында турду, бирок «эл аны урматташып, андан коркушчу»²², кийин 718- же 719-жылы гана хан ага бойла бага тар хан чинин жана мамлекеттик кеңешчи деген кызматын кайтарып берет. Ошентип, бийлик башына триумвират келди, анын максаты кытай маданиятына жана Тан империясынын саясий жактан басымдуулук кылганына каршы күрөш жүргүзүү болгон. Империя, албетте, муну менен макул боло койгон эмес.

Мына ошондуктан, Билге-хан бийликке келгенден кийин дароо тынчтык келишимин түзүүнү сунуш кылганга карабастан, империялык өкмөт буга макул болмок түгүл, согуштук аракеттерин күчөтө баштайт. Бирок түндүк армиянын ийгиликтери жөнүндө кытай булактары уялып үнчүкпайт. Анткени менен, жапайы айбандарга аңчылык кылууга чектөө коюлганына кыжыры келген батыш түрктөр көтөрүлүш чыгарышып, Батыштын акими аскер башы Чжан Чжюндү²³ туткунга түшүрүп алышат. Аны өзүнө көзү түз кытайлык жардамчылары кыйынчылык менен куткарып алууга жетишет.

Кагандыктагы жаңы өкмөт толук жөндөмдүү өкмөт болуп чыкты. Хандын өлүмү Кагандыкка таптакыр күтпөгөн жерден оңтойлуу пайда алып келди. Капаган-хандын каардуу саясаты анын ысымын теле уруулары үчүн жек көрүмчү кылган эле. Түрктөр менен болгон согуштарда жеңилип калгандан кийин алардын ичинен көпчүлүгү түштүк тарапка, Кытайга кире качышкан болучу. Бирок талаа «узун кулагы» аларга төңкөрүш жөнүндөгү кабарды жеткирер замат жаңы кожоюндарын таштап, өз конуштарына кайтып келе башташат. Иштин ушундайча болушун кытайлыктар Тон-йокуктун²⁴ көчмөндөрдүн арасындагы таасири менен түшүндүрүштү. Саягы, Билге-хан жарыя кылган жаңы саясий принциптердин таасири да аз эмес болду көрүнөт.

Эмнеси болсо да телелердин кайтып келиши Кагандыктын күч-кубатын калыбына келтирип, империялык дипломатиянын ийгиликтерин жокко чыгарды. Империялыктарда өчүп бараткан отту кайрадан тутантуудан башка эч арга калган жок.

Бирок бул мүмкүн эмес болуп чыкты, анткени 714-жылы тибеттиктер көтөрүлүп чыгышып, Наньшандын жана Алашандын тоо этектериндеги казыналык жылкыларды тийип алышат. Тибеттиктердин экинчи жолку кол салышы империялыктарды Хэсидеги туруктуу аскерлеринин баарын топтоп, душмандын мизин кайтарууга жөнөтүүгө аргасыз кылат. Тибеттиктер талкаланып, тоону көздөй сүрүлүп ташталат, бирок империялыктар оор жоготууларга учурайт; тибеттиктердин чечкиндүүлүгү белгилүү болгондуктан империялык армия мурда тибеттиктерге тартуу катарында ыйгарылган аймакты кайрадан ээлеп алышып, Хуанхэнин жээги боюнча чек ара орнотот да, 718-жылга чейин тибеттиктердин кол салууларынын мизин кайтарып турат²⁵. Түрктөр болсо ошол маалда тыныгып алышып, муну жакшы пайдаланышты.

²¹ С.Е. Малов, Памятники..., 1959, 20-бет.

²² Ошондо эле.

²³ S.Julien, Documents pp.458, 460.

²⁴ Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 321—328-беттер.

²⁵ Иакинф Бичурин, История Тибета..., I т., 159—160-беттер.

Убакытты текке кетирбей Билге-хан, бир жагынан, «өзүлөрүнүн жер-суусун таштап, табгачтарга өтүп кетишкен» токуз-огуздарга чакырык менен кайрылып, анда табгачтардын ханы «аларды кылмышкерлерге айландырганын» жана «табгачтардын түштүгүндө алардын аты өчүп, даңктан ажыраганын»²⁶, ошондой эле, алардын элин, эгер кайтып келсе «көтөрмөлөп», хан агасынан четтеп кеткендиги үчүн жазалабай турганын билдирди.

Экинчи жагынан, ал талаа мейкининде калып, каршылык көрсөткөнүн токтотпой жаткан уйгурларга бүткүл күчү менен жапырып кирди²⁷. Селеңга менен ылдый түшүп, аларды кууп, кысып отуруп, конуштарын бүлдүрүп, чегингендерди Хамар-дабан деген тоолуу тайгага сүрүп салат. Уйгурлардын жылкылары көтөрүлүш учурунда аттарынан ажыраган түрк жоокерлерине таратылып берилет. Уйгурлардын үй-бүлөлөрү колго түшүп, түрк ханынын кулдарын толуктады. Уйгур элтебери жүздөй атчан аскери менен чыгыш тарапка качып кутулат.

Чабуулдун темпин басандатпай Билге-хан Хинганды карай жөнөп, татабдарды талкалады. Жүрүштүн натыйжасында дагы көптөгөн жылкы олжого түшүп, түрктөрдүн армиясы ого бетер шайма-шай жана жеңилбес болуп калды. Батышта да түрктөр чыныгы ийгиликтерге жетишти, түрк түдуну Яштар карлуктарды талкалайт. Түндүк Жуңгария түрктөрдүн карамагына өтөт. 717-жылдын аягында талаа аймагы кайрадан түрк ханынын таман алдында калат.

Олку-солкулук. Бийликти ээлеп алып, элди калыбына келтиргенден соң, Билге-хандын алдында өзүнүн да, баатыр инисинин да акылын айран кылган проблема пайда болду. Ал мындан ары эмне кылуу керек деген проблема болучу. Уйгурларды баш ийдирип, өз букаралыгына алгандан кийин, чабуулду андан ары улантуу керек эле, бирок тылда (оорукта) түргөштөрдүн күч-кубатынын калыбына келгенин көрүп туруп, ордону чыңдап, позициясын ээлеп тура берген ыңгайлуу болчудай сыяктанды. Позициясы жөнүндөгү ой 714-жылдагы мыйзамдан кийин Тан өкмөтүнө каршы маанайда болгон буддисттерди колдоого алуу менен байланыштырган эле. Сүргүндөн чакырылып келген Тон-йокук бул эки планды тең бирдей четке какты. Жортуулга чыгуунун пайдасы жок деп эсептеди ал, анткени Кытайда «эл ынтымакта жашап, жыл түшүмдүү болду», ал эми ордону айланта сепил менен курчап, Буддага храмдарды куруу — өлүмгө алып барат, анткени «бул окуу адамдарды согушчан жана күчтүү кылбастан, тескерисинче, назик жана боорукер кылып коёт»²⁸. Бул үстүрт пикир болсо да, калыбы, Тон-йокук Кытайда окуп жүргөндө буддизмдин көп сандаган каршылаштарынын биринин тарбия-таалимин алса керек²⁹. Мындан башка да Кытайда куугунтукка алынып жаткан буддизмди колдоо Тан империясына кыр көрсөткөндүк да болор эле, ошондуктан Тон-йокуктун пикири боюнча, бул азырынча учурга ылайык келбеген орунсуз колдоо болмок.

Ошентип, Тон-йокук иш-аракеттин эки планын тең жаратпай салат да, ханга тынчтык келишим түзүүнү өтүнүп империялык өкмөткө кайрылууга кеңеш берет. Бирок империялык өкмөт ханга тыныгуу үчүн убакыт керек болуп турганын баамдайт, бул империялык өкмөт тараптан кырдаалды туура түшүнгөндүк экенин моюнга алуу керек.

Чындыгында да, «кубаттуу үчилтиктин» — Билге-хандын, Күл-тегиндин жана Тон-йокуктун милдети Кагандыкты калыбына келтирүү эле, бул болсо Тан империясын Кытай падышачылыгына айландырып, династиядан кытайлык букараларга каршы күрөштө

²⁶ С.Е. Малов, Памятники..., 1959, 22-бет.

²⁷ Кызык нерсе, багынтылгандарды түрктөр "токуз-огуздар" деп, ал эми каршылык көрсөтүп жаткандарды "уйгурлар" деп аташат. Балким, бул бир эле элдин эки аталышында семантикалык ажырымдыктар бар болсо керек.

²⁸ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I т., 274-бет; S.Julien, *Documents...*, pp.460—461.

²⁹ Н.И. Конрад, Начало китайского гуманизма....

империялыктар таянып келген көчмөндөрдү ажыратууга алып келмек. Биз жогоруда көргөндөй, ал кытайлык букаралар династиянын эң ырайымсыз жана таш боор душмандары болуп саналган. Тан династиясына Кытай кандай керек болсо, талаалыктар да ошондой эле зарыл керек болучу. Ошондуктан тынчтык жөнүндөгү сунуш четке кагылат да, Тон-йокуча көп сандаган душмандарга каршы күрөшүүнүн жаңы жолдорун ойлоп табууга туура келет. Ал андай жолду табат: түрктөрдүн жакынкы мезгилге арналган стратегиясынын принциби активдүү коргонуу, ал эми саясаты менен идеологиясынын принциби — өзүн Кытайга карама-каршы коюу болуп калат.

Бул программа саясий багыттагы чукул бурулуш болгон. Мочур өзүн кытай элинин эмес, кытай өкмөтүнүн душманы катарында көрсөтүүгө умтулат, тынчтык келишимин түзгөндөн соң, маданий жактан жакындашуу максатында ханзаадаларды Кытайга жиберип турат. Ырас, ал байланышты буддизмге каршы топтор менен түзгөн болучу, анткени буддизмди императрица У колдоп турган эле. Өзүнүн душманынын душманы болгон кубаттуу буддалык жамаатты колдоого жаңы хандын аракетинин салмактуу негизи бардай көрүнүп турган. Бирок ал муну иштеген жок, Тон-йокучтун өзү да саясий ориентациясын өзгөртүп жиберген эле. Кептин баары башкы, чечүүчү күжүрмөн күч болгон уйгурларда болучу. Алар Империянын чегинен чыга качышты, анткени бүткүл «кытайчылык» алар үчүн жек көрүмчү нерсеге айланып калган болучу. Буддизм болсо ошол доордо Тан династиясынын жаңы саясаты менен компромиссте болуп турган дал кытайлык оппозиция менен байланышта болгон. Ошондуктан түрктөрдүн ханы буддисттерди колдоо менен өзүнүн таянычы болгон Кытайга каршы маанайда болгон көчмөндөрдүн арасында кадыр-баркынан ажырап калышы мүмкүн эле. Дал ушундан Кутлугдун Кытайга каршы программасына кайрадан жан кирип, өнүктүрүлө баштайт. Бул программа Йоллыг-тегин тарабынан чеберчилик менен иштелип чыккан болучу, ага ылайык эрксиздик жана кан менен төлөнүп турган кытайлык белек-бечкектер, Тон-йокучтун сөзү боюнча, түрктөрдүн баатырларын «боорукер жана назик» кылып койгон эле, анткени алар Будданын жана Лао-цзынын окууларына кызыга башташкан болучу³⁰.

Ошентип, белгиленген иш-аракеттин программасынын максаты душманды аягына чейин күрөшүүгө түртпөчүдөй кылып, бирок аны жеңип отуруп, тынчтык келишимин түзүүгө аргасыз кылуу эле. Түрктөрдүн максаты алгылыктуу, татыктуу тынчтыкка жетишүү болучу, бирок ага жан кечти согуштардын жолу менен гана жетишүүгө болмок.

Тон-йокуч. 717-жылы эле ички согуштардан алсыраган түрктөргө чабуул коюу империялык өкмөт үчүн баарынан орундуусу болмок. Бирок буга кырдаал-шарт тоскоолдук кылды. 716-жылы батышта Түргөш дөөлөтү кайрадан жанданып чыкты, анын жолбашчысы Сулу Империяга өтө душмандык мамиледе эле. Мунун себеби Батыш жергесинде Ашина ханзаадалары, т.а. батыш түрктөрүнүн мыйзамдуу хандары империялык башкаруучулар болуп эсептелишкен, ал эми түргөштөр болсо алардан гегемондукту тартып алууга умтулуп жатышкан эле. Ашина Хянь Кытайдан кошумча күч сурап, бирок эч нерсе ала алган жок. Өкмөт Сулу менен мамиле түзүүнү чечип, ага башкы колбашчынын кызматы жана эмирлик титул берилгени жөнүндөгү буйрук жиберет. Бирок элчилер кербенчилердин жолу менен жайбаракат жүрүп отуруп жетип келгиче, Сулу өзү үчүн абдан эле оңтойлуу кырдаал түзүлгөнүн али билбегендиктен согуш баштап жиберет³¹. Кучанын акиминин жардамчысы түргөштөргө каршы күрөшүү үчүн

³⁰ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1, 274-бет.

³¹ Бул жерде Н.Я. Бичуриндин котормосу түшүнүксүз, бул түшүнүксүздүктү комментатор да байкаган эмес. "Сулу курчоого алган бохундук Даши шаары" деген эмнени билдирет? (Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1, 295-бет). Шаванн бул Аксу дейт (караңыз: E.Chavannes, Documents..., p.284, n.2).

карлуктарды жалдайт да, Ашина Хянь менен бирдикте Сулуга кол салышат, бирок метрополия тараптан колдоо болбогон соң ийгиликке жетише алган эмес. Хянь Чанъанга кетип, ошол жерде каза болот. 717-жылы Сулу Чанъанга тынчтык келишимин түзүү жөнүндө сунуш менен элчилерин жиберет, ал эми 719-жылы Сулу Чжуншун-хан деген, т.а. берилген жана тил алчаак хан деген титул алат. Бул титул чыныгы абалга ылайык эмес титул болучу, бирок арабдардын чабуулу түргөштөрдүн колун байлап, аларды Империя үчүн коопсуз кылып коёт.

Чыгышта башка бир жагымсыз абал пайда болот. Кидандардын жолбашчыларынын бири Кэтугань Империя дайындаган акимди өлтүрүп салат, бул үчүн аны жазалоого аракет жасашканда 718-жылы ал кытайлык-татабдык кошуунду талкалайт. Бул чыр-чатак жөнгө салынганча дагы бир жыл өтүп кетет да, 720-жылга жакын ченде гана империялык армия Түрк кагандыгына каршы жүрүшкө чыгат.

Ошентсе да, империялык дипломатия ири ийгиликке жетишет, анткени ал түрктөргө каршы түштүк-батыш Жуңгарияда жашаган басмыл уруусун тартууга жетишет³². Басмылдар Улуу Түрк кагандыгынын чачырап кеткен бир бөлүгү болучу, ал Ашина түкумунан чыккан бектер тарабынан башкарылып турган³³.

Чанъанда иштелип чыккан план боюнча кидандар, татабдар жана басмылдар ар башка жол менен, бирок бир убакта Билге-хандын ордосуна келишип, аны кармап алууга тийиш эле. Авангардды колдоо үчүн 300 миң адамдан турган империялык армия да жиберилет. Бул пландын ишке ашпай турганы оңой эле көрүнүп турган болучу, анткени Маньчжурия менен Казакстандагы аскерлердин жүрүшүн жөнгө салуу мүмкүн эмес эле, анын үстүнө көчмөн бектердин ортосунда гана эмес, империялык колбашчылардын ортосунда да макулдашуу болгон эмес³⁴. Тон-йокук муну эске алып, ханга тынчсызданбоого, душмандардын келеринен үч күн мурда түндүк тарапка чегинип, кытайлардын тамак-ашы түгөнүп, өздөрү кайра кайтып кеткенге чейин күтө турууга кеңеш берет. Бирок иш башкача болуп чыкты: басмылдар түрктөрдүн ордосуна биринчи болуп келишет да, өз союздаштарынын кечиккенин билишип, кайра артка жөнөп кетишет. Тон-йокуктун кеңеши боюнча түрктөр аларга тийбей жайына коюшту, т.а. алардын тынымсыз жол жүргөн аскерлери менен аттары чарчап-чаалыксын деген чечимге келишти, ал эми өзүлөрү терең-таскак менен жүрүп отурушуп, Бэйтин — Беш-Балыкты карай жөнөшүп, ага күтпөгөн жерден кол салып, басып алышат. Чарчап-чаалыккан басмылдар чабуул коюунун таянычы болгон Беш-Балыкка келишкенде, алар тыныгууну жана тамак-ашты эмес, душмандарды табат. Сепилдин жанында курчоого алынган басмылдар багынып беришет да, ошентип кампаниянын планы ишке ашпай калат.

Бирок түрктөр муну менен чектелип калышкан жок. Алар өз аскерлерин Жуңгариядан Ганьсуга, Кытай армиясынын тылына жөнөтүп, Ганьчжоунун, Юаньчжонун чет-жакаларын жана башка жерлерди талап-тоноп алышат. Лянь-чжоунун коменданты киби³⁵ уруусунун телелерин чогултуп, аларга өз аскерлерин кошуп, салгылашуу үчүн сепилден тышка чыгат. Түрктөр да душманын беттеп чабуул коёт. Империялыктардын күчү жаа менен куралданган кибилерден, түрктөрдүкү — атчан найзачылардан турган. Каттуу сууктан улам кол-кап кийген кытайлар жааны тарта алышпай, колдорун үшүккө алдырышат. Атууга жарабай калган кытайларды түрк атчандары найза менен сайып, кырып салышат. Бул жеңиштин даңкы бүткүл Улуу талаа мейкиндиктерине чагылгандай тез тарап, бардык

³² Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 256-бет.

³³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 347-бет.

³⁴ Ошондо эле, 274-бет.

³⁵ *Iiu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten...*, S. 259.

козголоңчу уруулар түрк ханынын туусундагы бөрүнүн алдына баштарын ийип, багынып беришет.

Андан соң кидандардын кезеги келет. Түрктөр аларга 721-жылдын кышында күтпөгөн жерден кол салат. Билге-хандын күмбөзүндөгү жазууда бул жүрүш жөнүндө толук маалымат жок болгонуна караганда, ал жүрүш түрктөргө көп деле олжо алып келбесе керек деп ойлоого болот, бирок 722-жылы алар татабдарды басып кирип, аларды өтө ырайымсыздык менен талкалап, а түгүл колго түшкөн аялдарды да кырып салышкан³⁶. Ушундан кийин талаалык союздаштарынан ажыраган Тан империясынын согушту улантууга мүмкүнчүлүгү жок болуп калган.

Жеңипггин жаңырыктары. Беш-Балыктагы жеңиш Хойто-Тамирдеги чакан жазууда чагылдырылган³⁷. «Мечин жылы [720-ж] жетинчи айдын³⁸ жыйырма...³⁹ Табгачтарга [империялыктарга] бардык. [Ошол эле] жылдын тогузунчу айында кушуйлук⁴⁰ кара баштарды жанчтым [бастым]; күзүндө аскерлерим менен ... табгачтарга бардым⁴¹. Жыргал ... ушунчалык көп [түрктөрбү?], согушуп, талкаланбай кала турган болду⁴²». Калыбы, бул жазуу согушта каза болгон түрктөрдүн анчалык чоң эмес аскер башчысынын атынан жазылса керек. Патрноттук маанайдагы туугандары маркумга түрк аскер куралына ийгилик каалаган сөздү айттырышкан.

Анткени менен Беш-Балык операциясына арналган ошол эле эстеликтеги⁴³ башка бир жазуунун саптарынан таптакыр башкача маанай туюлат. Анын мазмуну төмөнкүчө:

³⁶ С.Е. Малов, Памятники..., 1959, 22-бет.

³⁷ W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften..., 1895, S. 268.

³⁸ Jt,ncai- котормодо туура эмес: im fünf ten Monate....,

³⁹ а'ES7P - деген сөздү аныктоого мүмкүн болбоду, бирок, эгерде акыркы тамгалар n f болсо, анда бул сөз орхон тексттеринде эски титулду ак сөөктөр үчүн колдонулган көптүк маанини билдирүүчү мүчө болуп саналат. Эгерде ушул гипотезаны туура деп тапсак, жалпы мааниси боюнча боолголоп төмөнкүчө окуйбуз: "Кайсы бир [чиновниктер же офицерлер] империянын ээликтерине барышты". С.Е. Маловдо: "Сен Бабычагга бардың". Мунун вариантында жазуунун кимге карата багытталганы түшүнүксүз (С.Е. Малов, Памятники..., 1959, 53-бет).

⁴⁰ qroj Радлов тарабынан которулбай калтырылган. Бул нушибилер союзунан кошу уруусу болсо керектеп ойлосо болот (караңыз: Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1, 289-бет; E.Chavannes, Documents ..., pp.35, 68), алар курамында кырк урук болгон басмылдардын курамына кирген (Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 256-бет). Мындан кийин кошу өз алдынча уруу катарында кезикпейт. Маловдо: "Кушуйда мен кулдарга ээ болдум". "Кушуну" топоним катарында түшүнүүгө эч маалымат жок.

⁴¹ Маловдун вариантын ошонун өзүнөн карагыла, 54-бет.

⁴² Маловдо: "Согуш жортуулдарына барбай эле койсун". Котормо анча дурус эмес жана жазуунун биринчи саптарына айкашпайт. Ал эпитафияга ылайык келбей турган шылдың сыяктуу угулат

⁴³ W. Radloff, Die attürkischen Inschriften..., 1895, S. 261—262. 1895-жылы ишке ашырылган котормосу жана транскрипциясы бир аз эскирип калгандыктан, басылган текстке таянып, биз башкача окууну сунуш кылабыз:

Транслитерация	Транскрипция
Bčín lllka	bičín jylka
tkznèj ka	tokuzynè ai ka
brdmz p.bsbe	bardymyz püs (жашынуу, далдалануу) (С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 409-бет) Bačbalyk (ka)
kutlg lp jök	kutlug alp jök (kā)
süü rzöl kl...k	Süü (a) rzal (ärzällik — пастык) (ошондо эле, 366-бет) kölgök (ka) (буктурма) (В.В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий; Тубаларский, Теленгитский язык, 1274-бет)
bolzon nta	bolzon anta

«Мечин жылы, токузунчу айда биз жашырын түрдө Беш-Балыкка жөнөдүк. Бактылуу баатыр кысталышта калды⁴⁴. Аскерлери болсо курчоодо турат. Эрдин бактысы ачылсын!»⁴⁵.

Бул жерде мурдагы жазуудагы караганда теңирден тескери маанай сезилип турат: Беш-Балык операциясы кыйрады. Бул текстти шексиз түрдө басмал жазган, ал сепилдин ичинен тыныгуу жана тамак-аш тапкысы келген эле, эми минтип буктурмада калып отурат. Калыбы, ал жүрүштүн башчысы эмес болсо керек, акыркы сөздү аскерлерди, алар менен кошо автордун өзүн да ийгиликтүү түрдө курчоодон алып чыгарып кетүүнү каалап колбашчыга кайрылган сөз катарында гана түшүнсө болот. Бирок биз билгендей, бакыт басмалдардан тескери карап кетти, жазуунун автору да, сыягы, туткунга түшүп калып, өзүнүн бул текстин ошол жерде ташка чегип калтырса керек. Бул жазуу тарыхый документ жана маданий эстелик катарында эки тараптуу кызыгууну туудурат.

Бул ыр өлчөмү жана уйкаштыгы бар биринчи түрк ыры экендиги белгилүү.

Силлабикалык өлчөмдөгү ыр: 4 муун, 5 муун, 8 муун⁴⁶, үч сап строфаны түзөт, бирок ырдап окулганда экинчи сапта үндүү тыбыш басаңдап турат, ошондуктан муну ритмдик тынуу жана ички рифма менен сегиз муундуу сап катарында окуса же төрт муундуу сап катарында окуса болот.

Бул өлчөм татар фольклорунда биздин күнгө чейин сакталып калган, мисалы:

Аттим карга
Тошти карга
Карга тошти ак карга...⁴⁷.

Тыбыштар толук дал келип турат.

Рифмалоонун схемасы: а, а, а, b, b, с. Жазуудагы акыркы сап цезура менен эки сапка бөлүнгөн. Бул ырдын композициясы менен түшүндүрүлөт. Биринчи сап — кырдаалды сыпаттоо — тезис; экинчиси анын трагизмин көрсөтөт — антитезис; акыркы сабы — негиз,

kutlg er	kutlug er

⁴⁴ Јақ дегенди начардык, кыйынчылык (орустун "бьюк" деген сөзү ушул жактан) жана тоонун чокусу деп түшүнсө болот; кийинкисинде тексттен басмалдардын башчысы аскерлерин таштап, тоого качып кетти деген түшүнүк чыгат. Текст эки башка талкууланышы мүмкүн.

⁴⁵ Маловдун котормосунда майда-чүйдө айырмалар бар (салыштырыңыз: *Памятники...*, 1959, 48-бет). Мен сунуш кылган котормодон чоң айырмасы жок.

⁴⁶ Калыбы, көлөмдү сактоо максатында экинчи строфада, 4- жана 5-саптарда орус тилинде учур чакта "болуу" (быть) деген сөз түшүп калган сыяктуу жөндөмө суффикс түшүп калган. Бул ыр убакыт боюнча орхон жазууларынан мурдагы ыр, бул ырдын акыркы саптарынан Ф.Корш "эч кандай ыраатсыз эле кайталанган ритмди же, мүмкүн, эки ритмди" көрөт ("Ф. Корш, Древнейший народный стих турецких племен, 1—2-беттер). Бул кийинки эскертүү абдан туура эскертүү, бирок ал бизди орхон жазууларынын саптарынан баары бир ырды эмес, ритм өзүнөн өзү катыша турган эң сонун иштелип чыккан прозаны көрүүгө аргасыз кылат. "Игордун кошууну жөнүндөгү сөз" ушундай, ал эми Н.В.Гоголдун прозасы андан да көбүрөөк ритмдүү келет. Бирок ритмдүү прозанын бар экендигинин өзү эле патетикалуу ритмдүү сөз, т.а. поэзия түрктөргө ошол кезде эле жат нерсе болбогонун көрсөтүп турат; Хойто-Тамир жазуусу Ф.Корштун боолголоосун ырастап отурат. И.В. Стеблеванын 1965-жылы чыккан "Поэзия тюрков VI—VII веков" деген монографиясы Күл-тегин менен Тон-йокуктун урматына чегилген эстелик жазуулар ыр менен жазылган жана алар баатырдык поэмалар болуп саналат деген пикирди далилдөөгө болгон аракетти камтып турат. Автордун бардык аракетин карабастан ырды түзүүнүн эң зарыл элементи болгон, ансыз ыр болбой турган белгиси — ритмди сезе албадык жана А.М. Щербактын "бул жазуулар өзүнүн мүнөзү боюнча поэтикалык чыгарма болуп саналбайт" деген пикири менен толук макул экенибизди билдиребиз (А.М. Щербак, Соотношение аллитерации..., 145-бет).

⁴⁷ М. Салахеддинованын айтканы.

бул өзүндө «ошондой болот» деген арбоо элементи камтып турат. Ал элемент ырга сыйкырлык маани берилгенин көрсөтөт: андан колдоону, жалгоону күтүшкөн.

Рифмаланган арбоо ыры — кыска ыр жанры — алгачкы орто кылымдардын мезгили үчүн араб поэзиясына гана мүнөздүү⁴⁸. Биздин материал бул ык түрктөр Орто Азияда арабдар менен карым-катнашта болгондуктан арабдардан алганын же өз алдынча чыгармачылык ачылыш экенин аныктоого мүмкүндүк бербейт, бирок кандай болгон күндө да VIII к. музалар байыркы түрктөрдүн кийиз чатырларынын мейманы болуп калганы анык.

Билге-хан. Тышкы душмандар да, ошондой эле ички душмандар да жеңилип, өлкөдө тынчтык орноду. Бирок бул жазалоо экспедицияларынын натыйжасында эле эмес, ички саясаттагы бурулуш менен да жетишилди. Жеңишчил түрктөрдүн абалы 716-жылы анчалык жакшы эмес болучу. Билге-хан мындай деп жазат: «Мен падышалык такка отурганымда элим бай эмес эле; ал үстүндө кийими жок, астында ашы жок аянычтуу, басынган эл эле»⁴⁹. Калыбы, Кеңгу-Тармандан Кадыркан черине (Хинганга) чейинки талааларда чачыранды жаткан түрк малчыларынын көбү козголоңчулардын колунан курман болсо керек. Алар өзүлөрү кутулуп, ордого жетип келишкени менен, алардын бодо малы душмандардын колунда кала берген.

Күл-тегин бийликти басып алганда Капаган-хандын бардык жан-жөкөрлөрү менен кеңешчилерин, т.а. токуз-огуздарга көбүрөөк жек көрүмчү болуп бүткөн, Капаган-ханды көтөрүлүштөрдүн чыгышына себеп болгон саясатты жүргүзүүгө тукурган адамдарды кырып салган. Билге хан эл менен мамиле жасоонун ыгын өзгөрткөнүн жазат: «Мен бизге кошулган элдерди от жана суу менен кошуп алганым жок», т.а. алар менен жакшы мамиле түзгөн; ал эми «эли да, кагандары да мага берилген жерлерде мен жакшылыктарды жараттым. Төрт тарабымдагы элдерди тынчтыкка мажбурладым, алар мага душман болбой, бардыгы баш ийип беришти»⁵⁰.

Мунун натыйжасы тез эле көрүндү. Көтөрүлүшчүлөргө берилген мунапыс көтөрүлүштүн өртүн өчүрүп, тышкы согуштар үчүн Билге-хандын колун бошотту.

Билге-хан ички түрк проблемаларын да ошондой эле ийгилик менен чечти. Түрктөрдүн көбү 716-жылдагы төңкөрүштүн учурунда мамлекеттик кеңешчилерди кырганда айран-таң болушуп, жагымсыз таасирде калышып «олку-солку боло башташкан»⁵¹. Тон-йокукту ордо кызматына кайра алып келип, башчыга нааразы болгондорду тынчылды. Мындан башка да ал мындай деп жазат: «Куруп жок болуп бараткан элди кайра көтөрүп тургуздум, жылаңач элди кийиндирип, ач элди тоюндуруп, бай кылдым, аз элди көп эл кылдым»⁵². Буга ал олжолорду бөлүштүргөндө жоомарттыкты көрсөтүп, ордого өз ыктыяры менен келгендерди, т.а. кайраттуу эр-азаматтарды кызматка чакырып алып туруу жолу менен жетишти. Муну менен ал өз каршыларынан тың адамдарды өзүнө кошуп алып, өзүн жана ордону күч алдырып турган.

Билге-хан тышкы саясатын да чечкиндүүлүк менен өзгөртүп, Империя менен тынчтык келишимин түзүүгө жетишет. Эң сонун ийгиликтүү жеңиштен кийин дароо эле ал императорго кайрылып «Теңирдин Уулун уулу атасын сыйлагандай сыйлайм» деп убада берет. Император макул болот»⁵³. Бул компромисс болучу: мындай урматтоо ханды эч

⁴⁸ И.Ю. Крачковский, Арабская поэзия..., 250-б.

⁴⁹ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 39-бет.

⁵⁰ Ошондо эле, 40-бет.

⁵¹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1, 273-бет.

⁵² С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 40-бет.

⁵³ Н.А. Бичурин, Собрание сведений..., т.1, 275-бет.

нерсеге милдеттендирген эмес, ага көптөн күткөн тынчтыкты гана берген. Император бул компромисске ылайык үстүртөн

болсо да талаанын гегемону катарында калып, кадыр-баркын сактап турган. Бирок ага түрктөрдөн аманатка адам алышы керек эле, ошондуктан ал өзүн кайтарган сакчылардын корпусунда кызмат өтөө үчүн түрктөрдүн бир бегин берүүнү талап кылат. Бул Империянын бардык көчмөн букаралары өтөөгө тийиш болгон аскердик милдеттүүлүктү кабыл алгандыктан символу болууга тийиш эле.

722-жылы түрктөрдүн сазайын берүүгө акыркы жолу аракет жасалат. Билге-ханга, Күлтегинге жана Тон-йокукка Кытайга келип, Тайшань тоосунда император өзү өткөрө турган курмандык чалуунун салтанаттуу аземине катышууга чакыруу жиберет. Кытайлардын ханды жана аны менен кошо баргандарды барымтага ала турганы бардыгына, алардын ичинде чакырылгандарга да бештен белгилүү болучу. Алар өзүлөрүнө көрсөтүлгөн мындай бийик урмат үчүн ыракмат айтуу менен гана чектелишет. Билге-хан жооп катарында каныке кызды аялдыкка берүүнү талап кылат. Император буга макул болгон жок, анткени бул Кагандыкты юридикалык жактан тааныгандыкты, т.а. өзүнүн алсыздыгын моюнга алгандыкы билдирмек. Акыры хан талапка көнүп, жыл сайын өзүнүн улам бир төрөсүн Чанъанга «кызматка» жөнөтүп турат. Тынчтык жөнүндө келишим түзүлбөсө да, ал өз ара ыктыярлыкта ишке ашырылып турду.

Акырында, хан территориялык жактан да макулдукка барды. «Туфань Тибет хандыгы» иттин тукуму, ал эми Кидан менен Хи менин туткундарым жана букараларым»⁵⁴ «түргөштөрдүн ханы болсо майда бийлик ээси жана анын үстүнө түрктөрдүн вассалы»⁵⁵ (бирок Билге-хан түргөштөрдүн ханына өз кызын «чоң салтанат» менен аялдыкка берет, ал эми түргөш каганынын кызы Билге-хандын уулуна күйөөгө чыгат, ал да «чоң салтанат менен өтөт») деп менменсинип айтканы менен Билге-хан Жети-Сууну⁵⁶ өзүнө кайтарып алууга же Теңир-Тоонун түштүгүндөгү тибеттиктер каардуу өкүм сүрүп турган жерлерден бирин-экин аймакты өзүнө каратып алууга шашылган эмес. Ал түгүл орто азиялык хуннулардын тукумдары болгон түрк-шатолор жашап турган түштүк Жуңгария да 714-жылы Империянын карамагына өткөн бойдон алардын колунда кала берген. Кагандыктан саяндык кыргыздар да бөлүнүп кеткен, бул алардын элчилеринин Сюаньцзунга (713—715-жж.) төрт жолу барып келишкенинен көрүнүп турат⁵⁷. Кыргыздарды жеңгендигинин жападан жалгыз далили катарында Капаган-хандын бейитине коюлган балбал ташы калган, анда 710-жылы өлтүрүлгөн кыргыз ханынын келбети түшүрүлгөн.

Билге-хан өзүнүн ийкемдүүлүгүнүн аркасында өз элине жана өз мамлекетине 722-жылдан⁵⁸ 741-жылга чейин созулган жыйырма жылдык тынчтыкты камсыз кыла алган.

Тынчтык. Тынчтык келишими түзүлбөсө да, иш жүзүндө Билге-хандын ийкемдүү саясатынын аркасында тынчтык сакталып турду. 727-жылы Тибет кайрадан Империяга каршы согуш баштап, жалпы душманга каршы согушуу жөнүндө Түрк кагандыгына сүнүш кылды. Билге-хан өзүнүн бейтараптуулугун жана 724-жылы Шофанда, т.а. Ордосто алмашуу соодасын ачууга уруксат бергенине ыраазылыгын билгизүү үчүн Тибет грамотасын императорго жиберет. Ордосто алмашуу соодасынын ачылышы империянын укугунун жана кирешесинин жарымы Кагандыкка өттү дегенди билдирген эле, анткени

⁵⁴ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 276-бет.

⁵⁵ Ошондо эле, 298-бет.

⁵⁶ С.Е.Малов, *Памятники...*, 1959, 23—24-бет.

⁵⁷ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 255, 259-беттер.

⁵⁸ Liu Mau-t'ai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S.260.

Кытайда тышкы соода монополиясы казынага таандык болучу, ал алтын жана жибек үчүн жылкы алып турган⁵⁹

Бирок көпкө узабастан империялык өкмөт экономикалык өз ара мамилелерди кайрадан мурдагы эски нукка салган болучу. 725-жылы хандын ордосуна империялык элчи Юань Чжэн келет, ал салтанаттуу кабыл алынып, аны менен үч улуу түрк — Билге-хан, Күл-тегин жана Тон-йокук сүйлөшүүлөрдү жүргүзүшөт⁶⁰. Сүйлөшүүлөрдүн мазмуну 725-жылы түзүлгөн келишимден белгилүү болуп турат, ал келишимге ылайык түрктөргө белгиленген сандагы жылкылар үчүн жыл сайын 100 миң түрмөк жибек берилип турган⁶¹.

Кытай менен Кагандыктын элдери кайрадан соодага катышуудан сүрүлүп калышат, ал эми эки өкмөттүн ортосундагы мамиле кыйындабай коймок эмес эле, анткени, түрктөр жылкыларынын баасын, кытайлар жибегинин баасын жогорулатууну каалашкан.

731-жылы Күл-тегин каза болот. Император көңүл айтууну билдирген манифест менен атайын элчилерди жиберет. Элчиликте чебер усталар бар болучу, алар Орхондун жээгине эң сонун монумент тургузушат. Статуя коюлуп, храм салынат, анын дубалдарына согуштук салгылаштардын сүрөттөрү тартылат. Кытай жана түрк тилдериндеги жазуулар сакталып калган. Ал 1889-жылы Н.М.Ядринцев тарабынан табылат. Аларда Күл-тегинди көргө көмүү толук сыпатталып жазылган. Бул кызыгарлык маселе эле, анткени ал VIII к. эл аралык мамилелердин канчалык кеңири кулач жайганын көрсөтүп турган болучу⁶².

«Ыйлап, өксүгөндөрүн билдирип Удар-Сенгун баш болуп кытайлар менен татабдар келишти; табгачтардын каганынан Исы менен Ликенг (Чжан Күй жана Лю Сян)⁶³ көптөгөн тартууларды, сан жеткис алтын менен күмүштөрдү алып келишти; күн батыш өлкөлөрүндө жашаган элдерден: Согдунан, Берчекерден жана Бухарадан Нек-Сенгун менен Огул-тархан келди. Он ок элинен жана түргөш каганымдын ханы, менин уулумдун атынан мөөр сактагыч Макра жана мөөр сактагыч Огуз-Билге келди; кыргыздардын ханынан Чур-Тардуш-Ынанчу келди. Имаратты куруу жана таштарга кооздоп жазуу түшүрүү үчүн табгачтардын каганынын чиновниктери (П.М. Мелиоранскийдики боюнча таш сомдоочулар, а мүмкүн художниктер — Л.Г.) жана Чаш-Сенгун... келишти. Таш... көптөгөн таш чекмечилерди тойгундар менен элтеберлер алып келишти [?]

Бул жерде Кагандыктын эң жакын коңшулары гана аталган, анткени 732-жылы бардык чек араларда тынчтык орнотулган болучу. Бирок 553-жылы ушуга окшогон өлүк көмүүдө эскерилген алыскы элдердин: бокли, же мукри (мохэ) элинин, жана Пурум-Римдин, т.а. Византиянын элчилери бул жолу катышкан эмес⁶⁴

Экинчи Кагандык анын хандарынын талантына жана бардык күч-аракеттерине карабастан Биринчинин көлөкөсү гана болгон, 734-жылы Билге-хандын сөөгүн көмүүнү сыпаттаган эстелик жазууда түрк ак сөөктөрү гана эскерилип, чет элдиктер дегеле эскерилген эмес⁶⁵. Мурда эскерилген кээ бир уруулар: абарлар, үч-курыкандар жана отуз-татарлар да катышкан эмес. Албетте, бул түшүнүктүү болучу, анткени абарлар Иленин орто бөлүгүндө жашап, Капаган хан тарабынан басылып алынган болучу, ошондуктан алар өз алдынча эл болбой калган. Якуттардын ата-бабалары болгон үч-курандар түрктөрдөн бөлүнүп, Сибирь тайгасын көздөй ооп кетишкендиктен өзүлөрүнүн душмандары менен

⁵⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 276-беттер; *Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten...*, S. 454.

⁶⁰ *Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten...*, S.415.

⁶¹ *Ibid.*, S.395.

⁶² С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 43-бет.

⁶³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 277-бет.

⁶⁴ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 36-бет.

⁶⁵ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1959, 23-бет.

алака-катышта болууга муктаж эмес болучу. Амур бойлорунда корголоп жүрүшкөн отуз-татарлар да, сыягы, ушинтишкен болуу керек. Анткени менен жаңы, табышмактуу берчекер⁶⁶ деген эл пайда болду, кызык нерсе, түргөштөрдүн ханы «уулум» деп аталган, бул көз карандылыктын кандайдыр бир түрү болсо керек деп болжолдосо болчудай. Бирок бул бар болгону түргөштөргө үстөмдүк кылууга талапкерленүү гана болгон, анткени түргөштөрдүн кагандыгы Түрк кагандыгына көз каранды эмес болучу.

Мына ушулардын баары түрктөрдүн талаа мейкининде тынч жашоону камсыз кылууга умтулушканын жана ага жетишкенин көрсөтүп турат, анткени VIII к. алар варвардык ордонун ордуна мамлекетти түзө башташкан.

Түштүктөгү уйгурлар. Түштүккө көчүп барышкан уйгурлар кытайлар менен ынтымакта жашай алышкан жок. Уйгурлар үчүн башкаруу жолу канчалык жагымдуу болгону менен, ал жол кытай чиновниктери тарабынан кетирилип жаткан ээн баштыктарды жана интригаларды жок кыла алган жок. Уйгурлар, албетте, каршылык көрсөтүшүп, натыйжада жеке өчөшүүлөр пайда болуп турду.

Ван Гюнь-чо деген бирөө уйгурлардын башчысы Чэн-цзун менен чатакташып калат. Ошондон көп узабай ал Хэсинин башкаруучусу болуп дайындалат да, формалдуу түрдө мыйзамдын негизинде уйгурларды кысымга ала баштайт. Уйгурлар нааразылык билдирип арыз жөнөтүшөт, башкаруучу болсо борборго Чэн-цзун бөлүнүп кетүүгө умтулуп жатат деген жалган кабар билдирет. Айлакер чиновник тарабынан ойлонуп табылган жалган сөз карапайым көчмөндөрдүн сөзүнөн ынанымдуу болуп чыгат, натыйжада Чэн-цзунду сүргүнгө айдап жиберешет, бул уйгурлардын каарын кайнатат.

Ошол маалда Тибет менен согуш чыгат, башкаруучу Ван Гюнь-чо жортуулга жөнөйт. Сүргүнгө айдалган жолбашчынын уулу Хошу өч алуу үчүн элин чогултуп, бүктурмадан башкаруучуну өлтүрүп салат. Көтөрүлүш чыгарган уйгурлар Кытайдан Кучага кетчү кербен жолун бүүп салышат⁶⁷.

Муну бул жерде толук баяндаганыбыздын себеби Тан империясынын мамлекеттик системасынын кедергиси кетип, бузулгандыгы жөнүндө түнгүнүк берүү болду. Кытайлар менен көчмөндөр эч кандай жалпы тил табыша алышкан жок; а түгүл бири-бирине зарыл муктаж болуп турушканына карабастан, алар ынтымакка келе алышпады, анткени бул эки эл психологиялык жактан өз ара жат эл болучу. Кагылышуулар стихиялуу түрдө (кокустан) чыгып турду да, акыр түбү келип Тан империясын кулатты. Хошу өз эли менен түндүккө чегинип, кайрадан түрктөргө баш ийип туруп, көпкө узабай каза табат. Анын ордун Гули Пэйло басат.

Жогоруда баяндалган окуянын уйгурлар үчүн чоң мааниси болгон. Буга чейин алардын токуз уруудан турган бирлиги өтө түруксүз болучу. Түштүк тарапка төрт уруу: хойху (т.а. уйгурлардын өзүлөрү), киби, сыгье жана хунь уруулары ооп кетишти. Кийин аларга тунло (тоңра) жана байса уруулары кошулат. Бирок жарым кылымдан кийин Алашан жана Нанынан тоолорунун жака-белдеринен Халхага бир бүтүн эл — уйгурлар көчүп келишет. Жалпы бирдей тагдыр, тынымсыз согуштар, чет жерликтерге каршы түрүштүк берүүнүн жана өздөрүнө кымбат болгон каада-салтын, динин жана маданиятын жат таасирлерден сактоонун зарылчылыгы уруулардын арасындагы өз ара үстөмдүк кылууга умтулган маанайларды жоюп, аларды бир эл кылып курап, баш коштурду.

Бирок, жеринде кытайлар менен тибеттиктердин маданиятына жат эл болгон уйгурлар тили тектеш түрктөрдөн айырмаланып турган. Бул эки элдин пайда болушу

⁶⁶ С.Г. Кляшторный булар Жети-Суулук согдулар деп болжолдойт (Согдийцы в Семиречье, 7—11-беттер).

⁶⁷ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1, 306-бет.

жөнүндөгү уламыштар окшоштугуна карабастан ар түрдүү айтылат. Түрктөр өздөрүнүн түпкү тегин ханзаада менен бөрү канчыктан, уйгурлар болсо — бөрү менен ханышадан алып келип чыгарышат. Ажырымдыктар майда-чүйдө болгону менен психологиялык жактан айырма кыйла эле сезилерлик.

Кийинчерээк биз түрктөр менен уйгурлардын маданияты ар башка багытта өнүгүп, ар түрдүү түскө ээ болгонун көрөбүз. Мисалы, түрктөр көтөрүлүштүн учурунда, «өз эмгеги менен күчүн» жат каганга алдырбоону башкы ураан кылып алышкан. Уйгурлар болсо өздөрүнүн жолбашчысына кытайлар тарабынан көрсөтүлгөн зордук-кемсинтүү үчүн өч алуу максатында көтөрүлүш чыгарышкан. Бул жерде да ажырымдык аз, бирок ар бир элдин өзүнө мүнөздүү болгон көрүнүш бар. Ырасында, бүткүл этнопсихология бир караганда байкалбаган ажырымдыктардан куралып, калыптанып отурат, биз болсок аларды сүрүп таштайбыз да, тарыхый фактыларды өзүбүзгө белгилүү схеманын калыбына салабыз.

Хандын өлүмү. Кидандар да уйгурларга окшоп иш кылышты. Алардын жолбашчысы Кэтуген кытай акмнн Шаогу бекти өлтүрүп салып, анына ордуна Күйлэ дегенди коюп, татабдар менен бирге 730-жылы түрктөргө кошулат⁶⁸. Кэтугенге каршы сегиз корпуста турган армия жиберилет. Татабдар баш ийип беришет, ал эми кежир кидандар 732-жылы талкаланат. Бирок 10 миң татабдан түзүлгөн кошумча аскерлерден турган империялык корпус душманга бет алып чыгат, бирок Туңкер тоосунун жанындагы салгылаштын жүрүшүндө татабдар согуштан баш тартып, чегинип кетишкендиктен, империялык аскерлер талкаланып калат. Жаңыдан дайындалган генерал Шеугуй Кэтугендин⁶⁹ катчысын, атына караганда кытай адам Ли Го-сини парага сатып алат. Ли Гози түн ичинде «Кэтугендин, Күйлэнин жана бир нече ондогон жан-жөкөрлөрүнүн башын кесип салып, кайтып келет»⁷⁰. Көрсөткөн кызматы үчүн Ли Го-си Сунмонун (Сун-гария провинциясы) акими болуп дайындалат, бирок өлтүрүлгөн Кэтугендин жанжөкөрлөрү чыккынчыны кармап алышып, үй-бүлөсү менен кошо кескилеп өлтүрүп салышат. Көтөрүлүш улана берет, империялык колбашчы Шеугуй 734-жылы кидандарга эки жолу жортуулга барып, аларды талкалайт..., ошентсе да, көтөрүлүштү баса алган эмес. Бирок генералдын колдонгон ыгы Чанъандагыларга жагып калат да, ошол эле 734-жылы Кытайда элчи болуп жүргөн, 727-жылы Сюаньцзун тарабынан жеке жолугушууда⁷¹ өтө көп тартууларды алган түрктөрдүн бул төрөсү Билге-ханды уу берип өлтүрөт. Хан өлүм алдында чыккынчыны жана анын тукумун жок кылууга буйрук берет. Император, кылмышынын изин жаап-жашыруу үчүн көңүл айтып, элчи жиберет.

Бирок согуш чыккан жок. Билге-хандын мурасчысы, анын уулу Йоллыг-тегин кагандыктын төрөлөрүнүн толук макулдугу менен такка отурат. Ал жазуучу жана тарыхчы, орхондук эки жазуунун автору болгон. Атасынын саясатын улантып, ал курчуп кеткен абалдан чыгуунун жолун издеп, Кытайга үч элчи жиберет. Бирок ошону менен бирге ал, сыягы, кидандарды да колдоону уланта берсе керек, анткени Маньчжүриядагы партизандык согуш токтогон эмес болучу.

Батышта 30-жылдары бүт бойдон түргөштөрдүн ханы Сулу өкүм жүргүзүп турган. Ал өзүнүн бардык күчүн басып кирип келаткан арабдарга каршы жумшайт, ушундан улам арабдар аны Муззахим, т.а. «сүзөнөк» деп аташкан.

⁶⁸ Т Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 367-бет; ысымдардын окулушун караңыз: Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S.670.

⁶⁹ Караңыз: С.Е. Малов, *Памятники...*, 1959, 23-бет.

⁷⁰ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 367—368-беттер

⁷¹ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...*, S.420.

Империя Тибетке каршы согуш жана армияны кайра куруу менен алек болуп жаткан эле, ошондуктан ал да кырдаалдын курчушун каалаган эмес болучу. Йоллыг 739-жылы өз ажалынан өлүп, такты анын иниси Билге Кутлуг ханга өтөт. Империя анын хан болушун жана Теңри хан деген жаңы титулун тааныйт. 740-жылы хан Кытайга жооп иретинде элчилерин жиберет. Дүйнө катастрофанын алдында турат деп кимдин оюна келиптир?

КӨК ТҮРКТӨР ӨЗДӨРҮ ЖӨНҮНДӨ

Күл-тегиндин эстелиги. Күл-тегиндин өрттөлгөн сөөгүнүн күлү император Сюаньцзун тарабынан жиберилген кытай уста тургузган эң сонун эстеликтин ичине жашырылды. Бул күмбөздүн урандылары, жогоруда айтылгандай, 1889-жылы Н.М. Ядринцев тарабынан ачылып¹, 1891-жылы В.В. Радлов тарабынан изилденген², көп жолу ар түрдүү саякатчылар келип-кетишкен, акырында, чех археологу Йисл тарабынан толук жазылып чыккан, ал муну 1958-жылы³ Чехословакия менен Моңгол Эл Республикасынын Биргелешкен археологиялык экспедициясы эстеликти изилдешкенде ишке ашырган.

1958-жылкы экспедиция эстеликтин планын⁴ түзүп, анын болжолдуу реконструкциясын калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берген сыпаттамасын жазып чыккан.

Аянты 80х40 т келген курулуш чыгыштан батышка созулуп жатат. Ал дарбазанын түбүнө чейин келип жеткен аң жана топурак дубал менен курчалган, дубалдын үстү черепица менен жабылып, шыбалып, акталган. Дарбазанын оозунда мрамордон жасалып маңдайлаштыра коюлган эки кочкордун бедизи бар. Андан ары таш төшөлгөн жол жана жамгырдын суусу топтоло турган жасалма көлмө бар, көлмөгө ашык сууну агызып кете турган карапа түтүк орнотулган. Анын ары жагында мрамор ташбаканын (түбөлүктүүлүктүн кытайлык символу) үстүнө жазуусу бар айтылуу таш мамы орнотулган. Археологдун пикири боюнча таш мамы үстү черепица менен жабылган павильонго коюлган; павильондун дубалдары шыбалып, акталган. Павильондон храмга карай жол кетет; жолдун эки тарабында төрөлөр менен малайлардын киши боюндай статуялары коюлган, алар ардактуу сакчыларды түзүп тургансыйт. Храмдын планы квадрат түрүндө, 10,25х10,25 т. Анын ак дубалдары кызыл саймалуу көчөттөр менен кооздолгон; чатыры черепица менен жабылып, четтери седеп менен жээктелген; дубалдарда ажыдаарлардын терракоталык бет каптары (маскалар) бар. Храмдын ичинде очогу бар курмандык чалынчу жай орнотулуп, Күл-тегиндин жана анын аялынын мрамор статуялары коюлган.

Күл-тегиндин статуясынын башын табууга мүмкүн болду. Ал толук чындыкка ылайык жасалган: түспөлү монголоид — бетинин чүкөсү чоң, моңгол кабак, мурду жапысынан келип кырдач, ал эми көздөрүнүн кыйыгы Ашина тукумунун расалык теги жөнүндө эч кандай шек туудурбайт. Башына беш ачалуу таажы кийгизилип, ага бүркүткө окшогон куштун сүрөтү түшүрүлгөн. Күл-тегиндин өң бейнеси мелтиреген бейпилдикке батып турат, калыбы, художник аны өлгөндөн кийин көрсө керек.

Күл-тегиндин аялынын башынан фрагмент гана сакталып калган, анын бет ажары да ачык эле монголоид түспөлүндө. Айрыкча анын бекем кымтылып турган эриндери бул аялды эрки күчтүү, чечкиндүү аял катарында мүнөздөйт.

Эстеликке карай цайдамдык туздуу көлдөрдөн тартып 3 км. аралыкта балбалдардын тизмеги созулуп жатат. Биздин күндөргө чейин 169 балбал сакталып калган, бирок, калыбы алардын саны мындан да көбүрөөк болсо керек. Кээ бир балбалдар адамга окшоштурулуп сомдолгон, колдун, кемердин сүрөтү чегилип түшүрүлгөн. Анды жээктете чыгышты карай балбалдардын экинчи тизмеги кетет, бул болсо Йислге алар дубалды айланта түрүшсө керек деп болжолдоого себеп болгон⁵. Биздин оюбузча, бул мурда ушул жайга көмүлгөн башка бир маркумга тийиштүү балбалдар болушу ыктымал.

¹ Н.М. Ядринцев, Предварительный отчет...

² В.В. Радлов, Предварительный отчет... Атлас древностей Монголии.

³ L. Jisl. Vyzkum Külteginova pamtniki..., S.86—113.

⁴ Ibid., S.93.

⁵ Ibid., S.95.

Орхон тексттери, алардын жазылышы жана жарыяланышы. Биздин карамагыбызда эки эстелик бар: анын бири Күл-тегиндин мүрзөсүнүн үстүндөгү кыска жана көлөмдүү келген эки эстелик жазуусу бар таш мамы, экинчиси Селеңганын боюндагы Тон-йокуктун эстелик жазуусу. Күл-тегин менен Билге-ханга арналган кытайча эпитафиялар параллел текстер болуп саналат, булар да ошол эле Орхондун жээгинде түбөлүк сакталып калган⁶. Экинчи эстелик жазуу фрагменттер түрүндө гана сакталып калган, бирок биринчи эстелик жазуу өзүнүн толуктугу боюнча кыйла кызыгууну туудурат.

Аныкталууга тийиш болгон биринчи маселе — эстеликтердин датасы. Күл-тегиндин көлөмдүү эстелик жазуусунда эстеликтин курулганынын так датасы коюлган: «мечин жылы (732), жетинчи ай, жыйырма жетинчи күн»⁷. Ошол эле датаны кытайча эпитафия да келтирет⁸. Кытайча текст, анын мазмунунан белгилүү болуп тургандай, өлүк көмүлүп, күмбөз курулган учурдун өзүндө жазылган. Бирок бул түркчө текст жазылып же жарыяланган учур эмес, анткени жазууда тарыхый баяндоолор 716-жылга чейин гана жеткирилип, эң кызык жерине келгенде үзүлүп калган. Күл-тегин жасаган төңкөрүш жана анын аталаш туугандарынын өлтүрүлүшү эскерилген эмес, калыбы, бул кокустан болбосо керек. Ошондой болсо да, эстелик жазуунун тексти 719-жылдан кеч эмес мезгилде жазылган, анткени 720-жылдагы улуу жеңиштер жөнүндө эстеликте эч нерсе жазылган эмес, а түгүл басмылдардын аты да эскерилбейт. Демек, биз, 732-жылы ташка чектелген текст 716-жана 720-жылдардын орто чендеринде, аныгы 717—718-жылдарда жазылса керек деген жыйынтык чыгара алабыз. Ошол мезгилде кызыл кыргыздардан кийин мамлекетти кайра калыбына келтирип жатып, Билге-хан кеңири коомчулукка кайрылат. Эстелик жазуунун башындагы тарыхый экскурс жана бектер менен элдерди ынтымакка чакырып, акыл-насаат айтуу — чакан жана көлөмдүү эстелик жазуулардын бүткүл программалык мүнөзү ушуну менен түшүндүрүлөт; Күл-тегин өлгөнгө чейин, т.а. 14 жылдын ичинде текстке Күл-тегинге арналган эпитафия гана кошумчаланган. Калыбы, тексттин өзү өзгөртүүгө болбой турган адабий чыгарма катарында каралса керек. Мына ушунун негизинде биз Билге-хандын элге кайрылуусу ага жакшы натыйжаларды берген, анткени ал кайрылуу элге кеңири белгилүү болуп калган болучу — тескерисинче болгондо текст ташка чегилип жатканда сөзсүз түрдө өзгөртүлмөк, т.а. ага кошумчалар киргизилмек деген ойго келдик.

Бирок бир да тарыхчы өзүнүн чыгармасын факты түрүндөгү материалдар менен толуктоого болгон мүмкүнчүлүктү пайдаланбай коё албас эле. Йоллыг-тегин да ушундай учурду пайдаланган. Билге-ханга арналган эпитафияда ал Күл-тегинге арналган эстелик жазууда киргизбеген салгылаштар жана жүрүштөр жөнүндөгү бардык маалыматтарды киргизген. Мында ал 700-жылдагы Тангут жүрүшү жөнүндө, 709-жылы чиктердин багындырылышы жөнүндө, 714-жылы Беш-Балыктын сепилинин түбүнөн талкаланбаган түрк аскерлеринин чегингени жөнүндө, 715-жылы Агунун жанында токуз-татарлар менен болгон салгылаш жөнүндө, 716-жылдын акыры ченде уйгурлардын багындырылышы жөнүндө, 717-жылы татабдар менен карлуктарды жеңгени жөнүндө, 720-жылы Лянчжоунун жанында империялык аскерлердин талкаланышы жана андан кийинки 721—722-жана 733-жылдарда кидандар менен татабдарга каршы жасалган жүрүштөр жөнүндө эскерет. 716-жылдагы төңкөрүш жана кыргын жөнүндөгү эскерүү өзгөчө кызык, ал жымсалданып, каймана түрдө жазылган. Бул жер көбүрөөк маанилүү жер, анткени бүткүл эпитафия дал ушундан башталат⁹. Анткени менен, Күл-тегиндин жазуусунда жандуу жана

⁶ В.П. Васильев, Китайские надписи..., 1—36-беттер.

⁷ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 43-бет.

⁸ В.П. Васильев, Китайские надписи..., 7-бет.

⁹ С.Е. Малов, Памятники..., 1959. Биринчи сапта С.Е. Малов негизделбеген интерполяцияга жол берет: "[менин атам өлгөндөн кийин, түрк Теңиринин жана Ыйык Мекендин эрки боюнча] мен

кеңири баяндалган окуялар мында эскилерди кайталап отуруу кызык болбогондуктан, кыскартылып, олуп-чолуп берилген. Баяндоо хандын өмүрүнүн акырына, ал каза болгон 734-жылга чейин жана андан ары улантылат, анткени анын «доңуз жылынын бешинчи айынын жыйырма жетинчи күнүндө» көмүлгөнү сыпатталып жазылган (755-жылдын жайы). Жазуунун тексти ошол учурда «бир ай, төрт күндө» жазылып бүткөн¹⁰. Бул жерде

Йоллыг-тегинде тажрыйба болгондуктан ал өзүн өзү туурап жазган, жазуучуларда мындай нерселер көп учурайт. Ошентип, биз Билге-хандын эпитафиясын Күл-тегиндин жазуусунун уландысы жана кошумчасы катарында карай алабыз¹¹

Күл-тегиндин эстелик жазуусу таандык болгон ошол эле мезгилге Тон-йокуктун эстелик жазуусу да таандык. Ал 716-жылдан кийин түзүлгөн, анткени ал «Билге кагандын элине»¹² кайрылат жана ал 720-жылга чейинки мезгилде жазылышы мүмкүн, анткени акылман Тон-йокуктун басмалдарга каршы күрөштөгү сиңирген эмгеги жөнүндө эч нерсе айтылбайт. Ал гана эмес, жазуу Тон-йокук хандын касабына калып, сүрүлүп жана элге кайрылуу менен өзүнүн сиңирген эмгегин таанууга жана аны сарайга алып келүүгө мажбурлоого аракет жасап жаткан мезгилде жазылган. Буга ал Сулу Кытайдан хан деген титул алганда гана жетишкен¹³. Демек, эстелик жазуунун тексти 717— 718-жылдарда жазылган болуп чыгат, биз мында бир эле темага арналган талаш-тартышуу эки эстелик жазуунун сакталып калышынын өтө сейрек учурун жолуктуруп отурабыз.

Үчүнчү документ — «Онгин ташы» — ажыдаар жылы¹⁴, т.а. 716- же 728-жылы¹⁵ орнотулган. Андагы окуя Билге-хан такка отурганга, т.а. 716-жылга чейин жазылган болсо да, биринчи дата чындыкка дал келбейт. Бирок 716-жылы түзүлгөн текст аска ташка 12 жыл өткөндөн кийин чегилип жазылган¹⁶. Бул эстелик жазуу өтө бузулгандыктан аны окууну жана илимге колдонууну кыйындатты, бирок тексттин колдо болгон реконструкциясы аны ошол эле жанрдагы үчүнчү чыгарма катарында Күл-тегин менен Тон-йокуктун эстелик жазууларына таандык кылууга мүмкүндүк берет. Ал текст 719-жылы (кой жылында) каза болгон Алп Элетмишти мактоону камтып турат. Жазууда маркумдун уулдарына жана инилерине кайрылып, 716-жылдагы төңкөрүштө өзү жан дилинен кызмат кылган Билге-ханга берилгендикти сактоо жөнүндө керез айтылат¹⁷. Өзүнүн багыты боюнча бул документ Күл-тегиндин жазуусуна жакындашат¹⁸.

Жанр. Үч эстелик жазуу тең түрк коомунун кеңири коомчулугуна багытталган кайрылуу болуп саналат. Болгондо да бул кайрылуулардын максаты эч жаап-жашырбай ачык айтылган: максат элди ынандыруу. Демек, жазуулар — үгүт-насаат маанисиндеги жазуулар болгон жана тарыхый материалдар да атайылап тандалып алынган. Ошондуктан «Таншуда» окуялардын жүрүшү параллел түрдө баяндалганы биз үчүн өзгөчө баалуу болуп саналат. Текшере келгенде окуялар кыйла эле туура, бирок толук эмес баяндалган

хан болдум" (20-бет). Текстте 16-бетте ушул жерде "[ту] рк та [н] ри..." деген гана сөздөр турат жана калтырылып кеткен жерлер бар. Могилян 693-жылы эмес, атасы өлгөндөн кийин, өзүнүн аталаш агасы өлгөндөн кийин, 716-жылы хан болот, ошондуктан кошумчалангандар негизсиз

¹⁰ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1959, 23-24-бет.

¹¹ Кули-чурдун жазуусу башкача мүнөздөгү жазуу, ал өзгөчө каралат.

¹² С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 70-бет.

¹³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 273, 298-беттер.

¹⁴ W. Radloff, *Die altürkischen Inschriften...*, III, S.252; С.Е. Малов, *Памятники...*, 1959, 10-бет.

¹⁵ Караңыз: П.М. Мелиоранский, *Памятник в честь Кюль-тегина...*, 40-бет.

¹⁶ Салыштырыңыз: G. Clauson, *The Ongin Inscription*, pp.191—192.

¹⁷ Кой жылында (караңыз: G. Clauson. *The Ongin Inscription*, pp. 187, 189).

¹⁸ А.Н. Бернштамдын божомолу жана эстеликтин ал сунуш кышган интерпретациясы Кпосондун котормосунун жарыяланганына байланыштуу маанисин жоготту (караңыз: Бернштам, *Социально-экономический строй...*, 38—40-беттер).

болуп чыкты. Бул түшүнүктүү эле, анткени үгүт-насааттык документте калыстыктын орунсуз болмогу мындай турсун, ага карама-каршы да келмек. Ушундай жанрдын бар болуп чыкканы түрктөрдө сөздүн күчү реалдуу күч катарында бааланганына ынандырат. Демек, түрк коому өнүккөн коом болуп, анда коомдук пикир өкүм сүргөн.

Композиция. Эстелик жазуулардын композициясын иликтеп үйрөнүү кызыктуу корутундуларды чыгарууга мүмкүндүк берет. Жогоруда Йоллыг-тегин менен Тон-йокуктун жазуулары полемикалык документ деп көрсөтүлгөн эле. Булардын композицияларын салыштырып көргөндө ошондой экенинен эч шек калтырбайт¹⁹.

Бул жагдайдан Алп Элетмиштин эстелик жазуусу кызыктуу. Ал «чоңдорго жагуу үчүн» болгон күчү менен умтулат. Адегенде жазуу тарыхты расмий түшүндүрүүдөн башталат; андан кийин ал өзүнүн кызматчы туугандары жөнүндө айтат; андан соң ал Капаган каганга да, Элтерис-ханга да өзүнүн берилгенин, ал эми Билге-ханга андан да көбүрөөк берилерин баса белгилейт. Ал балдарын да ушундай принципте тарбиялайт. Кыскасын айтканда, ал окурманды өзүнүн толук лоялдуу адам экенине ишендирүүгө аракеттенет, бул, албетте, ага, сыягы, абдан керек болсо керек, анткени Кадаздагы салгылаштан кийин Күл-тегинден кол башчылыкты башка бирөө эмес, дал Алп Элетмиштин өзү өткөрүп албады беле. Бул Мочурдун аман калган тарапкерлеринин бири болучу.

Йоллыг-тегин

Билге Тон-йокук

Алп Элетмиш

1. Авторокурмандарга ханды жана анын жанжөкөрлөрүн тааныштырат (§1—2).

2. Элтерис жана

Капаган-хандардын согуштары кыскача саналып өтөт (§3-4).

3. Кытай маданиятын сынга алат (§ 5—6).

4. Элдин жүрүш-турушуна сын берет (§ 6—9.)

5. Хандын эл алдында сиңирген эмгегин айтат (§ 10): «Мен каган болуп, кедей элди бай кылдым, аз элди көп эл кылдым. Же

1. Автор өзү жөнүндө билдирет: «Мен, акылман Тон-йокук...» ж.б. (§1).

2. Биринчи кагандыктын тарыхына токтолот (§1-3).

3. Кутлугдун талантын сынга алат (§ 4—7).

4. Көп эмес сандагы элге таянганын билдирет (§ 6).

5. Тон-йокук өзү колбашчылык кылган жүрүштөр саналып өтөт: «мен аскерлердин колбашчысы болдум; мен түн уйкудан кечип, күндүзү тынч албай, өзүмдүн кызыл канымды, кара теримди төгүп, элиме кызмат кылып, күчүмдү бердим жана узак согуштук жортуулдарды өзүм баштап

1. Автор өзүнүн толук генеалогиясын берет (§3-4).

2. Тарыхка экскурс жасалат (§1—3).

3. Берилгендик жөнүндө ант: «Мен Капаган менен Элтеристин эли үчүн тарбияланып өскөмүн» (§ 3—4.)

4. Элдин жүрүш-турушун кескин айыптайт (§ 6—9).

5. Атасынын (§ 5—6) жана өзүнүн (§ 10) өз падышасына чын көңүлдөн берилгенин

¹⁹ Орхон жазууларындагы полемикалык учурду Н.Н.Козьмин белгилеген (Классовое лицо атысы Йоллыг-тегина..., 269—277-беттер). Түрк коомун феодалдык коом деп эсептеп, ал "Йоллыг-тегин өз кызыкчылыктарын хан үйүнүн кызыкчылыктары менен тыгыз айкалыштырып турган феодалдык аристократиянын өкүлү болуп саналат" деп эсептеп (273-бет), ал эми Тон-йокук "жер ээлик чарбасы жана Өтүкен чери менен азыраак байланышкан" дейт (276-бет). Бул жобо контекстен чолуп алынган цитаталарга, түрк тактысынын мураска өтүүчүлүк тартибин билбегендикке, окуялардын жалпы багытын этибарга албагандыкка жана бир катар талаш-тартышка жатпай турган фактылай жаңылыштыктарга негизденет, ал жаңылыштыктарды ондоо өзүнөн өзү эле "орхондуктар" менен франктардын ортосунда чарбалык укладында, ошондой эле социалдык жана саясий структурасында көптөгөн окшош белгилер бар" (276-бет) деген корутундуну жокко чыгарат.

мен жалган айттымбы?» жүрдүм» (§ 52). билдирет.

6. Жазуунун максаты: «Түрк бектери менен эли билип койгула...», андан кийин автордун кол тамгасы: «Бул жазууну жазган анын небереси Йоллыг-тегин» (§ 13).	6. Автордун кол тамгасы, жазуунун максаты: «Мен, акылман Тон-йокук түрк эли үчүн эстелик жазууга Билге-каганга буйрук бердим. Элтерис-каган менен акылман Тон-йокуктун аракетинен улам Капаган-каган жана көк түрк эли жашап турат» (§61).	6. Жазуунун максаты: Билге-ханга берилгендикти сактоо жөнүндө балдарга керез (§ 3) жана өлгөн атасына уулунун кайрылуусу (§4).

Ошентип, биз, бир эле материалды диаметрдуу карама-каршылыкта түшүндүрүүдөгү композициялык параллелизмди көрүп отурабыз. Йоллыг-тегин ханды даңазалайт; Тон-йокук болсо хан акылсыз болгон, «малдын семизи менен арыгын айрып биле алган эмес» деп түз эле айтат²⁰. Йоллыг-тегин кытай маданиятын жамандайт. Тон-йокук мен кытай маданиятында тарбияландым, анын мага зыяны тийген жок деп билдирет. Йоллыг-тегин чыккынчылык кылганга маш деп бектерди жемелейт, Тон-йокук каршы чыгат: «Мен өзүмдүн түрк элиме каршы куралдуу душманды жабергеним жок, душмандын жарак-жабдыктуу атчан аскерлерин алып келгеним жок»²¹.

Мисалдарды келтире берсе көп, бирок үшүл эле жетиштүү болор²². Йоллыг тегин менен Тон-йокуктун эстелик жазууларын өз ара байланышта гана изилдеп үйрөнүү керек, анткени алар ордонун²³ ичиндеги эки партиянын (жааттын): бийликтин касабына калган ханзаадалар менен иши ийгиликтүү жүрүп турган төрөлөрдүн бири-бирине карата полемикалык каяшаларын камтып турат.

²⁰ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 65-бет.

²¹ Ошондо эле, 69-бет.

²² Р. Жиро Күл-тегин менен Тон-йокуктун эстелик жазууларындагы окуялардын параллель сүрөттөлүп жазылышын салыштырып көрүп, жазуулардын майда-чүйдөлөрүндө айрым бир текстологиялык дал келбөөчүлүктөр бар экенин белгилейт жана мунун негизинде бир эле окуя эмес, эки башка окуя сүрөттөлүп жазылган деп болжолдойт. Мисалы, ал Кегмен аркылуу кыргыздарга эки жолу жүрүш болгон (R Giraud, *L'Empire des Turcs...*, p.35) жана Болчунун жанында түргөштөр менен да эки жолу салгылашуу болгон (Ibid., pp.36-37) деп ырастайт, анткени жазуулардын биринде каган өлтүрүлдү деп, ал эми башка бир жазууда туткунга түштү деп жазылган. Чындыгында каган адегенде колго түшүп калат да, андан кийин өлтүрүлөт. Мына ошентип ал окуялардын санын эки эселентип, алар үчүн, анын пикири боюнча ылайык келе турган датаны издейт, мисалы, ал Учжилэ 698-жылы Тон-йокук тарабынан туткунга алынып, андан кийин 701-жылы ал Согдуга кол салат дейт (Ibid., p.43). Мындай кырдаалдын мүмкүн эместигин жогортон карагыла (291—294-беттер). Текстти кандай болсо ошондой сөзмө сөз түшүнүү таптакыр туура эмес. Ар башка авторлордун, а түгүл өз көзү менен көргөндөрдүн билдирүүлөрү да эч качан дал келе бербейт, бирөө бирди көрүп, башка нерселерди кошумчалайт, же тескерисинче болот. Анын үстүнө ал сүрөттөп жазуулар көп жылдардан кийин, эсинде калгандар боюнча, ар кандай максат менен, ар түрдүү маанайда түзүлөт эмеспи. Ажырымдыктар болбой койбой турган нерсе, бирок акыйкат булактын текстинин фразалары менен грамматикалык формаларын салыштыруу жолу менен эмес, кырдаалды жалпысынан талдап, аны тарыхый сынга алуу жолу менен аныкталышы мүмкүн.

²³ А.Н. Бернштам (*Социально-экономический строй...*, 40,45-беттер) Тон-йокуктун полемикасы Мочжо каганга каршы багытталган дейт, Тон-йокук дал ошол Можчонун Капагандын тушунда күчү келип турганын жана 716-жылдагы кыргында өзүнүн кызы, Могиляндын аялынын аркасында гана аман калганын унутуп койгон, бирок ал жаңы хан тарабынан сүргүнгө айдалып жиберилет (Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1,273-бет). Ошону менен бирге Бернштам Тон-йокукту "бектердин прогрессивдүү позицияларына" каршы турган "консервативдүү платформанын" өкүлү деп эсептейт. Бул жобону далилдештирген аргументтердин жоктугу аны менен талашып-тартышуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыратат

Тон-йокук Билге-хан менен элдешкенден кийин башкача сүйлөп калат: «Могилян ордону дубал менен курчап, Будда менен Лао-цзыга храм курмакчы болгон. Тунуйгу мындай деген: «Түрк эли сан жагынан Кытайдын калкынын жүздөн бирине да тең келе албайт, бирок ал бул мамлекетке каршы туруштук бере алат, мунун себеби, түрктөр оттуу жана суусу мол жер издеп, дайыма көчүп-конуп жүрүшөт да, жалаң гана аскердик машыгуулар менен алек болот. Күчүнө келип турганда аттанып чыгып олжо табат, алсызында тартынчыктап, башын калкалап отура берет. Тан Үйүнүн аскерлери көп, бирок аларды пайдалана турган жер жок... Анын үстүнө Будда менен Лао-цзынын окуулары адамдарды согушчан жана кайраттуу кылбай, боорукер жана назик кылып коёт»²⁴.

Падыша сарайындагы бул кытмыр төрө өзүнүн өкүмдарынын көңүлүнө жаккан жана ошол кездеги үстөмдүк кылып турган саясий модага ылайык келген сөздү сүйлөп отурат, анткени Билге-хандын тушунда байыркы каада-салт үстөмдүк кылып турган болучу. Тон-йокуктун сарайлык айлакерлиги анын жазуусунан да көрүнүп турат. Анда ал көзү өткөн хандардын бардык жетишкендиктерин уялбай-этпей эле өзүнө ыйгарып алган, бирок тирүү хан жөнүндө мындай дейт: «Билге-хан көк түрк эли менен огуз элин көтөрүп жатат»²⁵.

Күл-тегиндин көлөмдүү эстелик жазуусу эки тематикалык баянды: түрктөрдүн 550-жылдан 718-жылга чейинки тарыхын жана Күл-тегинге арналган некрологду камтыйт. Баян Билге-хандын өзү тарабынан айтылат, бирок аны Йоллыг-тегин жазган болуу керек. Идеология жагынан эстелик жазуулардын көлөмдүүсү да, чаканы да бири-бирине окшош.

Биринчи баян дүйнөнүн жаратылышынан башталат да, андан кийин биринчи (мурдагы) хандардын сиңирген эмгектери жана Биринчи кагандыктын кыйрашы жөнүндө сөз болот. Түрктөрдүн Тан империясына баш ийишинин тарыхы өтө кыска, бирок ачык-айкын баяндалат да, Фуняндын көтөрүлүшү жөнүндө бир гана сап менен эскерилет. Андан кийин түрктөрдү куткарган Элтерис-хан чыгат; ал жөнүндө автор мактоо сөздөрүн аябайт. Капаган хандын согуштары өтө кыска берилген, андан ары «каганга пастык мамиле жасаган», ошонун кесепетинен «үчүп кеткен», т.а. өлгөн хан үчүн элге насаат айтылат. Текст Билге-хандын өзүнүн сиңирген эмгектерин жазуу менен аяктайт (ички реформалар жөнүндө көбүрөөк, согуштук иш-аракеттер жөнүндө азыраак сөз болот). Бирок мында да 720-жылдагы согуш жана басмалдар жөнүндө бир ооз сөз жок, ошондуктан текст 720-жылдан мурда жазылса керек деп эсептесе болот, бирок душмандардын ичинде кидандар менен татабдар эскерилгендиктен, көлөмдүү (чоң) жазуу 718—719-жылдарда, т.а. чакан эстелик жазуудан жана Тон-йокуктун эстелик жазуусунан бир жыл кийин жазылган деп ойлосо болчудай.

Күл-тегиндин эстелик жазуусу бул бөлүгүндө композициялык жана идеологиялык жагынан Йоллыг-тегиндин эстелик жазуусун кайталайт. Ошондуктан биринчи жолу чакан эстелик жазуу жазылып, ага Тон-йокук жооп кайтарган, ал эми буга жооп катарында чоң эстелик жазуунун тексти жазылса керек деген ой пайда болот. Бирок бул жоромол гана.

Экинчи бөлүгү — Күл-тегинге арналган некролог. Күл-тегиндин курагы атасы Кутлуг өлгөн ченде котормочу тарабынан болжол менен 7 жаш деп берилген, бирок бул туура эмес, анткени 693-жылы Күл-тегин 9 жашта болучу, а мүмкүн онго чыгып калгандыр²⁶. Андан ары 700-жылдан 716-жылга чейинки жүрүштөр толук сыпатталып жазылат. Күл-тегин өлтүргөн душмандардын саны жана өзүнүн мингич аттарынын аты берилген. Калыбы, тексттин бул бөлүгү 716-жылы Күл-тегин уюштурган кыргындан кийин аны

²⁴ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 274-бет.

²⁵ С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 70-бет.

²⁶ Ошондо эле, 40-б.

актоонун аракети катарында 717-жылы кошумчаланса керек. Ошондуктан анын тышкы душмандарга каршы согуштардагы эрдиктери өтө кылдаттык менен жазылган. Бул текстке «куйрук улаштырылып», Күл-тегинди жоктоо жана анын сөөгүн көмүү сүрөттөлгөн. Күл-тегиндин 716-жылдагы акыркы жолку эрдиги менен анын 731-жылы каза болгонунун ортосунда эч кандай логикалык байланыш жок, анткени менен негизсиз эле он беш жылга созулган хронологиялык үзгүлтүк бар. Муну төмөнкүчө гана түшүндүрүүгө болот: даяр адабий чыгарма — анын тирүү кезиндеги даңазалоолор кийин эпитафия катарында ылайыкташтырылган. Бул үчүн жазуунун аягына өзгөртүү киргизилген. Жазуу Күл-тегиндин өлгөн күнүнүн датасы жана аны көмүү аземин сыпаттап жазуу менен аяктайт. Үгүт-насааттык чакырыктардын тексттери кийинки укум-тукумдарга сабак катарында түбөлүккө калтырылган. Ошентип, полемика дидактикага айланган.

Жазуулар тарыхый булак катарында. Эми биз үчүн көбүрөөк маанилүү болгон эстелик жазууларда камтылып турган нерселерге ишенүүгө болобу, эгерде ишенүүгө болсо, анда канчалык даражада ишенүүгө болот деген маселеге өтөбүз. Биз жогоруда көргөндөй, эстелик жазуулар өз алынарына акыйкатты аныктоону эмес, өз максаттарына жетүүнү көздөгөн милдеттерди койгон калыс эмес адамдар тарабынан түзүлгөн. Ошондуктан Йоллыг-тегин менен Тон-йокуктун берген бааларын адилеттүү деп айтууга болбойт. Окуялардын жүрүшү да толук баяндалган эмес: «Таншуда» баяндалган бир катар фактылар жазууларда эскерилбейт. Бирок, ошондой болсо да, эстелик жазуулар VIII к. түрктөрдүн маданиятын бизге сүрөттөп бере турган көптөгөн маалыматтарды камтып турат. Алардын дини, тарыхый жана географиялык билим-таанымдары, алардын идеалдары, көркөм табити жана акырында, согуштук тактикасы менен уюмдашуу системасы жөнүндөгү көптөгөн маалыматтар эстелик жазууларда кытайлык булактардан алда канча кеңири чагылдырылган. Анткени жазууларды түзгөндө бул предметтер жалпыга белгилүү жана дискутабелдүү эмес болгондуктан, алар жөнүндө ара-чолодо эскерилет да, муну менен атайылап тескери маалымат берүү жокко чыгарылат. Бул жери ишенимдүү, ошондой эле үшүл эстелик жазуулардын негизинде түрктөрдүн маданиятынын жана идеологиясынын очеркин берсе болот.

Кагандыктын саясий жана стратегиялык проблемалары жогору жакта талданып чыккан болучу, мында түзөтүүчү булак катарында «Таншу» пайдаланылды. Ошондуктан биз аларга токтолбостон, көңүлүбүздү түрктөрдүн буга чейин биздин көңүлүбүздүн сыртында калып келген руханий турмуш багыттарына жана байыркы түрк маданиятынын оригиналдуулугуна топтоштурабыз.

Согуш. Экинчи Түрк кагандыгы аскердик мамлекет болгон, ошондуктан Күл-тегиндин эстелик жазуусунда согуш бир кыйла жакшы сүрөттөлөт.

Согуш тактикасындай эле, түрк баатырынын бейнеси «Роланд жөнүндө баяндагы» рыцардын өзүн элестетет. Салгылаш оор куралданган атчан аскерлердин чабуулу аркылуу чечилген. Атчандар лава түрүндө, катарларын ачык кылып жайылып чабуулга өтүшкөн, атчандардын ортосундагы аралык бир кыйла кеңири болгондуктан ар бир жоокер өзү менен өзү болуп, душманга жеке бет

алып чыккан. Демек, салгылаштын ийгиликтүү бүтүшү ар бир жоокердин жеке даярдыгына байланыштуу болмок.

Күл-тегиндин мыкты жоокерлик сапаты менен айырмаланганы жөнүндө жогоруда айтылган. «Күл-тегин Байыркунун боз айгырына минип, чабуулга кирди да, бир эрди жаа менен атып, дагы экөөнү найза менен сайып өлтүрдү. Бул согушта ал Байыркунун боз атынын жамбашы сынып, андан ажырап калды»²⁷. Андан кийин ал Башгунун сур атына

²⁷ Ошондо эле, 40—41-беттер.

минип, түргөштөрдүн катарына атырылып кирет; ак боз аты Шалчы менен эки карлукту сайып өлтүрөт. Изгилдер менен салгылашканда Шалчысынан ажырап калып, ак боз Азманга минип, алты огузду сайып өлтүрүп, жетинчисин кылыч менен бөлө чаап салды. 716-жылы ордону коргоп жатып, Огсиз деген боз ат менен токуз адамды сайып өлтүрүп, ордону берген жок»²⁸.

Ошентип, жекеме-жекеге чыгуу салгылаштын негизги бөлүгүн түзгөн. Эгерде баатырлардын дайыма эле көп боло бербесин эске ала турган болсок, анда мындай тактика аркылуу душмандын катардагы ондогон жоокерин жок кылгыча, анын бир баатырын катардан чыгаруу көбүрөөк маанилүү болгон. Баатырлар аскердин алдынкы сокку уруучу бөлүгүн түзгөндүктөн алардын өлүшү, адатта, баш аламандыкка жана жеңилишке алып келген.

Бирок согушту жүргүзүүнүн бул жөнөкөй ыгы жоонун артынан айланып келип, капыстан курчоого алуу ыгын жокко чыгарган эмес (тереңдиги найзанын боюндай болгон карды жиреп, Эртиштен кечип өткөн укмуштуу жортуулду эске түшүрөлүчү). Күтпөгөн жерден кол салуу тактикасы түрктөрдүн аскер башчылары тарабынан кеңири пайдаланылган.

Айрым бир армиялардын, болжолдуу болсо да, санын аныктоого мүмкүнчүлүктүн жоктугу өтө өкүнүчтүү. Биз кытайлардын ашкере апыртууларына ишенбешибиз керек, анткени 100 миң адамдан турган армияны талаада багып тургудай эч нерсе жок. Тон-йокуктун эстелик жазуусунда Ярыш талаасындагы түргөштөрдүн саны жүз миң деп айтылган. Муну, албетте, сөзмө сөз түшүнүүгө дегеле болбойт. 100 миң дегенибиз бул жер жайнаган кол, өтө көп кол. Башка бир жерде Тон-йокук 697-жылдагы Өтүкөн черинде түрктөрдүн күчүн өзү билгендей азайтып, 2 миң адам дейт. Бирок ал аскерлердин эки кошууну жөнүндө сөз болуп жатканын дароо эле эскертип кетет²⁹.

Согуш учурунда айыгышуу өтө күчтүү болгон, аялдарды да, балдарды да аяшкан эмес. Аларды кемсинтип кулга айландырып же жөн эле өлтүрүп салышкан³⁰. Өнүгүүнүн эрте баскычында турушкан элдерде уруулар аралык согуштарда демейде аялдарга кол тийгизишкен эмес.

Идеология. Кагандыктын расмий идеологиясы эки принципке таянып турган: ал кытай маданиятын четке кагуу жана коңшу элдерге караганда биз артыкчылыктуу элбиз деген сезим. Бул эки принцип тең өтө ырааттуулук менен ишке ашырылып жүрүп отуруп, көк түрктөрдүн дөөлөтүнүн кайрадан жаралышын да, акыры анын кыйрашын да шарттаган болучу.

Биринчи маселе боюнча Йоллыг-тегиндин да, Тон-йокуктун да көз караштары дал келет. Йоллыг-тегин мындай деп жазат: «Бизге алтын, күмүш, спирт (же дан) жана жибекти чексиз берип турган табгач элинин тили ширин, кымбат баалуу дүнүйөлөрү жумшак болор эле; алар бал тилге салып, кымбат баалуу асем дүнүйөлөрү менен алыскы элдерди да өзүнө өтө жакындатып тартып турду. Ап элдер болсо табгачтарга жакын кошуна болуп келип туруп, алардын жаман айла-амалдарын үйрөнүштү»³¹.

Ал кайсы «жаман айла-амалдар» экени Күл-тегинге арналган эстелик жазууда түшүндүрүлгөн: «...табгач эли тараптагы бузукулар менен көкүтүүлөрдүн аракеттеринин натыйжасында жана асем байлыгы менен кызыктыруунун аркасында, ошондой эле, алар (табгачтар) агалары менен инилерин араздаштырып, эл менен башкаруучуларды бири-

²⁸ Ошондо эле, 42-бет.

²⁹ Ошондо эле, 66, 68-беттер.

³⁰ Ошондо эле, 43-бет. 1959, 22-б.

³¹ Ошондо эле, 1951, 34-бет.

бирине тукуруп, курал менен жабдуунун натыйжасында, түрктөр өз элин бүлүнүүгө алып келди»³². Тон-йокуктун сөзү кыска: «Мен өзүм, акылман Тон-йокук табгачтардын маданиятынын таасири астында тарбия-таалим алдым... Хан айтты: «менин жанымда бол». Мен, акылман Тон-йокук анын жанында болдум»³³. Тон-йокук бир чечимге келип, шаарды таштап, талааны артык көрдү.

Кытай эстелик жазуусу да түрктөрдө идеялык багыттардын бар экенин белгилейт, аны согушчан пассаизм деп атаса болчудай. Өзүнүн нарк-каадасын сактоо менен, ал идея кытай маданиятын эмне үчүн кабыл албай турганын өтө мажес түшүндүрүүнү сунуш кылат: «Анын (Күл-тегиндин) ата-энесин урматтаганы, бардыгына бирдей мээримдүү мамилеси алыскы өлкөлөрдө да аны даңкка бөлөдү, анын үлүүлүгү жана ак дили ата салтын өзгөртүүгө жол берген жок»³⁴. Мажес болсо да бул жылуу-жумшак түшүндүрүү жат маданиятты өзүнөн аң-сезимдүү түрдө четтетип, ага өзүнүн эски каада-салтын карама-каршы коюу фактысын ырастап турат.

Бул учур өтө маанилүү: бул жерде мамлекеттердин гана күрөшү эмес эки маданияттын күрөшү, эки көз караш менен эки дүйнө таанымдын күрөшү орун алган. Улуу талаа өзүнүн Кытай болбоого, өзү менен өзү боло тургандыгына укугу бар экендиги жөнүндөгү манифест менен жар салды. Мындай күрөш хуннулардын шанүйү Модэнин заманынан бери эле жүрүп келген, бирок бул жолу идея калыпка салынып, документте чагылдырылып отурат.

Бирок да, биринчи принцип көк түрк элине баш ийген көчмөндөрдүн арасында жагымдуу болгон, албетте, бул аларды кытайлык кайыр-садагалардан

ажыратып турган дечи, бирок, анткени менен, экинчи принцип толук бойдон кабыл алынган эмес, ал түгүл кемсинтилгендик катарында түшүнүлгөн. Ич- ара бирдикте болгон түрк эли, аны негиздөөчүлөрдүн идеясы боюнча, бардык башка уруулардын үстүнөн үстөмдүк кылууга тийиш эле. Тон-йокук өзүнүн сиңирген эмгеги катарында бүткүл өмүрү бою элге «эл кошуп», «түрк элин көтөрүп келгенин» көрсөтөт»³⁵. Түрк ханы тарабынан киргизилген «тартип» «биздин кулдарыбыз да кул ээлөөчүлөр, күндөрүбүз да кул ээлөөчүлөр болуп калышты»³⁶ дегенди билдирип турган.

Билге-хан мындай дейт: «Туфан (Тибет падышалыгы) иттин тукуму, ал эми Кидан менен Хи менин туткундарым»³⁷. Түргөштөрдүн ханын түрктөр вассалыбыз деп эсептешкен; Чанъандагы бир тойдо түрктөрдүн элчиси түргөштөрдүн элчисинен ылдыйраак жерде отуруудан баш тартат»³⁸. Түрктөрдүн төрөпейилдиги талааны тартипке келтирип, оригиналдуу маданиятты куруп жаткандарбыз деген сезимден улам келип чыккан, бирок бул милдет өз букараларын эксплуатациялоо, а түгүл экспроприациялоо менен байланышта жүргүзүлгөн, ал эми бул болсо ал букараларды мындай абалдан куткаруунун жолун Империя менен союз болуудан издөөгө түрткөн, бул акыры түбүндө Кагандыктын кыйрашына алып келген.

Эми, көк түрктөр узун найзалар, курч кылычтар менен үгүттөп, жайылтып жаткан маданият кандай маданият болгонун карап көрөлүк.

³² Ошондо эле, 36—37-бет.

³³ Ошондо эле, 64—65-бет.

³⁴ В.П. Васильев Китайские надписи...6-бет.

³⁵ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 69—70-беттер.

³⁶ Ошондо эле, 39-бет.

³⁷ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1, 276-бет.

³⁸ Ошондо эле, 298-бет.

Тарых. Өзүнүн тарыхын билбеген жана ага карата белгилүү бир мамилеси жок болгон жерде маданияттын өнүгүшү эч мүмкүн эмес. Жыл эсептөө доору, эгерде ал башка жактан алынбаса, этногенездин тарыхый процессинин башталышын билдирет, т.а. ушул датадан тарта белгилүү бир элдин жашоосу башталат; андан мурда болуп өткөндүн баары бул эл үчүн тарыхка чейинки доор деп эсептелинет.

Түрктөр өздөрүнүн жашоосун дүйнөнүн пайда болушунан бери тарта эсептешет, алар дүйнө анчалык эски эмес деп ойлошкон. Күл-тегиндин эстелик жазуусу тарыхый экскурстан башталат: «Үстүбүздө көк асман, алдыбызда кара жер жаратылганда (же пайда болгондо) бул экөөнүн ортосунда адамзат тукуму жаратылды (же пайда болду). Адамзат тукумунун үстүнө менин бабаларым Бумын каган менен Истеми каган отурушту»³⁹. Ошентип, дүйнө б.з. VI к. башталат деп так дата белгиленет. Демек, дүйнө бар болгону 200 гана жыл жашап туруптур. Бул жерде баарынан мурда Ортоңку Азияда хуннулардын традициясы үзүлүп калганын белгилеп коюшубуз керек. Чыңгыз хандын моңголдору түрктөр жөнүндө эч нерсе билбегендей эле хуннулардын укум-тукумдары болгон түрктөр да өздөрүнүн ата-бабалары жөнүндө эч нерсе билишкен эмес. Эгерде биз традициялардын эки жолку үзүлүшүн: Хуннулар менен Түрк кагандыгынын ортосундагы жана Түрк кагандыгы менен Чыңгыз хандын империясынын ортосундагы традициялардын үзүлгөнүн эске албасак, анда Ортолук Азиянын тарыхы бизге түшүнүксүз бойдон калат. Үзүлгөн жерлерде обскурация мезгилдери жатат.

Бирок кытайлар үчүн тарых окуялардын түз багыт менен келе жаткан үзгүлтүксүз тизмеги катарында элестелет. Ошондуктан эпитафиянын кытайча тексти таптакыр эле башка тарыхый концепцияны берет, калыбы, бул да үгүт-насият маанисинде жазылса керек. Баарынан мурда, адамзаттын алгачкы жалпылыгын белгилейт, бул жалпылык кийин Инь жана Ян⁴⁰ деген белгисиз күчтөрдүн таасири менен бытырап бөлүнүп кеткен. Бул көз караш Тан династиясынын императорлоруна жаккан, анткени, алардын баш коштуруп, бириктирүүгө болгон умтулуулары бар болгону адепки идилияны (жалпылыкты) кайра калыбына келтирүүгө гана багытталган имиш. Андан кийин түрктөр хуннулардын тукумдары деп аталат да, мында хуннулар Кытайга баш ийип турган мезгилге көбүрөөк басым жасалат. Чындыгында бул мезгил эки элдин тарыхы үчүн эпизод гана болгон. Мунун билимсиз окурманга арналганы ачык болуп турат. 630-жылы Империянын Биринчи Түрк кагандыгын жеңип алганын баш аламандыктын жоюлушу катарында көрсөтүп, эми согуштук эрдиктердин зарылчылыгы жок болуп бара жаткандыгы белгиленет. Кагандыктын кайра калыбына келтирилишинин жана кийинки согуштардын тарыхы сыпаалык менен калтырылып кетет да, бирок «басып кирүүлөр жана кооптуу учурлар тыйылып, жаа менен жебелер саадакка салынып, аларга (түрктөргө) мен тараптан (императордон) кыстоо болбой, алар бизди алдабай»⁴¹ тынч мамилелер түзүлгөнү белгиленет. Андан ары «каган өзүмдүн уулум сыяктуу болуп калганы» көрсөтүлөт, т.а. империялыктар ишке ашыра алышпаган көз карандылык эмес, «өз ара кыйышпас, урматташып-сыйлашуу»⁴² мамилелери орнойт.

Тарыхый келечек ошол убактагы саясий багыттын принциптерин негиздөө үчүн колдонулган, бирок, өзүнөн өзү түшүнүктүү болгондой, кытайлар өзүлөрү Күл-тегинге арналган эпитафияны тарыхый чыгармалардын катарына дегеле кошкон эмес.

³⁹ С.Е. Малов, Памятники... 1959, 69-бет.

⁴⁰ В.П. Васильев, Китайские надписи..., 3-бет.

⁴¹ Ошондо эле, 5—6-беттер.

⁴² Ошондо эле, 6-бет.

Бизге башка бир нерсе — VIII к. илимий-тарыхый полемиканын орун алгандыгы жана анын мүнөзү маанилүү. Түрктөрдүн өз тарыхына жасаган мамилеси кытайлардыкынан алда канча айырмаланат.

Экинчи бир кызык жагдай — эпитафиялык⁴³ жазууларда жана Кытай хроникаларында түрктөрдүн пайда болушу жөнүндө айтылгандардын дал келбегендиги болуп саналат. Кытайлар эки мифтик версияны келтиришет. Буларга ылайык түрктөр бала курактагы ханзаада менен карышкырдын канчыгынан пайда болгон. Эстелик жазууда миф жана жомок дегендин ордуна *gylun* — жасалуучу, жасалган деген этиш турат⁴⁴.

Кытай эпитафиясы этногенездин дал ушул түшүнүгүн берет да, муну уламыштардын эски жазып алынгандарынан артыгыраак көрөт. Эми түрктөрдүн пайда болушу Динлиндер өлкөсү менен байланыштырылып, «ал жерде баатырлар көп-көп пайда болуп турган»⁴⁵ деп айтылат, т.а. күбүлүштү аңдап түшүнүү примитивдүү-материалисттик мүнөздө болуп, жергиликтүү жаратылыштын касиети белгиленет. Бул эки учурда тең түрктөрдүн көз караштары чагылдырылган деп ойлосо болчудай, бул болсо түрктөрдө илимий ойдун прогрессин белгилөөгө негиз берет. Өздөрүнүн 200 жылдык тарыхында алар, калыбы, мифтик, образдуу ой жүгүртүүдөн тарыхый жана рационалдуу ой жүгүртүүнүн ашуусун ашып өтүшкөн болсо керек.

Андан ары Биринчи кагандыктын өтө үстүртөн баяндалган тарыхы берилет. Бирок тактыны мурастоонун түрктөрдөгү «шатылык» тартиби белгиленет: «Алардан кийин алардын инилери, андан соң алардын уулдары каган болушту». Андан ары «башкаруучулар менен элдин түз жүрбөгөнү», табгачтардын «азгыруусу» жөнүндө, «өз элин бүлүнүүгө алып келип, кагандын өлүмүнө себеп болгондугу» үчүн түрк элин айыптап, натыйжада 50 жыл бою табгачтардын каганына кызмат кылып, күчүбүздү жумшадык деген арыз-армандар айтылат. Бул эстелик жазууда табгачтарды айыпташпайт, анткени алар душман, демек, алардын кылары ошол. Ушундай болгон соң, алар душманча мамиле жасашты жана аларды бул үчүн күнөөлөөгө болбойт. Биринчи кагандыктын тарыхы ушуну менен аяктайт.

Бирок да эстелик жазууларда тарыхый маалыматтардын аздыгын жалпы билимсиздик (караңгылык) катарында кароого болбойт. Эстелик жазуулар менен катар, мүмкүн, биз таппаган же жок болуп кеткен башка мазмундагы тексттер да бардыр. Анткени руна сымал жазуулардын көпчүлүк бөлүгү жыгачка жазылгандыктан чирип жок болгону белгилүү⁴⁶.

Тарых хронологиясыз болушу мүмкүн эмес. Циклдик мезгилден аралык мезгилге өтүү — бул примитивдүүлүктөй тарыхка өтүү болгон. VI к. түрктөрдө али жыл эсептөө болгон эмес, алар «мезгилдерди чөптүн түсү боюнча белгилешкен»⁴⁷. VIII к. түрктөрдө «айбанат цикли» пайда болот, т.а. ар бир жыл белгилүү бир айбандын аты менен аталып, 12 жылдан кийин кайталанып турган. Убакытты ушундайча эсептөө азыр Орто жана Чыгыш Азиянын бардык элдеринде колдонулат. Айбанат циклинин пайда болушу — өзгөчө маселе жана ал али чечиле элек. Бул түштүктө пайда болгон деп гана айтууга болот, анткени айбандардын ичинде маймыл бар. Түрктөрдүн айбанат циклин кабыл алышы алардын эл аралык байланыштарынын жана башка элдердин жетишкендиктерин кабыл алуу өскөндүгүн көрсөтүп турат.

⁴³ Н.Я.Бичурин, Собрание сведений...,221-б.

⁴⁴ С.Е. Малов, Памятники..., 1951,416 -бет.

⁴⁵ В.П. Васильев, Китайские надписи..., 7-бет.

⁴⁶ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 13-бет.

⁴⁷ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений...,т.I, 231.

Бул цикл менен катар «элдик хронология» да жашап турган. Мисалы, «Күл-тегин 26 жашка толгондо биз кыргыздарга жортуулга аттандык»; же: «Бул салгылашта Күл-тегин 30 жашта эле»; же: «тактыда менин каган агам отурганда» жана д.у.с. «Элдик хронология» болжолу сезондук циклден (жаздан жазга чейин) айбанат циклине карай өткөөл түрү болсо керек. Заман (эра) жөнүндө түрктөр али билише элек болучу.

Түрктөрдө тарых философиясы болгон. Ал түгүл анын эки багыты да айырмаланып турат. Кытайлар тарабынан тарбияланган Тон-йокук — прагматик болгон. Ал түрк элинин жана хандын жыргалчылыгы үчүн умтулуп, бардыгын өзүм иштедим деп эсептейт. Биринчи орунда Мен турат — бул нагыз волюнтаризм! Мында диний жагдай да болсо керек: «Теңир»⁴⁸[асман, кудай] мага билим берди»⁴⁹, бирок жерде Тон-йокук бардыгын өзү чечет — муну дээрлик деизм деп айтууга болот. Дал ушул жерде Тон-йокуктун кытайлардан алган тарбиясынын таасири көрүнөт. Тарыхый процесстин механизм дээрлик дал ушундай түшүнүүнү биз Инь менен Ян күчтөрүнүн маанисиз күрөштөрүнүн фонунда кытайча эстелик жазуулардан көрөбүз. Тайцзун баш аламандыкты жоюп, агартууну киргизет; бул жерде волюнтаризм принциби мурдагыдан алда канча ачык көрүнөт.

Йоллыг-тегинде мамиле таптакыр башкача. Ал теист. Түрктөр өлүмгө бара жатканда, «Түрктөрдүн Теңири жана түрктөрдүн ыйык Жер Суусу мындай дешти: «түрк тукуму өлбөйт, эл болуп кала берет»⁵⁰. Андан соң Теңир Элтерес-ханды колдоп, аны көтөрмөлөп, анын кошуунуна кайрат-күч берип, коңшуларын жеңип чыгышуусун камсыз кылат. Теңир колдоп гана тим болбостон, жогортон сыр да көрсөтө алат, ошондо жер жарылып, каран күн башка түшөт; бирок Теңирден ырайым сурап алууга⁵¹ да болот, ошондо ал жардам берет, анткени «мезгил (т.а. тагдыр) Теңирдин колунда»⁵²

Мыйзамдуу хан «Теңирге окшош, Теңирден жаралган түрктүн акылман ханы»⁵³ катарында кабыл алынат. Йоллыг-тегин кудайчыл адам болгону көрүнүп турат!

География. Көк түрктөрдүн географиялык билим-таанымдары алардын согуштук ареалынан алда канча кеңири болгон. Чыгышта кидандардан, татабдардан (хи) жана отуз-татарлардан⁵⁴ Маньчжуриянын байыркы моңгол урууларынан башка да түрктөр Амур бойлорундагы мукри элин да билишкен⁵⁵.

⁴⁸ Тәңгини- кудай же гений-колдоочу катарында которсо болот, бирок ал жөнөкөй эле касиети жок асман эмес, анткени түрктөрдүн хандары өзүлөрүнүн генеалогиясын асмандан эмес, ханзаада менен карышкыр-канчыктан башташат. Теңир "кудай" маанисинде азыркы моңголдордо да учурайт, мисалы, Дайчин-Тэңри — согуш кудайы, Марс. Теңирди болжолдуу которуп, туура эмес түшүндүрүүлөрдү пайда кылбоо үчүн ал терминди которбой калтырган жакшы. Алп Элетмиш да Теңирди ушундай түшүнөт: "Жогортодон Теңир айтты: "түрк элин курутпа"; бул жерде промысел тарыхый өнүгүүнүн фактору катарында чыгат. Ошону менен эле бирге Теңирдин өз орду да бар, ал бийикте, жогору жакта (караңыз: G.Clauson, The Ongin Inscription, pp.188—189; салыштырыңыз: W.Radloff, Die Alttürkischen Inschriften, 5.251; С.Е. Малов, Памятники..., 1959,10-бет). Йоллыг-тегин менен Али Элетмиштин көз караштарынын дал келе турганы Онгин эстелигиндеги жазуудан көрүнөт: "Мен Капаган менен Элтерестин эли үчүн тарбиялангам" (G.Clauson, Ibid). Муну менен биз өзүбүз жүргүзгөн талдоонун натыйжасында расмий идеологиялык концепциянын элементтерин боолголой алдык деп айтсак болот.

⁴⁹ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 65-бет.

⁵⁰ Ошондо эле, 37-бет.

⁵¹ Ошондо эле, 38—40-беттер

⁵² Ошондо эле, 43-б.

⁵³ Ошондо эле, 227-б.

⁵⁴ Отуз-татарлар кытай хроникаларында шивэй деп аталат, бул "сянби" деген сөздүн бузулуп айтылган транскрипциясын (Л.Л. Викторова, К вопросу о расселении монгольских племен..., 54—62-беттер).С.Е. Малов мындайча которот: "Күн чыгыш өлкөсүнөн Бокли талаасынын эли (келди)" (Памятники..., 1951,36-бет). Түп нускада "Бокли col(I)ig il, Col", (монг.-түрк.) — кургак талаа, чөл,

Түрктөрдөн чыгышта, деңизден алыс эмес аймакта, Киргил-Саргыч, же Деңиз дарыясы менен сугарылган⁵⁶ «Шантуң түздүгү» жаткан. Бул түндүк-чыгыш Кытай болучу.

Түштүк тарабында түрктөр эки ири мамлекетти: түрктөр Табгач деп атаган Кытай менен Тибетти билишкен.

Түрктөрдүн Сибир⁵⁷ жөнүндөгү билимдери аз болгон. Калыбы, аларды тайга кызыктырбаса керек. Алар талаа менен чектеш жерлерде жашаган элдер менен урууларды — Чыгыш Байкал сыртындагы байыркуларды, ошол тапта Байкалга жакын турушкан курыкандарды, Батыш Саяндагы кыргыздарды, Жогорку Эртиштеги карлуктарды билишкен. Эртиш деген аталыш (жазууда «Агыз») биздин күндөргө чейин сакталып калган.

Батыш өлкөлөрү жөнүндөгү маалыматтарда алда канча көбүрөөк. Орто Азияны көк түрктөр Согдак деп аташкан; Сыр-Дарыя Йенчу, Бермет суу деп, ал эми Бузгала-Темир-Капыг өтмөгү — Темир дарбаза деп аталган. Чоң шаарлар энчилүү аттар менен аталган, мисалы, Бухара. Түрктөр менен чектеш болбогон дубандардан Курдан, т.а. түндүк Түркмөнстандын чөлдөрү, тохарлар, *tazik* — арабдар жана Пурум-Рум (Рим), т.а. Византия империясы аталган. Мындай кеңири диапазондогу географиялык билимдерди көк түрктөр Биринчи кагандыктын түрктөрүнөн мурастап алышкан. Түрктөрдүн батыштагы байланыштары үзүлүп калганы менен билим-таанымдар салт боюнча муундан муунга өтүп, топтолуп, түрк маданияты өсүп-өнүгө берген.

Саналып өтүлгөндөрдөн башка да, эстелик жазууларда азырынча чечмелөөгө мүмкүн болбогон аталыштар учурайт: табышмактуу аз эли түндүк-батыш Монголияны мекендеп турган, алар менен кошуна болуп изгилдер жана күмөндүү берчекерлер жашаган. Күлтегиндин эстелик жазуусунда эскерилген абарлар жок болуп кеткен мукри деген эл менен сиңишип кеткен.

Мукри эли жөнүндө Феофилакт Симокатта өзүнүн «Тарых» («История»)⁵⁸ деген эмгегинде эскерет. Ал мукрини «таугасттарга», т.а. тобаларга жакын жана өтө согушчан эл деп эсептейт. Бул урууну биз түргөштөрдүн курамынан таптык, алар согэ жана алишэ уруулары менен тыгыз жакындыкта жашап турган.

Шаванн мукри=моу-ки кытайлар мохэ⁵⁹ деп аташкан тунгус тобуна кирет деп болжолдойт.

Маркварт⁶⁰ мукрини меркиттер менен окшоштурат. Бирок бул эки изилдөөчү тарабынан мекрин, же мукрин деген элге көңүл бурулган эмес. VII к. кытай анналдарында

бирок *cogli* — алыскы. Экинчи окулуш артыкчылыктуу, анткени ортолук Моңголиядан чыгышты карай 552-жылы эч кандай байкаларлык талаа эли болгон эмес, II — дөөлөт, т.а. "алыскы Бокли дөөлөтүнөн" деп которсо болот. Бокли угулушу боюнча Мукри (мохэ) менен дал келет.

⁵⁵ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 34, 38, 66-беттер.

⁵⁶ С.Е. Малов мындайча которот: "Күн чыгыш өлкөсүнөн Бокли талаасынын эли (келди)" (Памятники..., 1951, 36-бет). Түп нускада "Бокли *col(I)ig il, Col*", (монг.-түрк.) — кургак талаа, чөл, бирок *cogli* — алыскы. Экинчи окулуш артыкчылыктуу, анткени ортолук Моңголиядан чыгышты карай 552-жылы эч кандай байкаларлык талаа эли болгон эмес, II — дөөлөт, т.а. "алыскы Бокли дөөлөтүнөн" деп которсо болот. Бокли угулушу боюнча Мукри (мохэ) менен дал келет.

⁵⁷ "Сибир" аталышы б.з. V к. бери айтылып келет. Об бассейнин жана анын куймаларын мекендеген угор уруулары, атап айтканда, мансилер (вогулдар) ушундайча аталган (караңыз: В.П. Чернецов, *Усть-полуйское время...* 238-бет; S. Patkanoff. *Über die Sahiren*, S. 258— 277; G. Fecher, *Bulgarische — ungarische...*, S. 55—56, 67—70). "Сибир" аталышы эки түрк хандарынын титулдарында жолугат: Сыби-хан жана Шиби-хан (кыт.). Фонетикалык айырма нукура диалект түрүндөгү гана айырма, анткени *c* менен *ш* өтмө үнсүздөр.

⁵⁸ Феофилакт Симокатта, *История*, 160-бет; салыштырыңыз. E. Chavannes, *Documents...*, p.230.

⁵⁹ E. Chavannes, *Documents...*, p.230. Marquart J., *Eranpahr...*, s.54.

⁶⁰ Marquart J., *Eranpahr...*, s.54.

мукри мохэ деп аталып, түргөштөрдүн бир тайпасын түзүп, согэлер менен чогуу Иле суусунун жогорку агымын жана түндүк Теңир-Тоодон Хамиге чейинки аймакты мекендеп турган. Чындыгында мукрилер меркиттер боло албайт, анткени үнсүздөрдүн орун алмаштырылышына эч кандай себеп жок, анын үстүнө меркиттерди Чанъан-Таугастка жакын эл деп да атоого мүмкүн эмес. Мукриндер болсо Теңир-Тоо жана Бейшандын чыгыш тоо тармактарында Вэй империясынын батыш чек арасына канатташ жашап турган. Калыбы, Гучен менен Үрүмчүнүн ортосундагы Мохэ шаары ушул аймакта жашаган уруунун аты менен аталса керек⁶¹. Иле дарыясынын өрөөнүнөн карлуктар тарабынан сүрүлүп кетип мукри эли Теңир-Тоонун түндүк тоо тармактарындагы өзүлөрү мекендеп калган аймактын чыгып чет-жакаларына турукташып жашап калган.

Рашид-ад-Дин алар жөнүндө төмөнкүчө жазат: «Бакрин уруусу, аларды мукрин деп да аташат. Алардын конуштары Уйгурстан өлкөсүндө, бийик тоолуу жайларда турат. Алар моңголдор да, уйгурлар да эмес»⁶². Рашид-ад-Диндин жазганына караганда аталыштардагы дал келбөөчүлүк диалектидеги айырмачылыктарга байланыштуу; ошол эле элди ошол эле себеп менен кабрин деп да аташат. Алар, Рашид-ад-Диндин айтуусу боюнча, моңголдорго окшогон талаа урууларына таандык, теги жагынан мифтик Огуз-хандын тукумдарынан тараган уруулардан чыккан. Буларга кераиттер, наймандар, оңгуттар, таңгуттар, бакриндер, кыргыздар да, т.а этностук теги ар түрдүү болгон жана али белгисиз ар башка уруулар кирет⁶³. Сыягы, Рашид ад-Динге таянып айтса керек, Абул Гази⁶⁴ да мукриндер жөнүндө ушунун эле өзүн айтат. Акырында келип, мукриндер жөнүндө Планө Карпини⁶⁵ жана Мин-ши⁶⁶ да эскеришет.

Моңголдор доорунда мукриндердин мекени Үгөдөйдүн небереси Хайдунун улусун түзгөн, андан кийин, ал Чагатай улусуна кирсе керек. Чагатай хандарынын бийлиги кулап, талаада өзбек уруулар бирлиги түзүлгөндө, ага кирген уруулардын ичинде мукриндер да болгон⁶⁷. Азыр мукриндер жок, бирок 1896-жылы Грумм-Гржимайло Карлыктагда моңгол, кытай жана түрк тилдери аралашкан тилде сүйлөгөн кайсы бир уруунун калдыгын көргөн⁶⁸, бирок алар акыркы мукриндер болгонбу же жокпу, аны аныктоо мүмкүн эмес.

Түргөштөр бир кезде согушкан кеңгерестер печенегдердин эле өзү болгон, алар Сыр-Дарыянын төмөнкү агымдарында жашап⁶⁹, батыш тарапка ооп кеткиче «каңгар» деп аталышкан, бул сөз кең пейилдүү, баатыр эл дегенди билдирген⁷⁰.

Акырында, Тон-йокук өз элин түрк-сир — *turk-sir-budun* деп атайт. Хирттин⁷¹ сир деген аталышты сеянто этнониминин курамдык бир бөлүгү се деген кытай сөзү катарында көрсөтүүгө жасалган аракети Г.Е.Грумм-Гржимайло тарабынан жокко чыгарылган болсо да, А.Н.Бернштамдын сын көз менен жазылбаган эмгегинин натыйжасында, илимге кирип кала берди. Сир жөнүндөгү маселени азырынча чечилбеген бойдон калтырабыз.

Батыш түрктөр дайыма он ок эли деп аталып келген. Бул этноним эмес, Батыш түрктөрдүн 635-жылда башкарып турган ханы Ышбара Толис-шад-хандын

⁶¹ E. Chavannes, *Documents...*, p.271,346

⁶² Рашид-ад-Дин, *Сборник летописей*, Березиндин котормосу, 129-бет.

⁶³ Ошондо эле, 70,8-б.

⁶⁴ И.Н. Березин, *История Абуль-Гази*, 40-бет.

⁶⁵ Рубрук Г., *Путешествия в восточные страны*, 37-бет.

⁶⁶ Д. Покотилов, *История восточных монголов...*, 135-бет.

⁶⁷ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 533-Г.Е.

⁶⁸ Грумм-Гржимайло, *Описание путешествия...*, 485—486-бет.

⁶⁹ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 314-бет.

⁷⁰ Константин Багрянородный, "О фетах" и "О народах", 142-бет.

⁷¹ F. Hirth, *Nachworte zur Inschrift...*, S.129.

административдик ишмердигинин изи⁷². Алты чуб орто азиялык хуннулардын тукумдарынан болгон чуюе, чуми, чумугун, чубан деген чүйлүк уруулар катарында түшүндүрүлөт; булардын ичинен чубандар VII к. орто ченинде экиге бөлүнүп кеткен⁷³, ал эми чуюеден шато бөлүнүп чыккан.

Чуюе (сиб) кытай эпитафиялык жазууларында түрктөрдүн батыш коңшулары катарында эскерилет, бул сунуш кылынып отурган интерпретацияга негиз болуп берет⁷⁴.

Ошентип, көк түрктөрдүн географиялык билим-таанымдары өзүнүн аймагынын кеңдиги боюнча кытайлар менен гректерге жете алган эмес, бирок өз заманындагы батыш европалыктардан көбүрөөк билгендигинде талаш жок.

Оозеки адабият. Этнографиялык маалыматтарды талдоону улантуу менен биз өз көңүлүбүздү фольклорго да бурушубуз керек, бирок баатырдык жомоктордун көпчүлүк бөлүгү, алар байыркы мезгилдерден бери келе жатса да, ойрот мезгилинде⁷⁵ кайрадан иштелип чыккандыктан, тарыхый изилдөөлөр үчүн фольклордук материалдарды пайдаланууда өтө кылдаттык талап кылынууга тийиш.

Ошентсе да, фольклордун айрым элементтерин түрктөрдүн мезгили менен даталаштырса да болот. Н.Улагашевден жазышып алынган баатырдык жомоктордун ичинде, бирөө — «Сай-Солонг» — байыркы замандардан келе жаткан майда-чүйдө учурларды камтып турат. Жомоктун сюжети жөнөкөй, анчалык өзгөчөлүү да эмес: баатыр эрдик көрсөтүп, шайтан-шабырлар менен душмандарды жеңип чыгат. Бирок мында башка нерсе маанилүү: Улагашевдин баянында ташталып кеткен окуя бар, бул жөнүндө, мисалы, баатырдын ага карындашы берген кереметтүү купюраны — эрдэнэни пайдаланбаганы, же алтай тилинде жолукпаган, мисалы «эрмен» сөзүнүн пайдаланылышы айтып турат. Бирок эң башкы нерсе, алтайлык баатыр Сай-Солонгго Ирбис-Буркан (мүмкүн, бурхан)⁷⁶ деген баатыр жардамга келет; бул, комментатордун пикири боюнча, «баатырдык баяндын негизинде байыркы миф жатканын далилдейт».

Бул Ирбис-буркан өзү жөнүндө мындай дейт: «Мен жарык дүйнөгө калың асканы жарып чыгып келдим»⁷⁷ Комментатор муну көптөгөн элдерге, атап айтканда, кавказдыктарга жалпы мүнөздүү болгон мотив катарында түшүндүрөт, бирок анын Амиран жана Кенже Мгере⁷⁸ жөнүндөгү уламыш менен салыштырганы Ирбис жөнүндөгү баянга карама-каршы келет: Кавказда баатырлар тоону жарып кирип кетишет, Ирбис болсо тоону жарып чыгып келет. Анын үстүнө Кавказ менен Алтайдын байланышы жөнүндөгү маселе дегеле күмөндүү маселе.

Аналогия (окшоштук) Алтайдын өзүнөн табылып отурат. Рашид ад-Диндин чыгармасында түрктөрдүн түпкү теги жөнүндө сөз болгондо, алардын тоого сүрүлүп барып камалганы жана ал жактан кайра чыга алышпай калганы айтылат. Ошондо алар асканын ичинде чоң от жагышат, тоо темирлүү тектерден тургандыктан, эрип, тешик пайда болгондо, түрктөр ошол аркылуу чыгып келишет⁷⁹.

⁷² Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 286-бет. Кытайча жазылганы: "Шаболо-Хилиши-хан".

⁷³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 289-бет.

⁷⁴ В.П. Васильев, *Китайские надписи...*, 6-бет. Сиб — элдин бир тайпасынын аты (С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951, 376-бет; В.В. Радлов, *Опыт словаря тюркских наречий*, 1893—1911, 111, 2184).

⁷⁵ Л.П. Потапов, *Героический эпос...*, 120- жана кийинки беттер.

⁷⁶ Малчи-Мерген, *Алтайский героический эпос*, 228—229-беттер, .24, 31-эскертүүлөр.

⁷⁷ Ошондо эле, 190, 193-беттер.

⁷⁸ Ошондо эле, 229-бет.

⁷⁹ Рашид ад-Дин, *Сборник летописей*, 136—137-беттер.

Бул жерде варианттар толук дал келет. Түрк Ирбис-буркан алтайлык Сай- Солонгду кырсыктан куткарып, анын карындашына үйлөнөт да, бир туугандарча чогуу жашап турушат. Баатырдык баяндын өзү үчүн катардагы көрүнүш болгон бул мотивдин тарыхый мааниси бар. Ал качандыр бир убактарда Алтайдын жергиликтүү түпкү калкы түрктөрдүн калдыктары менен кошулуп, сиңишип кеткендигин далилдеп турат. Ирбис деген ысымдын өзү, т.а. Барс орхон жазууларында жолугат⁸⁰; бирок ысымдын экинчи бөлүгү — буркан шек туудурат. Ирбисте эч кандай теңирчилик касиет жок, мындай наамга татыктуу болгудай анда эч кандай укук да жок сыяктуу. Маселе эмнеде? Калыбы, кеп бул ысым кийинки кечирээк мезгилде өзгөрүлүп, башка түшүнүккө ээ болуп калганында: буркан — Бөрү-хандан, т.а. «бөрү хан» дегенден келип чыкса керек, анткени түрктөрдү бөрүлөр деп аташкан. Шаманизмдин пайда болушуна моңголдор жана ойроттор менен карым-катнаштын башталышына байланыштуу сөзгө башка маани берилип, Ирбиске жеринде мүнөздүү болбогон сыйкырдуу касиет ыйгарылган.

Ошондой эле дагы бир мотив — ак карышкырдын Ак-Тойчуну Эрликтен куткарып, аны маралдын сүтү менен бакканы Л.П. Потапов тарабынан белгиленген, ал муну түрктөрдүн түпкү теги жөнүндөгү уламыш менен салыштырып, бул мифтен азыркы алтайлыктардын ата-бабаларынын байыркы тотемдик ишенимдеринин изин көрөт⁸¹.

Түркүт кагандыгынын дооруна таандык болгон дагы бир сюжет — Алпамыш жөнүндөгү баатырдык баян болуп саналат⁸². Бул жомоктун көп варианттары белгилүү, бирок алардын ичинен «Алып-Манаш» деп аталган алтайлык варианты эң байыркысы, ал жомокчу Н.Улагашевден жазып алынган Анын мазмуну түрктөрдүн тарыхы үчүн маанилүү болгон аспектиде кыскача берилген⁸³. Алып-Манаш баатыр дөө болот; ата-энеси аны Кыргыз хандын сулуу кызына үйлөтөт. Бирок Алып-Манаш аялын чанып, Ак-Кандын кызы, Эрке-Каракчы сулууну издеп жөнөйт. Ар түрдүү окуяларды башынан кечирип, баатыр акырында Ак-Канга туткунга түшүп калат да, жапайы каздын канатына кат жазып жардам сурап үйүнө жөнөтөт. Анын куткаруу үчүн жиберилген асыранды бир тууганы аны куткаруудан баш тартып, туткунда жаткан баатырга берип жиберген кереметтүү тамак-ашты өзү жеп алат. Ушундан кийин ал Алып-Манашка эгиздей окшош болуп калат да, досунун аялына ээ болуу үчүн чыккынчы үйүнө кайтып келет. Туткундагы баатырды өзүнүн сыйкырдуу күчү бар мингич аты бошотот. Баатыр аты менен бирдикте Ак-Канды жеңип, аны көптөгөн баатырлардын өлүмүнө себепчи болгон кызы менен кошо өлтүрөт. Ак-Кандын эли менен малын баатыр «чөнтөгүнө» салып (бул алтай жомокторунда⁸⁴ душман элди жана малды чаап, айдап кетүүнүн демейки эле ыгы), үйүнө кашка баш, түрү суук абышка кейпинде кубулуп келет да, өзүнүн чыккынчы досун ашкерелейт. Ал коркунучту сезип, турна кушка айланып, учуп жоголот. Алып-Манаш болсо өз жерине туткундары менен малды жайгаштырып, эли үчүн чоң той өткөрөт⁸⁵.

Бул жерде көптөгөн кызык нерселер бар: «ак-хандын» кара ниет сулуу кызын издеп, саякаттап кетүү — орхон жазууларындагы өз үйүндө, Өтүкөн черинде жашоону, асем дүнүйө, сулуу кыздарды издеп азгырылып, табгачтарга барууга кызыкпоону үгүттөгөндүкү эске салат, алар эстелик жазууларда айтылбаганы менен аз эмес роль ойноого тийиш эле. Жапайы каздын канатына жазылган кат Хан доорундагы Су У деген элчинин хуннулардын

⁸⁰ П. М. Мелиоранский, Памятник в честь Кюль-тегина, 69-бет.

⁸¹ Л.П. Потапов, Героический эпос..., 122-бет.

⁸² В.М. Жирмунский, Сказание..., 9-бет.

⁸³ Жомоктун варианттарынын котормосу, караңыз: Н.Улагашев, Алтай-Бучай, 79—126- беттер; А Граф и П. Кучияк, Алтайские сказки, 73—83-беттер.

⁸⁴ В.М. Жирмунский, Сказание..., 144-бет.

⁸⁵ Баяндоонун бардык майда-чүйдөлөрү гиперболаштырылып жиберилгендиктен реалдуулукту сезип-туюу эстетикалык ченем болуп саналбайт.

түткундан ушундай жол менен бошонуп чыккандыгы айтылган кытайлык дидактикалык жомок менен үндөшүп турат. Асыранды бир туугандын чыккынчылыгы жөнүндөгү тема өтө курч жана жагымсыз нерсе; биз Биринчи кагандыктын бүткүл тарыхы түрк ханзаадалары менен баатырларын паралап сатып алып турушкан кытай чалгынчы-тыңчыларына каршы күрөшкө толгонун көрүк. Түрктөр бири-бирине анча ишенишкен эмес, ошондуктан жомокто оң каармандын ролун сыйкырдуу күчкө ээ болгон ат ойнойт. Жомок баатырдын нарксыз максатка умтулуп, көп түйшүктөрдү башынан өткөргөнүн ойлоп, кейигени менен аяктайт. Өч алууга караганда сулуу кызга үйлөнүү анчалык маанилүү эместей көрүнгөндүктөн ал Ак-Канды, кызы жана жан-жөкөрлөрү менен бүт кырып салат. Бирок олжо алуу кызыкчылыгы бул жерде өз укугун сактап калган, ошондуктан колго түшкөн олжо баатыр башынан өткөргөн азап-тозоктордун кайтарымы сыяктуу. Андан кийин жомок жакшылык менен аяктап, жамандык жазаланып, адилеттүүлүк салтанат курат. Күн алдында жашоого укук үчүн чымырканган күрөш жүрүп турган VIII к. бул дидактикалык элемент өтө маанилүү болгон, бул да Йоллыг-тегин менен Тон-Йокуктун насыят сөздөрү менен үндөшүп турат. Кандайдыр бир аңдоого мүмкүн болбогон сюжеттик интонациялар биз талдап отурган вариант, мүмкүн, биринчи кагандыктын тушунда жаралып, экинчисинде жашоосун улантып, ал жактан Алтайга ооп, ал жерде биздин күндөргө чейин жашап келгенин баамдаткансыйт. Байыркы дүйнөнүн ушул бир үзүмү аркылуу биз түрк башкаруучуларынын үгүт-чакырыктарын гана эмес, алардын элинин эмнени айтып, эмнелерди угушканын да биле алабыз.

ТИБЕТТИКТЕР ЖАНА ТҮРГӨШТӨР

Тибеттиктер батышка бет алышууда. Тан империясы менен Тибеттин ортосундагы оор, кан төгүлгөн жана кымбатка турган согуш 718-жылы Империянын жеңиши менен аяктады. Тибеттиктер өз жерине сүрүлүп, суусу шар аккан Хуанхэ дарыясы эки элдин ортосундагы чек ара болуп калды¹. Тибеттиктер согушту уланта алышмак эмес, бирок тибеттик өкмөт согушпай коё албайт болучу. Такты менен төрөлөрдүн ортосундагы күрөш Тибетти жабыркатып турду. Падышалар чет жерлик окуу болгон буддизмден таяныч издешти, ак сөөк төрөлөр өз тагдырларын жергиликтүү бон дини менен байланыштырышты.

Бон дини Тибетке Орто Азия тараптан келген. Бул ишеним боюнча адамдар сыйкырлуу ырым-жырымдардын жардамы менен космоско, арбактарга сыйынышкан. Тибеттиктер асмандын, жердин, күндүн, айдын, жылдыздардын жана дүйнөнүн төрт тарабынын кудайларына табынышкан. Ушул динге ылайык эң зор эпопея — Амдого басып кирип келген каардуу душмандар менен салгылашкан, жомоктогудай баатыр Гэсэр жөнүндөгү уламыштардын циклери пайда болгон². Гэсэр согушта уттуруп коёт, бирок анын жолун жолдогондор акыры жеңишке ээ болорунан үмүт үзүшкөн эмес.

Буддизм экзотикалык көрүнүш болгон. Аны түшүнүп, кабыл алуу белгилүү бир интеллектуалдык даярдыкты талап кылган, ошондуктан анын окуусун индиялык же кытайлык маданияттан кабары болгон аз гана адамдар өздөштүрө алышкан.

Тибет армиясынын катарында буддачылар эмес, бон ишениминдегилер салгылашканын байкоо кыйын эмес; тынчтык жөнүндө келишимдерди түзүшкөндө жылкы, өгүздөр же иттер, доңуздар жана койлор курмандыкка чалынган³. Аурель Стейн Лобнордон алыс эмес жерде, Хотан-Дарыясынын сол жээгиндеги Мирандан VIII к. же IX к. башына таандык болгон документтерди тапкан. Ал документтер буддалык багыттагы документтер эмес эле, анткени аларда эскерилген тибеттик ысымдар көпчүлүгүндө буддалык эмес жана азыр пайдаланылбаган ысымдар болуп чыккан; кээ бир титулдар буддизмге чейинки сагаларга (баяндарга) таандык; свастика бондук формада болгон; «лама» термини жана «ом-мани-падма-хум» дубасы да жолукпайт; мындан башка да, документтердин тили жана стилистикалык өзгөчөлүктөрү диний адабияттардын тилинен өтө эле айырмаланып турат⁴.

VII к. башынан тарта төрөлөр жана бон жрецтер өлкөнү жети жаш курагында такка отургузулган хандын атынан башкарып турушкан⁵. Ак сөөктөрдүн таянычы аскер болгон, ошондуктан аны таркатып жиберүү тышкы душмандардын алдында гана эмес, өз падышасынын алдында да коргоосуз калуу дегенди билдирген. Аскерлерди жөн кармап турууга да болбос эле, анткени ал өтө тездик менен бузулуп кетмек. Ошондуктан согушту улантып, өздөрү таянган армияны коңшулардын эсебинен багып-асырап туруу үчүн жеңишке ээ болуу керек эле; ал мезгилде мындан башка органы билишкен эмес.

Бирок, күрчүп бараткан окуялардын жүрүшүн байкоодон мурда VIII к. тибеттик аскерлердин кандай болгонун карап көрөлүк, анткени анын өзгөчөлүгү андан аркы талдоо жүргүзүүдө тибеттик экспансиянын тагдырын ачык билүүгө бизге жардам берет.

¹ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 1, 159-бет.

² G.N. Roerich, *Trails...*, pp. 354—355. Бул эмгекте бон дининин алгачкы, жөнөкөй формасы жөнүндө айтылат. Азыркы бон андан бир кыйла айырмаланат (караңыз: ошондо эле, 355- жана кийинки беттер).

³ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 1, 189-бет.

⁴ Bell, *The religion of Tibet*, p. 4.

⁵ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 1, 165-бет.

Байыркы тибет куралдары жөнүндө маалыматтар өтө аз; кытай хроникасы «алардын туулгалары менен сооттору таза жана ачык түстүү келип, көзүнөн башка жерин бүт жаап турат»⁶ деп кабарлайт. Чабуул коюучу курал жөнүндө текстте жаалар жана салмоорлор жөнүндө олуп-чолуп айтылгандардан башка эч сөз жок⁷. Байыркы тибет жоокеринин сырткы келбетин элестетүү үчүн жана тибет армиясынын жеңишчилдигинин себебин аныктоо үчүн мунун жетишсиз экени шексиз. Бул жерде салмоордун эскерилгени маанилүү, ал жөө аскерлердин болгонун далилдейт. Атчан аскерлер үчүн салмоорду колдонуу ылайыксыз, анткени атка минип туруп, жерден таш алуу жана аны айлантайып ыргытуу дегеле мүмкүн эмес. Тибеттиктердин ата-бабалары — жундар кытайлар менен жөө салгылашып, көпчүлүк учурда жеңишке ээ болушкан»⁸.

Бирок кытай анналдары дал ошол тибеттик атчан аскерлер жөнүндө, алардын оорукка (тылга) жасаган катуу чабуулдары жана кол салуулары жөнүндө кабарлайт. Калыбы, VIII к. тибеттик атчан аскерлер жөө да салгылашышса керек. Бул окурманды таң калтырбоого тийиш, анткени, белгилүү болгондой, телелер (сеянтolor менен уйгурлар) жүрүшкө чыкканда төрттөн ат коштой жүрүшүп, согушка киргенде аттарын ат баккычка калтырып, жөө салгылашкан⁹.

Атчан аскерлерди түзүү жана аны согушта колдонуу тактикасын биринчи жолу VI—VIII кк. Түрктөр өздөштүргөн¹⁰ жана ал адыр-будурлуу, кокту-колоттуу жерлерде аз колдонулган.

Тан жана тибет армияларынын тактикалык мүмкүнчүлүктөрүнө таянып, биз алардын тигинисин да, мунусунун да ийгиликтеринин себептерин биле алабыз. Кеңири түздүктөрдө империялык оор куралданган атчандар тибеттиктердин колун жапырып-жанчып турган, бирок тоолуу жерлерде соотчондор адыр-будурлуу жайларды жакшы пайдалана билген жаачандар менен салмоорчулардын алдында күчсүз болуп калышкан. Ушул себептен тибеттиктердин Кытайга чабуулдары кытайлык туруктуу армия башка жактарда салгылашып жатканда гана ийгиликке жетишип турган; ал эми империялыктардын чабуулу тоолорго жетер менен эле токтоп калган. VIII к. тактиканын шартында Тибетти жеңип алуу Тан империясы үчүн мүмкүн эмес эле, алар тибеттиктерди Сары дарыянын аркы өйүзүнө кууп салып, алардын күтпөгөн жерден кол салууларына бөгөт болуу менен гана чектелип турушкан.

Бирок тибеттик аскерлер тышкы согуш болбогон учурларда дароо үйлөрүнө тарап кетишмек да, өлкөнүн биримдиги бузулмак. Муну башкаруучулар жакшы түшүнгөн, ошондуктан алар чыгышка карай жол азырынча жабылып калгандыктан өз аскерлеринин күчүн батышты карай багытташты. Бул тарапта, кокту-колоттор менен аскалардын арасында алар өз жөндөмдүүлүктөрүн колдоно алышмак.

Тибет аскери бир эле убакта уруулар кошууну да, туруктуу армия да болгон. Буга армияны өтө чебердик менен уюштуруу аркылуу жетишилген; мында бүткүл Тибет төрт чоң аскер округуна (ру) бөлүнүп, алардын ар бири жогорку жана төмөнкү деп аталган бөлүктөрдөн турган, ал эми алардын ар бири өз ичинен төрт аскердик бирдикке (тонгдэ) бөлүнгөн, булар кээде ошол аймакта жашап турган уруулар менен дал келген¹¹. Эгерде уруулар көп сандуу болсо, анда аларды бөлүштүрүп, башка аскердик бирдиктерге кошуп жиберилген, ошентип урууларга бөлүнүүнү административдик-аскердик максаттар үчүн

⁶ Ошондо эле, 129-бет.

⁷ Ошондо эле, 197, 201-беттер.

⁸ W.M. Gervais, *The early empires of Central Asia*, p.87.

⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, 1,341-бет.

¹⁰ Л.Н. Гумилев, *Статуэтки...*, 242-бет.

¹¹ G. Uray, *The four horns...*, pp.31—57.

пайдаланышкан. Лхастын айланасындагы аскердик бөлүктөрдү түзүүдө уруулук курам дегеле эсепке алынган эмес, анткени алар түздөн-түз падышанын карамагында турган; калган аскер бөлүктөрү өздөрүнүн уруу аксакалдарына баш ийишкен, кээ бир учурларда бул кызматтар мураска өтүп турган¹².

Феодалдык жана урук-уруу мамилелери мыкты ойлонулуп түзүлгөн борбордошкон уюмга бириккен тибеттик армиянын күчү өз заманында зор күч болгон. Тибеттиктердин олжосуна айланбоо үчүн алардын батыш коңшулары эмнени карама-каршы коё алмак эле?

Батыш Тибет. Инди дарыясынын жогорку агымдарын жана анын куй маларын камтып турган Батыш Тибет VIII к. башында Тибет падышалыгынын курамына кирген эмес. Ап жерде тибеттиктер менен дард урууларын аралашмасынан куралган калкы бар майда ээликтер болгон. Индинин боюндагы Лех дубанында жомокто айтылып жүргөн Гэсэрд ин тукумдарыбыз дешкен династия башкарып турган. Сасполдо башкаруучу Бандел деген титулду алып жүргөн, ал эми Калатсада дарт княздарынын династиясы бийликте турган. Мындан башка да айрым кыштактар уруу башчылары тарабынан башкарылган, алар эч кимге баш ийген эмес¹³. Ушул бардык падышачылыктар бири-бири менен душмандашып турушкан, ошондуктан тибеттиктер 718-жылы Тан империясы менен тынчтык келишимин түзүп, 722-жылы эле «Кичи Болуйга, т.а Гилгитке кол салып киргендиги» таң каларлык эмес болучу, анткени Гилгитке Батыш Тибет¹⁴ менен Балтистанга (Чоң Болуй) ээ болгондон кийин гана басып кирүүгө мүмкүн эле.

Балтистан менен Гилгит тибеттиктерге тоо жолдору аркылуу Орто Азияга чыгуучу жолду тосуп турган, ушуга байланыштуу ал падышачылыктарды өзүнө имерүү үчүн дипломатиялык күрөш өтө курч мүнөзгө ээ болгон. 717-жылы тибеттиктер памир тоолору аркылуу Кучага кол салуу үчүн али өтүп турушкан болучу, бирок ошол эле 717-жылы Чоң Болуйдун падышасы тибет аскерлерин тоо ашуулары аркылуу өткөрбөөнү чечет. Ушундан кийин Чоң Болуйдун өз алдынча жүргүзгөн саясаты тарыхта чагылдырылган эмес, ал эми «Таншунун» географиялык бөлүмүндө бул өлкө тибеттиктерге баш иет деп белгиленген¹⁵.

Тоолуу өлкө. Памирдеги тоолуу өлкөдө көптөгөн майда жана бир нече ири, мисалы, Кашмир жана Тохарстан сыяктуу падышачылыктар болгон. VIII к. башында алар эки тараптын: чыгыштан тибеттиктердин, батыштан — арабдардын кысымы астында турган. Башкаруучулар, албетте, өздөрүнүн көз каранды эместигин сактап калууга умтулушуп, Империя тарапка имерилип турушкан. 710-жылы Батыш Гиндукуштагы анча чоң эмес Сие падышачылыгынан Кытайга элчилер келет¹⁶. Мунун артынан, 713-жылы Кытай менен дипломатиялык мамилени орнотуп, Тибетке каршы союз түзүү максатында Кашмирден элчи келет. Кашмирдин падышасы тамак-аш менен өзүм жабдыймын деген убада берип, жардамчы армия жиберүүнү өтүнөт¹⁷. Элчилер Чанъандан 720-жылы кайра жөнөтүлүп, үстүртөн союз түзүлөт, бирок мындан Кашмирге да, Кытайга да эч кандай пайда болгон эмес.

718-жылы Чанъанга Тохарстан жабгусунун кайрылып, Забулстандын, Капистин, Хутталдын, Курандын, Шумандын, Шугнандын, эфталиттердин, Вахандын, Жуздандын, Бамиандын, Кабадиандын жана Бадахшандын падышаларына жолбашчылык кыла турганын жана булардын ичинен алгачкы экөөнүн ар биринин 200 миңден атчан жана

¹² В.А. Богословский, *Очерк истории...*, 128—138-беттер.

¹³ A.H. Franke, *A history of Western Tibet*, pp.48—49.

¹⁴ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 1,162-бет.

¹⁵ E. Chavannes, *Documents...*, p.150, n.l.

¹⁶ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.II, 323-бет.

¹⁷ Ошондо эле 325-б.

жөө аскери, калгандарынын 50 миңден аскери бар экенин билдирет. Ушунчалык көп аскери бөлгөнүнө карабастан, ал тибеттиктер менен арабдарга каршы жалынып-жалбарып жардам сурайт, буга караганда аскерлердин саны 900 миң эмес, андан алда канча аз болсо керек деп ойлоого болот¹⁸. Император тоолуктардын тибеттиктер менен арабдарга каршы согушабыз дегенин жактырып, алардын падышаларына даназалуу титулдарды берет (720-ж). Бирок 727-жылы Забулстандан Чанъанга кат келет. Бул кат жардам жөнүндөгү ач кыйкырыктын нак өзү эле, анткени арабдар басып кирип келишкен болучу¹⁹. Ошондон кийин бардыгы тынчып калат.

Кичи Болуйдан келген элчилердин иши ийгиликтүү болду. Бул Индинин бойлорунда, Батыш Тибеттен орун алган падышалыкка индиялыктарга тектеш, тоолук арий уруулары мондор жана дарддар жашап турушкан. Тибеттиктер Болуйдун өкүмдарынан Кашкар менен Кучадагы кытайларга капыстан кол салуу үчүн анын ээлигинен Батыш аймакка ээн-эркин өтүп кетүүнү талап кылат. Бирок, болуйлук өкүмдар тибеттиктердин ниетинин ак экенинен шекшинет. Кийин бул шек туура болуп чыгат, анткени алар болуйлуктардын тогуз шаарын тартып алышкан. Бэйтиндин кытайлык акими тынчызданып, Болуйга Кашкардан 4 миң адамды жөнөтөт²⁰.

Буга шыктанган болуйлуктар тибеттиктердин ташын талкан кылып, өз шаарларын кайтарып алышат²¹. Бир аз убакыт бою Болуй империя менен союзда болуп турат, бирок кытайлардын жардамы сейрек болуп, ал эми коңшу турган Тибеттен келип жаткан коркунуч кайгылуу факт болгон. Болуйлук бектердин бири Сужа-раджа (Сушиличжи) тибеттик каныке кызга үйлөнөт да, Памирдин чыгыш тарабындагы тоолук 20 падышачылык Тибетке баш ийип калат. Батыш аймактын акиминин үч жолку жортуулу онунан чыкпагандыктан, тибеттик экспансия улана берген. Тибеттиктердин батыштагы кысымын начарлатуу үчүн империялык өкмөт 724-жылы чыгышта кайрадан Тибетке каршы согуш баштайт. 730-жылга чейин согуш бирде жеңиш, бирде жеңилиш менен жүрүп отуруп, кайрадан тынчтык келишими түзүлгөнгө чейин улантыла берген. Бул жолу тибеттиктер Болуйду талкалап, талап-тоноп алып кетишет, император болсо жөн гана дипломатиялык нааразылык билдирүү менен чектелет, бул жеңилгендерге, албетте, эч кандай пайда алып келген эмес²².

Болуйду талкалап, тибеттиктер Тохарстанга кол салышканда кытайлардын аскери тарабынан мизи кайтарылат²³.

Чанъанга Индиядан да элчилер келип, арабдар менен тибеттиктерге каршы жардам сурашты. Ушундай эле өтүнүч менен 713-жана 719-жылдарда

Гибин да кайрылган²⁴. Эгерде түрктөрдүн атчандары «өздөрүнүн жаны менен күчүн табгачтардын ханына берүүсүн» уланта беришкенде, мүмкүн, Тан династиясы мусулмандарды токтотуп, Тибетти басып алып, өз ара душмандашкан ээликтерге бытырап бөлүнүп кеткен Индияны баш ийдирип, бүткүл Азияны бириктирмек. Бирок ал атчандар династияны жеңүү же кырып салуу үчүн салгылашып жатышкан эле.

Империялык феодалдык система. Орто Азияга чыгуу тибеттиктерге зор перспективаларды ачмак. 715-жылы эле алар арабдар менен тил табыша башташкан. Тибеттиктер арабдарга Сыр-Дарыя өрөөнүн, т.а. Согдиананы ээлөөнү сунуш кылышты, ал

¹⁸ E. Chavannes, *Documents...*, pp.200—202.

¹⁹ Ibid., pp.293—294.

²⁰ Ibid., pp. 150, 293.

²¹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.II, 320-бет.

²² Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 1,169-бет.

²³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, II, 322-бет.

²⁴ Ошондо эле, 307,309-беттер.

эми арабдар тибеттиктерге Тарим өрөөнүн ээлеп алуу укугун ыйгарышты²⁵. Теңир-Тоодон түндүктү карай кеткен талааларды түргөштөр басып алышты, ал эми империялык өкмөт үчүн алакандай да территория калууга тийиш эмес эле. Дал ушул доордо Орто Азия Тан династиясы үчүн өзгөчө мааниге ээ боло баштады. Жогоруда айтылгандай, бул династия өзүндө кытай жана түрк маданиятынын элементтерин айкалыштырып камтып турган болучу, болгондо да бул эки элементти тең салмакта кармоого умтулган. Каада-салттар кытайлыктар тарабынан ишке ашырылган төңкөрүштөр жана түрктөрдүн көтөрүлүштөрү тарабынан бузулуп турган болучу, бирок Сюань-цзун бийликке байыркы каада-салттардын өкүлү катарында келген эле.

Ошондой болсо да, талаа Империядан экинчи кайрылгыс болуп бөлүнүп кетти. 720-жыл түрктөр жеңип, түргөштөрдүн күч-кубаттуулугу калыбына келген жыл болду. Демек, талаалыктардын ордуна Империянын кытай букараларынын өсүп бара жаткан таасирине карама-каршы тура ала турган жолду табуу керек эле. Саягы, империялык өкмөттүн көңүлү согдулук жана тохарстандык дубандарга келип токтолгон болуу керек, анткени ошол мезгилден тартыш аларга көбүрөөк кызыгуу күч ала баштайт. Империялык өкмөттүн иш-аракетинде белгилүү бир системанын пайда болгону байкалат, ал система Сюаньцзун кеңири феодалдык империяны түзүүнү болжолдогон деп корутунду чыгарууга негиз бере алат, болгондо да «оммаж, фуа жана инвеститура»²⁶ принциптерине таянган лен системасы киргизилген феодалдык империяны түзүү көздөгөн, ал эми Кытайдын өзүндө болсо бенефицийлерди (кирешелерди) таратып берүү менен гана чектелген.

Чанъан сарайы тарабынан өз ара мамилелерге негиз кылынып алынган система төмөнкүчө болгон: император мыйзамдуу бийликтин бирден бир булагы (ээси) деп жарыяланган. Белгиленген концепцияга ылайык чет өлкөлүк падышаны император гана беките алган, муну менен бирге ал ага титул жана анын өз менчигиндеги жерин мураска же өмүрү өткөнчө пайдаланууга берген, ушундан кийин ал падыша империянын системасына кирип, сюзеренге лоялдуу мамиледе турууга милдеттүү болгон. Чет өлкөлүк падышадан эч кандай алым талап кылынган эмес, тескерисинче, ага кымбат баалуу асем белек-бечкектер, негизинен жибек-шайышар жиберилип турган. Кытайлар падышачылыктардын ички ишине кийлигишүүгө умтулушкан эмес, демек, титул жана инвеститура алган падыша мындан пайда гана көргөн, анткени мунун акысына бар болгону императорго — сюзеренге (оммаж) ызаат кылып, урмат көрсөтүү гана жетиштүү болгон. Ошондуктан 717-жылдан 740-жылга чейинки мезгилде түргөш ханы, дээрлик бардык согду жана тохарстан падышалары (бектери), а түгүл бир нече индиялык радж Чанъанга өз элчилерин жиберип, союздаш болуу өтүнүчү менен кайрылышкан.

Мындай жагдай-шарттан империялык өкмөт кандай пайда көрө алмак эле? Ал өзүнө ыктыярдуу жаңы союздаштарды имерип алуу аркылуу, алардан түрктөр берүүдөн баш тарткан «кызматты жана күчтү» алууну көздөгөн. Сюзеренге берилгендик принцибин колдонуу аркылуу империялык өкмөт зор армияны түзүп, анын жардамы менен Тибетти талкалап, арабдарды сүрүп таштап, баш ийбегендер менен нааразыларды чөгөлөтүп отургузмак. Бирок муну ал чыгыш чек арадан бир да полкту чакырып албай туруп, жергиликтүү кара-жаттар менен ишке ашыруусу керек эле. Империялыктар арабдар менен тибеттиктердин талап-тоноосунан корккон Орто Азиянын бүт эли биздин

²⁵ E. Chavannes, *Documents...*, p.291.

²⁶ О м м а ж (homagium) — кичүүнүн улуунун колдоосу астында турууну каалаганын билдирүүчү асемдүү жөрөлгө; ф у а (Ildes) — кичүүнүн өзүнүн берилгендиги жөнүндө улууга берген анты; и н в е с т и т у р а — вассалды феодал башкарууга өткөрүү. Бардыгы биригип келип феодалдык контрактты түзөт

кучагыбызга кирип келет, ошондо бизге баарын жакшылап уюштуруп, тартипке келтирүү милдети гана калат деп ойлошкон²⁷.

Бирок орто азиялык падышалар Империядан дегеле муну күтүшкөн эмес. Алар андан душмандан коргоп калууну күтүшкөн. Эгерде дабандык аким карамагында бир нече ондогон миң найзачан жоокерге ээ болгон болсо, ага ушунун өзү эле жетиштүү болмок. Бирок анын колунда бир аз сандагы начар үйрөтүлгөн аскерлер жана союздаштарын күчүн арабдар менен тибеттиктерге каршы күрөшкө пайдалануу жөнүндө буйрук-көрсөтмө гана бар болучу. Бул союздаштар ошол согуштарда бардык аскердик күчүнөн ажырагандыктан гана Кытайга кайрылышкан эмес беле²⁸. Алар кытайлардан аскер алууну каалашкан, ал эми Кытайда болсо алардан кошумча күчтөрдү алуу мүмкүнчүлүгүнө үмүттөнүшкөн. Согдулар муну түшүнүшөр менен эле алардын арабдарга каршылык көрсөтүүсү үмүтсүз нерсе катарында дароо токтотулат. Ошондо Тан империясынын өлүү төрөлгөн лен системасы кыйрайт. Дал ошол учурда Сулу каган тарабынан калыбына келтирилген Түргөш кагандыгы биринчи орунга чыга келет.

Кара түргөштөр. Жогоруда айтылгандай, түргөш эли эки уруудан — мукрилер менен абарлардан куралган. VII к. эле түргөш уруулары сарылар (мукрилердин тукумдары) жана каралар (абарлардын тукумдары) болуп экиге бөлүнүп кетишкен. Мындагы эске ала турган нерсе, Азияда сары түс ак сөөктөрдү, кара — жөнөкөй калкты билдирген. Мындай бөлүнүүнүн качандыр бир мезгилде негизи болсо болгондур, бирок VIII к. ата-бабаларынан мураска калып келген өз ара ыйкы-тыйкылыктарды эске албаганда сары жана кара түргөштөрдүн ортосундагы кандайдыр бир айырмачылыкты байкоо мүмкүн болбой калган эле. Учжилэ менен Согэ сарыларга таандык болгон; түрктөрдүн басып кирүүсүнөн кийин ордону кайра калыбына келтирген Сулу каралардан чыккан болучу. Сулу өтө жөнөкөй жол менен даңкка жетишкен: «Ар бир салгылаштан түшкөн олжону бүт бойдон карамагындагыларга бөлүп бергендиктен уруулаштары ага ыраазы болушуп, бардык күчү менен кызмат кылышкан²⁹». Батышта басып кирип келаткан арабдарга каршы салгылашуу менен Сулу түрк ханы, тибеттик ценпо менен, ал эми 722-жылы император менен дипломатиялык никелешүүлөрдү түзөт, император ага Ашина тукумунан каныке кызды аялдыкка берет. Ал империянын армиясында кызмат өтөп жүргөн хандардын (Хуай-дао) кызы болгон. Бул болсо ал кызды жана анын эри Сулуну көчмөн ак сөөктөрүнүн катарына да кошкон. 737-жылга чейин бардыгы жайында болуп турду.

Түргөш кагандыгы менен Тан империясынын ортосундагы мамилелердин хроникасы жогоруда айтылган лен системасынын эң сонун далили болуп саналат. 717-жылы Сулу өзүн каган деп жарыялап, арабдар менен тибеттиктер биргелешип Бохуандагы (Яка-арык) жана Дашидеги (Ак-Суу) империялык гарнизондорго кол салат. Түрктөрдүн ханзаадасы Ашина Хяндын өзү менен кошо карлуктарды ала келип, өз убагында кийлигишүүсүнүн натыйжасында гана кызыл кыргын болбой калган. Бирок 718-жылы Сулу хан деген титул

²⁷ Сөзүм куру болбосун үчүн орто-азиялык падышалардын өздөрүнүн жеке ээликтерин лен катарында берген тизмени келтиремин: 705-жылы Чачтын (Ташкенттин) акими жана Фергананын ханы Багадур Тудунга; 718—719-жылдарда бухаралык Тугшада жана самарканддык Гүрек өзүлөрүнүн оммажын кабыл алып, арабдардан кутулуу үчүн аскер жиберүү өтүнүчү менен кайрылышат; 720-жылы Забулстан менен Гибинин хандарына лен ыйгарылат; 727-жылы — арабдардан кысым көрүп жаткан Тохарстандын жабгусу өз вассалдарынын катарына алуу өтүнүчү менен императорго кайрылат. Андан ары экинчи жолу жиберилген өтүнүчтөр жана лен ыйгаруулар келтирилген. Бардыгы түшүнүктүү (караңыз: R Grousset, *Histoire de l'Extrême-Orient*, pp.281—282; E. Chavannes, *Documents...*, pp.290—295).

²⁸ E. Chavannes, *Documents...* p.292.

²⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 298-бет.

жана чин алат да, кийинки жылы ал расмий түрдө империяга «берилген жана тил алчаак хан» деп аталат³⁰. Ушул мезгилден баштап, ал арабдарга каршы активдүү күрөш жүргүзө баштайт. Араб документтеринде ал «кытай императорунун иниси» катарында эскерилет, бирок муну туугандык мамиленин белгилениши катарында түшүнүүгө болбойт. Империя менен болгон союз түргөштөрдүн оорук жагын бекемдеген, анткени алардын түндүк коңшусу — карлуктар империялык саясаттын нугунда турган болучу.

Арабдар болсо түргөштөрдү өзүлөрүнүн союздашына айландырууга аракет жасашты, бирок алар бул максатта исламды үгүттөп, таратуу жолу менен жетишүүгө умтулушкан. Халиф Хишам (724—743) Сулуга үгүтчүнү жиберип, ислам динин кабыл алууну сүнүш кылат. Ислам динин алуу дегенибиз бардык мусулмандардын рухий жана граждандык бийлик ээси катарында халифке саясий жактан баш ийүү дегенди билдирген. Сулу халифтин элчисинин катышуусу астында аскерлерин катарга тургузуп, кароодон өткөрөт да, андан соң котормочуга мындай дейт: «Бул элчиге түшүндүрүп кой, өз кожоюнуна айтып барсын, бул аскерлердин ичинде чач тарачтар да, усталар да, бычмачылар да жок; эгерде алар исламдын жол-жоболорун кабыл ала турган болушса, анда алар жашоо үчүн каражатты кайдан алышмак?»³¹.

Түргөштөрдүн ханы халифке диндештердин аларга эмне үчүн керек экендигин эң жакшы биле тургандыгын кыйытып билгизет. Арабдар ошол учурда исламды жаңы кабыл алгандар үчүн салык жагындагы жеңилдиктерди жоюп, мусулмандар төлөөдөн бошотулган хараж жыйымын алууну, ошону менен бирге мусулмандарды өз аскерлеринин курамын толуктоо үчүн пайдаланууну улантып жатышкан болучу. Анткени менен Империя менен болгон достук жана согду дыйкандарына көрсөтүлгөн кызмат-колдоо түргөштөргө жибек жана алтын түрүндөгү пайдаларды алып келип жатты. Ошондуктан Сулу халифтин аскерлерине каршы бүткүл күчү менен күрөш жүргүзүп, арабдардын андан аркы жылышын токтотуп салат.

Түргөштөрдүн күч алышы согдуларды арабдардын ырайымсыз эзүүсүнөн кутулууга үмүттөндүрдү. 720—721-жылдарда Согдуда көтөрүлүш чыгып, аны арабдар тез эле басып салышат. Бирок ал 724-жылы кайрадан кайталанып, бул жолу түргөштөр көтөрүлүшчүлөргө жардамга жетип келишет. Арабдар өтө чечкиндүүлүк менен аракеттенишет. Көтөрүлүштүн башчысы дыйкан Диваштич туткунга алынып, керилип өлтүрүлөт. Буга карабастан түргөштөр жана аман калган көтөрүлүшчүлөр Согдудагы араб бийлигин жок кылышат. 728-жылы гана экинчи жолку чабуулда Согду кайрадан арабдардын колуна өтөт.

Түргөштөрдүн Согдианадагы аракеттерин талдап чыкканыбызда биз чоң салгылаштарды да, үстөкө-босток соккуларды да, же ойлонулуп ишке ашырылган операцияларды да көрө албадык. Түргөштөр тийди-качты согуштарды жүргүзүшкөн. Алардын күжүрмөн атчандары арабдарга бардык жерде кол салып, аларды катуу алсыратып турду. Согду калкынын колдоосу астында мындай тактика араб гарнизондорун дайыма катуу чымырканган абалда кармап турду³². Арабдарга согушта жеңип алынган шаарлар жана кол жетчү өрөөндөрдөгү коргоосуз калган кыштактар гана баш ийген. Тоолуктардын ислам жана аны менен байланышкан салыктар жөнүндө уккулары да келген эмес. 737-жылы Асад ибн-Абдаллах Хутталянга кол салып, бирок өзү толу талкаланат. Ошондо согдулар боштондук күнү келди деп чечишет, алар менен бир убакта Самарканд, Чач жана Фараб да бөлүнүп чыгышат. Мүмкүн ушул жолу алар боштондук алышмак, бирок чыгыштагы окуялар буга тоскоолдук кылды.

³⁰ E. Chavannes, *Documents...*, p.284, n.2.

³¹ В.В. Бартольд, *О христианстве...*, 9-бет.

³² Толугураак, караңыз: В.В.Бартольд, *Туркестан...*, 190-бет.

Ашинанын каныке кызы, түргөштөрдүн жанышасы, күндөрдүн биринде бир нерсе үчүн Кучага чабарман жөнөтөт. Өтүнүч хандык каада боюнча, буйрук түрүндө билдирилет.

Батыш аймактын акими, кытайлык Ду Сян, өтүнүчтүн буйрук катарында айтылганын туюп: «Ашинанын кызынын мага буйрук берүүгө кандай акысы бар!» — деп жинденип, жоопсуз калтырат. Мамилени үзүү үчүн ушул эле жетиштүү болучу. Хандын кадыр-баркына доо кетти, талаанын «узун кулактары» кабарды бүткүл талаа аймактарына жайылтып, хандын аброюна залал келтириши мүмкүн эле.

Кытай Ду Сян өзүнүн төрө пейилдиги жана ачуусунун чукулдугу согуштун чыгып кетишине себепчи болот деп кайдан ойлосун. Кептин баары эле кытайлар менен түрктөрдүн психологиясындагы айырмачылыктан келип чыкты окшойт. Кытайда Ду Сянды жамандаган чагым кат жазылмак, бирок ал жакта байланышы бар болгондуктан ал мындан корккон эмес; Орто Азияда болсо көтөрүлүш чыгып, Сулу тибеттиктер менен союз түзүп, Кучаны камоого алат. Ду Сян сепилде жок эле, ал кызматынан жогорулап, Кытайга жөнөп кеткен болучу. Анын орун басары сепилден сыртка, талаага чыкса сөзсүз жеңилерин билип, сепилди коргоо менен гана чектелүүгө аргасыз болот. Сулу Батыш аймактагы кытайлык колонияларды (оторлорду) талап-тоноп алып, аны кемсинткен адамы кол жеткис алыска кетип калганын билгенден кийин Кучаны камоону токтотот. Бирок эки фронтто салгылашуунун натыйжасында жана арабдарга каршы ийгиликсиз күрөштөн улам Түргөш мамлекети үчүн түпкүлүгү жакшы болбоочудай абал түзүлүп калган эле. Сулу «дүнүйө-байлыгынын жарытымдуу эместигин сезип, талап-тоноп алынган олжолорду бүт бөлүштүрүп бербей, аз-аздан өзүнө калтыра баштайт. Ошондо анын букаралары андан бөлүнүп кетишет»³³. Бул цитатада түргөш хандыгынын бүткүл табияты күзгүгө чагылгандай ачык көрүнөт. Демек, варварларды өз ара биригип талоончулук жүргүзүү гана байланыштырып турган, бирок бул байланыш да кээде ата-бабалардан бери мурасталып келе жаткан «ак сөөктөр» менен «букаралардын» ортолорундагы чыр-чатактардан улам үзүлүп турган.

Түргөштөрдүн бүткүл күч-кубаттуулугу хандын кайрат-күчү менен гана кармалып турган болучу. 738-жылы Сулу шал болуп калат. Ордодо көптөн бери бүгүп жаткан нааразылыктар сыртка чыгат. Чугүмуней уруусунан чыккан жана Күлүг-чур³⁴ деген титулу бар Бага тархан (ысымы белгисиз) деген төрө түнкүсүн чатырында жаткан ханды өлтүрүп, бийликти басып алууга аракет кылат³⁵.

³³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 299-бет.

³⁴ Шаваннда ал Күл-чур деп аталган (*Documents...*, 295-бет). Ж. Клосон тарабынан оңдолгон (караңыз: G. Clauson, *A propos du manuscrit...*, p.16).

³⁵ Тан шу бир аз башкачараак версияны берет (караңыз: E. Chavannes, *"Documents..."*, p.285), анда кытай маалыматтары Табаринин айткандары менен түзөтүлөт. Табари Сулу ханды өлтүргөн адамды Күрсүл деп атаган. Окшоштурууну караңыз: J. Marquart, *Historische Glossen...*, S. 181-182; Marquart, *Chronologie...*, S.38; W. Barthold, *Die alttürkischen Inschriften...*, S.27; В.В. Бартольд. *Туркестан...*, II, 195-бет. Мохэ (Шаванн "бага" деп окуйт) эч кандай адамдын энчилүү ысмы боло албайт, анткени, мурда Үчжилэ да "мохэдагань" деген титул алып жүргөн болучу (Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 296-бет; E. Chavannes. *Documents...*, pp.43,79). АН. Бернштам уйгур шрифти менен жазылган түргөш тыйынын жарыялады: "türgäs qazyp bai baya" ("Груды отдела Востока Гос.Эрмитажа", т.П, 1940, 105-бет). Транскрипциядан көрүнүп тургандай, г тамгасы q жанау деген тыбыштарды бирдей билдирет; ошондуктан бауа дегенди баqa қауап деп окууга болот, т.а. bakrın этнониминин биринчи мууну мукрин менен бирдей. Чындыгында кытайлар уруунун атын жана тархан титулун бир эле иероглиф менен жазышат. Бул болсо "мохэ-бага" термини урууга, бул жерде мукрин-бокрин уруусуна таандык экендикти билдирет. Мындагы эске апа турган нерсе, мохэ-дагань, т.а. мукриликти тархан — уруунун титулу, анткени түргөш кагандыгынын иерархиясында бизди кызыктырган персонаж (адам) күл-чур деген титулду алып жүргөн жана чумугун уруусун башкарган (караңыз: E. Chavannes, *Documents...*, p.285, п. 3).

Сарылар менен каралардын ортосундагы буга чейин ичтен түтөп жаткан от дүрт этип күйүп кетет. Сарылардын башында Бага-тархан турду, ал эми башка бир Думочжи деген төрө Сулунун уулу — Тухосянды Гучжонун ханы деп жарыялайт. Тухосянга Чүй дарыясынын боюндагы түргөш конуштары жана Талас шаарын кайтарып турган кара түргөштөрдөн чыккан Живэй хан баш ийди. Бага тархандын туусу астына сары түргөштөрдөн башка да Батыш аймактын, Фергананын, Чачтын жана Кештин кошуундары, ошондой эле, «Улуу Чөлдүү талаанын батышындагы өлкөдөгү башкы колбашчы да»³⁶ келет. Чүй дарыясындагы салгылашта кара түргөштөр талкаланып, Тухосян туткунга алынат. Кашкарлыктар менен ферганалыктар Таласты кыйратып, Живэй ханды өлтүрүшөт. Сулунун бардык жесирлери жана Живэйдин жесири жеңгендердин колуна тиет. Туткундар Кытайга жөнөтүлөт да, ал жерде аларга кең пейилдик менен кечирим берилет, Тухосянга, ал түгүл чин да ыйгарышат. 739-жылы Империя Орто Азияда өзүнүн гегемондугун орнотуу үчүн кайрадан аракет кылат. Сары түргөштөр болсо согдулар менен союз түзөт, ушундан улам түргөш ак сөөктөрү согду маданиятына тартыла баштайт деп жыйынтык чыгарсак болчудай.

Бирок империялык өкмөттүн аракетинен бул жолу эч нерсе чыккан жок. Status guonnu кайра калыбына келтирүүгө умтулуп, император «он ок элине» ханзаада Ашина Хинди башкаруучу кылып дайындайт. Ага багынтылган түргөштөр да баш ийүүгө тийиш болучу. Бирок сары түргөштөрдүн жолбашчысы Бага-тархан өзүн дайындоону талап кылгандыктан ага түргөштөрдү «он ок элинен» бөлүп берет, бирок бул компромисстик саясат да оңунан чыкпай калды. 740-жылы Кытайдан жиберилген Ашина Хин Цзюйлан шаарынын³⁷ жанында түргөштөрдүн кол салуусуна тушугуп, каза болот³⁸. Империялыктар муну кечиришкен жок. Кандай арга менен экени белгисиз, бирок Бага тарханды кармап алышып, өлтүрүп салышат да, анын ордуна анын атаандашы Думочжи батыш көчмөндөрүнүн башкаруучусу болуп дайындалат. Бирок 742-жылы кара түргөштөр Ил Идимиш Кутлуг Билгени (кытайча Илиди Миши Гудулу Бигя) өздөрүнө хан көтөрүп алышат, ушундан кийин империялык өкмөт аларды жайына коёт. 741-жылы Чачтын башкаруучусу императордон арабдарга каршы аскер жиберүүнү өтүнөт. Император өтүнүчтү аткаруудан баш тартат, анткени аскерлер анын өзүнө да башка жактарда зарыл керек болуп турган болучу. Ушул себептүү түргөштөрдү да көңүлдүн сыртында калтырышкан.

Ошол тапта Хорасан менен Мавераннахрдын жаңы акими Наср ибн Сейяр жаңы аскерлерди баштап, Согдуга кирет да, Харистандын жанында 737-жылы көтөрүлүшчүлөрдүн таш-талканын чыгарат. Ушул учурда Кучаны камалоо менен алек болуп жаткан түргөштөрдүн жоктугу арабдарга тез ийгилик алып келди. Наср Самаркандда, Чачта жана Фарабда каршылык көрсөткөндөрдү басып, 738-жылы бекем чектердин орношуна жетишти, ал чектердин сыртында бороондогу деңиздей талаа толкуп жаткан эле. Сулунун өлүмү жана түргөштөрдүн өз ара чырчатагы арабдарды сүрүп салууга мүмкүндүк бербей, согдулардын боштондукка болгон үмүтүн да кошо өчүрдү. Орто Азияны арабдардын басып алышы ушуну менен аяктады деп эсептесе болот.

Наср ибн Сейяр өзүнөн мурдагыларга караганда алда канча илбериңки саясатчы болуп чыкты. Ал террордон баш тартып, 740-жылы тынчтык жарыялады. Тынчтык

³⁶ Н.Я. Бичурин. *Собрание сведений...*, 299-бет.

³⁷ Жети-Суудагы Кулан кийинки Луговое кыштагы (Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.III, 210-бет).

³⁸ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1,296,300-беттер. Хинди өлтүргөн адамды "Мохэ-ду" деп аташкан, бул Грумм-Гржимайлово аны Чачтын акими (*Западная Монголия...*, 329- бет) менен окшоштурууга себеп болгон. Бирок Мохэду баатыр (богадур) дегенди билдирет, бул жерде Мохэду энчилүү ат эмес, жалпы аталыш катарында айтылып жатат.

шарттарынын бири боюнча Наср башка диндерге жол коюу менен бирге, исламдан баш тарткандарды да толук кечирет, анткени соңку согуштарда көптөгөн согдулар ата-бабаларынын диний ишенимдерин кайрадан колдоно баштагандыктан, жаңы динден баш тарткандыгы үчүн жазадан коркушуп, талаада, түргөштөрдүн жеринде баш калкалап турушкан. Берилген кечирим (мунапыс) аларга өз мекенине кайтып келүүгө жана жаңы бийлик менен ынтымакта жашоого мүмкүндүк берген. Согуш оңдой албаган нерсени тынчтык жөнгө салды: Согду талаадан кол үзүп, Хорасанга баш оту менен кошулуп тынды.

Тибет-Кытай согушу. Тибет VIII к. эң согушчан өлкө болгондугун, бирок Тан династиясынын таянычын түзүп турган кытайлык чек арачылар согушкандыгы жагынан өзүлөрүнүн бардык коңшуларынан ашып түшкөнүн күмөнсүбөй эле айтууга болот. Согуш алардын кесиби болгондуктан, согуш — алардын көзүнө көрүнүп турган бирден бир жолу, т.а. жашоосунун максаты жана маңызы болгон, ал эми тибеттик койчу, жылкычылар аскерден бошотулуп үйлөрүнө коё берилгенден кийин, мурдагы өзүлөрүнө көнүмүш тиричилигин улантышкан. Мурдагы согушта жеңилип калгандан кийин тибеттик аскер башчылары коргонуу чаралары менен гана, т.а. топурак чептерди куруу менен чектелип калышкан³⁹, анткени кытай дыйкандары тибет көчмөндөрүнөн кандай кооптонууса, тибеттиктер да кытай чек арачыларынан ошондой эле чоочулап турушкан. Ушул себептен улам 731-жылы империялык колбашчы Цуй Си-мяндын тынчтык келишимди жаңыртуу жөнүндөгү сунушун тибеттиктер кубаныч менен тосуп алышкан; бул келишим союлган ак иттин үстүндө антташуу менен бекемделген; ишеним боюнча иттин духу макулдашуулардын бузулбастыгын кепил болууга тийиш эле. Ушундан кийин тибеттиктер «чек ара тараптан кооптонууну унутушуп, мал чарбачылыгы менен тиричилик жүргүзүүсүн улантышты»⁴⁰.

Бирок мындай абал чек арачы жарды командирлерди канааттандырган эмес, ошондуктан алардын бири коргонбой бейкут жатып калышкан тибеттиктерди оңой эле капыстан басып талкалап салууга боло тургандыгы жөнүндө сарайга сунуш катын жөнөтөт. Император, сыягы, күчтөрдүн катышын жакшы билбеген болуу керек, бул сунушту жактырат⁴¹. Хэсидеги аскерлердин колбашчысына эч нерседен шек санабай тынч жаткан тибеттиктерге кол салуу жөнүндө буйрук жөнөтөт, ал өзүнүн буга каршы болгонуна жана мурда ант бергенине карабастан буйрукту аткарууга аргасыз болот.

737-жылдагы кол салуу ийгиликтүү болуп, тибеттиктердин каршы 738-жылы Хесиге жасаган чабуулунун мизи кайтарылат, бирок таланттуу колбашчы уяттуу-ыймандуу да адам болгондуктан аны анттын бузулгандыгы жөнүндөгү ой басат. Түшүнө ак иттин элеси кирип, тынчы кетет, акыры ал «сары санаадан»⁴², же азыркыча айтканда, нерви бузулуудан, көз жумат.

Анын ордуна келгендер ишенчээк, бирок алданган адамдардын айыгышкан каршылыгына туш болушту. Эми Тибетке басып кирүү жөнүндө сөз да болушу керек эмес эле; согуштун жүрүшүндө оош-кыйыш болуп турган ийгиликтер бардык аскердик аракеттерди Көкөнөр көлүнүн айланасындагы ырайымсыз кызыл кыргынга алып келди. Ачык, жайык жердеги согушта көп учурда империялыктар жеңишке ээ болуп турушту, бирок сепилдерди камалоого келгенде бул алар үчүн кыйынчылыкка турган. Алсак, 749-жылы жүздөгөн тибеттиктер коргоп турган тоодогу сепилге кол салганда алар он

³⁹ Иакинф Бичурин, История Тибета..., 1, 169-бет.

⁴⁰ Ошондо эле, 170-бет.

⁴¹ Сюаньцзун улгайган сайын өзүнө мүнөздүү болгон сактыгын жоготуп, анын ой-санаасын согуштук атак-даңк ээлей баштайт (Pul-leyblank, *The Background...*, p.45).

⁴² Иакинф Бичурин, История Тибета..., 1, 175-бет.

миңдеген адамынан ажырашкан⁴³. Буга жооп кылып, тибеттиктер түздүктө курулган кытай сепилин оңой эле алып, гарнизонун кырып салышкан.

Согушту бүтүрүү аны баштаганга караганда алда канча оор болуп чыкты. Түндүк менен батышта ийгиликтерге жетишип жатканына карабастан империялык армия 751-жылга чейин, согушта дагы бир жаңы жоо пайда болуп, күчтөрдүн тең салмагы түбүнөн тарта өзгөргөнгө чейин Тибетте кырчылдашып жатты.

Түндүктөгү жана түштүктөгү саясий проблемаларды чечүү менен алек болуп жатып, империялык өкмөт түштүккө көңүл бура албай калган эле. Ал жакта, Юньнанда 738-жылдан бери Наньчжао хандыгы пайда болот. Анын эпкиндүү жетекчилери бытыранды урууларды бириктирип, 748-жылдан баштап Кытайга көз каранды эмес абалда турушкан. 751-жылы ачык кагылышуу болду. Алтымыш миң адамдан турган Кытай армиясы бүткүл калктын биримдиктүү каршылыгына учурап, 751-жылы Сиэр көлүнүн жанында бүт дээрлик кырылып салынат. Наньчжаонун ханы Голофон согуштун жүрүшү башкача багыт алып кетишинен чоочулап, жардам сурап Тибетке кайрылат. Союз түзүлүп, тибеттиктердин колдоосунун аркасында Кытайдын жаңы армиясы 754-жылы ташы-талкан болуп жеңилет. Андан аркы окуялар Кытайды согушту кайра баштап, хандыкты кыйратуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыратып салгандыктан Наньчжао өз алдынчалыгын сактап кала берет⁴⁴.

Империянын мындай чоң зыянынын орду анын Хэсидеги жетишкен ийгилиги менен толгонсуду. 753-жылы бул аймак тибеттиктерден тазаланып, ал жерге дароо кытай администрациясы киргизилет⁴⁵.

Тибет жана Индия. Наньчжао хандыгы Кытай мамлекетинин түштүгүндөгү токой урууларынын карама-каршы аракеттеринин натыйжасында пайда болгон. Ал азыркы Сычуандын түштүк бөлүгүн камтып, кытайлардын Тонкинге баруучу жолун бууп турган эле, түштүгүндө Бенгал булуңуна чейин тараган, ал жер инди маданиятынын жана буддизмдин жагымдуу таасири астында турган.

Тибетке ыктоо да, арийне, ушундан улам келип чыккан болуу керек, анткени ушул мамлекет гана Наньчжаого өз алдынчалыгына ээ болуп турууга жардам бере алмак. Ошону менен бирге Наньчжао менен болгон союз тибеттиктерге Чыгыш Индияга жол ачмак.

Өз жеңишинин бекемдигине көзү жетпөө Голофондун бүткүл саясаты үчүн мүнөздүү көрүнүш болгон, ал өзүнүн ишмердиги баяндалган жазуусу бар таш мамыны орнотуп, өзү кетирген жаңылыштыктарды айыптоо укугун укум-тукумдарыма калтырдым деп айткан экен⁴⁶.

Ошол эле учурда Индиянын батыш аймагында Кашмир хандыгы күч-кубаттуу болуп өсүп чыкты. Кашмирдин падышасы Лалитадितья Муктапида (700— 736) Пенжабды, Канаужду, Бадахшанды каратып алып, 703-жылы Тибет менен ийгиликтүү согуш жүргүзөт⁴⁷. Бирок Индиянын өзүндөгү андан аркы окуялар Кашмирди Тибет менен тынчтыкка келүүгө аргасыз кылды⁴⁸. Дал ушул маалда буддизмдин душманы болгон раджпуттар тарабынан Түндүк Индияны басып алуу башталган эле⁴⁹. Индиялык буддачылар каршылык көрсөтүүнү уюштура алышпагандыктан брахман Кумарилла Бхата

⁴³ Ошондо эле, 174-бет.

⁴⁴ E. Chavannes, *Documents...*, p.298.

⁴⁵ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 1,175-бет.

⁴⁶ E. Chavannes, *Une inscription...*, pp.338—390.

⁴⁷ J. Prashad, *History of medieval India...*, p.I; Gwasha Lal Kaul, *Kashmir...*, p.32.

⁴⁸ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 1,155-бет.

⁴⁹ J. Prashad, *History of medieval India...*, p.26-28.

тарабынан реформаланган байыркы дин кайрадан салтанат курат. Тибет да, Кашмир да өздөрүнүн диндештеринин өлүмүнө кайдыгер кала алышкан жок. VIII к. аягында Кашмир падышасы Жаяпида Түндүк Индияга басып кирип, Бенгалияны жана мурда бөлүнүп кеткен Канаужду баш ийдирет. Бул падыша «окууну колдоочу»⁵⁰ деген будда титулун алат. Тибет хроникаларында Бенгалия Ганга дарыясына чейин жеңип алынганы айтылат, бирок бул маалыматтын белгилүү датасы жок жана окуянын жүрүшүн кайра калыбына келтирүү үчүн өтө жардылык кылат. Бир гана нерсе ачык болгон: раджпуттардын Индияда буддизмди куткарып калууга жасаган аракеттерге каршы айыгышкан күрөшү ийгиликтүү аяктаган жана Тибет азиялык өлкөлөрдүн ичинен биринчи орунга чыгууга умтулган түштүк чек ара Тибет падышасын чыгыш чек арадан кем эмес кызыктырган.

⁵⁰ Gwasha Lal Kaul, *Kashmir...*, p.36-37.

КАГАНДЫК ЖАНА ИМПЕРИЯ

Чымырканган иш-аракеттер. Жыл артынан жыл өткөн сайын Чанъ- андагылар Кагандыктын катарында Империя жашай албай турганын улам көбүрөөк ачык түшүнө беришти. Кагандыктын жашап турушунун өзү эле Тан империясынын жашап туруу идеясын жокко чыгарып салган болучу. Жалпы азиялык империянын ордуна дубалдын ары жагында ээликтери гана бар Кытай империясы жашап турган эле. Мыкты күжүрмөн күчтөрдүн резервинен түндүк талаалар императордун бардык душмандарын өзүнө тартып турган чөйрөгө айланды. Түрктөр менен уйгурларды тибеттиктер менен арабдарга каршы согушка жиберүүнүн ордуна эми кытайлардын өздөрүнөн түрктөр менен уйгурларга каршы армияны түзүүгө туура келди.

Кайраттуу Сюаньцзун бир чечимге келди. 742-жылы императордун жардыгы менен Империя чырмалып калган торду кыя чаап салуу үчүн армияда реформа жүргүздү. Чек аралык аскерлер жөнүндөгү жаңы буйрук боюнча он цзеду — чек аралык аскер гарнизону — түзүлөт. Эгерде картага карап көрө турган болсок, алардын жайгаштырылышы өтө кызыктуу болуп чыккандыктан мен алардын тизмесин толук келтиремин: 1. Аньси цзеду; Батыш аймакты коргоо үчүн түзүлүп, штабы Кучада турган. 2. Бэйтин цзе-ду; түргөштөр менен хакастарга каршы түзүлгөн, штабы Иле суусунун (Жуңгария) орто агымындагы Беш-Балыкта турган. 3. Хэси цзе-ду; Тибет менен түрктөрдүн карым-катышын токтотуу үчүн түзүлүп, штабы Лянчжоуфуда (Нинся провинциясы) турган. 4. Шофан цзеду; түрктөргө каршы түзүлүп, Хуанхэнин түндүк жээгиндеги Линчжоуда (Гань-су провинциясы) турган. 5. Хэдун цзе-ду; Шофан цзе-дусун чыңдоо үчүн түзүлүп, штабы Тайюаньфуда (Ордос) турган. 6. Фаньян цзе-ду; хилер менен кидандарды ооздуктоо үчүн түзүлүп, штабы Ордостун борборундагы Ючжоуда турган. 7. Пинлу цзе-ду; шивейлер менен мохэлери токтотуп, тосуп туруу үчүн түзүлүп, штабы Түштүк Маньчжуриядагы Иньчжоуда турган. 8. Лунью цзе-ду; Тибетке каршы түзүлүп, штабы Шаньчжоуда турган. 9. Гиньнань цзе-ду; батышта — Тибетке каршы, түштүгүндө мандар менен лаону ооздуктап туруу үчүн түзүлүп, штабы Юньнань провинциясындагы Инчжоуда турган. 10. Өзүнчө турган пяти фу корпусу Линнанда Лаосту ооздуктап туруу үчүн түзүлгөн.

Бул он цзе-дудан башка да үч байкоочу отряд түзүлгөн. Бардыгы болуп чек ара кайтаруучу аскерлерде (чжень-бин) 490 миң адам¹ жана 80 миң ат болгон. 713-жылга чейин чек арачы аскерлерди кармап туруу анчалык кымбат эмес болучу, ал эми 742-жылдан баштап, ал жыл сайын 10 200 миң түрмөк жибек кездемени жана 690 миң ху данды талап кылган. Мынчалык зор чыгым элди сөзсүз түрдө жакырланып салмак². Бирок империялык өкмөт Азияда гегемондукту өз колунда кармап туруу жана биринчи кезекте Кагандыкты жок кылуу үчүн баарына кайыл болду. Ошол учурдагы кырдаал Империяга ыңгайлуу болучу: Кагандыктын ичинде абал жайында эмес эле.

Түрктөр. Салыштырмалуу түрдө баары жайында болуп турган мезгилде да ыраазы эместер болбой койбойт эмеспи. Түрк ордосунда да бийлик үчүн жана өз атаандаштарын жок кылуу үчүн бири менен бири күрөшкөн сарайлык кликалар болгон. Билге-хан менен анын уулу Йоллыг бектердин ээн баштыгын басып турушкан, бирок Теңир-хандын тушунда бийликти ханыша эне, Тон-йокуктун кызы По-бег гөз колуна алат. Ордо демейки түрк принциби боюнча түзүлгөн болучу: хан борборду, шаддар чыгыш жана батыш канаттарды башкарган. Шаддар ханзаадалардан дайындалып, тандалма аскерлерге

¹ Бул санга тейлеген адамдардын жана тылдагылардын баары кирген. Империянын калкы 742-жылы 48 млн. жеткен; 80 миң атчан аскер, т.а. талаа аскерлери алдыга коюлган максат үчүн анчалык көп болгон эмес

² Караңыз: Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1, 308-бет.

колбашчылык кылышкан. Ханыша өлкөнү башкарууну өзүнүн фаворити, катардагы эле тарханга тапшырат, бул жогорку колбашчылардын арасында күң кул туудурат. Нааразылыктарды басып салуу үчүн ханыша өзүнүн уулун батыштын шадын өлүм жазасына тартууга көндүрөт. Чыгыш шады Пан-кул өз аскерлери менен ордого кол салып, ханды өлтүрүп, тактыга өлтүрүлгөн хандын уулун отургузат. Бирок Пан-кулдун атаандашы жабгу Кут (кытайча Гуду) жаңы ханды өлтүрүп, такка анын бир тууганын отургузат. Династияга коркунуч туулат. Кут кайрадан өзү койгон ханды өлтүрүп (741-ж.), хандык бийликти тартып алат. Бул мурдагы тымызын нааразылыктардын баары дүрт этип ачыкка чыгышы үчүн себеп болуп, талаа ыраңы кызыл канга боёлгон.

Бул мезгилдеги окуялар Кытай хроникаларында өтө эле кыска жана толук эмес баяндалган, бирок бул кемчиликтеги «Селеңга ташындагы»³ эстелик жазуу толуктап берди, ал ташта уйгур ханы Моюнчурдун эрдиктери жазылып калтырылган. Анын начар сакталганына карабастан бул өтө зор маанилүү булак болуп саналат, анткени анда ошол мезгилде болгон окуяларга уйгурлардын көз карашы чагылдырылып турат. Уйгур ханынын сөзү боюнча, ал түрктөргө каршы боштондук күрөшүн баштаган, бул чындыкка ылайык болучу. Түрктөрдүн уйгурларга үстөмдүгү 50 жылдан ашыгыраак мезгил менен белгиленет (688-жылдан 741-жылга чейин). Уйгурлардын жолбашчысы атасынан шад деген титулду алып, 742-жылы өз элин — токуз-огуздарды чогултуп, баш коштурат⁴.

742-жылы бир эле убакта уйгурлар, басмылдар жана карлуктар көтөрүлүш чыгарышат. Кытай булактарындагы жарыбаган маалыматтарга караганда алар узурпаторго (жабгу Кутка) кол салып, урушта аны өлтүрүшөт. Окуя дал ушундай болгон, бирок бул бүтүндөй бир элдин кыйроо учурундагы, бүткүл кайгылуу кыйын-кыстоо учурундагы абалын түшүнүүгө жетишерлик дарек боло алмак беле? Бактыга жараша, түрк эстелик жазуусунун фрагменти кытай хроникасы бейкапар жазган кыйроону түшүнүүгө мүмкүндүк бере алат.

Кагандыктын батыш чек арасын тардуш бектеринин башчысы, аскер башы Күлү-чур⁵ коргоп турган. Ал 80 жашка барып калган эле. Ал Кутлуг Элтерис- хандын жан-жөкөрү болгон, кийинчерек анын уулдарынын согуштук жортуулдарын коштоп жүргөн. Ал табгачтар менен Беш-Балыктын жанында, арабдар менен Бермет дарыясында (Сыр-Дарыя), уйгурлар менен Селеңгенин бойлорунда жана татабдар менен Хингандын тоо этектеринде салгылашкан. Өзүнүн эрдиги үчүн ал «Ышбара» — күч-кубаттуу жана «Билге» — акылман деп аталат. Ал тайманбас баатыр болгон.

735-жылы Күлү-чур батыш чек аранын кожоюну болуу менен өз карьерасынын сересине жетет. Бул кызматта ал жети жыл иштеп турат да, карлуктар көтөрүлүш чыгарганда «атына минип, чабуулга кирип жеңип чыгат, аты өлгөндө башка бир атка минип ... аскерди баштап жөнөйт, карлуктар ... карлуктарга ... согушту өзүнүн үйүнө жеткенче улантат. Карлуктар аттарына миништи; ушундай аскер менен ... тору ат ... карлуктар ... карлуктар ... Элтебер өзү келди, анын иш боюнча жана эрдик боюнча жолдошу, Еркиндин уулу Йитянь-чур да келди ... согушта анын аскерлери салгылашты, ал жеңди, ал эми анын эли, анын уулун жана аялын ал ... аны каганына Ышбара Билге Күлү чур ... өлүктөр аны ушунчалык соккулашты. Ал душмандарга өзү жалгыз атырылып чабуулга өтүп, аскерлерди аралап кирип барды, бирок өзү тепселип өлдү...»⁶.

³ Г.И. Рамstedт. Перевод надписи "Селенгинского камня", 40—47-беттер; С.Е. Малов. Памятники..., 1959, 30—44-беттер. Тексти, транскрипциясы жана котормосу.

⁴ Г.И. Рамstedт. Перевод надписи "Селенгинского камня", 40-бет; С.Е. Малов., Памятники..., 1959, 38—39-беттер.

⁵ С.Е. Малов, Памятники..., 1959, 23-бет.

⁶ Ошондо эле, 29-б.

Мында, мезгил тарабынан жемирилип-кемтилген, душмандар тарабынан бүлүнтүлгөн эстелик жазууда өз ата-журту үчүн көк түрктөрдү ырайымсыз душманга каршы күрөшкө көтөргөн эрдик жөнүндө кабар сакталып калган. Өтө карыган абышка жоого качырып кирет да, атынан айрылганы менен кайратынан жазбайт. Эстелик жазуунун кемтиги болгон менен анын үзүндү түрдөгү сөздөрүнөн, алыскы талаа мунарыгынан чыгып келген сыяктуу караандар көзгө көрүнүп, горизонтто бардык тарапта атчандар пайда болот ... алардын бардыгы душмандар. Түндүктө да, түштүктө да, батышта да карлуктар; чегинүү керек, артта үй, хан бар. Бирок хан өлтүрүлүп, үй-бүлөсү колго түштү, ошондо карыган баатыр абышка эми аяна турган эч нерсе калбаганын көрөт да, душмандарды

жиреп кирип, өзү да тебеленип-тепселип каза табат. Ал Экинчи кагандыктын жаралышынын күбөсү болгондуктан анын кыйрап бүтүшүн көргүсү келбейт. Дал ушул Күлү-чурга окшогон түрктөр коңшулар үчүн коркунучтуу болгон; дал ошол баатырлар экинчи өздөрүнүн тынчын албасын үчүн ал коңшуларга каршы согушка киришкен. Бирок бардык эле түрктөр өз колбашчысынын өрнөгүн ээрчишкен эмес. Аман калган аскерлер уйгурлардын куугунтугу астында «кара кумдан»⁷ ары чегинип кетишкен.

Союздаштар жеңиштен пайдаланышып, ар бири өз мамлекетин түзүшөт. Басмылдардын жолбашчысы хан, уйгурлардын жолбашчысы — чыгыш жабгусу, карлуктардын элтебери батыш жабгусу деп жарыяланат. Түрк бектери эси-учун жыйнашып, Пан-Күлдүн уулун Озмыш⁸ деген титул менен хан көтөрүшөт. 716-жылдагы кандуу мезгил кайрылып келди, бирок бул түрктөр эми башкача түрктөр болучу; Күл-тегиндин муунунун колунан келген нерселер алардын уулдарынын колунан келбеди, бирок алардын үстөмдүк жүргүзүүгө болгон дооматы сакталып кала берген. Империялык өкмөт түрктөрдүн кыйын абалда калганын эске алып, Озмыш-ханга Империянын кол алдына өтүүнү сунуш кылат. Озмыш-хан бул сунуштан баш тартат, бирок басмылдардын, уйгурлар менен карлуктардын бириккен күчү аны ордону таштап качууга аргасыз кылат. Айрым түрктөр (беш миң боз үйлүү) хандын уулунун башчылыгы астында үмүтсүз согуштан көрө империяга баш ийип берүүнү артык көрүшөт.

Түрктөр өздөрүнүн мурдагы кандуу ийгиликтери жана бой көтөрүүчүлүгү үчүн жооп берүүгө тийиш эле. 744-жылы басмылдар Озмыш-ханды өлтүрүшөт да, анын башын кесип алышып, Чанъанга жөнөтүп жиберишет⁹. Бирок түрктөрдүн элдешкиси келбеген бир бөлүгү куралын таштабай, өлгөн хандын бир тууганы Баймэй-хан Кулун бекти такка көтөрүшөт¹⁰.

Бирок түрктөрдүн баары эле уттурулган үмүтсүз иш үчүн өлүмгө баштарын байлашкан эмес. Алардын арасында дүрбөлөң башталат: төрөлөр «басмылдардын башчысын хан шайлап алышат»¹¹. Түрктөрдүн байыркы түрк даңкын өтө аздектеп, сыймыктанган бөлүгү Баймэй-хан менен бирге калышат. 744-жылы күрөш али улантылып жаткан эле.

⁷ Г.И. Рамстедт (Перевод надписи "Селенгинского камня", 41-бет) сөз Гоби жөнүндө болуп жатат деп болжолдойт, бирок бул туура эмес, анткени согуш Халхада улантылган. Бул Жуңгариядагы чөл болсо керек, анын жанында уйгурлар карлуктар менен басмылдарга туш келип, салгылашкан.

⁸ Кытайча айтылышы — Усу-миши-хан. Уйгурлар аны хан деп эсептешпей, Озмыш-тегин деп аташкан (ошондо эле). Рамстедттин Озмыш уйгурларга туткунга түшүп калган деген божомолу туура эмес. Андагы "...мен туткунга алдым, анын жубайын мен өзүмө алдым. Ушундан тартып, түрктөрдүн династиясы жок болуп бүттү" деген сөздөр Озмыштын ордун баскан Баймэй-ханга таандык кылынууга тийиш.

⁹ Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten..., S.261.

¹⁰ Кытайча, Баймэй-хан Хулун-фу "аксакал хан кулун-бек" дегенди билдирет.

¹¹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т. I, 278-бет.

Ошол арада союздаштарын арасында чыр-чатак чыгып, уйгурлардын жолбашчысы Пэйло басмылдарга кол салып, аларды талкалайт. Басмылдардын башчысы Седе Ишп-кагандын¹² башы алынып, Пэйлого Кутлуг-Билге жана Күл-хан деген титул берүү сунушу менен Чанъанга жөнөтүлөт¹³. Басмылдардын талкалангандан калганын жетектеген аксакалы Бэйтинге качат, бирок ал жерде байыр алып калуу мүмкүнчүлүгүн көрө албаган соң, өз элин таштап, Кытайга кетип калат. Басмылдардын калганы карлуктардын кысымынан качып, уйгурларга багынып беришет¹⁴.

Бул кымгууттук түрктөр үчүн оңдой берди кырдаал болучу, бирок алар муну пайдалана алышкан жок. Империядагы аскердик реформа эми өз жемишин бере баштаган эле. Ордос тараптан келген империялык аскерлер Сахэней тоосунун жанында түрктөрдүн сол канатына сокку уруп, апа-тархандын колбашчылыгы астында турган 11 урукту талкалайт. Баймэй-хан империялык армияны жабдып турган кытай базаларынан алыс жаткан өз ээлигинин батыш тарабына бекинип алууга аракеттенет, бирок карлуктар менен уйгурлар жете барышып, түрктөрдү биротоло талкалап салышат. Пэйло Баймэй-хандын башын Чанъанга жөнөтүп, өзүн императордун вассалымын деп чечет¹⁵.

Түрктөрдү бөрү сымал жеткен жерден кармап алышып, өлтүрүп жатышты, алардын бөрүнүн алтын башы бар туусу эми талаа аймагынан биротоло көрүнбөй жок болду.

Тирүү калган түрктөр менен баш ийип берүүнүн шартын макулдашып алып, Билге-хандын жесири, Тон-йокуктун кызы По-бег аларды Кытайга алып келет. Түрктөрдү чек ара аскерлерине кошот. По-бег болсо ханыша деген титул алып, хандын тукуму катарында казынанын багуусуна өтөт¹⁶. По-бег адамдарды куткарып калганы менен, элди куткара алган жок. Түрктөр башка көчмөндөрдөй эле табгачтар менен аралашып, алардын чөйрөсүнө сиңип кетишет.

Душмандарынын жазадан кутулуп кетишкенине каарданган уйгурлар кектерин эстеликтерден чыгарышты. Алар түрк баатырларынын таш статуяларынын баштарын кулатып түшүрүшүп, Күл-тегиндин эстелигин бырын-чырын кылып талкалап салышкандыктан, алардын сыныктарын кайрадан чогултуп, статуяны калыбына келтирүүгө мүмкүн болбой калган¹⁷. Алардын максаты түрктөрдү талкалоо гана болгон эмес, андан да негизгиси — түрк элинин жана аны менен байланыштуу болгондордун бардыгынын кайра калыбына келишине жол бербөө болгон. Уйгурлар өздөрүнүн көздөгөн максатына жетишти — байыркы түрктөрдөн алардын аты гана калды.

Кидандар. Кидандар көк түрктөрдүн берилген союздаштары болгон, бирок Кагандык өз жашоосун токтоткондо алардын андан ары каршылык көрсөтө берүүлөрү маанисиз иш болуп калган эле. 745-жылы кидандардын башкы аксакалы күрөштү токтотот да, Сунгария провинциясынын акими болуп калат.

Бирок Маньчжуриядагы чек арачы аскерлердин корпустук начальниги Ань Лушань кидандарга кол салып, талап-тоноос уланта берет. Кыжыры келген кидандар көтөрүлүш чыгарышканда, аны Ань Лушань басып салат. Бирок кидандардын жаңы аксакалы каршылык көрсөтүүнү уланта берет. Кытайлар бул согуштун чыгып кетишине Ань Лушань

¹² В.П. Васильев, Китайские надписи..., 28-бет. Уйгур мезгилиндеги кытай тилиндеги орхон эстеликтерине кытайлык "Цзун-ли ямындын" (Илимий тарыхый комитет) берген комментарийи.

¹³ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т. 1, 307—308-беттер.

¹⁴ Ошондо эле, 348-бет (бул жерде "Таншунун" текстинде карама-каршылык бар: 307-беттерде — басмылдардын жол башчысы өлтүрүлгөн, ал эми 347—348-бетте — ал Бэйтинге качып кетет; мүмкүн, ал өлтүрүлгөндүр, ал эми качып кеткени башка бирөөдүр, бирок ишенич жок).

¹⁵ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т. I, 278-бет.

¹⁶ S.Julien, Documents..., p.475.

¹⁷ L.Jsl, Vyzkum Külteginova pamatniki..., S.109.

демилгечи болгон, анын максаты кагылышууну атайын уюштуруп, андан соң аны талкалап көзгө көрүнгүсү келген деген пикирде болушкан. Эгер ушундай болгон күндө да, чек аралык аскерлер согушчан уруулардан турганын, алар талоончу согуштарды көчмөндөрдөн калышпай жакшы көрүшкөнүн, ошондуктан кагылышуулар кокустуктардан улам жана сөзсүз түрдө чыгын турууга тийиш болучу. 751-жылы Ань Лушань алтымыш миң аскер менен жол көрсөткүч катарында татабдарды алын, кидандарга каршы жортуулга жөнөйт.

Узак жол жүргөндөн кийин (1000 ли = 400 кт), жаан жаап, жаалардын жиби бошоп, атууга жарабай калат. Татабдар кидандар тарапка өтө качып, кидандар Шара-Мүрэн дарыясынын боюнда империялык аскерлерге чабуул коюп, аларды талкалап салышат¹⁸.

754-жылы кидандар уйгурларга баш иет да, Империя биротоло Маньчжуриядан ажырайт. Ушундан кийин чек арадагы согуштар тынчып, кагылышууларды көчмөндөр эмес, чек арачы баш кесерлер атайылап уюштуруп турганы түшүнүктүү болуп калат.

Батыш аймак. Түрктөрдү жеңүү жана уйгурлардын үстүртөн гана көз каранды болуп турушу Империя үчүн кымбатка турган, анткени ал түндүк тараптагы проблемаларын чечүү менен алектенип жатканда батышта арабдар менен тибеттиктер чыңдалып алышкан болучу. Өз күчүнө ишенген кытайлык туруктуу армия¹⁹ Орто Азиянын түндүгүндө пайда болот.

747-жылы батыш акиминин жардамчысы, теги боюнча корей Гао Сянь-чжи Кичи Болуйга жүрүшкө чыгат, аны Тибет ханынын күйөө баласы Сужа-Раджа башкарып турган болучу. Гао Сянь-чжи Кичи Болуйга тоо аркылуу келип, жергиликтүү калкты паралап сатып алат да, алардын жардамы менен Соидеги көпүрөнү кайтарып турушкан тибеттик гарнизонду кырып салат. Болуйда Гао Сянь-чжи бардыгына жибек кездемелерди тартууга берип, Сужаны багынып

берүүгө көндүрөт да, раджага жардамга келген тибеттиктерди сүрүп салат. Болуйда 100 адамдан турган гарнизон жайгаштырылып, тибеттиктерге Батыш аймакка өтүүгө жол жабылат.

Гао Сянь-чжинин жиберген кабарында бул жеңиштин мааниси өтө апыртылыш көрсөтүлөт: Фолинь [Византия], Даши [Араб халифаты], бардыгы болуп 72 ээлик калтаарып калышты да, Кытайга багынып беришти²⁰ Гао Сянь-чжи Кытайдын өкмөтүн гана эмес, өзүн өзү да алдаган эле, ал ийгиликке шыктанып, арабдарга каршы күрөшкө бел байлайт.

Айрым согду бектери басып кирип келе жаткан мусулмандарга каршы күрөштө жардам алабыз го деген үмүт менен Империяга таянып турушкан болучу. Бирок 748-жылы Бэйтиндин акими, Ван Чжен-сян бухаралыктар²¹ менен салгылашка кирет. Анын бирден бир жетишкен ийгилиги Ысык-Көлдөн алыс эмес жердеги Суяб шаарын ээлеп алганы болду²². Шаар пайдубалына чейин талкаланат. Калыбы, бул жеңиш да өтө апыртылып жиберилген окшойт, кийинчерээк Гао Сянь-чжи Чач менен Ферганага ортосундагы кагылышка кийлигишип, ферганалыктарга кошулат да, 748-жылы Чачты басып алат²³.

Согдулар араб талоончуларына каршы жардам алуунун ордуна араб аскерлери менен беттешүүдөн тайсалдаган кытай генералдарынын талап-тоноосуна тушугушат. Бирок

¹⁸ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т. I, 368-бет.

¹⁹ Grousset, *Histoire de l'Extreme-Orient*, p.283.

²⁰ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т. II, 321-бет.

²¹ Ошондо эле, 314-бет.

²² Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 303-бет.

²³ В.В. Бартольд, *Туркестан...*, ч. II, 200-бет.

окуялардын жүрүшү колбашчылардын эркинен күчтүүрөөк болгондуктан акыры беттешүүгө туура келди.

Согду бектерине оор учурда жардамга келишпеген кытайлар мурдагыдай эле алардан берилгендикти талап кыла беришти. Гао Сянь-чжи чыккынчылык кылдың деген шек боюнча Чачтын акимин камап, аны Кытайга жөнөтүп жиберет да, ал жерде өлүм жазасына тартылат. Мынадай ырайымсыздыктын себеби бардыгына белгилүү болучу, анткени өлүмгө тартылган бектин байлыгы империялык ач көз генералдын колуна тийген эле. Бул окуя согдуларды биротоло арабдардын койнуна салып берди. Өлтүрүлгөн бектин уулу Зияд ибн Салихтин мусулман кошуунун алып келип, ага өзүнүн согду досторун кошуп, Талас шаарын курчоого алат. Гао Сянь-чжи жардамга жөнөйт, ал тарапка Империянын вассалы карлуктардын жабгусу да өз атчандарын алып келет. Империялыктар тарабында ферганалыктар, кашкарлыктар жана кучалыктар — бардыгы 30 миң адам катышат. Арабдар менен согдулардын күчү белгисиз, бирок алардын саны да аз болбосо керек. Эки армия тең 751-жылы июлда, Талас суусунун жанындагы Атлахта беттешет. Айыгышкан салгылаш беш күнгө созулуп, байкаларлык натыйжа берген эмес. Бирок чечкиндүү учурда карлуктар Гао Сянь-чжинин аскерлеринин тыл жагынан сокку уруп, империялыктардын ташы-талкан болот. Гао Сянь-чжи Кытайга качып кетет²⁴.

Халифат бул жеңиштин жемишин пайдалана алган жок. 750-жылдагы Абу- Муслим менен Абул Абастын Омеяддарга каршы көтөрүлүшү өлкөнүн бүткүл күчүн сарп кылды. Ал эми Таластын жанындагы согушта жеңишке жетишкен Зияд ибн Салих көптөгөн кутумдардын бирине катышканы билинип, башы алынат. Жеңилип калып, катуу чочулаган кытайлар Батышты басып алуу жөнүндөгү ойлорунан баш тартышат. Империя кыйроонун алдында турган эле.

Таластагы салгылаш Орто Азияда мусулман маданияты кытай маданиятына караганда басымдуулук кылып турганы жөнүндөгү маселени чечип салды. Бирок бир эле салгылаштын тагдыры бүтүндөй бир өлкөнүн өнүгүү жолун аныктай албайт эмеспи. Тан империясы Батышка кытай маданиятын жайылтууга эмес, өзүнүн саясий үстөмдүгүн орнотууга умтулган, бирок ал ишке ашпай турган максат болучу. Уйгур жана карлук көчмөн хандыктарынын империяга каршылыгы жеңүүгө мүмкүн эмес каршылык болучу. Империянын аскердик күч-кубаты 751-жылы туш тараптан соккуга туш болуп жатты: кидандар чыгышта, тибеттиктер менен жаңыдан пайда болгон Наньжао мамлекети түштүктө империялыктардын талкалап салышты, ал эми Империянын өз ичиндеги карама-каршылыктар аны көпкө узабастан кыйраткыч төңкөрүштөргө алып келип, Кытайды өз чек арасында баш калкалап турууга аргасыз кылды. Таластагы салгылаш окуялардын узун тизмегиндеги бир учур гана болгон.

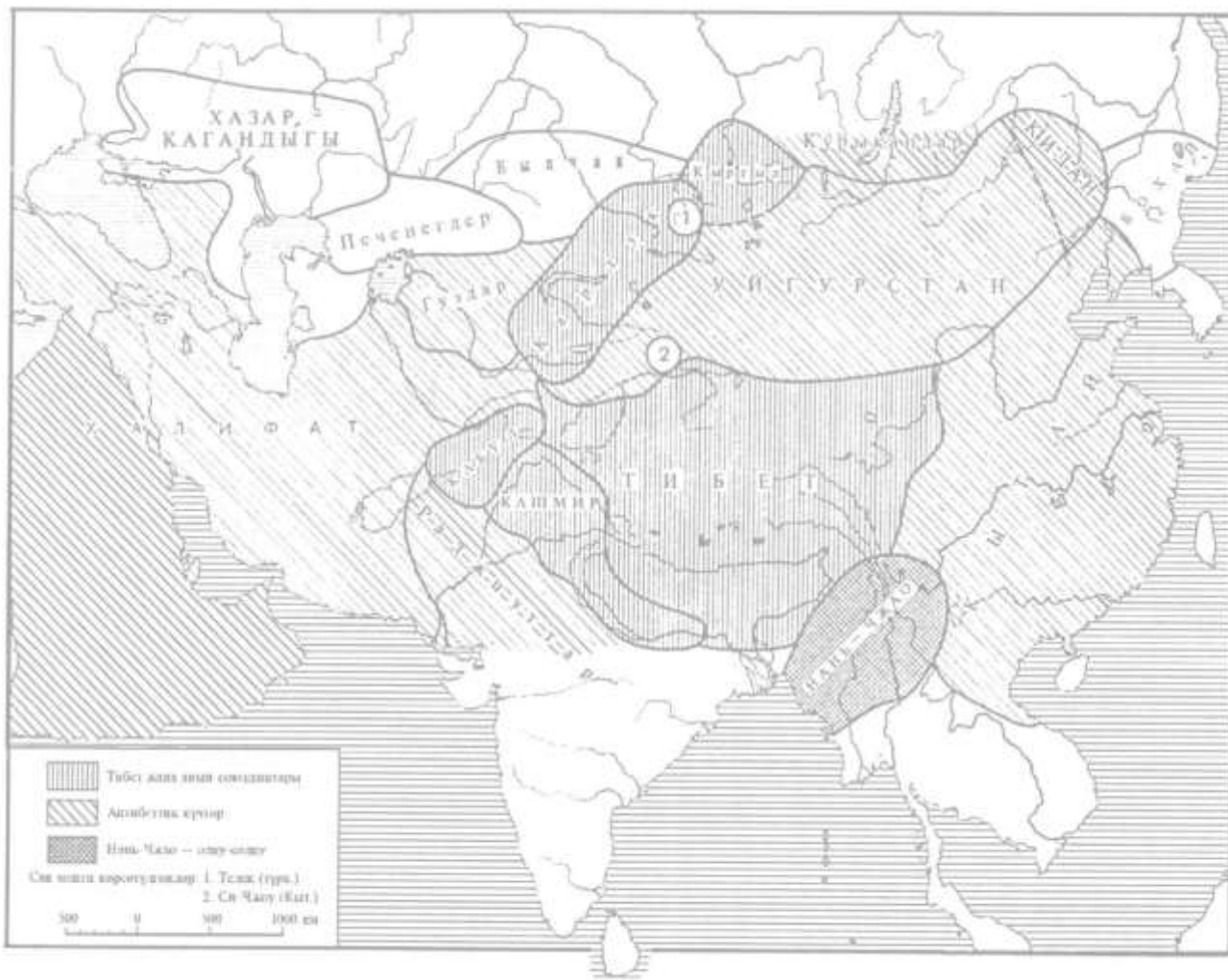
Карлуктар. Карлуктар этностук жактан түрктөргө көбүрөөк жакын болгонуна карабастан, алар түрктөр менен ынтымакта жашай алышкан эмес. 650-жылы түркүт-төлөстөрдүн алтай бутагын жок кылуу учурунда карлуктар бул операцияны ишке ашырышкан империялык корпуска колдоо көрсөтүшкөн. Бул колдоону Кытайда букаралык катарында кабыл алышкан, бирок иш жүзүндө карлуктар Тан империясынын курамына 657-жылы²⁵ гана, Батыш Түрк кагандыгын жеңип алгандан кийин киришкен.

Империяга көз каранды болуу карлуктарга оорчулук келтирген эмес. Алардын жетекчилери кытай чиндерин алышкан, ал эми калганы бүт бойдон мурда кандай болсо ошондой бойдон кала берген. Экинчи кагандыктын тушунда карлуктар өз эркиндигин жан аябай коргошуп, акырында алар толук жеңишке жетишкен. Гао Сянь чжинин

²⁴ E. Chavannes, *Documents...*, pp.142—143, 297.

²⁵ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т. 1, 347-бет.

аскерлеринин тылынан урган соккусу Таластагы салгылаштын тагдырын чечкенине карабастан, карлуктар Империя менен союзду сактап калгысы келген. Ошондуктан 744-жылы империялыктарга багынып берген түрк жабгусу Абусы 752-жылы көтөрүлүш чыгарып, Шофанды талкалашканда, 753-жылы карлуктар аларга каршы чыгышып, батыш канатынан сокку уруп, түрк көтөрүлүшчүлөрүн толук жеңип чыккан болучу. Абусы карлуктарга туткунга түшүп, кытайларга тапшырылып, ал жерде зынданга салынат²⁶. Карлуктардын жабгусу «Алтай ханы» деп таанылат.

Ортолук Азия IX к. ортосунда.

Ошондон тартып карлуктардын иши оңоло баштайт. Алардын жападан-жалгыз атаандашы — Түргөш хандыгы — тынымсыз ыдырап бараткан болучу. 756-жылы сары жана кара түргөштөрдүн ортосунда кандуу кагылыш чыгат²⁷. Бул кагылыш түргөштөрдү биротоло алсыратып салгандыктан, 759-жылы карлуктардын чабуулу башталганда түргөштөр каршылык көрсөтө алышкан эмес. 766-жылга карата карлуктар Жети-Сууну, Таласты, Чүй өрөөнүн өздөрүнө багынтып бүтүп, Батыш Теңир-Тоого чейин жетишет²⁸. Түргөштөрдүн жарымы карлуктарга баш ийип, калган бир бөлүгү чыгышка ооп, уйгурларга моюн сунуп беришти. Ошондон тартып карлуктар Орто Азияда талаа маданиятын жападан-жалгыз коргоочулардан болуп калышкан. Алар 200 жыл бою исламдын

²⁶ Liu Mau-tsai, Die chineschen Nachrichten..., S.261.

²⁷ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т. 1,300-бет.

²⁸ Ошондо эле, 347-бет.

кысымына туруштук берип келишип, бирок 960-жылы мусулман динине өз ыктыяры менен өтүшкөн. Кытайлар менен карлуктар алака-мамилелерди жүргүзүшкөн эмес, калыбы, алар буга муктаж да болбосо керек.

Ошентсе да, кытайлар Батыш аймактагы «Төрт сепилди» — Кучаны, Карашаарды, Хотанды жана Кашкарды, ошондой эле Жуңгариядагы Бэйтинди кармап калышкан. Шатолор имераторго берилген бойдон турушту, бирок Кытайдан уйгурлар тарабынан бөлүнүп калгандыктан жана аларга алык-салык төлөөдөн кыйналып тажашкандыктан жеңишти Тибетке багынып берип тынышкан²⁹.

Тан империясынын батыш саясаты ишке ашкан жок. Кытай менен Улуу талаа VIII к. экинчи жарымында эки душман дүйнө катарында кайрадан бири- бирине карама-каршы турушту.

²⁹ Ошондо эле, 359-бет.

УЙГУР КАГАНДЫГЫНЫН ТҮЗҮЛҮШҮ

Уйгурлар. Уйгурлар өз дөөлөтүн түрктөргө караганда таптакыр башка негизде курушту. Тогуз урукту токуз-огуздардын өз уруусу түздү, алар үстөмдүк кылган уруу эмес, негизги уруу болгон. Өзүлөрүнө басмылдар менен чыгыш карлуктарды баш ийдирип, уйгурлар аларды өзүлөрүнө тең эл катарында кабыл алышты.

Калган телелик алты уруу — бугу, хун, байырку, тоңра, сыге жана киби — укуктары жана милдеттери боюнча токуз-огуздарга теңештирилди. Хандын ордосу Хангай менен Орхон дарыясынын орто аралыгынан орун алды. Алардын чек арасы чыгышта Батыш Маньчжурияны, ал эми батышта — Жуңгарияны камтып турду. Карлуктар менен уйгурлардын ортосундагы чек ара 745-жылы согуштук кагылышуунун натыйжасында орнойт. Түрктөр талкалангандан кийин карлуктар түргөштөр менен биригип, уйгурларга каршы союз түзөт, бирок талкаланып калат¹. Мунун натыйжасында карлуктардын Кара Эртиштеги чыгыш конуш жайлары Уйгур кагандыгынын курамына кирип калат.

Гобинин түштүк тарабындагы талааларды уйгурлар Империяга калтырышты. Бир аз кийинчерээк алар өз ээликтерин түндүк-батыш тарапты карай кеңейтишет, бирок негизинде уйгурлар жаңы территорияларга ээ болууга кызыккан эмес. Уруулардын конфедерациясын түзгөн Уйгур кагандыгынын бүткүл структурасы хандарга көп аскер күтүүгө жана аларды туш келди пайдаланууга мүмкүндүк берген эмес. Уруулар тынч жашоого умтулушкан. Алар түрктөрдөн көргөн кыйноо-кыстоолордон чарчашкандыктан бейкут турмушта ырахаттанып жашагылары келген эле. Мына ушундай маанайга ылайык Пэйло пайдасы жок татаалдашуулардан качуу үчүн өзүн Империянын вассалымын деп чечет. 747-жылы анын тактыны мураска алган уулу Моюнчур Гэлэ хан жыл сайын Чанъанга элчи жиберип, тартууларды алып, Империяга лоялдуу мамиледе турат².

Граждандык согуш. Уйгурстанда мыйзамдуу мурасчынын, ханзаада, шад Моюнчурдун такка отурушу эмне үчүндүр күтпөгөн жерден элдин каршылыгын туудурду. Көтөрүлүш чыгаргандардын башында жабгу Тай Билге-тутук турган, ал бул титулду жакында эле маркум хандын өз колунан алган болучу. «Букара калк хан тарабында болду, бирок кээ бирөөлөр Тай Билге-тутук тарабына өтүшүп, аны каган деп жарыялашты»³. Көтөрүлүшчүлөргө кидандар⁴ менен татарлар кошулду; хан тарабында, албетте, атасынын кошууну салгылашты деп ойлосо болот, бирок көптөгөн бектер анын душманы болуп чыкты. Түрктөрдү жаңы эле талкалашкан ветеран аскерлер чыгышындагы коңшулары тарабынан колдоо алышкан букара элге караганда алда канча коркунучтуу күч болучу.

¹ Г.И. Рамстедт, Перевод надписи "Селенгинского катня", 41-бет; С.Е. Малов, Памятники..., 1959, 39-бет. Текстте он уруу жөнүндө, т.а. батыш түрктөрү жөнүндө айтылат. Бирок батыш түрктөрүнүн акыркы ханы Ашина Хин 740-жылы өлүп, батыш түрктөрүнүн калган бөлүгү түргөштөр менен биригип кеткендиктен, мен 745-жыл үчүн "он уруу" деген аталышты кара түргөштөрдүн кандыгы деп түшүнүлсө туура болчудай деп болжолдоймун

² "Таншуда" Пэйлонун өлгөн жана Моюнчурдун такка отурган жылы көрсөтүлгөн эмес (караңыз: Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 309-бет). Е. Бретшнейдер 756-жыл деп дегеле туура эмес датаны берет (караңыз: Е. Bretschneider, *Mediaeval researches...*, p.240), бирок туура дата "Селенга ташында" бар: доңуз жылы — 747-ж. (Г.И. Рамстедт, Перевод надписи "Селенгинского камня", 41-бет; С.Е. Малов, *Памятники...*, 1959, 39-бет).

³ Т.И. Рамстедтте ушундай (Перевод надписи "Селенгинского камня", 41-бет). Рамстедт кара эл кээ бир жеңилдиктердин негизинде Моюнчурга кошулду деп эсептейт. С.Е. Маловдо мындай деп айтылат: "Карапайым эл менин бийлигиме берилген". Бирок буга таш жазуудагы окуялардын бүткүл жүрүшү карама-каршы келип турат, анткени дал ошол карапайым эл ханга бардыгынан көбүрөөк каршылык көрсөтүп, ырайымсыздык менен басылган

⁴ Сөз сегиз огуздар жөнүндө, т.а. сегиз уруу эл жөнүндө болуп жатат. Ошол учурда кидандар гана ушундай эл болгон.

Букегүктүн (?) жанындагы эки күндүк салгылашта Моюнчур кидандар менен татарларды кууп качырып, өз уруулаштарын толук баш ийдирет. Төрөлөр катуу жазага тартылышат, калыбы, алар өлүм жазасына тартылышса керек⁵. Букара элге мунапыс берилет. Буга карабастан хан жаңы эле журт которуп көчүп кетери менен көтөрүлүш кайрадан дүрт этип чыгат, бул жолу да көтөрүлүшчүлөр кидандар менен татарларды жардамга чакырышат. Бирок булар бир айга кечигип калышты. Хан ага чейин өзүнүн баш ийбеген букараларын жеңип, жазалоо иретинде алардын малы менен аялдарын тартып алат.

Уйгур аскерлери кидандар жана татарлар менен Селеңганын түндүк-батышынан беттешет. Уйгурлар душмандарына чабуул коюп, суунун жээгин карай сүрүп отуруп, акыры аларды чегинүүгө аргасыз кылат. Жолдо алар экиге бөлүнүп, кидандар аман-эсен чегинип кетишет, ал эми татарларды «Кэйре булагы менен Три-Биркүнүн» (?)⁶ жанында кууп жетишип, колго түшкөн аскерлеринин жарымын кырып салышат.

Бул жүрүш менен бир эле учурда ханга өз элинин жаңыдан чыккан көтөрүлүшүн басууга туура келет. Хандын ар кандай аракет менен компромисске умтулганын белгилеп коюу керек. Ал колго түшкөн көтөрүлүшчүлөрдү коё берип, аларга мээримдүү чакырык менен кайрылат: «Тай-Билге тутуктун пастыгынан, бирин-экин атактуу төрөлөрдүн пастыгынан улам менин букара элим кырсык менен өлүмгө түш болду, бирок силер өлбөсүңөр керек, азап чекпешиңер керек! — деп айттым мен. — Силер кайрадан мени колдоп, өз күчүңөр менен жардамга келгиле!» Бирок ал андан ары кейиштүү түрдө мындай дейт: «Алар келишкен жок»⁷.

Көтөрүлүшчүлөр Туздуу Алтыр көлүнүн (?) жанында кайрадан талкаланып, ушундан соң эл ичинде тынчтык орнойт.

Бул ички согуштардын себептери менен маңызы өтө эле бүдөмүк, бирок граждандык согуштардын билерманы Фарината делли Уберти мындай учурларда «себеп болбосо бир да жоокер өлүмгө башын байлап, салгылашка барбас эле»⁸ деп белгилейт; экинчи жолку нааразылыктын айыгышкан көрүнүшү бул жерде элдин калың катмарынын кызыкчылыгына катуу доо кеткенин айгинелеп турат.

Биз бул согушту букара калк менен ак сөөктөрдүн көрүшү катарында карай албайбыз, анткени эстеликтеги жазуу көтөрүлүшкө жетекчилик кылууда төрөлөрдүн ролун эки жолу баса белгилейт. Ошону менен бирге хандын аскерлери жалаң эле ак сөөктөрдөн турбаса керек. Ошондуктан окуялардын жүрүшүнүн башка себептерин издөөбүз керек.

VII жана VIII кк. бүткүл Азия прозелиттик диндер тараган аймак болгон. Батышта ислам, чыгышта буддизм дүркүрөп жайылып, түндүктө болсо Ирандан сүрүлүп чыккан несториан христианчылыгы менен манихейчилик жай тапкан.

Түрк кагандыгында христиан динин үгүттөө жарыбаган гана натыйжа берди, анткени түрктөр өз көз караштарын мамлекеттик принципке айландырып алышкан болучу, бирок Кагандыктын кулашы жана кызыл кыргындардан аман калган калктын согуш менен жеңиштин идеологиясынан көңүлү калуусу христиан динин үгүттөөнүн ийгиликтүү жүрүшү үчүн түрткү (стимул) болуп чыккан. Талаа мейкиндигинде карлуктар менен басмылдар түрктөрдүн мурасчылары болуп калышты; мында басмылдар Кагандыктын калган-

⁵ Бул фразаны мен мындайча түшүнөм: "Кылмыштуу төрөлөрдү [же "атак-даңктуу жолбашчыларды] Теңир менин колума салып берди" (караңыз: Г.И. Рамstedт, Перевод надписи "Селенгинского камня", 41—42-беттер; С.Е. Малов, Памятники..., 1959, 39-бет).

⁶ Г.И. Рамstedт, Перевод надписи "Селенгинского камня" 41—42-беттер; С.Е. Малов, Памятники..., 1959, 40-бет.

⁷ С.Е. Малов, Памятники..., 1959, 40-бет.

⁸ Данте Алигьери, Ад. песнь X, 89—90-ырлар.

каткандарын өз курамына көбүрөөк кошуп алышты⁹. Дал ошол жерде христианчылык баарынан көбүрөөк ийгиликке жетишип, басмылдар менен аргындардын укум-тукумдарынын арасында XIII к. чейин сакталып келген¹⁰. Бирок чыгышта, уйгурлардын арасында да, христиандар пайда болгон, аны кийинчерээк көрөбүз.

Чек ара проблемалары жана аны чечүү. Граждандык согушту жеңиш менен аяктап, Моюнчур хан экинчи бир саясий маселени чечүүгө тийиш болду. Ал: кайсы урууларды өз дөөлөтүнүн курамына киргизүү керек, кайсыларын анын сыртында калтыруу керек деген маселе болучу. Талаалуу аймактын жана көчмөн турмуш-тирчиликтин шартында бул маселе өзгөчө татаал маселеге айланган, анткени табигый чектерге, мисалы, тоо кыркалары сыяктуу чектерге жетишүү керек болучу, бул үчүн Саяндан түштүк тараптагы жана Алтайдан батышка кеткен жергелерде жашап турган урууларды багындыруу зарыл эле. Мындай болбогондо уйгурлардын конуштары, өткөн согуштар көрсөткөндөй, коңшулардын кол салуусу үчүн ачык болуп турмак.

Моюнчур буга өзүнө мүнөздүү болгон күжүрмөндүк менен киришет. 750-жылы жазында ал Кем дарыясындагы, т.а. Эне-Сайдын жогорку агымындагы чиктерди жеңип, алардан багынып берүүгө макулдук алууга жетишет. Ошол эле жылы күзүндө түндүк-батыш Маньчжуриядагы татарларды багындырат. Бирок кийинки жылы түндүк-батыш тараптагы кайсы бир уруу¹¹ кыргыздар жана чиктер менен уйгурларга каршы күрөшүү үчүн биригишет. Мындагы башкы коркунуч карлуктардын кыргыздар менен чиктерди колдомок болгондугунда эле, бирок уйгурлардын бактысына жараша, алар жортуулга чыкпай кечигип калышат. Моюнчур чиктерге каршы миңдей аскерди баштап барып, көтөрүлүштү тез эле басып салат. Уйгурлардын анча көп эмес сандагы, бүктурмада турган аскерлери кыргыздардын тез-тез чабуул коюп, тийип-качып турган колдорун кууп салышат, ал эми хан өзү болсо негизги күчтөрү менен Кара Эртиш¹² аркылуу салдарга отуруп өтөт да, карлуктарга сокку уруп, аларды Болчу (Урунгу) өзөнүнүн жанында талкалайт. Бул жерде бир убактарда Күл-тегин менен Тон-йокук түргөштөрдү талкалашкан. Бирок согуш муну менен эле бүтө койгон жок, анткени бизге белгисиз болгон, көтөрүлүштү боштоого демилге көтөрүп чыккан топ али жок кылына элек эле.

Эстелик жазууда: он биринчи айдын 18инчи күнү деп жеңиштин датасы көрсөтүлгөн. Уйгурлар айларды кандайча эсептешкен эле? Алар кытайча да, европалыктарча да эсептешкен эмес, анткени эки учурда тең Эртишти он биринчи айда муз каптап турган болучу. Бул текст В.В.Бартольддун жана П.М. Мелиоранскийдин «байыркы уйгурларда айларды эсептөө, сыягы, кытайлардыкы менен дал келсе керек»¹³ деген гипотезаларын четке кагууга мүмкүндүк берет. Түрктөрдүн убакытты эсептөөсү сан менен белгиленген он айдан гана турган, мында биринчи түрк айы кытайлык үчүнчү айга дал келген, ал эми биринчи эки айдын улуг ай жана кичиг ай¹⁴ деген атайын аталыштары болгон. Демек, бул да Кытайдыкына ылайык келбейт.

Перси календары менен эсептелчү Йездигерд доору (эра) да туура келбейт, анткени мында жыл 15-марттан башталат, ал эми он биринчи ай — бахман — 9- январдан башталат¹⁵.

⁹ Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 256-бет.

¹⁰ Марко Полонун китеби, 94-бет.

¹¹ Селенгинского камнянын" тексти ушул жерде бузулуп, түшүнүксүз болуп калган.

¹² Г.И. Рамstedт, Перевод надписи "Селенгинского камня", 44-бет; С.Е. Малов, Памятники..., 1959, 41-бет.

¹³ П.М. Мелиоранский, Памятник в честь Кюль-Тегина, 142-бет; W. Barthold, Die alttürkischen Inschriften..., S.4.

¹⁴ П.М. Мелиоранский, Памятник в честь Кюль-Тегина, 141-бет.

¹⁵ Н.Ф. Катанов, Восточная хронология, 216—218-беттер.

Манихейлер вавилон календарын колдонушкан, бул боюнча жылдын биринчи айы — нисан — 3-апрелден башталып, он биринчи ай — шубат — февралга дал келет; демек, бул календарь да туура келбейт. Бирок чыгыш христиандары, несториандар колдонуп жүргөн сириялык календарь жылдын башталышын 1-октябрдан эсептешет, ал эми он биринчи ай — аб — августка дал келет¹⁶. Мына ушул календарь биз белгилеген фактыга ылайык келип отурат. Бирок, эгер ушундай болсо, анда Моюнчурдун эстелигиндеги текстти түзгөн адам христиан динин туткан уйгур болгон, мындан уйгур элинин арасында христиан жамааты болгон деген божомол чыгат.

Бул жоромолдо мүмкүн болбой турган эч нерсе жок. Несториандык епископтор Мерв менен Гератта V к. бери эле белгилүү болушкан. 635-жылы христиан үгүтчүсү Алопян Кытайга келип, ал жерде жамаат түзөт¹⁷. Христиан көпөстөрү бир мезгилде еврей көпөстөрү менен атаандаш болуп, акырында, Кытай менен Прованстын аралыгындагы соода иштерин өз колдоруна алып алышкан. Соода өтө кызуу жүргүзүлгөндүктөн кытай тили Хазарияда да белгилүү болуп калган¹⁸. Идеологиялык жана саясий окуулардын ырааттуу системасы бар Түрк кагандыгында чет жерлик диндерге орун жок болгон, бирок кербен жолдору жана соода шаарлары менен тыгыз байланышта болуп турган жуңгариялык түрктөрдүн конуштарында товарлар менен кошо бүткүл дүнүйө жүзүнө жетип, таралып жаткан идеялар да орун-очок таап турган.

Бул божомол окуялардын жүрүшүндө күтүлбөгөн ырастоону тапты. Кийинки эле 752-жылы согуш кайрадан башталганда уйгурларга каршы коалицияга басмылдар, түргөштөр жана «үч ыйык»¹⁹ катышкан. Бул таң калаарлык, көз көрүнө этностук эмес аталышты бир гана жол менен түшүндүрүүгө болот: бул — Үчилтикти (Гроицаны) ыйык туткан христиан жамааты болуп саналат. Дал мына ушулар 751-жылы чиктер менен кыргыздарды көтөрүлүш чыгарууга түртүп, бутпарас ханга каршы катуу каршылык көрсөтүшкөн деп ойлоого болчудай. Дал мына ушундай жагдай гана таш жазуудагы: «ал карлуктарга өз адамын жөнөттү... Мен, тымызын түрдө ичтен дүрбөлөң саламын, ал эми силер сырттан ...

¹⁶ H.C. Puech, *Le manihisme*, p.29; Н.Ф. Катанов, *Восточная хронология*, 209—211-беттер.

¹⁷ R Pelliot, *Les chretiens....* p.624.

¹⁸ J.Needham, *Science and civilization....*, pp.681-682.

¹⁹ Сөзмө сөз "үч ыдук". Бүт текст темөнкүчө: "тышкылардан (душмандардан): үч карлук, үч ыдук, тат... (жети тамга бузулган), түргөштөр...". Мында уйгур ханынын душмандары жөн гана саналып жатканы шексиз, демек, "ыдук" деген сөз кийинки "тат..." деп таштапкан сөздүн эпите-ти болуп саналбайт. Акыркы, бузулган сөз кайсы бир этностук аталыштын фрагменти болуп саналат, ошондуктан "үч ыдуктан" үтүр менен бөлүнүүгө тийиш. "Тат" "татар" деген сөздүн би-ринчи мууну да боло албайт (С.Е. Малов, *Памятники....*, 1959, 36,41-беттер), анткени коалиция Уйгурстандын батыш чек арасында түзүлгөн болучу, ал эми татарлар чыгыш тарабында мекендеп турушкан. Эстелик жазууда (лакупда) "түргөштен" мурда келген дагы бир уруунун аты жок болуп калган. Бул майда жуңгардык уруулардын бири болсо керек деп ойлосо болот. Байыркы түрк тексттеринде "ыдук" ата мекенге жалгаштырылып айтылат: "ыйык жер" (Күл-тегин, 10; Тон-йокук, 38), ал эми уйгур тексттеринде "коктон жиберилген", "Теңир буйруган тагдыр", "бакыт-таалайлуу", "жыргалчылык" деген түшүнүктү берет (В. Радлов, *Опыт словаря тюркских наречий*, 1,2., 1382-бет). "Үч" деген сан атооч менен бириккен жана түрк тилдүү элдердин арасында христиан үгүтүнүн башка булактары тарабынан ырастала турган ушул композитум—христиандардын "үчилтик ыйыгынын" эле өзү экенинен шектенүү кыйын. Анткени жогоруда Bacot (*Resonnaissance....*, p.147) эскерген "Hi-dog-kas уруусу" (басмылдардын жеринде, т.а. Жуңгария- да) өзүнүн жашап турган орду жана калыбына келтирилген фонетикасы боюнча (ыдук-каса, т.а. "ыйык адамды уруусу") христиан жамаатына ылайык келет, ошондой эле буга Не Ж.Клосон тарабынан аты ийгиликтүү түрдө Мони-чжоу, т.а. манихей деп реконструкцияланган аталыш карама-каршы кокшат (уйгургардыш жеринде; караңыз: G. Clauson. *A propos du manuscrit....*, p.15).

мен силер менен биригүүнү каалаймын деп айтты ал»²⁰, — деген тексттин маңызы түшүнүктүү болуп чыгат.

Абал өтө оор болучу, бирок Моюнчур ветерандардан куралган аскерди кармап турган эле. Араб тарыхчысы Кудам тогуз-огуздардын ону эле жүздөгөн карлуктарды талкалап салат деп билдирет²¹.

Салгылаш Өтүкен черинде, т.а. Хангайда, Уйгурстандын жүрөгүндө болот. Союздаштар талкаланат. Уйгурлар карлуктар менен түргөштөрдү куугунтуктап отуруп жетип, бүткүл мал-мүлкүн тартып алышат. Булакта «Үч ыйык» жөнүндө андан ары эч нерсе айтылбайт; сыягы, аларды бул жолу жок кылып салышса керек.

Андан ары эстеликтеги жазуу абдан бузулган. 753-жылы басмылдар менен карлуктарга каршы айыгышкан күрөштүн улантылганы, аларга кайсы бир түрктөрдүн, мүмкүн, 650-жылы Алтайга барып баш калкалаган бөлүгү кошулганы гана айтылат²². 755-жылы ченде согуш уйгурлардын толук жеңиши менен аяктап, карлуктардын Саур менен Тарбагатайга чейинки чыгыш конуштарын баш ийдиришет. Уйгурларды андан ары батышка карай печенегдер жиберишкен эмес, ошол кезде алардын көчүп-конуп жүргөн конуштары Төмөнкү Волгага чейин созулуп жаткан²³. Бул согушчан эл өзүнүн бардык коңшулары хазарлар, кыпчактар жана гуздар менен кагылышып турган. Ошондуктан ырайымсыз согуш бир мүнөт да токтобой улантыла берген, бул ондой берди болуп, уйгурларга батыштагы чек арасын орнотууга мүмкүндүк берген.

Кидандардын өз ыктыяры менен багынып бериши Уйгур кагандыгынын чыгыш чек арасын чыңдап, ал эми Ань Лушандын көтөрүлүшү жана андан кийинки Кытайга жасаган жүрүштөрү Кагандыктын түштүк чет-жакасын согуш олжолорунун эсебинен байытып салды. Эми түндүк гана калды, ал жакта кыргыздар 758-жылга чейин каршылык көрсөтүп турушту. Согушта жеңилип, багынып бергенден кийин да кыргыздар өз алдынчалыгын жоготушкан эмес.

Алардын башчысы уйгур ханынан «Билге-тоң-эркин»²⁴ титулун алат, бирок бул титулдун «кэхан» деген кошумча наамы жок болучу; калыбы, бул көз карандылыктын кандайдыр бир түрү болсо керек, бирок аны вассалдык деп да айтууга болбойт; муну биз эркин адамдардын (огуздардын) жамаатынан жана согушта колго түшкөн аскер кулдардан турган коомдо феодалдык мамилелерди издөөгө негиз бербейли деп айтып отурабыз.

Уйгурлардын түндүк жана батыш басып алуулары табигый чектерге жеткенден кийин дароо токтотулган. Кошуп алган урууларды уйгурлардын өздөрү «меймандар» деп аташкан; түрктөрдү жеңип чыгышканын өз дөөлөтүнүн экинчи жолу жогорулоосу катарында карашып, «тактыда отурган хан элди балдарындай багып башкарды»²⁵ же «тоок жумуртка баскандай басып өстүрдү»²⁶ деп эсептешти.

²⁰ Г.И. Рамстедт (Перевод надписи "Селенгинского камня", 44-бет) бул басмылдардын жолбашчысынын ысмы деп болжолдойт, бирок ошол эле жерде басмылдар али Уйгурстанга кошулуп алына элек деп айтылат, демек, басмылдар анын тышкы душмандары болушкан. Ушул эле жерде чет өлкөдөгү өзүнүн бир пикирлештерине кайрылган ички кутумчу да сүйлөөдө.

²¹ В.В. Бартольд, О христианстве..., 22-бет.

²² Л.Н. Гумилев, Алтайская ветвь..., 105—114-беттер.

²³ J. Vascot, *Reconnaisances...*, p.147; В. Бартольд, *Отчет...*, тиркеме (Гардизинин *Украшение известий* китебинен алынган түрктөр жөнүндөгү бабынын котормосу), 120-бет.

²⁴ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 355-бет. Кытайча Пицсье-тунг-йе-гинь. Сөзмө-сөз которгондо: "акылман, улуу аталаш иним" же "карамагымдагы жолбашчы" (G. Clauson, *A propos du manuscrit...*, p.14).

²⁵ В.П. Васильев, Китайские надписи..., 21—22-беттер.

²⁶ G. Schlegel, *Die chinesischen Inschriften...*, S.128.

Албетте, гүлдөө жана жыргалчылык жөнүндө айтылгандар апыртуу болсо да, бул жерде патриархалдык жашоо-турмуш бардыгын жеңип, басып алган ордого караганда идеал катарында көрсөтүлгөндүгү маанилүү.

Уйгурлар жана алардын коңшулары. Жогоруда айтылгандай, уйгур урууларынын конфедерациясы үстөмдүк кылуучу, туурараак айтсак, жетекчи уруу болуп эсептелген токуз-огуздардан турган. Буларга басмылдар жана чыгыш карлуктар, алты теле уруулары (бугу, хун, байырку, тоңра, сыге жана киби) кошулуп алынган, булар укук жагынан тең укуктуу деп эсептелинген. Мындан башка да бир нече баш ийдирилген уруулар кирген, алар жөнүндө кийинчерээк сөз болот. Багынтылган уруулар тогуз огуздар уруусунан чыккан Яглакар хандын пайдасына алым (салык) төлөп турушкан. Бул уруу союздаш урууларга салыштырганда гана эмес, «салгылаштарда дайыма алдыда жүрүшкөн»²⁷, эч ким тарабынан аялбаган жана камкордук көрүлбөгөн басмылдар менен карлуктарга караганда да артыкчылыктуу абалда турган.

Эң маанилүү маселе — уйгурлардын конфедерацияга кирбеген уруулар менен мамилеси биз бир нече жолу цитата келтирген, VIII к. таандык тибеттик географиялык документ боюнча аныкталып отурат²⁸.

Бул эстелик боюнча алганда Нонни дарыясынын бойлорунда (Уйгурстандын түндүк-чыгышы) жашаган кидандар белгилүү бир өз алдынчалыкты сактап турушкан. Алардын жолбашчылары каган деп атала баштаган, кээде гана уйгурлар менен чатакташа калганы болбосо, негизинен кытайлар менен болгон эски душмандашуудан улам уйгурлар менен союздаштыкты үзүшкөн эмес.

Татабдар менен кара-кибилер²⁹, т.а. киби уруусунун уйгур конфедерациясына кирбеген болугу да ушундай эле абалда болгон. Бул уруулардан түндүгүрөөктү, Амурда татарлар жашап турушкан, алар ал кезде негизинен балыкчылык менен кесиптенишкен, ал эми Байкалдан ары малчылык менен кесиптенишкен долеман уруусу (бул аталышты интерпретациялоого мүмкүн болбоду³⁰) жашаган. Уйгурстандын түндүк чек арасында Кыргыз хандыгы орун алып, ал уйгурларга киш терилерин салык катарында берип турган. Кыргыздар, калыбы, 711-жылдагы талкалоодон кийин бир нече уруу болуп бөлүнүп кетишсе керек, бул уйгурларга алар менен мамиле түзүүнү жеңилдеткен. Бирок Түштүк Сибирде кыргыздардан башка да бир нече ири уруулар³¹ [йедрелердин жети уруусу (калыбы, саян-алтай угорлору, шорлордун ата-бабалары болсо керек) жана кучугур — ку-кижи — алтайлык лебединдер жашаган³²] мекендеп, алар уйгурлар менен такай согушуп турушкан.

Бул согуш Уйгурстанды алсыратып, уйгур хандарына абал ушундай эле оор болуп турган чек аранын башка аймактарына көңүл топтоого мүмкүндүк берген эмес. Сибирь тараптан келүүчү коркунучтар жөнүндө түндүктө жашаган бука буттуу, киши жегич адамдар, өлбөс алп, адамдарга кол сала турган коркунучтуу жырткычтар жөнүндөгү фантастикалык аңгемелер түшүнүк бере алат. Бул аңгемелердин жалпы максаты

²⁷ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 308-бет.

²⁸ J. Bacot, *Reconnaissance...*, p.147.

²⁹ Ibid., p.151 (notes de P.Pelliot).

³⁰ G. Clauson, *A propos du manuscrit...*, p.22.

³¹ Ж. Клосон Khe-rge, Hir-kis, Gir-tis Hir-tis—ар түрдүү транскрипциядагы "кыргыз" деген эле сөз дейт (ibid., p.23). Бирок элдин аталышы гана эмес, анын географиялык орду да ар башка айтылгандыктан, мен VIII к. бирдиктүү кыргыз хандыгы жашаган эмес, транскрипциянын ар түрдүүлүгү кыргыз элинин саясий бытырандаштыгы менен түшүндүрүлөт деген корутундуга келдим.

³² Салыштырыңыз: J. Bacot, *Reconnaissance...*, p.152 (notes de P Pelliot).

түндүктөн келүүчү коркунучтан сактандырууну көздөгөн, бул коркунучтар жөнүндөгү уйгурлардын баамы чындыктан алыс болгон эмес³³.

Алтайга жана андан түштүгүрөөккө тибеттик географ эки элди жайгаштырат. Алардын бири карлуктар кире алышпай койгон бекем жерде жашайт. Ал эл Ики иль кур эркин³⁴, т.а. эки уруу бирикмесинин жолбашчысы деген титулу бар башчыга баш ийишкен. Булар Түштүк Алтайдын тоолоруна баш калкалап турушкан түрктөрдүн калдыгы экени талашсыз, алар ал жерде өздөрүнө көнүмүш болгон «толис-тардуш» системасын түзүшкөн, Телец көлүнүн боюнда жана Чүй өрөөнүндө жашаган толис (төөлөс) жана тодош (тардуш) сөөктөрү ошол системанын чагылышы болгон³⁵.

Экинчи эл — ибилкур эли, алар Күлүг-Күл-чүрдүн³⁶ түрктөрүнөн келип чыккан чумугундар. Бул уруу VIII к. орто ченинде карлуктар менен түргөштөрдүн ортосунда жашап турганына карабастан, чүйлүк уруулардын ичинде өз алдынчалыгын сактап турган жападан-жалгыз эл болгон³⁷. Бул уруунун ээлиги Тарбагатайдын батыш тарабынан орун алган³⁸. Жуңгарияда бизге жакшы белгилүү басмылдар менен карлуктардан башка байыркулар жашашкан. Калыбы, булар сансыз көп уруунун 747-жылы уйгурларга каршы басмылдар тарабында салгылашып, кийин өз достору менен бирге байыр алып калган кайсы бир бөлүгү окшойт³⁹. Экинчи уруу — ограк уруусу, бул түргөштөрдөн чыгышыраак тарапта жашаган, б.з. ч. I к. үгө⁴⁰ деген аталыш менен белгилүү болгон Жуңгариянын түпкү урууларынын бири. Түргөштөр, туурасын айтканда, ушул элдин калдыгы да, уйгурлардын берилген союздашы болгон, алар Орто Азия чөлкөмүндө үстөмдүк кылып турган арабдарга каршы көптөн келаткан душмандык мамилесин сактап калышкан. Батышыраак тарапта уйгурларга душман уруулар: печенегдер жана «кара атчандар»⁴¹ жайгашкан. Буларды кара түргөштөр, тагыраак айтканда, уйгурларга өз ыктыяры менен багынып беришпеген түргөштөр деп айтса болгудай.

VIII к. бардык жерде — чыгышта, түндүктө жана батышта уруулар улам бөлүнүп-жарылып, майдаланып, кайрадан жаңыча түрдө биригип турушкан, анткени Иран аркылуу талаа мейкиндиктерине келип жаткан маданият адамдардын алдына жаңы милдеттерди

³³ Түндүгүрөөк жактагы кумдуу чөлдө жашаган собак эли, текшере келгенде, түрктөрдүн аларды каратып алууга жасаган аракеттерине карабастан көз каранды эместигин сактап турган гуздар болуп чыккандыгы жөнүндөгү аңгемени салыштырыңыз (J. Bacot, *Reconnaissance...*, p.147; G. Clauson, *A propos du manuserit...*, p.15).

³⁴ Hi-Kil-rkor-kin (J.Bacot, *Reconnaissance...*, p.147)

³⁵ Н. А Баскаков, *Алтайский язык*, 28—29-бет.

³⁶ J. Bacot, *Reconnaissance...*, p.147.

³⁷ G. Clauson, *A propos du manuserit...*, p.16.

³⁸ Гардизи кимактарды ушул районго жайгаштырат (В. Бартольд, *Отчет...*, 105—107- беттер). Перс жана араб географтары "чумугун" деген аталышты билишпеген сыяктуу "кимактар" деген аталыш да орто кылымдардагы кытай географтарына белгисиз болгон. Ошондуктан тигилер да, булар да бир эле уруу жөнүндө сөз кылып жатышса керек деп болжолдоого болот. Кимактардын Гардизи келтирген татарлардан чыккан башкаруучу уругу X к. башына таандык жана ал татарлар менен эмес, ошол кезде кидандар багынтып алышкан татабдарга байланыштуу урук (караңыз: В.В.Григорьев, *Восточный или Китайский Туркестан*, 209-бет).

³⁹ G. Clauson, *A propos du manuserit...*, p.14.

⁴⁰ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 91-бет; Л.Н. Гумилев, *Хунну*, 169-бет.

⁴¹ Тибет текстинде: "Ha-la-yun-log — көп сандуу, гүлдөп өсүп жаткан түрк уруусу. Түрктөрдүн мыкты жылкылары ушул жактан алынат" (J.Bacot, *Reconnaissance...*, p.147). Клосон бул урууну Усрушан менен Ферганага (G.Clauson, *A propos du manuserit...*, p.17), т.а. ошол убакта түргөштөргө тийиштүү болгон аймактарга жайгаштырат. Төмөнкүчө окууга да болот деп ойлоймун: "Кара юн[т]лык"; мында юнт—ат дегенди билдирет. Демек, алар "кара атчандар"; ошол мезгилде бул жерде түргөштөр гана болушу мүмкүн (салыштырыңыз: Гардизи о тюргешах — Караңыз: В. Бартольд, *Отчет...*, 125-бет)

коюп, аларды баш коштуруп бириктирүүнүн башкача принциптерин сунуш кылып жаткан эле.

Диний ишенимдердин алмашуусу. Уйгур кагандыгынын түзүлүшүн шарттаган окуялар идеологиянын өзгөрүшүнө байланыштуу келип чыккан деп болжолдоого болот, анткени ошол доордо Уйгурстанда мамлекеттик дин пайда болгон, бул ички Азия учун жаңылык эле. Хуннулар, түрктөр жана байыркы моңголдор жашоо-түрмүштүн, дүйнөлүк тартиптин эреже-мыйзамынын булагы «Түбөлүктүү теңирди» аздектешип, аны материалдык «Көк асмандан»⁴² айырмалашкан жана анын культун ата-бабалардын культу менен бирдей деп эсептешкен эмес. Бул эки культ тең өзүнүн табияты боюнча прозелиттик дин болгон эмес: Түбөлүк Теңир дегенибиз бүткүл адамзаттын көрүнүш жана ага ишенүү бардык элдерге мүнөздүү болгон, ал эми ата-бабалардын арбагы ар бир элдин өз ыйыгы болгон, алар башка жат ата-бабалардын арбактарын аздектөөгө тийиш эмес болучу⁴³. Ушуга окшогон Асман-Жер культу уйгурларда да болгон, бирок Идеген (Идигань) хандын тушунда ал манихейчилик менен алмашышкан⁴⁴.

Уйгур христиандары граждандык согуш учурунда хандын душмандары тарабында туруп, оор жаңылыштык кетиришкен. Алардын таасири жоголуп, натыйжада манихейчиликке жол ачылган.

Моюнчур хан өзү эски динди туткан. Бул анын эстелигиндеги жазуудан көрүнүп турат: «Мен жайкысын өзүмүн чытымда жашадым, ал жерде мен яка (яка якаладым)» өткөрдүм»⁴⁵. Рамстедт «яка» деген сөздү которбой калтырган, бирок анын маанисинин бир варианты С.Е.Малов тарабынан ачылган — «төлөм», кээде «аренда»⁴⁶. Бул контекстте ийгиликтүү жүрүш үчүн ыраазылык билдирген табышууну билдирет.

Орхон эстеликтериндеги кытай тилиндеги жазууда манихейчиликте «Дэн-ли логу [юй] Момишисйеду Дэн миши хэ Гюйлу»⁴⁷ хан кабыл алган деп айтылат жана ал Ши Чао-инин көтөрүлүшү талкалангандан кийин, т.а 763-жылдан кийин болгону белгиленет. Бул Хуай Эндин көтөрүлүшүнүн тушунда кытай-уйгур союзунун үзүлүшү менен дал келет. Анткени Кытайда манихейчиликтин окуусу жерилип, христианчылыкка бир аз болсо да жол берилип турган эле, ошондуктан диний жана саясий бурулуштардын дал келүүсү кокусунан эмес. Ошентип, биз уйгурлардын манихейизмге өтүшүн 766—767-жылдар менен белгилей алабыз. Манихейчилик VII—VIII кк. эле бүткүл Азияда үгүттөлүп келген болсо да, ал уйгурларда гана кабыл алынып⁴⁸, андан калса уйгур хандары өздөрүнүн Кытайдагы⁴⁹ жана Орто Азиядагы⁵⁰ диндештерин жигердүү колдоп турушкан.

Ошентип, Уйгурстанда идеология радикалдуу түрдө өзгөрөт. Тилекке каршы, кытай жана араб авторлорунун маалыматтары бирин-серин, үзүндү түрдө болгондуктан бул өзгөрүү качан жана кандай жагдай-шарттарда болгонун аныктоого мүмкүндүк бербейт. Бирок Орхон дарыясынын өрөөнүндөгү кытай тилиндеги уйгур эстелигинде жаңы диндин киргизилгендиги жөнүндө бир кыйла көбүрөөк жана кызыктуу даректер бар. Начар сакталгандыгына карабастан ал биз кызыккан маселе боюнча кымбат баалуу

⁴² Д. Банзаров, Черная вера, 6,15-бет.

⁴³ Г.И. Рамстедт, Перевод надписи "Селенгинского камня", 41-бет.

⁴⁴ P.Peliot (La Haute Asie, p.17) манихейчиликтн Моюнчур хан кабыл алган деп эсептейт (бул жөнүндө төмөнүрөөктө сөз болот).

⁴⁵ Г.И. Рамстедт, Перевод надписи "Селенгинского камня", 44-бет.

⁴⁶ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 384-бет.

⁴⁷ Теңри улук куч мунмиш кат Дэнмиш кат кучлук кэхан"; сөзмө-сөз: "теңирдин улуу күчү менен такка отурган зор Дэнмиш (?), зор кубаттуу хан".

⁴⁸ В.В. Бартольд, О христианстве..., 18-бет.

⁴⁹ P.Peliot, La Haute Asie, p.17.

⁵⁰ В.В. Бартольд, О христианстве..., 13-бет.

маалыматтарды берди, анткени, тийиштүү саптарды калыбына келтирүүгө мүмкүн болду⁵¹. Көрсө, Идигань⁵² өзүнө үгүтчүлөрдү чакырып, алардын эң жогорку мыйзамчы насаатчысына чиновниктердин алдына чыгып үгүт жүргүзүүгө мүмкүндүк бериптир. Ал жеткен чечен экен, «анын үгүт-насыят сөздөрү аккан суудай куюлушуп тургандыктан, ал уйгурларга чыныгы окуунун маңызын ачып берет».

Уйгур төрөлөрү «мурда адашып жүрүшкөндүгү үчүн өкүнүшүп ... бул окууну элге жайылтып, жат жөрөлгөлөрдү өлкөнүн азыгына айландырып (азык тармагы)⁵³, канкорлуктун ээлигин жакшылыкка үндөгөн үгүт-насыяттын өлкөсүнө айландырууга буйрук алышат».

Диний реформа ийгиликтүү ишке ашат. «Жогоркулардын жүрүш-турушун төмөнкүлөр көрүп, [аларды] туурашат». «Ишеним падышасы»⁵⁴, Вавилондогу манихей патриархын ушундайча аташкан, бул ишти жактырып, «бардык дин кызматчыларына жана монах аялдарга мамлекетке барып үгүт жүргүзүүгө уруксат берет».

Жувейнинин уйгурлардын жаңы динге өткөнү жөнүндө жазганы эстелик жазуунун тексти менен толук дал келип турат. Ал уйгурларда «сыйкырчылык илими» бар экенин, ал эми бул жагындагы адистерди «кама» деп аташарын белгилейт. Ал уйгурлардын көз караштарынын системасын диний көз караш эмес, жин-шайтандар (инкубалар жана суккубалар) менен байланышта болууну билдирген «турмуштук жөрөлгө-жосундар» гана болгон деп эсептейт. Биз да муну дин эмес, сыйкырчылык (магия) деп айтаар элек. Камдардын эл арасындагы таасири өтө зор болгон, анткени, алар оорулууларды дарылап, эмдешкен, бал ачышкан, алардын бул жөндөмү аларга хандар менен бектердин кеңешчиси болууга жардам берген. Бул шаманизмдин жакшы изилденген, оригиналдуу эмес классикалык үлгүсү болгон.

Жувейни манихейлерди «туиндер», «номду» — мыйзам китептерин жакшы билген адамдар деп атайт. «Ном» — бул фарсы сөзү, ал моңголдордо ыйык китептердин аталышы катарында бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган. Көрсө, манихейди үгүттөгөн адам Хатайдан келген экен. Жувейнинин убагында Хатай деп Жети-Сууну аташкан.

Жувейниде камдар менен манихейлердин талаш-тартыштары (диспут) толук жазылган: «... эки партия тең өз окууларын бири-бирине карама-каршы коюшту, кайсынысы жеңип чыкса ошонусу окулууга тийиш. Номчулар өзүлөрүнүн «Ном» китебин окушту. «Ном» — алардын билими жана догматикасы, ал ар кандай сандырак уламыштар менен аңгемелерди камтыйт, анда бардык пайгамбарлардын окуусу менен осуяттарына ылайык келген жакшы үгүт-насыяттар да бар; алар төмөнкүлөр: бирөөлөргө жамандык кылбоо, адилетсиздикке жана дагы ушу сыяктууларга жол бербөө, жамандык кылганга жакшылык кылуу, айбанаттарды кыйнап, өлтүрүүдөн сактануу ж.б. Алардын окуулары менен ишенимдери көп кырдуу» бирок аларга жандын көчүшү жөнүндөгү окууну тутунгандар көбүрөөк окшош... Алар «Номду» бир аз окушканда эле камдар ооз ача албай

⁵¹ В.П. Васильев, Китайские надписи..., 13-бет.

⁵² Пельо жана Васильев болжошкондой Моюнчур эмес, дал ошонун өзү. Бул жөнүндө ошол эле эстелик жазуудагы согду тексти баяндайт. "Жаркын ишенимди" кабыл алган хан — Күл-Билге-хандын, т.а. Моюнчурдун уулу "Тэнгриде болмыш иль-итмыш билге-каган", т.а. "Теңирден жаралган, дөөлөттү түзгөн акылман хан" деген титулду алып жүргөн. Согду тексти өзүнүн фрагменттүүлүгүнө карабастан кытай жазуусуна караганда ачыгыраак баяндайт: "...биз еретиктик мыйзамды колдонуп жүргөн элек. Анан ... көк теңири ... теңирдей болгон мар Манинин күндөй жаркыраган окуусун кабыл алдык... Ушундан кийин Көк теңири ... ал жактан ... бардыгына ...: "Кабыл алгыла!" деп айтты. Ошондуктан ... биз сыйынып калдык..." (O.Hansen, Zur sogdischen Inschrift..., S.16—18).

⁵³ Руханий азык жөнүндө сөз болуп жатат.

⁵⁴ Буддачаларда мындай титул болгон эмес.

отуруп калышты. Ушул себептен [уйгурлар] бутпарасчылыкты (манихейчиликти; анткени шаманизмди Жувейни бутпарас дини деп да эсептейт) өздөштүрүп, уруулардын көпчүлүк бөлүгү бул ишенимди кабыл алышты»⁵⁵.

Жувейни менен эстеликтеги жазуунун тексттери өтө жакын болуп, бир эле окуя жөнүндө баяндап турса да, XIII к. тарыхчысы өз учурундагы Ортолук Азияда жок болуп, күнү бүткөн манихейчилик салтанат куруп жаткан буддизм менен бириктирип аралаштырып салганы айдан ачык болуп турат. Манихейлик «көзү ачыктарды» ал «туиндер» деген түрк сөзү менен атайт, ал Кытайдын tao-jen, сөзмө-сөз алганда «(Буддалык өркүндөө) жолуна түшкөн адам» дегенди билдирет. Ал ошондой эле, өзүнө замандаш уйгур-буддачыларды байыркы манихейлерден айырмалай албагандыктан уйгурлар жаңы динге өтүшкөн себептүү чыгышта алар исламга көбүрөөк жек көрүмчү жана душман болуп калышты деп көрсөтөт. Бирок башка нарративдик жана эпиграфикалык булактар алар буддизмди эмес, манихейликти кабыл алгандыгын аныктоого мүмкүндүк берет⁵⁶.

Бул жаңы динге өтүү канчалык тез жүргөнүн төмөнкүдөй бир фактыдан көрүүгө болот: 767-жылы эле уйгурлар кытайлардан төрт дубанда манихейлик буткананы ачууну суранышкан⁵⁷, кытайлар бул өтүнүчтү өтө каалабагандык менен аткарышкан. Башка диндерге караганда манихейчиликтин кытайларда баарынан көбүрөөк иренжиткен жери динчилерге үй-бүлө күтүүгө тыюу салуу менен, чогулушуп алып, бузукчулук кылууга жол бергендиги болгон. Мындан башка да, манихейлер өздөрүнө каршы айыгышуулардын пайда болушуна өзүлөрү себепчи болгон: алар ошол учурдагы каардуу шартта да башка динге жол бербөөчүлүктүн үлгүсүн көрсөтүшкөн.

Бул жөнүндө эстеликтеги жазуунун текстин айтып турат: «Динсиздер билимсиздигинен улам шайтанды будда деп аташкан»⁵⁸. Бул буддачыларды шайтанга табынгандар дебей бутпарастар деп эсептешкен христиандарга же мусулмандарга караганда өтө ашкере айыптоочу көз караш болгон. Андан ары манихейлердин бутканаларында Будда демондун бүтүн жууп отурганы көрсөтүлгөн сүрөт болгон деген маалымат бар⁵⁹. Албетте, буддачылар муну кулак угуп көрбөгөн маскаралоочулук катарында кабыл алышкан.

Бул аз келгенсип, үстөмдүккө жетишкенден кийин манихейлер жеңип алышкан атаандаштарына жакында эле өздөрүнө көрсөтүлгөн куугунтуктоо чараларын колдоно башташат. «Жин-шайтандардын оюп-чийилген жана тартылган сүрөттөрү өрттөлүүгө тийиш, духтарга табынып, жин-шайтандарга жүгүнгөндөр... бирдикте...»⁶⁰. Уйгурстанда буддачылардын тагдыры жеңил боло койбосо керек деп болжолдоого болот.

⁵⁵ Цитата төмөнкү эмгектен алынды: В.В. Радлов, К вопросу об уйгурах, 60—61-беттер (салыштырыңыз: Ata-Malik Juvaini, *The History...*, pp.59—61). Уйгур ханын Жувейни Буку-хан деп атайт; эстелик жазуунун согду текстинде ал Бугу-хаган деп аталган. Бул болсо уйгурлардын жаңы динге өткөндүгү жөнүндөгү аңгемени бизге чейин келип жетпеген согду документтеринен алгандыгын көрсөтүп турат (салыштырыңыз: O.Hansen, *Zur sogdischen Inschrift...*, S.18).

⁵⁶ Радлов мурда болжолдогондой (К вопросу о уйгурах..., 60-бет), H. Puech (*le manicheisme*) уйгурлар жаңы динге 763-жылы өткөн деп белгилейт, бирок муну ал далилдер менен негиздебейт.

⁵⁷ В.П. Васильев, *Китайские надписи...*, 33-бет; E.Chavannes et P.Pelliot, *Traite manichen...*, p.193.

⁵⁸ В.П. Васильев, *Китайские надписи...*, 33-бет; E.Chavannes et P.Pelliot, *Traite manichen...*, p.193. Шлегель бир аз башкача которот: "жин-перилерди кудайлар деп аташкан бирок бул чаржайыт айтылган пикир артыкчылык берүүгө арзыбайт.

⁵⁹ В.П. Васильев, *Китайские надписи...*, 34-бет.

⁶⁰ Ошондо эле, 23-бет; G. Schlegel. *Die chinesischen Inschriften...*, S.130; E. Chavannes et P. Pelliot, *Traite manichien...*, p.194. Ал кезде Уйгур хандыгынын аймагындагы көптөгөн түрк көрүстөндөрүндөгү статуялардын баштарын кулатып алып салышкан. Ушуга байланыштуу А.Д. Грачтын концепциясын эске түшүрүп кетүүбүз керек, бул концепцияга ылайык түрк

Манихейчиликтин салтанат курушу уйгурларды бардык коңшулары менен нааразылаштырды: Орто Азиядагы мусулмандар, Тибеттеги буддачылар, Кытайдагы конфуцийчилер, Кыргыз хандыгындагы бакшылар — бардыгы жаңы окууну жапайычылык, бузулгандык катарында кабыл алышты. Жанды кыйнап

кармануу аркылуу өз денесинин кумарына каршы күрөшүү жана ашынган кумарлык менен бузукчулукка берилүү жөнүндөгү жобону Уйгур хандыгынын өзүндөгү төмөнкү катмарлар кабыл ала коюшпаса керек. Бирок да, «тарых мындай дейт: хуйху кэханы Мони менен биригип бир мамлекет болуп калды»⁶¹, т.а. уйгур ханы манихейлердин жамааты менен ушунчалык чырмалышып кеткендиктен, анын эли такты менен алтардын союзуна айланып калды.

Уйгурстанда манихейчиликтин киргизилиши жазуунун өзгөрүшүнө алып келди—уйгур жазуусу деп аталган жаңы алфавит пайда болду. Ал жаңы согду жазуусунун негизинде түзүлүп, өзүнүн жөнөкөйлүгү жана ыңгайлуулугу менен айырмаланат. Саптар жогортон ылдый карай жана солдон оңго карай жазылат⁶². Манихей, христиан жана мусулман тексттери, ошондой эле Турпандан келген юридикалык документтер ушул алфавит менен жазылган; булардын эң байыркысы манихей жазуусу болуп саналат, анткени алардын тилинин фонетикасы менен грамматикасы буддалык-уйгур жана уйгур-мусулман жазууларына караганда орхон-эне-сай руна эстеликтериндеги жазууларга жакынга келет⁶³. Дата коюуга боло турган эң мурдагы текст 795-жылдагы кытайча жазылган орхон эстелигиндеги төрт сап текст болуп саналат. Бул эстелик жазуу өтө начар сакталган, бирок ал биз жогоруда талдап чыккан кытай тексти менен байланыштуу экени шексиз, анткени ал ошол эле ташка чегилип жазылган⁶⁴.

Биздин колубузда Хуастуанифт деп аталган ортолук фарсы тилиндеги тобо келтирүү дубасы, туурасын айтканда, анын манихей-сирия тилинен уйгур тилине которулган тексти бар. С.Е. Малов котормо V к. эле ишке ашырылган деп болжолдойт, бирок бул тарыхтын бүткүл жүрүшү тарабынан жокко чыгарылат. Уйгурлардын арасына тараган манихейчилик VIII к. гана белгиленген жана ал түрктөргө тараган эмес. Демек, ал Улуу талаага VIII к. экинчи жарымында, арабдар согдулардын каршылык көрсөтүүсүн басып, манихейлер башын ала качып, гүлдөгөн оазистен жапайы талааларга кетүүгө аргасыз болгон мезгилде тараган. Дубанын кол тамгасы бар: «Бетурмиш-тархан Хуастуанифти — угуучулардын күнөөлөрү жөнүндөгү дубаны окуп бүттү»⁶⁵ Калыбы, Бетурмиш- тархан «көзү ачык» болсо керек (манихейлер иерархиясындагы эң жогорку чин), мындагы өтө кызык нерсе, манихейликти үгүттөө ак сөөктөрдүн өкүлү аркылуу жүргүзүлгөнүндө.

Бирок карапайым уйгурлар жаңы диндин кысымын башынан кечиришкен. Манихей канону орозо кармалуучу күндөрдү белгилеп, ал күндөрдө эт жеп, сүт ичүүгө да тыюу салынган. Уйгур койчулар менен мергенчилерге ачкадан өлбөө үчүн огород күтүүгө туура келген. Ушундай жол менен талаада дыйканчылык тарай баштаган⁶⁶

көрүстөндөрүндө орнотулуп, өлтүрүлгөн душмандарды элестеткен таш бедиздер "балбал" деп аталган (АД. Грач, Древне-тюркские изваяния..., 763—77-беттер). Биринчиден, уйгурлар өз ата-бабаларынын бедиздерин талкалап салышпаса керек; экинчиден, "таш моло" түркчө "балбал" эмес, "син таш" деп аталган. Балбал өлтүрүлгөн душмандардын сөлөкөтү түшүрүлгөн таш плиталарга гана тийиштүү болгон. (караңыз: Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., т.Ш, 776-бет).

⁶¹ В.П. Васильев, Китайские надписи..., 33-бет.

⁶² С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 105-бет.

⁶³ Ошондо эле, 108-бет.

⁶⁴ В.П. Радлов, Титулы и имена..., 269—270-бет.

⁶⁵ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 125-бет.

⁶⁶ E. Chavannes et P. Pelliot, *Traite manichin...*, p268.

Манихейликти үгүттөөчүлөрдүн өздөрү жетишкен ийгиликтерине канааттангандыктарын төмөнкү сөздөр менен билдиришкен: «Кандын буусу жыттанган жапайы адатсалттардын өлкөсү—адамдары жашылча-жемиш жеген өлкөгө, канкорлуктун өлкөсү — жакшылык иштерге үмтулган өлкөгө айланды»⁶⁷. Бул жалпыга жарыя кылынган декламация чыныгы абалды чагылдырары шек туудурат. Уйгурлардын табиятынан согушчандыгы намаз окуп, орозо кармагандан жоголуп кеткен эмес, Уйгурстандын тышкы саясаты жигердүүлүк менен улантыша берген.

Прогресстин башталышы. Талаадагы жаңы тартип сооданын өнүгүшүнө жагымдуу таасир тийгизди. Хроникаларда бул жөнүндө түздөн-түз эч нерсе айтылган эмес, бирок нумизматика бул жагынан ынанымдуу маалыматтарды берет. Миң-Өзөн ойдунунда Тан династиясынын мезгилиндеги кытай тыйындары көп табылган. 621-жылы чегилген 45 тыйын (монета) Сибирге, калыбы, 630—680-жылдарда, түрктөр Тан империясына баш ийип турганда алып келишсе керек. Андан кийин Экинчи кагандыктын дооруна туура келген үзгүлтүк башталат, андан ары 758—759-жылдарга таандык 12 тыйын, андан соң IX к. чейинки мезгилге тийиштүү болгону 6 тыйын табышган⁶⁸.

VIII к. аягында соода токтоп калган деп айтуу туура болбос эле. Тескерисинче, ал кеңейип отурган, бирок араб жана түрпан көпөстөрү кытай конкуренттерин сүрүп салышкан болучу. Халифаттан ар бир үч жылда Миң-Өзөн ойдуңуна 20—24 төөгө жүктөлгөн, кооз кездемелери менен соода кербени келип-кетип турган⁶⁹. Эгерде Уйгурстандын бир эле дубанына үшүнчалык кездеме келип турган болсо, анда анын борборуна канчасы келди дейсиңер!

Уйгурстандын ордосу эми түрк хандарынын ордолоруна окшоп, кийиз чатырлардан (боз үйлөрдөн) турган конуш болуудан калган. Түрктөрдөн айырмаланып, уйгурлар шаарларды кеңири кура башташат, бул ишти алар согдулар менен кытайларга тапшырышкан. 758-жыл тушта Селеңганын боюнда Бай- Балык⁷⁰ шаары курулат. Ушул учурга жакын ченде Уйгурстандын борбору — Кара-Корумда кытайча жазуусу бар таш мамы орнотулат⁷¹.

Уйгурстан өтө тездик менен маданияттуу өлкөгө айлана баштайт.

⁶⁷ R. Grousset, L'Empire des Steppes, p.174.

⁶⁸ С.В. Киселев, Древняя история..., 591—592-беттер.

⁶⁹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1,355-бет.

⁷⁰ Г.И. Рамстедт, Перевод надписи "Селенгинского камня", 46-бет.

⁷¹ В.П. Васильев, Китайские надписи..., 19-бет.

АНЬ ЛУШАНДЫН КӨТӨРҮЛҮШҮ

Улуу Кытай. 751-жылдагы чыгыш менен батыштагы ийгиликсиз бүткөн иштер Империяга өтө терең таасир тийгизди. 754-жылдагы жаан-чачын жана суу каптап, сел жүрүү сыяктуу табигый кырсыктардын натыйжасында келип чыккан алык-салыктардын жогорулашы жана ачарчылыктан улам бүткүл өлкөнүн нааразы болгону өкмөттү анча тынчсыздандырган эмес болучу, бирок армияны кучагына алган нааразылыктын чыгышы өкмөттү кооптуу абалга тушуктурду¹. Империялык армия сокку уруучу, жаа менен куралданып, соот кийишкен атчан аскерлерден, ошондой эле, көп сандаган жардамчы командалардан: жөө аскерлерден, киречилердин, аскерлерди тейлөөчүлөрдөн, интенданттардан жана д.у.с. турган. Аскерлердин санынын өтө көп болушу, булардын ичинде мына ушул согушка жөндөмсүз бөлүктөрдүн кошо эсептелип жүргөндүгү менен түшүндүрүлөт. Бирок жардамчы командаларсыз атчан жаачылар менен соотчондор согуша алышпас эле, анткени, эгерде, алар өз мингич аттарын өздөрү бакса, курал-жарактарын өздөрү тазалап, отун-суусун өзүлөрү алып келишип, өзүлөрү тамак-аш даярдашкан болсо, анда дем албай, чарчап-чаалыккан аскерлер согуш учурунда жаагы катуу жааны кере тартууга же оор кылыч менен чабышууга анча жарамсыз болуп калаар эле. VIII к. согуш тактикасынын шартында салгылаштын тагдырын ыңгайлуу кырдаал чечкен. Дал ошол кырдаал үчүн армиянын сокку уруучу бөлүгүнүн бүткүл күчү топтоштурулуп, даяр турган. Албетте, сокку уруучу армиянын көпчүлүк бөлүгү бала чагынан ат үстүндө жаа тартып чоңойгон көчмөндөрдөн турган болучу. Бул аскерлердин бир бөлүгү 682-жылы Ордостон Кутлуг менен бирге кетишкен, бирок алардын ордуна келгендер да талаалыктар болучу². 75 жыл мурда түрктөрдү кандай максат-сезимдер шердентсе, аларда да ошол эле максат-сезимдер шердентип турган. Алды жакта жеңиш, сыйлыктар жана олжолор күтүп турганын сезгенде алар жан аябай эле салгылашышкан, бирок жеңишке жетишпей турганы белгилүү болгондо, айыптууларды издей башташат да, көп учурда өкмөттү күнөөлөшөт. Чанъандагы кытай чиновниктери жана сарай адамдары чек арасы аскерлер үчүн жат жана жагымсыз адамдар катары эсептелген, ал эми колбашчылар болсо көчмөндөрдөн чыккандар, т.а. өз кишилер болгон. Алар узак жылдар бою өздөрүнүн кызмат карьерасы жагынан чектелип келишкен, аларга провинциялардагы аскерлерге колбашчылык кылууну ишенишкен эмес³, бул алардын ар-намысына оор тийген. Ошондуктан чек арачылардын армиясы бүт бойдон сарайга оппозицияда турган.

Чек аралык армиядан башка ордо шаардын айланасында Тан династиясына өз учурунда кошулуп кетишкен ак сөөк үй-бүлөлөрдөн чыккан кытайлар кызмат өтөшкөн гвардия да топтоштурулган болучу. Гвардия бир кыйла көп санда болуп жакшы куралданганы менен согуштук салгылаштарга көнүккөн эмес эле. Ага Түндүк армия деп аталган армия жамаатташ турган; адегенде бул армия император Тайцзундун тарапкерлеринен туруп, 619-жылы ушул армиянын колдоосу менен такка жетишкен. Кийинчерээк ал ветерандардын уулдары менен толукталып куралган, ошондуктан аны

¹ E.Pulleyblank, The Background..., p.25. E. Пюллейбланк Хайфердин (Heifer, Die Vierte der fünf groben Heimsuchungen Chinas, S.193) Ань Лушандын көтөрүлүшү ачарчылыктан улам жаны ачыган дыйкандардын кыймылы катарында түшүндүрүүгө жасаган аракети негизсиз экенин ынандыруу үчүн далилдейт, анткени Лоянга ач дыйкандар эмес, арасында кытай эмес адамдар көп болгон туруктуу аскерлер барган болучу.

² 718—720-жылдарда Хэбэйдеги чек аралык армия Хэдундун армиясына караганда аз болгон, бирок Ань Лушан биринчисинин колбашчысы болгондон кийин, аны көчмөндөр менен толуктаган (E.Pulleyblank, The Background..., p.80).

³ Шан Юэ, Очерки..., 235-бет.

«Аталар менен уулдардын армиясы» деп аташкан. Сарайдагы ар бир кутумдун же төңкөрүш жасоого болгон аракеттин оңунан чыгышы же чыкпай калышы ушул армияга байланыштуу болгон. Түндүк армиядан башка да өз алдынча турган мансаптуу кызматкерлерди кайтаруучу атайын атчандар корпусу да болгон, ал Ли фамилиясына таандык болуп, согуш туткундары менен үй кулдарынан түзүлгөн.

Ошентип, ички армия өтө зор болгон, бирок анын саясий лоялдуулугу дайыма шек туудуруп турган. Бул армия сарайга жана андагы тымызын жүрүп жаткан күрөштөргө, ушак-айкындарга өтө эле жакын турган, кала берсе императордун жеке өзү менен да кээде тил табыша албай калган учурлар болгон. Мисалы, 731-жылы бир катар офицерлер өздөрүнө жогорку кызматтарды талап кылышканда, бул доомат өкмөттүн көз карашынан алганда татыктуу эмес деп табылып, алар өзүн өзү өлтүрүүгө өкүм кылынган.

Тибет фронтундагы кыйынчылыктар императорду тышкы душмандарга каршы согушка Түндүк армияны жиберүүгө аргасыз кылган, бирок анын ийгилиги жарытымдуу болгон эмес. Ушуга байланыштуу VIII к⁴. кытай поэзиясында чагылып калган, ушул эки аскердик топко берилген мүнөздөмөлөрдү салыштырып көрүү орундуу болчудай.

Ду Фунун ыры генерал Ань Лушандын колбашчылыгы астындагы теги башка элден турган туруктуу армияга арналган, анда 751-жылдагы армиянын тартиби жана күжүрмөн маанайы жөнүндө баяндалат:

УЛУУ ДУБАЛДАН АРЫ КАРАЙ (КИДАНДАРГА) ЖОРТУУЛГА.

Жетиш үчүн тезирээк, күн батканча,
Жолго чыктык таң кулан өөк атканда
Лагерден Лояндын түбүндөгү.
Жеткен кезде чоң Хэян көпүрөгө
Кочкул тартып батыш жак күүгүмдөгү
Асабабыз жибектен желбиреди.
Тизилишип жоокерлер сап-катарга
Бирден баарын толуктап санаганча,
Кишенеген аттардын жаңырыгын
Шамал айдап таратты түш тарапка.
Чатыр тигип кумдуу түзгө жайкалтып,
Жайланышып жатып калдык тыныгып.
Жымжырттыкта үшкүрүнгөн үн чыгат,
Күү тартылса чоор үнү сыбызгып.
Түн өргүүсүн коргойт жоокер күзөтү,
Салган өңдүү көктөгү ай да көз кырын.
Жоокерлерден колбашчысын сурасын,
Жооп беришмек баары тегиз — Хо Кюй-бинь⁵.

Ыр 755-жылдагы ушул аскерлердин көтөрүлүшүнөн бир нече ай мурда жазылган. Алардын колбашчысы хуннуларды жеңип даңкы чыккан хань колбашчысы менен, башка бир ырда ак шумкар менен салыштырылат:

Кабак салып, кара түндөй түнөрүп
Ийин комдойт, алгыр шумкар түрлөнүп
Качырганын кайсап салчу сүрү бар;
Кара таандай каптап баары келсе да,
Калдаңдатып канаттарын сапырып,

⁴ E. Pulleyblank, *The Background...*, p.66.

⁵ Ду Фу, *Стихи*, 41—42-беттер. Которгон А. Б. Элебесова.

Канын төгүп, талаа-түзгө чачылтып,
Кыргын салып олжосуна түйтунаар⁶.

Ошол эле Ду Фу жазган 749-жылы тибеттиктерге каршы күрөшүп жаткан Гэ Шу-Линдин армиясына жөнөтүлгөн кытай аскерлеринин сезимдери менен маанайына бул жолу дегеле окшошпойт.

Жоокерлер «ата журту менен кайгылуу коштошуп жатышса», чиновниктер качкын аскерлерди (дезертирлерди) сабап өлтүрүүдө. Машыгуу жүрүп жатканда «чаап баратканда» ээрдин кашын кармабаймын деп кытай атчаны сыймыктануу менен айтат⁷. Бул талаалыктардын гана эмес, биздин да күлкүбүздү келтирет. Баракелде, жетишкендик эмес бекен! Андан кийин колбашчыга акыл-насаат айтылат: «Ал биздин айбан эмес, адам экенибизди билүүгө тийиш.., «бул жерде шапалактарга орун болбоого тийиш»⁸. Андан ары тоолор аркылуу жүрүүнүн кыйынчылыктары жөнүндө арыз-армандар айтылат да, акырында душман менен болгон салгылашуу, чаалыгып кыйналган аскерлердин атчан душмандардын чабуулунун мизин кайтарышканы баяндалат. Андан соң баян кейип-кепчүү менен аяктайт:

Он жыл бою курал түшпөй колуман, Он жыл бою кызмат өтөп келемин. Ушунчалык мезгил бою мен эмне Сый-урматка татыбаган бекемин⁹.

Демейки эле турмуштагы окуя! Мансап, чин жана сыйлык үчүн салгылашта жоокер дайыма жеңилип калат. Бул жерде таптакыр эки башка көрүнүш. VIII к. кытайлар коркок болушкан деп ойлоого болбойт, дегеле андай эмес, бирок алар түштүктүктөргө мүнөздүү болгондой, жүүнү бош, чыдамкай эмес келишкен, аларда түрктөрдүкүндөй, кидандардыкандай жана тоолук тибеттиктердей кайраттуулук жетишкен эмес. Кытайлар сепилдерде коргонуу жагынан айлануу болушканы менен, маневрлүү согуш аларга мүнөздүү болгон эмес. Кытай аскерлери такты менен сарайга канчалык толук лоялдуу болгон күндө да, алардын күч-кубаттуулугуна таяныч боло алмак эмес.

Ал эми сарайда абал жайында эмес болучу¹⁰. Карып калган Сюаньцзун ажарлуу кытай кызы Янды сүйүп калат¹¹. Фаворит аял мамлекеттик кызматтарга өзүнүн кытай туугандарын коёт, натыйжада анын айланасында клика түзүлүп, ал аскер генералдарын тактыдан биротоло четтетип сүрүп салат. Бийлик штабдардан кеңселерге (канцелярияларга), колбашчылардын колунан евнухтардын (бычылгандардын) колуна өтөт. Алык-салыктарга, согуштагы жеңилүүлөргө, парачылыктар менен зордук-зомбулуктарга, өздөрүнүн сиңирген эмгегин баалабагандыгына, фаворит аялдын туугандарынын шаан-шөкөттүү турмушуна нааразы болгондордун бардыгы Ян Гуй-Фейди бир ооздон каргап-шилешти.

⁶ Ошондо эле, 20—21-беттер. Которгон АБ. Элебесова.

⁷ Ошондо эле, 23-24-беттер.

⁸ Ошондо эле, 25-беттер.

⁹ Ошондо эле, 29-беттер. Которгон А.Б. Элебесова.

¹⁰ Саясий жааттардын күрөшү жана аларга берилген мүнөздөмөлөрдү караңыз: E.Pulleyblank, *The Background...*, ch.4.

¹¹ Бул кыз тектүү ак сөөк үй-бүлөдөн чыккан, Сюаньцзундун 18-уулунун кудалашкан колуктусу болгон. Император өзүнүн жакшы көргөн евнуху Гао Ли-шиге бир сулуу кызды таап алып кел деп буйрук бергендиктен, ал ханзааданын колуктусун императордун гареми үчүн алып кетет. 745-жылы Ян "гуй-фэй" деген наам алат, бул императордун биринчи даражадагы ойношу дегенди билдирип, "ал жарым императрица укугуна ээ болуп, император менен бийликти тең бөлүп жүргүзө баштайт" (Чэнь Хун, *Повесть о бесконечной тоске*, 125-бет)

Ошентсе да, бул каргашалуу түйүндү бөлө чабууга даяр турган бир гана адам табылды — ал адам Ань Лушань болучу¹².

Чегине жеткен оор абал. Ань Лушань Кытайга өтүп кеткен көчмөндөрдөн чыккан. 736-жылы дивизияга башчылык кылып, согушта кидандардан жеңилип калат. Бул үчүн өлүм жазасына буйруп, бирок императордун алдында акталып чыгат. Ань Лушанда¹³ түрктөргө мүнөздүү майышпастык менен кытайлык амалкөйлүк айкалышып турган, ал кошомат кылганды да, салгылашканды да, эки жүздүүлүк кылганды да, буйрук бергенди да бирдей жакшы билген. Сарайдагы арам тамактардын сатылгычтыгын жакшы билгендиктен ал параны аяган эмес, ошондуктан кызмат боюнча тез эле жогорулап кете берген.

Ошол учурда сарайда «ак сөөктөр» менен, т.а. жогорку даражалуу үй-бүлөдөн чыккандар менен экзамен берип, чин алышкан «окумуштуулардын» ортосунда күрөш жүрүп жаткан эле. «Окумуштуулардын» жолбашчысы, өкмөт башчы Ли Линь-фу атаандаштарын жеңип чыгып, аскердик кызматтарга таптакыр сабатсыз көчмөндөрдөн көтөрө баштаган болучу. Өкмөт башчысы аларды коркунучтуу эмес деп эсептеген. Дал ушул толкун Ань Лушанды көтөрүп чыккан¹⁴. 742-жылы аскер реформасынын учурунда ал Маньчжуриядагы Пинлиде корпусту алат; 744-жылы Ордостун борбордук бөлүгүндөгү Фаньянда дагы бир корпусту алууга жетишет, ал эми 751-жылы Ордостун түндүгүндөгү Хэдунда корпуска ээ болот. 754-жылы ал кавалерияны (атчан аскерлерди) калыбына келтирип, оңдоо үчүн казыналык жылкыларды пайдалануу укугун сурап алат. Өзүнө баш ийген дубандардын зор кирешелерин пайдаланып, Ань Лушань кидандардан, татабдардан жана тоңра уруусунан сегиз миң жоокерди тандап алат. Ал ошондой эле, жогоруда айтылгандай, 753-жылы кытай зынданында¹⁵ жатып өлгөн, түрк уруу аксакалы Абусынын аман калган жан-жөкөрлөрүн өз армиясына кошуп алат.

Ань Лушанга берилген согду көпөстөрү ал тарабынан «бардык жолдор боюнча соода жүргүзүүгө», ошону менен бирге өзүнө акча таап келүүгө жана сырттагы абал-жагдайларды чалгындоого жөнөтүлөт. Ал кытайлык бюрократ чиновниктердин арасында да колдоо жана жан тартууну тапкан¹⁶.

Ань Лушандын өтө жигердүү иш-аракети, анын кол алдындагы аскерлердин көбөйүшү, чек аралык ээликтердин бир адамдын колуна топтоштурулушу, жана да, мүмкүн, бизге келип жетпеген тыңчылык маалыматтар министр Ян Го-чжунду Ань Лушанга каршы сот процессин козгоого аргасыз кылат. Ань Лушань ишти териштирүүдөн качпастан, кайра өзү борборго келип, таптаза акталып чыгат да¹⁷, 2500 офицерге атайын сыйлыктарды сурап алууга да жетишет, бул ага ойлонуштурулуп жаткан көтөрүлүш үчүн

¹² Саясий жактан кыраакы эмес Ян Гуй-Фэй офицер Ань Лушандын этикетти билбегенин жана ороскел тамашаларын мыскылдап күлгөнү менен, анын жогорулашына көмөктөшкөн. Фаворит аялдын бир тууганы Ян Го-чжун императордун башкы кеңешчиси болуп турганда Ань Лушанды чыккынчылык маанайдагы адам деп айып койгондо Ян Гу-Фэй аны асырап, уул кылып алат. Жарым императрица колбашчынын ойношу деген айың кеп да жүргөн

¹³ Г.Е. Грумм-Гржимайло ал хунну болгон дейт (Западная Монголия..., 336-бет); Кордые аны кидан дейт ; Пуллейбланк аны атасы боюнча согду болгон , анын энеси түрктөрдүн белгилүү Ашидэ (Ашина) тегинен чыкканын белгилейт, (караңыз: ошондо эле: The Background..., p.7). Башка бир маалымат боюнча Ань Лушандын атасы түндүк хуэлинен, т.а. көчмөндөрдөн чыккан койчу болгон, аны бир бай согду асырап алган имиш (Ibid., p.14). Жаш кезинде ал барымтага түшүп калат да, өлүмгө буйрулат, бирок ал өкүм аскерге кызмат өтөө менен алмашылат да, ушул жактан анын карьерасы башталган имиш (Ibid, p.8)

¹⁴ E.Pulleyblank, *The Background..*

¹⁵ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten...* S.216—262.

¹⁶ Шан Юэ, *Очерки...*, 236-бет.

¹⁷ L. Wieger, *Textes historiques*, p.1676.

зарыл керек болгон. 755-жылы ал кытайлардан турган 32 жогорку офицерди өзү сүнүш кылган көчмөндөр менен алмаштырууну сүрайт. Ян Го-чжундун каршылык көрсөткөнүнө карабастан император бул өтүнүчтү канааттандырат. Бирок Ань Лушань эми мындан ары создуктура берүүгө болбосун түшүнөт да, 755-жылы ноябрда, Хэбэй провинциясындагы Юйяне деген жерде барабандар согулуп, Яндьга тукумдарынын таасирин жок кылууга чакырган көтөрүлүш жарыяланат. 150 миң чек арачы аскер көтөрүлүп чыгат, мында жоокерлер менен офицерлер бирдей толук тилектеш болушкан. Ань Лушандын кеңешчилеринин арасында түрк ханзаадасы Ашина Чэн-цин да болгон. Ян Гуй-Фэйди четтетүү сыяктуу өтө жупуну милдет башкы милдет эмес экенин бардыгы түшүнгөн. Жоокерлер өз укуктарын коргоо үчүн бийликти басып алууга баратышканын, кытайлар болсо, варварлар — хулар келе жатканын жана аларды кырып жок кылуу керек экенин эки жактан түшүнүп турушкан. Империянын биримдиги үшинтип тигиш-тигиши боюнча сөгүлүп калган болучу.

Өкмөт көтөрүлүшкө жооп кылып, Ань Лушандын Чаньанда жашаган уулун өлүм жазасына тартып, көтөрүлүштү басуу үчүн биринин саны 60 миң болгон, экинчиси 110 миң адамдан турган эки армияны жөнөтүү менен жооп берет. Эки армия тең талкаланат¹⁸.

Ань Лушань токтоосуз түрдө борборго чабуул коёт. Чыгыш борбор — Лоян дароо эле анын колуна өтөт. Шэнсиге, Чаньанга барчу жолду Тунгуань тоосундагы застава калкалап турган эле, ал эми чыгышта Хэбэй менен Хэдунда кидандардын ханынын уулу Ли Гуань-би көтөрүлүшчүлөргө каршы жигердүү коргоонууну уюштурат. 756-жылы ал козголоңчул аскер башы Ши Сыминди жеңип чыгууга жетишет, ушундан кийин Хэбэйдин жарымы Ань Лушанга каршы көтөрүлүп чыгышат.

Бирок Кытайдын өкмөттүк аскерлери ташы талкан болгон Ланбаодогу салгылаштан кийин Тунгуандагы гарнизондун арасында дүрбөлөң башталып, ашууну кайтарып турушкан аскерлер артка чегинип кетишкендиктен, козголоңчулар 756-жылы 10-июлда Шэнсиге чабуул коюп кирип келишет.

Бирок бул жоокерлик кесиптеги аскерлердин айбанчылыктары кытай калкын, өзүлөрү көтөрүлүшкө чейин ишенбестик менен, а түгүл жек көрүү менен мамиле жасап келген династияны жигердүүлүк менен коргоого түрттү. 756-жылы кышындагы коллизия (карама-каршы таламдар кагылышкан учур) Ду Фу тарабынан эң кыска жана ажайып сүрөттөлөт:

ЧЭНЬТАОНУН ЖАНЫНДАГЫ ЖЕҢИЛҮҮНҮ КОШУП ЫЙЛАЙМ

Баратышат кыштын күнү баатырлар
Салгылашка, кан төгүлгөн курулай.
Ал анткени теңдеши жок кармашта
Жоокелердин суудай аккан канынан
Кочкулданып Ченьтао көл кызарган.
Ушул жерде набыт болду көз жумуп,
Эсил кайран кырк миң жоокер кытайлык.
Канкор, өжөр душман чери жазылып,
Кан майдандын чуусу небак басылып,
Көк асманда алсыз түтүн каалгыйт.
Эсиришип мастыктан сөзгө келбей,

¹⁸ Н. Cordier, Histoire gee nerale..., p.475. "Областтарда иш согуш жүргүзүүгө жоокерлер калбай калган абалга жеткен. "Жоокерлер менен офицерлер кагазда гана катталып турган, ал эми курал-жарактар, унаалар, чатырлар, тамак даярдоочу казандар жана азык-түлүктөр даярдалган эмес". Арсеналдан берилген калкандар тешик, ал эми найза менен кылычтар мокок болуп чыкты. Бай жаштардан түзүлгөн императордук гвардия тартипсиз жана үйрөтүлгөн эмес (караңыз: Шан Юэ, Очерки..., 236—237-беттер).

Келин-кызды кез келген коё бербей,
 Жебелерин тазалап карга матып,
 Жер жаңырта озондоп ыр ырдашып,
 Баскынчылар кетишкен эбак кайтып.
 Баш калаанын күйүткө күбө калкы
 Кошуп ыйлайт карай түндүк тарапты.
 Күнү-түнү сыйынышып зарлашат:
 Балдарынын кегин алып душмандан
 Баштаса деп өкмөт эми чоң казат¹⁹.

Мындан бир аз мурда эле көкөлөтүп ырдаган армиясына акындын мамилесинин ушунчалык кескин өзгөргөнүн карагылачы! Эми акын ал армиянын жоокерлерин варварлар — ху деп атайт; алар дароо эле жек көрүмчү душман болуп калышты, ал эми «500 сап ырдагы...»²⁰ сарайга жана өкмөткө карата айтылган бардык нааразылыктар дароо буу сыяктуу учуп жок болду. Мындай бурүлүш бүткүл кытай коомунда болду, коомчулук императордун жана сарай кликасынын жөндөмсүздүгүн көрүшүп, козголоңчуларга каршы күрөштү өз колдоруна алышты. Бирок кытайлык патриоттордо салгылаштарда такшалган жана жеңиштер менен шыктанган Ань Лушандын ветерандарына каршы коё турган реалдуу күч жок эле.

Император фаворит аял менен борбор шаарды таштап кетет, бирок анын өз гвардиясы, жеке керт башын кайтарган сакчылары ага баш ийүүдөн баш тартышты. Окуянын андан аркы жүрүшүнө караганда алар реформаны жүргүзүүнү же династияны алмаштырууну каалашкан эмес, бирок бардык кырсыктардын себепчиси деп эсептешкен Ян Гуй-Фей үчүн өлгүлөрү андан бетер келген эмес.

Императорду коштоп бара жатышкан төрөлөрдүн сунушу боюнча нааразылыктардын өртүн өчүрүү үчүн министр Ян Го-чжун өзүн өзү өлтүрүүгө буйрук алат. Парзды бекем туткан адам болгондуктан ал жолдо асылып өлөт. Бул төрөлөрдү канааттандырат, бирок жоокерлер Ян Гуй-Фейдин өмүрүн талап кылышып, аны императордун каретасынан сүйрөп түшүрүшөт да, ичке жибек жип менен муунтуп өлтүрүшөт. Карып калган императордун өзүн өз уулу Ли Хэндин (өлгөндөн кийинки титулу — Суцзун болгон) пайдасына тактыдан баш тартууга аргасыз кылышат. Ушундай жол менен гана император өз жанын куткарып калат.

Тактыдан баш тарткан императорду Сычуанга алып барышып, эч ким кире албаган тоодогу сепилге жашырышат, Чанъан Ань Лушанга согушсуз багынып берет²¹. Борбордун кытай калкы коркконунан туш келди качышат²².

Чанъанда жашаган түрктөр менен тоңралар да көтөрүлүшчүлөрдөн качып кетишет. Ханзаада Ашина Цзун-линин башчылыгы менен алар Ордос тарапка жөнөшүп, ал жактагы көчмөндөрдү Шэнсиге, басып келаткан душмандын тылына чабуул коюуга көндүрүшөт. Бул диверсия душмандын чабуулун токтотуп, кампаниянын тагдырын чечип, ишке жаңы күчтөрдү киргизүүгө мүмкүндүк берет.

Батыштагы корпустар тактыга берилген бойдон турушту. Шофандагы колбашчы Го Цзы-и, Батыш аймактагы колбашчы Ли Сы-йе жана тактынын мурасчысы Ли Хэн каршылык көрсөткөндөрдү баштап чыгышты. Бирок буларда күч аз болгондуктан, жардам сурап

¹⁹ Ду Фу, *Стихи*, 45—46-беттер. Которгон А.Б. Элебесова.

²⁰ Ошондо эле, 31—40-беттер.

²¹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 309-ж-а кийинки беттер.

²² Көтөрүлүшчүлөр "ар бир басып алган шаарда кийим-кечелерди, алтындарды жана аялдары алышкан; алдуу-күчтүү эркектерди жүк көтөргүч катарында пайдаланышып, чабалдарын, кары-картандар менен бала-чакаларды айбалта менен чаап ташташкан" (Шан Юэ, *Очерки...*, 237-бет)

коңшу өлкөлөргө дароо элчилер жөнөтүлөт. 756-жылы уйгурлар менен тибеттиктер көтөрүлүштү басуу үчүн өз жардамдарын сунуш кылышты. Бул жолу саясий маселе жеке кызыкчылыктар менен дал келип турду. Көтөрүлүшчүлөрдү жок кылуу императордук армияны жок кылуу дегендик болучу, ал эми Кытайдын өз ичиндеги согушта бай олжолорго туй тунууга да болмок. Ли Сы-йе өзүнүн туруктуу аскеринен башка да 5 миң хотандыктарды, шато түрктөрүн жана «кара көйнөкчөн дашилерди», т.а. аббастык арабдарды кошо алып келет. Суцзун түштүктө жарым жапайы мандарды тартат. 756-жылы октябрда уйгурлар жүрүшкө чыгат. Моюнчур хан адегенде белгилүү бир шарттардын негизинде гана жардам берүүгө макул экендигин билдирет, ал шарт боюнча тынчтык келишимин түзүү жана куда-сөөк болуу сунуш кылынат. Бул келишим анын мурдагы үстүртөн вассалдыгын жоюп, аны тең укуктуу союздаш кылмак. Жаңы император Суцзун бардык шартты кабыл алып, өзү уйгур каныке кызга үйлөнөт да, ал аял «акылман (билге) каныша» деген даражага көтөрүлөт. Ушундан кийин хан Ань Лушанга кошулуп кеткен тоңра уруусун талкалайт²³, ал эми 756-жылы декабрда Хуянгү өрөөнүндө Го Цзы-и менен биригет.

Тоңра уруусундагы бөлүнүп-жарылуу көтөрүлүштүн талаа аймактарында да үндөштүк тапканын көрсөтүп турат. Көтөрүлүш чыгарган тоңралардын башында империялык генерал Пугу Хуай-эндин уулу Пугу Бин турган. Пугу Хуай-эн өз уулун туткунга түшүрүп алып, аны чыккынчылыгы үчүн өлтүрөт. Граждандык согуштагы айыгышуу анын катышуучуларынын маанайларын ашкере курчутуп жиберген болучу. Бирок тоңралардын көтөрүлүшүнүн ийгиликсиз бүтүшү кокустук эмес эле: империялык талаа армиясын жок кылуу Уйгур хандыгына толук көз карандысыздыкты алып келмек, ал эми бул максатка жетүү үчүн Тан династиясын сактап калуу жана көтөрүлүштү басуу керек эле. Уйгур хандары муну жакшы түшүнүшүп, аны ишке ашырышты.

Хан Кытайдын колбашчысын адегенде «бөрү тууга» башын ийип, таазим кылууга мажбурлап, бул жөрөлгө-кааданы аткаргандан кийин гана кабыл алат. Кайсы бир кабыл алуу асеминде өзүнө ыйгарылган орун үчүн нааразы болгон уйгур элчисин император такты үстүнө киргизүүгө буйрук берип, жакшы кабыл алып, урмат-сый көрсөтөт. Ушундан кийин жабгу (ябгу), уйгур тактысынын мурасчысы, 4 миң тандалган атчан аскерди алып келет. Кытай тактысынын мурасчысы аны менен достошот. Куулук-шумдугу жок уйгурлар өздөрүнө көрсөтүлгөн мындай сый-урматка көңүлдөрү жибип, канааттанышып, мээрман кожоюнга жардам көрсөтүүгө бекем шыктанышат. Алардын иш-аракетин башкаруу үчүн атчандардын генералы Пугу Хуай-эн дайындалат. Хуай-эн кытайларга жан тарткандыгы үчүн өлтүрүлгөн бугу уруусунун аксакалынын уулу болгон. Киши өлтүргүч өлүм жазасына тартылып, өлгөн аксакалдын уулуна чин берилип, кытайча тарбия алат; ал өтө таланттуу жана ишенимдүү адам болуп чыгат²⁴.

Бирок чет элдиктердин жардамы кытай калкы үчүн өтө кымбатка турган. Ду Фу мындайча жазат:

Империя гвардиясы дегендин
Кан майданда эрендиги ырастыр.
Бирок алар оңурандап бир тийип
Кудум эле өзү экен туфандын.
Улуу сууда өлүк агып күнү-түн,
Онтогонун угам кытай элимдин.
Каалагандай мазакташып кордошот,

²³ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1, 345-бет.

²⁴ Ошоно эле 344-бет.

Ансыз деле азап чегип жат элде
Туткун жүргөн кытай кызын, келинин²⁵.

Жалданма союздаштар душмандарды да, досторду да аяшкан жок. Алар Кытайга баюу үчүн келишкен болучу, ошентип бул максатын бир гана талап-тоноо жолу менен ырааттуу ишке ашырышты. Бактысыз тургундар союздаштардан көрө көтөрүлүшчүлөрдү артык көрүштү.

Анткен менен көтөрүлүшчүлөрдүн арасында абал өз жайында болбой калган эле. Ань Лушандын көзү көр болуп калгандыктан кыйкымчыл жана ырайымсыз болуп кеткен эле. Ал өз карамагындагыларды, алардын өз алдынча болгусу келгендигинин кенедей эле белгиси байкалса, мазактап, сабап, кээде өлтүрүп да салган. Бирок алар тайманбас адамдар болушкан; 757-жылы 30- январда кеңешчи Янь Чжуан жана евнух Ли Чжу-эр колбашчынын чатырына кирип келишип, аны өлтүрүшөт. Колбашчынын өлгөнүн алар бир нече убакытка чейин эч кимге билгизишкен эмес. Ошол арада алар Ань Лушанды император деп, ал эми анын кем акыл уулун мурасчы деп жарыялап, андан кийин гана императордун өлгөнүн билдиришип, анын уулун такка көтөрүшөт. Янь Чжуан абалдын кожоюну болуп калат.

Аңгыча өкмөт да армияны түзүүгө жетишип калган эле: уйгурлар, арабдар, хотандыктар, шато-түрктөр жана бирмалыктар Кытайды коргошуп, Империянын туруктуу аскерлерине каршы салгылашка чыгышат. 757-жылы сентябрда Фыншуй дарыясынын боюнда каршылаштар беттешет. Хуай-энь уйгурларды баштап, көтөрүлүшчүлөрдүн армиясын айланып өтүп бара жатып, бүктүрмага туш келет да, аны акыркы атчанына чейин кырып жок кылган соң, душманга тылдан сокку урат. Ошол эле учурда Ли Сы-йе хотандыктарды, арабдарды жана шатолорду баштап, көтөрүлүшчүлөрдү согуш болуп жаткан тараптан качырып кирет. Көтөрүлүшчүлөр талкаланып, 60 миң адамынан ажырайт, албетте, бул демейки эле апыртуу болгон, анткени кампания али аяктай эле болучу. Эгерде козголоңчул армия өздүк курамынын 40% жоготкон күндө да мындай болмок эмес эле. Мындагы дагы бир ойго ала турган нерсе, алардын оорук жагын кидандар менен уйгурлардан да коргоо зарыл эле.

Ши Симин чыгыш армияны баштап, Хэбэйдди басып алып, империялык колбашчы — кидандардын ханы Ли Гуань-бини Тайюань сепилинде курчоого алат. Сепилди камалоодо ал көптөгөн адамдарынан ажырап, аны ала албаган соң, козголоңчулардын борбору, көтөрүлүштүн очогу Фаньянга чегинет²⁶. Анын көз каранды болбой өз алдынча иш жүргүзгөнү Янь Чжуанда шектенүүнү пайда кылат. Ал Ши Симиинди байкоо үчүн бир нече офицерин жөнөтөт. Ши Симин тыңчыларды өтө жек көргөн. Ал келген тыңчыларды бүт камап салат да, өзүнүн баш ийерин, Фаньян жана 80 миң жоокери менен кошуларын билдирип Суцзунга кайрылат. Суцзун бул сунушту зор кубаныч менен кабыл алып, Ши Сыминге даңазалуу титул ыйгарат да, аны колбашчы катарында бекитет.

Эмки кезек Хэнандагы көтөрүлүшчүлөрдү талкалоодо калды.

Фыншуйдун жанында жеңишке жетишип, Хуай-энь уйгур, араб жана бирмалык аскерлер менен келип Чанъанды²⁷ алат да, андан ары Шаньжоуга жөнөп, Синь-дянь конок сарайынын түбүндө козголоңчулар менен салгылашат. Бул салгылаштын жыйынтыгы жөнүндө даректе эч нерсе айтышпайт, уялышса керек.

²⁵ Лу Фу, *Смухи*, 161-бет. Которгон А. Б. Элебесова.

²⁶ H. Cordier, *Histoire generale...*, p.478.

²⁷ Уйгур жабгусу Чанъанды талап-тоноп алууга уруксат сурайт, бирок кытай ханзаадасынын шаарга аскерлерди киргизбөө жөнүндөгү өтүнүчүнө макул болот. Бирок Жабгу өзү өз жан-жөкөрлөрүн талап-тоноодон, зордук-зомбулуктардан токтотууну мүмкүн эмес деп эсептеген (L.Wieger, *Textes historigues...*, p.1688).

Ошол арада уйгурлардын өз алдынча аракет кылган кошууну Наньшандын түштүк этектериндеги (калыбы, Сининдин чет-жакасы болсо керек) көтөрүлүшчүлөрдүн колун талкалоого тапшырма алып, аны аткарат да, кайрадан түндүк тарапка жөнөйт. Ал жерде ошол тапта Го Цзы-инин армиясы салгылашып жаткан болучу. Козголоңчулар аны кысымга алып жаткан. Уйгурлар муну билип калышып, алардын тылынан кирип, сокку урат. Бул күтүлбөгөн сокку аларды дүрбөлөңгө түшүрүп, козголоңчулар качып жөнөшөт. Янь Чжуан Лоянды таштап, Ань Лушандын кем акыл уулу менен Сары дарыяны кечип өтө качат. Ушул жерде уйгурлар Кытайга эмне үчүн келишкендигин көрсөтүштү: калкты жапырт тоноо жана зордук-зомбулук башталат. Тургундар өз «куткаруучуларынан» будда монастырларына кире качып жашынышат. Уйгурлар эки монастырды өрттөшүп, он миңдей адамды өлтүрүшөт. Аларга жол көрсөтүп берген кытайлар да болгон. Уйгурлардын колбашчыларына карыялар 10 миң түрмөк жибек тартуулашканда гана уйгурлар талап-тоногонду токтотушуп, кайтып кетишкен. 757-жылдагы кампания ушундайча аяктаган.

Жеңишке жетишкенден кийин Суцзун атасын борборго алып келип, бийлик менен тактыны анын колуна өткөрүп берет. Бирок ушундан кийин дароо эле сарайда тактыны мурастоо жөнүндөгү айың кептер, жалаа жабуулар кайрадан башталат. Ши Сыминге анын жүрүш-турушун байкоо үчүн кайрадан тыңчылар жиберилет. Ши Сымин мындай мамилеге чыдабай, тыңчыларды бүт өлтүрүп салат, бул болсо өкмөттөн кол үзгөндүктү жана көтөрүлүштү кайрадан баштагандыкты билдирген.

Бул факт көтөрүлүштүн тамыры колбашчылардын мансапчылдыгында эмес экенин көрсөтүп отурат, анткени, эгер мындай болбогондо ушунчалык жылдар бою аскерлерди өмүр эмес өлүм үчүн болуп жаткан салгылаштарга баштап жүрүү мүмкүн болбос эле. Калыбы, Ши Сымин гана эмес, анын бүткүл аскерлери да колуна курал алып, салгылашка киргенге караганда ар кандай тыңчы, бакан ооздор менен чиновниктердин колуна түшүп калуудан алда канча көбүрөөк коркушкан. Алар мунапыс берүү жөнүндөгү убадаларга ишенишкен эмес деп ойлоого болот, ошондуктан баягыдай эле тобокелге салып, согушуп олжо табууну артык көрүшкөн²⁸.

Ошентип согуш кайрадан жаңы күч менен башталды.

758-жылы уйгурлар кыргыздарга каршы жүрүш жасоо менен алек болушту, бирок аларды бир жолку эле жүрүштө багындырып алышты. Ошол учурда козголоңчулар кайрадан чабуулга өтүшүп, согуш аракеттери Хэнанда жүрүп жаткан болучу. Императорго бул жолу да, союздаштарын калкка «козголоңчуларга караганда ашып түшкөн адамгерчиликсиз»²⁹ мамиле жасашканын билип турса да, уйгурларга жардам сурап кайрылууга туура келет.

Кытайдын кемсиниши. Окуялар уйгурлар үчүн ондой берди болуп өтүп жатты. Кытайды коргоо үчүн жүргүзүлгөн согушта уйгурлардын жеңип чыккандыгы үчүн аларга жыл сайын 20 миң түрмөк жибек берип турулмак. 758-жылы император өзүнүн жашы жете элек кызын уйгурлардын улгайып калган ханына күйөөгө берет да, анын хандык титулун, т.а. Кытай менен Уйгурстандын теңдигин тааныйт. Император менен хан бир ата өткөн ага-инилер делген жобо да иштелип чыгат. Хан буга ыраазы болуп, императорго 500 жылкы, киш терилерин жана ак нооту кездеме тартуу кылат; мындан башка да козголоңчуларга каршы күрөшүү үчүн 3 миң атчан аскерин жөнөтөт.

²⁸ Муну менен, Ань Лушан жана Ши Сымин өлгөндөн кийин Хэбэйдин чек аралык калкы аларды ыйык деп эсептешкени менен салыштыруу керек; аларга өлкөнүн коргоочусу — "эки акылман" дух катарында табынып калышкан (E. Pulleyblank, *The Background...*, p.17). Эл жалаң өлүм менен кайгыны алып келген мансапкорлорду мынчалык теңир тутуп, табынбай калышсын.

²⁹ Н.Я.Бичурин, *Собрание сведений ...*319-6.

759-жылы Го Цзы-и жана дагы тогуз колбашчы Хэнандагы Йечэн шаарындагы Ань Лушандын уулун камалашат. Жардам келгичекти козголоңчулар бекем туруштук беришет, аңгыча Ши Сымин да жардамга келип калат. Анын атчандары душмандын ооругунун тынчын кетирип, жүк кирелерин колго түшүрүп, императордук армиянын шайын оодарып салат. Акыры салгылаш да болот. Уруш кызуу жүрүп жаткан учурда бак-дарактарды тамыры менен жулуп учурган катуу бороон — тайфун башталып, эки армияны тең башкаруу мүмкүн болбой калат. Жоокерлер дүрбөлөңгө түшүп: көтөрүлүшчүлөр түндүк тарапка, императордук армия түштүккө кача башташат. Тажрыйбалуу колбашчы Ши Сымин биринчи болуп, аскерлерин тартипке келтирет да, душмандын артынан кууп жөнөйт. Го Цзы-и өзүнүн качып кетишип, талап-тоноочулук кылып жүрүшкөн аскерлерин чогулта албай калгандыктан Лоянды таштап, батышка кетет, Ши Сымин Ань Лушандын кем акыл уулун өлтүрүп, 759-жылы май айында өзүн император деп жарыялайт.

Чыгыштагы империялык күчтөрдүн колбашчысы Ли Гуань-би Хяндын алдында козголоңчулардын шайын оодарып салат, бирок Ши Сымин аны талкалап, Хэян жана Хуайчжоу шаарларына ээ болот. Ансыз да алсырап калган өлкөгө кайрадан бүт күчү менен чымарканууга туура келет.

Тактыдан баш тарткан император Сюаньцзун Чанъанга кайра келгенде кытайлардын абалы ого бетер татаалдашат, ал өзүнүн уулу, эр жүрөк Суцзунду бийликтен четтетет. Ал падыша-ата деген титул алат да, а дегенде Лояндан орун алат, андан кийин Чанъандын жанындагы батыш сарайга келип жайгашат. Ал башкаруу ишине жигердүүлүк менен кийлигише баштайт, негизинен анын максаты, өз тарапкерлеринин ичинен өзүн жана династияны куткаруу менен бирге Ян Гуй-Фейди өлтүргөндөрдү аныктап, алардын жазасын берүү болгон. Карыганда ал өтө эле ырайымсыз болуп кеткен. Өзүнүн үч уулу анын курманы болгон. Мындан башка да анын замандаштарынын пикири боюнча, акылдан да ажырап, алжып калган. «Бардыгын өлтүрүп, жалгыз өзү гана жашагысы келген»³⁰. Ши Сыминге граждандык согуштун өчүп бараткан отун кайрадан тутандырууга андан көбүрөөк эч ким жардам бербесе керек.

Бирок акыры козголоңчулардын чабуулу артка тартыла баштайт. Кытайлар Сычуанда түп көтөрө мобилизацияланат. Ду Фу жаш, али дээрлик бала курактагыларды фронтко жөнөтүп жаткандагы жан ачыткан учурларды, тейлөө кызматтарын аткаруу үчүн согушка өз ыктыярлары менен кетип жатышкан аялдардын патриотизмин баяндап жазат. Генерал Го Цзы-и армияга жаңы келгендерди эми шапалактын жардамысыз, шашылыш түрдө машыктырып, жоокерлердин атабыз жана агабыз деген сөзүнө татыктуу болот³¹.

759-жылы уйгурлардын ханы Моюнчур каза болот. Тактынын мурасчысы, хандын улуу уулу кайсы бир айыбы үчүн өлүм жазасына тартылгандыктан, тактыга экинчи уулу Идигань Мэуюй хан³² отурат. Ал Пугу Хуай-эндин кызына үйлөнгөн, бирок ал эки жыл бою Тан династиясы үчүн күрөштө чарчап-чаалыккан кайын атасына жардамга шашылган эмес. Ошол арада Ши Сымин да уктап жаткан жок. Йеченди жеңгенден кийин, ал батышка, ошол учурда тибеттиктер сепилди жана Шаньчжоу шаарын басып алган тарапка жөнөйт. 761-жылы апрелде ал кутумчулар тарабынан өлтүрүлүп, козголоңчуларга аскерлерине анын улуу уулу Ши Чао-и башчылык кылып калат. Ши Чао-и уйгур ханына императордун

³⁰ Чэнь Хун, Повесть о бесконечной тоске, 127-бет.

³¹ Ду Фу, Стихи, 60—65-беттер.

³² Бул төңкөрүш Гардизи тарабынан жазылса керек, мындагы версия боюнча манихейлер тарабынан өлүмдөн куткарылып калган иниси Кур-тегин көтөрүлүш чыгарат да, өзүнүн агасын өлтүрөт (В.В. Бартольд, Отчет..., 114—115-беттер). Бирок көтөрүлүш жөнүндө Гардизинин толук сүрөттөп жазганы ишеничтүү эмес болгондуктан анын аңгемесин кайталоодон сактанган дурус болот.

каза болгонун пайдаланып, казынанын жана тактынын кымбат баалуу байлыктарын тартып алып, ага жери менен элин гана калтыралы деген сунуш менен кайрылат. Хан азгырылып, жүрүшкө аттанмакчы болуп жатканда Кытайдагы элчиси келип, тактыга жаңы императордун, Дайцзундун отурганын кабарлайт, ал 757-жылы козголоңчуларды уйгурлар менен бирге талкалаган ханзаада болучу³³.

762-жылы уйгурлардын аскерлери жүрүшкө чыкканда, кимдер алардын курмандыгы болорун эч ким билген эмес. Кытайда 100 миң уйгур чек арага келе жатат деген коркунучтуу кабар тарайт. Чындыгында аларда бар болгону 4 миң адамдан турган сокку уруучу кошуун жана 10 миң тейлөөчү-жардамчылар, кошумча жылкы үйүл өрү гана болгон. Сүйлөшүү үчүн Пугу Хуай-энь жиберилет, ал өзүнүн күйөө баласын козголоңчуларга каршы жүрүшкө аттанууга макулдатат³⁴. Кытайларга тактынын мурасчысы³⁵ колбашчылык кылат да, 762-жылы жайында Шань-чжоунун түндүк тарабы тушта уйгурлардын аскерлери менен биригет.

Хан өзүн диктатор сыяктуу кармайт. Империялык тактынын мурасчысы анын алдында уйгурлардын башын ийип, таазим кылуу салтын аткаруудан баш тартканда, хан эки кытай төрөсүн таяк менен өлгөнчө сабатат. Кытайлар бул кордогондук үчүн ызасын ичине катып, унчукпай тим болушат. Уйгур-кытай аскерлери 762-жылы козголоңчуларга сокку уруп, алардын армиясын талкалашат. Ганманын айтуусуна караганда козголоңчулардын 60 миң адамы өлүп, 20 миңи туткунга түшөт. 20-ноябрда уйгурлар Лоянга³⁶ кирип келишет. Ши Чао-и Мочжоуга бекинет, бирок көп өтпөй ал жерде комендантты калтырып, кошумча күч жыйноо үчүн кетет. Комендант сепилди Пугу Хуай-энге өткөрүп берет. Ага удаа Фаньяндын коменданты да багынат, ошентип, козголоңчулар уттуруп отуруп калышат. Камоодо калган жырткыч сыяктуу айласы түгөнгөн Ши Чао-и токойдо асылып өлүп, ошону менен граждандык согуш аяктайт.

Кытайды урандылар басып жатты. Уйгурлар калкты талап-тоноп, кыштактардагы үйлөрдү талкалашты. Калктын аман калгандары кийим-кечесинен ажырап, кагаз оронуп калышты. Калктын саны кескин кемип кетти: 754-жылдагы каттоо боюнча Империяда 52 880 488 адам бар болсо, 764-жылы — 16 900 000 гана адам калган, бирок мындагы ойго ала турган нерсе, дубалдын ары жагындагы ээликтердин көпчүлүк бөлүгү Кытайдан бөлүнүп кеткен болучу. Династиянын сыймыгы болгон армия бүт бойдон жок болуп, элдик кошуундар менен жалданма отряддар гана калат. Империя идеясы да толук жоюлуп, эми аны ишке ашырууга күч да, каражат да, эрк да калган жок. Граждандык согуштун натыйжа-кесепеттери жөнүндө кытайдын улуу акыны Бо Цзюй-и эң сонун айткан:

Кан майдандын каары каптап бүткүл Сюйчжоуну,
Онтогон үн, өлүк жайнап, аба ажал жыттанган
Кызыл кыргын тогуз айда калгансыды унтулуп.
Жалгыз тигил Люгоу храм босогосунда

³³ Ши Чао-инин сунушу жөнүндө уйгур эстелик жазуусу да билдирет (В.П. Васильев, *Китайские надписи...*, 22-бет). Бирок, тилекке каршы, анда уйгур ханынын бул сунуштан баш тартканы жөнүндө анча ынандыралык эмес мотив көрсөтөт, бул мотив боюнча хан козголоңчунун императордун ага көрсөткөн жакшылыктарын унутуп, бийликти тартып алгысы келгенине ачууланып, анын сунушун четке каккан имиш. Барып келип эле, бул жерде туура саясий сары эсеп бар болсо керек: империялык армияны талкалап жок кылгандан кийин уйгурлар өз өлкөсүнө кол салуу коркунучунан кутулушмак, ал эми превентивдүү согуш үчүн мындан ыңгайлуу учурду табуу кыйын эле.

³⁴ E.Chavannes et P.Pelliot, *Traite manichen...*, p190.

³⁵ Ibid.

³⁶ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 318-бет; E.Chavannes et P.Pelliot, *Traite manichen*

Бейпил гана турат каалгып мурдагыдай ак булут³⁷.

Тибеттиктер чыгышка бара жатышат. Ань Лушандын көтөрүлүшү тибеттиктер үчүн оголе ондой берди болду. Жаңы монарх, өзүнүн такка отурган күнүн киши өлтүрүү менен баштаган Тисрондецан адегенде алсыраткан согушту ардактуу тынчтык менен аяктоону каалаган эле, бирок 755-жылдагы анын бул сунушу четке кагылган болучу³⁸.

Бирок бул жолу император жаңылышты, анын жаңылыштыгы Кытай үчүн кымбатка турду. Көтөрүлүш чыгаары менен граждандык согушту жүргүзүү үчүн тибеттик чек арадан бардык мыкты аскерлерди алып кетүүгө туура келгендиктен, тибеттиктер жети жылдын ичинде Кытайдан батыштагы Хэси жана Лунъю областтарын оңой-олтоң эле тартып алууга жетишти.

763-жылы алар чабуулду уланта беришти. Тибеттиктерден, тогондуктардан (моңголдордон) жана дансылардан (таңгуттардан) турган аскерлер Шэнсиге, андан соң камсыз жаткан борбор шаардын өзүнө келип жетет. Эки күндүк салгылаштан кийин тибеттиктер өз союздаштары менен бирге Кытайдын аскерлерин чегинүүгө аргасыз кылып, император таштап чыгып кеткен шаарга киришет. Чанъан таланып-тонолуп, талкаланат; анын айлана-четинде жеңилгенден кийин туш-тушка качып кетишкен кытай аскерлери тибеттиктерден кем эмес талоончулук кылышкан. Бирок тибеттиктер шаарды талап-тоноп алышып, артка чегинип кетишет, бул болсо чыгыштан келген кытай аскерлерине шаарда тартипти калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берет. Тибеттиктердин чегинип кетишинде чек арадагы согушчан кытай аскерлери чоң роль ойношту, алар өздөрүнүн эзелки душманынан тибет армиясынын тылында калган Фэнсянь шаарын сактап калышкан болучу. Жергиликтүү калктын каршылыгын тезинен басып салууга күчү жетпегендиктен тибеттиктер Сычуанды басып алууга бет алышат. Алар адегенде ийгиликке жетишсе да, 764-жылы түштүк кытай аскерлери аларды жеңип, чегинүүгө аргасыз кылат³⁹.

Фронттордогу абал кайрадан оңоло баштаган сыяктуу болуп турганда Кытайды жаңы көтөрүлүштөр титиретип, кайрадан кыйроонун чегине алып келип койдү.

Баатырдын тагдыры. Тан династиясын колбашчы Пугу Хуай-эн сактап калганы Кытайда бардыгына ачык белгилүү болучу. Бул варвар бек династияга берилгендик менен кызмат кылган, күчү, эр жүрөктүүлүгү жана таланты жагынан ага эч ким теңе келе алган эмес. Ал өзү дайыма биринчи катарда жүрүп салгылашкан. Анын кырк алты тууган-туушканы салгылаштарда курман болушту. Ал өзүнүн уулун душманга берилип, чыккынчылык кылгандыгы үчүн аскерлердин көз алдында өзү өлтүрөт, эки кызын ханзаадаларга эмес, алыскы аймактагы адамдарга күйөөгө берип, өзүнүн күйөө баласын — уйгурлардын ханын— Кытайдын борборун кайтарып алуу үчүн эки жолу салгылашка катышууга көндүрөт. Бирок ар кимдин душманы болот эмеспи, Тайюань сепилинин коменданты Хуай-эндин кол алдында турган уйгур аскерлерин кабыл алып, тамак-аш берүүдөн баш тартат. Бул талаалыктардын көз карашы боюнча, ага өлүмдөн катуу кордоо болгон, анткени бул жолу меймандостуктун ыйык салты бузулуп, Хуай-энь өзү үй ээси катарында өз меймандарын — уйгурларды тамак-аш берип сыйлоого күчү жетпей калбадыбы. Хуай-энь арыз менен кайрылат, борбордон ишти тергөө үчүн евнух келет. Евнух пара алат да, Хуай-эндин чыккынчылык маанайы ачык экен деп билдирет. Бул ушак жөнүндө угуп, Хуай-энь евнух менен комендантты өлүм жазасына тартууну талап кылат, бирок ишти согуш бүткөнчө токтотуп коюшат да, кийин колбашчыны соттоо үчүн борборго

³⁷ Бо Цзю-и, *Стихи*, 56-бет. Которгон А. Б. Элебесова.

³⁸ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 175-бет.

³⁹ Ошондо эле, 178-б.

чакырышат. Бирок Хуай-энь кытайлардын жорук-жосунун жакшы билгендиктен, борборго баргандан көтөрүлүш чыгарууну (764-жыл, май) артык көрөт.

Ал адегенде ийгиликке жетише алган жок, Тайюанга капыстан кол салып, басып алууга жасалган аракеттин мизи кайтарылып, анын аскерлериндеги кытайлык бөлүгү Го Цзы-и тарапка өтүп кетишет, бирок Пугу Хуай-энь Хуанхэден өтүп, талаалыктар менен бириккенде ага көп сандаган аскерлер өз ыктыярлары менен кошулат, ал эми 765-жылы ал тибеттиктер менен уйгурларды жардамга чакырат. Тигилери да, булары да чакырыкка макул болушат. Пугу Хуай-энь өз союздаштарынын мүнөздөрүн жакшы билгендиктен, аларды бириктирип кошпой, Чанъянга үч колоннага бөлүп жөнөтөт: түндүктөн — даңсылар, батыштан — тибеттиктер, ал эми түштүк-батыштан тогондор чыгат; уйгурлар резервге коюлат, алардын артынан ордос аскерлерин баштап Хуай-энь өзү жөнөйт.

Салгылашка биринчи болуп тибеттиктер кирет, бирок кытайлардын таш ыргытуучу салмоор-машиналары менен өзү атылчу катуу жаалары алардын чабуулун токтотот. Көп адамдарынан ажырап, тибеттиктер чегинип кетишет да, уйгурларга келип кошулушат. Кийинки чабуул акыркы чабуул болмок. Борбордогу калкты түп көтөрө мобилизациялоого чакырык жар салынат, бирок мобилизациялангандардын $\frac{8}{10}$ качып кетишкендиктен варвардан коргонууга эч ким калбай калат. Дал ошол учурда Пугу Хуай-энь каза болот.

Анын өлүмү Кытайды куткарып кетти, анткени бири-бирине дегеле окшошпогон урууларды анын даңазалуу ысмы гана баш коштуруп турган болучу. Тибеттиктер менен уйгурлардын ортосундагы душмандашуу жаңы күч менен дүрт этип чыга келди. Бул учурду көчмөндөрдүн сый-урматына татыктуу болуп калган Го Цзы-и да пайдаланууга үлгүрөт. Ал коркпой түз эле уйгурлардын

штабына өзү келип, аларды Кытайдын императорунан кол үзбөөгө көндүрөт, бул үчүн ал тартууларды, артыкчылыктарды убада кылат. Тибеттиктер бул сүйлөшүүлөр жөнүндө угушуп, жамандык болчудай шектенишип, уйгурлардан бөлүнүп кетишет да, батыш тарапка жөнөшөт; өз кезегинде тибеттиктердин мунусу уйгурларга да жакпай калат. Уйгурлар кытай колбашчысынын сунушун кабыл алышып, түнкүсүн кол салып, тибеттиктерди талкалап салышат⁴⁰. Хуай-эндин аталаш иниси Пугу Мин-чэнь баш ийип берип, мунапыс алып, чинге ээ болот. Хуай-эндин кызы сарайга кабыл алынып, ал жерде каныкелердей тарбия-таалим алып, уйгур ханына күйөөгө берилет. Хуай-эндин өмүр таржымалы сарайдагы бузукчулуктарды ашкерелөөнүн үлгүсү катарында кытай тарыхына киргизилет. Бирок бизди башка бир нерсе: кытайлар менен талаалыктардын өз ара түшүнүшпөгөндүгү жана жек көрүүчүлүгү кызыктырат; бул Хуай-эндин ишинде ачык көрүндү, бирок бул түшүнбөстүк жана жек көрүүчүлүк расмий мүнөздө эмес, стихиялуу мүнөздө болгон. Бир жагынан, эң сонун эмгек сиңирген адам, экинчи жагынан, императордун ага карата жылуу мамилеси турса да, алардын ортолорунда душмандыктын эч ким өтө албас туңгуюгу жаткан эле. Ушундан улам Тан династиясын даңкка бөлөгөн талаалыктар козголоңчулардын катарында ажал таап же талаага качып, өздөрүнүн кечээ жакындагы душмандары болгон уйгурлар менен кидандарга барып баш калкалашкан.

Челектеги бышылган май менен суу өзүнүн салыштырма салмагы боюнча кандайча экиге ажырап бөлүнүп кетсе, Тан империясы да ошондой эле катмарланып бөлүнүп калгандыктан, Кытай өз алдынча болгусу келген бардык теги башка аралашмаларды жок кылды.

Античный доордун улуу империялары мурда кандай кулаган болсо, жүз жылдан кийин Европада Улуу Карлдын империясы кандай бөлүнүп-жарылып кеткен болсо,

⁴⁰ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 322-бет.

«дүйнөлүк империя» да дагы бир жолу кыйрап түштү. Кутлугдун көтөрүлүшү менен башталган мезгил Ань Лушандын жана Хуай-эндин көтөрүлүштөрү менен аяктап тынды. Бул мезгилди борбордон качуучу жана борборго умтулуучу күчтөрдүн күрөшүнүн мезгили деп атаса болот. Борбордон качуучу күчтөр жеңип чыкты, дал ушунун өзү Ортолук Азия башынан өткөргөн маданий жактан өсүп-өнүгүп гүлдөөгө зор мүмкүндүк берген болучу, тилекке каршы, бул гүлдөгөн маданият Чыңгыз хандын колбашчыларынын такаланбаган аттарынын туяк астында тебеленип-тепселип кала берген. Бирок бул доор өз өзгөчөлүгү, өз ритми бар жаңы доор болгон жана аны түшүнүү үчүн жаңы ачкыч керек.

Тарыхый панорама. Доор аяктап бүттү! Тан империясынын темир алкагы бытчытынан кетип, ошол темир алкактын ичинде бир жарым кылым бою маталып келген элдер тарап, ар кимиси өз өнүгүү жолуна түштү. Кытайда өзүнүн, оригиналдуу маданияты «кайрадан жаралып»⁴¹, өнүгө баштады. Тибет болсо

салтанат курууга жетишкен буддизмди өздөштүрүп, аны өз түшүнүктөрү менен таламдарына ыңгайлаштырды. Уйгурстан манихейлик «көзү ачыктардын», несториан дин кызматкерлеринин, будда монахтарынын жана мусулман молдолорунун үгүттөрүнө кулак төшөшүп, жат маданияттарды ынтаалык менен өзүнө сиңирип жатты. Өткөндөгү согуштардын канына сугарылган талаа алсыз хандардын чабал бийлиги астында тынчтыкта жана эркинирээк жашоонун ыраматын көрө баштады.

Согдиана өлүмгө баш койду; жеңген арабдар анын кайталангыс маданиятынын ташын-талкан кылып, эч нерсе калтырган жок; бирок анын урандысында тажик эли калыптанып жатты, аны улуу келечек күтүп турган болучу. Батыш талаалары кыпчактар менен карлуктардын кылычтарына баштарын тосуп багынып берди, ал эми Волгада (Итилде) батыш түрк хандарынын тукумдары күч-кубаттуу Хазар падышалыгын түздү. Талаа маданиятынын көчмөн салтын сактап, аздектеп отуруп, хазарлар менен карлуктар исламдын кысымын токтотууга жетишти.

Мансурдун кайраттуу колунда бекем мыкчылган халифат жаңы күчкө ээ болду; арабдардын уруу башчыларынын зордук-зомбулуктары токтоду; перстер бийликке колдору жеткенден кийин Багдад халифатынын маданиятынын өнүгүшү үчүн жаңы перспективаларды ачып берди. 756-жылы Халифаттан бөлүнүп кеткен Испанияны кошпогондо борбордоштурулган система Гибралтардан тартып Памирге чейинки аймактарды бириктирип турду, бирок анын келечекте кыйрап каларын эч ким алдын ала биле алган жок.

Жеңишчил Византия арабдар менен болгарлардын кысымын токтотуп, иконага каршы күрөштүн дүрбөлөңдү кучагында калды. Кичи азиялык маданиятка жана аскердик салтка таяна отуруп, Константин Копроним эллинизмди акыркы изине чейин жок кылды, буга каршы туруштук бере турган эч кандай күч да жоктой көрүндү.

Батыш Европа жогорулоо жолуна түштү: франк королу рим папасы менен биригип, ал жерде гегемондукка жетишти. Элдердин улуу көчүнүн калдыктары — лангобарддар, аварлар жана сакстар өздөрүнүн күнү бүтүп калса да куру бекер каршылык көрсөтүп жатышты. Ошол тапта Улуу Карл 768-жылы такка отурары менен, өзүнөн 140 жыл мурда Тайцзун Ли Ши-минь сыяктуу ар түрдүү уруулардан турган империяны түзүүгө киришет. Улуу Карлдын бул аракети натыйжасыз бүтсө да, ал Европанын варварчылыктан чыгып, оригиналдуу маданияттын кеңири жолуна түшкөндүгү менен белгиленген эле. Ал эми Лабадан тартып Днепр менен Окага чейинки чытырман токойлордо славян уруулары күч топтоп жатышкан, алардын келечеги али алдыда болучу. Гүлдөп-өсүп жаткан Уйгурстанды курчап турган дүйнөлүк кырдаал ушундай болгон.

⁴¹ Н.И. Конрад, Начало китайского гуманизма.

ТИБЕТ VIII КЫЛЫМДА

767—781-жылдардагы согуш. Ар бир доорду изилдеп билүү үчүн өзгөчө усул керек. Эгерде VIII к. биринчи жарымында Азиянын саясий тарыхында Тан империясынын бардыгын өзүнө сиңирип алуу тенденциясына Түрк кагандыгынын каршылык көрсөтүп келгени аныктоочу күч болгон болсо, Түрк кагандыгы кулап, Ань Лушандын көтөрүлүшү басылгандан кийин Тибеттин күч алган активдүүлүгү саясий жактан басымдуулукка ээ болуп турган эле.

Империянын армиясы Хэбэй менен Хэнандын талааларында талкаланып, түрктөрдүн ордосу тарап жок болгондон кийин тибет аскерлери өтө коркунучтуу күч болуп калат, ага аскерге чакырылган топураган кытай дыйкандары да, уйгурлардын көп сандаган кошуундары да каршы тура албай калган, анын үстүнө Кытай менен Уйгурстан 765-жылы түзүлгөн убактылуу келишимден кийин анча деле ниеттеш союздаштардан боло алышкан эмес.

Таланттуу жана жигердүү ценпо Тисрондецан ушул кырдаалды пайдаланып, Батыш аймакты жеңип алууну кайрадан баштайт. Бул ийгиликтүү ишке ашса, ал кербен жолдорун өз колуна алып, Батыш менен Чыгыштын бүткүл соодасына кожоюн болуп калмак. Мындай пайдалуу абалдан келип чыгуучу материалдык мүмкүнчүлүктөр Борбордук Азияда мурда Түрк кагандыгы кандай үстөмдүк абалга ээ болуп келсе, Тибетке да ошондой эле абалга ээ болууга мүмкүндүк бермек.

Тибеттиктер түштүк тарапка да мындан кем эмес активдүүлүк менен умтулуп жатышты, алар ал жакта кандаш тууганы болгон жана Кытайга көз каранды эместигин сактап тургусу келген Наньжао падышачылыгынын колдоосуна таянган. Бул анчалык чоң эмес, бирок тың мамлекет болгон, анын башкаруучуларынын туткан багыты же тибеттиктердин ийгиликтүү жылышын же болбосо түштүк Кытай провинцияларынын толук тынчтыгын камсыз кылмак. Бул тараптагы ийгилик дипломатияга байланыштуу болмок.

767-жылы күзүндө жыйырма миң аскерден турган тибет армиясы Хуанхэнин агымы менен ылдый түндүк тарапка жөнөп, Линчжоу сепилин курчоого алат. Го Цзы-и 30 миң кишиликти тандап алган армиясы менен тибеттиктерди артка сүрүп салат. Бирок алар бир аз гана жоготуулар менен чегинип кетишет да, кийинки жылы Линчжоуну кайрадан курчоого алат. Кытайларды бул жолу тибеттик башкы колбашчынын «карыганына»¹ байланыштуу иштен бошоп кетиши куткарып калат. Бул жерде колбашчынын карылыгы шылтоо гана болсо керек, ал эми чечүүчү ролду Тисрондецандын сарайындагы партиялардын күрөшү ойногон деп ойлоого болот. Бирок кандай болгон күндө да, жаңы башкы колбашчы чабуулдун багытын өзгөртүп, талаага айланып өтүп баруунун ордуна, фронттун борбордук бөлүгүнө, т.а. Шэнси провинциясына (Хачжоу, Лунси, Биньчжоу жана Нинчжоу) сокку урат. Бирок ал жакта калк Цин падышачылыгынын баш кесерлеринин түкүмдарынан, тибеттиктердин ашынган душмандары болгон чек арачы кытайлардан турган эле. Алардын жардамы менен туруктуу кытай аскерлери калк арасында таянычы болбогон тибеттиктерди эки жолу талкалап салышат. Он миң адамдан турган тибеттик армиянын Түштүк Кытайга басып кириши да ийгиликсиз болуп чыгат. Ошентип, түз келип маңдайдан сокку уруу стратегиясы өзүн актай алган жок.

773-жылы 60 миң тибеттик атчандар түндүк Ганьсуга басып кирип, талаадагы эгиндерди тебелеп жок кылып кетишет. Андан кийин алар кайрадан борбордук фронтко

¹ Иакинф Бичурин, История Тибета..., I, стр.183-бет.

чабуул коюшат. Эки кытай армиясы катуу бүлүнгөнү менен кайрадан оңолуп, чабуул коюп, тибеттиктерди сүрүп салышат. Чегинип баратканда тибеттиктер бүт олжолорунан, туткундарынан кошо ажырап калышат. Мурдагы граждандык согуштан алсыраган Кытай тынчтыкты көздөп турду. 774-жылы согушуп жаткан тараптардын ортосунда элчиликтер жиберилип, согуш аракеттери токтойт. Бирок сүйлөшүүлөр ийгиликтүү болбогондуктан 775-жылы согуш кайрадан башталат.

Кытайлар менен тибеттиктер беш жыл бою бири-бирине ырайымсыз сокку уруп турушту, бирок жеңиштер менен жеңилиштердин оош-кыйышы тең болду. Наньчао падышачылыгы адегенде Кытайды колдоп турду, бирок 778-жылы Тибет тарапка өтүп кетет. 779-жылы кытайлар түштүктө тибеттиктерди талкалап, алардын чабуулун токтотуп салат². Бирок Кытайдын Уйгурстан менен чыр-чатагы тибеттиктерге түндүктөгү чабуулду андан ары улантууга мүмкүндүк берет. Уйгурлар Түндүк Кытайга басып кирип, кытай армиясынын колун матап турганда³, тибеттиктер Наньшандын түндүк этегин бойлой батышка жөнөп, Дуньхуанды камоого алат.

Уйгурлар кетип, тибеттиктер калат да, 780-жылы Дуньхуан багынып берет⁴.

Иш жүзүндө Кытай согушту уттуруп койгон эле, муну жаңы император Дэцзун жакшы түшүнгөн. Ал тибеттик туткундарды чогултуп, баса алар согуш туткундары эмес эле кармалып турган элчиликтин мүчөлөрү болучу, бардыгына бирден чапан жаап, үйлөрүнө коё берет. Аларды жеткирүү үчүн жиберилген чиновник Тисрондецанга тынчтык келишимин түзүү жөнүндөгү сунушту тапшырат.

Тибет өкмөтү адегенде мындай бакытка ишене берген жок⁵, бирок андан кийин ал тынчтык келишимин түзүү жөнүндө өз шартын коёт. Тибеттиктер белгилүү бир территорияларды алууну жана Тибет менен Кытайдын теңдигин таанууну талап кылышат. Тынчтык келишиминин шарты Кытай үчүн кемсинтилген шарт болсо да Дэцзун аны кабыл алат. Анын мындан башка аргасы жок эле: 780-жылы кайсы бир чек аралык чиновниктердин уйгур көпөстөрүн токмөктөп, салганы Уйгурстанды түп көтөрө аттандырды. Хан согуш ачмакчы болуп коркутту, ал эми түндүк чек ара үчүн аскер жетишкен эмес, анткени алар батышта салгылашып жатышкан эле. Ал аз келгенсип, 781-жылы февралда Хэбэйдө көтөрүлүш чыгат. Аны өз кызматтары уулдарына мураска өтүшүн талап кылышкан чиновниктер чыгарышкан⁶. Такты кайрадан солкулдай баштаган болучу, ошондуктан акыры келип эле жеңилбес тибеттиктер менен келишимге келүүнүн ар кандай шарты алгылыктуу болуп көрүндү.

Тынчтык келишими Цин өзөнүнүн боюнда түзүлөт. Ал курмандыкка чалынган иттин, чочконун жана койдун каны жана андан кийин курмандык чалынчу аянттын жанына курулган буддалык бутканада ант беришүү менен бекитилет. Келишим Чаньандагы «Шаардын батыш тарабындагы Улуу Храмда» император тарабынан ратификацияланат⁷. Бул тынчтык келишими гана эмес, союздук келишим да болгон.

Тибеттиктердин жеңиши чынында да зор болду: кербен жолунун маанилүү бөлүгү тибеттиктердин колуна тийип, алар андан ары Хотан жана Куча тарапка жылууга мүмкүндүк алды. Кытай менен Уйгурстандын ортосундагы душмандашуу эки өлкөнү тең бирдей алсыз кылып койгондуктан, ошондой эле Хэбэй көтөрүлүшү жана Наньчаонун

² Ошондо эле, стр.186-бет.

³ И.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1,323-бет.

⁴ Ошондо эле,27-б

⁵ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 1,187-бет.

⁶ H.Cordier,*Historire generale...*,194.

⁷ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 1,189—191-беттер.

Тибетке түз мамиледе болгону Тисрондецанга чек араны андан ары кеңейтүүнүн перспективасын ачып берди. Тибеттин күч-кубаттуулугу өз сересине жетип турду.

Уйгурстан. Моюнчурдун жүрүштөрүнүн натыйжасында Уйгурстан өтө оңтойлуу шарттарга ээ болуп турду, анын айланасында күчтүү душман да жок болучу. Чыгышта кидандар, түндүктө кыргыздар уйгур ханына баш ийип турган. 766-жылы батышта карлуктар күч алып жаткан эле, бирок алар бүт көңүлүн түштүк-батыш тарапка топтошуп, табигый чек арадан — Тарбагатайдан — ары өтүшкөн эмес. Түштүктө болсо Кытай урандыга басылып жаткан, бирок буга карабастан Кучада, Кашкарда, Хотанда, Карашаарда жана Бэйтинде Кытайдын гарнизондору турган болучу. Бул сепилдер 755—760-жылдарда Кытайдын түндүк-батыш бурчун (Ганьси жана Шэньси провинцияларын) басып алып, эми Батыш аймакты жеңип алууга киришкен тибеттиктер менен уйгурлардын ортосундагы буфер болгон.

Кытайлар менен тибеттиктер өтө касташкан душмандар болгондуктан уйгурлар экөөнүн бирин тандап алышы керек эле. Уйгурлар Кытайды саап, сүтүн ала бере турган саан уй сыяктуу көрүшүп, андан мүмкүн болушунча көбүрөөк олжолорду алып турууга умтулушту, бирок алар эч качан Тибет менен союздаш болушкан эмес. Манихейчилик менен буддизмдин ортосундагы идеологиялык карама-каршылык өтө эле терең болгон; уйгурлардын манихейлик устаттарынын тибеттиктер «шайтанды будда деп аташат» деп айтканы бекеринен болбосо керек.

Кийинки согушта эки тараптын тең болуп көрбөгөндөй айыгышуусунун тамыры тереңде жаткан болучу. Ортолук Азиядагы диний согуштар реформацияга окшобой, чиркөөлөрдү үн эки жаат болуп бөлүнүшүнө жана андан кийинки кресттүүлөрдүн жортуулдарынын дооруна окшошуп турган, анткени ошол тапта латындар, гректер, карматтар жана мусулмандар, кээде саясий жактан союздаш болушса да, идеологиялык жактан бирине бири ушунчалык жат жана өз ара касташып тургандыктан, айрым бир ренегатчылыктарды эске албаганда, алардын ортосунда эч кандай компромисстердин болушу мүмкүн эмес эле. Ал эми ренегатчылык доордун мүнөзүн аныктоочу көрүнүш боло алмак эмес. Кээ бир нерселер жагынан Азия Европадан 300 жылга озуп кеткен болучу: Тибет VII к. эле, ал эми Уйгурстан VIII к. экинчи жарымында теократтык дөөлөт болуп калышкан.

Манихей үгүтчүлөрүнүн активдүүлүгүнө карабастан Уйгурстан жаңы саясий багытка дароо эле өтүп кете алган жок. Уйгур дөөлөтүн түзүшкөн биринчи хандар Пэйло (744—745), Моюнчур (745—759) жана Идиган (759—780) өз урууларына таянуу менен көк түрктөрдүн хандарына окшош болууга умтулушкан. Граждандык согуштун учурунда алар Кытайды талап-тоноп алышкандан кийин, өзүлөрүн ал жерде кожоюндардай сезишкен. Чанъанга келишип, алар базарда кыздарды кармашып, казыналык жылкыларды тартып алышып, ар кандай жаман жорук-жосундарды жасашкан. 762-жылдагы келишим боюнча жымсалданган алым алып турушкан; уйгурларга алар айдап келишкен ар бир жылкы үчүн 40 түрмөк жибек төлөшкөн. Бир жолу уйгурлар 6 миң жакшы жылкынын ордуна 10 миң чобурду айдап келишкенде аларга төлөөдөн баш тартышкан. 775-жылы уйгурлар базарда кытай чиновнигин өлтүрүп салышат; уйгур көпөстөрүнүн кылык-жоруктарына кытайлар андан ары чыдай алышкан жок; аларды кармап алышып, өмүр бою түрмөдө отурууга өкүм чыгарылат; ошондо уйгурлардын бир колбашчысы аскерлери менен түрмөгө кол салып, өзүнүн уруулаштарын бошотот да, түрмөнүн сакчыларын сабап, жарадар кылып

кетишет⁸. Борбордун калкына гана эмес, кытай өкмөтүнүн өзүнө да муну мындан ары токтотуу керек экени эми ачык болуп калган эле.

778-жылы Кытайда Дэңзун такка отурат, өткөндө уйгур ханына жүгүнүүдөн баш тарткан ханзаада дал ушул Дэңзун болучу, жүгүнбөгөнү үчүн уйгурлар анын кеңешчилерин таяк менен сабашкан⁹. Дэңзундун уйгурларды сүйбөй турганы түшүнүктүү болучу. Идиган хан муну билгендиктен жаңы императорду баш ийдирүү үчүн 778-жылы Түндүк Кытайга кол салат. Яниойдун алдындагы биринчи салгылашта уйгурлар жеңип чыгышат. Кытайдын 10 миң адамы өлөт. Бирок Дайчжоунун (Шэньсиде) акими уйгурларды талкалап, чегинүүгө аргасыз кылат¹⁰. Уйгурлар «бир нече ондогон миң койду» гана айдап кетишет, бирок «алар да жолдо кырылып калат»¹¹. Кытайдын оңолуп калганын түшүнүп, хан status quoну сактоо үчүн чоң согушка даярданууга киришет. Ырасында да, Кытайдын калкы 764-жылдан 780-жылга чейин жарым миллион адамга (тагыраак айтканда, 85 миң үй-бүлөгө — 485 миң адамга) өскөн, бул 768 миң адамдан турган жаңы армияны түзүүгө мүмкүндүк берген.

Өзүнүн күчтөнүп калганын эске алып, Дэңзун дагы бир оор милдетинен арылды. Токуз-огуздар борбор шаарда меймандар катарында казынанын эсебинен жашоо артыкчылыгын алышкан болучу¹². Алар ушундай оңой-олтоңжашоого көнүп алышкан эле. 780-жылы Дэңзун аларды Кытайдан айдап жиберет. Чек арада алардын кытай кыздарын капка салып алып кетип баратышканы белгилүү болот. Тинтүү жүргүзүүгө укугу жок болгондуктан чек арадагы аскер башчысы өз чиновнигин тутукка орой мамиле жасап, опузалоо үчүн жиберет. Тутуктун ачуусу келип, оройлук кылган немени камчы менен сабап кирет. Кытайга ушул эле керек болучу. Аскерлер токуз-огуздардын таборун курчап алышып, тинтүү жүргүзүшүп, кыздарды таап алышкандан кийин, «меймандардын» баарын кеп-сөзгө келбей эле кырып салышат.

Император бул жөнүндө угуп, чек ара башчысын башка кызматка которуу менен чектелет да, уйгур ханына түшүнүк берүү үчүн элчисин жөнөтөт. Уйгурлар өз туугандары үчүн канга кан деп кытайлардын канын төгөрүн, алар Кытай үчүн кемсинткен соода келишими өздөрүнө берген артыкчылыктан баш тартышпай тургандыгын Дэңзун эң сонун түшүнгөн, ошондой болсо да, ал буга батынды, сыягы, ал каршылык көрсөтүүгө күчү жетерине ишенсе керек.

Ошол учурда Уйгурстанда өтө олуттуу өзгөрүүлөр болуп өттү. 779-жылы Кытай менен мамиле курчуп кеткенде, алдыдагы согуш жөнүндөгү эки башка пикир пайда болду. Токуз-огуздар согушту каалашты, анткени андан түшкөн олжонун көпчүлүк үлүшү ошолордун колуна тиймек. Ал эми союздаш уруулар бул согуштан пайданы эмес, коркунучту гана көрүштү¹³. Хан көпчүлүктүн пикирине каршы чыккандыктан Дунмага-тархан төрө көтөрүлүш чыгарып, хан, анын кеңешчилери жана токуз-огуздардын 2 миң ак сөөктөрү өлтүрүлөт, ал эми бийликти тартып алган Дунмага-тархан Кат Кутлуг Билге хан деген титул менен такка отурат, муну которгондо «өтө бактылуу, акылман хан»¹⁴ дегенди билдирет.

⁸ "Бул Иакинф Бичурин тарабынан жазылбай кеткен, бирок Д. Позднеев (*Исторический очерк уйгуров*, 75-бет) тарабынан келтирилген жападан-жалгыз факт.

⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1.318,326—327-беттер.

¹⁰ Ошондо эле, 325-бет.

¹¹ Ошондо эле, 323-бет.

¹² "Мэйлу" "гость" (соодагер) деген байыркы орус терминине жана ошондой эле, бул сөздүн азыркы маанисине да туура келет (караңыз, ошондо эле, 283-бет).

¹³ Ошондо эле, 323-бет.

¹⁴ В.В. Радлов, *Титулы и имена...*, 266—267-беттер.

Албетте, бул жерде кытай дипломатиясы да четте турган эмес. Узурпатор көтөрүлүшкө акчаны Кытай элчисинен алган. Мындан башка да хандын сарайындагы байлык менен шаан-шөкөттүүлүк, демейки боз үйлөрдүн ордуна хандын гареми үчүн курулган палаталар жана да бөлөк бирөөнүн асемдүү жана шаан-шөкөттүү турмушун камсыз кылуу үчүн алым-салыктарды төлөө калкынын калың катмарында нааразылыктарды пайда кылган. Токуз-огуздардын үстөм абалы акыры кызыл кыргынга алып келген; үшүл себептерден улам кытайлардын «конокторду» кырып салганы да натыйжасыз кала берген¹⁵.

Жаңы хан тынчтыкты өтө каалаган болучу. «Коноктордун» өлүмү үчүн ал 781-жылы кун алат. 783-жылы төмөнкү шарттардын негизинде тынчтык келишими түзүлөт: 1) хан Кытайдын вассалы деп таанылат; 2) уйгур элчилиги 200 адамдан көп болбоого тийиш; 3) милдеттүү соода-сатыкка бир миңден ашык жылкы алынып келинбөөгө тийиш; 4) кытайларды чет өлкөлөргө алып кетүүгө тыюу салынат. Келишим 788-жылы нике жана Тибетке каршы союз менен бекемделет¹⁶.

Дунмага өлкөнү бекем жана ырайымсыздык менен башкарып турду. Мурдагы династиянын ханзаадаларынын биринин эки уулу анын буйругу боюнча өлүм жазасына тартылат¹⁷. Таштагы жазуу Дунмаганы кайраттуу адам катарында мүнөздөйт¹⁸. Ал жетиштүү даражада кадыр-барктуу болсо керек, анткени 789-жылы ал өлгөндөн кийин тактыга анын уулу Долосы отурган, бирок ал тактыга мурастап алуу жолу менен эмес, бектер тарабынан отургузулган жана «Айдынлык улуг Күч-мунмыш Күчлүг Билге-хан», т.а. «Ай жаркын, улуу, күчтүү, кубаттуу акылман хан» деген титулду¹⁹ да ошолордон алган.

Уйгурстан шайлануучу монархиялык өлкө болуп калат.

Согуштун кайрадан башталышы. Хэбэйлердин көтөрүлүшү көпкө узабай басылып салынса да, Кытайды тышкы согуштарга караганда көбүрөөк алсыратты. Бийликке эч кимдин баш ийгиси келбей калды, 783-жылы Дэцзун Чанъандан качууга аргасыз болот.

Тисрондецан бул дүрбөлөңдү интервенция үчүн пайдаланып, Кытай императоруна аскерлерин жардамга жиберет. 784-жылы өкмөт менен тибеттиктердин бириккен аскер күчтөрү Утинчуандын жанында козголоңчулардын күчүн талкалап, борбор шаарды кайра кайтарып алууга даярданып жатышканда багы жок Кытайда өлөт эпидемиясы башталып, тибеттиктердин согушту андан ары улантпай кайтып кетүүсүнө шылтоо болду. Кытайдагылар тибеттиктер козголоңчулар менен макулдашып алышты деп эсептешти.

Императордун бактысына жараша, көтөрүлүш чыгарган феодалдардын жолбашчысы 786-жылы өзүнүн дарыгери тарабынан ууландырылып каза таап, козголоң тынчыйт.

Алгачкы ирет түзүлгөн келишим боюнча борбор шаарды кайра алууда көрсөткөн жардамы үчүн тибеттиктерге жаңы территориялар берилмек. Тибеттиктердин күн мурда кетип калгандыгы кытай өкмөтү тарабынан берилген убададан баш тартуу үчүн негиз боло алат деп чечет, бирок тибеттиктер Утин-чуандын жанында козголоңчуларды талкалап, жетишерлик даражада күч жумшадык деп эсептешти. Бул баш тарткандыкты алар

¹⁵ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 324—325-беттер. Д.Позднеев "конокторду" кыруу Кытайда жашаган уйгурлардын өзүлөрү тарабынан уюштурулган деп жакшы айткан. Жаңы хандын тарапкерлери мурдагы хандын жакындарын жок кылууну кытайлардан өтүнүшкөндө алар учурдан пайдаланып буларын да, башкаларын да кырып салышкан (Исторический очерк уйгуров, 77—78-беттер).

¹⁶ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 327-бет.

¹⁷ Ошондо эле, 330-бет.

¹⁸ В.П. Васильев, *Китайские надписи...*, 24-бет; G. Schlegel, *Die chinesischen Inschriften...*, S.130—131.

¹⁹ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 328-бет; В.В. Радлов, *Титулы и имена...*, 266—267-беттер

алдамчылык деп табышып, кыжырланган тибеттиктер чек арадагы областтарга кол салып, адамдарын туткундап, малын алып, эгиндерин тебелеп-тепсеп кетишет. Бул жолу алар күтпөгөн учурда кол салгандыктан өздөрүнүн айыгышкан душмандары болгон кытайлык чек арачылардын көпчүлүк бөлүгүн кырып салууга жетишет, ошондой эле, ушул учурга чейин тибеттиктердин түндүккө жана батышка карай экспансиясы үчүн тоскоол болуп келген Янчжоу, Линчжоу жана Сячжоу²⁰ сепилдерине ээ болушат.

Өздөрүнө керек болгондорду алып тынгандан кийин тибеттиктер кайрадан тынчтыкты сунуш кылышат. Тибет колбашчысы тарабынан парага сатып алынган кытай генералы Ма Суй тынчтыкка макул болуп, борборго билдирүү үчүн жөнөйт. Тибеттин башкы колбашчысы Шан Гецзан бул убакытты алсыраган аскер бөлүктөрүн оорукка которуп, аларды кайрадан куруу үчүн пайдаланат.

Чанъанда сүйлөшүүлөргө макул болуп, тынчтык үчүн алгылыктуу шарттарды макулдашуу жана тибеттиктерден басып алынган территорияларды кайтарып алууга жетишүү үчүн эң ири чиновниктер менен колбашчылардан турган комиссияны жөнөтөт. Комиссиянын мүчөлөрүнүн арасында козголоңду баскан колбашчы Хуань Сянь да бар болучу; тибеттиктер дал ушул генералды келишимди бузду деп айыпташкан²¹ эле. Варварлар менен сүйлөшүүлөргө алардын өз душманынын жиберилгени император тарабынан кетирилген кечиримсиз жаңылыштык болучу, бул окуянын жүрүшүнө чоң таасир берген.

Өч алууга умтулуп, Шан Гецзан чыккынчылыкка барат: атчандар кытайлык депутацияга буктурмадан кол салып, туткундап алат. Бирок Хуань Сянь жайдак атка минип качып, чыңдалган чепке жетүүгө үлгүрөт; аны артынан куугунтукташат, бирок бир да жебе ага тийбейт. Ушундан кийин тынчтык жөнүндө сөз да болушу мүмкүн эмес эле.

Шан Гецзан таланттуу колбашчы болгон. Ал жетишилген ийгиликтерди Кытайга бардык фронттор боюнча кеңири чабуулду өнүктүрүү үчүн пайдаланат. Кытай армиясы жеңилип же багынып беришип, тибеттик атчандар болсо бардык жерде талап-тоноп жүрүп отурушат. Шэньсинин батыш чет-жакасынын түргүндары дээрлик бүт кырылып же Тибетке айдалып кетет, буга чейин дал ушул калк тибеттиктердин чабуулун токтотуп келген болучу.

Кытайдын кайрадан уттуруп койгону ачык болуп калды. Бирок бул жолу кытай дипломатиясы ишке киргизилди. 788-жылы Кытай Уйгурстан менен коргонуу союзун түзөт, анткени уйгурлар да Тибеттин күч алышынан жана анын түндүк-батыш тараптагы экспансиясынан кооптонуп турган болучу. Түштүктө, Сычуанда согуш эки фронтто жүрүп жатты: батыштан тибеттиктер кысымга алып, түштүктөн Тибет менен союздаш болгон Наньчаонун аскерлери чабуулга өтөт. Союздаштардын кысымында калган кытай колбашчысы Вэй Гао душманга жалган кабарларды жеткирүү ыгын колдонот. Ал Наньчаонун падышасына кат жазып, «Чын ниеттен тилектештиги» үчүн ага ыраазылыгын билдирет да, катты тибеттиктердин колуна тийгидей кылып жөнөтүп жиберет. Тибеттиктер өз союздашын чыккынчылык кылды деп шектенип, анын Сычуанга баруучу жолун кесип салуу үчүн аскерлердин корпусун жөнөтөт. Бул союздаштарды араздаштырып коёт. Наньчаонун аскерлери кайтып кетишет да, тибеттиктер жалгыз калып, 789-жылы жеңилип калат. Сычуань куткарылат.

Вэй Гао муну менен эле токтолуп калган жок, ал анча чоң эмес сепилдерди камалап, чакан согуштарды жүргүзүүнү улантып, Наньчаонун падышасы Имосунга элчи жиберет.

²⁰ Бул чептер Хуанхэ түндүккө карай бурулган жерде, азыркы Ганьсу провинциясында жайгашып турган.

²¹ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 1,198—199-беттер.

Элчи Имосунду Кытай тарабына өтүп, түштүктө согуш жүргүзүп жаткан тибеттик армиянын тылынан сокку урууга макулдаттырат. Артынан сокку күтпөгөн тибеттиктер 793-жылы талкаланып, кийинки жылы, ийгиликсиз согуштардан кийин, өз жерине чегинип кетишет²².

Уйгурстандын согушка кириши түндүктөгү окуяларга жаңы багыт берет.

Согуштун кызуу кези. Уйгурстан өзүнүн Кытайга багыныңкы болуп турган абалынан уттурганга караганда көбүрөөк уткан. Чындыгында кытайларга уйгурлар эмес, уйгурларга кытайлар багыныңкы абалда болгон. Батыш аймактагы ээликтердин Кытайдын борбору менен кат алышуулары тибет аскерлерин четтеп өтүп, уйгур жери аркылуу жөнөтүлүп турган. Батышта согуш жүргүзүү үчүн Кытайда жетишерлик атчан аскерлер жок болучу. Бул абалдан чыгууга уйгурлар гана жардам бере алмак, алар буга даяр турушкан, бирок бул үчүн алар акы талап кылышкан. «Көчмөндөрдүн талабында чек деген болгон эмес»²³ Кытай аскер акысын төлөп берген соң уйгурлар тибеттиктер менен согушка киришет. Бирок тибеттик дипломатия да өтө активдүү болуп чыкты: алар өздөрүнө союздаштарды табууга жетишти. Алардын тарабында уйгурлардын эски атаандаштары батыш карлуктар, ошондой эле Түштүк Жуңгарияда көчүп-конуп жүргөн жана оор алык-салыктардан кыйналган шато уруусу да көтөрүлүп чыгышты.

Уйгурлар багындырып алышкан түрктөр, чыгыш карлуктар²⁴ жана баян уруусу андан да көбүрөөк жабыркап турушкан болучу; булар тибеттиктерди азаптан куткаруучулар катарында күтүп турушкан. Акырында, Моюнчур тарабынан багындырылып, бирок моюнсунбаган кыргыздардын арасында тибеттиктерди жактаган тенденция да күч алып жаткан эле. Уйгур эзүүсүнөн кутулуу үчүн алар, карлуктар жана арабдар менен да достошууга умтулушкан, бирок арабдар алыста, карлуктар алсыз болгондуктан, тибеттиктер менен алака түзүү гана уйгурлардын эзүүсүнөн бошонууга үмүт берип турган эле. Тибет эмиссарлары Эне-Сайга карлуктардын жери аркылуу өтүп келишкен²⁵.

Мындан тышкары, тибеттиктер Гибинди²⁶ жана эфталиттерди багынтып, Памирдин тышкары беттеринде өз үстөмдүгүн орнотушкан. Алар тибеттиктерге дары-дармектер жана азык-түлүк түрүндөгү алык-салыктарды²⁷ төлөп турушкан, булар, калыбы, тибет армиясын жабдууга жумшалса керек.

Түштүк-батышта тибеттиктер өздөрүнүн бир диндеши болуп калган Кашмирдин падышасы менен достук мамиле түзөт. Бул кезде Кашмир Тибетке бейкут тылды камсыз

²² Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, I, 205—206-беттер.

²³ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 329, 355-беттер.

²⁴ Бул гэлү уруусу болгон, бул уруу жөнүндө, алардын Жуңгарияда жашап тургандыгы жөнүндөгү кабардан башка эч кандай маалымат жок. В.П. Васильев (Китайские источники..., 25—25-беттер), W.Radloff (Die alttürkischen Inschriften S.289—290), G.Shlegel (Die chinesischen Inschriften), E.Bretschneider (Mediaeval Researches..., p.28) гэлүларды карлуктар менен окшоштурушат. Грумм-Гржимайло (Западная Монголия... 341—342-беттер) гэлү — өз алдынча болгон түрк уруусу, ал Алтайдан бардыгынан кечирээк түшүп келген деп болжолдойт. Бул маселеде компромисстик чечим кабыл алынышы мүмкүн деп ойлоймун: гэлү — бул карлуктар, бирок алардын бардыгы эмес, уйгурларга баш ийген чыгыш бутагы гана.

Мындай уруунун бар экендиги жөнүндө Гардизи да айтат, ал карлуктардын биринин уйгурлардын жерине качып келгенин жана анын Уйгур хандыгында жашаган бардык карлуктардын башчысы болуп дайындалганын жазат (В. Бартольд, *Отчет...*, 104-бет; ошондой эле.

²⁵ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 329, 355-беттер.

²⁶ Ламэрму — калыбы, бул Гибинь падышалыгындагы Ламган, т.а. Каписа болсо керек (караңыз: E.Chavannes, *Documents...*, p.277)

²⁷ E.W. Thomas, *Tibetan Literary texts...*, p.273.

кылып турган эле. Ал Түндүк Индияны²⁸ жеңип алуу үчүн активдүү саясат жүргүзүп жаткан болучу.

789-жылдын акырында тибет аскерлери Беш-Балыкка (Бэйтинге) жөнөйт. «Гйегяньгяс»²⁹ деген титулду алып жүргөн уйгур колбашчысы шаарга жардамга келип, толук талкаланып калат, бул согушта шатолордун чыккынчылыгы чечүүчү роль ойнойт. Бэйтин 790-жылы багынып берет. Бул Кучанын, Карашаардын, Хотандын жана Кашкардын тагдырын да кошо чечкен, мындагы кытайлар жергиликтүү калк менен аралашып, сиңишип кетүүгө үлгүрүшкөн эле. Кытайга бул бөлүнүп калган ээликтерден эч кандай кабар жеткен эмес, бирок, калыбы, ал шаарлар коргонууну өздөрү уюштура алышса керек. Натыйжада тибеттиктер Теңир-Тоонун түштүк жака-белинде кожоюн боло алышкан эмес. Анткен менен, Турпан оазисин өз кучагына алган Сич-жоу областы метрополияга берилгендигин сактап кала берген³⁰. Муну оңой эле түшүндүрүүгө болот, анткени кытайлар Турпанда 5 кылымдан бери карай отурукташа беришип, жергиликтүү калкты кытайлаштырып жиберген болучу. Бирок Сичжоу көчмөндөрдүн буркан-шаркан түшүп жаткан океанында кичинекей аралча гана болгондуктан, андагы кытай гарнизону чечүүчү мааниге ээ болгон эмес.

Кийинки жылы тибеттиктер өзүлөрүнүн коммуникациясын камсыз кылууга умтулуп, Хуанхэден ылдый карай түндүк-чыгыш багытта чабуулун улантышат, бирок уйгур аскерлери аларды Линчжоунун жанында талкалап салышат. Уйгурлар кеткенден кийин тибеттиктер кампанияны кайрадан башташып, Шуйкэучжай сепилин алып, ал аймакты тыптыйпыл кылып талап-тоноп кеткендиктен, ал жер каршы чабуул коюу үчүн кытайларга плацдарм боло албай калган. Чек арадагы согуштар кол салуулардын мизин кайтарып, талкаланган сепилдерди кайра калыбына келтирүү иштери менен гана чектелип турган³¹.

Курмандыктардын³² арасында Гэсэрдин түкүмдарыгаын падышалыгы да бар болучу, аны тибеттик булак эмне үчүндүр түрктөрдүн падышалыгы деп атайт³³. «Кызыш жүздүү тибеттик демон аскерлер бул түрк падышалыгына басып кирип, алардын жерине өздөрүнүн кара чатырларын тигишти. Таланып-тонолгон элди мондордун өлкөсүнө айдап кетишип, ал жерде аларга баш паана беришти»³⁴. Ушундан кийин Батыш Тибетте Гэсэрдин³⁵ түкүмдарынан болгон ханзаадалардын династиясы пайда болду.

²⁸ Н.К. Синха, А4. Банержи, *История Индии*, 100—101-беттер.

²⁹ Хильда Ечеде мындануйгур композитумун: "Ильугеси"—падышалыктындакы, министрдин ысмы дегенди көрөт (Н. Ecsedy, *Uigurs and Tibetans...*, p.98). Күмөндүү! Муну энчилүү ысым деп атоого болбойт, анткени уйгурлардын 180 жылдык тарыхында аскер башчылар гана ушундайча аталып келген. Бул "жехангир" деген перси сөзүнүн өзгөртүлгөн түрү эмес бекен?

³⁰ Иакинф Бичурин. *История Тибета...*, 203-бет; Н. Cordier, *Histoire generale...*, p.495; Н.Ecsedy, *Uigurs and Tibetans...*, p.87.

³¹ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 204—205-беттер.

³² Амдодо, IV—V кк. жашаган кян көчмөн урууларынын биринин кесептер тобунун (шайкасынын) башчысы Гэсэр баатыр (караңыз: Ch.Bell, *The Religion of Tibet*, p.14). Мунун ысымынын айланасында көптөгөн легендалар пайда болуп, "Гэсэриада" деп аталган эпикалык роман жаралган (караңыз: A.David-Neel et lama Jongden, *La vie surhumaine de Guesar de Ling*).

³³ Мүмкүн тибеттик автор бул уруу уйгурларды колдоп тургандыктан улам ушундай айтса керек.

³⁴ F.W. Thomas, *Tibetan Literary texts...*, p.273.

³⁵ А.Н. Francke, *History of Western Tibet*, p.47. Ушуга байланыштуу Ц. Дамдинсүрэндин Гэсэрди XI к. жашаган тибет князы Госрай менен окшоштурууга жасаган аракети таң каларлык (караңыз: Ц. Дамдинсүрэн, *Исторические корни Гэсэриады*).

Ошол эле 791-жылы башка бир тибеттик армия Хотаиды³⁶ баш ийдирип алуу менен Жуңгарияда салгылашып жаткан аскерлеринин тылын бекемдейт. Ошондо өз күчтөрүнө ишенүүдөн үмүт үзгөн кытайлар жардам сурап арабдарга кайрылышат. Харун-ар-Рашид өтө күчтөнүп кеткен тибеттиктерге каршы жүрүш баштоого макул болот. Анын аскерлери тибеттик аскер күчтөрүнүн жарымынан көбүрөөгүнүн колун матап турган эле, бул болсо согуштун андан ары өнүгүшүнө бир кыйла таасир берген³⁷.

Түндүктөгү согуш. Ошол тапта Жуңгарияны көздөй чыгуунун дарбазасы сыяктуу болгон Бэйтин сепили үчүн айыгышкан согуш кайрадан башталат. 790-жылы талкаланган кытай генералы жана Бэйтиндин акими Ян Си-гу өзүнүн аскери менен Чичжоуга (?! — мүмкүн, бул Теңир-Тоодогу Ысык-Көлдүн боюндагы «Кызыл өрөөн» — Чигу болсо керек) качат. Гйегяньгас тибеттиктерди биргелешкен күч менен кууп чыгууну Янь Си-гуга сунуш кылат, бирок тибеттиктер толук жеңишке жетишишет. Уйгур-кытай аскерлеринин үчтөн экиси салгылаш талаасында курман болот. Гйегяньгас калган аскерлерин чогултуп, кытайлардын Сичжоу³⁸ сепилин талап-тоноону ойлоп, кытай акимине Кытайга жөнөп кетүүнү сунуш кылат. Ар-намыстуу кытай чиновниги Ян Си-гу оор абалдан чыгууга арга жок экенине көзү жетет да, өзүн-өзү өлтүрөт, ал эми тибеттиктердин союздаштары — чыгыш карлуктары Жуңгарияны жеңип алышат³⁹. Уйгурлар кытайлык «төрт сепил» туруштук берип турган түштүк тарапка сүрүлүп ташталат.

Аларга таянып, уйгурлардын омоктуу кошуундары тибет армиясынын тылдарына улам сокку уруп, үч жыл бою аларга түндүккө басып киришине тоскоолдук кылып турушкан⁴⁰. Бугурдун⁴¹ жанында алар тибет армиясынын атчандар курамын жабдууга арналган жылкыларын колго түигүрүп, андан кийин Циктам⁴² менен Чонганын⁴³ жанында тибет отряддарын талкалашат. Хотан⁴⁴ тарапка жасалган диверсиянын ийгиликтүү болушу тибеттиктерге түштүктөн чыңдоо алууга тоскоолдук кылган. Акыры, 795-жылы уйгур аскерлери толукталып чыңдалып алып, Бэйтиндин жанында тибеттиктерди жеңип чыгышат да, ушуну менен тибеттиктердин чабуулу биротоло токтойт⁴⁵.

Өз талааларына кайтып келишип, уйгурлар Уйгур кагандыгынын курамына кирген карлуктар менен түргөштөрдүн арасындагы тибеттиктерге жан тарткан маанайларды басып жок кылуу зарылчылыгына түш болушат⁴⁶. Тибеттиктердин кол салышы бул урууларга эркиндик алып келген болучу, эми уйгур аскерлеринин кайтып келиши аларды кубандыра койгон жок. Калыбы, алар тибеттиктерди колдоого аракеттенишкен болуу

³⁶ Хотанды басып алган дата булакта көрсөтүлгөн эмес, ал мындайча эсептелген: Хотанга жасалган жүрүш жөнүндөгү маалымат Самье монастыры негизделгенинен кийин, т.а. 787-жылдан кийин айтылат, ал эми 792—793-жылдарда уйгурлар Хотанга чабуул коюшат, калыбы, Хотан алардын душманы тибеттиктердин бийлиги астында турган болуу керек.

³⁷ Н. Cordier, *Histoire generale...* p.461

³⁸ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.III, 46-бет.

³⁹ Шэньтучуань (?!) (караңыз: Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1,329-бет).

⁴⁰ Салыштырыңыз.: А.М. Щербак, *Надпись на древнеуйгурском языке...*, 24-бет.

⁴¹ Текстте: "Бур-улуг" (караңыз: Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений по исторической географии...*, 559-бет).

⁴² Текстте: "Тытам" (караңыз: ошондо эле, 555-бет).

⁴³ . Текстте: "Чоң" (караңыз: ошондо эле, 550-бет)

⁴⁴ Текстте: "Ярмаган" (караңыз: С.Г. Кляшторный, *К исторической оценке Уланкольской надписи*, 27-,1п).

⁴⁵ ⁴⁵Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 330-бет; салыштырыңыз.: А.М. Щербак, *Надпись на древнеуйгурском языке...*, 24-бет, котормо, 5-сан

⁴⁶ Түргөштөрдүн бир бөлүгү алардын кагандыгы кулагандан кийин уйгурларга баш ийишкен.

керек, бирок алар тибеттиктерге окшоп Болчу суусунун жанында талкаланат⁴⁷. Ошентип, уйгурлар үч жылга созулган кампанияны утуп чыгышат⁴⁸.

Согушуп жатышкан эки дөөлөттүн өз ичиндеги өзгөрүүлөр да согушту токтото алган жок. Тибетте 796-жылы улуу колбашчы Шан Гэцзан, 797-жылы Тисрондецан каза болушту; Уйгурстанда Йологэ династиясы токтотулуп, 795-жылы бектер таланттуу колбашчы Кутлугду, бийликти чектөөгө анын макулдугун алгандан кийин хан көтөрүшөт⁴⁹. Такка отургандан кийин ал алдын ала күтпөгөн кыйынчылыктарга туш келет.

Тибет дипломатиясы да жөн отурган эмес: уйгурлардын тылында 758-жылы багынып беришкенде өз автономдуулугун сактап калышкан кыргыздар көтөрүлүш чыгарышат. «Кутлуг кыргыздарды басып салууга жетишип, алардын өлкөсүн талкалаган соң, мамлекеттик иштери токтоп, алардын жеринде бир да тирүү жан калган жок»⁵⁰. Албетте, кийинкиси апыртылып айтылган болсо да, бул талкалоодон кийин 20 жыл бою, т.а. жаңы муун өсүп жетилгенге чейин кыргыздар жөнүндө кабар угулбай калган. Ушул окуя, мүмкүн, Тывада орнотулуп, кийин Минусинск музейинде сакталып турган № 22-таш мамынын пайда болушуна себепчи болгондур? Таш мамы—шагыл таштан жасалган, бийиктиги 3,4 м келген төрт кырдуу устун. Анын жайыраак келген бир бетинде вертикал түрүндө үч сап руна сымал жазуу бар. Анын асты жагында эки учу ылдый түшүп турган жаа сыяктуу сызык бар, сызыктын үстүндө ортосуна жакын жерге крест түшүрүлгөн (С.В.Киселевдун сүрөттөгөнү). Жазуунун мазмуну төмөнкүчө:

«Мен, жүз жан-жөкөрлөрүм, силерден, өзүмдүн алты уруу элимден, бардыгыңардан бөлүнүп кеттим (т.а. өлдүм). Менин баатырдык ысмым Ак-баш-ат-ых. Мен Ынал-ога жетимиш жашта элем⁵¹.

Баатырдык даңкка бөлөндүм! Менин кемерим 42 желбирекчелер менен кооздолгон! Душмандарымдын 30 баатырын өлтүрдүм!»

Каптал жагындагы бетине кошумча мындай деп жазылган: «Менин алты уруу элим өз күчү менен бул жерге таш мамы орнотту...»

Эгерде төмөндө сунуш кылынган гипотезаны кабыл ала турган болсок, анда эстеликтин мазмуну түшүнүктүү болот. Алты-бег-будун, т.а. алты бектин эли — бул 780-жылдан кийинки уйгурлар. Ак-баш-ат-ых сыягы, жүз башы болуп, согушта курман болсо керек, ал эми алты бектин элинин, т.а. уйгурлардын жеңген ханы ага эстелик тургузган. Бул эстелик жеңишке жетишкен учурда гана мүмкүн болмок, ал эми IX к. уйгурларды кыргыздар жеңип чыгышкан. Биздин гипотезабызга таш мамыдагы крест да карама-каршы келбейт, анткени манихейлер Христосту ыйык тутушкан, анын үстүнө Манинин өзү да керилип өлгөн болучу. Жазуунун саптарынын тикесинен турганы да буга мүнөздүү,

⁴⁷ Урунгу дарыясы, ал Кыргыз-Нор көлүнө куят.

⁴⁸ Уланком эстелик жазуусу "жандуу" хронологиядан пайдаланган. Бур-Улугга каршы жүрүш Богаз-тегинге 17 жаш болгондо, ал эми Болчу дарыясынын жанында түргөштөрдү багындыргандан кийин Оmozго каршы жүрүш Богаз-тегиндин 21 жашында жасалган

⁴⁹ Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 345-бет (салыштырыңыз.: В.П. Васильев, Китайские надписи..., 24-бет). Мен "Цзун-ли ямындын" бул ханды Ачжо эмес, Кутлуг деп эсептеген пикирин туура деп табамын, хандарды так эсептеп чыкканда дал ушундай болду (караңыз: ошондо эле, 31-бет), анткени хандын эстеликте саналып өткөн сапаттары али бала курактагы Ачжого ылайыктуу эмес. Анан да, ал уйгурлардын хандык титулун алган эмес болучу, жөн гана фын-чэн деген кытайлык кошумча наамды алып жүргөн, ал эми Кутлуг болсо: "Айдынлык улукмиш, кет Кучлуг Билге-каган", т.а. "айжаркын, жогорку даражалуу, өтө күч-кубаттуу, акылман хан" (В.В. Радлов, Титулы и имена...) деген даңазалуу титулду алып жүргөн.

⁵⁰ В.П. Васильев, Китайские надписи..., 25-бет; G.Schlegel, Die chinesischen Inschriften..., S.132.

⁵¹ Кыргыз-кагандын 200 миң аткычтарын өз колу менен туш-тушка кууп таратып, өз падышачылыгын алды" (O. Hansen, Zur sogdischen Inschrift.S., 8.19—20).

анткени кечирээк мезгилдеги (X—XI кк.) уйгурлардын манихейлик жазуулары дал ушундайча жазылган. «Эстеликтин ариптери орхондуку эмес экени ачык»⁵². Эгерде жогоруда айтылган көз карашты кабыл ала турган болсок, эгерде таш мамы ордунан алынып, Минусинск музейине алынып кетпегенде, ал бизге салгылаштын кайсы жерде болгонун көрсөтүп бермек.

Андан соң аскерлер тибеттиктер менен чыгыш карлуктары аракет кылып жаткан Бэйтиндин айланасына кайрадан келет⁵³. Эстелик өтө бүдөмүктөтүп баяндаган узакка созулган кыйын салгылаштардан кийин уйгурлар жеңип, Бэй-тин сепилинин калдыгы алардын колуна өтөт да, кайрадан Беш-Балык аталып калат. Чабуул коюу үчүн таянычка ээ болуп алгандан кийин уйгур ханы тибеттиктер камалап жаткан Кучага жардамга жөнөйт⁵⁴. Уйгурлар тибеттиктерди буктурмага тушуктуруп, корпусту бүт бойдон кырып салышат. Бирок куткарылган кучалык кытайлар жакшылыкты унутушуп, аларды куткарып калган баатыр талап калган алымдын өлчөмү жөнүндө талашып-тартыша башташат. Зыкым союздаштарына карай согуш экспедициясын хан өзү жетектейт. Алар каршылык көрсөтүүгө аракеттенишсе да, акыры талкаланып, батышка, Ферганага чейин качып кетишет. Ал жакта, Нарындын⁵⁵ бойлорунда уйгурлар качындарды кууп жетишип, тыптыйпыл кылып тоноп алышат. Ушундан кийин «аман калгандары алык-салыгыңарды төлөп берелик, жаныбызды аман койгула» деп жалынып-жалбарышканда уйгур ханы ырайымдуулук менен макул болот. Ошентип, батыштагы кытай ээликтеринин калганы Уйгур хандыгынын курамына кирет.

Көп узабай уйгур ханына батыш карлуктар⁵⁶ менен кагылышууга туура келет, бирок салгылаш уйгурлардын пайдасына бүтөт. Кутлуг хандын акыркы эрдиги чыгыш карлуктарын баш ийдирип, аларды колдоп жаткан тибет армиясын талкалаганы болду. Чыгыш карлуктарынын жабгусу бийликтен ажыратылып, куулуп жиберилет. Бул согуштар Теңир-Тоонун түштүк тараптарында болуп өткөн, анткени эстеликте хан качкындарды кууп отуруп, Ферганага чейин жетти деп айтылган⁵⁷.

Мына ушул окуялардын баары он жылдын ичинде — 795—805-жылдарда болуп өткөн. Эстелик жазуу хронологияны так аныктоого боло турган маалыматтарды бербейт, ал эми кытай хроникачылары бул фактылар жөнүндө үнчүкпайт. Эстелик жазуу тарыхты толуктоого мүмкүндүк берип, уйгурлардын тибеттиктердин батыш тарапка чабуулун токтотуп гана тим болбостон, аларды Жуңгариядан⁵⁸ сүрүп чыгарганы да анык болду. Тибеттиктер чегинип баратышып, өз союздашы шатолорду кошо ала кетишип, аларды Наньшан тоосунун жака-белдерине, Ганьчжоу областына жайгаштырышат⁵⁹. Бул болсо шатолорду кырып жок кылуудан куткарган, анткени уйгурлар Бэйтиндин кулашына шатолордун чыккынчылыгы себеп болду деп адилеттүү эсептешкен.

⁵² С.Е. Малов, Енисейская письменность тюрков, 97-98-беттер.

⁵³ Кубаттуу тибет аскери жана төрт тохар жана көптөгөн башкалар... бийлик... ошондой эле ... карлуктар ... Тибет". Төмөнүрөөктө "түргөштөрдүн өкүмдары" да эскерилет (О.Hansen, *Zur sogdischen Inschrift...*, S.20). Уланком эстелигиндеги жазуунун тексти менен салыштырыңыз: "Мен Тибетти, Түнлүктү (?) басып алдым, андан кийин Болчу суусунун жанында түргөштөрдү жеңдим". Бул жерде так датаны белгилөө мүмкүн эмес.

⁵⁴ Калыбы, ошондо эле, анын мурасчысы Богаз-тегин өз кошуунун Оmozго алып жөнөсө керек (кытайча. Хомо, Таримдин төмөнкү агымындагы оазис).

⁵⁵ Жазууда бул дарыя Чжень-чжу деп аталган (караңыз: "Цун-ли ямындын" түшүндүрмөсү. — В.П. Васильев, Китайские надписи..., 32-бет.)

⁵⁶ Та-ши-ли канаты" — үч батыш карлук урууларынын бири (караңыз: Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1, 347-бет).

⁵⁷ В.П. Васильев, Китайские надписи..., 26-бет.

⁵⁸ Цзун-ли ямын" тарабынан эстелик жазууга берилген комментарийде белгиленген

⁵⁹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1, 359-бет.

Ошентип, кызыл кыргын согуштардын жана жанды кыйнап, дене-бойду талыкшыткан жүрүштөрдүн натыйжасында эки тараптын тең күчү бирдей болуп чыкты: уйгурлар Куча менен Карашаарды, тибеттиктер Хотан менен Кашкарды өз карамагында сактап калышты⁶⁰.

Чыгыш менен батыштагы согуштар. Тибеттиктердин бир кыйла сандагы күчү батышта колу байланып турганынан пайдаланып, алардын жаңы ханы Муни Дзенбонун тынчтык келишимин түзүү жөнүндөгү сунушун кытайлар четке кагып, бардык фронттор боюнча каршы чабуул башташат.

798-жылы тибеттиктер түндүктө, Хуамачинин түбүндөгү Янчжоуда, ал эми 800-жылы Линчжоуда жеңилип калышат. Түштүктө, Сычуанда Вэй Гао эки тибет сепилин алат. Буга тибеттиктер 801-жылы кыйраткыч чабуул менен жооп кайтарышат, натыйжада Линчжоу сепили тибеттиктердин колуна өтүп, кытайлар чабуул коюу үчүн базадан ажырап калышат.

Тибеттиктердин өлкөнүн ичине кирип келишинен кооптонуп, кытай өкмөтү Түштүк Тибетке диверсия жасоо үчүн Вэй Гаого буйрук берет; бул операция бир гана максатты — душмандын күчүн чечүүчү багыттан алагды кылууну көздөгөн. Вэй Гао жыйырма миң аскери менен Сычуандагы тибеттиктердин ээлигине басып кирип, алардын колун талкалап, жети шаарды жана беш сепилди алат, бирок Вэйчжоу жана Куньмин чептерин ала албай токтойт. Тибет колбашчысы Мадиндэ жеңилип калгандыгы үчүн жазадан чоочулап, кытайлар тарапка өтүп кетет, ал эми анын ордун баскан чыгыш армиянын башкы колбашчысы Лунь-Манжо Мулун-ци-семе кытайлар койгон бүктүрмага тушугуп, толук талкаланып, өзү туткунга алынат. Бирок сепилдер камоолого туруштук беришкендиктен, кытайлардын түштүккө карай чабуулу буулуп калат⁶¹.

Ошондой болсо да 802-жылдан баштап тибеттиктер Кытай менен тынчтыкка умтулушту. 806-жылы туткундарды алмашышты. Буга тибеттиктердин арабдар менен мамилесинин бузулуп калышы себеп болду. Эгерде 777-жылы тибет падышасы халифти тааныган болсо, 785-жылдан баштап Орто Азиядагы чек арада араб-тибет согуштары⁶² жүрүп турду, ал эми 806-жылы тибеттиктер менен карлуктар Самарканддагы Рафи ибн-Ляйстын көтөрүлүшүн колдошту⁶³.

Андан ары эмне болгону белгисиз, бирок 811-жылы Мамун өзүнүн бир тууганы Аминге каршы жүргүзгөн граждандык согуштун башталар алдында ал өтө кейип-кепчип мындай дейт: «Карлуктардын жабгусу баш ийбей калды, Тибеттин хаканы да ушундай эле баш ийбестикти көрсөтүп жатат; Кабулдун падышасы кол салууга даярданууда; Отрардын падышасы алык-салык төлөөдөн баш тартты»⁶⁴ Эгерде «баш ийүүчүлүк» деген термин карлуктардын жабгусу, уйгурлардын ханы, тибеттиктердин падышасы жана Кытай императору сыяктуу дөө-шааларга карата алганда жөн гана дипломатиялык мамилелерди орнотуу дегенди билдирсе, анда «баш ийбөөчүлүк» деген сөз мамилелерди үзүп, согушка даярдануу керек дегенди билдирген. Келтирилген текст тибеттиктердин тышкы саясатынын канчалык кулач жайгандыгы жөнүндө кабар бере алат, анткени бул жазууда арабдарга каршы коалициянын мүчөлөрү саналып көрсөтүлгөн. Ошентсе да чыгыштагы окуялар тибеттик экспансиянын кайрадан башталышына мүмкүндүк берген эмес.

⁶⁰ E. Schlagintweit, *Die Könige von Tibet*, S.55.

⁶¹ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 209бет.

⁶² Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.Н, 333-бет; Gaubil, *Abregw.* p.140; В.В. Григорьев, *Восточный или китайский Туркестан, 194—195-беттер.*

⁶³ В.В. Бартольд, *Туркестан...*, 205-бет.

⁶⁴ Ошондо эле, 207-б.

806-жылга жакын ченде⁶⁵ уйгурлар чабуулду улантышып, Лянчжоу сепилин алышат да, муну менен тибеттиктердин жолун бууп салышат. Тибеттиктер өздөрү мурда таянып жүрүшкөн шатолордун бизге көзү түз эмес дешип шектенишип, бул урууну Цайдамга көчүрүп жиберешмекчи болушат⁶⁶. Шатолор мурда Кытайга көрсөткөн кызматтарын жана алардан урмат-сый көргөнүн эстешип, баскынчыларга каршы көтөрүлүш чыгарышат. 808-жылы отуз миң үйлүү шато эли бүт бойдон Наныпандын түндүк бети менен, андан Таошуй суусун бойлой Кытай тарапка бет алышат. Тибеттиктер аларга кол салышып, кытайдын чек арасына чейин куугунтуктап жүрүп отурушат. Күн сайын аёосуз салгылаштар болуп турат. Кытайга 2 миң атчан адам жана бир аз мал гана аман-эсен жеткен. Кытайлар аман келген баатырларды кабыл алышып, аларды азык-түлүк жана мал менен жабдып, алардан өзгөчөлүү чек ара корпусун түзөт.

Шатолордун колдоосунан ажыраган тибеттиктер баскынчыл жортуулдарын токтотушат. Ошол учурда уйгурлар да Кытай менен араздашып калган эле. Согуш өзү эле токтоп калат.

Уйгурлар менен кытайлардын ортосундагы чыр-чатактарды татабдар чыгарышты. 788-жылы алар татарлар (шивэйлер) менен бирдикте Кытайга кол салышат. 795-жылы кытайлар татабдардан өч алуу үчүн кол салып, алардын «60 000 адамына чейин»⁶⁷ кырып салышат. Бул окуя татабдарды уйгурлардын колуна салып берет, кийинки жолу 806-жылы эми алар уйгурлар менен бирдикте жортуулга чыгышат. Татабдардын уйгурларга букаралыгы 830-жылга чейин созулат да, ошол жылы татабдар кытайларга кайрадан дагы кол салышканда кытай армиясы тарабынан талкаланып, алардын жолбашчысы туткунга түшөт. Император туткундун башына калпак кийгизип, белине кемер курчап, аскердик чин берет. Муну менен туткундан бошотулган жолбашчы Кытайдын вассалы болуп калат. Уйгурлар муну өтө эле кайдыгерлик менен кабыл алышты, анткени алардын көңүлүн өлкөдөгү ички иштер бүт бойдон өзүнө буруп жаткан болучу.

809-жылы тибеттик-кытайлык тынчтык жөнүндөгү сүйлөшүүлөр кайрадан башталат, бирок тибеттиктер Уйгурстан менен да тынчтыкты камсыз кылууга умтулушуп, Кытайга кол салышат да, Кытайда кармалып турган уйгурларды бошотуп, аларды ата мекенине кайтарып берет⁶⁸. Уйгурлар буга ыраазылыгын билдиришип, 813-жылы Батыш дубалдагы «Мажрүм тал өрөөнүнө» кол салат⁶⁹. Бул болсо создугуп кеткен сүйлөшүүлөрдө Кытайды бир кыйла макулдуктарга

барууга түрткөн. Ошондо эле Кытай Тибеттин чек арада алмашуу соодасын ачуу жөнүндөгү сунушун кабыл алат⁷⁰. Алмашуу соодасы тибеттиктерге пайдалуу болгон, анткени алар өздөрүнө керектүү товарларды кытай чиновниктери аркылуу эмес, түздөн-түз калкына өзүнөн, т.а. арзан баада алуу мүмкүнчүлүгүнө

33 болушкан. Бирок да кытайларга андан бетер жакпаган нерсе болду: тибеттиктер Шофандын жанында Хуанхэге көпүрө курушуп, аны жал менен бекемдеп салышты, муну менен алар ар кандай убакта Ордоско, ал жерден Кытайдын корголбогон областтарына кирип барууга мүмкүндүк алышты. Арийне, кытайлар буга көнүүгө аргасыз болушту,

⁶⁵ Датасы төмөнкүчө эсептелген: Кутлугга арналган эстелик жазууда бул жүрүш эскерилген эмес, демек, бул жүрүш 805-жылы ал өлгөндөн кийин болгон. 806-жылы уйгурлар Кытайга кол салышат; демек, Лянчжоу 806-жылдын башы ченде, уйгур-кытай чыр-чатагына чейин басып алынган

⁶⁶ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1, стр.359.

⁶⁷ Ошондо эле, 374-бет.

⁶⁸ Иакинф Бичурин, История Тибета..., 211-бет.

⁶⁹ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений... т.1, 361-бет.

⁷⁰ Иакинф Бичурин, История Тибета..., 212-бет.

анткени жыл сайын провинциялык губернаторлордун тез-тез кайталанып чыгып жаткан көтөрүлүштөрү мобилизацияго да, согушту улантууга да мүмкүндүк берген эмес.

Согуштун аякташы. Тибет армиясынын уйгур-кытай коалициясын талкалоого күчү жетпеди, бирок ага тибет дипломатиясы жардамга келди: ал эки душман дөөлөттү араздаштырып, эки бөлүп салды да, аларды жалгыздап талкалоого Тибетке мүмкүндүк берди. Тибеттиктер чыгышта бекемделип алган соң, уйгурлардын жардамы менен Кытайды тынчтык келишимин түзүүгө мажбур кылат да, 816-жылы түндүккө, уйгурлардын борбору Кара-Корумга⁷¹ чабуул коёт. Ошол эле маалда уйгурлардын тылында кыргыздардын жаңы көтөрүлүшү чыгып, бул жолу ал ийгиликтүү болот⁷². Союздаштардын аракеттерин координациялоого

34 мүмкүндүк бербөө керек эле.

Жүрүш алдын ала болжоого мүмкүн болбогон кырдаалга байланыштуу гана толук ийгиликке жетише алган жок: 816-жылы тибеттин «ысмы белгисиз гамбосу»⁷³ өлүп, колбашчы Шан Шацзан өзүнө жаккан ханзааданы такка отургузуу шаанисине катышуу үчүн Тибетке кайтып келүүгө аргасыз болот⁷⁴. Бирок уйгурлар кыргыздарга каршы жыйырма жылга созулган согушту жүргүзүп жатышкандыктан бул жагдайды пайдалана алышкан эмес.

Кытайда уйгурлар менен союздаш болуунун түйшүктүү кесепеттеринен кутулуу үчүн Уйгурстандын кемсинтилип турган оор абалын пайдаланып калышат. 806-жылы Чанъанга биринчи жолу жөнөкөй атуулдардан эмес, манихей дин кызматчыларынан турган элчилик келет⁷⁵. Бул диний ишенимге жана «көзү ачыктардын» үгүтчүлүк иш-аракеттерине карата тескери мамилесине карабастан, кытайлар Уйгурстан менен мамилесин бузбоо үчүн аларды борбор шаарда жашап турушуна чыдоого аргасыз болушат. Бирок, уйгурлардын күч-кубаты начарлаганы белгилүү болуп, Тибет менен тынчтык келишими түзүлөр замат кытай өкмөтү манихейлерди уйгур көпөстөрүнүн кылмыштуу иштерине колкабыш көрсөтүп, соода-сатыктарда кыянатчылыктарга барган деп айыптап, 817-жылы Кытайдан айдап чыгарып жиберет. Бул айыптоо, ойдон чыгарылбаган күндө да, иштин чыныгы маңызын чагылдырган эмес. Конфуцийчилер мистикага да, көчмөн маданиятка да каршы активдүү күрөш жүргүзүп келген, ал эми манихейчиликте бул экөө тең бар эле. Элчилердин кууп жиберилиши кытай-уйгур союзунун үзүлгөндүгүнүн далили болучу.

Тибеттиктер ушуну эле күтүп турушкан. Ошол эле жылы, Чанъандан өз элчилери кайтып келише электе эле алар Кытайга басып киришти. Кайрадан бүткүл чек аралар боюнча салгылаштар кызуу жүрүп жатты, бирок кытайлар тибеттиктердин чабуулун токтотуп салды⁷⁶. Кытай жана уйгур өкмөттөрү каардуу душманга каршы биригүү керек деген жыйынтыкка келишет. 821-жылы эки дөөлөттүн союзу кайрадан калыбына келтирилип, нике менен бекемделет⁷⁷. Тибет колбашчысы Шан Цисир Орхон өрөөнүнө

⁷¹ Ошондо эле, 221—222-беттер.

⁷² Караңыз: Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...* т.1, 335-бет.

⁷³ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 210-бет (салыштырыңыз.: И. Попов, *Ламаизм в Тибете...*, 158-бет). Шлагинтвейтте ал Sadnalegs (Schlagintweit, *Die Könige von Tibet*, S.56), Шүльманда — Кридэсронцан деп аталган

⁷⁴ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 212-221-222-бет

⁷⁵ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, I, 331-бет. "Ошондо Мондор биринчи жолу өз мыйзамдарын алып келишти" дегенди мен төмөнкүчө түшүнөмүн: Манихейлер Кытайда мурда да болушкан, бирок ушул жолу гана аларга ачык үгүт жүргүзүүгө уруксат берилип, мамлекеттик дипломатиялык тапшырмалар аткарууга ишеним көрсөтүлгөн (караңыз: E. Chavannes et R. Pelliot, *Tratte manichien*, pp.264—266).

⁷⁶ Иакинф Бичурин, *История Тибета...*, 213—215-беттер.

⁷⁷ Ошондо эле, 216-бет; Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 332-бет.

чабуул коёт⁷⁸, бирок ал натыйжасыз бүтөт, анткени Тибеттин союздаштары — карлуктар ошол тапта Ферганада арабдарга каршы согуш жүргүзүп жатышкан болучу⁷⁹, ошондуктан уйгурлар тибеттиктердин чабуулунун мизин кайтарууга жетишет.

Эми андан ары согушуу маанисиз болуп калгандыктан тибеттиктер өздөрү жеңип алган бардык аймактардын өз колунда калышын талап кылган шарттын негизинде Кытайга тынчтык келишимин түзүүнү сунуш кылышты. Атчан аскерлери жок болгондуктан каршы чабуул коюу үчүн эч кандай мүмкүнчүлүк таппаган Кытай бул шартты кабыл алат да, 821-жылдын акыры ченде согуш бүтөт.

821-жылдагы тибет-кытай тынчтык келишими. Бул келишим Лхастагы таш мамыда сакталып калган. Төмөндө анын мазмунун келтиребиз: «Билимдүү, жаангер жана ата салтын бийик ызааттаган Улуу-Тхан императору, акылман жана теңир сыпаттуу Улуу-Тибет кябусу⁸⁰, эки падыша, ага менен ини, эки дөөлөттү баш коштурууну ойлошуп, улуу жана түбөлүк тынчтык жөнүндө антташып келишим түзүштү.

Духтар жана адамдар бул асеми расминин күбөлөрү болушту; муну келечек муундар даңазалашат. Ошондуктан муну келечек укум-тукумдарга жеткирүү үчүн жазуу жазылган таш мамы орнотулду. Билимдүү, жаангер жана ата салтын бийик ызааттаган император, акылман жана теңир сыпаттуу кябу, ушул эки падыша, ага менен ини өтө көрөгөчтүк жана акылмандуулук менен элдердин бекем биримдигин сактап турушат; өкүнүч сезимдерин унутушуп, бүткүл өжөлөргө ырайымдуулук тарын төгүп, элдерге тынчтык жана бакыттаалай алып келүү үчүн бир пикирге келишип жана ушул жакшылык иш-аракеттер узак мезгилдер бою жыргалчылыктын негизи болот деп эсептешет. Коңшулаштык достукту орнотууга карата ушундай бир тилектен умтулуу аларга чыныгы атак-даңк алып келет. Мындан ары эки мамлекеттин — Кытай жана Тибет мамлекеттеринин Тхаочжеу⁸¹ жана Миньчжеу⁸² шаарларынан тарта чыгышка карай кеткен тийиштүү аймактар Улуу-Тхан падышалыгына, ал эми чек арадан батышка карай кеткен аймактар Улуу-Тибет дөөлөтүнө таандык болот.

Ушул эки мамлекет кан төгүшкөн душмандашууну токтотууга, курал көтөрбөөгө, өз ара кол салышпоого милдеттешет. Эгерде, кимдир бирөө кандайдыр бир кокустуктардан улам башка аймактарда кармалып калса, андайларды суракка алып, дайынын билгенден кийин, өз өлкөсүнүн тынчтыгын бузбоо үчүн кийим-кечек жана тамак-аш менен жабдылып, өз ата мекенине коё берилсин, бул духтарды аздектегендик жана адамдарга урмат-сый көрсөткөндүк болот. Ага менен ининин ортосундагы өз ара достуктун аркасында, эгерде кыйын жагдайлар орун алып калса, алар бири-бирине келип (кайрылып — Л.Г.), жардам көрсөтүүгө милдеттүү. Эки мамлекеттин ортосунда дайыма өз ара карым-катнаш боло тургандыктан эки жактан жибериле турган элчилер Цзян-цзюньчү⁸³ өрөнүндө аттарын алмаштырууга тийиш. Тхаочжеу менен Миньчжеудай бери тарта чыгыш тарапка Улуу-Тхан сарайы, батыш тарапка Улуу-Тибет сарайы почта кармап

⁷⁸ Иакинф Бичурин, История Тибета..., 223-бет; салыштырыңыз.: Г.Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия..., 247-бет

⁷⁹ M.F.Grenereg, La Legende de Sator Boggra p.26. B.Khan B. Бартольд буларды гуздар деп болжолдойт (караңыз: Туркестан..., 206-, 217-беттер), бирок буга далил келтирбейт.

⁸⁰ "Ценпо" титулун которбой калтырып, Иакинф туура кылган, анткени ар кандай котормо так болбойт.

⁸¹ Ганьсу провинциясындагы шаар, Гунчанфу шаарынан батышка карай 260 ли аралыкта турат (Н.Я. Бичурин, Собрание сведений по исторической географии..., 149-бет).

⁸² Ганьсудагы шаар, Гунчанфу шаарынан батышка карай 240 ли аралыкта (ошондо эле).

⁸³ Тибеттин аймагында.

турууга милдеттүү. Эки аймакта тең өрт чыгып, күл сапырылбасын үчүн⁸⁴ ага менен ининин ортосундагы жакындык толук ишке ашып, эки тарап тең (падышалардын) жакшылык иштерин даңазалашып, өлкөлөрдөгү бейкуттук жөнүндө түбөлүк кам көрүшсүн; саякатчылар коопсузданбагандай, тургундар тынч турмушка ырахаттанышып, өз ара кол салууларга жол берилбегидей болсун. Келечектеги урпактарга ушундай жакшылыктардын шарапаты аркылуу күн менен ай тийген жердин баардыгында атак-даңк жаңырыгы жайылат. Тибеттик Тибетте бейкуттуктун ыракатын көрүп, кытайлык Кытайда көңүлү шат өмүр сүрсүн; ар ким ушул антташкан келишимди бек сактап, аны эч качан бузбоого тийиш. Кудайлар менен акылмандардын элестери алдында, күндүн, айдын жана жылдыздардын алдында, курмандыкка чалынган малдын үстүндө антыбызды бекитебиз.

Эгерде ким ушул келишимди бузса, анда ал ант бузган кылмышкер болот, аны ант урсун. Тибет падышасы жана Кытай элчилери жерге чейин баштарын ийип жүгүнүшүп, мына ушул жерде жазылган келишимди бекитишти. Эки падышанын бул жакшылык иштери укумдан тукумга түбөлүк даңазаланып, мунун шарапатын көрүшкөн букаралар да бул жакшылыкты дакташат»⁸⁵.

821-жылы Кашкарда Кытайдын бийлиги калыбына келтирилип, генерал-губернатордун дайындалгандыгы жөнүндөгү билдирүү келишимдин мазмунуна өтө маанилүү кошумча болуп саналат⁸⁶. Бул болсо Тибеттин чек арасында болуп жаткан окуялардан кабар бере алат. Ошол тапта кытайлар өз күчү менен да, же уйгурларга жардамы аркылуу да Кашкарды ала алмак эмес экени шексиз нерсе болучу, анткени уйгурлар түндүктө кыргыздардын көтөрүлүшү менен алпурушуп жаткан эле. Ошого карабастан тибеттиктерге арка тараптан сокку урулду, бул сокку ушунчалык күчтүү болгондуктан тибеттиктер Кашкардагы өз бийлигин кайра калыбына келтирүүгө умтулушкан да жок. Муну бир гана жол менен түшүндүрүүгө болот: кашкарлыктар тибеттиктерди өздөрү кууп чыгышып, уйгур жери аркылуу Кытай менен байланыш түзүшкөн. Бул жерде, Батыш аймакта, мурда уйгур ханынан качып келишкен кытайлык оторчулар аз эмес роль ойногон деп ойлоого болот. 821-жылы Хотанда абалдын кандай болгону таптакыр белгисиз, бирок, тибеттиктер ал жерде да бекемделип калыша алган эмес. Сыягы, Хотан согушуп жаткандардын ортосунда эбин таап, өз көз каранды эместигин сактап кала алса керек.

Бирок бул анча көп эмес жоготуулар Тибет үчүн түзүлгөн келишимдин маанисин кемите алган эмес.

Буддалык багытты туткан тибет тарыхчысы бул тынчтык келишимге так жана толук баа берет⁸⁷. «Алыскы чокулары тартылган ак парда сымал созулуп жаткан тоо кыркаларында, жердин ортолук киндигинде, алсыраган кытайлар тизе бүгүп, тынчтык келишимин түзүүнү өтүнүшүп, шашылыш түрдө таш мамы орнотушуп, ага жазуу чегип жазышты. Түштүктө Тибеттин күч-кубатына Индия⁸⁸ (Бихар жана Бенгалия⁸⁹) баш ийип турду, батышта Брушал (Персия менен чектеш дубан) жеңип алынды, түндүктө болсо бүт моңгол мамлекеттери (түштүк моңголдор — хорлор жөнүндө айтылып жатса керек — Л.Г.) баш ийди.

⁸⁴ От жана күл — мунаралардагы күзөт оттору жана чаап бараткан атчандардын туяктарынан чыккан чаң.

⁸⁵ Иакинф, Землеписание Китайской империи.

⁸⁶ Ошондо эле, 563-барак.

⁸⁷ Schlagintweit, *Die Könige von Tibet*, S.58—59.

⁸⁸ Zahor — Индия (караңыз: G.N. Roerich, *Blue annals*, p.39).

⁸⁹ В.А. Богословский, *Очерк истории...*, 57-бет.

Чындыгында да, бул залкар согушта Тибет жеңишке ээ болду. Кербен жолу биротоло жеңип алынды, мурдагы Цинь падышалыгына чек арада жашаган кытай тургундары кырылып жок кылынды, эми Кытайга андан ары тереңдеп кирип баруунун зарылчылыгы болбой калды, анткени Кытай менен согуш жүргүзүп жаткан өлкөгө кытай элементтерин киргизүү анын ички күч-кубаттуулугун начарлатып жиберишин мүмкүн эле. Уйгурстандын колу менен бутун кыргыздар менен болгон согуш байлап-матап турган болучу. Кыргыздардын Ажосу өзүн хан деп жарыялап, өз жеңиштери менен сыймыктана уйгур ханына мындай деп билдирет: «Сенин күнүң бүттү. Мен жакында сенин алтын ордоңду алып, анын алдына атымды байлап, төбөсүнө туумду орнотомун. Эгер мени менен салгылашкың келсе, токтолбостон тез кел, эгер келе албасаң анда тезинен кет»⁹⁰. Тибет падышасынын экинчи союздашы, карлуктардын жабгусу, арабдарды сүрүп, исламдын талаага таралышын токтотту.

Тибет өзү Чыгыш менен Батышты бөлүп, аларга теңдеш болгон үчүнчү мамлекет катарында алардын ортосунда турду. Эми анын айланасында коркунучтуу душмандар жок эле, бирок чыныгы коркунуч өлкөнүн өз ичинде күтүп жаткан болучу.

Бон жана буддизм. Тибетте Тисрондецан жана анын мурасчылары башкарып турган убакта эмнелер болуп өткөнүнө көз жүгүртүп көрөлүк⁹¹. Чабал башкаруучулар (цэнпо) өз букараларына каршы күрөштө буддалык жамааттарды жардамга чакырганын эске түшүрүп кетели, бул буддачыларды тибет башкаруучуларынан башка эч ким урматсый көрсөтүп, кадырлаган эмес. Согуштардын учурунда күч-кубат дайыма жеңишчи колбашчылардын колунда болгон, ал эми армияда кечилдер эмес, бон диний ишенимин туткан куралдуу эл салгылашкан. Мзагцом ценпонун тирүү кезинде будда кечилдерине айрым бир колдоолорду көрсөтүп, алардын коопсуздугун камсыз кылууга жетишип турган, бирок 755-жылы ал каза болуп, такка жашы жете элек Тисрондецан отургандан кийин өлкөдөгү бийлик иш жүзүндө буддизмдин элдешпес душманы болгон Мажан төрөнүн колуна өткөн.

Мажан буддалык адабияттардын таралышына тынымсыз тоскоолдук кылып, падыша өзү негиздеген эки монастырды таратып, кууп жиберет. Лавран аттуу башкы буткана мал союлчу жайга айланат. Ошондуктан будда төрөлөрү Мажанга каршы кутум уюштуруп, буга падыша өзү да катышат. Мажанды кармап алышып, будда динчилери эч кимди өлтүрүүгө тийиш эмес болгондуктан, аны тирүүлөй көргө көөмп салышат. Мажан ушундайча каза табат. Падыша бийликти кайрадан өз колуна алып, Тибетте буддизм кайрадан гүлдөй баштайт. Бутканалар кайрадан ачылып, Лхастын борбордук аянтында кара ишенимдин (бондун) жана буддизмдин тарапкерлеринин ортосунда диспут уюштурулуп, албетте, мында буддачылар жеңип чыгышат. Бирок алар жеңилгендерге өтө ырайымдуу мамиле жасашты: бон китептеринин бир бөлүгү гана өрттөлүп, башка бир бөлүгүн буддачылар кабыл алышат.

Бул жетишилген макулдашуу Тисрондецанга, бир жагынан, чыгышка, түндүккө жана батышка карай экспансияны кеңири жайылтууга, экинчи жагууга мүмкүндүк берет.

Көп узабай ар түрдүү секталарга таандык болгон будда кечилдеринин ичинде үстөмдүк абалга жетишүү үчүн өз ара күрөш башталып, натыйжада кытайлык кечил индиялык кечил тарабынан жеңилип, Тибеттен чыгып кетет. Бирок бир нече жылдан кийин индиялык кечил жеңилгендин шакирттери тарабынан өлтүрүлөт.

⁹⁰ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1,355—356-беттер.

⁹¹ Тибеттеги ички күрөштөрдүн толук баяны жөнүндө караңыз: Л.Н. Гумилев, Величие и падение древнего Тибета.

Цэнпо Ральпачандын (816—839) түшүндө узакка созулган күрөштүн натыйжасында сарвастивадиндердин хинаяна сектасы жеңип чыгат⁹². Бул толук жеңиш менен аяктап, падыша башка секталардын чыгармаларын которууга жана махаяна же тантра буддизмин үгүттөөгө тыюу салат. Бул саясаттын акыры өтө маанилүү болгон.

Үстөмдүк кылуу үчүн күрөшкөн үч сектанын ичинде Тибетте сарвастивадиндер баарынан аз популярдуу болгон. Тибеттиктер жин-шайтандарга каршы күрөшүүчү тантра дубачы-арбоочулары пайдалуу болушу мүмкүн деп ойлошкон, анткени Тибеттин бардык жеринде жин-шайтандардын күчүнө жана дубалоо- арбоочулуктун таасирине ишенишчү. Ал эми тез арада куткаруу деп аталган махаяналардын окуусу эч кандай иш кылбай, «аракетсиз» отура берүү керек дегенди билдирген. Тибеттиктер үчүн мындай кечилдердин зыяны жок болучу, мындай кечилдерди асырап багуу да арзан болгон. Сарвастивадиндер «акырындап куткаруу» деген окууну үгүттөшкөн, бул «жакшылык иштерди» иштөө дегенди билдирген. Жакшылык иш дегенде храмдарды, монастырларды, бутканаларды, ступаларды⁹³ куруу жана мыйзамды үгүттөө иштери түшүнүлгөн. Албетте, бардык чыгымдар карапайым калктын мойнуна түшкөн, жаңы диний ишенимдер аларга кедейлик менен жакырчылыкты гана алып келген. Тибеттиктер нааразычылык билдирип, күңкүлдөй башташат. «Биздин кедейленгенибизден жана эзилгенибизден кимдер пайда көрүп жатышат деп суроо беришип, ламаларды колу менен көрсөтүшүп «Тигине алар» деп айтыша турган болушту. Падыша ламаларга жек көрүү менен кароого жана аларды сөөмөй менен көрсөтүүгө тыюу салат; бул үчүн ошенткен адамдын көзүн оюп, сөөмөйүн кесип салуу жазасы колдонулат, бирок бул чаралар да жардам бере алган жок. Ал эми падыша биринчи министрди сенин ханыша менен байланышың бар деп айыптап, өлүм жазасына тартууга буйрук бергенде, башкаларды мындай коёлу, сарайдагы төрөлөрдүн да чыдамы түгөнүп, падышанын уктоочу бөлмөсүнө кирип келишет да, анын мойнун бурап сындырып, өлтүрүп салышат.

Өлтүрүлгөн падышанын такка отурган бир тууганы Лангдарма буддизмдин душманы болгон. Өлкөдөгү ачарчылык, малдын кырылышы сыяктуу жана башка кырсыктарды пайдаланып, бул апааттар үчүн будда динин айыптап, аны куугунтукка алат. Бутканалар кыйралып, китептер менен иконалар өрттөлүп же сууга агызылып, ламалар мергенчилик жана касапчылык кесиптерде иштөөгө жиберилет, ал эми бул абройсуз кесиптерден баш тарткандар өлүмгө өкүм кылынган. Кыска убакыттын ичинде Тибетте буддизм кыйрап жок болот.

842-жылы Лангдарма будда кечилинин колунан өлөт. Өлкөдө чыр-чатак, көтөрүлүштөр пайда болуп, ички согуштар жыйырма жылга созулуп, өлкөнү толук алсыратып, кыйроого алып келгендиктен кытайлар Тибеттеги иштерге дегеле көңүл бурбай калышкан. Мунун натыйжасында X—XI кк. Тибеттин тарыхы жөнүндөгү маалыматтар өтө жарды болуп калган, бирок жалпы абал ачык болучу: падышалык бийлик жок кылынып, уруулардын жолбашчылары өз алдынча майда дубандарды түзүшүп, булардын ортолорунда тынымсыз өз ара согуштар жүрүп турду.

⁹² В.П. Васильев, Буддизм, 45- ж-а кийинки беттер.

⁹³ И. Попов, Ламаизм в Тибете..., 160-бет.

УЙГУРЛАР VIII—IX КЫЛЫМДАРДА

Жаңы тартип. 780-жылдагы төңкөрүш токуз-огуздардын артыкчылык абалын жок кылды. Жеңип чыгышкан алты уруу жок кылынган артыкчылыктын кайрадан пайда болушун эч каалашкан жок. Ошондуктан алар өздөрүнүн эркиндигин кысымга ала албай турган алсыз бийликтин орношун каалашкан жана алар буга жетишишти. Иш жүзүндө Уйгур хандыгы монархия болуудан калып, башында өмүр бою бийлик жүргүзө турган башкаруучусу бар республика сыяктуу бир нерсеге айланып калды. Иш жүзүндө бийлик уруу жол башчыларынын колуна топтолуп, ханды ошолор шайлай турган болушту. Ал хандар ушунчалык барк-баасыз болгондуктан тарыхта алардын изи да калган эмес. 789-жылдан 794-жылга чейин узурпатордун уулу Пангуань башкарып турган. Бирок ал тактыга мурас боюнча эмес, «бектер тарабынан отургузулган» болучу*. 794-жылы аны аялы уу берип өлтүргөндөн кийин тактыга «сам»†, т.а. ууланган хандын буга укугу жок болгон иниси отурат. Бул саясий эмес, үй-бүлөлүк кырсык болсо да, бектер кийлигишип, тактыны басып алганды өлтүрүшүп, анын жашы жете элек уулун мурасчы деп жарыялашат.

Бийлик бектер менен бизге аты-жөнү белгисиз болгон, булакта «гйегяньгяс» деп аталган, ошол тапта тибеттиктер менен салгылашып жаткан күч-кубаттуу колбашчынын ортосунда күч менен бөлүнүп калган эле. Ал аскерлери менен кайтып келгенде хан менен төрөлөр аны тосуп чыгышып, боору менен жерге жыгылышып, жан соога сурашып жалбарышат. Гйегяньгястын көңүлүн алуу үчүн хан Тибетке каршы согушка катышкандыгы үчүн Уйгурстан Кытайдан алган бардык кымбат баалуу буюмдарды тартуу кылып берет. Ыраазы болуп, көңүлү көтөрүлгөн гйегяньгяс жаш ханды бооруна кысып, аны колдой тургандыгы жөнүндө убада берет да, дүнүйөлөрдү аскерлерге тарата берет, ошентип, бардыгы ыраазы болушат. Бирок бир жылдан кийин хан өлүп (албетте, карылыктан эмес), гйегяньгястын тарыхтан изи жоголуп, бектердин биринин асыранды уулу, мурдагы хандын тушунда аскердик даңкка бөлөнгөн Кутлуг хан болуп шайланат.

Бул мураскорлуктун үстүнөн шайлоо тартибинин салтанат курушу гана болбостон, ошону менен эле бирге конституциялык тартип да түзүлөт: «Бектер, чиновниктер‡ жана башкалар мындай деп билдиришти: «Сен, биздин Теңир берген падышабыз, кымбат баалуу тактыда бейкут отура бер, өзүңө башкаруучулук жөндөмү тоодой бийик, көлдөй чалкыган жардамчы ал; мамлекеттин абалына (назар сал?); мыйзамдар менен жардыктар берилип турсун; Теңирдин ырайымына жана колдоосуна үмүт жүктөйлү. Биз, чиновниктер сенден мына ушуларды өтүнөбүз»§.

Бул текст өтө маанилүү текст. Мында хандын бийлигинин чектелгени белгиленген, анткени ханга жардамчы катарында да өкмөт башчысын дайындоо сунуш кылынган, бул арабдарда визир, кытайларда чэнсян деп аталган. Экинчи талап сот бийлигине тийиштүү болгон; мыйзамдардын так болушу зордукомбулукка чек коймок. Акырында келип, мамлекеттик иштерди чиркөөлүк иштер менен макулдаштыкта жүргүзүү, т.а. манихейлик жамааттардын башчыларынын ой-пикирлери менен эсептешүү жөнүндө катуу талап коюлганы белгиленет. Ханда согуш жүргүзүүдөн башка эч кандай милдет калган эместей, ырасында да биз Кутлуг хандын дайыма аскерлерди баштап жортуулда жүргөнүн көрөбүз.

Бирок Кутлугду бул жагынан да тынч коюшкан эмес. Андан эмнени талап кылышканын таштагы эстелик жазуу төмөнкүчө түшүндүрөт: «Бардык жерлерде дили таза

* Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1, 328-бет.

† Узурпацияны аныктоодо колдонула турган кытай сөзү.

‡ Калыбы, түрктөрдө буюрук деп аталгандар болсо керек.

§ В.П. Васильев, Китайские надписи..., 25-бет; G. Schlegel, Die chinesischen Inschriften..., 131.

жана ак ниеттүү карапайым калк менен жандуу макулуктар колдоого алынып, кара ниеттер жок кылынсын»^{**}. Терминология бүт бойдон манихейлердин лексиконунан алынган; «Хуастанифтин» автору Бетюрмиш дал ушундайча сүйлөйт^{††}. Биз манихейлер жакшылык менен жамандык деген түшүнүктөр аркылуу эмнелерди билдиришкенин билебиз, ушундан улам, бул текст Кутлуг жеңип алган дубандарда диний куугунтуктоолор жүргүзүлгөн деп айтууга негиз берет, дал ушунун өзү Кучада да, Чанъянда да уйгурларга кытайлардын тескери мамилесин пайда кылган болуу керек.

Бирок арабдар да кытайлардан кем калышкан эмес. Хорасандын эмири анын жеринде бир нече жүз зиндиктер, т.а. манихейлер жашап турганын билип, аларды кырып салууну чечет. Ал муну ишке ашыргыча ага токуз-огуздардын каганынын элчиси келип, төмөнкү кабарды билдирет: «Сенин ээлигиндеги зиндиктерге караганда менин ээлигимде үч эсе көбүрөөк мусулмандар жашайт; эгер сен зиндиктердин бирөөнө эле тие турган болсоң, мен бардык мусулмандарды кырып саламын». Натыйжада алар да, булар да аман калат.

Ошентип, биз бири экинчиси менен байланышпаган эки булак боюнча уйгур ханынын христиан, мусулман жана зороастра өлкөлөрүндө куугунтукка алынып, кырып жок кылынып жаткан манихейлерди колдоп турганын көрөбүз; анткен менен Уйгурстандын өзүндө манихейлер өз таасирин пайдаланышып, башка диндегилер каршы куугунтукка алууларды уюштурушкан.

Тибет менен Араб халифатында эле эмес, Индияда^{‡‡} да, Кытайда^{§§} да жана Уйгурстанда да башка динге жол бербөө чүлүк доордун мүнөздүү белгиси болуп калган. Калыбы, уйгурлардын түрктөргө караганда коңшу уруулардын алда канча катуу каршылык көрсөтүүлөрүнө учураганы ушундан улам болсо керек. Түрктөр өздөрү жеңген уруулардан баш ийип, алык-салык төлөп турушун гана талап кылышкан, ал эми уйгурлар жеңилип калгандарды өздөрүнүн бүткүл психикалык маанайын өзгөртүүгө жана бүткүл жашоо-турмушунун адат-салтынан баш тартууга мажбурлашкан; уйгурлар көчмөндөргө алар түшүнө да албай, кабыл ала да албай турган түшүнүктөрдү таңуулашкан. Ошондуктан Уйгурстан эч качан элдешүүгө мүмкүн эмес болгон душмандар менен курчалып турган.

Манихейчилик жана уйгурлар. Уйгурстанда манихейлик чиркөөлөрдүн кыйратышып жок кылынышы тарыхый кокустук болгон деп айтууга дегеле болбойт. Манихей дини денелик, материалдык негиздерге каршы ырааттуулук менен күрөш жүргүзүшкөн, демек, бул, эгерде ал жеңип чыкса, анда ал динди туткан адамдар тукум курут болот дегенди билдирген. Өзүн-өзү жок кылуу процесси жасалма түрдө кечигип, жай жүргөнү менен, эмнеси болсо да бул адамдардын белгилүү бир тобунун өздөрүн өздөрү тукум курут кылуусунун дал өзү эле.

Манихейлердин эң башкы жобосу — өз мүчөлөрүнөн турмуштан кечүүнү, эч качан жана эч нерсеге канааттанбоону талап кылган, бул болсо сөзсүз түрдө көңүл чөгүп, санааркоого алып келген.

Экинчи жобосу — адам насилине тийиштүү болгон бардык жакшы нерселерди кабыл албоо, т.а. боорукерликке жана кайрымдуулукка алардын турмушунда орун жок болгон, демек, бул ырайымсыздыкка кеңири жол ачып, аны жүрүш-туруштун эрежесине айландырган.

^{**} В.П. Васильев, *Китайские надписи...*, 25-бет; G. Schlegel, *Die chinesischen Inschriften...*, 132.

^{††} С.Е. Малов, *Памятники...*, 1951-, 120—125-беттер.

^{‡‡} Prasad, *History of Medixval India...*, pp.26—28; Н.К. Синха и А.И. Банерджи, *История Индии*, 98-, 102-, 104-беттер.

^{§§} Н.И. Конрад, *Начало китайского гуманизма*.

Үчүнчү жобосу — аскетизм менен бузукчулукту айкалыштыруу жолу менен дене-бойду алсыратып, кыйноо болуп саналат, бул жобо үй-бүлөнүн жашап турушун мүмкүн эмес кылган. Үй-бүлөнүн бар болуп турушуна жол коюлганы менен, негизинде ага керексиз нерсе катарында карашкан.

Бул үч принцип — көңүл чөгүүнү — оор күнөө, боорукерликти — жакшылык, ал эми бир никелүү үй-бүлөнү түзүүнү — ишенимдин жана асылдыктын белгиси катарында караган христианчылыкка түп-тамырынан карама-каршы болгон. Манихейлик чиркөөгө баш ийген коомдо манихейлик доктринаны ырааттуулук менен ишке ашырып отуруунун жыйынтыгы кандай болорун элестетүү кыйын эмес.

Баарынан мурда аз гана адамдар, негизинен ак сөөктөрдөн чыккандар гана чыныгы манихейлер бөлө алышканын белгилеп кетүү керек. Уйгур койчуга, сабатсыз эр жүрөк жоокерге сенин жыпар-жыттанган талаалуу мекениң, сүйгөн жарың жана жадырап-жайнаган нур жүздүү балдарың — барып турган жаман нерселер, сен алардан баш тартып, кечип кетишиң керек деп айтуу мүмкүн беле? Ал жаагы катуу жаанын жибин кулачына жеткире кере тарткан күчтүү колун, аны нечен жолу ажалдан куткарып, ага эркин, көңүлдүү турмушта жашоого мүмкүндүк берген аргымагын жек көрө алмак беле? Ал Жарык менен Караңгылыктын түшүнүксүз күрөшүн көз алдына элестете алат беле? Уйгур көчмөндөрүнүн көпчүлүк бөлүгүнүн манихейлер деген аты гана болгону айдан ачык, алар күндөлүк көнүмүш жашоо-турмушун улантышып, мурдагы эле көнүмүш үрп-адаттарды колдонушканын токтоткон эмес. Манихейчиликтин бузуп- бүлүндүргүч стихиясы аларга таасир бере албаса керек ***

Бирок бул жагдай ак сөөктөр менен элдин ортосунда бөлүнүп-жарылууга алып келүүгө тийиш эле; эл өз жолбашчыларын түшүнбөй калышты, ал эми хандар менен бектердин караңгы, билимсиз букаралары менен сүйлөшкүлөрү келбеди. Мындай абал өлкөнү чындай алмак эмес. Уйгур коомунун алдыңкы бөлүгү жаңы динди неофиттерге таандык болгон ышкылык менен кабыл алышты, айрыкча аларга манихейчиликтеги келишпестикти үгүттөө баарынан көбүрөөк жакты, анткени ал табиятынан согушчан келген уйгурлардын маанайына төп келип турган болучу.

Тибеттиктер, карлуктар жана кыргыздар менен согушуу эми уйгурлар үчүн жашоонун башкы максаты болуп калды: ал согуш дин үчүн жүргүзүлгөн согуштарга айланды. Мунун натыйжасында тышкы саясаттын бардык проблемалары курчуду. Согушту элдин күчү менен, ошол эл бир кезде өзү коргогон динге жат болгон дин үчүн согушуу керек эле. Уйгурстандын башына түшкөн кыйроо негизинен анын тышкы жана ички саясатындагы дал ушул багыт менен шартталган болучу.

Бирок үй-бүлөнүн бузулуп-бүлүнүшү манихейчиликтин барып турган зыяндуу натыйжасы болду. Ал негизинен уйгур коомунун үстөмдүк абалдагы катмарына — социалдык себептерден улам Иран менен Орто Азиянын бийик маданиятын кабыл алып жана өздөштүрүп алган адамдарына зыян келтирген. Зикир чалуулар жана никесиздердин бузукчулук менен өткөрүлчү диний ырым- жырымдары ден соолугу таза тукум алууга мүмкүндүк берген эмес. Уйгурлардын бул маданиятка көбүрөөк берилген бөлүгүнөн майып балдар гана төрөлгөн. Кыскасын айтканда, алар тукум курут болууга баш койгон.

*** Үйлөнүү каада-салтынын (Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1,333-бет) жана бутпарастык мазмундагы руна сымал жазуунун (С.Е. Малов, Памятники..., 1951,80—92-беттер) сакталып калышы буга далил боло алат

Тукум-курут болуу процесси тез жүрө койбойт; анын жыйынтыгы сезилерлик болсун үчүн эң кеминде үч муун, т.а. 80 жыл талап кылынат. Манихейлик Уйгурстан да дал ушунча убакыт гана жашап, анан кыйраган.

Бирок манихейчиликти кабыл алуунун бул тескери жагы билине баштагандан мурда анын батыш маданиятын өздөштүрүү сыяктуу оң жагы да байкалган болучу.

Кытайдын руханий маданияты спецификалуу болгондуктан, көчмөндөр аны кабыл алууну каалашкан жок жана аны кабыл ала алмак да эмес. Биз Тон-йокуктун мисалынан көргөндөй, кытайлык билим алган түрктөр да, өз көз караштарын кытайлардын көз карашына карама-каршы коюуга умтулушкан. Тибеттиктер да ушундайча иштешкен; уйгурлар деле ошентешкен. Бирок мындай мамиле маданий алмашуулардын жолун бөгөп келген, кийин Согдудан жана Ирандан чыккандардын толкуну гана аларга Кытайдыкынан кем эмес даражада өнүккөн маданиятка жол ачып беришкен.

Ибн Хордадбег Уйгурстанды түрк өлкөлөрүнүн ичинен эң кеңири аймакты ээлеген өлкө катарында сүрөттөйт. «Токуз-огуздардын хаканы 12 темир капкалуу чоң шаарда жашайт, шаардын түргундары манихейчиликти тутушат; эң бийик жерде, анын борборунда хакандын алтын чатыры турат, ага 900дөй адам сыят; ал беш фарсах алыс аралыктан көрүнүп турат»⁺⁺⁺. Бул кооз сарайда чабал, талантсыз хандар гана отурган, алардын даңазалуу титулдарынан башка эч нерсеси калган эмес. Өлкөнү уруу аксакалдары же манихей «көзү ачыктар» башкарып турган, бирок тарыхта алардын ысымдары сакталып калбаптыр.

839-жылга чейин Уйгурстанда кыргыздардын көтөрүлүшүн (815-жыл ченде) жана татар урууларынын Амурдан Иньшанга (820-жыл ченде) ооп кеткенин эске албаганда эч кандай ири окуялар болгон эмес⁺⁺⁺. Бул мамлекеттин күч-кубатынын начарлашынан кыйыр түрдө кабар берип турат жана адатта начар башкаруучунун тушунда орун ала турган кандайдыр бир жааттардын күрөшү жүрүп турган деп болжолдоого болот; бирок биз алардын кандай топтор экенин жоромолдоп да айта албайбыз. 832-жылы Геса деген хан «өз карамагындагылардын колунан өлүп»^{§§§}, анын ордун Ху деген аталаш иниси басат. Дал ошол Хунун тушунда Уйгурстан кыйрайт.

Уйгур хандыгынын кыйрашы. IX к. ортосуна жакын ченде Уйгурстан күч-кубаттан ажырап калган болучу. Ак сөөктөрдүн бузулуу өз жемишин алып келди. Бектер өз ара атаандашып, багынтылган уруулар бөлүнүп кете баштады. Жогоруда, 794-жылы шатолордун бөлүнүп кеткенин белгилегенбиз. 835-жылы татабдар бөлүнүп кетишти. Бирок кыргыздардын көтөрүлүшү Уйгурстан үчүн бардыгынан көбүрөөк коркунучтуу болуп чыкты. Кыргыздардын башчысы көз каранды эместикке умтулуп, арабдар, тибеттиктер жана карлуктар менен достук байланышта болуп турду^{****}. 818-жылы кыргыздардын башчысы Ажо өзүн хан деп жарыялайт. Анын энеси түргөштүк каныке, ал эми аялы тибеттик кол-башчынын кызы болгон; демек, тигилер менен да, булар менен да анын туугандык байланышы бар эле. Уйгурлардын ханы Бао-Инин көтөрүлүштү басып салууга жасаган аракети ийгиликсиз бүтөт. Чет жерликтердин эзүүсүнөн кутулганына ыраазы болбой, Ажо душмандын кыңк этпей багынып берүүсүн талап кылат. «Сенин күнүң бүттү, — дейт ал уйгур ханына кайрылып. — Мен жакында сенин алтын ордоңду алып, анын алдына атымды байлап, төбөсүнө туумду илемин. Эгер мени менен

⁺⁺⁺ C. Millet, *Sur le nom de ctoriales...*, p.207. Уйгурстандын борбор шаарын 839-жылы кыргыз ханы да "алтын ордо" деп атаган (караңыз: Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1,355-бет).

⁺⁺⁺ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1,377-бет.

^{§§§} Ошондо эле, 333-бет.

^{****} Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1,355-бет.

салгылашкың келсе, токтолбостон тез кел, эгер келе албасаң, анда тезинен кет»⁺⁺⁺⁺. Ошол эле учурда түштүктө согушчан шатолор өз күч-кубатын кайрадан калыбына келтирип, уйгурларга коркунуч туудуруп турган болучу⁺⁺⁺⁺.

Уйгурлар туш келген оор абалдын себеби алардын өзүндө болучу. Алар өз эркиндиги үчүн көк түрктөргө каршы зор кайрат-күч менен күрөштү, бирок эркиндик колуна тийгенде аны кандайча пайдаланууну билишкен жок. Алардын эркиндикти сүйүүсү диалектикалык түрдө өнүгүп отуруп, акыры, ар кандай уюмдашууну танууга чейин жетти. Алар хандын бийлигин катуу чектөөгө үмтүлүп отуруп, акыры максаттарына жетишкенде, ал хандык бийлик эч кандай мааниге ээ болбой калды. Ушундан улам уйгурлар өз башына коркунуч туулганда да күчтөрүн топтоштурууга жөндөмсүз болуп чыкты. Түндүк менен түштүктөгү душмандарына каршы сокку берүүнүн ордуна, уйгур бектеринин арасында кыргыздар менен шатолорго жан тарткандар пайда болду.

832-жылы Кара-Корумда алтын тактыга Айдынлык улуг Мунмиш Күлүг Билге Чжан-синь хан деген титулу бар Кут-тегин (кытайча Ху-дэлэ; персиче Хутуглан-хакан^{§§§§}) отурду. Ал өзүнөн мурдагы хандардан мурас боюнча өткөн кытайлык ханышага үйлөнүп^{*****}, аны менен чечилбеген көп карама-каршылыктарды кошо алды. Андан аркы окуялар «Таншуда» өтө аз жазылгандыктан, ал окуялардын себептерин эмес, жалпы жүрүнгүн гана калыбына келтирүүгө болот⁺⁺⁺⁺⁺.

839-жылы Күлүг-бег төрө (кытайча Гуйлофу) өзүнө жардамга келишкен шатолорго таянып, Кара-Корумга кол салат. Хан өзүн өзү өлтүрөт, көтөрүлүштү колдошкон бектер жашы жете элек Кэси тегинди хан көтөрүшөт⁺⁺⁺⁺⁺

Кышында кар оор түшүп, көптөгөн кой менен жылкы кырылып, суукка кошумча өлөт илдети каптап, 840-жылы жаз ченде уйгурлар ачкачылыктан, эпидемиялардан жана төңкөрүшкө байланыштуу келип чыккан баш аламандыктардан улам начарлап калышат. Күлүг-бегдин душманы, уруу аксакалы Күлүг-бага кыргыздарды жардамга чакырып, Кара-Корумду басып алат. Хан менен Күлүг бег өлүм жазасына тартылып, алардын тарапкерлеринин боз үйлөрү өрттөлүп жиберилет. Уйгурлар дүрбөп туш-тушка качат. Бир бөлүгү түштүк тарапка качып, тибеттиктерге баш ийишти; Пан Торэ төрө 15 аймакты Жуңгарияга алып кетип, карлуктарга баш ийип берди, ал эми хан аймагынын 13 уруусу (сыягы, токуз-огуздардын көбөйүп калган тукумдары болсо керек) 841-жылы март айында Уге-тегинди хан жарыялашып, кыргыздарга каршы согушту улантууну чечишет. Бирок Халха^{§§§§§} бүт бойдон, Кара-Корум жана да уйгурлардын бүткүл кымбат баалуу казыналык кенчтери душмандарынын колуна өтүп кеткен болсо да, уйгурлардын табиятынан согушкандыгы жана сууй элек дем-күчү гана аларды каршылык көрсөтүүнү уланта берүүгө түртүп турган.

Кара-Корумда кыргыздар колго түшүрүп алган олжолордун ичинде кытайлык ханыша айым — үч уйгур ханынын аялы да бар болуп чыкты. Кытай менен мамилени бузгусу келбей кыргыздар аны сакчылар жана жан-жөкөрлөрү менен кошо үйүнө дурустап жөнөтүп жиберет. Уге-тегин кербенге кол салып, кыргыздарды бүт кырып, ханышаны

⁺⁺⁺⁺ Ошондо эле, 355—356-беттер.

⁺⁺⁺⁺ Ошондо эле, 361-бет.

^{§§§§} Калыбы, Кут-оглан (В. Бартольд, Очерки..., 105-бет).

^{*****} Уйгурлар аялдарды мурастап алуучу байыркы салтты сактап калышкан.

⁺⁺⁺⁺⁺ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1, 334-бет.

⁺⁺⁺⁺⁺ Гардизи көтөрүлүшкө Уйгурстанда жашаган карлуктардын катышканын жазат. Алар Хутуглан-хакан деп аталган уйгур ханынын бардык тарапкерлерин жана 12 колбашчысын кырып салышат, ушундан кийин талаадагы бийликти карлук Илмалмасын-жабгу өз колуна алат (В. Бартольд, Отчёт..., 105-бет).

^{§§§§§} Халха — азыркы маанидеги сөз. Бул аталыш XIV—XV кк. пайда болгон.

бошотуп, ага үйлөнөт. Бирок Халхада турууга туруштук бере албасына көзү жетип, Уге Гобиден ары өтүп, Хуанхэнин боюна жайгашып, өтө зор, ачкачылык баскан, ыркы бузулган ордону башкарып туруп калат. Кытай өкмөтү уйгурлардын согушту каалабай турганын билип, алардын жолбашчылары менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүнү ойлойт. Бирок ачка көчмөндөр сүйлөшүүлөрдүн жыйынтыгын күтпөстөн эле талоончулук менен азык-түлүк табууга киришет. Бектер абал кайгылуу болуп бүтөрүн көрүшүп, Уге-тегиндин бир тууганы Умус союздаш шатолордун жолбашчысы Чисинди өлтүрүп салат^{*****} да, күнөөнүн баарын ага жүктөйт. Ошондо башка бир жолбашчы Насечур Чисиндин 7 миң үйдөн турган кошуунун баштап, өз тарапкерлерин Маньчжурияга алып кетет. Ал жерде кытайлар тарабынан талкаланып, кайрадан Угеге качып келет да, анын колунан каза табат. Калган башка уйгур төрөлөрү Кытай императоруна баш ийгендигин билдиришет.

Өз букараларын багууга каражаты жок Уге Шансиге кол салууга уруксат берет (841-ж.). Кытай аскери талкаланып, Түндүк Шаньси жана Ордос таланып-тонолот. Бул окуя уйгурлардын тагдырын оордотту — Кытай өкмөтү колдоо көрсөтүүдөн баш тартып, аларга каршы армияны жөнөтөт. 842-жылы уйгурлар талкаланып, Ордостун түндүк-чыгыш аймагынан Маньчжурияга сүрүлөт. Уйгур ханына берилгендикти сактап келишкен кидандар көрүнгөндү талап-тоноп келе жатышкан качкын уйгурларды көрүшүп, түп көтөрө Кытайга качып кирет⁺⁺⁺⁺⁺. 843-жылдын башы ченде уйгурлар кайрадан талкаланып, жараланган Уге өз тарапкерлери менен «кара арабачандар» уруусуна качып барышканда, алар уйгурларды кармап, кытайларга кайтарып берет. Уге өлтүрүлүп, анын букараларынын көпчүлүк бөлүгү түш-тушка тарап, чачылып кетет⁺⁺⁺⁺⁺.

Угенин бир тууганы Энян-тегин калган уйгурларды башкарып калат. Ал татабдардын башчысынын өз ыктыяры менен берип турган каражатына жашап турат, бирок 847-жылы Кытай аскерлери татабдарды талкалаганда Энян татарларга (шивэйлерге) качып барат. Кытайлар аны кармап берүүнү талап кылганда уйгурлардын акыркы башчысы аялы, уулу жана тогуз атчан адам менен чогуу кайсы бир тарапка кеткен бойдон дайынсыз жок болот.

Кыргыз ханы уйгурлардын акыркы хандыктары татарларга келип баш калкалашканын билип, он миң аскерди баштап Маньчжурияга келет да, качкындарды колго түшүрөт. Бир аз аман калгандары «токойлор менен тоолордо жашынышып, талап-тоноо менен жан багышып жүрүп отурушуп»^{§§§§§}, батышка ооп Пан Торэге келип кошулушат.

Натыйжа. Уйгур дөөлөтүнүн жок кылынышы бул жалаң гана согуштук-саясий акция болгон эмес. Уйгур аскерлерин талкалагандан кийин Кытай өкмөтү дароо эле монилердин (манихейлердин) китептерин жана идолдорун чогултуп, жолдо өрттөп жиберешет да, дүнүйө-мүлкүн казынага өткөрүп берет»^{*****}. Башка динге жол коё билген кытайлардын мындай чечкиндүүлүгү иштин өтө олуттуу экендигин көрсөтүп турат; бизде кытайлардын манихейлерге жасаган мындай мамилесинин себептери жөнүндөгү маалыматтардын ушунчалык аз болгону өтө өкүнүчтүү. Кандай болгон күндө да, манихейлердин жамаатынын талкаланып, буддалык үгүт-насыят иштерине жол ачылганы бештен белгилүү болуп отурат.

***** Ошондо эле.

+++++ Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*, т.1, 369-бет.

+++++ Ошондо эле, 335—337-беттер.

§§§§§ Ошондо эле, 337-бет.

***** Ошондо эле.

Х к. уйгур тилине «Алтын жарык» деп аталган сутра⁺⁺⁺⁺⁺ которулат, бул мындай адабиятты окуй тургандардын саны көбөйүп калганын кабарлайт. Андан ары буддизм манихейчиликти толук сүрүп чыгат.

Уйгурларды талкалагандан кийин Кытай менен кыргыздардын ортосундагы мамиле бузулат, анткени кытайлар Кыргыз хандыгынын күчөп кетишине жол бергиси келген жок⁺⁺⁺⁺⁺. Бирок алардын ортосунда согуш чыккан эмес.

Кыргыздар уйгурларды жеңгенин бейит үстүндөгү эки саптан турган таш жазуу менен белгилешкен, бул жазуу «Эне-Сай эстелиги» деген аталыш менен белгилүү. «Менин элим, менин ханышам, менин уулдарым, менин эли-журтум, силердин баарыңардан 60 жашымда [бөлүндүм=өлдүм]. Менин ысмым Эл-Туган-тутук. Мен кудай берген элди башкарууга жиберилген элчи элем. Мен алты бектин элдеринин да беги элем».

«Алты бектин эли», же «алты курам эл» дегенибиз — бул 780-жылдан кийинки уйгурлар. Алардын үстүнөн Эл-Туган-тутук бек жана «älci» болгон. Жалпы эле «älci» деген сөз элчи дегенди билдирет, бирок бул жерде, ал, сыягы, «өкүл» деген мааниде колдонулса керек, мынадай болгондо ал бир эле элге башчы (baγ) да, элчи да болгон дегенге карама-каршы келбейт. Ал ханга эмес, guncu ханышага (кытай тилинен; термин көк түрктөр тарабынан колдонулган) кайрылат. Датаны тактоо үчүн бул өтө маанилүү: Ажо 847-жылы өлгөн, демек Эл Туган-тутук андан кийинчерээк өлгөн, ошондуктан ал анын мурасчысы — ханышага кайрылып отурат. Мына ушунун негизинде биз Халхада калган уйгурлар кандай абалга туш болушканын билдик: алар баш ийген эл катарында кыргыз элинин курамына кирген, анткени ушундай элди башкаруу үчүн тутук деген титулу бар чиновниктер дайындалып турган^{§§§§§§}.

Уйгурлардын дөөлөтүнүн «кудай берген эл» деп аталганы өтө маанилүү нерсе, кыргыз эстелик жазуусу жогоруда жазылган Уйгур хандыгынын теократиялык мүнөзүн белгилеп отурат.

Пан Торэ батыш чет-жакага алып кеткен уйгурлардын абалы алда канча оңтойлуу болуп чыкты. Карлуктарга барып башмаанек тапкан уйгурлар көп узабастан эки топко бөлүнүп кетет: алардын көпчүлүк бөлүгү бир кездерде өздөрү тибеттиктерден коргоп калышкан Кучага жайгашышат, ал эми экинчи бөлүгү — Тибеттин чек арасына, Беш-Балыкка жакын жерден орун алышат^{*****}.

Тибетти титиреткен ички согуштар алар күч-кубаттуу болуп турган мезгилде багындырган дубандардагы абалга таасирин тийгизбей койгон эмес. 848-жылы Дунхуанда жергиликтүү (т.а. кытай) калктын көтөрүлүшү чыгат. Көтөрүштүн башында жөндөмдүү кытай офицери Чжан И-чао турат. Ал өз аскерлерин «өз парзына берилген жоокерлер» деп атап, 850-жылга жакын ченде уйгурлардын жардамы менен Хамини жана Турпанды басып алат⁺⁺⁺⁺⁺. Бирок ал Ганьчжоуда бекинип алышкан тибеттиктерди биротоло кууп чыгууга жетише алган эмес, ошентип, кызыл кыргын 10 жылдан кем эмес мезгил бою улана берген⁺⁺⁺⁺⁺.

⁺⁺⁺⁺⁺ С.Е. Малов, Памятники..., 1951, 140-бет.

⁺⁺⁺⁺⁺ Н.Я. Бичурин, Собрание сведений..., т.1, 357-бет.

^{§§§§§§} Бул эстелик жазуунун датасы жөнүндө Л.Р. Кызласов да ушундай эле пикирге келген, бирок айрымасы эле "алты бекти" ошол учурда кыргыздар тарабынан басып алынган бүткүл Уйгурстандын эмес, Тыванын территориясы деп эсептегенинде болуп отурат. (Л.Р. Кызласов, *Новая датировка памятников...*, 114-бет). Менин оюмча IX к. Тыва менен Уйгурстандын ортосунда чек ара болгон эмес.

^{*****} J.R.Hamilton, *Les Ouighours...*, pp.10-11

⁺⁺⁺⁺⁺ Ibid., p.12.

⁺⁺⁺⁺⁺ V. Minorsky, *Hudud al-Alam*, p.85.

Ошол мезгилде уйгурлар күч топтоп жатышты. Кытайга жетип жаткан маалыматтар үзүндү-кесинди түрдө болсо да, жаңы уйгур хандыгы жашоого жөндөмдүү экендигин билүүгө мүмкүнчүлүк берет. 856-жылы Кучада жаңы хан Манли отурган болучу, ал Кытай менен союзду жаңыртууну ойлойт^{§§§§§§§§}.

Бирок бир жылдан кийин Уйгурстанга баруучу жол бөгөлүп калат^{*****}, калыбы, тибеттиктер контрчабуулду башташса керек⁺⁺⁺⁺⁺⁺. Ошондо бул ишке жуңгар уйгурлары кийлигишет. Беш-Балыкта бекемделип алган Бугу Цзунь⁺⁺⁺⁺⁺⁺ бек кытайларга жана Тибет өкмөтүнүн душмандары болгон, бон динин колдогон тарапка жардамга келет. Бул бон динин колдогондорго тибеттик буддачылардын жетекчиси Шан Бибинин жан-жөкөрү, тогондук колбашчы Тоба Хуай Гуан башчылык кылат. Согушчан бондун кысымы астында манихейлер, буддачылар жана Конфуцийчилер өздөрүнүн карама-каршы көз караштарын унутушуп биригип кетишет да, каармандык көрсөтүү жагынан атаандаштарга айланышат. Тибеттин өкүмдары, колбашчы Шан Кунжо^{§§§§§§§§} душманды эч качан болуп көрбөгөндөй күч менен талкалап салууга аракеттенет, бирок «уруулар аны ээрчишпегендиктен^{*****}», тибеттиктердин чабуулу мүдүрүлүп, токтоп калат. Бугу Цзунь Сичжоудагы (Турпан оазиси), Бэйтиндеги (сыягы, Беш-Балыктын жанындагы чек аралык форт болсо керек), Луантай (Үрүмчүнүн жанындагы), Цзинчэн (Үрүмчүдөн батышка карай 250 ли) сыяктуу тибеттик сепилдерди басып алып, Теңир-Тоо койнунда тибеттиктердин басымдуулук кылып келгенине чек коёт.

Кытай колбашчысы Чжан Ки-юн Ганьсуда Шан Кунжонун өзүн жеңилишке учуратып, көптөгөн туткундарды жана ошол учурда тартыш болуп турган көп сандагы курал-жарактарды⁺⁺⁺⁺⁺⁺ колго түшүрүп алат. Шан Кунжо Хуанхэнин жогорку агымынан түштүк тарапка чегинет, бирок жергиликтүү калктан чыккан бирөөлөр узурпатордун оор абалы жөнүндө Тоба Хуай Гуанга кабарлаганда тогондук колбашчы анын Тибеттин ичкери тарабына чегинип кетүүсүнө мүмкүндүк бербөөгө умтулат. Уйгурлар менен кытайлар шашылыш түрдө түштүк тарапка, Көкөнөргө жете келишип, Гуо шаарчасында (Сининдин түштүк тарабында) чечкиндүү салгылашка киришет. Шан Кунжо толук талкаланып, өзү туткунга алынат. Адегенде анын буттарын кесип салышат, андан соң анын бардык күнөөлөрүн санап айтып беришет да, башын кыя чабышат. 866-жылы декабрда Тибеттин биротоло толук талкалангандыгы жөнүндөгү кабар менен бирге Чаньянга Шан Кунжонун башы да жеткирилет.

Ошентип, Тибет менен Кытайдын эки кылымга созулган согушу бүтөт, бирок Кытай жеңиштин жемиштерин пайдалана алган жок. Тан империясынын өз ичинен бузулуп-ыдырашы ушунчалык тереңдеп кеткендиктен, бул процесс кайра жангыс болуп калган эле. Мунун натыйжасында Тан империясынын акыркы императорлорунун тышкы саясаты чет жерликтерге Кытайдын ички иштерине кийлигишүүсүнө жол бербөө аракети менен гана чектелип калган.

Мындан уйгурлар утуш алышты — Бугу Цзунь анча чоң эмес, бирок бекем дубанды түзөт; ага Беш-Балык менен Турпан оазисинен башка да, Куча, Лобнор көлүнүн түндүк жээги жана Манас дарыясына чейинки Жуңгария кирген⁺⁺⁺⁺⁺⁺. Бул кичинекей дубан

§§§§§§§§ J.R Hamilton, *Les Ouighours...*, p.10.

***** Ibid., p.10.

++++++ Ibid., pp.15—16.

++++++ Гамильтон аны Манли- хандын мурасчысы деп эсептейт.

§§§§§§§§ Ал кээде лун (министр) Шажо деп аталат (караңыз: Н.Я. Бичурин, *Собрание сведений...*,

т.1,338-бет

***** J.R Hamilton, *Les Ouighours...*, p.15.

++++++ Ibid., p.14.

++++++ Г.Е. Грумм-Гржимайло, *Западная Монголия...*, 362-бет.

хандык деп аталууга татыган эмес, ошондуктан анын беги «идыкут» деген титулду алып жүргөн. Ошондой болсо да, бул кичинекей үрөндөн орто кылымдардагы Уйгурстан өнүп-өсүп чыккан болучу.

СИНХРОНДУУ ТАБЛИЦА*

Жылы	Ыраакы Чыгыш	Ортолук Азия	Жакынкы Чыгыш
1	2	3	4
545	Вэй империясындагы, Чыгыш жана Батыш империялардын ортосундагы согуш.	Түрктөр жужандарга баш иет. Батыш Вэйдин элчиси Бумынга келет.	Ирандын Византия менен согушу.
546	Батыш Вэйге эфталиттердин элчиси келет.	Жооп иретинде Батыш Вэйге элчилер жиберилет.	
		Телеуттар баш ийдирилет.	
547			Византиянын Түндүк Африканы жеңип алышы.
548			
549			
550	Бэй-Ци империясы негизделет.		Лаздар Византия тарабында Иранга каршы күрөшөт.
551		Бумын Батыш Вэйдин каныкесине үйлөнөт.	Кутургурлардын Византияга, кутургурлардын кутургурларга чабуулу.
552		Бумын жужандарга каршы көтөрүлүш чыгарат. Талкаланган Анахуань өзүн өзү өлтүрөт. Бумындын өлүмү. Такка Кара Ысык хан отурат.	Сабирлер Ирандан Византияга өтүп кеткен Агванияны жеңип алышат. Византия Италияны каратып алат.

* Синхрондуу таблица 546-жылдан 861-жылга чейин (3-тилке) Орто Азияда болуп өткөн окуялардын толук тизмесин камтып турат. Бүткүл дүйнөлүк тарыхтын процесстери менен байланыштыруу үчүн Ыраакы Чыгышта (2-тилке) жана Жакынкы Чыгышта (4-тилке) орун алган окуялар келтирилди. Акыркы бөлүмгө мнемоникалык шарт катарында Европа тарыхын хронологиялык байланыштырууда роль ойной турган бир кыйла маанилүү даталар кошумчаланды.

553	Кидандар цилер тарабынан талкаланат. Батыш Вэйге эфталиттердин элчилиги келет.	Кара Ысык хан жужандарды талкалап, каза болот. Анын бир тууганы Мухан хан жужандарды Циге кууп айдап жиберет.	Византия жибектен жип ийрүү башталат.
554	Жужандар Циде талап-тоноочулукту жүргүзүшөт, бирок кытайлар тарабынан талкаланат.	Истеми батышка жүрүшкө жөнөйт.	Перстер Агванияда сабирлерди жеңет. Византия Испанияны (түштүк-чыгыш) жеңип алат.
555	Жужандар Бэй-Циден куулуп, Батыш Вэйге качышат, түрктөргө кармап берилип, кырып жок кылынат. Лян Бэй-Циге кол салат.	Кагандык менен Батыш Вэй Бэй-Циге каршы союз түзүшөт. Түрктөр абарларды талкалайт. Эфталиттер менен биринчи жолу кагылышат.	Батыш Вэйге Ирандан элчилик келет.
556	Тогонго кол салынат.	Тогонго чабуул коюлат. Шудун шаары басып алынат.	
557	Батыш Вэйдин ордуна Бэй-Чжоу империясы негизделет.	Түрктөр варларды, хунилерди жана огорлорду талкалайт.	
558		Огорлор багындырылат; варлар менен хуни-жалган аварлар Батышка качып кетишет.	Аварлардын элчилиги Византияга келет. Аварлар сабирлер менен анттарды талкалайт.
559	Бэй-чжоулуктар тогондорду талкалайт. Гао-чандан Бэй-Чжоуга элчилик келет.		Кутургулар Византияга кол салат.
560	Иранга кетип бараткан түркүт элчилери жолдо эфталиттер тарабынан өлтүрүлөт.		

561	Бэй-Чжоуга Кучадан элчилик келет.	Түрктөр Бэй-чжоу менен Бэй-Циге каршы союз түзөт.	Хосрой Нуширван тарабынан сабирлер талкаланат.
562		Түркүттөр эфталиттерди биринчи жолу жеңип чыгат.	Иран Византия менен тынчтык келишимин түзөт. Аварлар Византияга экинчи жолу элчилик жиберет.
		Эфталиттерге каршы Иран менен союз түзүлөт.	
563	Бэй-Чжоу менен Бэй-Цинин ортосунда согуш жүрөт.	Түркүттөр Византияга элчилик жиберешет. Түрктөр Бэй-Циге жүрүш жасайт.	Перстер эфталиттерди талкалайт.
564	Бэй-Чжоуга Карашаардан элчилик келет. Бэй-Чжоулук аскерлер цилиер тарабынан талкаланат.	Түркүттөр Чачты басып алышат.	
565		Несейтин жанында түркүттөр эфталиттерди талкалайт.	Авар элчилиги Византияга келип, тартууларды (белек-бечкектерди) көбөйтүүнү тала кылышат.
566		Эфталиттер дөөлөтүн Иран менен Кагандык бөлүп алат.	
567		Түркүттөрдүн элчилиги Иранга келет жана элчилер өлүмгө дуушар болушат.	Аварлар лангобарддар менен союз түзөт.
568		Маниах Византияга элчи болуп барат.	Аварлар Паннонияны ээлеп алышат.
569		Түркүттөр Иранга жүрүш жасайт.	Земарх баштаган элчилер түркүттөргө келет. Перстер Йеменди басып алышат.

571		Иран Кагандык менен тынчтык келишимин түзөт.	Армяндар Иранга каршы көтөрүлүш чыгарышат.
572	Бэй-Ци түркүттөр менен тынчтык келишимин түзөт.	Мухан хан каза болот. Такка Тобо хан отурат.	Армения үчүн Иран менен Византиянын ортосунда согуш жүрөт.
573		Византиядан элчилер келет: Евтахия, Ирадион жана Павел Киликийский.	
574	Хотандан Бэй-Чжоуга элчилик келет.		
575		Утургурлар түркүттөр менен союз түзөт.	Византия менен Иран сүйлөшүүлөрдү жүргүзүшөт.
576	Чжоулуктар Бэй-Цини талкалашат.	Түркүттөр Боспорду камалап, басып алышат. Валентиндин элчилиги түркүттөргө келет.	Перстер Арменияга чабуул коёт.
		Истеми дүйнөдөн кайтат.	
577	Бэй-Ци кулайт.	Түркүттөр Крымга басып кирет.	
578	Гао Бао-нин Чахарага келет.	Кагандыктын Бэй-Чжоу менен болгон согушу.	
579		Түркүттөр Кытайга басып кирет.	Хосрой Ануширван дүйнөдөн кайтат.
580	Бэй-Чжоу менен Кагандык тынчтык келишимин түзүшөт.	Түркүттөр Лазикага басып кирет.	
581	Ян Цзяндын төңкөрүшү. Суй династиясынын негизделиши.	Тобо хан дүйнөдөн кайтат. Торэмен четтетилип, Амрак тактыдан баш тартат, такка Шаболио отурат.	Аварлар Сирмийди басып алышат.
	Тогондордун чабуулунун мизи		

	кайтарылат.		
582	Гао Бао-ниндин Суйга каршы көтөрүлүшү.	Кытайга жасалган чабуулдун мизи кайтарылат.	
583	Линтаонун жанында тогондор талкаланат.	Торэмен жеңилет, Шаболио жеңип чыгат, Чулохоу Кытайга өтүп кетет.	Аварлар Византияга кол салат.
584		Кагандыктын ичиндеги чыр-чатактар. Шаболио менен Кара-Чурин Кытай менен тынчтык келишимин түзүшөт.	
585	Кидандар Кытайга өтүп кетишет.	Абарлардын көтөрүлүшү. Шаболио абарларды жана Торэменди талкалайт.	
586		Торэмен Бухарага чегинип кетет.	
587	Суй Хоу-лян империясын жеңип алат.	Шаболио дүйнөдөн кайтат. Чулохоу такка отурат. Торэмен талкаланып, туткунга алынып, өлтүрүлөт. Чулохоу «батыш жүрүшүндө» өлтүрүлөт.	Византия аварлар менен тынчтык келишимин түзөт.
588	Түркүттөр менен соода жүргүзүү үчүн базар ачылат.	Юн улуг такка отурат.	Византия Боспорду кайтарып алат.
589	Суй империясы Чэнь империясын багынтып алат.	Иранга жортуул жана Герат салгылашуусу. Пайкендди перстер басып алышат. Иран менен тынчтык келишими түзүлөт.	Хазаршардын, гректердин жана грузиндердин Агванияга басып кириши перстер тарабынан кайтарылат.
590		Түркүттөр Гаочанды каратып алышат.	Бахрам Чубиндин көтөрүлүшү.

591	Тогондордун ханы Куа-люй өлөт.		Бахрам Чубин жеңилет. Хосрой Парвиз тактыга отурат.
592			
593		Батыш жана чыгыш түркүттөрдүн ортосунда тынчтык орноп, Кагандык биригет.	Бистамдын көтөрүлүшү.
594	Кытайда ачарчылык болот.	Чжан-сунь Шэндин элчилиги түркүттөргө келет.	
595			Бистам курман болот.
596			
597	Кытайдын түштүгүндөгү дыйкандар көтөрүлүшү. Тогон Кытайга өзүнүн нейтралитетин кепилдейт.	Жангардын чыккынчылыгы жана Чжоу династиясынан чыккан ханышанын өлтүрүлүшү. Кытай менен согуштун башталышы. Көтөрүлүш чыгарган угорлорду түркүттөрдүн басышы.	
598	Когурёлуктар (корейлер) Ляосту басып алышат. Кытайлар талкаланат.	Кытай аскерлеринин түркүттөргө каршы жортуулга чыгышы.	Кара-Чурин Түрк Константинополго элчи жиберет.
599	Ордостогу салгылаш ийгиликтүү аяктайт.	Жангар талкаланат. Юн улуг өлтүрүлөт. Кара Чурин Түрк «Бокэ хан» деген титул менен такка отурат.	
600	Аньхойдогу дыйкандар көтөрүлүшү басылып ташталат.	Түркүттөр Кытайга чабуул коюшат.	

601		Чанъандын жанында кытайлар талкаланат.	Византиялыктар аварларды жеңип чыгышат.
602		Кытайга жасалган чабуул онунан чыкпай калат.	Фокинин көтөрүлүшү. Маврикия кыйрайт. Византиянын Иран менен согушу башталат.
603		Он теле урууларынын Кара-Чуринге каршы көтөрүлүшү. Нили-хан өлөт.	Түркүттөрдүн колдоосу астында кушандардын Иранга каршы көтөрүлүшү. Тохарстан Ирандан бөлүнүп чыгат.
604	Ян-Цзян күтпөгөн жерден өлөт. Такка Ян-ди отурат.	Кара-Чурин Тогонго качат. Кагандык экиге бөлүнөт: чыгышка Жангар, батышка — Таман хан болот. Басыл-тегин Кытайда колго түшүрүлөт.	Перстердин Византияга чабуулу. Даранын алынышы.
605	Кидандардын көтөрүлүшүнүн басылышы.	Жуңгарияда теле хандыгы түзүлөт.	
606		Батыштагы дулу-түрктөр —киби жана сеянто телелери тарабынан талкаланат.	
607	Түркүттөр менен эркин соода жүргүзүүгө тыюу салуу жөнүндө жарлык чыгат. Тибет баш кошуп биригет.	Лоянда Жангар кабыл алынат.	Перстер Марде жана Амида сепилдерин алышат.
608	Гаочандын башчысы Бо-я Кытай менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт. Кытай аскерлери Тогонго басып кирет.	Жангар хан дүйнөдөн кайтат. Такка Шибир хан отурат. Жуңгардык телелер менен батыш түрктөрдүн ортосунда тынчтык орноп, Тогонго бирге кол салышат.	Перстер Сирияны басып алышып, Халкедонго чейин жетип барышат.

609	Ян-ди Тогонду, Гаочанды жана 27 майда ээликтерди баш ийдирет.		
610	Лояндагы элдик көтөрүлүштүн басылышы. Гибинден элчи келет.	Лоянда түркүттөр үчүн шаан-шөкөттүү майрамдар уюштурулат.	Ираклий көтөрүлүш чыгарып, Фоки курман болот.
611	Ян-ди Когурёго жортуул жасайт.	Шегуйдун көтөрүлүшү жана Тамандын Гао-чанга качышы.	
612	Когурёго кытай аскерлери жеңилет.	Тамандын тарапкерлери Кытайга баш ийишип, үч ордого бөлүнүп кетишет.	Перстер Каппадокия Кесареясын басып алат.
613	Когурёго экинчи жортуул. Ян Сюань-гандын аскер козголоңу. Бардык жерде дыйкандар көтөрүлүшү чыгат.	Шибир хан чек аралык аскер башчылары Боюй-сонун, Ван Сюбанын жана Вэй Дао-эрдин козголдорун колдойт. Түркүт бектеринин ичиндеги Кытай чалгынчыларынын бузукулук аракеттеринин бети ачылат.	
614	Когурё менен тынчтык түзүлөт.		
615	Кытайда элдик көтөрүлүштөр кеңири жайылат. Тогои бошонот.	Шибир хан Яймынга чабуул коёт. Согуш башталат.	Перстер Иерусалимди басып алышат.
616	Ян-ди түштүккө качып барып, Цзянду сепилине бекинет.		Перстер Египетти жеңип алышат.
617	Лян Ши-дунун, Лю У-чжоунун, Ли Юандын ж.б. аскердик көтөрүлүштөрү.	Кидан, Шивэй, Тогон жана Гаочан Шибир ханга баш иет.	

618	Тан династиясы негизделет.	Шегуй хан такка Тон-жабгу хан отурат.	
619	Тан менен түркүттөрдүн союзу бузулат. Хэси багынтышат. Шаньсиде Ван Ши-чундун жана Хэбейде Доу Гянь-дэнин Танга каршы көтөрүлүш чыгат.	Шибир хан Ордоско басып кирип, каза болот. Тактыга Чуло хан отурат. Жуңгар телелери — сеянто жана киби Тон-жабгу ханга багынып беришет.	«Гунндардын жолбашчысынын» Константинополдо чокунушу.
	Лян Ши-ду жана Лю У-чжоу түркүттөрдүн колдоосу астында Түндүк Кытайга басып кирет.	Чыгыш телелер — уйгурлар Чуло ханга каршы көтөрүлүш чыгарышат.	Аварлар Константинополго келип жетишет.
620	Лю У-чжоу Ли Шин-мин тарабынан талкаланып, каза табат.	Чуло хан Суй династиясынын тарапкерлери менен союз түзөт. Чуло хан каза болот. Такка Кат Иль хан отурат. Лян-чжоуго чабуул коюлат.	Аварлар кайра чегинип кетишет.
621	Лояндын жанында Ван Ши-чун жана Доу Гянь-дэ Ли Ши-мин тарабынан талкаланат. Лю Хэй-да Хэбейде көтөрүлүш чыгарат.	Түркүттөр Дайчжоуга жана Юаньчжоуго кол салышат.	
622	Лю Хэй-да түркүттөр менен союз түзөт.	Түркүттөр Түндүк-Чыгыш Кытайга басып кирет.	Ираклий перстерге каршы контрчабуул жасайт.
623	Лю Хэй-да талкаланат. Тогондор кытайлардан жеңилип калышат.	Шаньсиге басып киришет.	Ираклий Атрпатаканга басып кирет.
624	Кытай Тан династиясынын бийлиги астына бириктирилип бүтөт.	Чыгыш түркүттөр Кытайга чабуул коюп, кайра чегинип кетишет. Батыш Түркүт кагандыгы Кытай менен союз түзөт.	Ираклий Киликияга чегинет.

625		Шаньсиге басып кирет.	Византия менен Батыш Түркүт кагандыгынын ортосунда элчилерди алмашуу жүрөт.
626	Ли Ши-мин төңкөрүш жасайт. Вэй суусунун боюнда түрктөр менен тынчтык келишими түзүлөт.	Батыш түркүттөр Дербент аркылуу Закавказьеге басып кирет.	Гректер менен түрктөр Тбилисини камалашат.
627	Тон-жабгу ханга жиберилчү элчилик Кат Иль хан тарабынан токтотулат.	Сеянтolor батыш түркүттөрдөн чыгыш түркүттөргө өтүп кетишет. Кар калың түшүп, ачарчылык башталат.	Аварлар менен перстер Константинополдо камалашат. Ниневиянын жанында гректер перстерди жеңип чыгышат.
628		Батыш түркүттөр менен хазарлар Тбилисини басып алышат. Агвания жеңип алынат. Сеянтонун, уйгурлардын, байыркулардын, кидандардын Кат Иль ханга каршы көтөрүлүшү. Юкук-шад менен Толис хан уйгурлардан жеңилет. Толис хандын Кат Иль ханга каршы көтөрүлүшү.	Хосрой Парвиз өлтүрүлөт. Византиялык аскерлер Ктезифондон, персиялык аскерлер Константинополдон чегинип кетишет. Шахрвараздын аскердик диктатурасынын тушунда Иранда Кавад Широе такка отурат, бир катар сарай төңкөрүштөрү башталат.
629	Ордостогу Маичеби басып алынат. Түркүттөргө каршы бүткүл фронт боюнча контрчабуул жүрөт. Тибеттин тактысына Сронцангамбо отурат.	Ашина Шэни Беш-Балыкты басып алып, карлуктарды Тон-жабгу ханга каршы көтөрөт. Инан сеянтолук «хан» деген титулду алат. Байырку, бугу жана тоңра уруулары Кытайга баш ийип беришет. Кат Иль хан	Византия Иран менен тынчтык келишимин түзөт.

		Линчжоунун жанында талкаанат.	
		Ханзаадалар чыккынчылык кылышат. Оянлин тоосунун этегиндеги жеңилиш.	
630	Хами Тан империясына багынып берет.	Кат Иль хан талкаланып, туткунга түшөт. Чыгыш Түркүт кагандыгы кулайт. Тон-жабгу хан Күлүг-Сибир хан тарабынан өлтүрүлөт. Нушибилер ага каршы көтөрүлүш чыгарат.	Батыш түркүттөр Арменияга басып кирет, перстер жеңилет. Батыш түркүттөр Закавказьеги бошотот.
631	Түркүттөрдө жашаган 80 миң кытай кармап алынат.	Сибир хан өлтүрүлөт. Такка Сы-жабгу хан отурат. Хами талкаланат. Чеби хан Алтайга жол ачат.	Кутургурлар аварларга каршы көтөрүлүш чыгарып, аварлар талкалашат.
632	Карашаар менен Хотандан элчилер келет.	Кибилер Теңир-Тоодон Кытайга көчүп кетишет.	
633	Тибеттен Кытайга элчилик келет, чыргатак чыгат.	Чуюэ жана чуми Иле-ден Кытайга көчүп кетишет. Сы-жабгу тактан кулатылат. Такка Нишу Дулу хан отурат.	Болгарлар түркүттөрдүн бийлигинен бошотулуп, алардын урууларын Кубрат бириктирет.
634	Тибет менен Тан империясынын ортосунда согуш чыгат.	Нишу Дулу хан өлөт. Тактыга Ышбара Толис-шад хан отурат, Ашина Шэни уйгурлар тарабынан талкаланат.	Арабдар Сирияга жана Месопотамияга басып кирет.
635	Тогонду жана тибеттиктерди Империянын атчандары талкалайат.	Батыш Түркүт кагандыгында реформа жүрөт: дулу жана нушиби уруулар союзунун укуктары таанылат.	Арабдар Дамаскты басып алышат.

636		Ашина Шэни Тан империясына багынып берет.	Ярмуктун жанындагы салгылашуу.
637			Кадесиянын жанындагы салгылашуу. Иерусалим багынып берет.
638	Ирандан элчилик келет.	Юук-шаддын түркүттөрү менен гаочандыктар Карашаарды талкалашат.	Арабдар Сириядагы византиялык чептерди басып алышып, Месопотамия менен Хузистанды багындырышат.
		Батыш дулу-түрктөрү Юукту Ирбис-Дулу хан деп жарыялашат. Батыш Түркүт кагандыгындагы граждандык согуш.	
639	Сронцангамбо непалдык каныкеге үйлөнөт.	Туткун түркүттөрдүн ичиндеги кутумчулук. Ашина Сымон туткун түркүттөргө хан болуп дайындалат. Сүргүнгө айдалган Ышбара Толиш-шадхан өлөт. Нушибилер такка Иль күлүг-шад Ирбис ханды отургузат.	
640	Гаочан алынат.	Иль күлүг-шад Ирбис хан өлөт. Такка Ирбис Ышбара-жабгу хан отурат.	Арабдар Египетке басып кирет.
641	Тан империясы Тибет менен келишим түзөт, Сронцангамбо кытай каныкесине үйлөнөт.	Ирбис Ышбара-жабгу хан Ирбис-Дулу хан тарабынан өлтүрүлөт.	
		Чыгыш түркүттөр талаага кайтып келишет. Аларга кол салган сеянтolorар	

		ташы талкан болуп талкаланат.	
642	Хамидеги империялык гарнизон Ирбис-Дулу хандын батыш түрктөрүн талкалайт.	Ирбис-Шегуй хандын жетекчилиги астында Ирбис-Дулу ханга каршы көтөрүлүш чыгат.	Негавенддин жанында салгылаш болот. Александрия кулайт.
643	Когурё менен Пэкчэ Силлага каршы согуш башташат.	Ирбис-Дулу хан Тохарстанга чегинет.	
644	Сронцангамбо Батыш Тибеттеги шан-шунг урууларын баш ийдирет.		Арабдар Испаганды басып алышат.
645	Когурёго жортуул.	Сеянтolor Кытайга кол салышат.	Агвандык Жеваншир перстерге каршы көтөрүлүш чыгарат.
646	Батыш Түркүт кагандыгы менен мамиле үзүлөт.	Сеянтolorдун ордосун империялыктар менен уйгурлар талкалашат.	
647	Когурёго каршы согуш кайрадан башталат.	Уйгурлар, байыркулар жана курыкандар Тан империясына баш ийип беришет. Чеби хан элчи жөнөтөт.	Арабдар Түндүк Африкага басып киришет.
648	Тибеттнктердин Индияга жортуулу. Ашина Шэни Батыш аймакка жортуулга чыгат. Куча багындырылат.	Ашина Халлыг Тан империясына өтүп кетет.	
649	Хотан багындырылат. Тайцзун Ли Шимин дүйнөдөн кайтат. Такка Гао-цзун отурат.	Чеби ханга каршы аскерлер жөнөтүлөт.	Арабдар Кипрди басып алышат.

650		Чеби хан колго түшөт.	Арабд ар Истахрды (Персеполду) алышат.
651	Батыш түрктөр Тинчжоуну (Беш-Балыкты) алышат.	Халлыг, Ирбис-Шэгуй ханды өлтүрүп, Ышбара хан деген титул алат.	Йездегерд III Бижан жана Махуй тарабынан талкаланып, курман болот. Арабдар Хорасанды басып алышат.
652	Империялыктар чуюэ жаа чумини талкалашат.	Ышбара хан Махуй Сурини талкалап, өлтүрөт.	Арабдар Жуздан менен Тохарстанга басып кирет.
653	Империялыктар Беш- Балыкты кайрып беришет.	Юкук Ирбис-Дулу хан өлөт.	
654	Империялыктар карлуктар менен чумугундарга кол салышат.	Чжен-чунун козголоңу ордунан чыкпайт.	Арабдар Маймургга, Балхка жана Хорезмге кол салышат.
655		Ышбара хан империялык аскерлердин жылышын токтотот.	Пируз арабдарды Сеистандан кууп чыгат.
656	Империялыктар Батыш Түркүт кагандыгына чабуул коёт. Байырку, сиге, бугу жана тоңра Тан империясына каршы көтөрүлүш чыгарат.	Иле дарыясында Ышбара хан жеңилип калат.	Осмон өлтүрүлөт.
		Нушибилер менен дулу багынып беришет. Батыш түрктөр талкаланат.	Халифатта граждандык согуш башталат. Хазар хандыгы түзүлөт.
657		Ышбара хан качып, кайра колго түшөт.	
658		Эбинордун жана Кучанын жанында акыркы каршылык көрсөтүүлөр талкаланат.	
659		Чжен-чу талкаланып, өлтүрүлөт	

660	Когурё менен Пэкчэ Силлага кол салышат.	Борбордук Теңир- Тоонун нушибилери империяга баш ийип беришет.	Агвандык Жеваншир хазарларды талкалайт.
661	Империялык армия Когурёго кирип келет. Пхеньянды камалоо ийгиликсиз болот.		Арабдар Агванияны жеңип алышат.
			Омаяддардын бийлиги орнойт.
662	Көтөрүлүш чыгарган түрктөрдү колдоо үчүн тибеттиктер Батыш аймакка кирип келет.	Теле урууларынын көтөрүлүшү басылып ташталат. Мише өлүмгө тартылат.	
		Гунь-юэ жана ягмалар көтөрүлүш чыгарат.	
663	Тибеттиктердин Тогонду жеңип алышы.	Батыш түрк көтөрүлүшчүлөрү Турпан менен Хотанга кол салышат.	АрабдарДербентү чүн хазарлар менен согушат. Арабдар Кабулду алышат.
	Империялыктар Пэк чэни жана жапан флотун талкалайт.		
664		Батыш түрктөрдүн көтөрүлүшүнүн басылышы.	Арабдар Пенжабга басып киришет.
665	Тибет-кытай согушу.		
666	Когурёдогу өз ара согуштар.	Бучжен дүйнөдөн кайтат.	
667	Тибеттиктер көчмөн кяндарды багындырышат.		
668	Империялыктар Когурёну багынтышат.		Арабдар Халкедонду алышат.
669	Когурёдогу көтөрүлүш басылып ташталат.		
670	Бухайн-голдун жанында империялык аскерлерди тибеттиктердин талкалашы.	Тибеттиктер менен хотандыктар Кучаны талкалашат.	Хазарлар болгарларды талкалашат.

671		Дучжи батыш түркүттөрдүн башчылыгына дайындалат.	Арабдар Мервди, Балхты жана Гератты басып тынчытат.
672	Тибет Тан империясына тынчтыкты сунуш кылат. Сунуш четке кагылат.		
673			Арабдар Константинополдо курчоого алат.
674	Когурёдо элдик көтөрүлүш чыгат.		Арабдардын Пайкендге чабуулу.
675	Тибет Империяга тынчтыкты сунуш кылат. Сунуш четке кагылат.		Аспарух болгарлары Дунайда пайда болот.
676	Тибеттин Кытайга чабуулу.	Дучжи Тибет менен союз түзүп, өзүн хан деп жарыялайт.	Арабдардын Самарканд менен Хорезмге кол салышы.
677		Тибеттиктер менен батыш түрктөрү Кучаны алышат.	
678	Тибеттиктер империядан Кучаны тартып алышат.		Византия менен халифат тынчтык келишимин түзүшөт.
679	Манромацан дүйнөдөн кайтат. Такка Дудсрон отурат. Көкөнордун жанында империянын аскери талкаланат.	Пучжи ханды империялыктар камакка алышат.	Болгарлар Фракияга басып киришет.
		Ашина Нишубегдин көтөрүлүшү.	
680	Тибеттиктер Юннанды жеңип алышат.	Нуши бектин көтөрүлүшүнүн басылышы. Фуняндын көтөрүлүшү.	
681	Тибетте Вэн-чэн дүйнөдөн кайтат.	Фуняндын көтөрүлүшү басылып ташталат. Кутлуг уйгурларга чабуул коёт.	Салим ибн Зиад Мавереннахра кол салат.

682		Кибу чурдун көтөрүлүшү басылып ташталат.	
		Кутлугдун көтөрүлүшү ийгиликтүү жүрөт.	
683	Император Гаоцзун дүйнөдөн кайтат.	Кутлугдун көтөрүлүшү улантылат.	Хазарлар Арменияга кол салышат.
684	Мамлекеттик төңкөрүш: Чжунцзун тактан кулатылып, сүргүнгө айдалат.		Хазарлар Закавказьега чабуул коёт.
	Императрица У регент болуп калат.		
685			Халифат менен Византиянын ортосунда тынчтык келишими түзүлөт.
686		Синьжоуда кытай аскерлери талкаланат.	
687		Кутлуг талкаланып, Гобиге чегинет, ал жерде аны куугунтуктаган отряд кууп жетип, кырып салат.	
688	Ханзаадалардын кутуму ачылат.	Түрктөр түргөштөр тарабынан талкаланат. Түрктөр уйгурларды багындырат.	Закавказьеги гректер басып алат.
689	Кытайлар Тибетке басып кирип, аларды талкалайт.		Абдаллах ибн-Хазим халиф Абд-аль-Меликке каршы көтөрүлүш чыгарат.
690	Императрица У Тан династиясын жоюп, император деген титул алат.		Абдаллах ибн-Хазим Хорасандагы түрктөрдүн тобун кууп таратат.

691	Дансяндар менен манилер Кытайга багынып беришет.		Абдаллах ибн-Хазим Мавераннахрга өтөт.
			Хорасанда халифтин бийлиги калыбына келтирилет.
692	Тибеттиктер Батыш аймакта империялыктар тарабынан талкаланат.		Арабдар Дербентке басып кирет.
693	Тибеттиктерди империялыктардын Батыш аймактан кууп чыгышы.	Кутлуг өлүп, Мочур хан көтөрүлөт.	
		Уйгурлар, сыгйелер жана хундар Хэсиге жер ооп, көчүп кетишет.	
694	Кытайга курыкандардан элчилик келет.	Мочур Линчжоуга чабуул коёт.	
	Ашина Суйцзынын көтөрүлүшү жана анын тибеттиктер менен союзу.		
	Империянын аскерлери тибеттиктерди, түргөштөрдү жана батыш түрктөрдү талкалайт.		
695	Тибеттиктер Ганьсуга басып киришет.	Мочур Империянын букаралыгына өтүүнү сунуш кылат.	Юстиниан II тактыдан кулатылат.
696	Тибеттиктер Лянчжоуну алат. Империя менен Тибет сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт.	Кидандар менен хилер Кытайга каршы көтөрүлүш чыгарышат. Хи түрктөр менен союз түзөт.	

697	Бохай мамлекети түзүлөт.	Мочур Кытайга кол салат.	
		Кидандар түрктөргө баш ийип берип, Лючэнди алышат.	
698	Чжунцзун сүргүндөн кайтып келет.	Мочур Кытайга чабуул коюп кирип, империялык аскерлерди талкалайт. Түрктөр олжолору менен чегинип кетишет.	
699	Тибетте төңкөрүш болот. Кидандар империялыктар тарабынан талкаланат.	Фупой кенже хан болуп дайындалат. 70 миң батыш түрктөрү Кытайга көчүп кирет. Түргөштөрдүн хандыгы негизделет.	Арабдар Кешке кол салышат.
700	Империялыктар тибеттиктерди талкалайт.		
701		Мочур Кытайга чабуул коёт. Күлтегин Жуңгарияга жортуулга барат, Ыдук-башта салгылашуу болот.	
702	Бэйтинде (Жуңгария) аскердик дубан түзүлөт.	Мочур Кытайга чабуул коёт.	
703	Тибет падышасы Дусрон Непалга жасалган жортуулда каза болот. Анын жети жашар уулу Мзагцом такка отургузулат.	Мочур Чжунцзунга өзүнүн кызына үйлөнүүнү сунуш кылат.	
	Чжунцзун такка отурат.	Сүйлөшүүлөр жүргүзүлөт. Түрктөр басмылдарды (Жуцгариядагы) багындырат.	

704	АшинаХяньЖети-Сууну империяга каратып берет.		Термезди халифтин аскерлеринин алышы жана Абдаллах ибн Хазимдин каза болушу. Кутейба ибн-Муслим Хорасанга аким болуп дайындалат.
	Шатолор согушсуз багынып беришет. Батыш түрктөр багындырылып, карлуктар, хуву жана шунишилер жеңилип беришет.		
705	Кытайда төңкөрүш болот: императрица У өлүп, Тан калыбына келтирилет.		Кутейба Балхты алып, бирок Чаганиандан чегинип кетет.
706	Түрктөр менен сүйлөшүүлөр үзүлөт.	Империя менен согуш кайрадан башталат.	Кутейба Пайкендди алат.
	Чанъандагы төңкөрүш оңунан чыкпай калат.	Миншанын жанында Шача Чжун (Чача-сенгун) Күл-тегин тарабынан талкаланат.	
707	Тибеттен Кытайга элчилик келет. Империялыктар манилерди басып салышат.	Түрктөр байыркуларды багындырышат.	Кутейба Рамитанды жеңип алат, бирок согдулар, ферганалыктар жана түрктөр тарабынан сүрүлүп ташталат.
708	Хуанхэден түндүктү карай түрктөргө каршы үч чеп тургузулат.	Түргөш ханы Учжилэ дүйнөдөн кайтат. Тактыга анын уулу Согэ отурат.	Мухаммед ибн-Мерван Дербентти жеңип алат.
			Кутейба Бухарадан сүрүлүп ташталат.
709			Кутейба Бухараны жеңип алат. Ишхид Тархун арабдарга жан тартканы үчүн кулатылып, такка Гурек отургузулат.
710	Императрицанын кутум уюштурушу, Чжунцзун ууландырылып өлөт, Тандын	Түрктөр кыргыздарды жана аздарды талкалап, Жети-Суудагы түргөштөр менен	Кутейба Шоуманды, Несефти жана Кешти алат.
			Кенгерестер түргөштөргө кол

	тарапкерлери өлтүрүлөт, кутумчулар аскерлер тарабынан жазаланат. Манилердин көтөрүлүшү басылат.	согдуларды кыйратат, моголдерди, татабдарды жана кидандарды баш ийдиришет.	салышат.
711	Империя менен Тибет тынчтык жана нике келишимин түзүшөт.	Карлуктар, аздар жана изгилдер түрктөргө каршы көтөрүлүш чыгарышат.	Көтөрүлүш чыгарган түргөштөрдү түрктөр басып салышат.
			Хорезмде чырчатак башталат.
712	Жуйцзун тактыдан баш тартат. Сюаньцзун такка отурат.	Татабдар империя аскерлерин талкалашат.	Кутейба Хорезмди баш ийдирип, Самаркандды алат. Император Мохэдо тутукту Самаркандга башкаруучу кылып дайындайт.
713	Болуй менен Кашмирден элчилик келет.		Кутейба Кожент менен Фергананы жеңип алат.
714	Буддизмге каршы мыйзам кабыл алынат.	Кидандар менен татабдар Тан империясы тарапка өтүп кетишет. Мочур уулун Кытайга кызмат өтөөгө жиберет.	Кутейба Чачка кол салат.
	Түрктөр Беш-Балыкта талкаланат. Шатолор Тан империясына багынып беришет.		
	Тибеттиктердин чабуулунун мизи кайтарылат.	Кагандыктын бүткүл уруулары көтөрүлүш чыгарат.	
715	Түрктөрдүн Бэйтингге, арабдар менен тибеттиктердин Ферганага жасаган чабуулдарынын мизи кайтарылат.	Уйгурлар менен карлуктардын көтөрүлүшү басылып ташталат.	Козголоң чыгып, Кутейба өлтүрүлөт.
716	Лючэн кидандардан тартып алынат.	Байыркулар тынчытышат, бирок Моюнчур буктурмада өлтүрүлөт.	
	Түргөштөр		

	Империяга каршы көтөрүлүш чыгарышып, кытайлар менен карлуктарды талкалайт.	Билге-хан такка отурат. Күл-тегин Мочурдун үй-бүлөсүн кырып салат. Аздар, изгилдер жана уйгурлар талкаланат.	
717	Сулу Империяга тынчтык сунуш кылат. Арабдар менен тибеттиктер Кашкарга кол салышат.		Арабдар Константинополду камалашат.
718	Тибет менен Тан тынчтык келишимин түзүшөт.	Кидандар көтөрүлүш чыгарып, кытайлар менен хилерди талкалайт.	Хазарлар Азербайжанга басып кирет.
		Компромисске келишет.	
719	Карашаар кошулуп алынат.	Сулу хан деп таанылат.	Арабдар Аквитанияга басып кирет.
720	Империялыктарды түрктөр жеңип чыгышат. Кашмирдин раджасына хан титулу ыйгарылат.	Басмылдардын, империялыктардын, кидандардын жана хилердин коалициясы түзүлөт. Басмылдар талкаланат.	
721		Кытай менен тынчтык келишими түзүлөт.	
722	Тибеттиктер		Согдудагы арабдарга каршы көтөрүлүш талкаланат. Диваштич өлөт.
723	Болуйга кол салышат. Кайрадан тан империясы менен согуш башталат.		
724	Империялыктар Тибетке басып кирет.		
725			Асад ибн-Абдаллах Хутталында тоолуктар тарабынан талкаланат. Түргөштөр

			арабдардын кошуунуна кол салышат. Балх кайра калыбына келтирилет.
726	Тибеттиктер Ганьчжоуга басып киришет.	Тибеттиктер түрктөрдөн Кытайга каршы союз түзүүнү суранышат. Билге-хан сунушту кабыл албайт.	
727	Тибеттиктер чегинип кетишет.	Ганьсуда жашап турган уйгурлар көтөрүлүш чыгарышып, Батыш аймактын жолун тосуп салышат, андан кийин түрктөргө кетишет.	Хазарлар Азербайжанга басып киришет. Масламдар хазарларга каршы жортуулга чыгат.
728	Тибеттиктер Лунъюда жеңилип калышат.		Түргөштөр Согдудагы арабдарга каршы көтөрүлүштү колдошот.
729	Хуанхэдеги тибеттик чепти империялыктар басып алышат.		Арабдар Бухараны басып алышат.
730	Кытай менен Тибет тынчтык келишимин түзүшөт.	Кидандар менен хилер түрктөргө өтүп кетишет.	Арабдар хазарлардын Азербайжанга чабуулунун мизин кайтарышат.
731	Тибеттиктер Болуйду багындырышат.	Күл-тегин дүйнөдөн кайтат.	
732		Кидандар талкаланып, татабдар империялыктар тарабынан багындырылат.	Император Константин хазар ханышасына үйлөнөт.
733	Кытай менен Кашмир Тибетке каршы союз түзүшөт.	Кидандар менен түрктөр империялыктар менен татабдарды талкалашат. Кидандарды	Мерван Беленжерге жортуулга аттанат.

		кытайлар талкалайт.	
734		Билге-хан ууландырылып өлтүрүлөт. Такка Ижан хан отурат.	Хорасанда Харистин көтөрүлүшү чыгат.
735			Согдулар менен түргөштөрдүн арабдарга каршы жан аябаган күрөшү.
736		Кидандар кытайларды талкалайт.	Мерван Аланияга жортуулга чыгат. Мерван лактарды багындырат.
737	Империялыктар Тибетке, түргөштөр Кучага кол салышат.	Кидандар кытайлар тарабынан эки жолу талкаланат.	Мерван Волгадагы хазарларды талкалайт. Мерван Серирге жортуул жасайт.
738	Тибеттиктердин Хэсиге чабуулунун мизи кайтарылат. Империялыктард ын Тибетке жасаган чабуулунун мизи кайтарылат.	Сулү өлтүрүлөт. Сары жана кара түргөштөр өз ара душмандашат. Империялыктар сарыларды колдойт.	Наср ибн-Сейяр Самарканддагы, Чачтагы жана Фарабидеги көтөрүлүштөрдү басып таштайт.
739	Тибеттиктердин Кытайга чабуулунун мизи кайтарылат.	Ижан хан өлөт. Билге Кутлуг хан такка отурат.	
740	Ашина Синь он ок элинин башкаруучусу болуп дайындалып, батышка жиберилип, жолдо өлтүрүлөт.	«Сарылардан» чыккан мукрийлердин тарханы түргөштөрдүн ханы болуп калат. Көп узабай ал империялыктар тарабынан өлтүрүлөт.	
741	Ал өлгөндөн кийин үч уруунун жабгүсү Думочжи дайындалат.	Түрк кагандыгында ички чыр-чатактар чыгат. Граждандык согуш башталат.	

		Билге Кутлуг жана Сюаньхан өлтүрүлөт.	
742	Чек аралык аскерлер жаңыча уюштурулат. Уйгурлартан империясы тарапка өтүшөт.	«Кара» түргөштөрдүн көтөрүлүшү. Ил Итмиш Билге-хан. Уйгурлар, карлуктар, басмылдар көтөрүлүш чыгарышат. Озмыш хан болуп көтөрүлөт, кийин качып кетет.	
743	Империялыктар Тибетке басып кирет. Ийгиликтер оошкыйыш болуп турат.	Басмылдар Озмыш ханды өлтүрүшөт. Баймэй хан такка отурат.	Мерван Закавказье таштап кетет.
744	Тибеттиктер жеңилип калышат.	Кытай корпусу түрктөрдү талкалайт. Уйгурлар менен карлуктар басмылдарды талкалашат.	
745	Кидандар Империяга багынып беришет, көтөрүлүш чыгарышканда басып ташташат.	Баймэй уйгурлар тарабынан өлтүрүлөт. Түрк кагандыгы кыйрайт. Уйгур кагандыгы негизделет.	
746		Карлуктар менен түргөштөр уйгурлар тарабынан талкаланат.	
747	Империялыктар Бо-луйду багындырат.	Пэйло өлүп, такка Моюнчур отурат. Карлуктардын бир бөлүгү уйгурларга багынып беришет.	Абу Муслим көтөрүлүш чыгарат.

748	Империялыктар Көкөнорду, Суябды жана Чачты ээлеп алышат.		
749	Империялыктар тибеттик чепти алышат.		
750	Тибеттиктер империялыктарды Көкөнордон сүрүп чыгарышып, андан кийин Юннанидеги манилердин көтөрүлүшүн колдойт.		
751	Кидандар империялыктарды талкалашат.	Токуз-татарлар багындырылат.	Зияд ибн-Салих карлуктардын колдоосу астында Таластын жанында Гао Сянчжини талкалайт.
752		Чиктерге, кыргыздарга, карлуктарга, басмылдарга каршы күрөш.	Бухар-худат жана Ус рушандын шахы арабдарга каршы жардам сурашат. Император баш тартат.
753	Мандардын көтөрүлүшү басып ташталат.		Түргөштөрдө «Каралардан» чыккан Илмиш (Элмиш) Кутлуг хан көтөрүлөт.
754	Мзагцөм өлүп, такка Дисрондецан отурат.	Кидандар өз ыктыяры менен уйгурларга багынып беришет.	
755	Ань Лушан көтөрүлүш чыгарат. Сюаньцзун императорлуктан баш тартат.	Карлуктар менен басмылдар багындырылат.	Абу Муслимдин куну (каны) үчүн Сумбада көтөрүлүш чыгарат.
	Тибеттиктер чыгыш Ганьсуну, Сычуандын жана Сининдин жарымын ээлеп алышат.		

756	Тактыга Суцзун отурат.	Уйгурлар Ань Лушанга каршы союз түзүү жөнүндө Тан империясына сунуш кылат. Түргөш хандыгы «сары» жана «кара» болуп экиге бөлүнүп кетет. Алардын ортосунда күрөш жүрөт.	
	Уйгурлардан, тибеттиктерден жана арабдардан жардам алынат.		
757	Козголоңчулар Фын суусунун боюнда талкаланат. Ань Лушан өлтүрүлөт, такка анын кем акыл уулу отурат.		
758	Тибеттиктер түштүк Шэнсини басып алышат. Араб пираттары Кантонду өрттөп жиберешет.	Уйгурлар кыргыздарды баш ийдиришет. «Кара» түргөштөр жеңип чыгышат.	
759	Йечэндин алдында козголоңчулар жеңишке жетишет. Алардын жолбашчысы Ши Сымин бийликти өз колуна алат.	Моюнчур дүйнөдөн кайтат, анын ордун Идигян басат. Карлуктар күч алып, түштүккө жортуулга чыгышат.	
760	Тибеттиктер Ганьсудагы Шаньчжоуну жеңип алышат.		
761	Ши Сымин өлтүрүлүп, бийликти анын уулу Ши Чао-и алат.		
762	Козголоңчулар талкаланып, Лояндан ажырап калышат.	Уйгурлар Ши-Чао-инин козголоңун басууга катышат.	Хазарлар Закавказьеге басып кирет.
	Дайцзун такка отурат.		

763	Тибеттиктер Хэси жана Лунъюну жана Чанъанды басып алышат. Козголоң басып ташталат.		
764	Кытайлар тибеттиктерди Цзяньнандан сүрүп чыгарышат. Хуай-эндин козголоңу чыгат.		Хазарлар Тбилисини басып алышат.
765	Хуай-эндин козголоңу тынчыйт. Лянчжоу Тибетке берилет.	Тибеттиктер менен чыр-чатак чыгып, тибеттиктер жеңилип калат.	
766		Карлуктар Жети-Сууну жеңип алышат.	
767	Тибеттиктердин Линчжоуга басып киришинин мизи кайтарылат.		
768	Тибеттиктер Ганьсуга басып киришет. Тибеттиктер Сычуанда талкаланат.		
769			
770			
771			
772		Карлуктар Ферганада арабдар тарабынан талкаланат.	Гректер болгарлар менен согушат.
773	Тибеттиктердин Ганьсуга чабуулунун мизи кайтарылат.		Хазария Алания менен биригет.
774	Кытай менен Тибет сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт.		

775	Тибеттиктер Сычуанга басып киришет.		
776	Тибеттиктер Цзиньянды алышат. Кытайлар мандарды талкалап, Нань чжао менен союз түзөт.		
777	Тибеттиктерге бардык фронттор боюнча сокку урулат.	Карлуктар, Уйгурстан, Тибет, Кытай, Согду, Фергана, Усрушана жана Чач халифатты таанышат.	
778	Дэцзун такка отурат. Тибеттиктер Ганьсуга басып кирет. Наньчжао кайрадан тибеттиктер өтөт.	Уйгурлар менен Кытайдын чатагы: уйгурлар кол салып, олжо менен чегинип кетишет.	Согдуда Муканнанын көтөрүлүшү чыгат.
779	Түштүктө Наньчжао менен Тибеттин аскердери талкаланат.		
780	Дүнүйө-мүлктөн алынчу бирдиктүү салык киргизилет. Тибеттиктер Дуньхуанды басып алышат. Кытайда жашаган уйгур көпөстөрү өлүмгө тартылат.	Дунмага ханды жана 2 миң уруу аксакалдарын өлтүрүп, өзүн хан деп жарыялайт.	
781	Кытай менен Тибет тынчтык келишимин түзүшөт.		
782	Хэбэйдө көтөрүлүш чыгат.		
783		Уйгурстан менен Кытайдын ортосунда тынчтык келишими түзүлөт.	

784	Тибеттиктер Кытайдагы көтөрүлүштү басууга жардамдашат.		Муканнанын көтөрүлүшү басылат.
785			
786	Кытай менен Тибеттин согушу. Тибеттиктер Ганьсуга басып кирет.		
787	Тибеттиктер Шэньсиге басып кирет.		
788	Тибеттиктер Сычуанга басып кирет.	Татабдар менен татарлар Кытайга кол салышат.	
	Наньчаонун саясаты олку-солку болуп турат.		
789	Тибеттиктер Сычуандан куулуп чыгат, бирок Бэйтиндин алдында уйгурларды талкалайт.	Дунмага өлөт; анын уулу Пангуань хан көтөрүлөт.	
790	Шатолор Тибетке багынып беришет. Тибеттиктер Бэйтин менен Куханы (Аньси) ээлеп алышат.		
791	Тибеттиктер Хотанды басып алышат.	Уйгурлар Ганьсуда тибеттиктерди талкалайт.	
792	Тибеттиктер Ганьсуну дагы бир жолу талкалашат.	Карлуктар Ферганада арабдар тарабынан талкаланат.	
793	Наньчао Кытай тарапка өтөт, түштүктө тибеттиктер жеңилип калат.		

794	Тибеттиктер уйгурларды талкалайт.	Хан ууктуруп өлтүрүлөт, анын бир тууганы да өлтүрүлөт, тактыга анын жашы жете элек уулу — Ачжо отургузулат.	
795	Кытайлар татабдар менен татарларды талкалашат.	Уйгурлар тибеттиктерди кыйратат. Ачжо хан өлөт, такка бийликти чектөө макулдугу менен Кутлуг бек көтөрүлөт. Ал кыргыздардын көтөрүлүшүн басат; тибеттиктер менен карлуктардан Беш- Балыкты ээлеп алып, тибеттиктерди Кучадан кууп чыгат, Кучадагы кытайлардын каршылыгын басып салат.	
796	Тибеттиктер Кытайга басып кирет.		
797	Тисрондецан өлөт, такка анын уулу Мүни Дзенбо отурат.		
798	Тибеттиктердин Янь-чжоуга чабуулунун мизи кайтарылат. Мүни Дзенбо өлүп, Мутуг Дзенбо такка отурат.	Батыш карлуктарды— ташилдерди жеңип чыгат.	
799		Ферганага басып кирип, Си-юйдун түндүк бөлүгүндөгү тибеттиктерди кууп чыгат.	
800	Линчжоуда тибеттиктер талкаланат.		Улуу Карл такка отурат.

801	Тибеттиктер Янга жана Линчжоуго басып киришет.		
	Кытайлар Сычуанга басып киришет.		
802	Кытай менен Тибет сүйлөшүүлөрдү жүргүзүшөт.		
803	Мутуг Дзенбо өлүп, такка анын бир тууганы Тидэсронцан отурат.		Франктар менен болгарлардын бириккен күчү Авар кагандыгын талкалап, жер менен жексен кылат.
804			
805	Шунцзун өлүп, Сянь-цзун такка отурат. Кытай менен Тибет сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт.	Кутлуг хан дүйнөдөн кайтат; Күлүг-Билге хан шайланат. Уйгурлар Лянь-чжоуну алышат.	
806	Чанъанга уйгурлардан манихейлер келишет.	Татабдар татарлар жана уйгурлар менен бирдикте Кытайга кол салат.	Самаркандда Рафи ибн-Ляйстын халифке каршы көтөрүлүшү чыгат; аны тибеттиктер колдошот.
807			Болгарлар Византия менен согушка кирет.
808	Шатолор тибеттиктерге каршы көтөрүлүш чыгарып, Кытайга өтүп кетишет.	Күлүг Билге-хан өлөт. Бао-и хан болот.	
809	Кытай менен Тибет тынчтык жөнүндө сүйлөшүүлөрдү жүргүзүшөт.		
810	Ван Чен-цзундун козголоңу басылып салынат. Тибеттиктер менен алмашуу соодасы ачылат.		Рафи ибн-Лястын көтөрүлүшү басылып ташталат.

811			
812	Тибеттин халифат менен мамилеси курчуйт.	Карлуктар арабдарга каршы күрөшөт.	
813	Тибеттиктер Хуанхэ аркылуу көпүрө курушат.	Уйгурлар Ганьсудагы Мажрүм тал өрөөнүнө кол салышат.	Болгарлар Адрианополду басып алышат.
814	Юаньцзинин козголоңу шатолук аскерлер тарабынан басылат.		
815			
816	«Аты белгисиз» Тидэсронцамгамбо өлөт; такка Ральпачан отурат.		Болгария менен Византия тынчтык келишимин түзүшөт.
817	Манихей үгүтчүлөрү Кытайдан Уйгурстанга куулуп жиберилет.		
	Тибеттиктердин Линь-чжоуго басып киришине сокку урулат.		
818	Тибеттиктер Сячжоу-го басып кирет.	Уйгурстанга каршы кыргыздар көтөрүлүш чыгарып, бирок талкаланат.	
819	Тибеттиктер Янчжоуну камалашат, бирок сүрүлүп ташталат.		
820	Тибеттиктер Кытайга басып кирет.	Кытай менен тынчтык жана никелик тууганчылык түзүлөт.	
821	Муцзун такка отурат. Хэбэйде көтөрүлүш чыгат. Тибеттиктердин басып кириши токтотулуп, сокку урулат.	Бао-и хан өлөт; Чиндэ хан болуп калат. Тибеттиктер Уйгурстанга басып кирет.	Тахир Хорасандын эмири болуп дайындалат.

822	Кытай Тибет менен тынчтык келишимин түзөт.		Тахириддер Хорасанды жана Мавереннахрды халифаттан бөлүп кетишет.
823	Гаоцзун такка отурат.	Чин-дэ дүйнөдөн кайтып, такка бир тууганы Чжаоли хан отурат.	Болгарлардын франктарга каршы согушу.
824			
825			
826 827			
828			
829			
830	Кытайлар татабдарды талкалашат.		
831		Чжаоли хан кутумчулар тарабынан өлтүрүлөт. Такка анын аталаш иниси Ху дэлэ отургузулат.	Болгарлар франктар менен тынчтык келишимин түзүшөт.
832			
833			
834			
835	Татабдар Кытайга багынып беришет.		
836			
837			
838			
839	Ральпачан муунтуп өлтүрүлөт, такка Лангдарма отурат.	Көтөрүлүш: Күлүг-бег шатолорго таянып, ханды өлтүрөт.	
840		Гюйлу Мюхэ кыргыздардын жардамы менен Кара-Корумду алып, Күлүг-бегди өлтүрөт, Пан дэлэ 15 аймак менен батышка кетет, кээ бирөөлөр Тибетке качат, калгандары Угени хан көтөрүшөт;	Хайдар афшиндин процесси; орто азиялык зороастризмдин күнү бүтөт.
			Нух Саманид Исфижабды жеңип алат.

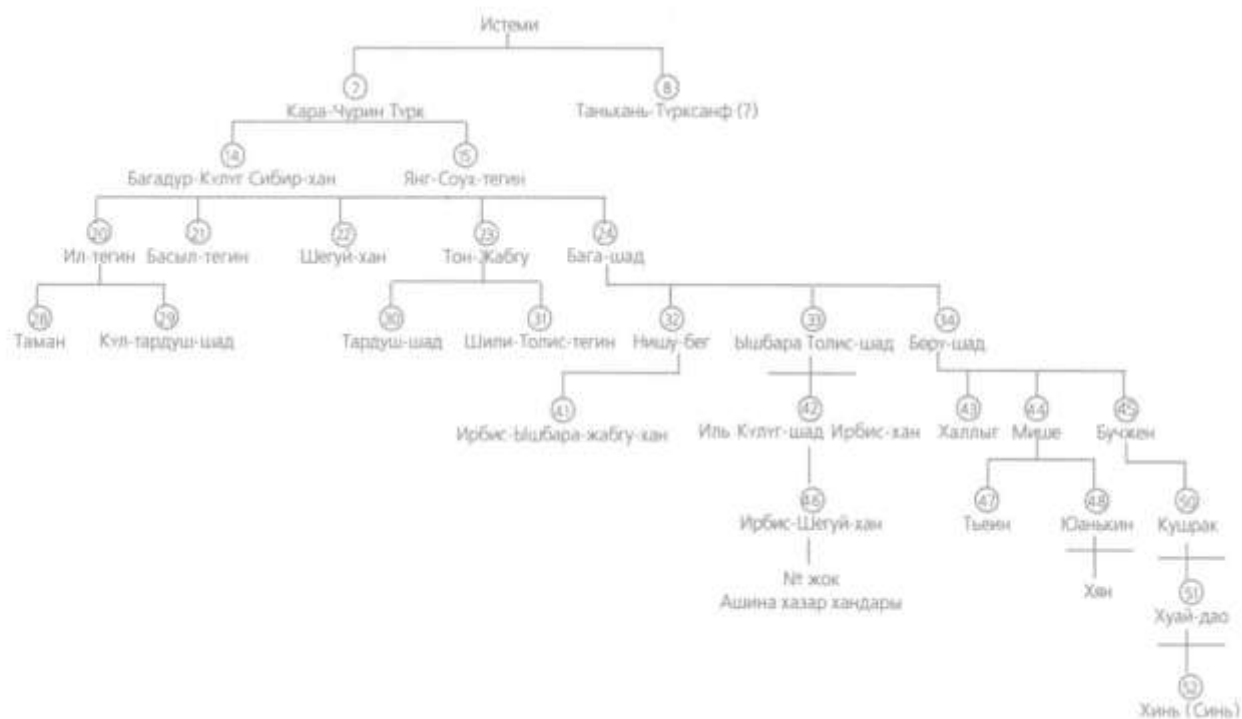
		ал өзүнүн качкындарын азык-түлүк менен жабдуу үчүн кытай чек арасын талап-тонойт.	
841	Уцзун такка отурат. Кыргыз элчиси Кытайга келет.		
842	Лангдарма өлтүрүлөт.	Уге хан кытайлар тарабынан талкаланат.	
		Кидандар уйгурларга каршы көтөрүлүш чыгарышат.	
843	Тибетте Биби менен Кунжонун ортосунда өз ара согуш башталат.		Верденде ант берилет.
844	Будда		
845	монастырлары мамлекеттин карамагына өткөрүп берилет.		
846	Уцзун дүйнөдөн кайтат; Такка Сюаньцзун отурат. Манихейлик китептер жана сүрөттөр өрттөлөт.	Уге хан өлтүрүлөт. Энян дэлэ хан шайланат.	
847	Кытайлар татабдардын көтөрүлүшүн басат.	Энян дэлэ дайынсыз жок болуп кетет, анын карамагындагы уйгурлар туш-тушка тарайт. Пан дэлэ Дуньхуанда жаңы хандыкты негиздейт. Кыргыз Ажосу дүйнөдөн кайтат.	

848			
849			
850			
851	Цзиньян тибеттиктерден кайра бошотулуп алынат.		
	Хэсидеги тибет акими Кытайга өтүп кетет.		
852	Тибеттиктерге каршы чеп курулат.		
853			
854			
855			
856			
857			
858			
859			
860			
861	Кытайлар Ляньжоуну кайрадан бошотуп алат.	Уйгур Бугу Цзунь тибеттик узурпатор Кунжону талкалайт. Уруу аксакалы Бугу Цзунь тибеттиктерден Турпанды, Бэйтинди, Карашаарды, Бугурду тартып алып, Уйгур иды- кутчулугун негиздейт. Карлуктар Кашкарды ээлеп алышат.	

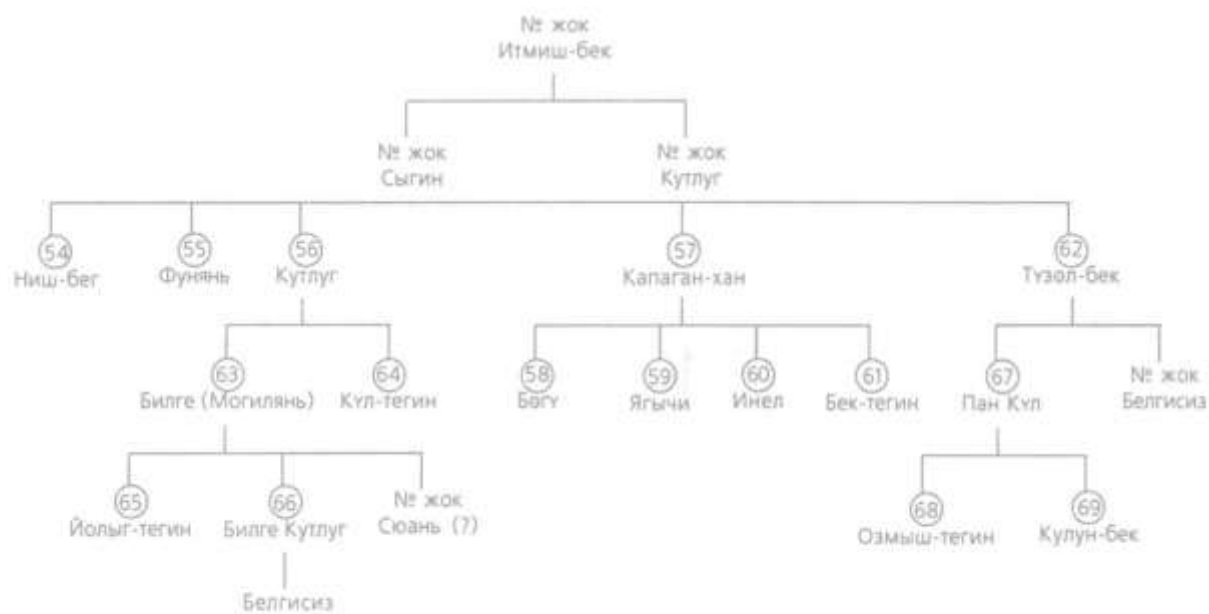
Чыгыш кагаандыктын хандары (550—640-жж.).

Батыш кагандыктын хандары (550-660-жж.)

Экинчи кагандыктын хандары

ОНОМАСТИКАЛЫК ТАБЛИЦА

№ к/с	Кытайча окулушу	Грекче, арабча, персиче, армянча, согдуча окулушу	Түркчө окулушу	Котормосу жана комментарийлер
1	2	3	4	5
1	Тумын Или-кзхань	—	Бумын (ор.) Ил хан (Эл хан?)	Титул 552-жылы жужандарды жеңгенден кийин кабыл алынган. Буга чейин жабгу деп аталган.
2	Шидяньми// Шэдимми же Сэдимми Мохэду шеху Шисин було-кэ-хань	Сильзивул// Дизавул (гр.) Синжибу (ар.) Хакан-и-чин (перс.) Стемби-хаган (гр.)	Истеми (ор.) багадур-жабгу	Салыштыруу: угорлордогу . Истэн.—дух- арбак. Баатыр — хандын орун басары (кош титул). Он уруунун ханы (кытайча жалпы аталышы)
3	Коло Исиги-кэ-хань	Аскель (гр.)	Кара Ысык хан	«Кара ысык хан»
4	Мугань (муюй)-кэхань Сыгин//кигин б Цзушү//кушу Яньду		— — Кушу Янды	?; Муюй — натуура окулган. «Ини, небере»— титул. «Куш» — ысым. «Жеңишчил»— ылакапат.
5	Тобокэхань	Арсила	Тапу хан (?) Арслан	«Патра» (буддалык кайыр-садага чогултуучу чөйчөк) — ылакап ат. «Арстан» — ысым.
6	Жутань Були-кэхань	Бо-хан (гр.)	Йохдан (?) Бури хан	«Өлгөн, курман болгон». «Бөрү». (Мүмкүн, бул атасы менен уулу).

7	Дяньгу//Дянь по Цату- кэосань Бугя-кэхань Симянь- кэхань	Кара Журин Түрк (перс.) Тарду (гр.) Биягу (перс.)	Кара-Чурин Түрк Тардуш хан Боке хан	«Майып, ала түрк». «Дөөлөттүн батыш канатынын ханы». «Баатыр, кубаттуу».
				«Батыш аймактын ханы».
8	Таньхань- кэхань	Түрксанф (гр.)	Тамган хан (?)	Кыйыр маалыматтардын негизинде окшоштурулду, калыбына келтирилген ысым болжолдуу алынды.
9	Шету//Нйету жана Дитоу// Етоу Эрфу- хан//шад Или- пойлу ше Мохэ Шаболо- кэхань Шаболио	—	Эр бег шад Ил-үлүг шад Бага Ышбара хан	«Кайраттуу» (эр). «Дөөлөттүн даңктуу беги теңирдей күчтүү хан». «Каракчы» — ылакап ат.
10	Чулохоу Шеху-кэхань Мохэ-кэхань	—	Чулу//Чоллиг жабгу хан Бага хан	«Таштуу чөл». Хэу//хоу — экинчи даражадагы кытай титулу Түркчө эквиваленти белгисиз
11	Цалобянь Або-кэхань	Турум (гр.) Абруй (перс.)	Торэмен Апа-хан	«Мен мыйзаммын» — анын доомат- дымагынын чагылышы. «Эски хан («карыган хан») — бирок башкы хан эмес.
12	Яньло//Аньло Дизэр-кэхань	—	Амрак	«Жоош, момун» «Экинчи даражадагы»
13	Дилеча//Ди- гинша	—	Тегин-шад	титул

14	Моходу-хэу Кюйли Сыби- кэ-хань	Органа (гр.)?	Ураган же Ураг Күлүг Сибир хан	Баатыр-бек. «Бороон» же «аял жагынан эски тууган»— болжолдуу. «Даңктуу Сибир ханы»
15	Янсо- дэлэ//тегин	Соух//Сойа// Савэ (перс.)	Янг Соух тегин	«Жаңы//катуу суук»
	Дулу-кэхань	Шаба (арм.) Шири- Кишвар	Дулу хан Ил Арслан	«Эл арстаны» — С.П. Толстовдун божомолу.
16	Юн Юйлюй Дулань-хан	Хормизддин тууганы эмес хан.	Юн улуг	«Бийик көтерүлгөн тагдыр//үлүш»— ышакап ат. (Зор үлүш).
17	Дусилу- Дусулу	—	Түзлүк	«Келишкич» — ылакап ат; энчилүү ысмы белгисиз.
18	Жаньгань Тули-кэхань Кимин-кэхань Кнжин-кэхань Или Мидоу...		Жангар Толис хан Ил бирды...	«Жеңишчил» — ардактуу ысым. Чыгыш канаттын ханы. «Дөөлөттү берди...»
19	Шаболо Сун- ише		Ышбара Суниши-шад	«Шунишилердин (үрүү) кубаттуу беги».
20	Нили-кэхань	Йал-тегин (ар.) Пармуда (перс.)	Ил-тегин Буюрук	«Тактын мурасчысы». «Буйрук (поручик) — чин. Ал өз атасынын аскеринде офицер болгон, ал эми «мурасчы» деп аталгандыгынын себеби такты анын өз атасы өлгөндөн кийин да чоң атасына тийиштүү болуп кала берген.
21	Поши-дэле	—	Басыл-тегин	«Ханзаада- курмандык».
22	Шегуй-кэхань	—	Шегуй-хан	Сянби сөзү, каторууга мүмкүн болбоду.

23	Тун-шеху-кэхань Ба си юй	«Түндүктүн ханы»(арм.)	Тон-жабгу-хан	«Улуу жабгу» — титул. Батыш аймактын өкүмдары.
24	Мохэ-ше	Зигевил	Бага-шад Элтебер	«Айдывдуу бек». «Аким».
25	Шиби-кэхань Дуги//Токи-ше	—	Шибир-хан Түрк-шад (?)	«Сибирдин ханы» (үнсүз тамга алмашылганда) Өз улусундагы түрк беги.
26	Чуло-кэхань Чжиги-ше Сылифо-ше	—	Чулу//Чоллиг-хан Жигит-шад Сулүг-бек-шад	Титул (караңыз: №10). «Азамат бек» — ылакап ат. «Сулубек бек» — титул.
27	Хели//Сели-кэ-хань Дуби Мохэду-ше	—	Кат Ил-хан Тугбир (?) Багадур-шад	Цөөлөттүн(алдин) каардуу ханы. Туу берген? Баатыр бек.
28	Цамань Нипо-Чуло-хан Гэсана	—	Таман// Тамган(?) Арслан (?)	? ? Арстан.
29	КиуДату-ше Туу Гоба кюе-кэхань	—	Күл Тардуш-шад	Титул (караңыз: №7).
30	Дату-ше	—	Тардуш-шад	Титул (караңыз №7).
31	Шили-дэле// Тели-дэле Иби Бололүй/ /[шэ] Болосы (туурасы) шеху-кэхань Сы-шеху-кэхань	—	Толис-тегин Ирбис Ышбара Сы-жабгу-хан Сы-жабгу-хан	«Чыгыш канаттын ханзаадасы» «Кубаттуу илбирс» «Зордук (амал-айла) менен [титулга жеткен] жабгу-хан».
32	Дулу-кэхань Нишу Гяна-ше Туналэу балиби//сыли би Дулу-хан	Кьана (перс.)	Дулу-хан Тонг алып силиг- бир (?)	Хандык титул (кыскар-тылганы). Бек титулу. «Зор алп, келишимдүү

				Дулү-хан» — хандык титул (толугу).
33	Тунво//Тонга-ше Шаболо Хилиши//Телиши-кэхань	—	Тонг-шад Ышбара Толис-шад-хан	«Чоң бек» — титул. Титул.
34	Були-ше И-були-ше Шегуй-тегин Кюе	Шад (арм.)	Бури шад Ил Бури-шад Шегуй-тегин Күл (ор.)	«Бөрү». «Дөөлөт бөрүсү»
35	Шибоби Нибу-шад Тули-кэхань	—	Толис-хан	? ? «Чыгыш канаттын ханы».
36	Юйше-ше	—	—	?
37	Шэни//Шор	—	Шоно (моңг.)	«Бөрү».
38	Юйгу-ше Иби Дулу-кэхань	—	Юкүк-шад Ирбис Дулу-хан	«Үкү». «Илбирс».
39	Чженчу-шеху Инань Сыби-дату-шад	—	Женчу Ынан Сибир-Тардуш-даш	«Бермет». Титул; сөзмө сөз: «кызыл камчы күйөө» (кыт.) жана «Ишенимдүү адам» (түрк.) Титул; чыныгы титул эмес. Чындыгында, ал Тохарстандын жабгусу болгон.
40	Ими Нишу Сы-либи Ли сымо шуай	—	?? алып	?? баатыр (балбан). Кытай тарабынан берилген фамилия, колбашчы.
41	Бихэду (натуура) (керек) [Нуши] би [мо] хэду шеху Иби Шаболо шеху-кэхань	—	? Багадур-жабгу Ирбис Ишбара жабгу-хан	«Нушибилик баатыр» — ылакап ат. Титул (караңыз: №31).

42	Икюйлиши Иби-кэхань Мохэду Иби- кэхань	—	Илкүлүг-шад Ирбис-хан Багадур, Ирбис- хан	«Элдин даңктуу беги» — титул.
43	Хэлү Шаболо-шеху Шаболо- кэхань	Бижан (перс.) (негизсиз ыйгарылган аталыш болсо керек, анткени X к. булактан)	Халлыг (?) Ышбара-жабгу Ышбара-хан	«Көтөрүлгөн» (?) — ылакап ат, ысмы белгисиз. «Кубаттуу хан» — титул.
44	Мише Килиби//Сыли би Дулу-кэхань Хинсиван-кэ- хань		?...мыш алып	Суффикс гана бүтүн калган. Баатыр (балбан) — титул. «Мурда ажырап калган атак-даңкын кайра калыбына келтирген хан» (кыт. ылакап ат).
45	Бучжен Дулу-шеху Гивангюе-кэ- хань	—	Дулу-жабгу	«Акыйкатка умтулган чагымчы» (кыт.) Титул. Кыт. ылакап ат.
46	Иби Шегүй- кэхань	—	Ирбис Шегүй- хан	—
47	Деюнь//Хиюн ь Мохэду- шеху	—	Тьеин Багадур-жабгу	«Ботоюм» — эркелетип айтылган ат. Титул.
48	Юанькин			«Мурда ажырап калган улуулугун кайра калыбына келтирген».
49	Хянь		—	?
50	Хушэло Були- ше	—	Кушрак Бури-шад	«Чымчык». «Бөрү бек».
51	Хуай-дао	—	—	?
52	Хинь (Синь)	—	—	V
53	Хубо Ичжу Чеби хан		Илчур Күбэ-хан	Алтай бутагы.
54	Нишуфу	—	Нишу-бег	—
55	Фунянь	—	—	?

56	Гудулу	—	Кутлуг Элтерес-хан	«Бактылуу».
57	Мочжо	Мочур	Капаган-хан	«Жырткыч хан».
58	Фугуй Кюси-хан	—	Бегу	Туурасы: «Тоси» — ылакап ат — «Батыштын өкүмдары» (кыт.)
59	Яньвочжи	—	Ягычи	«Аскер башчы».
60	Иние-хан	—	Инэл-хан	—
61	Мо-тегин	—	Бек-тегин	—
62	Цусифу	—	Түзөл-бек	«Чыр-чатакты жөнгө салчу бек; арачы».
63	Могилянъ Бигя-хан Могуй	—	Билге-хан Бөгүй	«Акылман хан».
64	Кюе дэле (Гюй дэле)	Куртегин (ар.)	Күл-тегин	
65	Ижань-хан	—	Йоллыг-тегин	—
66	Бигя (Бугя) Гудулу-хан	—	Билге Кутлук-хан	«Акылман, бактылуу хан».
67	Панькюэ-дэле	—	Пан Күл-гегин	—
68	Усу-миши	—	Озмыш-тегин Озмыш-хан	—
69	Баймэй-хан Хулунфу	—	Кулун-бек	«Аксакал». «Кулун-бек».

Ономастикалык таблица биринчи кагандыктын хандарынын ысымдарынын ар түрдүү окулушун кодификациялоо жана башка тилдеги булактардан белгилүү болгон түрк ысымдарынын айтылышын калыбына келтирүү боюнча иштин жыйынтыгын ачык көрүүгө жардам берет.

Аргументтештирүү китептин текстинде жана беттин астындагы эскертүүлөрдө камтылып турат. М.Ф. Хванга биз биргелешип аткарган иштин синологиялык бөлүгү таандык; көрсөткөн жардамы үчүн ага ыраазылыгымды билдиремин.

Кыскартуулар: ар. — арабча; арм. — армянча; гр. — грекче; ор. — орхон тексттери; перс. — персче; кыт. — кытайча; (?) — андан ары текшерилүүгө тийиш болгон күмөндүү окшоштуруулар.

КЫСКАРТУУЛАРДЫН ТИЗМЕСИ

ВВ	— Византийский временник
ВГО	— Всесоюзное географическое общество
ВДИ	— Вестник древней истории
ГАИМК	— Государственная академия истории материальной культуры
ЖМНП	— Журнал министерства народного просвещения
ЗВОРАО	— Записки Восточного отделения Русского археологического общества
ИВАН	— Институт востоковедения Академии наук
ИНА	— Институт народов Азии
ИРГО	— Императорское русское географическое общество
МАЭ	— Музей антропологии и этнографии
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
РГО	— Русское географическое общество
СА	— Советская археология
СВ	— Советское востоковедение
СЭ	— Советская этнография
ЮТАКЭ	— Южнотуркменская археологическая комплексная экспедиция

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

Алексеев В.М., Цревние китайцы на страже своих границ,— «Известия АН СССР», отд. литературы и языка, т. IV, 1945, вып.5.

Анохин А.В., Материалы по шаманству у алтайцев, собранные во время путешествий по Алтаю в 1910—1912 гг. по поручению Русского Котитета для изучения Восточной Азии,— «Сборник Музея антропологии и этнографии при Российской Академии наук», т. IV, (б.м.), 1924, № 2.

«Антология китайской поэзии», т.2, М., 1957.

Анучин В.И., Очерк шаманства у енисейских остяков,— «Сборник Музея антропологии и этнографии при Академии наук», т. II, 2, СПб., 1914.

Аристов Н.А., Затетки об этническот составе тюркских плетен и народностей и сведения об их численности,— «Живая старина», X, т. IV, 1896 (отдельный оттиск).

Артамонов М.И., Древний Дербент,— СА, VIII, 1946.

Артамонов М.И., История хазар, Л., 1962.

Артамонов М.И., Очерки древнейшей истории хазар, Л., 1936.

Балдаев С.П., Культ археологических находок у бурят,— Доклады 1.III в отделе Сибири МАЭ», 1949.

Балями, Тарихи Табари, готская рукопись (на перс. яз.).

Банзаров Д, Черная вера, Спб., 1891.

Бартольд В.В., Историко-географический обзор Ирана, Спб., 1903.

Бартольд В.В., Кыргызы, Фрунзе, 1943.

Бартольд В.В., Новые исследования об орхонских памятниках,— ЖМНП, 1889, вып. 9—10.

Бартольд В.В., Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью, Спб., 1897.

Бартольд В.В., О христианстве в Туркестане в домонгольский период,— Зворао, т.8,1893.

Бартольд В.В., Тотсен и история Средней Азии, Пг., 1926.

Бартольд В.В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Спб., 1900.

Баскаков Н.А, Алтайский язык, М., 1958.

Баскаков Н.А., Тюркские языки, М., 1960.

Беленицкий А.М., Историческая топография Герата VI века, Алишер Навои. Сборник статей, М.-Л., 1946.

Бердзенешвили Н., Давахишвили И. И Данашиа А., История Грузии, Тбилиси, 1946.

Березин И.Н., История Абуль-Гази, ч.1, Казань, 1854.

Бернштам А.Н., Археологический очерк Северной Киргизии, Фрунзе, 1941.

Бернштам А.Н., К вопросу о возникновении классов и государства у тюрков VI—VIII вв. н.э.,— «Сборник статей к 50-летию книги Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства»», М.-Л.,. 1936.

Бернштам А.Н., Родовая структура ту-гю VIII в. (к исследованию памятника Кюль-Тегина),— «Известия ГАИМК», вып. 103, 1934.

Бернштам А.Н., Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок в VI—VIII вв., Л., 1946.

Богословский В.А., Очерк истории тибетского народа, М., 1962.

Бо Цзю-и, Стихи, пер. Л.Эйдоина, М., 1953.

Бичурин Н.Я. (Иакинф), Записки о Монголии, ч. III, Спб., 1928.

Бичурин Н.Я. (Иакинф), Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. I-III, М.-Л., 1950-1953.

Бичурин Н.Я., Собрание сведений по исторической географии Срединной и Восточной Азии, Чебоксары, 1960.

Васильев В.П., Буддизм, I, Спб., 1859—1869.

Васильев В.П., Китайские надписи в орхонских памятниках в Кошоцадате и Карабалгасуне, — «Сборник трудов Орхонской Экспедиции», т. III, Спб., 1897.

Викторова Л.Л., К вопросу о расселении монгольских племен на Дальнем Востоке, — «Ученые записки ЛГУ», № 256, 1958.

Гаврилова А.А., Кудырге, автореферат кандидатской диссертации, М.-Л., 1951.

Гафуров Б.Г., Таърихи тухтасари халки тацик, [Душанбе], 1947.

Гелиодор, Эфиопика, пер. Егунова, М.-Л., 1932.

Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар, Спб., 1884. Грач А.Д., Древне-тюркские изваяния Тувы, М., 1961.

Граф А., Кучияк П., Алтайские сказки, М., 1939.

Григорьев В.В., Восточный или Китайский Туркестан, Спб., 1873.

Грумм-Гржимайло А.Г., Дела и дни Григория Ефитовича Грумм-Гржимайло, М., 1947.

Грумм-Гржимайло Г.Е., Западная Монголия и Урянхайский край, т. II, Л., 1926.

Грумм-Гржимайло Г.Е., Материалы по этнологии Амдо и области Кукунора, Спб., 1903.

Грумм-Гржимайло Г.Е., Описание путешествия в Западный Китай, т. I, Спб., 1896.

Грумм-Гржимайло Г.Е., Рост пустынь и гибель пастбищных угодий и культурных земель в Центральной Азии за исторический период, — «Известия Государственного географического общества». т. 65, 1933, вып. 5.

Гумилев Л.Н., Алтайская ветвь тюрок-тугю, — СА, 1959, № 1.

Гумилев Л.Н., Бахрам Чубин, — «Проблемы востоковедения», 1960, № 3.

Гумилев Л.Н., Биография тюркского хана в «Истории» Феофилакта Симокатты и в действительности, — ВВ, т. XXVI, 1965.

Гумилев Л.Н., Великая распря в Первом тюркском каганате в свете византийских источников, — ВВ, т. XX, 1961.

Гумилев Л.Н., Величие и падение Тибета, — сб. «Страны и народы Востока», посвященный памяти акад. В.В. Струве (печатается).

Гумилев Л.Н., Война 589 г. и Гератская битва, — «Известия отделения общественных наук Академии наук Таджикской ССР», 1960, № 2(23).

Гумилев Л.Н., Цинлинская проблема, — «Известия ВГО», т. 91, 1959, № 1.

Гумилев Л.Н., Китайская хронологическая терминология в трудах Н.Я. Бичурина на фоне всемирной истории — в кн.: Н.Л. Бичурин, Собрание сведений по исторической географии Восточной и Срединной Азии, Чебоксары, 1960.

Гумилев Л.Н., Легенда и действительность в древней истории Тибета,— «Вестник истории мировой культуры», 1960, № 3.

Гумилев Л.Н., Орды и племена у древних тюрок и уйгуров,— «Материалы по этнографии ВГО», № 1, Л., 1961.

Гумилев Л.Н., Подвиг Бахрата Чубина, Л., 1962.

Гумилев Л.Н., Маршак Б.И., Хван М.Ф., Спор о древних тюрках,— «Доклады по этнографии ВГО», № 1(4), Л., 1965.

Гумилев Л.Н., Статуэтки воинов из Туюк-тазара,— «Сборник Музея антропологии и этнографии», т.12, Л., 1949. Гумилев Л.Н., Три исчезнувших народа,— «Страны и народы Востока», т.11, М., 1961. Гумилев Л.Н., Удельно-лестничная система у тюрок в VI—VIII веках (к вопросу о ранних фортах государственности),— СЭ, 1959, № 3. Гумилев Л.Н., Хунну, М., 1960.

Гумилев Л.Н., Эфталиты и их соседи в IV веке,— ВДИ, 1959, № 1. Дамдинсүрэн Ц., Исторические корни Гэсэриады, М., 1957.

Данте Алигьери, Ад, песнь X, стихи 89—90. Цестунис С., Византийские историки, Спб., 1860.

Джавахишвили И.А., История грузинского народа, т.1, Тбилиси, 1951.

Диль Ш., Юстиниан и византийская цивилизация в VI в., Спб., 1908.

Ду Фу, Стихи, пер. А.Хитовича, М., 1955.

Евтюхова Л.А., Каменные изваяния Северного Алтая,— «Труды Государственного исторического музея», т.XVI, М., 1945.

Евтюхова Л.А., Киселев С.В., Чаа-тас у села Копены,— «Труды Государственного исторического музея», т.XI, М., 1940.

Жирмунский В.М., Сказание об Алпатыше и богатырская сказка, М., 1960.

Иностранцев К.А., Сасанидские этюды, Спб., 1909.

Иностранцев К.А., Хунну и гунны, Л., 1936.

Иакинф, Землеописание Китайской империи. Рукопись. Государственный архив Татарской АССР, ф.Ю, д.830.

Иакинф Бичурин, История Тибета и Хухунора, т.1, Спб., 1833.

Иакинф Бичурин, История Китая, рукопись, Лоина, ф.7.

«История агван Моисея Каганкатваци, писателя X века», пер. с армянского К.Патканова, Спб., 1861.

Кабанов С.Н., К вопросу о столице кидаритов,— ВДИ, 1953, № 2.

Кармышева Б.Х., Этнографическая группа «тюрки» в составе узбеков,— СЭ, 1960, № 1.

Катанов Н.Ф., Восточная хронология,— «Известия Северо-Восточного археологического и этнографического института», т.1, Казань, 1920.

Киселев С.В., Цевняя история Южной Сибири, М., 1951.

Клюкин И.Н., Новые данные о плетени толисов и тардушей,— «Вестник Дальневосточного отделения Академии наук СССР», 1932, № 1—2.

Кляшторный С.Г., К исторической оценке Уланкотской надписи,— «Экиграфика Востока» XIV, 1961.

- Кляшторный С.Г., Согдийцы в Семиречье,— СЭ, 1958, № 1. «Книга Марко Поло», М., 1955.
- Козин С.А, Сокровенное сказание, М.-Л., 1941.
- Козлов П.К., Монголия и Амдо, М.-Пг., 1923.
- Козьмин Н.Н., Классовое лицо атысы Иоллыг-Тегина, автора орхонских памятников,— «С.Ф.Ольденбургу», сб., Л., 1934.
- Кононов АН., Опыт анализа термина «Турк»,— СЭ, 1947, № 1.
- Кононов АН., Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана хивинского, М.-Л., 1958.
- Конрад Н.И., Начало китайского гуманизма,— СВ, 1957, № 3.
- Константин Багрянородный, «О фемах» и «О народах», М., 1899.
- Корш Ф.Е., Цревнейший народный стих турецких плетен, Спб, 1909. Кулаковский Ю., История Византии, т.III, Киев, 1915.
- «Корейская классическая поэзия», М., 1956.
- Крачковский И.Ю., Арабская поэзия,— Избранные сочинения, т.II, М.-Л., 1956.
- Кузнецов Б.И., Тибетская летопись «Светлое зеркало царских родословных», Л., 1961.
- Кызласов Л.Р., Новая датировка памятников енисейской письменности,— СА, 1960, № 3.
- Кызласов Л.Р. Тува в период тюркского каганата (V—VIII вв.),— «Вестник Московского университета», 1960, № 1.
- Кюннер Н.В., Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока, М. 1961.
- Лессар П.М., Пути из Асхабада в Герат в 1882г.,— «Сборник географических и статистических материалов по Азии», вып. VI, Спб., 1883.
- Лившиц В.А., Два согдийских документа с горы Муг, — ВДИ, 1960, № 2.
- Малов С.Е., Енисейская письменность тюрков, М.-Л., 1952.
- Малов С.Е., Памятники древне-тюркской письменности, М.-Л., 1951.
- Малов С.Е., Памятники древне-тюркской письменности Монголии и Киргизии, М.-Л., 1959.
- Малов С.В., Шатанский катень «яда» у тюрков Западного Китая,— СЭ, 1947, № 1.
- Малчи-Мерген, Алтайский героический эпос, Ойротское обл. нац. изд., 1947.
- Манандян Я.А., Маршруты персидских походов Ираклия,— ВВ, т.III, 1950.
- Маргулан А.Х., Казахская юрта и ее убранство,— «VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук», М., 1964.
- Массон М.Е., Фрагмент из истории распространения в древности шелкопряда *Bombix mori*,— Белек», сб. в честь С.Е.Малова, Фрунзе, 1946.
- Мелиоранский П.М., Памятник в честь Кюль-тегина, СПб., 1899.
- Менандр, в кн. «Византийские историки», пер. С. Дестуниса, Спб., 1860.
- Месхиа Ш.А., Гвртишвили Д.В., Думбадзе М.К., Сургуладзе А.Н., История Тбилиси, Тбилиси, 1958, (на груз.яз.).
- М.К., Археологические экспедиции 1959 г.,— «Вестник Московского Университета», сер. IX, 1960, № 3.

- Молнар Э. Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа, Будапешт, 1955.
- Наршахи, История Бухары, пер. Н.Лыкошина, Ташкент, 1897.
- Окладников А.П., История Якутской АССР, Якутия до присоединения к русскому государству, М.-Л. 1955.
- Окладников А.П., Далекое и прошлое Приморья, Владивосток, 1959.
- Окладников А.П., Неолит и бронзовый век Прибайкалья, т.III, М.-Л., 1955.
- Палладий Кафаров, Примечания к Юан-чао-ми-ши,— «Труды чинов Российской духовной миссии в Пекине», т.III Спб. 1872.
- Патканов К., Ванские надписи,— ЖМНП, ч.230, отд.2.
- Пигулевская Н.В., Византийская дипломатия и торговля шелком,— ВВ, т.I (XXVI), 1947.
- Пигулевская Н.В., Византия и Иран на рубеже VI-VIII вв., М.-Л., 1946.
- Пигулевская Н.В., Византия на путях в Индию, М.-Л., 1951.
- Пигулевская Н.В., К вопросу о городах Ирана в раннем средневековье,— СВ, 1955, № 6.
- Пигулевская Н.В., Сирийские источники по истории народов СССР,— «Труды ИВАН СССР», т.IV, 1941.
- Плано Карпини, История монголов, пер. А.И.Малеина, Спб., 1911.
- Позднеев Д. Исторический очерк уйгуров, Спб., 1899.
- Покотилов Д. История восточных монголов в период династии Мин, Спб., 1893.
- Попов А.А. Нганасаны, Л. 1948.
- Попов А.А., Тавгийцы, М.-Л., 1936.
- Попов И. Ламаизм в Тибете, его история, учение и учреждения, Казань, 1898.
- Потапов Л.П., Героический эпос алтайцев,— СЭ, 1949, № 1.
- Потапов А.П., Культ гор на Алтае,— СЭ, 1946, № 2.
- Потапов Л.П., Ранние форты феодальных отношений у кочевников,— «Записки Хакасского научно-исследовательского института языка, истории и литературы», вып. I Абакан, 1952.
- Прокопий Кесарийский, История войн римлян с персами, пер. С. Дестуниса, ч.1, Спб., 1876.
- Птицын Г.В., К вопросу о географии «Шах-Намэ»,—Труды отдела Востока Государственного Эрмитажа», т. IV, 1947.
- «Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Вильгельма Рубрика», М., 1957.
- Радлов В.В., Атлас древнейшей Монголии, Спб., 1892—1899.
- Радлов В.В., К вопросу об уйгурах, Спб., 1893.
- Радлов В.В., Опыт словаря тюркских наречий, т.II, Спб., 1899.
- Радлов В.В., Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения Императорской Академией Наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона,— «Сборник трудов Орхонской экспедиции», т.1, Спб., 1892, №7.
- Радлов В.В., Титулы и имена уйгурских ханов,— ЗВРАО, 1891, №5.

Рамстедт Г.И., Перевод надписи «Селенгинского катня»,— «Труды Троицкосавско-Кяхтинского отделения Приамурского отдела ИРГО», т.XV, Спб., 1914, вып.1.

Ратцель Ф., Народоведение, т.II, Спб., 1901.

Рашид Эддин, Сборник летописей, пер. И.Н.Березина, Введение, Спб., 1858.

Рашид Эддин, История Чингис-хана, пер. И.Н.Березина, Спб., 1868.

Рашид-ад-Дин, Сборник летописей, т.1, М.-Л., 1952.

Роборовский В.И., Путешествие в восточный Тянь-Шань и в Нань-Шань, М., 1949.

Рубрук Г., Путешествия в восточные страны, М., 1957.

Руденко С.П., Культура населения Горного Алтая в скифское время, М.-Л., 1953.

Руденко С.И., Культура населения Центрального Алтая в скифское время, М.-Л., 1960.

Себеос, История императора Иракла, пер. с армянского К.Патканьян, Спб., 1862.

Синха Н.К, Банерджи А.Ч., История Индии, М., 1954.

Стеблева И.В., Поэзия тюрков VI—XIII веков, М., 1965.

Струве В.В., Рец. на: К.В.Тревер, Очерки...,— ВДИ, 1960, № 3.

Струве В.В., Родина зороастризма,— «Труды КЛАКЕ», т.1, М.-Л., 1948.

Такайшвили Е., Источники грузинских летописей, П, Жизнь и известия о Багратидах, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вт.28, Тифлис, 1900.

Токарев С.А., Пережитки родового культа у алтайцев,- «Труды Института этнографии АН СССР». т.1, М., 1947.

Толстов С.П., Древний Хорезм, М., 1949.

Толстов С.П., Новогодний праздник «Каландас» у хорезмийских христиан,— СЭ, 1946, № 2.

Толстов С.П., Тирания Абрау, — «Исторические записки», 1933, № 3.

Тревер К.В., Очерки по истории и культуре кавказской Албании, М.-Л., 1959.

Улагашев И., Алтай-Бучай, Новосибирск, 1941.

Умняков И., История Фахрэддина Мубаракшаха,— ВДИ, 1938, № 1.

Успенский В., Страна Кукэ-нор или Цин-хай,— «Записки ИРГО по отделению этнографии», т.III Спб., 1880 (отдельный оттиск).

Феофан Византиец, Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта, пер. В.И.Оболенского и Ф.А.Терновского, М., 1890.

Феофан Византийский,— в кн. «Византийские историки», Спб., 1860.

Феофилакт Симокатта, История, М., 1957.

Фирдоуси, Шах-наме, изд. Бехара, Тегеран, 1934-1935 (на перс. яз.)